શ્રી વીરવિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. રતીલાલ ત્રિકમલાલે છાપ્યું.
ઠે. કાળુપુર, હાજાપટેલની પોળ—અમદાવાદ.

"[illegible] ।
[illegible] ॥"

સકલાગમરહસ્યવેદી જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયકમલસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના

પ્રથમ-પટ્ટધર

જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ

જન્મ-વિ-સં-૧૯૨૪ ઝીંઝુવાડા
સ્વર્ગ ગમન ૧૯૯૨ ખંભાત

દીક્ષા-વિ-સં-૧૯૪૬ [illegible]
આચાર્યપદ—૧૯૬૨ [illegible]

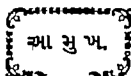
" સમર્પણ. "

પરમગુરૂદેવ આચાર્ય દીપક—
શ્રીમદ્ વિજયદાનસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની
—પરમ પવિત્ર સેવામાં.

આપ—જગતના એક મહાન્ ઉદ્ધારક સત્ય પુરૂષ છો આપ દયાવીરની અનન્ય પ્રતિભાપૂર્ણ પંડિતાઇ સાથે ઝળકી ઉઠતી આપની નિર્મળ—ચારિત્ર ઉપરાત—સહૃદયતા વર્તમાન કાળમા સુવર્ણ સાથે સુગંધનો સાચો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે પ્રાણી માત્રના કલ્યાણ માટે જીવનયજ્ઞ સેવનારા આપ જગતપ્રેમીના અનુપમ ગુ-ણોનું અત્રે મારા નિર્માલ્ય શબ્દોમા દિગ્દર્શન કરાવવા ઉત્સુક બનવું એ મારે માટે તો એક જાતની—ભલે ક્ષમ્ય પરન્તુ ધૃષ્ટતા જ માની શકાય

મારા જીવનને મૂળથી વિકસાવનાર-આપ પિતામહની છત્રછાયા છે એની સેવાના મારા અપરિહાર્ય જીવનવ્રતમા એક આ લઘુ પુસ્તિકા સમ-ર્પણ કરવારૂપ આજકાલ પ્રગતિને પામેલા એક "શિષ્ટાચાર" માત્ર-થી જ જો હું મારી જાતને કૃતાર્થ માની લઉ તો એના જેવી કૃત-ઘ્નતા બીજી કઇ કહી શકાય? પણ કૃતજ્ઞતાની ખાતર આ સમર્પણ મારા એ જીવનવ્રતને યાદ કરાવી જેટલે અંશે મારા સર્વસ્વની ભાવના સાથે મારા સમગ્ર હૃદયનું વિનયપૂર્ણ નિર્દંભ સમર્પણ કરાવી શકશે તેટલે અંશેજ સેવકથી સાચી કૃતાર્થતા માની શ-કાશે એટલે અર્થને બદલે હૃદયનુંજ સમ-ર્પણ ઇષ્ટ ગણાય. અને આ અર્પણ—પ-ત્રિકાથી મારે તત્ત્વ દૃષ્ટિએ તેજ હો

આદરેણ—પ્રશિષ્ય—
રામનું કોટિશ વન્દન.

આમુખ

સનાતન સત્યનો સાક્ષાત્કાર નામનું પુસ્તક કરે ધરીને વાંચકોની સેવામાં ઉપસ્થિત થતાં આનંદ થાય છે. “વીરશાસન” પત્રની આ સાતમા વર્ષની ભેટ છે. દર-વર્ષે ભેટ નિયમિત આપવાની તીવ્ર ઇચ્છા હરદમ રહ્યા છતાં ય કેટલાક અનિવાર્ય પ્રતિકૂળ સંયોગોના કારણે તેમજ અણધારી ઉપસ્થિત થતી અન્યાન્ય ઘટનાઓના કારણે પ્રેમી ગ્રાહકોની આશાઓને અનિચ્છાએ કેટલોક કાળ લંબાવવી પડે છે. માટે જ વાચકો તરફથી તેની ક્ષમા માગી લઈએ છીએ. આમ છતાંય આવું ઉપયોગી સાસ્વત ફળ જેવું પુસ્તક વાંચકોના કરકમ-ળમાં અર્પતાં વિલંબનો થોડો વિષાદ થવા ઉપરાન્ત આનંદ થાય છે.

મહાપુરૂષોનું કથન છે કે, ‘ **કુસ્વવિનાશે વચનવિનાસા**’ એટલે એઓની મહત્તા યા વિશિષ્ટતાના સંબંધે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કરતાં પૂર્વ એઓના રચયિતાનો થોડો પરિચય આપવો અસ્થાને નથી.

બાલવયે પુનિત સાધુ જીવન અંગીકાર કરીને, પોતાના ગુરૂદેવના સહવાસમાંથી સંસ્કાર પામીને, કૃતવિદ્ય બની અભ્યાસ કરીને, સમગ્ર સભ્ય શાસ્ત્ર-સાગરના રત્નોનું આલોડન કરીને, આત્મશક્તિઓને ઇન્દ્રિયદમનથી વિકસાવીને અને વસ્તુના ઉપર અજબ સત્તા મેળવીને આ પુસ્તકના કર્તા શ્રી આજ કેવળ ગુજરાત કે કાઠીયાવાડ, મારવાડ કે મેવાડ યા માળવા કે પંજાબમાં જ નથી જાણીતા થયા પણ સારાય હિન્દુસ્થાન અને જુગધારા પણ એ “રામ નામના સંતથી સુપરિચિત છે. તેઓશ્રીનું આછું ઓળખાણ આપવું ઘટે છે.

હવે આ પુસ્તક નો પરિચય ને તેના સર્જન નિમિત્તનો નિર્દેશ કરવા કરતાં પહેલાં પાઠકગણને લગભગ પાંચ વર્ષ પૂર્વ આપણા

"શ્રી આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડળ" તરફથી પ્રકાશિત 'પંચપ્રતિક્રમણ' સૂત્રની બુકની હિન્દીમાં પ્રસ્તાવના લખી હતી આમાં શ્રાવક ને સાધુના દૈનિક આવશ્યકોની કૃતિ, સર્જન કાળ અને કર્ત્તા વિષેની ચર્ચા હતી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ એ પ્રસ્તાવના તપાસતા પ્રસ્તુત ગ્રંથના લેખકને તે ભ્રામક ને સત્યથી વેગળી જણાઇ આથી શાસ્ત્ર જેવા ગહન વિષયથી અજ્ઞ માણસો ઉંધે રસ્તે ન દોરાય, ત્હેવી ને તેટલી જ શુભ બુદ્ધિથી આ ગ્રંથના કર્તાશ્રીએ શાસ્ત્રીય મન્તવ્યો ટાંકીને એક વિસ્તૃત લેખ લખી તૈયાર કર્યો

આ લેખ "જૈનધર્મ પ્રકાશ" તથા "આત્માનંદ પ્રકાશ" ના તંત્રીઓને મોકલાયો ને તેઓએ એ બાબતમાં અયોગ્ય વર્તણુકનો આદર કર્યો કહી શકાય અત્યારે એ વિષે લાંબે નહિ જઇએ પણ વાચકો જો જોવા ચાહતા જ હોય તો "વીરશાસન" માસિકના ૩ જા પુસ્તકનો ૧૨ મો અંક જોઇ લેવો લેખ પણ એ જ માસિકમાં છપાએલ છે

એ વાતને વર્ષો વીતી ગયા સુખલાલજીએ મૌન ધારણ કર્યું જો કે, એમને પીછાણનારા એથી એમ તો નહિં જ માની શક્યા હોય કે એથી એમણે સત્યનો સ્વીકાર કર્યો આજકાલના ગુરૂગમ વિના શાસ્ત્રાધ્યયન કરી અજીર્ણના રોગથી પીડાતા પંડિત ને સુધરેલા ગણાતા માણસો ભાગ્યે જ યોગ્યનો આદર કે સત્યનો સ્વીકાર કરતા જોવાય છે મ્હોટાઇ, એ જ જ્હેની દીક્ષા હોય, અહંકાર એજ જ્હેનું સુખસાધન હોય, શ્રીમન્મહાવીરદેવ કરતા મમત્વ જ્હેને વધારે પ્રિય હોય ને શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ કરતા જે પોતાના ભેજાને વધારે ફળદ્રૂપ (?) માનવાની ધૃષ્ટતા કે નીચતા કરતા હોય ત્હેવાઓ ભાગ્યે જ સત્ય સ્વીકારે છે

હૃદયની તીવ્ર ઇચ્છા રહ્યા કરતી હોય કે સંસારનો એક પણ પામર એ સ્થિતિનો ભોગ ન થઇ પડે ને બીચારો અનન્ત સંસારની વૃદ્ધિ ન કરી બેસે છતાં ય અમારી બુદ્ધિ પંડિત સુખલાલજીને ઉક્ત સ્થિતિના અપવાદ માની શકતી નથી આ પુસ્તકના લેખકશ્રીના એ લેખના ઉત્તરમાં ઘણે દહાડે પંડિત સુખલાલજી જૈન સાહિત્ય સંશોધક

માસિકમાં એક લેખ લખે છે અને અજ્ઞાનોને મુંઝવવા એવો એક વધારે ફુટ પ્રયાસ આદરે છે. આ સહવાસે એ લેખ પણ આ લોપકીના સર્વજ્ઞની આંખ નીચે આવે છે, એના ઉત્તરમાં આ પુસ્તક લખાયું છે, એ આ પુસ્તકના નિમિત્તનો નિર્દેશ છે.

આ ગ્રંથમાં લેખકશ્રીએ પોતાની બહુશ્રુતતાનો ઉપયોગ કર્યો છે, એમ પ્રત્યેક વાંચક સ્વીકારશે જ સ્થળે સ્થળે શાસ્ત્રીય પુરાવા મૂકી તેઓશ્રીએ લેખની મહત્તાને વિસ્તારી દીધી છે બુદ્ધિગમ્ય દલીલો રજુ કરી માત્ર બુદ્ધિવાદમાં વિશ્વાસ રાખનારાને પણ આ પુસ્તકમાંથી યોગ્ય ખોરાક મળી શકે તેમ છે. તેમ જ પંડિત સુખલાલજીની વાણી રચનાઓ કેવી યુક્તિયુક્તતાથી ભરેલી છે તે દર્શાવવાને પણ લેખકશ્રીએ શ્રમ સેવ્યો છે. આમ વિવિધ દૃષ્ટિએ પંડિત સુખલાલજીના લેખની આલોચનાનો લેખ પોતાની હદ વટાવી જતાં ને તેના વિસ્તારવિભાગની અનેક તરફથી માગણી થતાં આ લેખ પુસ્તકાકારે આમારા પ્યારા વાંચકોની સેવામાં ઉપસ્થિત કરીએ છીએ.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં "આવશ્યક સૂત્રના કર્તા કોણ છે?" તે વિષે વિવેચન કર્યા ઉપરાન્ત આજકાલ યુવાનોને નામે જે કુસંગની સરળભાવવીની અજ્ઞાનતા ભરી ખાત્રીબંધ થયેલી જાય છે તે વિષે પણ જરૂરી વસ્તુ લેખકે વાંચકોને આપી છે. માનીએ છીએ કે આ ગ્રંથ ધર્મીઓને ઉપકારી ને જિજ્ઞાસુઓને આશ્વાસનદાયક થઈ પડશે. આવા સર્વજ્ઞશ્રીની આ કૃતિ તેઓશ્રીની અનેક પ્રવૃત્તિઓની માફક સમાજને સદાની ઋણી બનાવે છે લેખકશ્રી પાસેથી આવાં અનેક સાહિત્ય કૃતિની અહોનિશ વધુના રાખતા હાલ તો વિરમીએ છીએ—

નોંધ—આ સિવાય મુનિ શ્રી "સ્ત્રીઓ પૂર્વ કેમ ભણી ન ભણી શકે નહિ?" એવા સુખલાલજીના વિચારો સામે તથા જૈન યુગના અંકમાંના "મહાવીરનો પરિગ્રહ" શીર્ષક લેખ સામે તથા જૈન સહિત્ય સંશોધકમાં "ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય" સબંધી કરેલ ચર્ચા સામે હવે પછી વિસ્તારથી લખવા ઇચ્છે છે તે તૈયાર થયેથી વાંચક સમક્ષ રજુ કરીશું

લી. શ્રી વીર સમાજના સંચાલકો.

"પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્-
વિજયદાનસૂરીશ્વરજીની સ્તવના"

"શાર્દૂલવિક્રીડિત-૭૬"

"શ્રીમદ્ **દાનવિજયસૂરીશ્વર** મદા, કલ્યાણ ચિંતામણિ,
ગચ્છાકાશ પ્રકાશમાન સવિતા, શ્રી સૌમ્ય નિશામણિ,
ભવ્યારામ વિરામ કલ્પદ્રુમ એ, વાદી ગજે કેશરી,
આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ તાપ હર એ, સદ્વૈદ્ય ધન્વંતરી ॥ ૧ ॥

"હરિગીત-૭૬"

વેદો નયન નિધિ ચંદ્ર (૧૯૨૪) સંવત **ઝીંઝુવાડે જન્મ** ત્યાં,
પથરાયલું રણ ત્યાં થકી, કહેવું ઘટે રણ-રત્ન ત્યાં,
દરશન વરણ ભક્તિ ભૂમિ (૧૯૪૬) સંવત્સરે **ચારિત્ર્યને**,
સૌરાષ્ટ્ર **ગોઘા બંદરે** સાગર વધાવે પાત્રને ॥ ૨ ॥
સ્તંભન તીરથ પન્યાસ પદવી, નયન ખટ નિધિ ચંદ્રમા (૧૯૬૨),
ચંદ્ર સિદ્ધિ ખંડ ચંદ્રે (૧૯૮૧), **છાણી સૂરિ-પદ** વંદના,
સૂરિ-ચરણ યુગલે વંદના રણ-રત્ન ભવ રણ કાપતા,
અર્થી મુસાફર સાર્થનાને, પુનિત પંથે સ્થાપતા ॥ ૩ ॥
કાવ્ય વ્યાકરણો અલંકારો થયા છે એમના,
જ્યોતિષ ગ્રહના ગણિતનો છે વાસ વેદે જેમના,
ન્યાય તર્કની ભૂમિકા અસ્થિત પ્રભાવક ચરણમાં,
સિદ્ધાંત પારંગત ભવોદ્ધારક સૂરી-પદ વંદના ॥ ૪ ॥
'વિવિધ-પ્રશ્નોત્તર' રચ્યા કેઈ ગ્રંથ શંકા ટાળતા,
જિનશાસને ડંકા દઈ મિથ્યાત્વ ગાઢ પ્રજાળતા,
પરમાર્થ જીવન વહન સૂત્ર અનૂપ સંત-સ્વભાવમાં,
તરૂવર ફળે સરવર ઢળે, રવિ ઉગતો ત્યાં તાણ ક્યાં ? ॥ ૫ ॥

રાજ્ય સભાસ્થાન માયાભાવના ભાવ ગ્રહ્યો,
વ્યાખ્યાન મેળ્યું અખંડિત સુભગાથી રાજ્ય—નિમગ્રહ્યો,
ગંભીર એ સુરરાજ શુભ ગૌરવ સદા ગ્યા, દેશને,
ગાશે હૃદયથી સભ્ય જે તે ટાળશે ભવ   લેશને ॥ ૬ ॥

D D D D

“ શાર્દૂલવિક્રીડિત—વૃત્ત.

મૂર્તિ શાંત પ્રશાંત જ્ઞાન ભર ભ્યા, ગંભીર ધૈર્યે ભરી,
વૈરાગ્યે વિલસે વિહાર વપુમાં, ચારિત્ર ચૂડામણિ
વક્તૃત્વે વર જ્ઞાન શુભ્ર વપુમાં, વક્તૃત્વ સાચી ભરી,
શુભ શાસનરક્ષક ધ્યાન સદા, વક્તૃત્વ જ્યાં ના જરી ॥ ૭ ॥

× × × ×

“ હરિગીત—વૃત્ત. ”

દષ્ટિ અમી વરસતી સદા વૃષ્ટિ અમી વરસાવતી,
વાણી વિશુદ્ધ નીર વચનની વસુધા સુધા વરસાવતી,
એ વૃત્તિમાં તલ્લીન થઈ નિર્મળ બને છે માનવી,
આશય ગજાથી અનુપમ માનવી આ આનવી ॥ ૮ ॥
સૂરિજીના ઉપદેશથી અધ્યાત્મ કેઈ સાચવે ભવા,
સૂરિજીની છાયા તળે આત્મિને પામી રહ્યા,
કર્મોથી ગાળી તપ કરી નિજ કર્મને બાળી રહ્યા,
સંસારી મિત્રો આજ તેઓ, મહાન કર્મ ખપાવી રહ્યા ॥ ૯ ॥
જયવંત રૂપ શત્રુ જિતેવા શમ એવા શાસને,
સ્વહિતકારી ત્યાગીઓ શોભી રહ્યા જય શાસને,
જ્ઞાની ધ્યાની ને તપસ્વી સાધુ—વૃંદ સેવતી,
દાનસૂરિ આ વચના વિશુદ્ધ દેવ શિવશ્રી ॥ ૧૦ ॥

—“ શીવલાલ છગનલાલ–શાહ. ”

" શ્રીમન્મહાવીરસ્વામિને નમઃ ".

પરમગુરૂ-ઉપાધ્યાય-શ્રીવીરવિજયસદ્‌ગુરૂભ્યો નમઃ."

"સનાતન સત્યનો-સાક્ષાત્કાર".

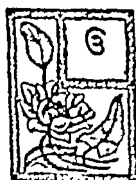

લેખક—

પ્રખરવક્તા-મુનિરાજ શ્રી રામવિજયજી મહારાજ.

" આવશ્યક સૂત્રના કર્તા કોણ ?"

ઉપરનો પ્રશ્ન સુખલાલજીએ-" શ્રી આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડળ, આગ્રા-" તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી 'પંચ-પ્રતિક્રમણ' નામની ચોપડીની પ્રસ્તાવનામાં ઉપસ્થિત કર્યો છે. આ પ્રશ્ન એવો છે કે-શ્રી જિનશાસનના એક સાધારણમાં પણ સાધારણ પરિચિત આત્માના અંતરમાં ન ઉદ્‌ભવે. કારણ કે જે સામાયિક શ્રી જિનશાસનનું મૂળ છે તે શ્રી આવશ્યક-શ્રુતસ્કંધનું પ્રથમ અધ્યયન છે અને સામાયિકની ઉત્પત્તિ શ્રી જિનશાસનની ઉત્પત્તિની સાથે જ થનારી ઉત્પત્તિ છે તથા શ્રી ગણધરદેવો પણ સૌથી પ્રથમ રચના સામાયિકની જ કરે છે.

મુનિમહારાજને લખેલી–જેમાં પ્રતિક્રમણની પ્રસ્તાવના કરી સાથ-ળિને સમજાવવા કરતાં મેં મુનિમહારાજને પ્રશ્ન કર્યો કે—

“ મુનિમહારાજ ભગવાન્ શ્રી સુધર્માસ્વામિજીને પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવના શાસનમાં માને છે કે નહિ ?, અને માને છે તો ભગવાન શ્રી સુધર્માસ્વામિજી અને તેઓશ્રીનો શિષ્યપરિવાર, પ્રભુશ્રીના પ્રથમ ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામિજી અને તેઓશ્રીનો શિષ્યપરિવાર, પ્રભુશ્રીના બીજા નવ ગણધરો અને તેઓશ્રીનો શિષ્યપરિવાર અને પ્રભુશ્રીના બીજા પણ સન્યાસિ શિષ્યો– આવશ્યક –કરતા હતા કે નહિ ?, જો કરતા જ હતા તો તે ‘આવશ્યક–સૂત્ર કેનું રચેલું ?’”

બાદ આ પ્રશ્નનો મને કે કમને પણ આંશિક સ્વીકાર કરતાં મુનિમહારાજ લખે છે કે—

“ એવી એક પ્રથા રહે છે અને તે એ કે ભગવાન્ શ્રી મહાવીરે પ્રતિક્રમણ ધર્મ ઉપદેશ્યો. જ્યારે ગણધરોએ પોતાના શિષ્ય પરિવારને પ્રતિક્રમણનું વિધાન આવશ્યક કર્તવ્ય તરીકે ઉપદેશ્યું ત્યારે તે શિષ્ય પરિવાર એ વિધાનનું પાલન કરવા ખાતર એમને પાઠ રચ્યો, પાઠો કે જુદા ગોઠવ્યા જ હશે, જો એ શિષ્યપરિવાર પાસ પ્રતિક્રમણવિધાન સૂત્ર પાઠ ન હોય તો તે પ્રતિક્રમણ કરેલ કેવી રીતે ? અને જો સૂત્ર પાઠ હોય તો તે પાઠ ગણધર સિવાય અન્ય રચિત માનવામાં શું પ્રમાણ છે ? અલબત, આ પ્રશ્ન મને પહેલાં પણ નહોતો અને અત્યારે પણ થાય છે.”

આ પ્રમાણે ઉપરની કબૂલાત કર્યા બાદ મુનિમહારાજ પોતે પોતાની માન્યતાનું સમર્થન કરતાં લખે છે કે—

“ હવે જ્યારે સંપૂર્ણ આવશ્યક ગણધર કૃત જ છે એ બાબતનું કોઈ સ્પષ્ટ પ્રમાણ જ નથી મળતું અને ગણધર સિવાયના હોવાના ચોક્કસ ત્યારે સ્પષ્ટ પ્રમાણો મળે છે ત્યારે એમ સમજવા પ્રકારની ફરજ પડે છે કે અત્યારે જે આવશ્યક સૂત્ર પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ગણવામાં આવે છે તે આવશ્યક સૂત્ર એ સમજવું જોઈએ કે જેના ઉપર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીની નિર્યુક્તિ થઈ છે તે.

ઉપરના લખાણમાં મુનિમહારાજ બે વાતો રજૂ કરે છે અને તે એમ કે—

૧–'સંપૂર્ણ આવશ્યક કે જે આવશ્યક ઉપર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિની નિર્યુક્તિ મળે છે તે ગણધર કૃતજ છે એ મતલબનું કોઇ સ્પષ્ટ પ્રમાણુજ નથી મળતું.'

અને—

૨–'તે ગણુધર ભિન્નકૃત હોવાનાં એકથી વધારે સ્પષ્ટ પ્રમાણો મળે છે.'

સુખલાલજીએ ઉપર જણાવેલી પોતાની બીજી માન્યતાની સાબીતીમાં પોતાને અનુકૂળ આવે તે રીતિએ ચાર પ્રમાણો રજુ કર્યા છે અને તે આ નીચે બતાવવામા આવે છે તે ગ્રંથોના છે—

૧–વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી વિરચિત તત્ત્વાર્થભાષ્યનું.

૨–શ્રી સિદ્ધસેન ગણિવર વિરચિત તત્ત્વાર્થ ભાષ્યની ટીકાનું.

૩–ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી ગણિવર વિરચિત તત્ત્વાર્થભાષ્યની ટીકાનું.

૪–શ્રી સેન–પ્રશ્નનું.

આ ચાર પ્રમાણો મૂકવામાં સુખલાલજીએ કેવી ચાલાકી ખેલી છે અને એ ટીકાનાં પ્રમાણો કેવી અસંગત રીતિએ ગોઠવ્યા છે એ બધું સવિસ્તર બતાવવા પહેલા સુખલાલજીએ રજુ કરેલી પ્રથમ વાત કેટલી સત્ય છે તે તપાસી લઇએ, કારણ કે—

"જૈન સાહિત્ય સંશોધક–" ના વાચકોની સમક્ષ તેઓ એવું જાહેર કરે છે કે–"સંપૂર્ણ આવશ્યક ગણુધરકૃત જ છે એ મતલબનું કોઇ સ્પષ્ટ પ્રમાણુ જ નથી મળતુ." તો આની સામે એક નહિ પણ અનેક તદ્દન સ્પષ્ટ પ્રમાણો મળે છે એ પ્રથમ બતાવી દેવાં આવશ્યક છે અને તે આ રહ્યા—

શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્યના ટીકાકાર મહર્ષિ મલધારગચ્છીય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ શરૂઆતમાં જ ફરમાવે છે કે—

(१) "इह चरणकरणक्रियाकलापतरुमूलकल्पं सामायिकादिषडध्ययनात्मकश्रुतस्कन्धरूपमावश्यक तावदर्थतस्तीर्थकरैः, सूत्रतस्तु

गणधरैर्विरचितम् । अस्य चातीव गम्भीरार्थतां सकलसाधुश्रावकवर्गस्य नित्योपयोगितां च विज्ञाय चतुर्दशपूर्वधरेण श्रीभद्रबाहुस्वामिनैतद्व्याख्यानरूपा–" आभिनिबोधिकज्ञानं श्रुतज्ञानं चैव अवधिज्ञानं च–" इत्यादि प्रसिद्धग्रन्थरूपा निर्युक्तिः कृता ।"

\+ + + +

આ ઉલ્લેખ આપણને સ્પષ્ટપણે કહે છે કે–સકળ અનુષ્ઠાન ક્રિયા સ્વરૂપ સૂત્રના મૂળ સમાન સામાયિક આદિ છ અધ્યયનાત્મક શ્રુતસ્કંધરૂપ શ્રી આવશ્યક અર્થથી શ્રી તીર્થંકર મહારાજાઓએ અને સૂત્રથી શ્રી ગણધર મહારાજાઓએ રચેલું છે. એની અતિશય ગંભીરતા અને સકલ સાધુ શ્રાવક વર્ગને માટે નિત્યની ઉપયોગિતાને જાણીને ચૌદ પૂર્વના ધરનાર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ એ આવશ્યક સૂત્રની વ્યાખ્યા રૂપ નિર્યુક્તિ–"आभिनिबोधिकज्ञानं श्रुतज्ञानं चैव अवधिज्ञानं च"–ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થરૂપે રચેલી છે.

મુખ્યત્વે આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એટલું અને જણાઈ આવે છે કે–એ આવશ્યક સૂત્ર ઉપર ચૌદ પૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ નિર્યુક્તિ રચી છે તે જ સંપૂર્ણ આવશ્યક–શ્રુતસ્કંધની સૂત્રરચના સાક્ષાત્ શ્રી ગણધરદેવોની જ છે, પણ અન્ય કોઈ શ્રુતસ્થવિરની નથી.

ઉપરના ઉલ્લેખથી વાચક વર્ગ પણ એ સમજી શકશે કે આ આવશ્યક સૂત્ર એ એક શ્રુતસ્કંધ છે અને તેનાં અધ્યયનો છ છે. ૧–સામાયિક, ૨–ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ૩–વંદન, ૪–પ્રતિક્રમણ, ૫–કાયોત્સર્ગ અને ૬–પ્રત્યાખ્યાન. એટલે એવું તો બની જ ન શકે કે એકાદ અધ્યયન અથવા અધ્યયનનું એકાદ સૂત્ર શ્રી ગણધરદેવ રચે અને બીજું કોઈ અન્ય શ્રુતસ્થવિર રચે તથા ત્રીજું વળી કોઈ ત્રીજા જ સ્થવિર રચે. એક અન્તર્મુહૂર્તમાં અનેક કોટાકોટિ પદોથી પરિમિત દ્વાદશાંગીના રચયિતા ભગવાન્ ગણધરદેવો શ્રી આવશ્યક–શ્રુતસ્કંધના માત્ર એક સામાયિક અધ્યયનની રચના કરી બાકીનાં અધ્યયનો બાકી રાખે એ અત્યન્ત જ વચન અસંગત છે. આથી વચન

અશક્ય વાતને વજન આપીને અને સર્વથા અસગત કલ્પનાના વમળમાં પડીને શ્રી આવશ્યક સૂત્રના કર્તાના સબધમા પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવો એ કોઇ પણ રીતિએ યુક્તિયુક્ત નથી.

વધુમાં આચાર્યદેવ શ્રી મલયગિરિજી મહારાજા અને સૂરિપુરદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા તો ચતુર્વશતિસ્તવ આદિ પાચેય અધ્યયનોને સામાયિકના જ ભેદો તરીકે વર્ણવે છે, તે વર્ણનો ક્રમસર આ રહ્યાં—

(૨) " तत्र प्रथममध्ययनं सामायिकं, प्रथमता चास्य समभावलक्षणत्वाच्चतुर्विंशतिस्तवादीनां च तद्भेदत्वात् ।"

—" श्रीमन्मलयगिर्याचार्य विरचित श्रीआवश्यक सूत्रविवरण, पृ—९० ।"

(૩) " तत्र प्रथममध्ययनं सामायिकं समभावलक्षणत्वात्, चतुर्विंशतिस्तवादीनां च तद्भेदत्वात् प्राथम्यमस्येति ।"

—"श्रीहरिभद्रसूरिसूत्रितवृत्त्यलंकृत–श्रीआवश्यकसूत्र-प्रथम–विभाग, पृ—८४ ।"

× × × ×

આ વર્ણનો વાંચ્યા પછી વાંચકોને તો ખાત્રી જ થઇ જશે કે શ્રી આવશ્યક શ્રુતસ્કધના પ્રથમ અધ્યયન સ્વરૂપ સામાયિકના જે રચયિતા છે, તે જ સામાયિકનાજ ભેદરૂપ 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ' આદિ બાકીના પાંચ અધ્યયનોના પણ રચયિતા છે અને એજ કારણે જે નિર્યુક્તિ શ્રી સામાયિક અધ્યયનની છે તે જ નિર્યુક્તિ–' ચતુર્વિંશતિસ્તવ '–આદિ અન્ય અધ્યયનોની પણ છે, એમ નિર્યુક્તિકાર, ભાષ્યકાર અને ટીકાકારો ફરમાવે છે માટે આ નીચે મૂકવામાં આવતા સઘળા ઉલ્લેખો આપણને શ્રી આવશ્યકસૂત્રના કર્ત્તા શ્રી ગણધરદેવો જ છે એજ વાતની પુષ્ટિમા નિર્વિવાદપણે ઉપયોગી થઇ પડશે.

હવે પુનઃ એ બન્નેય–એક શ્રી આવશ્યકસૂત્રના વિવરણકર્તા અને બીજા શ્રી આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિના કર્તા–મહાપુરૂષો વસ્તુત શાસ્ત્ર-

સમ્મત યથાસ્થિત સ્વીકારવું કરતાં સામાયિકનો લોકોત્તર આગમમાં સમવતાર કરી ને લોકોત્તર આગમપ્રમાણના ત્રણ વિભાગો બતાવી ને ત્રણે વિભાગોમાં સામાયિકનો સમવતાર કરતાં કહે છે કે—

(૪) " ननु लोकोत्तरागमस्त्रिधा, तद्यथा—आत्मागमः अनन्तरागमः परम्परागमश्च, ततः क्वेदं समवतरति ?, उच्यते—इदं सूत्रतो गौतमादीनामात्मागमः, तच्छिष्याणां जम्बूस्वामिप्रभृतीनामनन्तरागमः, प्रशिष्याणां तु प्रभव प्रभृतीनां परम्परागमः, तथा अर्थतोऽर्हतामात्मागमः, गणधराणामनन्तरागमः, तच्छिष्याणां परम्परागमः, एवं सूत्रतोऽर्थतश्च त्रिविधे प्रमाणेऽन्तर्भवति ।

—"श्रीमलयगिरिआचार्य विरचित श्रीआवश्यकसूत्र विवरण—

पृ—९१ ।

ꣲ ꣲ ꣲ ꣲ

(५) " तच सामायिकस्य परमर्षिप्रणीतगणिपिटकान्तर्गतत्वात् लोकोत्तरे समवतारः सूत्रार्थरूपत्वाच तदुभय इति, तथेदं गौतमादीनां सूत्रत आत्मागमः, तच्छिष्याणां जम्बूस्वामिप्रभृतीनां अनन्तरागमः, प्रशिष्याणां तु प्रभवादीनां परम्परागम इति, एवमर्थतोऽर्हतामात्मागमः, गणधराणामनन्तरागमः, तच्छिष्याणां तु परम्परागम इति ।"

—"श्रीहरिभद्रसूरि विरचितवृत्तियुक्त-श्रीआवश्यकसूत्र-

प्रथम-विभाग, पृ—८७ ।"

\+ \+ \+ \+

ઉપરનો ઉલ્લેખ કરી બન્ને મહાપુરુષો ફરમાવે છે કે— સૂત્રથી સામાયિક શ્રી ગૌતમસ્વામિજી આદિ ગણધરોને માટે આત્માગમ છે કારણ કે તેની સૂત્રરચના શ્રી ગૌતમસ્વામિજી આદિ ગણધરોએ પોતે કરેલી છે અને એજ સામાયિક સૂત્ર ગણધરોના શિષ્યો શ્રી જમ્બૂસ્વામિજી આદિ માટે અનન્તરાગમ છે અને પ્રશિષ્યો શ્રી જમ્બૂસ્વામિજી આદિના શિષ્યો શ્રી પ્રભવસ્વામિજી આદિ માટે પરમ્પરાગમ છે. તથા એ જ સામાયિક અર્થથી શ્રી

અરિહંતદેવોને આત્મગમ છે, કારણ કે અર્થથી તે સામાયિકની પ્રરૂપણા શ્રી અરિહંતદેવો કરે છે, અને જે સામાયિક શ્રી અરિહંતદેવો માટે આત્માગમ છે તે જ સામાયિક શ્રી ગણધરદેવો માટે અનન્તરાગમ છે અને ગણધરદેવોના શિષ્યો માટે પરમ્પરાગમ છે.

\+ + + +

ભાષ્યકાર ભગવાન્ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણજી પણ એજ પ્રમાણે ફરમાવે છે. ભાષ્યકાર મહર્ષિનુ એ ફરમાન જોવા માટે મલધારગચ્છીય આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીની ટીકા સાથે ભાષ્યની દોઢ ગાથા જોવી જોઇએ અને તે આ રહી—

(६) " आह—नन्वात्मागमा—ऽनन्तरागम—परम्परागमभेदतोऽपि लोकोत्तरागमस्त्रिविधः, तत् क्वेदमवतरति ? इत्याशङ्कयाह—

सुयओ गणहारीणं तस्सिस्साणं तहाऽवसेसाणं ।
एवं अत्ता–णंतर–परपरागमपमाणम्मि ॥ ९४८ ॥
अत्थेण उ तित्थंकर–गणधर–सेसाणमेवमेवेदं ।

यथा जीवगुणादिष्वस्यावतारः, एवमात्मा—ऽनन्तर—परम्परागमेऽप्यवतारो मन्तव्यः, कथम् ? इत्याह—सूत्रतो गणधराणामिदमात्मागमः, तैरेव तत्सूत्रस्य निर्वर्तितत्वात्, अत आत्मन एव सकाशादागमगमस्येति कृत्वा । तच्छिष्याणा तु जम्बूस्वाम्यादीनां सामायिकसूत्रमनन्तरागमः, अनन्तरादेव गणधरादागमनमागमोऽस्येति हेतोः । तथाऽवशेषाणा प्रभव—शय्यंभवादीनामेतत् सूत्रं परम्परागमः, सूरिपरम्परयाऽऽगमनमागमोऽस्येति युक्तेः । तदेव सूत्रतो यथासङ्ख्येन गणधरादीनामात्मागमादित्वयोजना कृता ॥ ९४८ ॥ अर्थतोप्येवमेवेद सामायिक यथासंख्येन तीर्थकर—गणधर—शेष—जम्बूप्रभृतीनामात्मागमा—ऽनन्तरागम—परम्परागमत्वेन वक्तव्यमेवेति ।

ॐ ॐ ॐ ॐ

" केन कृत ? " આ દ્વારમાં પણ સ્પષ્ટપણે ફરમાવ્યું છે કે—સામાયિકના અર્થથી પ્રણેતા શ્રી જિનેશ્વરદેવો છે અને સૂત્રથી શ્રી

અનુસરેલો છે એટલે મુનિશ્રીજી એ સંબંધમાં જેમ કહેવાનો રે જેમ ચેવે છે તે તદ્દન ખોટું છે. હા, એટલું તો સત્ય જ છે કે તે ગ્રન્થમાં વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય એ ઉભયનયદ્વારા સામાયિકના કર્તાનું વર્ણન કર્યું છે, પણ શ્રી જિનશાસનના એદંપર્યને અનુસાર સારી રીતિએ સમજી શકે છે કે—પ્રથમ શાસનની મર્યાદાએ વ્યવહાર-નયને જ આગળ કરીને છે પણ એ સત્ય વસ્તુસ્થિતિ તરફ ધ્યાન કર્યા વિના જ—

“ केण कय ति य ववहारओ जिणिंदेण गणहरेहिं च ।
तस्सामिणा उ निच्छयनयस्स तत्तो अओऽप्पणा ॥”

આ ઉપરની આખની ગાથા મૂકી તેના ખરા અર્થનો વિચાર નહિ કરીને તેનો સાર્થક અર્થ કરતાં મુનિશ્રીજી લખે છે કે—

“ કેમ કૃત દ્વારની પ્રસ્તુત ગાથા સામાયિક અધ્યયનના કર્તાનું પ્રતિપાદન નથી કરતી, પરન્તુ સામાયિક રૂપ આત્મિકગુણના વ્યાવહારિક અને નૈશ્ચયિક કર્તાનું નિરૂપણ કરે છે એને ગ્રન્થના સામાયિક અધ્યયનના કર્તાના નિરૂપણ સાથે કશો જ સંબંધ નથી.”

મુનિશ્રીજીએ આવા કરેલા ઉપરના વિધાનનો નિરાસ કરવા માટે ભગવાન્ શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ મૂળગાથાની અડધી ગાથા મૂકી 'કેમ કૃતં' દ્વારનું કેવું સ્પષ્ટ વિવેચન આપ્યું છે તે તપાસીએ અને તે આ રહ્યું—

(૭) “ केणं ति अत्थओ तं जिणेहिं सुत्तं गणहरेहिं ।”

अधुना द्वितीयद्वारमधिकृत्याह—'केन' इति, केन कृतमित्यत्र निर्वचनम्,'अर्थतः' अर्थमङ्गीकृत्य 'तत्' सामायिकं 'जिनैः' तीर्थकरैः, सूत्रं त्वङ्गीकृत्य गणधरैरिति, व्यवहारनयमतमेतत्, निश्चयनयमतं तु व्यक्तम् येसया यो सह् स्वामी तदनेनेति ।”

\+ + + +

ટીકાકાર મહર્ષિ આચાર્યદેવ શ્રીમલયગિરિજી મહારાજ પણ

મૂળભાષ્યની તે જ અડધી ગાથા મૂકીને 'केन कृतं' દ્વારનું વર્ણન જેવું સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ કર્યું છે તેવું જ કરે છે અને તે પણ આ રહ્યું—

" केनेति–केन कृतमित्यत्र निवर्तनं, 'अर्थतः' अर्थमङ्गीकृत्य सामायिकं जिनवरैस्तीर्थकरैः, सूत्र त्वङ्गीकृत्य गणधरैः कृतं, व्यवहार-नयमेतत्, निश्चयनयमत तु व्यक्त्यपेक्षया यो यत्स्वामी तत्तेनैव । "

\+ \+ \+ \+

ઉપરના ઉલ્લેખદ્વારા ભાષ્યકાર મહર્ષિ અને સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા તથા આચાર્યદેવ શ્રીમલયગિરિજી મહારાજા સ્પષ્ટપણે ફરમાવે છે કે–'વ્યવહારનયના મતે સામાયિક અર્થથી શ્રી તીર્થંકરદેવોએ અને સૂત્રથી શ્રી ગણધરદેવોએ રચ્યું છે અને નિશ્ચય-નયના મતે તો જે જેનો સ્વામી તે જ તેનો કર્તા છે'

ઉપરના ઉલ્લેખો વાંચ્યા પછી એક પણ વાચનાર–જો તે સત્ય-નો જ અર્થી હોય તો–એવો નહીં નીકળે કે જે એમ માનવાને તૈયાર થાય કે–'केन कृत' દ્વારમાં સામાયિક અધ્યયનના કર્તાનુ વર્ણન નથી પણ સામાયિકરૂપ આત્મિકગુણનુ જ વર્ણન કરવામા આવ્યું છે અને શબ્દાત્મક સામાયિક અધ્યયનના કર્તાના નિરૂપણનો તો તે દ્વારમા સંભવ જ નથી." પણ સત્યના સ્વીકારનું જ મત ધરનારા તો સર્વ એ જ વાતનો વગર આનાકાનીએ સ્વીકાર કરશે કે—'केन कृतं' દ્વારમા સ્પષ્ટપણે સામાયિકના કર્તાનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે અને તેવુ પ્રતિપાદન કરતા સાફ સાફ કહેવામાં આવ્યુ છે કે–સામાયિકના અર્થરૂપે પ્રણેતા શ્રી જિનેશ્વરદેવો છે અને સૂત્રરૂપે રચયિતા શ્રી ગણધરદેવો છે એમા યતકિંચિત્ પણ શંકાને અવકાશ નથી

ભાષ્યકાર મહર્ષિ અને સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહા-રાજાએ તદ્દન સ્પષ્ટ કરેલી ઉપરની સત્ય પરિસ્થિતિ ઉપર લેશ પણ ખ્યાલ કર્યા વિના જ 'केन कृतं' દ્વારનુ વિવરણ કરતી શ્રી વિશેષા-

વસ્તુ આપની ઉપર શ્રી ગાથાના શબ્દોમાં ધર્મ ઉપરાન્ત કરવા માટે ગુણચંદ્રજી એમ જણાવે છે કે—

“ આ કાળમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સામાયિક કેવું કરું ? અને તેનો ઉત્તર ઉક્ત ગાથામાં એ પ્રમાણે આપેલ છે કે વ્યવહારથી સામાયિક શ્રી વીતરાગે અને ગણધરોએ કહ્યું છે પણ નિશ્ચય દ્રષ્ટિએ સામાયિકના કર્તા તેના સ્વામી અર્થાત્ તેનું અનુષ્ઠાન કરનારાઓ છે. આમાન્ય આચાર્યોએ સાર્વભૌમ અરહંત, પૂર્ણ અવ્યાબાધ નિરાબાધ। એ સર્વવિદિત જ્ઞાન અનુસાર જાહેર એમ માનવા પ્રેરાય કે સામાયિક એ વસ્તુને શ્રી વીતરાગોએ ઉપદેશ્યું અને સૂત્રરૂપે શ્રી ગણધરોએ રચ્યું, પણ તેમ પૂર્ણ કરવી એ ગાથાને એ આશય જ નથી, એનો અર્થ જુદો જ છે. એ ગાથામાં અર્થ દ્વારા સામાયિક કેણે કર્યું અને સૂત્રરૂપે કેણે રચ્યું એ પ્રકારે ઉત્તર નથી, તેમાં તો સામાયિક જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આત્મિક પરિણામ છે તેના વ્યવહાર અને નિશ્ચય દ્રષ્ટિએ કર્તાનું નિરૂપણ છે.

પણ ઉપર દર્શાવેલી આપની ગાથા અને તેના ઉપર સ્વર્ગીય સરિતાકર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની ટીકા વાંચ નાખતા ખુલાસામાં ઉપજેલો ભ્રમ એક ક્ષણ પણ ટકી શકે તેમ નથી, કારણ કે તેમાં સ્પષ્ટપણે અર્થરૂપે અને સૂત્રરૂપે સામાયિકના કર્તાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

આગમમાં કરવામાં આવેલી વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયની પ્રરૂપણા ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે જૈન દર્શન કદાપિ “અર્થ દ્વારા સામાયિક કેણે કર્યું ? અને સૂત્રરૂપે કેણે રચ્યું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જ નથી ” તો તો શાસ્ત્રોમાં ‘ગુરુ-શિષ્યભાવ, સેવ્ય-સેવકભાવ, ઉપાસ્ય ઉપાસકભાવ’ વિગેરે વિગેરે વસ્તુઓ પણ કેવળ વ્યવહારનયની દ્રષ્ટિએ જ માન્ય કરવામાં આવી છે તે પણ અનુપયોગી જ ગણવી પડશે, કારણ કે નિશ્ચયનયની દ્રષ્ટિએ તો ગુરુશિષ્યાદિ ભાવોની કલ્પના પણ નથી જણાવવામાં આવી છે. તો શું ગુણચંદ્રજી ગુરુશિષ્યાદિ ભાવોને પણ અનાવશ્યક કોટિમાં મૂકવાને તૈયાર છે ? અને જો તેમ કરવાને તૈયાર જ હોય તો તો તેમને માટે—“ એકાંતવાદી તત્ત્વ પામે નહિ ” આ વાક્ય અતિશય ઉચિત જણાતો મોટો સવાલ છે.

વ્યવહારનયની મૂખ્યતા દર્શાવતાં સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા પોતાના "પંચવસ્તુ-પ્રકરણ" નામના ગ્રંથમાં સ્પષ્ટપણે ફરમાવે છે કે—

"जइ जिणमयं पवज्जह, ता मा ववहारणिच्छए मुअह।
ववहारणउच्छेए, तित्थुच्छेओ जओ अवस्सं॥ १७२॥"

व्याख्या—यदि जिनमतं मपद्यध्वं यूयं ततो मा व्यवहारनिश्चयौ मुञ्चत–मा हासिष्टाः, किमित्यत्र आह–व्यवहारनयोच्छेदे तीर्थोच्छेदो यतोऽवश्यम्।"

\+ + + +

અર્થાત્–તમે જો જિનમતને અંગીકાર કરતા હો તો વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયને છોડી ન દો–અવગણના ન કરો. વ્યવહારનયના ઉચ્છેદમાં તો તીર્થનો અવશ્ય ઉચ્છેદ થાય છે.

માટે કોઇ પણ વાતમા એકાતવાદ ધરવા કરતાં સર્વનયસમ્મત–આ સ્થળે ઉભયનયસમ્મત વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો એજ ઈષ્ટ છે. એટલે 'केन कृत' દ્વારમાં ઉભય નયે સામાયિકના કર્તાનું વિધાન દીવા જેવુ સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યું છે અને તે એજ છે કે—

"તારણહાર શ્રી તીર્થંકરદેવોએ અર્થરૂપે પ્રરૂપેલા સામાયિકને શાસનના હિતની ખાતર શ્રી ગણધરદેવોએ સૂત્રરૂપે ગુંથ્યું-રચ્યું આ દૃશ્યમાન વ્યવહારનયની દ્રષ્ટિએ સામાયિકના અર્થરૂપે કર્તા શ્રી તીર્થંકરદેવો અને સૂત્રરૂપે શ્રી ગણધરદેવો છે અને એ શ્રી તીર્થંકર પ્રરૂપિત તથા શ્રી ગણધર રચિત સામાયિકનુ અવલંબન લઇ જે આત્માઓ શ્રીતીર્થંકરદેવો અને શ્રી ગણધરદેવોની માફક એ આત્મગુણરૂપ સામાયિકને આત્મસાત્ કરે તે જ આત્માઓ નિશ્ચયનયની દ્રષ્ટિએ સામાયિકના કર્તા ગણાય છે"

જો આ રીતિએ ઉભયનયસમ્મત વસ્તુનો યથાસ્થિત સ્વીકાર કરવામા આવે તો કોઇપણ જાતની ભ્રમણા થવાનો સંભવ નથી અને એથી એ ભ્રમણાના પ્રતાપે ઉપસ્થિત થતા અનેક વિલક્ષણ વિકલ્પો આપોઆપ શમી જાય તેવા છે.

ચૂર્ણિકાર મહારાજ તો 'જૈન સૂત્ર' શાસ્ત્રમાં સામાન્યપણે એટલે વ્યવહાર અને નિશ્ચયની અપેક્ષા કર્તા નીચે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે કે—

“ કેણ કયં સામાઇયં ?, અત્થં તાવ જિણવરેહિં સુત્તં ગણહરેહિં !”

અર્થાત્—સામાયિક કોણે કર્યું ? ઉત્તરમાં ફરમાવે છે કે અર્થની અપેક્ષાએ શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ અને સૂત્રની અપેક્ષાએ શ્રી ગણધરદેવોએ કર્યું.

આથી વધુ સ્પષ્ટ છે કે 'જૈન સૂત્ર' શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટપણે સામાયિક અંગેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને સાથે સાથે કહેવામાં આવ્યું છે કે—સામાયિકના અર્થથી કર્તા શ્રી જિનેશ્વરદેવો છે, અને સૂત્રથી શ્રી ગણધરદેવો છે. આ રીતે સ્પષ્ટ વર્ણન કરીને મહાપુરુષોએ કર્તાના વિષયમાં શંકા રહે એવું રાખ્યું જ નથી.

વાંચો હવે આગળ—

'આવશ્યક ગણધરકૃત નથી પણ અન્ય શ્રુતસ્થવિર કૃત છે' આ પોતાની માન્યતાના સમર્થન માટે મુખ્યત્વે વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજીને પ્રાચીન હોવાના કારણે પ્રામાણિક માને છે એ અતિશય આનંદની વાત છે. જો આ જ રીતિએ મુખ્યત્વે બીજા સુવિહિત મહાપુરુષોને પ્રામાણિક માની તે પુણ્યપુરુષોના વચનોનો યથાર્થ સ્વીકાર કરે તો તેઓ અત્યારે જે અનેક કુવિકલ્પોથી મુગ્ધજન અનેક ભદ્રિક આત્માઓને મૂંઝવણમાં નાખવાનું કામ કરી રહ્યા છે તેનાથી સહેજે મુક્ત થઈ જાય અને પોતાનું આત્મહિત સાધવા સાથે અનેકના આત્મકલ્યાણમાં સહાયક થવાનું સૌભાગ્ય ઉપાર્જી શકે. અસ્તુ. જ્યારે જ્યારે તેઓ પ્રાચીનતા ઉપર ભાર મૂકી રહ્યા છે ત્યારે તેમની સમક્ષ વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ કરતાં પણ પ્રાચીન પ્રમાણ મૂકીએ.

ચતુર્દશ પૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજ, વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ કરતાં પણ અતિ પ્રાચીન છે એમાં તો બે મત છે જ નહિ. એટલે વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ પ્રાચીન

મહાપુરૂષોએ લખેલી વાતોનો સમન્વય જેમ વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજના વચનોને અનુસરતો જ કરવો જોઇએ તેમ વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે લખેલી વાતનો સમન્વય પણ ચતુર્દશ પૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજના વચનને અનુસરતો જ કરવો જોઇએ એ વાત પણ સુખલાલજી માન્ય રાખશે જ એમ માની લઇને હવે-' આવશ્યક શ્રી ગણુધરદેવોએ જ રચેલું છે ' એ વાતની સાબીતી માટે ઉપરના પ્રમાણો આપ્યા પછી હવે છેલ્લું પ્રમાણ ચતુર્દશ પૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીનું આપી દેવું એ વધારે ઇષ્ટ છે.

નિર્યુક્તિકાર મહર્ષિ ચતુર્દશ પૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજા નિર્યુક્તિની ૯૨ મી ગાથામા સ્પષ્ટપણે ફરમાવે છે કે—

" ભગવાન્ અર્હન્ અર્થ માત્ર કહે છે અને ગણુધરો શાસનના હિતની ખાતર સૂક્ષ્મ અર્થોનું પ્રતિપાદન કરનાર સૂત્રને રચે છે તે પછી એટલે ગણુધરોથી જ જગતમાં સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે."

આ વસ્તુને સ્પષ્ટપણે જાણી લેવા માટે નિર્યુક્તિની ૯૨ મી ગાથા અને તેની ઉપર મલધારગચ્છીય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીની તથા સુવિહિતાગ્રણી સૂરિપુરંદર શ્રી મલયગિરિજી મહારાજાની ટીકા આ નીચે આપવામાં આવે છે—

(૮) **" अत्थं भासइ अरहा, सुत्तं गंथंति गणहरा निउणं।
सासणस्स हियट्टाए, तओ सुत्तं पवत्तेइ ॥ ९२ ॥"**

(९) " अर्थमेवाऽर्हन् भाषते, न सूत्रं द्वादशाङ्गरूपम् । गणधरास्तु तत् सूत्रं सर्वमपि निपुणं सूक्ष्मार्थप्ररूपकं बह्वर्थं चेत्यर्थः; अथवा, 'नियताः' प्रमाणनिश्चिता गुणा यत्र तद् नियतगुणं निगुणं ग्रथ्नन्ति । ततः शासनस्य हितार्थं सूत्रं प्रवर्तते ॥ इति निर्युक्तिगाथाक्षरार्थः ॥"

—" मलधारि श्रीहेमचन्द्रसूरि-विरचित-शिष्यहिताख्यबृहद्वृत्ति-विभूषित-श्रीविशेषावश्यक-भाष्य पृ—५०७।"

નિર્યુક્તિકાર મહારાજ તો 'જૈન સૂત્ર' વાક્યમાં સામાન્યપણે એટલે વ્યવહાર અને નિશ્ચયની અપેક્ષા કર્યા વિના સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં જણાવે છે કે—

“ કેમ ધર્મ સામાયિકં ?, અર્થે સમાખ્યિત જિનવરૈઃ સૂત્રં ગણધરૈઃ ?”

અર્થાત્—સામાયિક કોણે કહ્યું ?, ઉત્તરમાં જણાવે છે કે અર્થની અપેક્ષાએ શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ અને સૂત્રની અપેક્ષાએ શ્રી ગણધરદેવોએ કહ્યું.

આથી વધુ સ્પષ્ટ છે કે 'જૈન સૂત્ર' વાક્યમાં સ્પષ્ટપણે સામાયિકનું કર્તાપણું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને સાથે સાથે એમાં જણાવ્યું છે કે—સામાયિકના અર્થથી કર્તા શ્રી જિનેશ્વરદેવો છે, અને સૂત્રથી શ્રી ગણધરદેવો છે' આ રીતે સ્પષ્ટ જણાવી કરીને મહાપુરુષોએ કર્તાના વિષયમાં શંકા રહે એવું રાખ્યું જ નથી.

ચાલો હવે આગળ—

'આવશ્યક અનુપ્રવાદ નથી પણ અન્ય મુક્તાશ્રિત સૂત્ર છે' આ પોતાની માન્યતાના સમર્થન માટે મુનિશ્રીજી વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજીને પ્રાચીન લેખક તરીકે પરમપ્રામાણિક માને છે એ અતિશય આનંદની વાત છે. જો આ જ રીતિએ મુનિશ્રીજી બીજા સુવિહિત મહાપુરુષોને પરમપ્રામાણિક માની તે મહાપુરુષોના વચનોનો યથાસ્થિત સ્વીકાર કરે તો તેઓ અત્યારે જે અનેક કુવિકલ્પોથી મુંઝાઈને અનેક અહિત આરંભોને ખડા કરવામાં તત્પર થાય છે તેમ જ જે જોખમ ભરેલી સ્થિતિ છે તેનાથી સહેજે મુક્ત થઈ જાય અને પોતાનું આત્મહિત સાધવા સાથે અનેકોના આત્મકલ્યાણમાં સહાયક થવાનું સદ્ભાગ્ય ઉપાર્જે. અસ્તુ. જ્યારે જ્યારે તેઓ પ્રાચીનતા ઉપર ભાર મૂકી રહ્યા છે ત્યારે તેમની સમક્ષ વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ કરતાં પણ પ્રાચીન પ્રમાણ મૂકીએ.

પરંતુ એ પૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજા, વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ કરતાં પણ અતિ પ્રાચીન છે એમાં તો બે મત છે જ નહિ. એટલે વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ પ્રાચીન

ત્રણે ટીકાકાર મહર્ષિઓ–મલધારિ આચાર્ય શ્રીમદ્ હેમચંદ્ર સૂરિજી, આચાર્યવર્ય્ય શ્રી મલયગિરિજી અને આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિજી પણ–" तत्पुनः सूत्र किमादि किं पर्यन्त ?।"

અર્થાત્–'પુન તે સુત્રરચનામાં આદિ શું અને અંતિમ શું ?'

આ પ્રમાણેની એક સરખી અવતરણિકા કરી, તે પછી પૂર્વાર્ધ મૂકી તેની નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે. આ રહ્યુ તે પૂર્વાર્ધ અને તેના ઉપર કરેલી ત્રણે આચાર્યદેવોની ક્રમસર ટીકા—

※ ※ ※ ※

" सामाइयमाइयं सुयनाणं जाव बिन्दुसाराओ।"

(૧૧) ૧–" तच्च श्रुतज्ञानं सामायिकादि वर्तते, चरणप्रतिपत्तिकाले सामायिकस्यैवादौ प्रदानात् । यावद् विन्दुसारादिति विन्दुसाराभिधान–चतुर्दशपूर्वपर्यन्तमित्यर्थः ।"

* * * *

(૧૨) ૨–तत् श्रुतज्ञानं सामायिकमादिर्यस्य तत् सामायिकादि यावत् बिन्दुसारात्–बिन्दुसारं यावत्, बिन्दुसाराख्यचतुर्दशपूर्वपर्यन्तमित्यर्थः ।"

(૧૩) ૩–"सामायिकमादौ यस्य तत्सामायिकादि, श्रुतं च तज्ज्ञानं च श्रुतज्ञानं 'यावद्बिन्दुसाराद्' इति बिन्दुसारं यावत् बिन्दुसारपर्यन्तमित्यर्थः ।"

ઉપરના વર્ણનથી વાચક વર્ગની ખાત્રી થઈ જશે કે વાચકવર-શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ કરતા પણ અતિ પ્રાચીન અને ચતુર્દશ પૂર્વધર ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજા સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં જણાવે છે કે—

'અર્થની પ્રરૂપણા શ્રી જિનેશ્વરદેવો કરે છે અને સૂત્રની રચના શ્રી ગણધરદેવો કરે છે તથા તે સૂત્ર રચનામાં પણ શ્રી ગણધરદેવો સૌની પ્રથમ સામાયિકની રચના કરે છે

(१०) "अर्थम्—अर्थमात्रमेवार्हन् भाषते, न प्रसूत्रमनास्यगात्मकं ग्रन्थरचनाम्, ततो गणधराः शासनस्य हितार्थं 'निपुणं' बहुसूक्ष्मार्थप्रतिपादकं, निपुणं वा—निपुणगुणं सन्निहितादेयसूत्रमिति विपातद् 'सूत्रं' द्वादशाङ्गरूपं ग्रथ्नन्ति, ततः एव सूत्रं प्रवर्तते इति। क्वचित्पाठान्तरं 'गणहरा निउणा' इति, तत्र गणधराः विशेष्यन्ते, निपुणाः सूक्ष्मार्थदर्शित्वात्, निपुणगुणा निपुणा वा, सन्निहितसमस्तगुणत्वात् ॥

–"श्रीमन्मलयगिर्याचार्यविरचित-श्रीमदावश्यकसूत्र-विवरण-पृ-२ १"

× × × ×

આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ તો ઉપરની ગાથા માટે-'गाथेयं भाष्यो निमरसिद्देव।'-આ પ્રમાણે કહી તે ગાથાઓને લગતી શંકા સમાધાન કરે છે.

ઉપરની વાત કહ્યા પછી નિર્યુક્તિકાર મહર્ષિ ૯૩ મી નિર્યુક્તિની ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં ગુરુ શબ્દોથી જણાવે છે કે—

"તે સૂત્રની આદિમાં સામાયિક છે અને અંતમાં બિન્દુસાર છે."

એ વાતુ (૯૩) મી ગાથાના પૂર્વાર્ધની અવતરણિકા અને વૃત્તિ કરતાં વૃત્તિકાર મહારાજ લખે છે કે—

"सीसो आह—तं पुण सुत्तं किमादि किं पज्जवसाणं? xxxx सामाइय आईयं बिंदुसार पज्जंते।"

અર્થાત્—શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે- જે સૂત્ર શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ અર્થથી કહ્યું અને સૂત્રથી શ્રી ગણધરદેવોએ રચ્યું તે સૂત્રમાં પહેલું શું અને છેલ્લું શું? ઉત્તરમાં ફરમાવે છે કે- આદિમાં સામાયિક અને અંતમાં બિન્દુસાર. એટલે કે સામાયિકથી બિન્દુસાર સુધીનું સર્વ શ્રુત અર્થથી શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ ફરમાવ્યું અને સૂત્રથી શ્રીગણધરદેવોએ રચ્યું

ત્રણે ટીકાકાર મહર્ષિઓ–મલધારિ આચાર્ય શ્રીમદ્ હેમચંદ્ર સૂરિજી, આચાર્યવર્ય્ય શ્રી મલયગિરિજી અને આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિજી પણ–" तत्पुनः सूत्र क्रिमादि किं पर्यन्त ? । "

અર્થાત્–' પુન તે સુત્રરચનામા આદિ શું અને અતિમ શું ? '

આ પ્રમાણેની એક સરખી અવતરણિકા કરી, તે પછી પૂર્વાર્ધ્ધ મૂકી તેની નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે, આ રહ્યુ તે પૂર્વાર્ધ અને તેના ઉપર કરેલી ત્રણે આચાર્યદેવોની ક્રમસર ટીકા—

* * * *

" सामाइयमाइयं सुयनाणं जाव विन्दुसाराओ । "

(११) १–" तच्च श्रुतज्ञानं सामायिकादि वर्तते, चरणप्रतिपत्तिकाले सामायिकस्यैवादौ प्रदानात् । यावद् विन्दुसारादिति विन्दुसाराभिधान–चतुर्दशपूर्वपर्यन्तमित्यर्थः । "

* * * *

(१२) २–तत् श्रुतज्ञानं सामायिकमादिर्यस्य तत् सामायिकादि यावत् विन्दुसारात्–विन्दुसारं यावत्, विन्दुसाराख्यचतुर्दशपूर्वपर्यन्तमित्यर्थः ।"

(१३) ३–"सामायिकमादौ यस्य तत्सामायिकादि, श्रुतं च तज्ज्ञानं च श्रुतज्ञानं 'यावद्विन्दुसाराद्' इति विन्दुसार यावत् विन्दुसारपर्यन्तमित्यर्थः ।"

ઉપરના વર્ણનથી વાચક વર્ગની ખાત્રી થઈ જશે કે વાચકવરશ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ કરતાં પણ અતિ પ્રાચીન અને ચતુર્દશ પૂર્વધર ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજા સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં જણાવે છે કે—

' અર્થની પ્રરૂપણા શ્રી જિનેશ્વરદેવો કરે છે અને સૂત્રની રચના શ્રી ગણધરદેવો કરે છે તથા તે સૂત્ર રચનામાં પણ શ્રી ગણધરદેવો સૌની પ્રથમ સામાયિકની રચના કરે છે

હવે આ બેજ 'સામાયિક' અધ્યયનની પ્રરૂપણા અને રચનાના સંબંધમાં વિશેષ પ્રમાણો તપાસીએ—

ભાષ્ય-કારે'ના પ્રશ્નમાં નીચેનું શંકા સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે તે ખાસ જોવા જેવું છે—

(૧૪) "-तित्थयरो किं कारणं भासइ सामाइयं तु अज्झयणं।
तित्थयरणामगोत्तं कम्मं मे वेइयव्वंति ॥ ७४२ ॥

व्याख्या—तीर्थकरणशीलस्तीर्थकरः, तीर्थं पूर्वोक्तं, स 'किं कारणं' किं निमित्तं भाषते सामायिकाध्ययनं ?, तु शब्दादन्यान्यप्यध्ययनानि, तस्य कृतकृत्यत्वादिति हृदयम्, अत्रोच्यते-'तीर्थकर नामगोत्रं' तीर्थकरनामसंज्ञं, गोत्रशब्दः संज्ञायां, कर्म मया वेदितव्यमित्यनेन कारणेन भाषत इति गाथार्थः।"

—" श्रीमद्भद्रबाहुस्वामि-प्रणीत निर्युक्तियुत भाष्यकलित श्रीमद्धरिभद्रसूरीश्वर-सूत्रितवृत्तिविभूषित-श्रीम-दावश्यकसूत्र-पूर्व-विभाग, पृ—२७९ ।

* * * *

ઉપરના ઉલ્લેખમાં ઉઠાવેલી શંકા અને તેના સમાધાનનો સાર નીચે પ્રમાણે છે—

શંકા-તીર્થંકર ભગવાન શ્રી તીર્થસ્થાપન પછી કૃતકૃત્ય હોવાથી 'સામાયિક' નામના અધ્યયનને તેમજ અન્ય 'ચતુર્વિંશતિ સ્તવ' આદિ અધ્યયનોને શા માટે ભાખે-કહે છે ?

સમાધાન-'તીર્થંકર નામ કર્મ' ને વેદવાની ખાતર શ્રી તીર્થંકર દેવ-'સામાયિક'-અધ્યયન અને બીજા 'ચતુર્વિંશતિ સ્તવ' આદિ અધ્યયનો ભાખે છે-કહે છે

ઉપરના શંકા-સમાધાનને સૂચવતી ઉપરની જ નિર્યુક્તિની ગાથા ઉપર બીજા પણ બે ટીકાકાર મહર્ષિઓ ૧-મલધારગચ્છીય આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા ૨-આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજી મહારાજ-ક્રમસર નીચે પ્રમાણેની ટીકા કરે છે—

(૧૫) ૧-'तीर्थकरः 'किं कारणं' किं निमित्तं भाषते सामायिकाध्ययनम् ?। तुशब्दादन्यानि चाध्ययनानि, केवलज्ञानोत्पत्ति

स्तस्य कृतकृत्यत्वात् किं तद्भाषणेन ? इत्यभिप्रायः । अत्रोच्यते–तीर्थंकर इति नामगोत्र सञ्ज्ञा यस्य तत् तीर्थंकरनामसंज्ञकं कर्म पूर्वं मया बद्ध तदिदानीमनेन प्रकारेग वेदितव्यम्, इत्यनेन कारणेन स तद् भाषत इति । "

\+ \+ \+ \+

२–"तीर्थं पूर्वोक्तं, तत्करणशीलस्तीर्थंकरः, स 'किं कारणं' किं निमित्त भाषते सामायिकमध्ययन ?, तु शब्दादन्याध्ययनपरिग्रहः, तस्य कृतकृत्यत्वादितिहृदयम् । उच्यते–तीर्थंकरनामगोत्रं तीर्थंकरनामसञ्ज्ञं गोत्रशब्दः संज्ञाया कर्म बद्ध मया वेदितव्यमित्यनेन कारणेन भाषते । "

આ ઉલ્લેખો સ્પષ્ટપણે સાબીત કરે છે કે–' સામાયિક '–નામનું અધ્યયન અને 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ' આદિ અન્ય અધ્યયનો પણ શ્રી તીર્થંકરદેવો જ પ્રરૂપે છે

હવે નિર્ગમદ્વારમા ભાવનિર્ગમનું વર્ણન કરતા નિર્યુક્તિકાર મહર્ષિ નીચે મૂકવામાં આવતી નિર્યુક્તિની ગાથાદ્વારા અને તેની ઉપર ટીકાના રચનારા ભગવાન્ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી, શ્રી મલયગિરિજી અને શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી ક્રમસર ખુલ્લા અક્ષરોમા ફરમાવે છે કે—

'સામાયિક શ્રુત અને બીજુ શ્રુત ક્ષાયિક ભાવે વર્તતા જિનેદ્રદેવ ભગવાન્ શ્રી મહાવીરદેવ પાસેથી નીકળ્યું અને તે સામાયિક તથા બીજુ શ્રુત ક્ષયોપશમભાવે વર્તતા શ્રી ગણધરદેવોએ ગ્રહણ કર્યું, અર્થાત્ એ પ્રમાણે સામાયિકનો અર્થ શ્રી તીર્થંકર ભગવાન્ પાસેથી નીકળ્યો અને સૂત્ર શ્રી ગણધરો પાસેથી નીકળ્યુ.'

આ વાત એ મહાપુરૂષોના અક્ષરોમાં જ જોવા માટે એ નિર્યુક્તિની ગાથા અને એ ગાથા ઉપરની એ ત્રણે મહાપુરૂષોની ટીકા ક્રમસર મૂકવામા આવે છે—

" खइयम्मि वट्टमाणस्स, भगवओ निग्गयं जिणिंदस्स ।
भावे खओवसमियम्मि, वट्टमाणेहिं तं गहियं ॥"

१—"व्याख्या—क्षायिके वर्तमानस्य भगवतो निर्गतं जिनेन्द्रस्य भावे भावश्रुतः उभयथाऽप्यभिसम्बध्यते, भावे क्षायोपशमिके वर्तमानैः 'तद्' सामायिकमन्यच श्रुतं गृहीतं, गणधरादिभिरिति गम्यते । ××××× । एवं सामायिकस्स वि अत्थो भगवओ निग्गओ, सुत्तं गणहरेहिंतो निग्गयं, इत्यलं विस्तरेणेति गाथार्थः । "

×   ×   ×   ×

२—" क्षायिके भावे वर्तमानस्य भगवतो जिनेन्द्रस्य श्रीमन्महावीरस्य सकाशाद्विनिर्गतं सामायिकं, भावश्रुतं उभयथापि संबध्यते । भावे क्षायोपशमिके वर्तमानैस्तत्सामायिकमन्यच श्रुतं गणधरादिभिरिति गम्यते । ×××××। एवं सामायिकस्स अत्थो भगवओ निग्गओ सुत्तं गणहरेहिंतो निग्गयमित्यलं विस्तरेण । "

+   +   +   +

३—" भावश्रुतोऽपि संबध्यते । तथा क्षायिके भावे वर्तमानस्य जिनेन्द्रस्य भगवतः श्रीमन्महावीरस्य निर्गतं सामायिकं, क्षायोपशमिके भावे च वर्तमानैस्तस्मात् सामायिकमन्यच श्रुतं गृहीतम् 'गणधरादिभिः' इति गम्यते । ×××××। एवं सामायिकस्यार्थो भगवतः सकाशात् निर्गतः, सूत्रं तु गणधरेभ्यो निर्गतं, इत्यलं प्रसङ्गेन । "

ॐ   ॐ   ॐ   ॐ

હવે નીચેનું પ્રમાણ આપવું એ પણ જરૂરી લાગે છે કે જે નિર્યુક્તિ સામાયિકની છે તે જ નિર્યુક્તિ ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ ઈતર અધ્યયનો માટે પણ છે.

મલધારગચ્છીય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ નિર્યુક્તિની ગાથા મૂકી નીચે પ્રમાણે ફરમાવે છે—

" अज्झयणं पि य तिविहं, सुत्ते अत्थे य तदुभये चेव ।
सेसेसु वि अज्झयणेसु, होइ एसेव निज्जुत्ति ॥२६७४॥"

अधीयते विनयादिक्रमेण गुरुसमीप इत्यध्ययनं सामान्येन श्रुतमिह गृह्यते श्रुतसामायिकमित्यर्थः, तदपि त्रिविधं-त्रिभेदम्, 'सुत्तेत्यादि' सूत्रतः अर्थतः तदुभयतश्चेत्यर्थः । उपलक्षणत्वात् अपिशब्दाद् वा सम्यक्त्वसामायिकमप्यौपशमिक-क्षायिक-क्षयोपशमभेदात् त्रिविध द्रष्टव्यम् । अथ प्रक्रान्तोपोद्घातनिर्युक्तेरशेषाध्ययनव्यापितां दर्शयन्नाह-'सेसेसु वीत्यादि,' प्रस्तुतसामायिकाध्ययनात् शेषेष्वपि चतुर्विंशतिस्तवादिष्वन्येषु चाध्ययनेष्वेपैवोद्देश-निर्देशादिका निरुक्तिपर्यवसानोपोद्घातनिर्युक्तिर्भवति । एषैव सर्वत्र द्रष्टव्येत्यर्थः । आह-ननूपोद्घातनिर्युक्तौ सर्वस्यामपि समर्थितायामित्थमतिदेशो दातुं युज्यते, नचेयमद्यापि समर्थ्यते, 'भवागरिसफासण-निरुत्ती' इति निरुक्तिद्वार एव तस्याः समर्थयिष्यमाणत्वात् ?, सत्यम्,-किन्तूपोद्घातनिर्युक्तिमध्यमिदम्, मध्ये चातिदेशः कृतः पर्यन्तेऽपि लभ्यते,-'मध्यग्रहणं आद्यन्तयोर्ग्रहणम्' इति न्यायात् ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ २६७४ ॥"

⁂　⁂　⁂　⁂

ઉપરના ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે કે નિર્યુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજા-'सेसेसु वि अज्झयणेसु होइ एसेव निज्जुत्ति।' આ ઉત્તરાર્ધદ્વારા સ્પષ્ટપણે ફરમાવે છે કે-'ચતુર્વિંશતિસ્તવ' આદિ અધ્યયનો માટે તે જ નિયુક્તિ છે કે જે નિર્યુક્તિ સામાયિક અધ્યયનની છે

સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા પણ શ્રી આવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિમા ભાષ્યની ગાથાના-'सेसेसु वि अज्झयणेसु होइ एसेव निज्जुत्ति।' આ ઉત્તરાર્ધની ટીકા કરતા નીચે પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ કરે છે—

"—मकारान्तोपोद्घातनिर्युक्तेरशेषाध्ययनव्यापितां दर्शयन्नाह- 'सेसेसुवि' चतुर्विंशतिस्तवादिष्वन्येषु चाध्ययनेषु भवति एवैव निर्युक्तिः-उद्देशनिर्देशादिका निरुक्तिपर्यवसानेति।"

× × × ×

પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી મલયગિરિજી મહારાજ પણ એ ઉત્તરાર્ધની ટીકા કરતાં એજ પ્રમાણે ફરમાવે છે—

"—मकारान्तोपोद्घातनिर्युक्तेरशेषाध्ययनव्यापितां दर्शयति-शेषेष्वपि' चतुर्विंशतिस्तवादिष्वध्ययनेषु भवत्येषैव उद्देशादिका निरुक्ति पर्यवसाना निर्युक्तिः।"

'सेसेसु वि अज्झयणेसु होइ एसेव निज्जुत्ति।' આ નિર્યુક્તિના ઉત્તરાર્ધની વ્યાખ્યા કરતાં ભાષ્યકાર મહર્ષિ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ મહારાજ પણ વધુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે કે—

"चउवीसत्थयाइसु सव्वज्झयणेसु वाणुयोगम्मि।
एस चिय निज्जुत्ती उद्देसाई निरुत्तंता ॥ २९७८ ॥"

આ ગાથાની ટીકામાં તેના ફલિતાર્થરૂપે મલધારગચ્છીય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ લખે છે કે—

"—शेषेष्वपि चतुर्विंशतिस्तवादिषु, न सामायिक एव, सकलशास्त्राध्ययनेष्वनुयोगे विधीयमान आद्यावेवैवोद्देशादिका निरुक्त्यन्तोपोद्घातनिर्युक्तिर्द्रष्टव्या।"

\+ \+ \+ \+

ઉપરનાં સચોટ પ્રમાણોનું શુદ્ધબુદ્ધિપૂર્વક અવલોકન કર્યા પછી કોઈ પણ, મુનિરાજશ્રીના કહેવા મુજબ કબુલ કરશે કે—"ચઉવ્વિસત્થો આવશ્યક કે જે આવશ્યક ઉપર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિની નિર્યુક્તિ બની છે તે અપ્રમાણભૂત જ છે એ મતલબનું કોઈ સ્પષ્ટ પ્રમાણ જ મળતું નથી." અર્થાત્ કોઈજ નહિ.

ઉપર જણાવ્યાં તે અને બીજા અનેક પ્રમાણોની હયાતિ છતાં મુનિરાજશ્રી પોતાની— "ઉપલબ્ધ ચઉવ્વિસત્થો આવશ્યકસૂત્ર અપ્રમાણભૂત છે, પણ અન્ય કોઈ સ્વનિર્મિત છે." આ માન્યતાના સમર્થનમાં લખે છે કે—

" પ્રસ્તાવના પ્રસિદ્ધ થયે આટલા વર્ષ વ્યતીત થયા, તે દરમીયાન આવશ્યક સૂત્રના કર્તા સબંધી મુદ્દાઓને અગે મે પોતે પણ વિચાર કર્યો છે અન્ય વિદ્વાન્ મિત્રો સાથે પણ નિષ્પક્ષપાત ચર્ચા કરી છે અને મતભેદ ધરાવનાર ટીકાકારના પ્રમાણો પર પણ જિજ્ઞાસાપૂર્વક વિચાર કર્યો છે, ગ્રથનો પૂર્વાપર સબધ પણ વિચાર્યો છે અને તેમ છતા મને મારો અભિપ્રાય બદલવાને કારણ મળ્યુ નથી "

સુખલાલજીના ઉપરના કથનનો ઉત્તર આપવા માટે તો હરેક વિચારશીલ વાંચક એમ જ કહી શકે કે–આવશ્યક સૂત્રના કર્તા સંબંધી મુદ્દાઓનો વિચાર કરતી વખતે તમે જો ઈરાદાપૂર્વક શાસ્ત્રદૃષ્ટિને દૂર ન રાખી હોત, નિષ્પક્ષપાત ચર્ચા કરતી વખતે શાસ્ત્રના જ્ઞાતા સમર્થ મહાપુરૂષોનો શ્રદ્ધાપૂર્વક આશ્રય લીધો હોત, મતભેદ ધરાવનાર ટીકાકારે આપેલા પ્રમાણોપર જિજ્ઞાસાપૂર્વક વિચાર કરતા સત્યનો સ્વીકાર કરવાનો જ અભિલાષ ધર્યો હોત અને ગ્રંથના પૂર્વાપર સંબધનો વિચાર કરતી વખતે છતી ભૂલનો ઈકરાર કરવામા પ્રતિષ્ઠા માની હોત તો જરૂર અભિપ્રાય બદલવાને એક નહિ પણ અનેક કારણો મળત, અને '–આવશ્યક શ્રીગણધરદેવકૃત નહિ પણ ગણધર ભિન્નકૃત છે' આ ખોટી માન્યતાના સમર્થન માટે પ્રમાણો ઉભા કરવાનો જે શ્રમ ઉઠાવવો પડચો છે તે અવશ્ય ન ઉઠાવવો પડત

હવે સુખલાલજીએ પોતાની "–આવશ્યક ગણધરભિન્નકૃત હોવાનાં એકથી વધારે સ્પષ્ટ પ્રમાણો મળે છે " આ બીજી જાહેરાતના સમર્થનમાં

"–સપૂર્ણ આવશ્યક શ્રુતસ્કધ એ ગણધરકૃત નથી, પણ ગણધરભિન્ન અન્ય પ્રાચીન અને પ્રતિષ્ઠિત શ્રુતસ્થવિરકૃત છે એવો મારો અભિપ્રાય જે પ્રમાણોના આધારે મે પ્રકટ કર્યો છે તે પ્રમાણો નીચે પ્રમાણે છે, " આ પ્રમાણેનુ અવતરણ કરી શરૂઆતમા જ જણાવી ગયા પ્રમાણે ૧–વાચકચન્દ્ર શ્રી ઉમાસ્વાતિજીએ રચેલ ' શ્રીતત્વાર્થભાષ્યનુ, ૨–તે જ ' શ્રીતત્ત્વાર્થ ભાષ્ય ઉપર શ્રીસિદ્ધસેનગણીશ્રીએ રચેલી ટીકાનુ, ૩–તે જ શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપર ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજીગણિવરે રચેલી ટીકાનુ અને ૪–શ્રીસેનપ્રશ્નનું આ રીતિએ ચાર પ્રમાણો આપ્યા છે. એ પ્રમાણોનુ અવલોકન જો કોઇ મધ્યસ્થદૃષ્ટિનો તટસ્થ વિચારક

કરવા બેસે તો તેને પણ એમ લખ્યા વિના ન રહે કે મુખબાંધાઓ કેવળ પોતાના અભિમાનની સિદ્ધિ માટે અપીલ બની બેઠા છે, અને એ અપીલમાં તેઓ પોતે શું લખે છે તેની પણ પોતાને ખબર નથી રહી. મુખબાંધાઓએ પાઠ મૂકવામાં આ વખતે પણ ભારે કરી છે સત્યવક્તાપણાનો અભ્યાસી, જે મુખબાંધાઓએ પ્રમાણ મૂકવા માટે કરેલી અવતરણિકામાં લખેલી વાતો પ્રમાણમાં લેવા બેસે તો તે લાગે જ તેના લેવામાં આવે. ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયજી ગણિ વાળી ટીકાના નામે મૂકેલા પાઠની શરૂઆતની શેષ પંક્તિ જે આપેલી તેઓશ્રીની ટીકામાં શોધવા બેસીએ તો તે જડે જ નહિ પણ સત્યનો અભ્યાસી શોધી શકે કે તે શેષ પંક્તિ તેઓશ્રીની ટીકામાં તો નથી પણ શ્રીજિનસેનસૂરિજીની ટીકામાં છે. પ્રસ્તુત સૂત્રને સ્પષ્ટ કરનારા બે શ્લોકો બન્ને ટીકાકાર મહર્ષિઓએ કર્યા છે તે શ્લોકો બેને લખ્યું નહિ કરતાં તેમાંના એક શ્લોકમાંથી માત્ર શેષ જ પંક્તિ અને તે પણ અન્ય ટીકાના નામે લખી કરી ભારે ઉતાવળ પાઠક કરી છે. ચર્ચામાં જે પાઠની ઉપયોગિતા જ નહિ તે પાઠ લખ્યું કરીને પોતે પ્રમાણપુરસ્સર વાતો કરનાર છે એવો અર્થ દેખાવ કર્યો છે ઉત્તરાધ્યયનના પ્રારંભથી ચર્ચાના વિષયમાં ખાસ પ્રકાશ પાડનારા અક્ષરોના ભાવને ઉકેલી દેવાનો પ્રયાસ કરવામાં પણ મુખબાંધાઓએ કસુર નથી કરી. આ અને એવી બીજી અનેક ભૂલો હવે આપણે એમના બીજા સૂત્ર ઉપર વિચાર ચલાવતાં જોઈશું છે.

મુખબાંધાઓએ પોતાના તે (આવશ્યક) સૂત્રના વિભાગ વિષે-વાનાં એક થી વધારે સ્પષ્ટ પ્રમાણો મળે છે. " આ સૂત્રના સમર્થનમાં આપેલાં ચાર પ્રમાણો પૈકી પ્રથમ પ્રમાણ નીચલી રીતે કહ્યું છે—

૧-પાના શ્રી ઉમાસ્વાતિજી જેવાના શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્ર ભાષ્યમાં ગુપ્તિ અને સમિતિ અને અનગાર એ બેનું વર્ણન આપતાં અનગાર ના અનેક પ્રકાર જણાવે છે તેમાં તેઓએ સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એ છ આવશ્યકના અભ્યાસોને આવશ્યક તરીકે ગણાવ્યાં છે. ભાષ્યનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

अङ्गबाह्यमनेकविधम् । तद्यथा–सामायिकं, चतुर्विंशतिस्तवः, वन्दनम्, प्रतिक्रमणं, कायव्युत्सर्गः, प्रत्याख्यानं, दशवैकालिकं, उत्तराध्यायाः, दशाः, कल्पव्यवहारौ, निशीथमृषिभाषितानीत्येवमादि ।

"–दे० ला० पु० प्रकाशित तत्त्वार्थभाष्य–पृ–९० ।"

* * * *

ત્યાર બાદ તેઓશ્રી પોતે જ અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એ બન્ને પ્રકારના શ્રુતની ભિન્નતાના કારણ વિષે પ્રશ્ન ઉઠાવી કહે છે જે તીર્થંકર ભગવાનના ઉપદેશને આધારે તેઓના સાક્ષાત્ શિષ્ય ગણધરોએ રચ્યુ તે અંગપ્રવિષ્ટ અને જે ગણધર અનન્તર ભાવી વગેરે અર્થાત્ ગણધરવંશજ પરમમેધાવી આચાર્યોએ રચ્યુ તે અંગબાહ્ય આ મતલબનો ભાષ્યનો પાઠ આ પ્રમાણે છે.

"अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधमनेक द्वादशविधमिति किं कृतः प्रतिविशेष इति ? ।

वक्तृविशेषाद् द्वैविध्यम् । यद् भगवद्भिः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः परमर्षिभिरर्हद्भिस्तत्स्वाभाव्यात् परमशुभस्य च प्रवचनप्रतिष्ठापनफलस्य तीर्थकरनामकर्मणोऽनुभावादुक्त भगवच्छिष्यैरतिशयवद्भिरुत्तमातिशयवाग्बुद्धिसम्पन्नैर्गणधरैर्दृब्ध तदङ्गप्रविष्टम् । गणधरानन्तर्यादिभिस्त्वत्यन्तविशुद्धागमैः परमप्रकृष्टवाङ्मतिबुद्धिशक्तिभिराचार्यैः कालसहननायुर्दोषादल्पशक्तीना शिष्याणामनुग्रहाय यत् प्रोक्तं तदङ्गबाह्यमिति ।"

"–ते ज–तत्त्वार्थ–भाष्य–पृ–९०–९२ ।"

\+ \+ \+ \+

વાચકશ્રીનો આ ઉલ્લેખ બીજા બધા ઉલ્લેખો કરતાં વધારે પ્રાચીન અને મહત્ત્વનો છે. અન્ય પ્રમાણોનું બળાબળ તપાસતી વખતે પણ એટલુ તો ધ્યાનમાં રાખવુ જ જોઈએ કે વાચકશ્રી પોતે જો આવશ્યકને ગણધરકૃત માનતા હોત અગર ગણધર તથા અન્ય સ્થવીર એમ ઉભયકૃત માનતા હોત

કરવા બેસે તો તેને પણ એમ લાગ્યા વિના ન રહે કે મુખબાંધજી કેવળ પોતાના અભિપ્રાયની સિદ્ધિ માટે અધીરા બની ગયા છે અને એ અધીરાઈમાં તેઓ પોતે શું લખે છે તેની પણ પોતાને ખબર નથી રહી. મુખબાંધજીએ પાઠ મૂકવામાં આ વખતે પણ ભૂલ કરી છે. સત્સૂત્રપાઠનો અભ્યાસી, જે મુખબાંધજીએ પ્રમાણ મૂકવા માટે કેટલી અવતરણિકામાં લખેલી વાતો પ્રમાણમાં જોવા બેસે તો તે જાણે જ તેના જોવામાં આવે. ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયજી મહિ-વાળી ટીકાના નામે મૂકેલ પાઠની શરૂઆતની બેત પંક્તિ જે આપેલી તેઓશ્રીની ટીકામાં ટીપણ મેળવીએ તો તે જડે જ નહિ પણ તત્ત્વનો અભ્યાસી શોધી કાઢે કે તે બેત પંક્તિ તેઓશ્રીની ટીકામાં તો નથી પણ શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિજીની ટીકામાં છે. પ્રસ્તુત સૂત્રને સ્પષ્ટ કરનારા જે શ્લોકો અન્ને ટીકાકાર મહર્ષિઓએ કર્યા છે તે શ્લોકોને સ્પર્શ નહિ કરતાં તેમાંના એક શ્લોકમાંથી માત્ર બેત જ પંક્તિ અને તે પણ અન્ય ટીકાના નામે રજુ કરી ત્યારે ઉપર પાઠ કરી છે ચર્ચામાં જે પાઠોની ઉપયોગિતા જ નહિ તે પાઠ રજુ કરીને પોતે પ્રમાણપુરસ્સર વાતો કરનાર છે એવો આડંબર કેળવ કર્યો છે ઉત્તરાધ્યયનના સારમાંથી લખેલા વિવરણમાં પાઠ પ્રકટ કરનારા મહર્ષિના સારને ઉડાવી દેવાનો પ્રયાસ કરવામાં પણ મુખબાંધજીએ ચૂક નથી કરી. આ અને એવી બીજી અનેક બાબતો હવે આપણે એમના બીજા મુદ્દા ઉપર વિચાર ચલાવતાં જોવાની છે.

મુખબાંધજીએ પોતાના તે (આવશ્યક) સંબંધ વિસ્તૃત લેખવાળો એક જ વધારે સ્પષ્ટ પ્રમાણો મળે છે." આ લખાણના સમર્થનમાં આપેલાં ચાર પ્રમાણો પૈકી પ્રથમ પ્રમાણ નીચેની રીતે રજુ કર્યું છે—

૧—વાચક શ્રી ઉમાસ્વાતિજી પોતાના શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્ર ભાષ્યમાં શ્રુતના અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એ બે ભેદ વર્ણન કરતાં અંગબાહ્યના અનેક પ્રકારો બતાવે છે તેમાં તેઓએ 'સામાયિક ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એ છ આવશ્યકના અધ્યયનોને અંગ બાહ્ય તરીકે ગણાવ્યા છે જુઓ પાઠ આ પ્રમાણે છે—

તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ-' પંચ-પ્રતિક્રમણ ' નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં " १ आवश्यक सूत्र ' न तो तीर्थंकर की कृति है और न गणधर की। " २- 'आवश्यक सूत्र ' गणधर श्री सुधर्मा स्वामिके बादके किसी आचार्यका रचित माना जाना चाहिये। " આ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ વાતની જાહેરાત કરી એટલે સુખલાલજીએ તો એવું સ્પષ્ટ પ્રમાણ રજુ કરવું જોઈતું હતું કે-'દ્વાદશાંગી શિવાયનું કોઈ પણ શ્રુત શ્રી ગણધરદેવોથી રચેલું હોઇ જ ન શકે '-પણ એવું તો એક પણ પ્રમાણ સુખલાલજી બતાવી જ નથી શક્યા.

વાચકચંદ્ર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજના ઉલ્લેખોની પ્રાચીનતા અને મહત્ત્વતાના વિષયમાં સિદ્ધાંતાનુસારી પક્ષને વાંધો હોય જ નહિ આ વાત સુખલાલજીએ ખ્યાલમાં રાખવી ઘટે ' એવા એક શાસનના ધોરી મહાપુરૂષ આડું અવળું લખે ' એવી કલ્પના કરવી એ પણ મહાપાપ છે શ્રી જૈનશાસનના મહાપુરૂષો તે છે કે જેઓ શ્રી જિનશાસનની શૈલિ અને પ્રણાલિકાનું રક્ષણ પોતાના ગમે તે ભોગે કરવા તૈયાર હોય છે, તે મહાપુરૂષોએ શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસનને જ પોતાનું સર્વસ્વ માનેલું હોય છે,-એટલે પોતાનું સર્વસ્વ શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસનને જ સમર્પેલું હોય છે તેઓએ પોતાના વિચારો અને ઉચ્ચારોને શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસનને અનુસરતા બનાવી આચારોને પણ તેવા જ બનાવવાનો નિર્ધાર કરેલો હોય છે. વાચકચંદ્ર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા પણ તે મહાપુરૂષો પૈકીના જ એક છે, એટલે તેઓ શાસ્ત્રસિદ્ધપણે ચાલી આવતી કોઇ પણ માન્યતાથી વિરૂદ્ધ વિચાર સરખો પણ ન કરે તો પછી વિરૂદ્ધ લખવાની તો કલ્પના જ કોઇ વિરોધિથી પણ-જો તે પ્રમાણિક હોય તો-કેમ થઇ શકે ?

વાચકચંદ્ર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા સુખલાલજીના કહેવા મુજબ આગમના ખાસ અભ્યાસી જ નહિ પણ ગુરૂકુળવાસમાં વસી ગુરૂઓની જ નિશ્રામાં રહી આગમોનો આગમવિધિ અનુસાર વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરી, તેના ઐદંપર્યના સમર્થ જ્ઞાતા બની, સિદ્ધાંતસાગરમાંથી ઉદ્ધરી ઉદ્ધરીને પાંચસો પાંચસો પ્રકરણ રત્નોના પોતાની

તો તેઓ માત્ર—' સમવાયપ્રમાણાદિ વગેરે આચાર્યકૃત શ્રી કહેવ નહિ ભગ ગાથામાં મહાન આગમ સ્વરૂપિ ઉદાહરણ, નહિ સંઘના કર્તા સત્યની ભીન્ન ભગ કરતા તેઓશ્રીને જ વધારે સ્પષ્ટ સાબિત થવાનો સંભવ છે કેમકે (૧) તેઓશ્રી આગમના ખાસ અભ્યાસી હતા, (૨) તેઓશ્રી અને ભગવાન્ શ્રી મહાવીર વચ્ચે બહુ લાંબુ અન્તર નહિ અને (૩) જૈન પરંપરામાં તે વખતે જૈનશાસનના કર્તા સત્યથી ? વાસ્તવ માની આવતી તેથી જરા પણ આડું અવળું લખવાને તેમને કશુ જ સબબ થઈ નથી. આ કારણોથી વાચકશ્રીનો જરા પણ સંદેહ વિનાનો ઉદ્દેશ અને સાચો અભિપ્રાય બતાવવામાં પ્રથમ નિમિત્તભૂત થયો છે. "

આ રીતિએ પહેલા પ્રમાણ તરીકે કરેલી અવતરણિકાઓ, ટીકાઓ એ પ્રમાણો અને તેના ઉપરનું વિવેચન જોતાં આપણે સમજી શકીએ તેમ છીએ કે મુનિમહારાજે શ્રી તત્ત્વાર્થ ભાષ્યના બે ઉલ્લેખો—એક ૯૦ મા પૃષ્ઠનો અને બીજો ૯૨ મા પૃષ્ઠનો—લીધા છે અને એ ઉલ્લેખો જ એમના અભિપ્રાયમાં શોધી પ્રથમ નિમિત્તભૂત થયા છે

હવે મુનિમહારાજે ૯૨ મા પૃષ્ઠના ભાષ્યના ઉલ્લેખ ઉપર કરેલા વિવેચનની વિચારણામાં ઉતરીએ તે પહેલાં એટલું કહી દેવું આવશ્યક છે કે—તેમણે ૯૦ મા પૃષ્ઠનો ભાષ્યનો ઉલ્લેખ આ સ્થળે ન ઉતારી દીધો હોત તો ચાલી શકત, કારણ કે 'સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ શ્રી આવશ્યક સૂત્રના અર્થ રૂપે પ્રણેતા શ્રી તીર્થંકરદેવો છે અને સૂત્રરૂપે રચયિતા શ્રી ગણધરદેવો છે' આ વાત જેટલી શાસ્ત્રસિદ્ધ છે તેટલી જ સર્વસિદ્ધ વાત તે છે કે 'એ સામાયિકાદિ છ અધ્યયન સ્વરૂપ શ્રી આવશ્યક સૂત્ર અંગબાહ્ય શ્રુત છે, એટલે એ તો સિદ્ધ જ છે કે- છ અધ્યયન સ્વરૂપ શ્રી આવશ્યક સૂત્ર અંગબાહ્ય શ્રુત છે માટે આ વાત સાબીત કરવાની મુનિમહારાજને કંઈજ જરૂર ન હતી. કારણ કે સિદ્ધાન્તાનુસારી પક્ષે, મુનિમહારાજ સાથે વિરોધ તો ત્યારે જ ઉભો છે કે જ્યારે તેમણે— છ અધ્યયન સ્વરૂપ—શ્રી આવશ્યક સૂત્ર—અંગબાહ્ય શ્રુત છે.' આ વાત સિદ્ધ કરવાનું અવલંબન લઈને સંવત્ ૧૯૭૮ ની સાલમાં—" આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડળ, આગ્રા—"

તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ-' પંચ-પ્રતિક્રમણ ' નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં " १ आवश्यक सूत्र ' न तो तीर्थंकर की कृति है और न गणधर की। " २- 'आवश्यक सूत्र ' गणधर श्री सुधर्मा स्वामिके बादके किसी आचार्यका रचित माना जाना चाहिये। " આ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ વાતની જાહેરાત કરી એટલે સુખલાલજીએ તો એવું સ્પષ્ટ પ્રમાણ રજુ કરવું જોઈતું હતું કે-'દ્વાદશાંગી શિવાયનું કોઈ પણ શ્રુત શ્રી ગણધરદેવોથી રચેલું હોઇ જ ન શકે '-પણ એવું તો એક પણ પ્રમાણ સુખલાલજી બતાવી જ નથી શક્યા.

વાચકચંદ્ર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજના ઉલ્લેખોની પ્રાચીનતા અને મહત્ત્વતાના વિષયમાં સિદ્ધાંતાનુસારી પક્ષને વાંધો હોય જ નહિ આ વાત સુખલાલજીએ ખ્યાલમાં રાખવી ઘટે ' એવા એક શાસનના ધોરી મહાપુરૂષ આવું અવળું લખે ' એવી કલ્પના કરવી એ પણ મહાપાપ છે. શ્રી જૈનશાસનના મહાપુરૂષો તે છે કે જેઓ શ્રી જિનશાસનની શૈલિ અને પ્રણાલિકાનું રક્ષણ પોતાના ગમે તે ભોગે કરવા તૈયાર હોય છે, તે મહાપુરૂષોએ શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસનને જ પોતાનું સર્વસ્વ માનેલું હોય છે,-એટલે પોતાનું સર્વસ્વ શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસનને જ સમર્પેલું હોય છે. તેઓએ પોતાના વિચારો અને ઉચ્ચારોને શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસનને અનુસરતા બનાવી આચારોને પણ તેવા જ બનાવવાનો નિર્ધાર કરેલો હોય છે. વાચકચંદ્ર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા પણ તે મહાપુરૂષો પૈકીના જ એક છે, એટલે તેઓ શાસ્ત્રસિદ્ધપણે ચાલી આવતી કોઇ પણ માન્યતાથી વિરૂદ્ધ વિચાર સરખો પણ ન કરે તો પછી વિરૂદ્ધ લખવાની તો કલ્પના જ કોઇ વિરોધિથી પણ-જો તે પ્રમાણિક હોય તો-કેમ થઇ શકે ?

વાચકચંદ્ર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા સુખલાલજીના કહેવા મુજબ આગમના ખાસ અભ્યાસી જ નહિ પણ ગુરૂકુળવાસમાં વસી ગુરૂઓની જ નિશ્રામાં રહી આગમોનો આગમવિધિ અનુસાર વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરી, તેના ઐદંપર્યના સમર્થ જ્ઞાતા બની, સિદ્ધાંતસાગરમાંથી ઉદ્ધરી ઉદ્ધરીને પાંચમો પાંચસો પ્રકરણ રત્નોનો પોતાની

પાછળ વારસો મૂકી જનારા એક સિદ્ધાંતવેદી હતા, એ સમર્થ સિદ્ધાંતવેદી વાચકવર્યને ભગવાન્ શ્રી મહાવીરદેવથી ઝાઝું અંતર પણ નહિ એ વાત પણ સાચી હવે એ પણ વાત એટલી જ સાચી છે કે પ્રભુ શ્રી મહાવીરદેવના શાસનમાં ચોથા શ્રુત કેવળી તરીકે મનાતા ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજ કે જેઓ વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી કરતાં પણ પ્રાચીન હતા અને તેઓ શ્રીની નિર્યુક્તિ કે જે આજે સિદ્ધાંતની પંચાંગી પૈકીનું એક બીજું અંગ મનાય છે તે નિર્યુક્તિના પણ સમર્થ જ્ઞાતા અને તે નિર્યુક્તિને પણ આગમવત્ સમજનાર હતા, એ વાચકવરે જે કાંઈ લખ્યું હોય તેનો ભાવ આપણે તે જ કહી શકીએ કે જે નિર્યુક્તિકાર શ્રુતકેવળી ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીના કથનને અનુસરતો હોય.

આટલી સત્ય વસ્તુસ્થિતિથી માહિતગાર થયા પછી સંપાદકે સારી રીતિએ સમજી શકશે કે શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્યના ૯૨ મા પૃષ્ઠનો ઉલ્લેખ કરી તેના ઉપર ઉહાપોહ કર્યો—

"અન્ય પ્રમાણોનું બલાબલ તપાસી જઈએ પણ એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું જ જોઈએ કે વાચકજી પોતે તે અત્યારે ગણધર કૃત જ માનતા હોય અગર ગણધર તથા અન્ય સ્થવીર એમ ઉભયકૃત માનતા હોય તે તેઓ માત્ર અવતરણમાત્રથી નિશ્ચિત આચાર્યકૃત તો કહે જ નહિ."

આ પ્રમાણે લખવામાં મુખ્યતાએ આપણી શીતની ભીત ભૂલ્યા છે કારણ કે વાચકવરને પણ પરમમાન્ય અને શ્રુતજ્ઞાનના સાગર ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજ શ્રી આવશ્યક સૂત્રની નિર્યુક્તિમાં સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે—

"સામાયિક આદિ શ્રુત અર્થથી શ્રી અરિહંતદેવો પ્રરૂપે છે અને સૂત્રથી શ્રી ગણધરદેવો રચે છે તથા જે નિર્યુક્તિ સામાયિક અધ્યયનને લાગુ પડે છે તેજ નિર્યુક્તિ શ્રી ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ અધ્યયનોને પણ લાગુ પડે છે, એટલે કે જેમ સામાયિકની અર્થ પ્રરૂપણા શ્રી અરિહંતદેવો અને સૂત્ર રચના શ્રી ગણધરદેવો કરે છે તેમ ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિની પણ પ્રરૂપણા શ્રી અરિહંતદેવો અને સૂત્ર રચના શ્રી ગણધરદેવો કરે છે"

આ વાત આપણે ઉપર આધાર સાથે જોઇ લીધી છે એટલે ફરીથી એ આધારો ટાંકીને આ લેખના શરીરમાં વધારો કરવાની કશી જ આવશ્યકતા નથી.

સુખલાલજી તરફથી મૂકવામાં આવેલા એ ૯૧-૯૨ મા પૃષ્ઠના ભાષ્યના ઉલ્લેખમાં વાચકચન્દ્ર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજાએ માત્ર અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય શ્રુતનું સામાન્ય લક્ષણ જ આલેખ્યું છે. તેમાં એવું કંઇ છેજ નહિ કે શ્રી આવશ્યક સૂત્ર અંગબાહ્ય શ્રુત હોવાના કારણે તે ગણધરભિન્ન સ્થવિરોએ જ રચેલુ છે, અને શ્રુતકેવળી ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીના ઉપરોક્ત ઉલ્લેખોની હયાતિમા વાચકચંદ્ર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા એ પ્રમાણે લખે જ નહિ એ પણ નિર્વિવાદ છે. વધુમા ભાષ્યના એ ઉલ્લેખમાથી સુખલાલજી પોતાના અભિપ્રાયની પુષ્ટિ માટે જે અર્થ કાઢવા માગે છે, તે નીકળી પણ નથી શકતો, એ વાતની સાબીતી માટે સુખલાલજીએ પોતે પણ ખાસ પ્રમાણિક તરીકે માની બીજા અને ત્રીજા પ્રમાણ તરીકે જે મહાપુરૂષોની ટીકાના અધુરા અને ગેરસમજ ઉભા કરનારા ઉલ્લેખો રજુ કર્યા છે તે જ ટીકાના સંપૂર્ણ ઉલ્લેખો જ આપણે જોવાના છે, કારણ કે તે જોવાથી સહેલાઇથી સમજી શકાશે કે પ્રમાણો મૂકવામા સુખલાલજીએ વાચકોને ભ્રમિત કરવા માટે ભારે સાહસ ખેડયું છે.

સુખલાલજીએ બીજા અને ત્રીજા પ્રમાણ તરીકે કરેલા લખાણને અક્ષરશ રજુ કરી તેનો ઉચિત પ્રતિકાર કરવાની શરૂઆત કરવા પૂર્વે જણાવી દેવું જોઇએ કે પ્રથમ પ્રતિકારમા જણાવ્યુ તેમ પ્રમાણો તરીકે કંઇક મૂકયા વિના કામ ન ચાલે એ દૃષ્ટિએ જ પ્રમાણો મૂકવામા આવ્યા છે, અન્યથા જે વસ્તુમા વિવાદ જ નથી તે વસ્તુને અંગે પ્રમાણો મૂકવાની આવશ્યકતા શી?, બન્નેય ટીકાનાં પ્રમાણો રજુ કરતાં તેઓએ ૯૧-૯૨ મા પૃષ્ઠમાનો જે ભાષ્યનો ઉલ્લેખ રજુ કર્યો છે તેની ટીકા જો મૂકવામા આવી હોત તો તે સમુચિત ગણાત, પણ તે ટીકા રજુ કરવામા તો સુખલાલજીને પોતાનો અભિપ્રાય -જે બાંધી લઇને જાહેર કરી દીધો છે તે-છોડી દેવો પડે તેમ છે.

પાછળ થએલા મૂર્તિ ઉત્થાપક એક સિદ્ધાંતલોપી હતા, એ સર્વ સિદ્ધાંતલોપી વ્યાખ્યાકારને ભગવાન્ શ્રી મહાવીરદેવથી લાંબુ અંતર પણ નહિ એ વાત પણ સાચી. હવે એ પણ વાત એટલી જ સાચી છે કે પ્રભુ શ્રી મહાવીરદેવના શાસનમાં થયેલા શ્રુત કેવલી તરીકે ઓળખાતા ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજ કે જેઓ વાચકવર્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિજી કરતાં પણ પ્રાચીન હતા અને તેઓશ્રીની નિર્યુક્તિ કે જે આજે સિદ્ધાંતની પંચાંગી પૈકીનું એક અંગ ગણાય છે તે નિર્યુક્તિના પણ સમર્થ જ્ઞાતા અને તે નિર્યુક્તિને પણ આગમવત્ પ્રમાણભૂત ગણનાર હતા, એ વાચકવરે જે કાંઈ લખ્યું હોય તેનો ભાવ આપણે તે જ કહી શકીએ કે જે નિર્યુક્તિકાર શ્રુતકેવલી ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીના કથનને અનુસરતો હોય.

આટલી સત્ય વસ્તુસ્થિતિથી માહિતગાર થયા પછી વાંચકવર્ગ સારી રીતિએ સમજી શકશે કે શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્યના કર આ સૂત્રનો ઉલ્લેખ રજુ કરી તેના ઉપર ઉહાપોહ કરતાં—

" જૈન પ્રમાણેનું નયાત્મક તપાસણી વખતે પણ એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું જ જોઈએ કે વાચકશ્રી પોતે એ આગમોને ગણધર કૃત જ માનતા હોય અગર ગણધર તથા અન્ય સ્થવીર એમ ઉભયકૃત માનતા હોય તો તેઓ માત્ર— ગણધરપ્રામાણ્યવાદી—વિગેરે આચાર્યકૃત શ્રી એવ નહિ "

આ પ્રમાણે લખવામાં મુખ્યતાએ આપેલી શ્રી તની ભીંત મૂળ છે કારણ કે વાચકવરને પણ પરમમાન્ય અને શ્રુતજ્ઞાનના સાગર ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજ શ્રી આવશ્યક સૂત્રની નિર્યુક્તિમાં સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે—

" સામાયિક આદિ શ્રુત અર્થથી શ્રી અરિહંતદેવો પ્રરૂપે છે અને સૂત્રથી શ્રી ગણધરદેવો રચે છે તથા જે નિર્યુક્તિ સામાયિક અધ્યયનને લાગુ પડે છે તેજ નિર્યુક્તિ શ્રી ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ અધ્યયનોને પણ લાગુ પડે છે એટલે કે જેમ સામાયિકની અર્થ પ્રરૂપણા શ્રી અરિહંતદેવો અને સૂત્ર રચના શ્રી ગણધરદેવો કરે છે તેમ ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિની પણ પ્રરૂપણા શ્રી અરિહંતદેવો અને સૂત્ર રચના શ્રી ગણધર દેવો કરે છે

कार्यः कस्मै च नेति यत्र वर्ण्यते तत् वन्दनम् । असंयमस्थानं प्राप्तस्य यतेस्तस्मात् प्रतिनिवर्त्तनं यत्र वर्ण्यते तत् प्रतिक्रमणम् । कृतस्य पापस्य यत्र कायपरित्यागेन क्रियमाणेन विशुद्धिराख्यायते स कायव्युत्सर्गः । प्रत्याख्यानं यत्र मूलगुणा उत्तरगुणाश्च धारणीया इत्ययमर्थः ख्याप्यते तत् प्रत्याख्यानम् ।"

" दे० ला० पु० प्रकाशित तत्त्वार्थ–पृ–९० ।"

* * * *

કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે ભાષ્યમાં **'સામાયિક, ચતુર્વિંશતિ સ્તવ, પ્રત્યાખ્યાન'** આદિ, શબ્દો છે તે આવશ્યકના અધ્યયન બોધક નહિ પરન્તુ તે તે અધ્યયનની નિર્યુક્તિના બોધક છે, અર્થાત્ અંગબાહ્યમાં આવશ્યક ગણવું ન જોઇએ પણ આવશ્યક નિર્યુક્તિ જ ગણવી જોઇએ, તેઓની આ દલીલ કેટલી ટકી શકે તેમ છે તે પણ જોઇએ

(क) જો વાચકશ્રીને સામાયિક આદિ પદોથી સામાયિક અધ્યયન આદિની નિર્યુક્તિ જ વિવક્ષિત હોત તો તેઓશ્રી પોતે જ નિર્યુક્તિનું સ્પષ્ટ કથન ન કરતા લાક્ષણિક પ્રયોગ શા માટે કરે?

(ख) કોઇપણ શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ કરવામાં મૂળ અર્થનો બાધ હોવોજ જોઇએ, જ્યાં સુધી શબ્દનો મૂળ અર્થ બાધિત ન થતો હોય ત્યાં સુધી તેનો લાક્ષણિક અર્થ માનવો યા કરવો એ શબ્દશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, અને ન્યાયશાસ્ત્રના નિયમોનું ઉત્થાપન કરવા જેવું છે.

(ग) ઘડીવાર મૂળ અર્થના બાધ વિના પણ લાક્ષણિક અર્થ કરવાની ધૃષ્ટતા કરી લઇએ, તો પણ, એ પ્રશ્ન તો થાય જ છે કે શ્રી સિદ્ધસેનગણિ જેઓ પોતાના પૂર્વ ટીકાકારોને અનુસર્યા છે તેઓ શું તેવો લાક્ષણિક અર્થ કરવાનું નહોતા જાણતા અથવા બીજી કોઇપણ રીતે ભાષ્યના એ શબ્દો નિર્યુક્તિ બોધક છે એવું સાબીત કરી શકતા ન હતા?

(घ) ઘડીવાર એમ પણ માની લઇએ કે વાચકશ્રી શબ્દ પ્રયોગ કુશળ ન હતા, ટીકાકાર શ્રી સિદ્ધસેનગણિ પણ ભૂલ્યા પરંતુ એટલું બધું માન્યા પછી પણ સામાયિક આદિ પદોનો નિર્યુક્તિપરક અર્થ કાઢવા જતાં એક મહાન્ વિરોધ ઉપસ્થિત થાય છે જે નિર્યુક્તિના લાક્ષણિક અર્થની દલીલને ક્ષણમાત્ર પણ ટકવા દેતો જ નથી તે વિરોધ તે આ—

અંગબાહ્યમાં વાચકશ્રીએ 'આવશ્યક' પ્રથમ ગણાવ્યું છે, અને આવશ્યકનો અર્થ વિરોધિ ટીકાકારો 'આવશ્યક નિર્યુક્તિ' કરે છે એટલે તેઓના કથન

એટલે એક કોઇ પંક્તિ સિવાય—અને તે પણ કોઇની પંક્તિ કે નામે રજુ કરી છે તે સિવાય—બાકીની બધીએ પ્રમાણ તરીકે રજુ કરેલ ટીકાની પંક્તિઓ ૬૦ મા પૂછના બાબના ઉલ્લેખની છે કે જે પણ પ્રથમ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત ચર્ચાને અંગે જરૂરી ન ગણી શકાય.

" સુખલાલજીએ રજુ કરેલ ૨-૩ જું પ્રમાણ. "

"(૨) તત્ત્વાર્થના ઉપર ટીકા ભાષ્ય ઉપર શ્રી સિદ્ધસેનગણિની મોટી ટીકા છે જે હજાર શ્લોક પ્રમાણ વધારે જુની એટલી જુની છે જે તે પહેલાં પણ તત્ત્વાર્થભાષ્ય પર બીજી ટીકાઓ હતી તેનું પ્રમાણ મળે છે. પ્રાચીન ટીકાઓને આધારે જ ઉક્ત ભાષ્યની વ્યાખ્યા તેઓશ્રીએ કરેલી છે એમ જણાય. એ પ્રાચીન ટીકાઓ કરતાં તેમનો મત જુદો હોય તો એમ તત્ત્વાર્થભાષ્યના અમુક સ્થળમાં પ્રાચીન મત જણાવી પછી પોતાનો મતભેદ જણાવે છે તેમ પ્રસ્તુત ભાષ્યની ટીકામાં પણ તેઓ પ્રાચીન ટીકાકારોનો મત ટાંકત, પણ તેઓએ તેમ કર્યું નથી. તે ઉપરથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે શ્રી સિદ્ધસેનગણિને પ્રસ્તુત ભાષ્ય ઉપરની પ્રાચીન ટીકાઓમાં જોએલ અર્થ કરવા ધારે છે તે કરતાં કાંઈપણ મતભેદવાળું જણાવેલું નહિ, આમ પ્રસ્તુત શ્રી સિદ્ધસેનગણિનું પ્રસ્તુત ભાષ્યનું વિવેચન એ એમના વખત સુધી અત્યાવિધ અને આ વાતના એક સંબંધી ચાલતી એમ પરંપરાનું સ્પષ્ટ નિર્દેશક છે એમ માનવામાં કાંઇ ચિંતા આવતું નથી. શ્રી સિદ્ધસેનગણિ ભાષ્યના 'સામાયિક.......પ્રત્યાખ્યાન આદિ શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે—'સામાયિક...... પ્રત્યાખ્યાન અધ્યયન'—એ પ્રમાણે જ કરે છે અને 'દશવૈકાલિકમુત્તરાધ્યયન'—એ પદનો અર્થ સ્પષ્ટપણે લખનાર ભિન્ન જ છે, પ્રસ્તુત ગ્રંથ એકલો જ કરે છે અને તે દ્વારા તેઓશ્રી ને જેમનું નામ ઉત્તમ ગુણ છે કે આવશ્યક જેવા સર્વમાન્ય આવશ્યક સંબંધિત છે તે નવકારમંત્ર નહિ પણ લખનાર ભિન્ન જ છે તથા પ્રથમ આદિ બધા આચાર્યકૃત છે. તેઓ પ્રસ્તુત ભાષ્યની ટીકા આ પ્રમાણે છે—

—"समभावो यत्राभ्यसने गम्यते तथेन वर्ण्यमानेनार्थेन निर्दिष्टं सामायिकमिति । एवं सर्वेषु वक्ष्यमाणेष्वर्थसम्बन्धात् व्यपदेशः न्यपः । चतुर्विंशतीनां पुरस्तारादुपकारिणो यत्र स्तवः तेषामो तार्थकृतां वर्ण्यते स चतुर्विंशतिस्तव इति । वन्दनम्—प्रणामः स वर्ण

कार्यः कस्मै च नेति यत्र वर्ण्यते तत् वन्दनम् । असंयमस्थान मासस्य यतेस्तस्मात् प्रतिनिवर्त्तनं यत्र वर्ण्यते तत् प्रतिक्रमणम् । कृतस्य पापस्य यत्र कायपरित्यागेन क्रियमाणेन विशुद्धिराख्यायते स कायव्युत्सर्गः । प्रत्याख्यान यत्र मूलगुणा उत्तरगुणाश्च धारणीया इत्ययमर्थः ख्याप्यते तत् प्रत्याख्यानम् । ”

“ दे० ला० पु० प्रकाशित तत्त्वार्थ–पृ–९० । ”

* * * *

કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે ભાષ્યમાં **‘સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, પ્રત્યાખ્યાન’** આદિ શબ્દો છે તે આવશ્યકના અધ્યયન બોધક નહિ પરન્તુ તે તે અધ્યયનની નિર્યુક્તિના બોધક છે, અર્થાત્ અંગબાહ્યમા આવશ્યક ગણવું ન જોઈએ પણ આવશ્યક નિર્યુક્તિ જ ગણવી જોઈએ, તેઓની આ દલીલ કેટલી ટકી શકે તેમ છે તે પણ જોઈએ

(क) જો વાચકશ્રીને સામાયિક આદિ પદોથી સામાયિક અધ્યયન આદિની નિર્યુક્તિ જ વિવક્ષિત હોત તો તેઓશ્રી પોતે જ નિર્યુક્તિનુ સ્પષ્ટ કથન ન કરતાં લાક્ષણિક પ્રયોગ શા માટે કરે?

(ख) કોઈપણ શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ કરવામા મૂળ અર્થનો બાધ હોવોજ જોઈએ, જ્યાં સુધી શબ્દનો મૂળ અર્થ બાધિત ન થતો હોય ત્યા સુધી તેનો લાક્ષણિક અર્થ માનવો યા કરવો એ શબ્દશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, અને ન્યાયશાસ્ત્રના નિયમોનુ ઉત્થાપન કરવા જેવુ છે

(ग) ઘડીવાર મૂળ અર્થના બાધ વિના પણ લાક્ષણિક અર્થ કરવાની ધૃષ્ટતા કરી લઈએ, તો પણ, એ પ્રશ્ન તો થાય જ છે કે શ્રી સિદ્ધસેનગણિ જેઓ પોતાના પૂર્વ ટીકાકારોને અનુસર્યા છે તેઓ શું તેવો લાક્ષણિક અર્થ કરવાનુ નહોતા જાણતા અથવા બીજી કોઈપણ રીતે ભાષ્યના એ શબ્દો નિર્યુક્તિ બોધક છે એવુ સાબીત કરી શકતા ન હતા?

(घ) ઘડીવાર એમ પણ માની લઈએ કે વાચકશ્રી શબ્દ પ્રયોગ કુશળ ન હતા, ટીકાકાર શ્રી સિદ્ધસેનગણિ પણ ભૂલ્યા પરંતુ એટલું બધુ માન્યા પછી પણ સામાયિક આદિ પદોનો નિર્યુક્તિપરક અર્થ કાઢવા જતા એક મહાન્ વિરોધ ઉપસ્થિત થાય છે જે નિર્યુક્તિના લાક્ષણિક અર્થની દલીલને ક્ષણમાત્ર પણ ટકવા દેતો જ નથી તે વિરોધ તે આ—

અંગબાહ્યમા વાચકશ્રીએ ‘આવશ્યક’ પ્રથમ ગણાવ્યુ છે, અને આવશ્યકનો અર્થ વિરોધિ ટીકાકારો ‘આવશ્યક નિર્યુક્તિ’ કરે છે એટલે તેઓના કથન

પ્રમાણે જ ગ્રન્થમાં પ્રથમ આવશ્યક નિર્યુક્તિ આવે છે. હવે આ ગ્રન્થના રચયિતા તરીકે ભાષ્યકાર અને ટીકાકાર બન્ને-'ગણધરાનન્તર્યાદિભિઃ'-એ પદથી શ્રી જમ્બુસ્વામી તથા શ્રી પ્રભવસ્વામીનો નિર્દેશ કરે છે. એટલે, આ ગ્રન્થમાં પ્રથમ ગ્રહણ કરેલ આવશ્યક નિર્યુક્તિ એ શ્રી જમ્બુસ્વામી કે પ્રભવસ્વામીકૃત હોય એવું ભાન થાય છે કે જે અસંગત છે. કારણ કે નિર્યુક્તિકાર તો શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામી જ છે એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે. એટલે, આવશ્યક પછી આવશ્યક નિર્યુક્તિ લિખિત હોય તો શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીનું નામ છેક લીધાં તો આવ્યું જ. તેથી, કે જે અર્થ પણ નિશ્ચિત નથી.

+ + + +

[૩] ભાષ્ય અને તેની ટીકા એ બન્નેના ઉપર ટીકા પ્રમાણે જે મત દર્શાવે છે તે જ મત ભાષ્યના ઉદ્ધરણમાં તેમજ અને બોધાર્થે બોધ ટીકાકાર ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી પણ સ્વીકારે છે એ તેઓની ભાષ્ય ઉપરની વૃત્તિ જોતાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓ પોતાની ભાષ્ય ઉપરની વૃત્તિમાં-'સામાયિક'.. ..'પ્રત્યાખ્યાન'-આદિ આવશ્યકના છએ અધ્યયનોનો-'આવશ્યક શ્રુતસ્કન્ધ'-એ પ્રકારે અર્થ સ્પષ્ટ કરેલો છે અને આ ગ્રન્થ એટલે તેઓથી પણ પ્રથમ જ-'આવશ્યક સૂત્રો'નો સમાવેશ કરે છે તેને અનુસાર ગણધરો શ્રી જમ્બુસ્વામી આદિ વડે રચાયેલ પ્રતિપાદન કરે છે. તેઓની વૃત્તિનો તે ભાગ નીચે પ્રમાણે છે—

—" गणधरा इन्द्रभूत्यादय तेषामनन्तरे ये साधवस्तेऽनन्तर्याः शिष्या इत्यर्थः । ते गणधरानन्तर्याः जम्बूनामादय आदिर्येषां प्रभ वादीनां ते गणधरानन्तर्यादिय ।

सामायिकं समभावो यत्राध्ययने वर्ण्यते । चतुर्विंशतीनां पूरण स्यादाद्युपकारिणो यत्र स्तवः शेषाणां च तीर्थकृतां स चतुर्विंशतिस्तवः । वन्दनं गुणवतः प्रणामो यत्र वर्ण्यते तद् वन्दनम् । अशुभयस्थानं प्रमादस्य वशेस्तस्मात् प्रतिनिवर्तनं यत्र वर्ण्यते तद् प्रतिक्रमणम् । कृतस्य पापस्य यत्र स्थानमौनध्यानरूपकायस्यागेन विशुद्धिराधीयते स का यत्सर्गः । मूलोत्तरगुणधारणीयता यत्र ख्याप्यते तद् प्रत्याख्यानम् । एतैरध्ययनैराचारश्रुतस्कन्ध उक्ता । "

—* मनसुखभाई-प्रकाशित श्रीयशोविजयजीकृत तत्त्वार्थ-व्याख्या पृ १ ।

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી જેવા શાબ્દિક, આલંકારિક, નૈયાયિક અને આગમિક વિષે કોઈપણ એમ કહેવાનુ સાહસ ભાગ્યે જ કરશે કે તેઓ ચાલતી શ્રુત પરંપરા કરતા કાંઇ નવુ જ લખી ગયા છે અથવા તો તેઓને લાક્ષણિક અર્થ કરવાનું સુઝયુ નહિ ઉપાધ્યાયજી વિશેષ આવશ્યક ભાષ્ય વગેરે અન્ય સમગ્ર આગમ ગ્રંથોના ઉંડા અભ્યાસી હતા અને વળી મલધારી શ્રી હેમચન્દ્રની વૃત્તિ પણ તેઓની સામે હતી તથા જો તેઓને આવશ્યકનો અર્થ નિર્યુક્તિપરક કરવાનુ યોગ્ય લાગ્યું હોત તો તેઓશ્રી પોતાની શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્યની વૃત્તિમાં તે પ્રમાણે જરૂર કરત, પરંતુ તેમ ન કરતાં જે સીધો અર્થ કર્યો છે તે વાચકશ્રીના ભાષ્ય અને શ્રી સિદ્ધસેન ગણિની ટીકાના વિચારનો પોષક છે. એમ કબુલ કરવુજ પડશે—"

શરૂઆતથી ધ્યાનપૂર્વક લેખ વાંચીને વસ્તુસ્થિતિ તથા ચર્ચાના વિષયને સમજનાર વિચક્ષણ વાંચક તો વિના મહેનતે સમજી શકશે કે સુખલાલજીએ બીજા અને ત્રીજા પ્રમાણ તરીકે એવા ઉલ્લેખો ગોઠવી દીધા છે કે જે પ્રસ્તુત ચર્ચાને અંગે બીલકુલ ઉપયોગી નથી હા, માત્ર શોધવા જઈએ તો એક દોઢ પંક્તિ કંઈક પ્રસ્તુત ચર્ચાને સ્પર્શ કરે તેવી મળી શકે તેમ છે પણ તે આગળ પાછળનો સંબંધ છોડી દઇ વચમાંથી ઉપાડી લઇને ગોઠવવામાં આવી છે, અને તે છે શ્રી સિદ્ધસેનગણિવરની ટીકાની, ત્યારે મૂકી છે શ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજની ટીકાના નામે—અસ્તુ, ગમે તે હો પણ આપણે તો એ પ્રમાણો મુકવા માટે કરેલી અવતરણિકાઓ અને તેના ઉપર કરેલ વિવેચનોની ક્રમસર તપાસ કરીએ—

બન્નેય પ્રમાણોની અવતરણિકા કરતાં જાણે એ બન્ને ટીકાકાર મહર્ષિઓ પોતાના જ અભિપ્રાયનુ સમર્થન કરતા ન હોય એમ બતાવવાનો જે આડંબર સુખલાલજીએ કર્યો છે તે તો આપણે જ્યારે તેમણે પ્રથમ પ્રમાણ તરીકે રજુ કરેલો પૃ—૯૧—૯૨ નો ભાષ્યનો ઉલ્લેખ અને તેના ઉપરની બન્નેય ટીકાના ઉલ્લેખો અક્ષરશઃ જોઇશું ત્યારે આપોઆપ ઉડી જશે

બીજા અને ત્રીજા પ્રમાણને રજુ કરતાં તેને લગતી જે અવતરણિકા રજુ કરી છે તે અવતરણિકામા લખેલી બીના જો કોઇ સુખલાલજીએ

આપેલા પ્રમાણમાંથી કદાચ મળે તો તે મળે જ નહિ એટલી વાત વિદ્વાન્ સુખલાલજીએ કરેલી અવતરણિકામાં જિજ્ઞાસુઓને જડી શકશે.

બીજા અને ત્રીજા પ્રમાણ તરીકે મૂકેલા બન્ને ટીકાના ઉલ્લેખો એમાં આપેલું ઉત્કૃષ્ટ રૂપક જોઈએ તો તેમાંથી આપણને કમસર એટલું જ મળી આવે છે—

શાસ્ત્રમાં આવેલા સામાયિક આદિ શબ્દો તે તે અધ્યયનના બોધક છે યા નહિ? સામાયિક આદિનું સ્વરૂપ, 'ગણધરાનન્તર્યાદિભ્યઃ'– આ પદનો અર્થ અને સામાયિક આદિ છ અધ્યયનોના સમૂહને આવશ્યકશ્રુતસ્કન્ધ કહી શકાય યા નહિ?'

આ વસ્તુમાં તો સિદ્ધાંત પક્ષને અણુમાત્ર પણ વિરોધ નથી. કારણ કે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ ભગવાન કૃતની ગણના કરતાં બતાવેલા સામાયિકથી આરંભીને પ્રત્યાખ્યાન સુધીના શબ્દો તે તે અધ્યયનના જ બોધક છે, એ છ અધ્યયનોના સમૂહનું જ નામ શ્રી આવશ્યકશ્રુતસ્કન્ધ છે, અને 'ગણધરાનન્તર્યાદિભ્ય' પદનો જે અર્થ કર્યો છે તે પણ યથાર્થ જ છે. આ વસ્તુ સામે કોઈ પણ સિદ્ધાન્તવાદીઓને શક ઉઠતી જ નથી.

વધુમાં સુખલાલજીએ પૂજ્યપાદ શ્રી સિદ્ધસેન ગણિવરજી અને ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરની ટીકાનો ઉતારો કરતાં કમસર નીચેની અવતરણિકાઓ કરી છે—

૧–"ગણધરાનન્તર્યાદિભિઃ" એ પદનો અર્થ સ્પષ્ટપણે જ સુધર્મશિષ્ય જંબૂ પ્રભવ વગેરે એટલો જ કરે છે, અને તે દ્વારા તેઓશ્રી તે પોતાનો ભાવ અન્તમાં સૂચવે છે કે ભગવાન જેમાં પ્રથમ આવશ્યક પણ સન્નિહિત છે તે સુધર્મકૃત નહિ પણ સુધર્મશિષ્ય જંબૂ તથા પ્રભવ આદિ અન્ય આચાર્યકૃત છે."

૨ "ભગવાન જેમાં તેઓશ્રી પોતે પ્રથમ જ આવશ્યક શ્રુતસ્કન્ધનો સમાવેશ કરે છે તેને સુધર્મ પટ્ટધરશ્રી જંબૂ સ્વામી આદિ વડે રચાયાનું પ્રતિપાદન કરે છે"

આ ઉપરની વાતો એની એની અવતરણિકામાં મૂકી છે તેના અવતરણમાંથી સુખલાલજી બતાવી શકશે ખરા!

સુખલાલજીએ ખુબ ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ કે નિર્મળ નેત્રના વિચારક વાંચકોને આવા પ્રકારના વિચિત્ર શબ્દ છળથી કદી જ નહિ ઠગી શકાય

પૂજ્યપાદ શ્રી સિદ્ધસેનગણિવરની ટીકાનુ પ્રમાણુ ગોઠવી, તેની ઉપર વિવેચન કરતા સુખલાલજીએ કરેલું લખાણુ તો જ સગત થાય કે જો કોઇ પણુ સિદ્ધાન્તપક્ષના અનુયાયિએ "ભાષ્યમા જે 'સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ...પ્રત્યાખ્યાન' આદિ શબ્દો છે તે આવશ્યકના અધ્યયનબોધક નહિ, પરંતુ તે તે અધ્યયનની નિર્યુક્તિના બોધક છે; અર્થાત્ અગબાહ્યમાં આવશ્યક ગણુવું ન જોઇએ," આવી સુખલાલજીએ ઉપજાવી કાઢેલી દલીલ કરી હોય, આવશ્યક શ્રુતને નિર્વિવાદપણે અંગબાહ્યશ્રુત તરીકે સ્વીકારનાર સિદ્ધાન્તાનુસારી પક્ષને શા માટે એવી અસગત દલીલ કરવી પણુ પડે?, અર્થાત્ શ્રી આવશ્યકસૂત્ર એ અગબાહ્યશ્રુત છે. આ વાત સિદ્ધાંતપક્ષને સર્વ પ્રકારે માન્ય છે અને 'ભાષ્યમા આવેલા 'સામાયિક' આદિ શબ્દો આવશ્યક સૂત્ર ગત અધ્યયનોના જ બોધક છે, પણુ નિર્યુક્તિના બોધક નથી' આ પણુ સિદ્ધાત પક્ષને સર્વથા માન્ય છે. એટલે હવે એમના 'क–ख–ग–घ–' માંના આક્ષેપો એ અસ્થાને છે એમ કહેવામા શી હરકત છે? ભાષ્યકાર મહર્ષિ જેવા પરમ પ્રામાણિક પુરૂષપ્રવર ઉપર કલ્પના ખાતર પણુ–"વાચક શ્રી શબ્દ પ્રયોગ કુશળ ન હતા,"–આવો ભયકર આક્ષેપ કરવાનુ કાર્ય સુખલાલજી જેવાને જ શોભી શકે.

૯૧–૯૨ મા પૃષ્ઠનો ભાષ્યનો ઉલ્લેખ અને તેના ઉપરની બન્ને ટીકાઓનો અક્ષરશ ઉતારો કરવા પૂર્વે સુખલાલજીએ પોતાની માન્યતાની સિદ્ધિ માટે આપેલું એક દોઢ પકિત જેટલુ પ્રમાણુ તેમની માન્યતાથી કેટલું બધું વિરૂદ્ધ જાય છે એ જોઈ લેવા જેવું છે.

સુખલાલજી કહે છે કે—

"હું સંપૂર્ણ મૂળ આવશ્યકને ગણુધરકૃત નથી માનતો, પણુ તેના કર્તા સ્થવિરોને લગભગ ગણુધર સમકાલીન અગર લગભગ તેટલા જ પ્રાચીન માનુ છુ," અને—"गणधरा इन्द्रभूत्यादय तेषामनन्तरे ये साधवस्तेऽन-

न्यपी: टिप्पा इत्यादि । ते गणधरानन्तर्यो जम्बूनामादयो आदिर्येषां प्रभवादीनां ते गणधरानन्तर्यादयः । આ પ્રમાણદ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે આવશ્યક સૂત્રાદિ ગણધર ભગવંતોની શ્રી જંબૂસ્વામી આદિએ રચ્યું છે.

જો મુનિશ્રીજી પોતે આપેલા પ્રમાણને જ પોતે માન્ય રાખતા હોત તો "તેના કર્તા સ્થવિર ભગવંત ગણધર સમકાલીન અગર લગભગ તેઓના જ સમકાલીન છે" આવી ગોળ ગોળ વાત કરવા કરતાં સ્પષ્ટપણે એમ જ કહી દેત કે શ્રી આવશ્યકસૂત્રાદિના કર્તા સ્થવિર અન્ય કોઈ નહિ પણ જંબૂસ્વામીજી વા પ્રભવસ્વામીજી વિગેરે જ છે.

પણ આ કહેવું એ એમને પાલવે તેમ નથી કારણ કે જો તેઓ એમ કહે કે શ્રી આવશ્યકસૂત્રના કર્તા શ્રી જંબૂસ્વામીજી વા પ્રભવસ્વામીજી છે તો તો—" શું ગણધર મહારાજાઓ અને તેમનો શિષ્યપરિવાર વિગેરે પ્રતિક્રમણ કર્યા વગર જ રહેતો હતો?—" આ પ્રશ્ન એમની સામે એવી રીતિએ ઉભો રહે છે કે તેમની ઉત્તર આપવાની જરાયે શક્તિ રહેવા ન પામે. કારણ કે પ્રભુ શ્રી મહાવીરદેવે તીર્થની સ્થાપના કરી ત્યારે તો શ્રી જંબૂસ્વામીજીનો જન્મ થયો છે અને તે પછી વર્ષો બાદ શ્રી જંબૂસ્વામીજીએ પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવના પાંચમા ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીજી પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી છે તો પછી ત્યાં સુધી શ્રી ગણધરદેવાદિ ચાર પ્રકારનો સંઘ ઉભયકાલ આવશ્યક—પ્રતિક્રમણ શાના આધારે કરતો હતો? અને અનેક મહાપુરુષોએ 'સામાયિક આદિ અગીઆર અંગો' નો અભ્યાસ શી રીતિએ કર્યો? વિગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા એ મુનિશ્રીજીને ભારે પડે તેમ છે. એટલે પોતે માને છે બીજું અને પ્રમાણો આપે છે બીજાં!. અસ્તુ.

ચાલો હવે આગળ ચાલો—

૬૧-૬૨ આ પૃષ્ઠનો આખો લેખ અને તેના ઉપરની અને ટીકાઓનો આધાર. (લેખ કહીને આપણું એટલું કહેવું છે કે અને ટીકાકાર-મહાર્ષિઓ કેવી સ્પષ્ટ રીતિએ શાસ્ત્રસિદ્ધ વસ્તુનું સમર્થન કરે છે.

૯૧-૯૨ મા પૃષ્ઠનો-સુખલાલજીએ રજુ કરેલા ભાષ્યનો ઉલ્લેખ—

"अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधमनेक द्वादशविधमिति किंकृतः प्रतिविशेप इति ?। अत्रोच्यते-वक्तृविशेपाद् द्वैविध्यम् । यद् भगवद्भिः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः परमर्पिभिरर्हद्भिस्तत्स्वाभाव्यात् परमशुभस्य च प्रवचनप्रतिष्ठापनफलस्य तीर्थकरनामकर्मणोऽनुभावादुक्तं भगवच्छिष्यैरतिशयवद्भिरुत्तमातिशयवाग्बुद्धिसम्पन्नैर्दैब्ध तदङ्गप्रविष्ट । गणधरानन्तर्यादिभिस्त्वत्यन्तविशुद्धागमैः परमप्रकृष्टवाङ्मतिबुद्धिशक्तिभिराचार्यैः कालसंहननायुर्दोपादल्पशक्तीना शिष्याणामनुग्रहाय यत् प्रोक्त तदङ्गबाह्यमिति ।"

*　　*　　*　　*

હવે આ ઉપરના ભાષ્ય ઉપરની બન્ને ટીકાઓના ઉલ્લેખો—

—તેમાં—

૧—પ્રથમ-પરમર્ષિ શ્રીસિદ્ધસેનગણિવરની ટીકાનો ઉલ્લેખ

—: નીચે પ્રમાણે —

"पुनश्चोदयति-अवगतो विशेप एतयोः, अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधादि भेदः किं कृत इति ? सर्वं तद् द्रव्यश्रुतं भावश्रुतस्य निमित्तमिति शक्य वक्तुम् । एवमुक्ते सूरिराह-वक्तृविशेपादित्यादिना । वक्तारः तस्य ग्रन्थराशेर्निबन्धकास्तेपां विशेपो भेदस्तस्माद् द्वैविध्यं-द्विविधत्व-द्विभेदताऽनुमातव्या । यद्भगवद्भिरित्यादि । अथ पिण्डार्थः-तीर्थकृद्भिरर्थः कथितः स गणधरैर्गणधरशिष्यादिभिश्च रचित इति गणधरास्तद्वंशवर्तिनश्च द्वये वक्तारस्तद्भेदाद् द्विविधमिति । एतदाह-यद् उक्त तैर्भगवद्भिरैश्वर्यादिगुणान्वितैः, सर्वद्रव्यपर्यायान् जानद्भिः विशेपतः सर्वज्ञैः, तानेव सामान्यतः पश्यद्भि. सर्वदर्शिभिरिति । सामान्यकेवलिनो हि प्रधानभावं बिभ्रति ऋपयः, प्रधानास्तीर्थकराः परमर्पिभिः इत्याह, पूजां त्रिदशादीनामर्हद्भिरित्यतोऽर्हद्भिः (सम्बन्ध-का० ७)।

किमर्थं कृतकृत्या अर्हन्तो गणधरेभ्यः कथयन्त्यर्थमिति ?। उच्यते–तत्स्वाभाव्यादिति । तेषामेष एव स्वभावस्तीर्थकृतां यतः सत्त्व दिव्यध्वनिर्गणधरादिभ्यः प्रकाशनीयः सोऽर्थः इति, न च स्वभावेऽस्ति पर्यनुयोगो, भास्करप्रकाशवत्, किमर्थमयमंशुमाली जगत्–प्रकाशयतीति न कश्चित् प्रश्नयति। अथवा भव्यार्थं एव तदा भगवान्, किमिति ? कर्मोदयमाहात्म्यात् । कस्य कर्मण इति चेत् ? उच्यते–तीर्थकरनामाख्यस्य । तद् इहविशेषणमुपक्षिपति परमशुभस्येत्यादि । परमं च तच्छुभं च परमशुभं तस्य। कथं परमशुभमेतेति चेत् यतस्तत्रिभुवनेऽप्यन्या असातादिकाः प्रकृतय उदिता अपि न स्वविपाकं प्रकटं दर्शयितुं प्रभवः, क्षीरकुम्भापूरितकुम्भे पिचुमन्दरसबिन्दुवदिति । एवं परमशुभस्य, प्रवचनं द्वादशाङ्गं ततोऽनन्यभाविनी संघस्तस्य प्रवचनस्य प्रतिष्ठापनं–निर्वर्तनं प्रयोजनमस्य तत्प्रवचनप्रतिष्ठापनफलं तस्य, तीर्थं तदेव गणिपिटकं सङ्घः, सम्यग्दर्शनादित्रयं वा तद् कुर्वन्ति–उपदेशयन्ति ये ते तीर्थंकराः, तान् भावयति–करोति यत् तद् तीर्थंकरनाम तस्य तदेवार्हदादिपूजाकरणादेतोः किल मार्गं कर्मैस्यभिनीयते तस्यानुभावात्, पश्चात् विपाकादिस्पर्शः । अतस्तस्मादनुभावात् यदुक्तं–प्रतिपादितं तीर्थकृद्भिः तदेव तीर्थकरम विपादितवर्णमात्रं उत्पन्नमिति वा विगतमिति वा ध्रुवमिति वा इत्येवं तत् सूचित्वा गणधरैः तेषां निजगं विशेषणमुपक्षिपति–भगवज्जिनेरित्यादिना स्वयं परिविछिन्नं निरस्यति। पुनश्च सामान्यबुद्ध्या न भवन्तीति दर्शयति–अमितबुद्धिभिरिति । अतिशयाः विविधाः वाङ्मय । यथा–
"पद् पं पञ्चदशपूर्वी पदस्तो (को ?) पदसहस्सं पदाणो पदसहस्सं"।
इत्येवमादयः, ते येषां सन्ति तेऽक्षिपबुद्धयस्तैरिति । तथा तत्पापि पवस्यादिना कुर्म्यं निरस्यति, यत पापमा अक्षिपपाः (बीजकोष्ठादि बुद्धयः) प्रसाधसपमः गाम्भिपश्चिपार्थप्रतिपादिका बुद्धि' बीजकोष्ठकादि, यावद् मन्यते तद् सर्वमसौ सूचाति न किञ्चित् न स्मयति विस्मृयनाम

मपीत्यर्थः। आभिरुत्तमाः अतिशयवाग्बुद्धिभिः सम्पन्नाः—अन्विता-स्तैः साधुवृन्दोपदेशनप्रवृत्तैर्गणधारिभिर्यत् दृब्धं—रचितं तदङ्गप्रविष्टमाचारादि भण्यते, अङ्गबाह्य सम्मतितनैः कृतमिति तदुच्यते। गणधरा इन्द्रभूत्यादयः तेपामनन्तरे ये साधवस्तेऽनन्तर्याः शिष्या इत्यर्थः ते गणधरानन्तर्याः जम्बूनामादयः आदिर्येपां प्रभवादीना ते गणधरानन्तर्यादयः, तैरत्यन्तनिर्मलागमैः परमप्रकृष्टा वाङ्मतिबुद्धिशक्तयो येपा तैरिति, वाग्-भाषा—स्पष्टवर्णा—सकलदोपरहिता मतिः, बुद्धिश्चतुर्विधा, शक्तिः वादलब्ध्यादि। एवंविधैरपि नोज्झितचारित्रैरित्येतदाह—आचार्यैः ज्ञानाद्याचारानुष्ठायिभिरिति। किमर्थं तैस्तत एव प्रवचनादुद्धृत्य दशवैकालिकादि राचतम्? उच्यते—अल्पशक्तिनामनुग्रहार्थम्। कस्मादल्पशक्तय इति चेत्? उच्यते—कालसहननेत्यादि। कालदोपात् कालस्य दुःपमाभिधानस्य स्वभावात् पुरुपा अल्पशक्तयो भवन्ति, संहननच्छेदवर्ति स एवदोपस्तद्वाऽल्पसामर्थ्यम्, आयुः—जीवितं तदल्प यः सर्वचिर जीवेत् स वर्पशतमिति अत एतस्मात् कालादिदोपादल्पशक्तयः प्रुमासो भविष्यन्तीत्येवं मन्यमानैर्गणधरवशजैः सूरिभिः शिष्याणां अनुग्रहाय—उपकारायाल्पेनैव ग्रन्थेन सुबहुमर्थमूहिष्यन्त इति मन्यमानैर्यत् प्रोक्तं दशवैकालिकादि तदङ्गबाह्यमिति।"

* * * *

બીજી—ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરની—ટીકાનો ઉલ્લેખ
—:નીચે પ્રમાણે:—

"अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधत्वादिकं किमुपाधिकृतमित्याशङ्कते-'गृ-हीम' इत्यादिना, उत्तरमाह—उच्यते वक्तृविशेपादित्यादि, वक्तारस्तस्य ग्रन्थराशेर्निबन्धकास्तेपा विशेपो भेदस्तस्माद् द्वैविध्य द्विभेदता परिभापणीया, यद्भगवद्भिरित्यादेरय समुदायार्थः। तीर्थकृद्भिरर्थः कथितः स गणधरैर्गणधरशिष्यादिभिश्च रचित इति गणधरास्तद्वशवर्तिनश्च ये वक्तारस्तद् भेदाद् द्विविधमिति इदमेव यदुक्तं तैर्भगवद्भिरैश्चर्यादिमद्भिः,

सर्वद्रव्यपर्यायान् जानन्ति विशेषतस्ते सर्वज्ञाः, तान् पश्यन्ति सामान्यतस्ते सर्वदर्शिनः, अथवा सामान्यकेवलिनस्तेभ्यः परमे परमर्षिभिः, पूर्वा भिसवादिनामर्हन्ति देवेन्द्रैः, कृतपूजा अर्हन्तः कुतोऽर्हं ममप ऐभ्यः कथमन्तीत्यत्र हेतुमेतामाह—यस्मात्सामान्यापोर्थिकत्व ज्ञानमहान अर्थं प्रकाशयन्त्येतेवेति तेषां स्वभावात् । नहि स्वभावे पर्यनुयोगोऽस्ति मारकरमकाक्षवत्, किमर्थमयमुष्णाली भवत् प्रकाशयतीति प्रमानकम धात् । नित्ये स्वभावे नास्ति पर्यनुयोगोऽनित्ये तु क्व इति हेतुमयो यमस्येव, निष्ठावचित्करकार्योत्पत्तिः स्वभावस्य कारणनियम्यत्वात्, अत एव "हेतुभूति निषेधो न, स्वानुपाख्यविधिर्न च ॥ स्वभाववर्णना-नैवमवधेर्नियतत्वतः ॥" इत्युदयनकारिकायां स्वभावस्यावाप्यक-स्मात्त्वपक्षो योऽपोऽङ्गितो दृष्टिव इत्यसत आह परमधर्मस्योत्कृष्टस्या-त्मनो यस्मिन्ननुविधेयाऽतावा अपि महत्यो श्रमा न स्वनिपात कृतं सर्वमितिमर्थ, क्षीराद्रविकृम्भे पिचुमन्दरसबिन्दुवत् । तथा प्रवचने भुतं सङ्घे वा करमविज्ञापने फलं यस्य तास्यस्य, तीर्थकरनामकर्मणोऽनु भावाद्विपाकोदयात् । एवं यदुक्तं तीर्थकृद्भिस्तदेवार्थमात्रं गृहीत्वा गणधरैर्भगवद्भिर्व्यः, मनु स्वयं गृहीतविद्भिः भवितुमर्हिर्पेठात् पर सहस्रनिर्माणापुष्पकस्मितिविधिप्रकल्पुषेदः । तथमाः भगाना भविप्रया मसाधारणया यामापी बुद्धिय बीजकोष्ठादिका तामिः समधरन्निवेः, हर्षं रचितं सदाममितिं मन्यते । भगवान् गणोर्मैमिः कृतमिति वतुष्पदे मजमरा इन्द्रियसुखादयस्तेषामानन्त्यं येषां ते अन्त्यान्दयस्ते आदिर्येषां ते ममताममयस्तैः, अत्यन्तविशुद्धागमैरविनिर्मयमपोपदमे, परमप्रकृष्टा वाङ्मयविशकथा येषां तैः आचार्यैः यमविपाकारात् हापितिमिः, कामा दुर्गममाभिधानाः, धीरनर्थ छन्दति, आयुरस्त्री वितम्, येषां द्वेपत्कापरिणामत्वस्मात्, अतदाकीनां हीनसामर्थ्या मात्, मिथ्यावाद्द्वारापारल्येनैव प्रयोजन ग्रहणं सर्वमिति अपारम्याधिनीच्-या, यत् मोक्ष भवनादुद्भूय इत्येऽभिहारि, तदद्भावम् ।"

વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિ વિરચિત શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્યના બન્ને ટીકાકારોને પરમ પ્રામાણિક તરીકે સુખલાલજીએ સ્વીકાર્યા છે, ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરને તો તેઓ ભાષ્યના છેલ્લામા છેલ્લા અને મોટામા મોટા ટીકાકાર તરીકે સ્વીકારી તેઓશ્રી ઉપર પૂરતો આધાર રાખી તેઓશ્રીના સબંધમા લખે છે કે—

"ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજય જેવા શાબ્દિક, આલંકારિક, નૈયાયિક અને આગમિક વિષે કોઈ પણ એમ કહેવાનું સાહસ ભાગ્યે જ કરશે કે તેઓ ચાલતી શ્રુતપરંપરા કરતા કાંઈ નવુ જ લખી ગયા છે અથવા તો તેઓને લાક્ષણિક અર્થ કરવાનું સુઝયું નહિં ઉપાધ્યાયજી વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય વગેરે અન્ય સમગ્ર આગમ ગ્રથોના ઉંડા અભ્યાસી હતા અને વળી મલધારી શ્રીહેમચદ્રની વૃત્તિ પણ તેઓની સામે હતી, તેથી જો તેઓને આવશ્યકનો અર્થ નિર્યુક્તિપરક કરવાનું લાગ્યું હોત તો તેઓશ્રી પોતાની શ્રીતત્ત્વાર્થભાષ્યની વૃત્તિમાં તે પ્રમાણે જરૂર કરત, પરતુ તેમ ન કરતાં જે સીધો અર્થ કર્યો છે તે વાચકશ્રીના ભાષ્ય અને શ્રીસિદ્ધસેન ગણિની ટીકાના વિચારનો પોષક છે એમ કબુલ કરવું જ પડશે."

આ રીતિએ સુખલાલજીએ મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરને પોતાના અભિપ્રાયની સિદ્ધિના હેતુથી પણ પરમ પ્રામાણિક તરીકે સ્વીકાર્યા છે, તેઓએ પણ ઉપર ટાંકેલા ઉલ્લેખમા 'આવશ્યક શ્રુતસ્કધ અંગબાહ્યની ગણુનામા હોવા છતાં તે શ્રી ગણધરદેવોએ રચેલો છે.' એ શાસ્ત્રસિદ્ધ માન્યતાને સૂચિત કરનારો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે—

"अङ्गबाह्यं ततोऽर्वाग्भिः कृतमिति तदुच्यते। गणधरा इन्द्रभूत्यादयस्तेषामानन्तर्यं येषा ते जम्ब्वादयस्ते आदिर्येषां ते प्रभवादयस्तैः, अत्यन्तविशुद्धागमैरतिनिर्मलक्षयोपशमैः, परमप्रकृष्टा वाग्मतिशक्तयो येषां तैः, आचार्यैः पञ्चविधाचारानुष्ठायिभिः, कालो दुःषमाभिधानः, संहननं छेदवर्ति, आयुरल्पजीवितम्, तेषां दोषस्तथापरिणामस्तस्मात्, अल्पशक्तीनां शिष्याणामनुग्रहायाल्पेनैव ग्रन्थेन सुबहुमर्थमेतेऽवगाहन्तामितीच्छया यत् प्रोक्त प्रवचनादुद्धृत्य दशवैकालिकादि, तदङ्गबाह्यम्।"

સારાંશ—ગણધરોએ પછી થયેલા આચાર્યોએ જે અનંગબાહ્ય શ્રુત રચ્યું છે તે કહીએ છીએ—'ઇન્દ્રભૂતિ આદિ ગણધરો પછી થયેલા અત્યન્ત વિશુદ્ધ આગમના જ્ઞાતા, અતિ નિર્મલબુદ્ધિબલના ધરનાર, પરમોત્કૃષ્ટ વાણી, બુદ્ધિ અને શક્તિના સ્વામી અને જ વિવિધ આચાર્યના પાઠક શ્રી જંબૂસ્વામી, શ્રી પ્રભવસ્વામી આદિ આચાર્યોએ, કાલ, સંહનન અને આયુષ્યના દોષથી શક્તિહીન થયેલા શિષ્યોના ઉપકાર માટે તેઓ અલ્પ બોધવાળા થયા અર્થનું અવગાહન કરે' આવા પ્રકારની ઇચ્છાએ પ્રવચનમાંથી ઉદ્ધાર કરીને રચ્યું જે દશવૈકાલિક આદિ શ્રુત તે અનંગબાહ્ય શ્રુત કહેવાય છે.'

\+ \+ \+ \+

ટીકાકાર શ્રી સિદ્ધસેનગણિવરે પણ ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે. આ બેઉ ટીકાનાં પ્રમાણો ઉપર આધાર રાખી મુગ્ધજીવોએ કરેલી કલ્પના સર્વથા અસંગત છે એ સ્પષ્ટ જ છે

હવે એક શ્વેતાંબરની વાત કરે છે. શ્વેતાંબરમાં તો ગ્રન્થના ગ્રહ પૈકી એમ જણાવ્યું છે કે—

" भद्रबाहुस्वामिनाऽऽवश्यकान्तर्भूतचतुर्विंशतिस्तवरचनमपराव-श्यकरचनं च निर्युक्तिरूपतया कृतमिति साक्षी श्रीमदाचाराङ्ग-वृत्तौ तवैताधिकारेऽस्तीति बोध्यमिति। "

અર્થાત્— આવશ્યકાન્તર્ગત ચતુર્વિંશતિસ્તવ અને અપર આવશ્યકની રચના શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીએ નિર્યુક્તિરૂપે કરી છે' આનો સાક્ષી શ્રી આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાંથી નીકળે છે

* * *

આ સ્થળે એક પ્રશ્ન મુગ્ધજીવો ઉપસ્થિત કરી શકે તેમ છે અને તે એમ કે—

જો શ્વેતાંબરશાસ્ત્રનો આશય 'આખું આવશ્યક નિર્યુક્તિરૂપે જ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીએ રચ્યું છે' આ પ્રમાણે કહેવાનો હોત તો ચતુર્વિંશતિસ્તવ અને અપર આવશ્યક એમ બન્નેને ભિન્ન ભિન્ન વર્ણવી શું કામ લખત ?

પણ આ પ્રશ્ન વિચાર કરતાં ટકી શકે તેમ નથી, કારણ કે કોઈ અલ્પમતિની " ચતુર્વિંશતિસ્તવ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિનું રચેલું છે. "

આ ખોટી માન્યતાનો નિરાસ કરવાની ખાતર જ 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ', અને 'અપર-આવશ્યક' આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ઉલ્લેખ કરી તેની નિર્યુક્તિરૂપે રચના શ્રુતકેવલી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીએ કરી છે એમ જણાવવામા આવ્યુ છે

આથી વાચનાર સારી રીતિએ સમજી શકશે કે સુખલાલજીએ આપેલા ચારેય પ્રમાણો પૈકી એક પણ પ્રમાણ એવું બલવત્તર નથી કે જેના બળે સુખલાલજી પોતાની 'તે (આવશ્યક) ગણધર ભિન્ન-કૃત હોવાનાં એકથી વધારે સ્પષ્ટ પ્રમાણો મળે છે" આ બીજી માન્યતાનુ પ્રામાણિકપણે સમર્થન કરી શકે પ્રત્યુત સુખલાલજીએ આપેલા પ્રમાણો તો તેમની "સંપૂર્ણ આવશ્યક કે જે આવશ્યક ઉપર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિની નિર્યુક્તિ મળે છે તે ગણધરકૃત જ છે એ મતલબનું કોઇ સ્પષ્ટ પ્રમાણ જ મળતું નથી" આ પ્રથમ માન્યતાનો ગર્ભિતપણે વિરોધ કરે છે અને ઉપર બતાવેલા સઘળા પ્રમાણોનુ નિરીક્ષણ કર્યા પછી તો એ ચારેય પ્રમાણો "**આવશ્યક-શ્રુતસ્કંધના અર્થથી પ્રણેતા શ્રી તીર્થંકરદેવ અને સૂત્રથી રચનાર શ્રી ગણધરદેવ છે" આ શાસ્ત્રીય સત્યનું જ સમર્થન કરે છે.**

છેવટે સુખલાલજીએ પોતાના અભિપ્રાયની સિદ્ધિ અર્થે ભાષ્યકાર ભગવાન્ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણજીની ૫૫૦ મી ભાષ્યની ગાથા અને તેના ઉપરની મલધારગચ્છીય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની ટીકા, પોતાના તેની ઉપરના વિવેચન સાથે નીચેની રીતિએ રજુ કરી છે—

" **गणहर-थेरकयं वा आएसा मुक्क वागरणओ वा ।**
धुव-चल-विसेसओ वा अंगा-णंगेसु नाणत्तं ॥ "

" विशेषावश्यक सूत्र—गा० ५५० । "

व्याख्या—"अङ्गाऽनङ्गप्रविष्टश्रुतयोरिदं नानात्वमेतद् भेदकारणं । किम्?, इत्याह—गणधरा गौतमस्वाम्यादयः, तत्कृत श्रुतं द्वादशाङ्गरूपमङ्गप्रविष्ट-मुच्यते । स्थविरास्तु भद्रबाहुस्वाम्यादयः, तत्कृत श्रुतमावश्यकनिर्युक्त्या-

दिकमन्यदङ्गप्रविष्टम्—अङ्गबाह्यमुच्यते। अथवा सर्वदा गणधरपृष्टस्य तीर्थकरस्य संबन्धी य आदेशः प्रतिवचनमुत्पाद–व्यय–ध्रौव्यवाचकं पदत्रयमित्यर्थः, तस्माद् यद् निष्पन्नं तदङ्गप्रविष्टं द्वादशाङ्गमेव, मुक्तं मुक्तं अप्रश्नपूर्वकं च यद् व्याकरणमर्थप्रतिपादनं, तस्माद् निष्पन्नमङ्गबाह्यमभिधीयते, तच्चावश्यकादिकम्। वा शब्दोऽत्राङ्गानङ्गप्रविष्टत्वे पूर्वोक्तभेदकारणान्तरसूचकः। तृतीयभेदकारणमाह–" 'ध्रुव–चल विसेसओ वा' ध्रुवं सर्वतीर्थकरतीर्थेषु नियतं निश्चयभावि श्रुतमङ्गप्रविष्टमुच्यते द्वादशाङ्गमिति। यत् पुनरध्रुवमनियतभावि तत् तन्दुलवैकालिकप्रकरणादिश्रुतमङ्गबाह्यम्। वा शब्दोऽपि भेदकारणान्तरसूचकः, इदमुक्तं भवति–गणधरकृतं, पदत्रयलक्षणतीर्थकरादेशनिष्पन्नं, ध्रुवं च यच्छ्रुतं तदङ्गप्रविष्टमुच्यते, तच्च द्वादशाङ्गीरूपमेव। यत्पुनः स्थविरकृतं, मुत्कलार्थाभिधानं, चलं च तदावश्यकप्रकीर्णादिश्रुतमङ्गबाह्यमिति।"

× × × ×

"આ ટીકામાં અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય શ્રુતના લક્ષણો એક બીજાના સ્પષ્ટીકરણ ઉપરાંત બંને આગમોનાં જુદાં જુદાં ત્રણ ઉદાહરણો છે જે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

"[ક] પહેલી વ્યાખ્યામાં અંગપ્રવિષ્ટને શ્રી ગૌતમ આદિ ગણધરકૃત તરીકે ઓળખાવી તેના ઉદાહરણ તરીકે દ્વાદશાંગશ્રુતને ગણ્યું છે અને અંગબાહ્યને શ્રી ભદ્રબાહુ આદિ સ્થવિરકૃત તરીકે ઓળખાવી તેના ઉદાહરણ રૂપે આવશ્યક નિર્યુક્તિ વગેરે ગણ્યું છે.

"[ખ] બીજી વ્યાખ્યામાં ગણધરના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તીર્થંકરના ઉપદેશથી નિષ્પન્ન ત્રિપદી ઉપરથી રચાયેલ શ્રુતને અંગપ્રવિષ્ટ તરીકે ઓળખાવી તેનું ઉદાહરણ આપ્યું એ શ્રુત તે દ્વાદશાંગીરૂપ જ છે એમ ખાસ ભાર મૂકી [illegible] દ્વાદશાંગીને અંગપ્રવિષ્ટ કહ્યું છે અને [illegible] પ્રશ્ન વિના જે અર્થપ્રતિપાદન થયું હોય તેના ઉપરથી રચાયેલ શ્રુતને અંગબાહ્ય તરીકે ઓળખાવી તેના ઉદાહરણમાં આવશ્યક આદિ શ્રુત અંગબાહ્ય [illegible]

"[ग] ત્રીજી વ્યાખ્યામાં દરેક તીર્થંકરોના તીર્થમાં અવસ્યભાવી તરીકે બતાવીને જ અંગપ્રવિષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે અને દરેક તીર્થમાં નિયમથી ન હોનાર શ્રુતને અંગબાહ્ય તરીકે ઓળખાવી તેના ઉદાહરણમાં તન્દુલવૈકાલિક આદિને મૂક્યું છે.

"પહેલી વ્યાખ્યાના ઉદાહરણમાં શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી આદિ અને આવશ્યક નિર્યુક્તિ આદિ એ બે પદો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ આવશ્યક સૂત્ર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત છે એ મતલબનું સાધક પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી આવશ્યક નિર્યુક્તિ એ સામાસિક પદનો દ્વન્દ્વ સમાસને બદલે સામા પક્ષને અનુકૂળ એવો તત્પુરૂષ સમાસ જ લેવો જોઇએ, અને એ સમાસ લેતાં તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે આવશ્યક નિર્યુક્તિ વગેરે જે શ્રુત શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી વગેરેનું બનાવેલું છે તેને અંગબાહ્ય સમજવું, નિર્યુક્તિ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીની હોવાની પ્રસિદ્ધિ આબાલવૃદ્ધ પર્યંત જાણીતી છે તેથીજ તેનું ઉદાહરણ આપ્યું છે આ પ્રથમ વ્યાખ્યાના ઉદાહરણ ઉપરથી મૂળ આવશ્યક સૂત્રના કર્તા વિષે કશો જ પ્રકાશ પડતો નથી. બીજી વ્યાખ્યામાં અંગબાહ્યના ઉદાહરણ તરીકે આવશ્યકને મુખ્યપણે મૂકેલું છે, અને એને છુટાછવાયા કે પ્રશ્ન વિનાના જ ભગવાનના ઉપદેશ ઉપરથી રચાયેલું કહેવામાં આવ્યું છે જ્યાં સુધી ગણધરને આવશ્યકના કર્તા તરીકે અસંદિગ્ધપણે સાબીત કરતો પ્રાચીન ઉલ્લેખ મળી ન આવે ત્યાં સુધી આવશ્યક સૂત્રને અર્થરૂપે શ્રી તીર્થંકર કથિત માનવા છતા તેને શબ્દરૂપે ગણધરકૃત કેમ માની શકાય ? અને વળી જ્યારે ઉલટા અનેક વિરોધી પ્રમાણો આવશ્યક સૂત્રને ગણધરભિન્ન આચાર્યપ્રણીત બતાવનારા મળતાં હોય ત્યારે એમ માનવુ એ તો સ્પષ્ટ પ્રમાણોની અવમાનના કરવા જેવુ થાય અલબત્ત, સ્થવિર શબ્દ ગણધરને પણ લાગુ પડે છે, પણ તેથી આવશ્યક સૂત્ર ગણધરકૃત જ છે એમ કાંઇ ફલિત થતું નથી મલધારીશ્રીની ટીકાના ઉલ્લેખ ઉપરથી (તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય આદિના ઉલ્લેખોને ધ્યાનમાં લઇ) અર્થ કાઢવા જઈયે તો સરલપણે એટલો જ અર્થ નીકળી શકે કે વગર પ્રશ્ને જ તીર્થંકરના ઉપદેશ ઉપરથી રચાયેલ જે આવશ્યક વગેરે શ્રુત તે અંગબાહ્ય આટલો અર્થ આવશ્યકના કર્તા તરીકે કોઇ વ્યક્તિનો નિર્ણય કરવા બસ નથી તેવા નિર્ણય માટે તો વિવાદગ્રસ્ત સ્થળમાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો જોઇયે જો તત્ત્વાર્થભાષ્ય આદિના ઉપર ટાંકેલા ચાર સ્પષ્ટ પ્રમાણો આપણી સામે ન હોત તો મલધારીશ્રીની ટીકાનો અધ્યાહારવાળો ઉલ્લેખ ગણધરને આવશ્યકના કર્તા તરીકે મનાવવા આપણને લલચાવત ત્રીજી વ્યાખ્યા અને તેનાં ટાંકેલ ઉદાહરણ આપણને પ્રસ્તુત ચર્ચામાં કાંઇ ઉપયોગી નથી, તેથી

તે પર વિચાર કરવો એ આવશ્યક છે એટલે ઉપર જણાવેલ મલધારીશ્રી હેમચન્દ્રની ટીકા આવશ્યકને અનુસરતું સાબીત કરવા એમ સ્પષ્ટ પુરાવો છે આપતી નથી, તેથી શ્રુત નિર્યુક્તિ, તેનું ભાષ્ય અને મલધારીજીકૃત ટીકા એ ત્રણે તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય આદિના પ્રથમ ટીકાકર્મીઓને અનુસરી બને એ રીતિએ ઘટાવવાં જોઈએ.

કદાચ વાંચકને એમ શંકા વિના નહિ રહે કે— મુનિશ્રી સાગરજી એ પોતાના અભિપ્રાયની સિદ્ધિ માટે આગ્રહી ન બન્યા હોત તો ભાષ્યકાર ભગવાન્ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણજીની એ ૫૫ મી ગાથા અને તેના ઉપરની મલધારી શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીની સ્પષ્ટ ટીકાનું અવલોકન કર્યા પછી જે અતિનું વિવેચન કર્યું છે તે ન કરી શકત.'

જવાબ—

પહેલી વ્યાખ્યામાં જે ગણધરકૃત તે અંગપ્રવિષ્ટ અને સ્થવિરકૃત તે અંગબાહ્ય આ લક્ષણ બાંધ્યું અને ઉદાહરણમાં અંગબાહ્ય તરીકે સ્પષ્ટ રીતિએ આવશ્યક નિર્યુક્તિને જ આદિમાં મૂકી.

બીજી વ્યાખ્યામાં—'શ્રી ગણધરદેવના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં શ્રી તીર્થંકરદેવદ્વારા ઉપદેશાયેલ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય' રૂપ ત્રિપદી ઉપરથી રચાયેલ જે શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ અને વિના પ્રશ્ને શ્રી તીર્થંકરદેવોએ કરેલ અર્થ પ્રતિપાદન ઉપરથી રચાયેલ જે શ્રુત તે અંગબાહ્ય આ પ્રકારનું લક્ષણ બાંધી અંગબાહ્ય શ્રુતના ઉદાહરણમાં આદિ તરીકે શ્રી આવશ્યક-સૂત્ર ને મૂક્યું.

ત્રીજી વ્યાખ્યામાં— સર્વ તીર્થંકરોના તીર્થમાં અવશ્ય હોનારું જે શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ અને સર્વ તીર્થંકરોના તીર્થમાં નિયમથી નહિ હોનારું જે શ્રુત તે અંગબાહ્ય આ રીતનું લક્ષણ બાંધી તેમાં અંગબાહ્ય શ્રુતના ઉદાહરણ તરીકે તંદુલવૈચારિક આદિમાં મૂક્યું છે

આ ત્રણેય વ્યાખ્યાઓ દ્વારા મલધારી શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ તો એજ ધ્વનિત કરે છે કે આવશ્યક સૂત્રકર્તા શ્રી ગણધરદેવોએ જ રચેલ છે

પહેલી વ્યાખ્યામા શ્રુતકેવલી ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી આદિ સ્થવિરોએ રચેલ અંગબાહ્ય શ્રુતના ઉદાહરણ તરીકે આવશ્યક નિર્યુક્તિ આદિને મૂકી મલધારી મહારાજ એજ જણાવે છે કે—

'શ્રી આવશ્યકસૂત્ર અંગબાહ્ય પણ છે અને સ્થવિરકૃત પણ છે છતાં તે કોઈ અન્ય સ્થવિરકૃત નહિ પણ સ્થવિર-વિશેષણથી વિશિષ્ટ એવા શ્રી ગણધરદેવથીજ રચાયેલું છે, અને એજ કારણે 'આવશ્યકનિર્યુક્તિ' આ પદ તત્પુરૂષ સમાસથી જ સમસ્ત છે'

આ સત્યની સામે સુખલાલજી એમ કહેવા માગે છે કે—

"જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ આવસ્યક સૂત્ર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત છે એ મતલબનુ સાધક પ્રમાણુ ન મળે ત્યાંસુધી આવસ્યક નિર્યુક્તિ એ સામાસિક પદનો દ્વન્દ્વ સમાસને બદલે સામા પક્ષને અનુકૂળ એવો તત્પુરૂષ સમાસ જ લેવો જોઇએ,"

પરન્તુ સુખલાલજીની એ વક્રોક્તિ એક ક્ષણ પણ ટકી શકે તેમ નથી. કારણ કે 'આવશ્યક—નિર્યુક્તિ' આ સામાસિક પદના લખનારા મલધારી મહારાજ પોતે તો સ્પષ્ટ અક્ષરોમા જણાવે છે કે—

'સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન' આ છ અધ્યયન સ્વરૂપ શ્રી આવશ્યક સૂત્રની રચના શ્રી ગણધરદેવોએ કરી છે અને તેની નિર્યુક્તિ ચૌદ પૂર્વના ધરનાર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીએ કરી છે.

'આવશ્યકનું એક પણ સૂત્ર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીએ રચ્યું છે' એવું એક પણ પ્રમાણુ સુખલાલજી પાસે મોજુદ નથી એ દશામા સુખલાલજી કઈ ન્યાયબુદ્ધિના બળે જનતા સમક્ષ એમ બતાવવા મથી રહ્યા છે કે—

'મલધારી શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ પહેલી વ્યાખ્યામાં અંગબાહ્યના ઉદાહરણુ તરીકે મૂકેલા 'આવસ્યકનિર્યુક્તિ' આ સામાસિક પદનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરી શકાય તેમ છે પણ કેવળ સામા પક્ષની અનુકૂળતા ખાતર તત્પુરૂષ કરવો જોઈએ'

શું ગ્રંથોમાં આવતા શબ્દોના અર્થો ગ્રંથકારોના અભિપ્રાયને અનુસરવા કરવાનું મુખવાલાઓને રુચતું નથી? અને જો રુચતું જ હોય તો આવી મનકલ્પિત લાંબી લાંબી વિચારણાઓ કરવા બહાર આવેલા તે, સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખાયેલી હકીકતોને પ્રેમપૂર્વક લક્ષ્યમાં નથી લેતા? અને જો તેઓ એક એક હકીકતને લક્ષ્યમાં લીધા પછી જ વાત કરે છે તો પુનરુક્તિના દોષને ત્યાગીને પણ હું કહું છું કે—શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ઉપર 'શિષ્યહિતા' નામની બૃહદ્‌વૃત્તિની શરૂઆતમાં જ મલધારી શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલી—

" इह चरणकरणक्रियाकलापतरुमूलकल्पं सामायिकादिषडध्ययनात्मकश्रुतस्कन्धरूपमावश्यकं तावदर्थतस्तीर्थकरैः, सूत्रतस्तु गणधरैर्विरचितम्। अस्य चातीव गम्भीरार्थतां सकलसाधु-श्रावकवर्गस्य नित्योपयोगितां च विज्ञाय चतुर्दशपूर्वधरेण श्रीमद्भद्रबाहुस्वामिनैतद्व्याख्यानरूपा—" आभिणिबोहियनाणं सुयनाणं चेव ओहिनाणं च " इत्यादिप्रसिद्धग्रन्थरूपा निर्युक्तिः कृता। "

× × ×

આ હકીકત શું તેઓ પોતાના અનુભવમાં નથી લઈ શક્યા? અને જો લઈ શક્યા છે તો પછી તેઓ આ આધારે આવતા તો આ પ્રકારે કહેવા બહાર આવ્યા છે કે—

"આ પ્રથમ વ્યાખ્યાના ઉદાહરણ ઉપરથી મૂળ આવશ્યક સૂત્રના કર્તા વિષે કોઈ જ પ્રમાણ મળતું નથી."

ખરું કે સત્ય વસ્તુસ્થિતિથી પરિચિત થયેલો વિચારક તો નિઃશંકપણે નિહાળી શકે છે કે—

પ્રથમ વ્યાખ્યાના ઉદાહરણ ઉપરથી મૂળ આવશ્યક સૂત્રના કર્તા શ્રી ગણધરદેવો જ છે. આ વાત ઘણી જ સુસ્પષ્ટતાથી પ્રમાણિત થાય છે.

નવાંગીવૃત્તિકાર આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજા પણ ફરમાવે છે કે—

"प्रवचनपुरुपस्याङ्गानीवाङ्गानि तेषु प्रविष्टं-तदभ्यन्तरं तत्स्वरूपमित्यर्थः, तच्च गणधरकृतं-'उपन्नेइ वे'त्यादि मातृकापदत्रयप्रभवं वा ध्रुवश्रुतं वा आचारादि, यत्पुनः स्थविरकृतं मातृकापदत्रयव्यतिरिक्तव्याकरणनिबद्धमध्रुवश्रुत मोत्तराध्ययनादि तदङ्गबाह्यमिति।"

સારાંશ—પ્રવચન રૂપ પુરૂષના અગરૂપ જે આચારાંગ આદિ અગપ્રત તે ગણધરકૃત છે,—'उपन्नेइ वा, विगमेइवा, धुवेइ वा'- આ ત્રણ માતૃકાપદથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને ધ્રુવ છે. વળી જે શ્રી ઉત્તરાધ્યયનાદિ અગબાહ્ય શ્રુત છે તે સ્થવિરકૃત છે, ત્રણ માતૃકાપદથી ભિન્ન વ્યાકરણ-અર્થપ્રતિપાદનના આધારે રચેલું છે અને અધ્રુવ શ્રુત છે.

× × × ×

ભગવાન શ્રી અભયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજે કરેલા ઉપરના ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ એજ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી આવશ્યક સૂત્ર અગબાહ્ય હોવા છતા તે ગણધરકૃત નથી એમ નથી—અર્થાત્ ગણધરકૃત છે.

આ સ્થળે સુખલાલજી જરૂર આ પ્રશ્ન કરવા લલચાશે કે—અગબાહ્યના ઉદાહરણમાં મૂકેલા 'उत्तराध्ययनादि' આ પદમા રહેલા આદિ શબ્દથી 'શ્રી આવશ્યક-સૂત્ર' નુ ગ્રહણ કેમ ન થઇ શકે ?.

પણ એ તેમનો પ્રશ્ન આગમના જ્ઞાતાઓ પાસે તદ્દન નકામો છે માટે એ ઉપરનો પ્રશ્ન કરવા પહેલાં તેમણે નીચેની વસ્તુસ્થિતિ ખાસ ધ્યાનમા લેવા જેવી છે

આપણે ઉપર નવાંગવૃત્તિકાર આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજે કરેલો જે ઉલ્લેખ જોયો તે ઉલ્લેખ તે મહર્ષિએ 'સ્થાનાગ' નામનું ત્રીજુ અગસૂત્ર-કે જે શ્રી ગણધરદેવનું જ રચેલું છે એમ સુખલાલજીને પણ ઇચ્છાયે કે અનીચ્છાયે હવે તો કબુલ જ રાખવું પડે તેમ છે—તેની વૃત્તિમા કર્યો છે અને તે શ્રી 'સ્થાનાગ' નામના અગસૂત્રમા અંગબાહ્ય શ્રુતને બે પ્રકારે બતાવવામા આવ્યું છે. એક

આવશ્યક અને બીજું આવશ્યકથી અતિરિક્ત એટલે શ્રી ઉત્તરા
ન સૂત્રની ગણના શ્રી આવશ્યકથી અતિરિક્તમાં કરવામાં
છે, એથી 'उत्तराध्ययनादि' આ પદમાં રહેલા આદિ શ
તેજ સૂત્રો ગ્રહણ થાય છે કે જે સૂત્રોની ગણના શ્રી આવશ્યકથી
રિક્ત તરીકે કરવામાં આવી હોય, અર્થાત્ 'उत्तराध्ययनादि'
પદમાં રહેલા આદિ શબ્દથી શ્રી આવશ્યકસૂત્રને તો કોઈપણ રી
ગ્રહણ જ ન થાય.

આથી આપણે તો નક્કીમાં એમ કહેવા પણ તૈયાર છીએ
શાસનની મર્યાદાના આધારે જેમ શ્રુતકેવલી ભગવાન્ શ્રી ભદ્ર
સ્વામી મહારાજાએ શ્રી આવશ્યકસૂત્રને તીર્થંકરકથિત અને ગ
રચિત તરીકે દર્શાવ્યું તેમ સુવિહિતાગ્રણી શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વર
મહારાજાએ અને સમર્થ ટીકાકાર મહર્ષિ આચાર્યદેવ શ્રી મલયગિ
મહારાજાએ પણ શ્રુતકેવલી ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીના ક
મુજબ શ્રી આવશ્યકસૂત્રને તીર્થંકરકથિત અને ગણધરરચિત
દર્શાવ્યું. તથા કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસૂરીશ્વ
મહારાજાએ પણ એજ રીતિએ વર્ણવ્યું. તત્ત્વાર્થભાષ્યના ટીકા
તરીકે શ્રી સિદ્ધસેનગણિવરે તથા ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય
શ્રી યશોવિજયજી ગણિવરે પણ એ રીતિએ સૂચવ્યું તેજ રી
નવાંગીવૃત્તિકાર ભગવાન્ શ્રી અભયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ
સમવાયાંગના ટીકાગ્રન્થમાં 'उत्तराध्ययनादि' આ પદ મૂકીને
આવશ્યક સૂત્રને તીર્થંકરકથિત અને ગણધરરચિત તરીકે જ
વ્યું છે.

પણ મુગ્ધાત્માઓ આ પ્રશ્ને જો પ્રશ્ન કરતા જણાય
કે જેમ શ્રુતના ૧-એક અંગપ્રવિષ્ટ અને ૨-બીજો અનંગપ્રવિ
અંગબાહ્ય આમ બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે તે રીતિએ અન
વિષ્ટ—અંગબાહ્યના ૧-એક આવશ્યક અને ૨-બીજો આવશ્યક
તિરિક્ત' આ પ્રમાણેના ભેદ કેમ કરવામાં આવ્યા છે?

ઉત્તરમાં આપણે તેમની બાબતને સમજી દેવાને શુભ ઉદ્દે
ધ્યાનમાં આણવી રહ્યું જોઈએ છે—શ્રી સ્થાનાંગ નામના ત્રીજા અં

સૂત્રમાં બીજા સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશાના બાવીસમા સૂત્રમાં એ ભેદો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે—

" अंगबाहिरे दुविहे पं० त०—आवस्सए चेव आवस्सयवइरित्ते चेव २२ । "

સારાંશ—" અંગબાહ્ય શ્રુત બે પ્રકારે પ્રરૂપ્યું છે અને તે આ પ્રમાણે–' એક આવશ્યક અને બીજું આવશ્યકવ્યતિરિક્ત '

\+ \+ \+ \+

શ્રી નંદીસૂત્રમાં પણ ઉપરની જ રીતિએ અંગબાહ્ય શ્રુતને બે પ્રકારે વર્ણવ્યું છે.

આ વાતની વધુ સ્પષ્ટતા માટે આપણા મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ વિનયવિજયજી ગણિવરે લોકપ્રકાશમાં આ વિષયને અંગે કરેલું વિવેચન ખાસ જોવા જેવું છે.

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ વિનયવિજયજી ગણિવર પોતાના ' લોકપ્રકાશ ' નામના ગ્રંથમાં દ્રવ્યલોકના ત્રીજા સર્ગમાં આ વિષયનું વિવેચન કરતા લખે છે કે—

" सम्यक्श्रुतं जिनप्रोक्तं, भवेदावश्यकादिकम् ।
तथा मिथ्याश्रुतमपि, स्यात्सम्यग्दक्परिग्रहात् ॥ ८७ ॥
आवश्यकं तदपर–मिति सम्यक्श्रुत द्विधा ।
षोढा चावश्यक तत्र, सामायिकादिभेदतः ॥ ८८ ॥
तथाहि–सामाइयं चउवीसत्थओ वंदणयं
पडिक्कमणं काउस्सग्गो पच्चक्खाणं इति ।
आवश्यकेतरच्चाङ्गा–नङ्गात्मकतया द्विधा ।
अङ्गान्येकादश दृष्टि–वादश्चाङ्गात्मकं भवेत ॥ ८९ ॥
आचाराङ्ग सूत्रकृतं, स्थानाङ्गं समवाययुग् ।
पञ्चमं भगवत्यङ्गं, ज्ञाताधर्मकथापि च ॥ ९० ॥
उपासकान्तकृदनु–त्तरोपपातिकादशाः ।

प्रश्नव्याकरणं चैव, विपाकश्रुतमेव च ॥ ९१ ॥
परिकर्म १ सूत्र २ पूर्वानुयोग ३ पूर्वगत ४ चूलिका: पञ्च ।
स्युर्दृष्टिवादभेदाः, पूर्वाणि चतुर्दशापि पूर्वगते ॥ ९२ ॥

तानि चैवम्—

उत्पादपूर्वमग्रायणीयमथ वीर्यतः प्रवादं स्यात् ।
अस्तेर्ज्ञानात्सत्यात्तदात्मनः कर्मणश्च परम् ॥ ९३ ॥
प्रत्याख्यानं विद्याप्रवादकल्याणनामधेये च ।
प्राणावायं च क्रियाविशालमथ लोकबिन्दुसारमिति ॥९४॥
दृष्टिवादः पञ्चधाऽप्य-ङ्गं द्वादशमुच्यते ।
उपाङ्गमूलसूत्रादि, स्यादनङ्गात्मकं च तत् ॥ ९५ ॥

एवं च—

यदुक्तमर्थतोऽर्हद्भिः, संदृब्धं सूत्रतश्च यत् ।
महाधीभिर्गणधरै-स्तत्स्यादङ्गात्मकं श्रुतम् ॥ ९६ ॥
ततो गणधराणां यत्-पारम्पर्यपरीक्षणात्मपैः ।
शिष्यप्रशिष्यैराचार्यैः, प्राप्तवाङ्मतिशक्तिभिः ॥ ९७ ॥
कालसंहननायुर्दोषा-दल्पशक्तिमतीस्तथाम् ।
अनुग्रहाय संदृब्धं, तदनङ्गात्मकं श्रुतम् ॥ ९८ ॥

અર્થાત્—આ બાર શ્લોક પૈકીના ૮૭ મા શ્લોકમાં સમ્યક્શ્રુતનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં– શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ કહેલું આવશ્યકાદિશ્રુત સમ્યક્શ્રુત છે અને સમ્યક્ત્વવિના અન્ગીકાર કરવાથી મિથ્યા શ્રુત પણ સમ્યક્શ્રુત થાય છે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે, ૮૮ મા શ્લોકમાં ઉભયશ્રુતને '૧–એક આવશ્યક અને ૨–બીજું આવશ્યકેતર આ રીતિએ બે વિભાગમાં વ્હેંચીને સામાયિકાદિ છએથી આવશ્યક સૂત્ર છ પ્રકારે છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે પછી આવશ્યક સૂત્રના છ ભેદોનો નામનિર્દેશ કરી ૮૯ મા શ્લોકમાં–' આવશ્યકેતર શ્રુત અંગરૂપ અને અનંગરૂપ એમ બે પ્રકારનું છે તથા અંગ પણ બાર

પ્રકારે છે' એમ નિરૂપ્યું છે ૯૦ અને ૯૧ મા શ્લોકમા અગીઆર અગોના નામોની નોંધ છે, ૯૨ મા શ્લોકમા 'દષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગના પાચ ભેદો અને એ પાચ ભેદો પૈકીના 'પૂર્વગત' નામના ચોથા ભેદમાં ચૌદે પૂર્વો છે' એમ સુચવ્યું છે. ૯૩ અને ૯૪ મા શ્લોકમા ચૌદે પૂર્વના નામ દર્શાવ્યા છે, ૯૫ મા શ્લોકમા એમ સૂચવ્યું છે કે 'પાચે પ્રકારનો દષ્ટિવાદ એ બારમું અગ છે અને ઉપાગ આદિ જે સૂત્રો તે અનગાત્મક શ્રુત છે.' આ પછી ૯૬, ૯૭ અને ૯૮ એમ ત્રણે શ્લોકોદ્વારા એ અગશ્રુત અને અનગશ્રુતના કર્તાનુ નિરૂપણ કર્યું છે

\+ \+ \+ \+

વધુ સ્પષ્ટતા ખાતર એ બારે શ્લોકોનો સારરૂપ અર્થ આપણે જોઈએ—

૮૭–શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ પ્રરૂપેલુ આવશ્યક આદિશ્રુત અને સમ્યક્દ્રષ્ટિએ અગીકાર કરેલુ મિથ્યાશ્રુત પણ સમ્યક્શ્રુત છે.

૮૮–સમ્યક્શ્રુતના બે પ્રકાર છે, એક–શ્રી આવશ્યક અને બીજો આવશ્યકેતર–આવશ્યકથી ભિન્ન આ બે પ્રકાર પૈકીના પ્રથમ પ્રકારરૂપ આવશ્યક સામાયિકાદિ ભેદથી છ પ્રકારનું છે.

તે છએ ભેદનાં નામો નીચે પ્રમાણે—

૧–સામાયિક, ૨–ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ૩–વદનક, ૪–પ્રતિક્રમણ, ૫–કાયોત્સર્ગ અને ૬–પચ્ચખાણ

૮૯–આવશ્યકેતર–આવશ્યક ભિન્ન શ્રુતના બે પ્રકાર, એક–અગશ્રુત અને બીજો અનંગશ્રુત, તેમાં અગશ્રુતના બાર ભેદ–૧૧ અગીઆર અગ અને ૧–દ્રષ્ટિવાદ.

૯૦–૯૧–૧ આચારાગ, ૨–સૂત્રકૃતાગ, ૩–સ્થાનાંગ, ૪–સમવાયાંગ, ૫–ભગવતીજી, ૬–જ્ઞાતાધર્મકથા, ૭–ઉપાસકદશાગ, ૮–અન્તકૃદ્દશાગ, ૯–અનુત્તરોપપાતિકદશાગ, ૧૦–પ્રશ્નવ્યાકરણ અને ૧૧–વિપાકશ્રુત.

૯૨– બારમું અગ દ્રષ્ટિવાદ, તેના પાંચ ભેદ—

૧–પરિકર્મ, ૨–સૂત્ર, ૩–પૂર્વાનુયોગ, ૪–પૂર્વગત અને ૫–ચૂલિકા. ચૌદે પૂર્વો દ્રષ્ટિવાદ નામના બારમા અગના ઉપર દર્શાવેલા

प्रश्नव्याकरणं चैव, विपाकश्रुतमेव च ॥ ९१ ॥
परिकर्म १ सूत्र २ पूर्वानुयोग ३ पूर्वगत ४ चूलिकाः पञ्च
स्युर्दृष्टिवादभेदाः, पूर्वाणि चतुर्दशापि पूर्वगते ॥ ९२ ॥

तानि चैवम्—

उत्पादपूर्वमग्रायणीयमथ वीर्यतः प्रवादं स्यात् ।
अस्तेर्ज्ञानात्सत्यात्तदात्मनः कर्मणश्च परम् ॥ ९३ ॥
प्रत्याख्यानं विद्याप्रवादकल्याणनामधेये च ।
प्राणावायं च क्रियाविशालमथ लोकबिन्दुसारमिति ॥९४
दृष्टिवादः पञ्चधाप्य-मङ्गं द्वादशमुच्यते ।
उपाङ्गमूलसूत्रादि, स्यादनङ्गात्मकं च तत् ॥ ९५ ॥

एवं च—

यदुक्तमर्थतोऽर्हद्भिः, सदर्थं सूत्रतश्च यत् ।
महाधीभिर्गणधरै-स्तत्स्याद्द्वादशात्मकं श्रुतम् ॥ ९६ ॥
ततो गणधराणां यत्-पारम्पर्याश्रयादपि ।
शिष्यप्रशिष्यराचार्यैः, प्राग्यथाऽऽमतिशक्तिभिः ॥ ९७ ॥
कालसंहननायुर्दोषा-दल्पशक्तीन्प्रपश्यताम् ।
अनुग्रहाय संदृब्धं, तदनङ्गात्मकं श्रुतं ॥ ९८ ॥

અર્થાત્—આ ચાર શ્લોક પૈકીના ૮૭ મા શ્લોકમાં સમ્યક્શ્રુત
સ્વરૂપ દર્શાવ્યું–'શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ કહેલું આચારાદિશ્રુત સમ્યક્શ્રુ
છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિના અંગીકાર કરવાથી મિથ્યા શ્રુત પણ સમ્યક્શ્રુ
થાય છે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે, ૮૮ મા શ્લોકમાં સ
મ્યક્શ્રુતને ૧–એક આવશ્યક અને ૨–બીજું આવશ્યકેતર' આ
રીતિએ બે વિભાગમાં વહેંચીને સામાયિકાદિ ભેદથી આવશ્યક સૂ
૭ પ્રકારે છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે પછી આવશ્યક સૂત્ર
૭ ભેદોનો નામનિર્દેશ કરી ૮૯ મા શ્લોકમાં- આવશ્યકેતર શ્રુત અ
ંગપ્ર અને અનંગપ્ર એમ બે પ્રકારનું છે તથા અંગ પણ આ

આજ વાત આપણને ઉપરોક્ત મહર્ષિના સમકાલીન જ નહિ પણ સહાધ્યાયી મહર્ષિ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજીગણિપુગવે શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્યની ટીકામાં કહી છે, તેજ ટીકામા શ્રી સિદ્ધસેનગણિવરે પણ એજ વાત સમજાવી છે એ આપણે ઉપર સમ્યક્પ્રકારે જોઈ ગયા છીએ

હવે બીજી વ્યાખ્યામા ભાષ્યકાર મહાપ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણજી અને ટીકાકાર મહાપ મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી, એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે કે—

" શ્રી તીર્થંકરદેવોએ ઉત્તરરૂપે ઉપદેશેલી "उपन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा" આ ત્રિપદી ઉપરથી જે શ્રુત શ્રી ગણધરદેવોએ રચ્યું તે અગપ્રવિષ્ટ અને પ્રશ્ન વિના જ શ્રી તીર્થંકરદેવોએ કરેલા અર્થ પ્રતિપાદન ઉપરથી તેજ પરમર્ષિઓએ રચેલું જે શ્રુત તે અગબાહ્ય "

આ વાતની પુષ્ટિમા પ્રાચીનમા પ્રાચીન પ્રમાણ શ્રુતકેવલી ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીની નિર્યુક્તિનુ છે અને તે આપણે ઉપર ઘણી જ સ્પષ્ટતાથી જોઈ ગયા છીએ.

વધુમાં આ પણ નિશ્ચિત છે કે–શ્રી આવશ્યક–સૂત્રને ગણધરભિન્ન આચાર્યપ્રણીત તરીકે બતાવનારૂ એક પણ વિરોધી પ્રમાણ મળતું નથી તત્ત્વાર્થભાષ્ય આદિના ઉલ્લેખો પણ મલધારી મહારાજશ્રીની તરફેણમા જ ઉભા છે કારણ કે એ હરેકનો આધાર એક નિર્યુક્તિ ઉપર છે અને નિર્યુક્તિ તો સ્પષ્ટપણે આવશ્યકશ્રુતસ્કધને શ્રી ગણધરદેવોથી રચિત જણાવે છે. એજ કારણે ભાષ્યકાર ભગવાન્ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણજીએ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં, ચૌદશો ચુવાલીસ ગ્રથરત્નોના પ્રણેતા સૂરિપુરદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ શ્રી આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં અને સમર્થ ટીકાકાર આચાર્યદેવ શ્રી મલયગિરિજી મહારાજાએ શ્રી આવશ્યકસૂત્રના વિવરણમા " શ્રી આવશ્યકસૂત્ર ગણધરદેવોથી રચિત છે " આ સિદ્ધ વસ્તુની સાધનામાં અબાધિત પ્રમાણરૂપ અનેક ઉલ્લેખો 'કેન કૃત દ્વાર, અને નિર્ગમદ્વાર' આદિ સ્થળોએ ઘણા જ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમા કર્યા છે તે પણ આપણે ઉપર ઘણીજ કાળજીપૂર્વક જોઇ ગયા છીએ,

પાંચ ભેદો દૃષ્ટિમાંના પૂર્વગત નામના ચોથા ભેદમાં આવેલ.
તે ચૌદે પૂર્વોનાં નામ નીચે પ્રમાણે—

૬૩-૬૪–૧-ઉત્પાદપૂર્વ ૨-અગ્રાયણીય, ૩-વીર્યપ્રવાદ, ૪-અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદ, ૫-જ્ઞાનપ્રવાદ, ૬-સત્યપ્રવાદ, ૭-આત્મપ્રવાદ, ૮-કર્મપ્રવાદ, ૯-પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ, ૧૦-વિદ્યાપ્રવાદ, ૧૧-કલ્યાણ, ૧૨-પ્રાણાવાય, ૧૩-ક્રિયાવિશાલ અને ૧૪-લોકબિન્દુસાર.

૬૫–૧-પરિકર્મ ૨-સૂત્ર, ૩-પૂર્વાનુયોગ, ૪-પૂર્વગત અને ૫-ચૂલિકા. આ પાંચ પ્રકારનો દૃષ્ટિવાદ એ બારમું અંગ કહેવાય છે અને જે 'ઉપાંગ' આદિ સૂત્રો છે તે અનંગરૂપ શ્રુત તરીકે ઓળખાય છે.

આ રીતિએ અંગ અને અનંગશ્રુતની વ્યવસ્થા હોવાથી તેના કર્તાનો વિભાગ નીચે પ્રમાણે—

૬૬–શ્રુ છે કે-શ્રી અરિહંતદેવોએ અર્થથી અને મહાબુદ્ધિશાળી ગણધરદેવોએ સૂત્રથી રચેલું જે શ્રુત તે અંગરૂપ શ્રુત, અને—

૬૭-૬૮–તે પછી ગણધરોની પરમ્પરાથી આગમને પામેલા, અને પરમપ્રાપ્ત વાણી, મતિ અને શક્તિને ધરનાર શિષ્યપ્રશિષ્ય આચાર્યોએ, કાલ, સંહનન અને આયુષ્યના દોષથી અલ્પ શક્તિ અને બુદ્ધિવાળા આત્માઓના ઉપકાર માટે રચેલું જે શ્રુત તે અનંગરૂપશ્રુત.

※ ※ ※ ※

આ રીતનું સ્પષ્ટતાપૂર્વક વર્ણન કરીને મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ વિનયવિજયજીમહારાજ આપણને સુન્દર સ્પષ્ટ કરીને સમજાવે છે કે—

ગણધરદેવોના શિષ્ય પ્રશિષ્યોએ રચેલું જે શ્રુત તે અંગબાહ્ય શ્રુત એમ જ્યાં જ્યાં કહેવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં ઉપાંગાદિશ્રુતને જ અંગીકાર કરવું પણ આવશ્યકને અંગીકાર ન કરવું; કારણ કે આવશ્યક તો શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ શરૂઆતમાં જ ફરમાવ્યું છે એટલે ગણધરદેવોએ રચ્યું તે શરૂઆતમાં જ રચ્યું છે

આજ વાત આપણને ઉપરોક્ત મહર્ષિના સમકાલીન જ નહિ પણ સહાધ્યાયી મહર્ષિ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજીગણિપુગવે શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્યની ટીકામા કહી છે, તેજ ટીકામા શ્રી સિદ્ધસેનગણિવરે પણ એજ વાત સમજાવી છે એ આપણે ઉપર સમ્યક્પ્રકારે જોઈ ગયા છીએ

હવે બીજી વ્યાખ્યામા ભાષ્યકાર મહાપ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણજી અને ટીકાકાર મહાપ મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી, એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે કે—

"શ્રી તીર્થંકરદેવોએ ઉત્તરરૂપે ઉપદેશેલી "उपन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा" આ ત્રિપદી ઉપરથી જે શ્રુત શ્રી ગણધરદેવોએ રચ્યું તે અગપ્રવિષ્ટ અને પ્રશ્ન વિના જ શ્રી તીર્થંકરદેવોએ કરેલા અર્થ પ્રતિપાદન ઉપરથી તેજ પરમર્ષિઓએ રચેલું જે શ્રુત તે અગબાહ્ય."

આ વાતની પુષ્ટિમા પ્રાચીનમા પ્રાચીન પ્રમાણ શ્રુતકેવલી ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીની નિર્યુક્તિનું છે અને તે આપણે ઉપર ઘણી જ સ્પષ્ટતાથી જોઈ ગયા છીએ.

વધુમા આ પણ નિશ્ચિત છે કે–શ્રી આવશ્યક–સૂત્રને ગણધરભિન્ન આચાર્યપ્રણીત તરીકે બતાવનારૂ એક પણ વિરોધી પ્રમાણ મળતુ નથી તત્ત્વાર્થભાષ્ય આદિના ઉલ્લેખો પણ મલધારી મહારાજશ્રીની તરફેણમા જ ઉભા છે કારણ કે એ હરેકનો આધાર એક નિર્યુક્તિ ઉપર છે અને નિર્યુક્તિ તો સ્પષ્ટપણે આવશ્યકશ્રુતસ્કધને શ્રી ગણધરદેવોથી રચિત જણાવે છે. એજ કારણે ભાષ્યકાર ભગવાન્ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણજીએ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમા, ચૌદશો ચુવાલીસ ગ્રથરત્નોના પ્રણેતા સૂરિપુરદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ શ્રી આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં અને સમર્થ ટીકાકાર આચાર્યદેવ શ્રી મલયગિરિજી મહારાજાએ શ્રી આવશ્યકસૂત્રના વિવરણમા **"શ્રી આવશ્યકસૂત્ર ગણધરદેવોથી રચિત છે."** આ સિદ્ધ વસ્તુની સાધનામાં અબાધિત પ્રમાણરૂપ અનેક ઉલ્લેખો 'કેન કૃત દ્વાર, અને નિર્ગમદ્વાર' આદિ સ્થળોએ ઘણા જ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમા કર્યા છે તે પણ આપણે ઉપર ઘણીજ કાળજીપૂર્વક જોઇ ગયા છીએ.

પાંચ ભેદો પૈકીમાંના પૂર્વગત નામના ચોથા ભેદમાં આવેલ.
તે ચૌદે પૂર્વોનાં નામ નીચે પ્રમાણે—

૪૩-૪૪-૧-ઉત્પાદપૂર્વ ૨-અગ્રાયણીય, ૩-વીર્યપ્રવાદ, ૪-અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદ, ૫-જ્ઞાનપ્રવાદ, ૬-સત્યપ્રવાદ, ૭-આત્મપ્રવાદ, ૮-કર્મપ્રવાદ, ૯-પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ, ૧૦-વિદ્યાપ્રવાદ, ૧૧-કલ્યાણ, ૧૨-પ્રાણાવાય, ૧૩-ક્રિયાવિશાલ અને ૧૪-લોકબિન્દુસાર.

૪૫-૧-પરિકર્મ ૨-સૂત્ર, ૩-પૂર્વાનુયોગ, ૪-પૂર્વગત અને ૫-ચૂલિકા. આ પાંચ પ્રકારનો દૃષ્ટિવાદ એ બારમું અંગ કહેવાય છે અને જે ઉપાંગ' આદિ સૂત્રો છે તે અનંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત તરીકે ઓળખાય છે.

આ રીતિએ અંગ અને અનંગશ્રુતની વ્યવસ્થા હોવાથી તેના કર્તાનો વિભાગ નીચે પ્રમાણે—

૪૬-જે છે તે-શ્રી અરિહંતદેવોએ અર્થથી અને મહાબુદ્ધિશાળી ગણધરદેવોએ સૂત્રથી રચેલું જે શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત, અને—

૪૭-૪૮-તે પછી ગણધરોની પરંપરાથી આગમને પામેલા, અને પરમપ્રકૃષ્ટ વાણી, મતિ અને શક્તિને ધરનાર શિષ્યપ્રશિષ્ય આચાર્યોએ, કાલ, સંહનન અને આયુષ્યના દોષથી અલ્પ શક્તિ અને બુદ્ધિવાળા આત્માઓના ઉપકાર માટે રચેલું જે શ્રુત તે અનંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત.

* * * *

આ રીતનું સ્પષ્ટતાપૂર્વક વર્ણન કરીને મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ વિનયવિજયજીગણિવર આપણને જુદે જુદુ કરીને સમજાવે છે કે—

ગણધરદેવોના શિષ્ય પ્રશિષ્યોએ રચેલું જે શ્રુત તે અંગબાહ્ય શ્રુત એમ જ્યાં જ્યાં કહેવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં ઉપાંગાદિશ્રુતને જ અંગીકાર કરવું પણ આવશ્યકને અંગીકાર ન કરવું; કારણ કે આવશ્યક તો શ્રીજિનેશ્વરદેવોએ સાક્ષાતમાં જ ફરમાવ્યું છે એટલે ગણધરદેવોએ પણ તે સાક્ષાતમાં જ રચ્યું છે

શ્રી આવશ્યકશ્રુતસ્કંધ સર્વ તીર્થંકરોના તીર્થમાં અવશ્ય હોનાર છે અને તે કારણે પણ તેની રચના શ્રી ગણધરદેવોએ કરેલી છે '

અને આ વાતની પુષ્ટિમા શ્રુતકેવલી ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીની રચેલી–

" अत्थं भासइ अरहा सुत्त गंथंति गणहरा निउणं।
सासणस्स हियट्ठाए तओ सुत्तं पवत्तइ ॥ ९२ ॥
सामाइयमाईयं सुयनाणं जाव विन्दुसाराओ । "

આ નિર્યુક્તિનુ પ્રમાણ સર્વવ્યાપી અને ત્રિકાલાબાધિત છે સૂત્રરચનાની આદિમા મૂકેલું 'સામાયિક' એ 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વન્દન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન ' આ પાચે અધ્યયનોનુ પ્રતિપાદક છે એ આપણે ઉપર સ્પષ્ટપણે જોઇ આવ્યા છીએ અને એજ કારણે કોઈ પણ તીર્થપતિના તીર્થમા થયેલા કોઇ પણ મુનિ અગીઆર અંગના કે બાર અંગના પાઠી થયા એમ કહેવું હોય ત્યા એમ લખવામા આવ્યું છે કે–

" सामाइयमाईयाइं एक्कारस अंगाइं अहिज्जइ–सामाइयमाईयाइ चोद्दस पूव्वाइं अहिज्जइ । "

અર્થાત્—સામાયિક આદિ અગીઆર અંગોને ભણે છે અથવા સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વોને ભણે છે.

\+ \+ \+ \+

આ વિષયની સાબીતીમા પણ આપણે કેટલાંક પ્રમાણો મૂકી દઈએ કે જેથી સુખલાલજીને પુન પ્રશ્ન કરવાપણું ન રહે.

પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવનો જીવ, નયસારના ભવમા સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી ત્રીજાજ ભવમા ભગવાન્ શ્રી ઋષભદેવસ્વામિના પૌત્ર તરીકે અને ભરત ચક્રવર્તિના પુત્ર તરીકે ' મરિચિ ' નામે ઉત્પન્ન થયો. તેમણે શ્રીઋષભદેવસ્વામી પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરીને સામાયિક–આદિ અગીઆર અંગસૂત્રોનો અભ્યાસ કર્યો તે વાતની નોંધ લેતા શ્રીઆવશ્યક સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમા નિર્યુક્તિકાર મહારાજા,

આ અપૂર્વ છતાં મુખવાટિકા રૂપ મુહપત્તિના પેટે—

“ બીજા અધ્યાયમાં અંગબાહ્યના ઉદાહરણ તરીકે આવશ્યકને મુખ્યપણે મૂક્યું છે અને એને પૂર્વાચાર્યો કે પ્રથમ જિનરાજ અંગબાહ્યના ઉલ્લેખ ઉપરથી રચાયેલું એકમાં માન્યું છે ત્યાં સુધી ગણધરને આવશ્યકના કર્તા તરીકે નિર્વિવાદપણે સાબીત કરતો પ્રાચીન ઉલ્લેખ મળી ન આવે ત્યાં સુધી આવશ્યકસૂત્રને અર્થરૂપે શ્રી તીર્થંકરકથિત માનવા છતાં તેને શબ્દથી ગણધર કૃત કેમ માની શકાય? અને જ્યારે બીજા અનેક વિવિધ પ્રમાણો આવશ્યકસૂત્રને ગણધરભિન્ન આચાર્યપ્રણીત બતાવનારાં મળતાં હોય ત્યારે એમ માનવું એ તો સ્પષ્ટ પ્રમાણોની અવગણના કરવા જેવું થાય. આગમ રચિત શબ્દ ગણધરને પણ લાગુ પડે છે પણ તેથી આવશ્યકસૂત્ર ગણધરકૃત જ છે એમ કાંઈ સૂચિત થતું નથી. સર્વાર્થસિદ્ધિની ટીકાના ઉલ્લેખ ઉપરથી (તત્ત્વાર્થભાષ્ય આદિના ઉલ્લેખોને ધ્યાનમાં લઈ) અર્થ કરવા જઈએ તો સરળપણે એટલો જ અર્થ નીકળી શકે કે ગણધર પ્રણીત જ તીર્થંકરના ઉપદેશ ઉપરથી રચાયેલ જે આવશ્યક વિગેરે શ્રુત તે અંગબાહ્ય. આટલો અર્થ આ વચનના કર્તા તરીકે કોઈ વ્યક્તિનો નિર્ણય કરવા બસ નથી. તેવા નિર્ણય માટે તો નિઃસંદેહ સ્વતંત્ર સ્પષ્ટ પ્રમાણો જોઈએ. જો તત્ત્વાર્થભાષ્ય આદિ ઉપર ટીકાકાર સ્પષ્ટ પ્રમાણો આપવા પામે ન હોત તો સર્વાર્થસિદ્ધિની ટીકાનો આધારમાત્રથી ઉલ્લેખ ગણધરને આવશ્યકના કર્તા તરીકે મનાવવા આગ્રહને અસ્થાન.

આ પ્રમાણે લખવાનું સાહસ કરી શક્યા છે ?

‘ શ્રી આવશ્યકસૂત્રની રચના શ્રી ગણધરદેવોએ કરી છે ’ આ વાતને બતાવનારાં અનેક પ્રમાણો વિદ્યમાન છતાં શા કારણે તેનો અપલાપ કરવા તેઓ તૈયાર થયા છે ? અને ‘ શ્રી આવશ્યકસૂત્ર ગણધરભિન્ન આચાર્ય પ્રણીત છે. ’ આવું એક પણ પ્રમાણ નહિ હોવા છતાં તે અનેક છે અનેક છે આવી વચન જોડી ઉઠાવણી પણ તેઓ શા ઇરાદાથી કરતા હશે ? આ બધું વિચારક માટે અજાણ્યું નથી.

બીજા અધ્યાયમાં— દરેક તીર્થમાં નિયમથી નહિ હોનાર જે શ્રુત તે અંગબાહ્ય શ્રુત આ પ્રમાણે કહી તેના ઉદાહરણમાં અનુત્તરોપપાતિક આદિને મૂકી મલયગિરિજી મહારાજ એમ સૂચિત કરે છે કે—

'શૈલક-જ્ઞાત' નામના પાંચમા અધ્યયનમાં બાવીસમા તીર્થપતિ શ્રીનેમિનાથસ્વામિના તીર્થમાં થયેલા શ્રી થાવચ્ચાપુત્ર, શુકપરિવ્રાજક અને શૈલકરાજાએ સંયમી થઇને સામાયિક આદિ જે શ્રુતનો અભ્યાસ કર્યો તેની નોંધ કરતા શ્રીસુધર્માસ્વામિજીએ નીચે પ્રમાણે ફરમાવ્યુ છે–

(१) "तते णं से थावच्चापुत्ते अरहतो अरिट्ठनेमिस्स तहारूवाणं थेराण अंतिए सामाइयमायाइयाति चोद्दस पुव्वाइं अहिज्जति।"

અર્થાત્—તે વાર પછી તે 'શ્રી થાવચ્ચા-પુત્ર' નામના મહર્ષિ શ્રીનેમિનાથસ્વામિ નામના અરિહંતદેવના તે તે ગુણવિશિષ્ટ સ્થવિર મહર્ષિઓ પાસે સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વોનો અભ્યાસ કરે છે

\+ \+ \+ \+

(२) "तएणं से सुए परिव्वायए थावच्चापुत्तस्स अंतिए धम्मं सोच्चा णिसम्म एवं वदासी–इच्छामि णं भंते! परिव्वायगसहस्सेणं सद्धिं संपरिवुडे देवाणुप्पियाण अंतिए मुंडे भवित्ता पव्वइत्तए, ××××× मुंडे भवित्ता जाव पव्वत्तिए सामाइयमातियाइं चोद्दस पुव्वाइं अहिज्जति।"

સારાંશ—'શુક' નામના પરિવ્રાજકે 'થાવચ્ચાપુત્ર'–નામના મહર્ષિ પાસે ધર્મનું શ્રવણ કરીને કહ્યું કે હે ભગવન્! દેવાનુપ્રિય એવા આપની પાસે હું મારા હજાર પરિવ્રાજકોની સાથે મુંડ થઇને પ્રવ્રજ્યા લેવા ઇચ્છું છું....... ..તે પછી મુંડ થઇને દીક્ષા અંગીકાર કરીને તે 'શુક' નામના મહર્ષિ 'સામાયિક આદિ ચૌદપૂર્વો-નો અભ્યાસ કરે છે.

\+ \+ \+ \+

(३) "जाव सामातियमातियातिं एक्कारस अंगाइं अहिज्जति।"

ભાષ્યકાર મહારાજ અને વૃત્તિકાર સૂત્રિપુરંદર શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ લખે છે કે—

" दट्ठूण कीरमाणिं महिमं देवेहिं खत्तिओ मरिई।
सम्मत्तलद्धबुद्धी धम्मं सोऊण पव्वइओ ॥ ३४७ ॥

व्याख्या—सम्यक्त्वेन लब्धा-प्राप्ता बुद्धिर्येन स तथाविधः शेषं सुगममिति × × × ॥

× × ×

मरिई वि सामिपासे विहरइ तवसंजमसमग्गो ॥३५॥
सामाइयमाईयं इक्कारसमाउ जाव अंगाउ।
उज्जुत्तो भत्तिगओ अहिज्जिओ सो गुरुसगासे ॥३६॥

व्याख्या—मरीचिरपि स्वामिपार्श्वे विहरति तपःसंयमसमग्रः। स च सामायिकादिकमेकादशकं यावत् उद्युक्तः क्रियायां, भक्तिगतो भक्तिमान् श्रुते वा, अधीतवान् स गुरुसकाशे इत्युपन्यस्तगाथार्थः।"

અર્થાત્—દેવોએ કરેલા મહિમાને જોઈને, સમ્યક્ત્વના પ્રતાપે પ્રાપ્ત થઈ છે બુદ્ધિ જેને એવા મરીચિ નામના ક્ષત્રીયે ધર્મનું શ્રવણ કરીને પ્રવ્રજ્યા–દીક્ષા અંગીકાર કરી.

\+ + + +

તપ અને સંયમથી પરિપૂરિત એવા મરીચિ સ્વામિની સાથે વિચરે છે. ક્રિયામાં ઉદ્યમવાન, ભક્તિવાન યા શ્રુતજ્ઞાન ઉપર ભક્તિવાળા એવા તે મરીચિ મુનિ ગુરુની પાસે સામાયિકથી આરંભીને અગીઆર અંગો સુધી ભણ્યા.

\+ + + +

શ્રીજ્ઞાતાધર્મ–કથા નામના છઠ્ઠા અંગસૂત્રમાં પરમાત્મા શ્રીમહાવીરદેવના પંચમ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામિજીએ તે અંગસૂત્રના પાંચમા 'શૈલક–જ્ઞાત' નામના અધ્યયનમાં, 'તેતલિ જ્ઞાત' નામના ચૌદમા અધ્યયનમાં, 'નંદીફલ–જ્ઞાત' નામના પંદરમા અધ્યયનમાં, 'અપરકંકા–જ્ઞાત' નામના સોળમા અધ્યયનમાં અને જ્ઞાતા–ધર્મકથાના બીજા શ્રુતસ્કંધ માં નીચેના ઉલ્લેખો કર્યા છે—

'શૈલક-જ્ઞાત' નામના પાંચમા અધ્યયનમાં બાવીસમા તીર્થ-પતિ શ્રીનેમિનાથસ્વામિના તીર્થમાં થયેલા શ્રી થાવચ્ચાપુત્ર, શુકપરિ-વ્રાજક અને શૈલકરાજાએ સંયમી થઇને સામાયિક આદિ જે શ્રુતનો અભ્યાસ કર્યો તેની નોંધ કરતા શ્રીસુધર્માસ્વામિજીએ નીચે પ્રમાણે ફરમાવ્યું છે–

(१) "तते ण से थावच्चापुत्ते अरहतो अरिट्ठनेमिस्स तहारूवाणं थेराण अंतिए सामाइयमायाइयाति चोद्दस पुव्वाइं अहिज्जति।"

અર્થાત્—તે વાર પછી તે 'શ્રી થાવચ્ચા-પુત્ર' નામના મહર્ષિ શ્રીનેમિનાથસ્વામિ નામના અરિહંતદેવના તે તે ગુણવિશિષ્ટ સ્થવિર મહર્ષિઓ પાસે સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વોનો અભ્યાસ કરે છે

+ + + +

(२) "तएणं से सुए परिव्वायए थावच्चापुत्तस्स अंतिए धम्मं सोच्चा णिसम्म एव वदासी–इच्छामि ण भंते ! परि-व्वायगसहस्सेणं सद्धिं सपरिवुडे देवाणुप्पियाण अंतिए मुंडे भवित्ता पव्वइत्तए, ××××× मुंडे भवित्ता जाव पव्वत्तिए सामाइयमातियाइं चोद्दस पुव्वात्ति अहिज्जति।"

સારાંશ—'શુક' નામના પરિવ્રાજકે 'થાવચ્ચાપુત્ર'—નામના મહર્ષિ પાસે ધર્મનું શ્રવણ કરીને કહ્યું કે હે ભગવન્ ! દેવાનુપ્રિય એવા આપની પાસે હું મારા હજાર પરિવ્રાજકોની સાથે મુંડ થઇને પ્રવ્રજ્યા લેવા ઇચ્છું છું...... તે પછી મુંડ થઇને દીક્ષા અંગીકાર કરીને તે 'શુક' નામના મહર્ષિ 'સામાયિક આદિ ચૌદપૂર્વો-નો અભ્યાસ કરે છે.

+ + + +

(३) "जाव सामातियमातियार्ति एक्कारस अंगाइ अहिज्जति।"

ભાવાર્થ—'ગેહક' નામના શબ્દ પણ 'દૂત' નામના મહર્ષિ પાસે ધર્મનું શ્રવણ કરીને દીક્ષા અંગીકાર કર્યા પછી શાસ્ત્ર સામાયિક આદિ અગીઆર અંગોનો અભ્યાસ કર્યો છે.

× ×

તેતલિ-જ્ઞાત નામના ચૌદમા અધ્યયનમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે—

"तते णं तस्स तेयलिपुत्तस्स सुभेणं परिणामेणं जाइ सरणे समुप्पन्ने, तते णं तस्स तेयलिपुत्तस्स अयमेयारूवे अज्झत्थिए ५ समु० एवं खलु अहं इहेव जम्बुद्दीवे २ महाविदेहे वासे पोक्खलावतीविजये पोंडरीगिणीते रायहाणीए महापउमे नामं राया होत्था। तते णं अहं थेराणं अंतिए मुंडे भवित्ता जाव चोद्दसपुव्वाति० बहूणि वासाणि सामण्णपरियाए मासियाए संलेहणाए महासुक्के कप्पे देवे, तते णं अहं ताओ देवलोयाओ आउक्खएणं इहेव तेयलिपुरे तेयलिस्स अमच्चस्स भद्दाए भारियाए दारगत्ताए पच्चायाते, तं सेयं खलु मम पुव्वदिट्ठाइं महव्वयाइं सयमेव उवसंपज्जित्ताणं विहरित्तए, एवं संपेहेति २ सयमेव महव्वयाइं आरुहेति २ जेणेव पमयवणे उज्जाणे तेणेव उवा० २ असोगवरपायवस्स अहे पुढविसिलापट्टयंसि सुहनिसन्नस्स अणुचिंतेमाणस्स पुव्वाहीयाति सामाइयमातियाइं चोद्दस पुव्वाइं सयमेव अभिसमन्नागयाइं, तते णं तस्स तेतलिपुत्तस्स सुभेणं परिणामेणं जाव तयावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमेणं कम्मरयविकरणकरं अपुव्वकरणं पविट्ठस्स केवलवरणाणदंसणे समुप्पन्ने (सूत्रं १०१)।"

ભાવાર્થ—ત્યાર પછી તે 'તેતલીપુત્ર' નામના મંત્રીશ્વરને શુભ પરિણામના યોગે જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તેથી તે તેતલીપુત્રને એવા પ્રકારનો અભિપ્રાય-ખ્યાલ થયો કે—આ જંબૂદ્વીપના મહાવિદેહ ક્ષેત્રની પુષ્કલાવતી વિજયમાં આવેલી પુંડરિકિ

ણી ' નામની રાજધાનીમા હુ મહાપદ્મ નામનો રાજા હતો ત્યાથી મ્હે સ્થવિરોની પાસે દીક્ષા અગીકાર કરી, સામાયિકથી માંડીને ચૌદપૂર્વ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો, ઘણા વર્ષો પર્યંત શ્રમણપર્યાયનુ પાલન કર્યું અને એક માસની સલેખના કરી મહાશુક્રકલ્પ નામના દેવલોકમા દેવ તરીકે હુ ઉત્પન્ન થયો તેવાર પછી હું તે દેવલોકમાથી આયુષ્યના ક્ષયે કરીને આ તેતલીપુર નામના નગરમા તેતલિનામના અમાત્યની ભદ્રા નામની ભાર્યાના પુત્ર તરીકે ઉત્પન્ન થયો તે કારણથી ' હવે પૂર્વે અનુભવેલાં મહાવ્રતોનો સ્વયં સ્વીકાર કરીને વિહરવું એજ મારા માટે કલ્યાણકર છે ' આ પ્રમાણેનો વિચાર કરી, તે મહાવ્રતોનો સ્વયમેવ સ્વીકાર કરી, ' પ્રમદવન ' નામના ઉદ્યાનમાં આવી તે વનમાં રહેલા ' અશોક ' નામના ઉત્તમ વૃક્ષની નીચે સુખ-પૂર્વક બેસીને વિચાર કરતા તે મહાત્માને પૂર્વે ભણેલાં સામા-યિકઆદિ ચૌદે પૂર્વો સ્વયમેવ સ્મૃતિપથમાં આવી ગયાં. તે પછી શુભ પરિણામના યોગે તે તે ગુણને આવરિત–આચ્છાદિત કરનાર કર્મોના ક્ષયોપશમે કરીને કર્મરજને વિખેરી અપૂર્વકરણમા પ્રવેશ કરનાર તે 'તેતલીપુત્ર' નામના અણગારને ઉત્તમ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું

*　　*　　*　　*

' નદીફળ–જ્ઞાત ' નામના પંદરમા અધ્યયનમા પણ નીચેનો ઉલ્લેખ ગણધરદેવ શ્રી સુધર્માસ્વામિજીએ કર્યો છે

" ते णं कालेणं २ थेरागमणं धणगे धम्मं सोच्चा जेट्ठ-पुत्तं कुडुंबे ठवेत्ता पव्वइए, एक्कारस सामाइयाति अंगाति बहूणि वासाणि जाव मासियाए स० अन्नतरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववन्ने महाविदेहे वासे सिज्झिहिति जाव अंतं करेति । "

સારાંશ—તે કાળ અને તે સમયમા સ્થવિર મહર્ષિઓ પધાર્યા, ધન સાર્થવાહે ધર્મનુ શ્રવણ કરી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને કુટુબનોભાર સોપી પ્રવ્રજ્યા અગીકાર કરી અને સામાયિક આદિ અગીઆર અ-

એનો અભ્યાસ કરી ઘણાં વર્ષો પર્યંત શ્રામણ્ય પાળી યાવત્ એક માસની સંલેખના કરી બાર દેવલોકમાંથી કોઇ પણ એક દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા અને ત્યાંથી ચ્યવીને મહાવિદેહ-ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિપદને પામશે, યાવત્ સકળ દુઃખનો અંત કરશે.

'અમરકંકા-જ્ઞાત' નામના સોળમા અધ્યયનમાં 'યુધિષ્ઠિર' આદિ પાંચ પાંડવો અને દ્રૌપદીને ઉદ્દેશીને ભગવાન્ શ્રી સુધર્મસ્વામિજી નીચે પ્રમાણે ફરમાવે છે કે—

"तते णं ते जुहिट्ठिलपामोक्खा पंच अणगारा सामाइयमातियाति चोद्दस पुव्वाइं बहूणि वासाणि दोमासियाए संलेहणाए अत्ताणं झोसित्ता जस्सट्ठाए कीरति णग्गभावे जाव तमट्ठमाराहेंति २ अणंते जाव केवलवरणाणदंसणे समुप्पन्ने जाव सिद्धा (सूत्रं ११०) तते णं सा दोवती अज्जा सुव्वयाणं अज्जियाणं अंतिए सामाइयमाइयाई एक्कारस अंगाइं अहिज्जति २ बहूणि वासाणि मासियाए संलेहणाए आलोइयपडिक्कंता कालमासे कालं किच्चा बंभलोए उववन्ना ।"

ભાવાર્થ—તે વાર પછી 'યુધિષ્ઠિર' પ્રમુખ પાંચે અણગારો સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વોનો અભ્યાસ કરી ઘણાં વર્ષો પર્યંત શ્રામણ્યપર્યાયનું પાલન કરી બે માસની સંલેખનાથી આત્માને શુદ્ધ બનાવી જે અર્થ માટે નગ્નભાવ હોય તે અર્થની સાધના કરી અનંત અને ઉત્તમ એવા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને પામી સિદ્ધિપદને પામ્યા. તે વાર પછી તે દ્રૌપદી નામના આર્યા-સાધ્વી, સુવ્રતા નામના આર્યા સાધ્વીજી પાસે સામાયિક આદિ અગીઆર અંગોનો અભ્યાસ કરી, ઘણાં વર્ષો સુધી શ્રામણ્યપર્યાયનું પાલન કરી એક માસની સંલેખનાદ્વારા આલોચના પ્રતિક્રમણ કરી કાળ સમયે કાળ કરીને બ્રહ્મલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયાં.

\+ + + +

ત્રેવીસમા તીર્થપતિ શ્રી પાર્શ્વનાથસ્વામિના સમયમાં 'આમલકલ્પા' નામની નગરીમાં કાળ નામના ગાથાપતિની કા

લસિરિ ' નામની ભાર્યાની પુત્રી તરીકે ઉત્પન્ન થયેલી અને શ્રી પાર્શ્વનાથસ્વામિએ પોતે ' પુષ્પચૂલા ' નામની આર્યાને શિષ્યા તરીકે સોપેલી ' શ્રીકાલી ' નામની આર્યાએ કરેલા અધ્યયનની નોંધ લેતા શ્રી જ્ઞાતાધર્મકથાના બીજા શ્રુતસ્કધમાં ભગવાન્ શ્રી સુધર્મા-સ્વામિજી ફરમાવે છે કે—

" तते णं सा काली-अज्जा पुप्फचूला-अज्जाए अंतिए सामाइयमाइयाति एक्कारस अंगाइं अहिज्जइ । "

સારાંશ—તે વાર પછી તે ' શ્રીકાલી ' નામની આર્યા શ્રી-મતી ' પુષ્પચૂલા ' નામની આર્યા પાસે સામાયિક આદિ અગીઆર અગોનુ અધ્યયન કરે છે

× × × ×

તેરમા તીર્થપતિ શ્રી વિમળનાથસ્વામિના શાસનમાં થયેલા ' શ્રીબલ ' નામના નરપતિના ' શ્રી મહાબલ ' નામના કુમારે શ્રી વિમળનાથસ્વામિના પૌત્ર એટલે શિષ્યના શિષ્ય ' શ્રી ધર્મઘોષ ' નામના અણુગાર પાસે પ્રવ્રજ્યા-દીક્ષા અગીકાર કરીને અભ્યાસ કર્યો તેનો ઉલ્લેખ કરતાં 'વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ-ભગવતી' નામના પાંચમા અગ-સૂત્રમા ભગવાન્ શ્રી સુધર્માસ્વામિજી ફરમાવે છે કે—

" तए णं से महव्बले अणगारे धम्मघोसस्स अणगारस्स अंतियं सामाइयमाइयाइं चोद्दस पुव्वाइं अहिज्जति ।

સારાંશ—તે વાર પછી તે ' મહાબલ ' નામના અણુગાર ' શ્રી ધર્મઘોષ ' નામના અણુગારની પાસે સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વનો અભ્યાસ કરે છે

* * * *

'શ્રી ભગવતીસૂત્ર' નામના પાચમા અગસૂત્રના બીજા શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશામા આવતા ' સ્કદક-ચરિત ' માં ભગવાન્ શ્રી સુધ-ર્માસ્વામિજી ફરમાવે છે કે—

"तए णं से खंदए अणगारे समणस्स भगवओ महावीरस्स तहारूवाणं थेराणं अंतिए सामाइयमाइयाइं एक्कारस अंगाइं अहिज्जइ।"

ભાવાર્થ—તે ખંદક નામના અણગાર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામિના સ્થવિરોની પાસે સામાયિક આદિ અગીયાર અંગોને ભણે છે

ઉપરનાં પ્રમાણો વાંચવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તમામ ભરત અને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થતા દરેક તીર્થંકરોના શાસનમાં દ્વાદશાંગીની માફક આવશ્યકસૂત્રાદિ પણ અવશ્ય હોનાર છે અને એજ કારણે તેની રચના શ્રી ગણધરોએ જ કરેલી છે પણ અન્ય સ્થવિર મહર્ષિઓએ નહિ.

શ્રી નંદીસૂત્રના ચૂર્ણિકાર મહર્ષિ અને ટીકાકાર મહર્ષિ પણ નીચે પ્રમાણેના ઉલ્લેખો કરીને દ્વાદશાંગીની સાથે શ્રી આવશ્યકસૂત્રોની સહવર્તિતા જ સુચવતા હોય એમ લાગે છે, જુઓ તે ઉલ્લેખો આ રહ્યા—

"चूर्णिः—'सुतनिस्सितं ति—सुतंति सुतं,—तं च सामाइयादि बिंदुसारपज्जवसाणं।"

"वृत्ति—द्विविधं मत्यादि, तद्यथा—श्रुतनिश्रितं चाश्रुतनिश्रितं च। ची पूर्ववत्, श्रुतमिह सामायिकादिलोकबिन्दुसारान्तं।"

ભાવાર્થ—મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે એક શ્રુતનિશ્રિત અને બીજું અશ્રુતનિશ્રિત. આ બે પ્રકાર પૈકીના પ્રથમ પ્રકારના આપવા શ્રુત શબ્દથી ગ્રહણ કરવા જેવાં સામાયિક આદિ છે અને લોકબિંદુસાર અંતિમ છે

વસ્તુસ્થિતિ આ રીતની હોવાથી મુખવસ્ત્રિકાનું "બીજી વ્યાખ્યા અને તેના રચિત ઉપકરણ આવશ્યકને પ્રસ્તુત બાબતમાં કાંઇ ઉપયોગી નથી, તેથી તે પર વિચાર કરવો એ અસ્થાને છે." આ કથન કોઈ રીતિએ યોગ્ય કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે એ વ્યાખ્યા અને

તેમાં અંગબાહ્યશ્રુત તરીકેનું મૂકેલું દૃષ્ટાંત તો આપણને ખાસ સુચવે છે કે—

"શ્રી આવશ્યક અંગબાહ્યશ્રુત હોવા છતાં તે હરેક તીર્થપતિના તીર્થમાં નિયત હોવાના કારણે શ્રી ગણધરદેવોથી જ રચાયેલું છે"

આથી ભાષ્યની ૫૫૦ મી ગાથા ઉપરની મલધારી શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની ટીકા આવશ્યકશ્રુતસ્કંધને ગણધરકૃત સાબીત કરવામાં મજબૂતમા મજબૂત પુરાવા પૂરા પાડે છે. એટલે સુખલાલજીના કહેવા મુજબ "મૂળ નિર્યુક્તિ, તેનું ભાષ્ય અને મલધારી શ્રી કૃત ટીકા એ બધા તત્ત્વાર્થભાષ્ય આદિના પ્રથમ ટાંકેલ ઉલ્લેખોને સંવાદી બને એ રીતે જ ઘટાવવા" એ યોગ્ય નથી, પણ સઘળા ઉલ્લેખો મૂળ નિર્યુક્તિને સંવાદી બને એ રીતે ઘટાવવા યોગ્ય છે, કારણ કે સઘળા ઉલ્લેખોનો-તત્ત્વાર્થભાષ્ય સુદ્ધાનો—આધાર એ મૂળ નિર્યુક્તિ જ છે. અને એજ કારણે ભાષ્યકાર મહર્ષિ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણજીએ, સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીએ આચાર્યદેવ શ્રી મલયગિરિજી મહારાજાએ, અને મલધારગચ્છીય આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીએ મૂળ નિર્યુક્તિના કથનને અનુસરતી રીતિએ સ્પષ્ટ અક્ષરોમા એમજ ફરમાવ્યું કે—

"શ્રી આવશ્યક સૂત્ર અર્થથી શ્રી તીર્થંકરદેવે કહ્યું છે અને સૂત્રથી શ્રી ગણધરદેવે રચ્યું છે"

વધુમા ખુદ તત્ત્વાર્થભાષ્યના ટીકાકારો—મહર્ષિ શ્રી સિદ્ધસેન ગણિજી અને ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરે પણ ગણધરદેવ ભિન્ન સ્થવિરોએ રચેલા અંગબાહ્યશ્રુતના ઉદાહરણમાં 'આવશ્યક' નો ઉલ્લેખ નહિ કરતા 'દશવૈકાલિક' આદિનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે મુજબ દ્વાદશાંગીની માફક આવશ્યકસૂત્ર હરેક તીર્થપતિના તીર્થમા નિયત હોય છે, કારણ કે તેની આવશ્યકતા જે દિવસે તીર્થની સ્થાપના થાય તેજ દિવસથી

હોય છે પણ એટલો ફેર પડે છે કે—પહેલા અને છેલ્લા તીર્થપતિના શાસનમાં વર્તતા દરેક સાધુ–સાધ્વીને આવશ્યકની આવશ્યકતા હોય અને બાવીસ તીર્થપતિના શાસનમાં અને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વિચરતા તીર્થપતિઓના શાસનમાં જે જે સાધુ–સાધ્વીને અતિચાર લાગે તેમને આવશ્યકસૂત્રની આવશ્યકતા હોય. પણ દરેક દરેક તીર્થપતિના શાસનમાં આવશ્યકસૂત્રની આવશ્યકતા તો જે દિવસે તીર્થની સ્થાપના થાય તેજ દિવસથી હોય છે.

પહેલા અને છેલ્લા તીર્થપતિના શાસનમાં આવશ્યકનું વિધાન દોષોને માટે એક કારણ જ છે અને એ દરેકમાં શ્રી ગણધરદેવોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. શ્રી ગણધરદેવો પણ જે દિવસથી શાસન સ્થાપન તેજ દિવસથી આવશ્યકનું સેવન કરે છે. એજ કારણે પ્રશ્નોત્તરસમુચ્ચયમાં આવેલો નીચેનો પ્રશ્નોત્તર સંમત થાય છે.

“गणधराः प्रतिक्रमणं कुर्वाणाः स्थापनां कुर्वन्ति न वा ?, कुर्वाणा अपि तीर्थङ्करस्यान्यस्य वा ? इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्–तीर्थङ्करस्य देवगुरुत्वेन तत्समीपे प्रतिक्रमणादि कुर्वतां स्थापनाप्रयोजनं न स्यात्। जिनपरोक्षे कुर्वतां तु स्थापनाकरणमस्माकमिव संभाव्यते ॥ १ ॥

ઉપરનો પ્રશ્નોત્તર ‘પ્રશ્નોત્તર–સમુચ્ચય’ નામના ગ્રંથના ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં છે. પ્રશ્નકાર પંડિત–નર્મવિજય છે અને ઉત્તરદાતા જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ વિજયહીરસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે. એ પ્રશ્નોત્તરનો સાર નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રશ્ન—પ્રતિક્રમણ કરતાં શ્રી ગણધરદેવો સ્થાપના કરે છે કે નહિ ?, અને કરે છે તો શ્રી તીર્થંકરદેવની કે અન્યની ?

ઉત્તર—શ્રી તીર્થંકરદેવ, દેવ અને ગુરુ એમ ઉભયસ્વરૂપ હોવાથી તેઓશ્રી પાસે પ્રતિક્રમણ આદિ ક્રિયાને કરતાં શ્રી ગણધરદેવોને સ્થાપના કરવાનું પ્રયોજન હોતું નથી પરંતુ શ્રી જિનેશ્વરદેવની પરોક્ષમાં પ્રતિક્રમણ આદિને કરતા શ્રી ગણધરદેવોને પણ આપણી માફક જ સ્થાપના કરવાનું સંભવે છે.

આ રીતિએ જે દિવસે તીર્થની સ્થાપના થઇ તેજ દિવસે શ્રી આવશ્યકસૂત્રની આવશ્યકતા હોવાના કારણે—

'પંચ પ્રતિક્રમણમા પહેલું પ્રતિક્રમણ દૈવસિક કેમ મૂક્યું ?'

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જ આપના હોય એ સ્વરૂપના ઉલ્લેખો સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેમાના કેટલાક આ રહ્યા—

" देसिय राइय पक्खिय चाउम्मासे तहेव वरिसे य। इक्किक्के तिन्नि गमा नायव्वा पचसेएसु " ॥ १ ॥ इति कायोत्सर्गनिर्युक्तिसत्कचतुर्नवतितमगाथायाः कोऽर्थः? इति प्रश्नः,अत्रोत्तरम्–कायोत्सर्गनिर्युक्तिचतुर्नवतितमगाथार्थो हारिभद्र्या वृत्तौ यथा–'देसिय त्ति' दैवसिके प्रतिक्रमणे दिवसेन निर्वृत्त दैवसिकं, 'राइय त्ति' रात्रिके, 'पक्खिय त्ति' पाक्षिके,'चाउम्मासे त्ति' चातुर्मासिके; 'तहेव वरिसे य त्ति' तथैव वार्षिके च, वर्षेण निर्वृत्तं वार्षिकं, सांवत्सरिकमिति भावना। एकैकस्मिन् प्रतिक्रमणे दैवसिकादौ त्रयो गमा ज्ञातव्याः। पञ्चस्वेतेषु दैवसिकादिषु कथं त्रयो गमाः ?, सामायिकं कृत्वा कायोत्सर्गकरणम्, सामायिकं कृत्वा प्रतिक्रमणम्, सामायिकमेव कृत्वा पुनः कायोत्सर्गकरणम्, इह यस्माद्दिवसादि तीर्थं दिवसप्रधान च तस्माद्दैवसिकमादाविति गाथार्थः ॥ १ ॥

*　　*　　*　　*

ઉપરનો પ્રશ્નોત્તર પણ 'પ્રશ્નોત્તર-સમુચ્ચય' નામના ગ્રંથનો ત્રીજા પ્રકાશમા છે. પ્રશ્નકાર પંડિત શ્રી કાન્હર્ષિ છે અને ઉત્તરદાતા જગદ્ગુરૂ શ્રીમદ્ હીરવિજયસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે એ પ્રશ્નોત્તરનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રશ્ન—શ્રી આવશ્યકસૂત્રના 'કાયોત્સર્ગ' નામના પાંચમા અધ્યયનની નિર્યુક્તિની ચારસો નવ્વાણુમી ગાથાનો અર્થ શો ?

ઉત્તર—એ ચારસો નવ્વાણુમી ગાથાનો અર્થ શ્રી હરિભદ્રસૂરિની વૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે કર્યો છે

"દિવસે કરેલું દૈવસિક, રાત્રિએ કરેલું રાત્રિક, પક્ષે કરેલું પાક્ષિક, ચોમાસીએ કરેલું ચાતુર્માસિક અને વર્ષે કરેલું વાર્ષિક–સાંવત્સરિક. આ દૈવસિક આદિ એક એક પ્રતિક્રમણમાં ત્રણ ગમા જાણવા યોગ્ય છે—એક તો–સામાયિક કરીને કાયોત્સર્ગ કરવો, બીજો–સામાયિક કરીને પ્રતિક્રમણ કરવું અને ત્રીજો–સામાયિક કરીને ફરીથી કાયોત્સર્ગ કરવો. અર્હંતના તીર્થે દિવસ પ્રધાન છે એટલે તીર્થની ઉત્પત્તિ દિવસમાં થાય છે તે કારણથી પ્રથમ પ્રતિક્રમણ પણ દૈવસિક જ હોય છે"

× × × ×

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે તીર્થની સ્થાપના દિવસની થતી હોવાથી અને જે દિવસે તીર્થ સ્થાપન છે તેજ દિવસે પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોવાથી પાંચ પ્રતિક્રમણની ગણનામાં પ્રથમ ગણના દૈવસિક પ્રતિક્રમણની કરવામાં આવે છે

આ જ વસ્તુને સમર્થનાર્થે પાઠ કે જે ઉપરના પ્રશ્નોત્તરમાં આપી ગયો છે તેનો તેજ પાઠ ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીએ રચેલી શ્રી આવશ્યકસૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિમાં કાયોત્સર્ગ નામના ચોથા અધ્યયનમાં મૂળ સાથે નીચે પ્રમાણે છે—

"देसिय राइय पक्खिय चाउम्मासे तहेव वरिसे य ।
इक्किक्के तिन्नि गमा नायव्वा पंचसेएसु ॥

व्याख्या—'देसिय त्ति' दैवसिके प्रतिक्रमणे दिवसेन निर्वृत्तं दैवसिकं, 'राइय त्ति' रात्रिके, 'पक्खिए त्ति' पाक्षिके, 'चाउम्मासे त्ति' चातुर्मासिके 'तहेव वरिसे य त्ति' तथैव वार्षिके च, वर्षेण निर्वृत्तं वार्षिकं–सांवत्सरमित्यर्थः, एकैकस्मिन् प्रतिक्रमणे दैवसिकादौ त्रयो गमाः ज्ञातव्याः। पञ्चस्वेतेषु दैवसिकादिषु कथं त्रयो गमाः ?, सामायिकं कृत्वा कायोत्सर्गकरणं, सामायिकमेव कृत्वा प्रतिक्रमणं, सामायिकमेव कृत्वा पुनः कायोत्सर्गम्, इह च

यस्माद् दिवसादि तीर्थं दिवसप्रधानं च तस्माद् दैवसिकमादाविति गाथार्थः ।"

\+ + + +

ચૂર્ણિકાર મહર્ષિ પણ—

"किं निमित्तं दिवसगहणं ?, दिवसादीयं तित्थं ।"

આ પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ કરી એજ ફરમાવે છે કે—

"તીર્થ સ્થપાયા પછી તેજ દિવસે સાંજના પ્રતિક્રમણ કરવાનો પ્રસંગ પ્રથમ આવે છે માટે પ્રથમ દૈવસિક અને પછી ક્રમસર બીજા "

\+ + + +

આથી પણ સ્પષ્ટ જ છે કે **શ્રી આવશ્યકસૂત્રની રચના શ્રી ગણધરદેવોએ જ કરી છે.** હવે જે મહર્ષિઓ શ્રી ગણધરદેવોથી રચાયેલ એકે એક વચનને કંઠસ્થ રાખવામાં કલ્યાણ સમજે છે અને એજ કારણે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીને કંઠસ્થ કરવા અને સદાને માટે કંઠસ્થ રાખવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન સતત–નિરંતર સેવ્યા કરે છે તે મહર્ષિઓ શરૂઆતમાં જ રચાયેલા અને નિત્યના ઉપયોગી શ્રી આવશ્યકસૂત્રને કંઠસ્થ ન રાખે અથવા કોઇ પણ સ્થવિર મહર્ષિ, સાક્ષાત્ ગણધરદેવે રચેલા શ્રી આવશ્યકસૂત્રને ભૂલાવી દઇ–મૂકી દઇ પોતે જુદુ આવશ્યક રચે એ કલ્પના જ શ્રી જિનશાસનમાં ન છાજે તેવી છે એટલે આ વિષયમાં અર્થ વિનાના ઉહાપોહો નહિં કરતા સુખલાલજી પોતે '**સંપૂર્ણ આવશ્યકસૂત્ર ગણધરકૃત છે**' એ સનાતન સત્યને સાબીત કરનારા એક નહિં પણ અનેક સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો, જે ઉપર મૂકવામાં આવ્યા છે તેના ઉપર પ્રતિજ્ઞા મુજબ પૂર્વગ્રહનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ બુદ્ધિથી વિચારણા ચલાવી, આ શુદ્ધ અને કોઈપણ જાતના વિરોધ વિનાના સત્યના સેવક બની, પોતે ઉભી કરેલી ભ્રમણાના ભોગ બનેલા અન્યનો પણ ઉદ્ધાર કરવાનો સુવિશુદ્ધ પ્રયત્ન સેવી, સ્વ–પર ઉભયનું કલ્યાણ સાધે એજ એક મંગળ કામના વર્તે છે.

"नमोऽस्तु भगवते श्रीमहावीराय।"

આધુનિક તુલનાત્મક પ્રથા સ્હામે—

અમારૂં વક્તવ્ય.

શ્રી આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડલ- આગ્રા' તરફથી પ્રકાશિત થયેલી પંચપ્રતિક્રમણ નામની ચોપડીની પ્રસ્તાવનામાં સુખલાલજીએ કરેલી તુલનાની પદ્ધતિ સામે જ સમીક્ષા કરતાં મેં લખેલું કે—

"સમાનતા અને એકાકારપણાનો દંભ કરતાં સત્યને અસત્યની સાથે બેસાડી દેવાનો પ્રયત્ન પણ થયો જ થયો છે તેવો પ્રયાસ કરતાં કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીના "पाप्यस्यममपि दोषस्याय" ના કથનને બીલકુલ વીસારી દેવામાં આવ્યું છે"

ઉપર પ્રમાણે લખ્યા પછી મેં સુચવેલું કે—

"સર્વનયમયી અને સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતથી સુસ્થિત માટે જ સર્વપ્રધાન એવા શ્રી જૈન દર્શનની સાથે બૌદ્ધ, વૈદિક વિગેરે સંપ્રદાયોની સમાનતા દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી સુખલાલજીએ 'વિચારના મૂળની એકતા' બતાવવાને વધો જ આડમ્બર કર્યો છે સુખની ચાહના એક સરખી હોવા છતાં શ્રી સર્વજ્ઞ દર્શનથી ભિન્ન સંપ્રદાયોમાં તત્વની કે વિચારની સમાનતા ન હોવાથી મૂળની એકતા બતાવવા મથવું એ એક જાતનો દંભ છે એ સુખલાલજીએ સૂઝવું જોઈતું ન હતું"

ઉપરની હકીકતની સામે બચાવમા સુખલાલજી જણાવે છે કે—

" મારે ટીકાકારોને એટલું જ કહેવુ જોઇએ કે આજે જે તુલનાત્મક પદ્ધતિએ અભ્યાસ શરૂ થયો છે અને જે લગભગ સાર્વત્રિક થતો જાય છે તેથી ડરવાને કશુ જ કારણુ નથી જો આપણી વસ્તુ સર્વોત્તમ હોય તો તુલનામાં તે બતાવી શકાય, અને જો તેવી સર્વોત્તમ વસ્તુને એક અભ્યાસી બરાબર સરખામણી કરી તેની સર્વોત્તમતા સાબીત ન કરી શકે તો તે કાર્ય કોઇ બીજો કરે, પરન્તુ જ્યાં સુધી સરખામણીમા કોઈ વસ્તુને ઉતારવામા ન આવે ત્યાં સુધી તેની સર્વોત્તમતા એ તો માત્ર પોતાની માની લીધેલી સર્વોત્તમતા જેવી જ માત્ર છે અને વળી આપણી પ્રાચીન પ્રથામાં પણુ સરખામણીને અવકાશ ક્યાં ઓછો છે ?, જ્યારે સાધુઓ વ્યાખ્યાન વાંચે છે ત્યારે જાણ્યે અજાણ્યે પણુ પોતાના ધર્મતત્ત્વોનું બીજા ધર્મતત્ત્વો સાથે યથાશક્તિ તોલન કરે જ છે, અલબત્ત, એ ખરૂં છે કે પ્રાચીન પ્રથા અનુસારી તોલનનો ઉદ્દેશ ગમે તે રીતે પોતાની વસ્તુને શ્રેષ્ઠ અને બીજાની વસ્તુને કનિષ્ટ બતાવવાનો હોય છે, ત્યારે આ આધુનિક પ્રથામાં એ એકાંગીપણું કાંઇક દૂર થયેલું જોવામાં આવે છે આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજી અને ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીની કૃતિઓમાથી એવા સંખ્યાબધ વિચારો તારવી શકાય એમ છે કે જે માત્ર તટસ્થ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ કરાયેલા છે વળી આપણે પ્રાચીનકાળમાં થયેલું એજ બધુ ક્યાં કરીયે છીયે ? ઘણુંએ જુનું છોડીયે છીયે અને નવુ સ્વીકારીયે છીયે, જો તુલનાત્મક પદ્ધતિ સર્વગ્રાહ્ય થતી જતી હોય તો તે દૃષ્ટિએ આવશ્યક ક્રિયાનુ તોલન કરવામા હુ તેનું મહત્ત્વ જોઉં છુ સમભાવ એ મુખ્ય જૈનત્વ છે, તેનો આવિર્ભાવ માત્ર કુળ જૈન કે રૂઢ જૈનમાં જ હોય અને અન્યત્ર ન હોય એમ તો જૈનશાસ્ત્ર કહેતું જ નથી જૈનશાસ્ત્ર ઉદાર અને સત્યગ્રાહી છે, તેથી તે જાતિ, દેશ, કાળ કે રૂઢિનું બન્ધન ન ગણુકારતાં જ્યાં જેવુ તત્ત્વ સભવે ત્યાં તેવુ જ વર્ણવે છે. આ કારણુથી જૈન આવશ્યક ક્રિયાની જૈનેતર નિત્યકર્મ કે સન્ધ્યા આદિ સાથે તુલના કરવામા જે બીજાઓ દૂષણુ માને છે તેને જ હું ભૂષણુ માનું છુ અને આ વાતને વધારે તો સમય જ સિદ્ધ કરશે. "

સુખલાલજીના ઉપરોક્ત કથનની સામે પ્રથમ તો આધુનિક તુલનાત્મકવાદની સમીક્ષા કરતો જે એક ટુંકો લેખ મે ૧૯૮૦ ની સાલના ' શ્રીવીર–શાસનના દીપોત્સવી સાહિત્ય અક ' મા મૂકેલો તેનો સુધારા વધારા સાથે કેટલોક ઉતારો હુ નીચે મૂકુ છુ—

" આધુનિક તુલનાત્મકવાદની હિતાવહ સમીક્ષા—

" त्वच्छासनस्य साम्यं ये, मन्यन्ते शासनान्तरैः।
विषेण तुल्यं पीयूषं, तेषां हन्त हतात्मनाम् ॥ "

ભાવાર્થ—હે વીતરાગ! તારા આર્હત શાસનની સમાનતા જેઓ સાંખ્ય અને વૈશેષિકાદિ અન્ય શાસનોની સાથે કરે છે તેઓના અજ્ઞાનથી હણાયેલા આત્માઓને માટે, અફસોસ કે અમૃત અને ઝેર સરખુ છે. અર્થાત્—અજ્ઞાનતાથી તારા શાસનને કોઈ અન્ય શાસનની તુલ્ય માનનારાઓ આ પૃથ્વી ઉપર અમૃતને જ ઝેર તુલ્ય માને છે.

" તુલનાત્મક દૃષ્ટિના બહાનાના આશ્રયથી અજ્ઞાની જનતાઓ માટે કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના ઉપર્યુક્ત કથન ઉપર શાંત ચિત્તે વિચાર કરવાની જરૂર છે. આજે તુલના શબ્દનો ખૂબ પ્રચાર થઇ ગયો છે. જ્યાં ત્યાં તુલનાની જ વાતો અને તુલનાના જ વિચારો. પરિણામે તુલનાના આશકોએ 'કોની તુલના કોની સાથે થઇ શકે?' એ સમજવાની પણ તાકાત ગુમાવી બેઠા છે. અને તેઓ એવા એ માંડ્યું છે કે તેઓ ચિંતામણીને કાચના કકડા સાથે, ક્ષીરને રક્ત સાથે, કથિરને સુવર્ણ સાથે અને ઐરાવણ હસ્તિને રાસભ સાથે સરખાવવા બેઠે છે અને એ સરખામણીના આવેશમાં જ તેઓ પોતાની શક્તિઓનો નિરર્થક વ્યય કરી નાખે છે.

" ચિંતામણિને કાચના કકડા સાથે જોડનાર, ક્ષીરને રક્ત સાથે મૂકનાર, કથિરને સુવર્ણ સાથે સરખાવનાર અને ઐરાવણ હસ્તિને રાસભ સાથે ઉભો રાખનાર જેમ જનતાની હાંસીને પાત્ર બને છે, તેમ લોકોત્તર વસ્તુઓની લૌકિક વસ્તુઓ સાથે મેળવણી કરનાર જ્ઞાની પુરુષોની દૃષ્ટિએ હાંસીપાત્ર તો નહિ પણ દયાપાત્ર બને છે, કારણ કે જ્ઞાની પુરુષો અજ્ઞાની આત્માઓની હાંસી નથી કરતા પણ દયા ચિંતવે છે—જ્ઞાનીઓનો એ સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ છે.

"લૌકિક અને લોકોત્તર જનતાની વાત કરવા પૂર્વે તેનું યતકિંચિત સ્વરૂપ સમજી લેવુ ખાસ જરૂરનું છે **વીતરાગના શાસનને શક્તિના પ્રમાણમાં વિચાર, વાણી અને વર્ત્તનદ્વારા અનુસરનારી જનતા જ્યારે લોકોત્તર જનતા કહેવાય છે ત્યારે તેનાથી વિપરીત માર્ગે જતી જનતા લૌકિક જનતા તરીકે સંબોધાય છે.**

"લૌકિક જનતા પણ એ તો સારી રીતિએ સમજી શકે છે કે ચિંતામણિની સરખામણી તો ચિંતામણિની સાથે અગર તેની જ જાતિના પદાર્થો જેવા કે સુરતરૂ, કામધેનુ અને કામકુંભ વિગેરે સાથે થઈ શકે પણ નહિ કે તેનાથી સર્વથા ભિન્ન સ્વરૂપના પદાર્થો સાથે. આથી લૌકિક જનતાના નાયકો પણ જ્યારે પોતાને કે પોતાને આશ્રિત રહેલી જનતાની સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઇ પણ વિષયમાં કોઇ પણ વ્યક્તિ તેવી જાતની અનુચિત અઘટિત અને અસંભવિત યોજના ઘટના કે સંભાવના કરવા મથે કે તરત જ તેને રોકવા કટિબદ્ધ થાય છે અને જનતા પણ પોતાના નેતાઓનો ઉત્સાહભેર સાથ પુરે છે, તો પછી તેવી પરિસ્થિતિ ઉભી થતા એટલે કે લૌકિકને અલૌકિકરૂપે કે અલૌકિકને લૌકિકરૂપે યોજવાની, ઘટાવવાની કે સંભવિત બનાવવા જેવી વિષમ પરિસ્થિતિ કોઈ ઉભી કરવા મથે તો તેની અટકાયત માટે લોકોત્તર જનતાના નેતાઓ પ્રયત્નશીલ બને અને જનતા પોતાના પૂજ્ય નેતાઓના પ્રયત્નને પહોચી વળે અગર પહોચી વળવા પ્રયત્નશીલ થાય એ સર્વથા સુસંભવિત છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

"જ્યારે લૌકિક જનતા કે તેના નેતાઓ અજ્ઞાનના પરિબળે અગર ભયંકર સ્વાર્થની લાલચે ઉચિત કે અનુચિત, કરણીય કે અકરણીય અને સંભવિત કે અસંભવિતનો વિવેક કરવાનું વિસરી જાય છે, ત્યારે તેઓને કેટલુ વિમાસવું અને શોષવું પડે છે એ આપણા અનુભવ બહારની વસ્તુ નથી આ અનુભવોમા ઉછરતી લોકોત્તર જનતા અને તેના નાયકો પણ જો વિવેકને બાજુપર રાખે તો એની વિષમ સ્થિતિનું વર્ણન વચનાતીત થઇ જાય એમા અશક્ય શું છે?

“ તુલના કરનાર સમષ્ટ શક્તિ કે આમ કહીને આપવું ' તુલના ખાતર તુલનાત્મક દ્રષ્ટિ ' નો વિરોધ નથી કરતા કિંતુ અયોગ્ય તુલના કે તુલનાત્મક દ્રષ્ટિના નામે થતા અસત્ય અન્યાયની સામે અમારો પ્રબળ વિરોધ જાહેર કરીએ છીએ અને વીતરાગ દર્શનના અનુયાયીઓને એ અન્યાય સામે પ્રામાણિકપણે તુલનાનું માન વધુ આમ જણાવીએ છીએ

“ એકાંત દર્શનની તુલનાઓ જો અનેકાંત દર્શનની સાથે થઈ શકતી હોત તો પરમજ્ઞાની પુરુષોએ એકાંત દર્શનોને કદી જ મિથ્યારૂપે ન ઓળખાવ્યાં હોત. વસ્તુની એક બાજુને જ જાણી લેનાર કદી જ વસ્તુના સત્ય સ્વરૂપને જાણી શકતો નથી—વસ્તુના સત્ય સ્વરૂપને સમજવા માટે વસ્તુના એક એક સ્વરૂપને સમજવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે એમ જ્ઞાની પુરુષોએ કિંતુના દર્શનોને ઉપદેશ્યું છે. તુલનાત્મક દ્રષ્ટિમાં જ શ્રેય માનનારાઓએ તો જ્ઞાની પુરુષોના એ પરમ ઉપદેશને ખાસ હૃદયમાં ઉતારવાની અને અમલમાં મૂકવાની જરૂર છે. તુલના કરનારાઓ પોતાના જ હસ્તે તુલનામાં મૂકાતી વસ્તુઓના જ સ્વરૂપને યથાવત્ ન સમજે એ બીચારાઓ તુલના કરીને અસત્યપૂર્ણ સિદ્ધિઓની વિડંબના સિવાય બીજું શું કરી શકે !....

“ ....શ્રીજિનેશ્વરદેવોના એકેએક સિદ્ધાંતો લોકોત્તર અને ઉચ્ચ ભાવીત તેમ જ સ્યાદ્વાદ જેવી સર્વોત્તમ નીતિથી યુક્ત અને સુસ્થિત છે તો તેની સાથે લૌકિક સિદ્ધાન્તોની તુલના અગર લૌકિક સિદ્ધાન્તો સાથે તે લોકોત્તર સિદ્ધાન્તોની તુલના કરનાર પરમાર્થને કેમ જ પામી શકે !

“ વસ્તુસ્થિતિ આવી છતાં તુલનાત્મકવાદના વિનોદમાં પરમાનંદને લેનારાઓ પ્રથમ શ્રી સર્વજ્ઞભાષિત સિદ્ધાન્તોનું સૂક્ષ્મબુદ્ધિપૂર્વક મૂળ પરિશીલન કરે અને તે પછી મર્યાદામાં-એટલે શ્રીવીતરાગદેવોની આજ્ઞારૂપ સીમામાં—રહીને સત્યને ક્ષતિ ન પહોંચે તેવી રીતિએ, વસ્તુની અપેક્ષાને હાનિ ન પહોંચે એનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ રાખીને એવી સત્યની તુલનાઓ કરે કે જે તુલનાઓ એકાંતે સત્ય અને પરમ શ્રેયમાં જ પરિણામ પામે. તુલનાને અપાત્રના ક્ષેત્રમાં પરિણમાવવાના પ્રયત્નમાં મૂળ વસ્તુ

(ભાગવતી આજ્ઞા) ને તો મક્કમપણે વળગી રહી, આદિમાં ને અંતમાં વસ્તુનું યથાસ્થિત વર્ણન તો અવશ્ય મુકવુ જ રહ્યુ તે વિનાની તુલનાઓ એ વાસ્તવિક તુલનાઓ નથી પણ વસ્તુ સ્વરૂપની આબાદ-ન સાંખી શકાય તેવી-ત્રુટીઓ છે ત્રુટી વિનાની સાચી તુલનાઓ કરવા માટે આધુનિક તુલનાત્મક વાદોના મોહપાશમાથી છુટવા સિવાય છુટકો જ નથી આજના મોહકવાદોની મુગ્ધતાથી બચવા માટે અને વસ્તુમાત્રના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી સુપરિચિત થવા માટે આપણે ભગવાન્ શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી, કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચદ્રસૂરીશ્વરજી તથા વાચકવર શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવર વિગેરે પુરૂષપુગવોએ કરેલ એકાતવાદના નિરસનપૂર્વક અવિરુવાદી અનેકાતવાદનુ મડન અને ઘટતી તુલનાઓનો પ્રેમપૂર્વક સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી અભ્યાસ કરવો જોઇએ "-

ઉપર પ્રમાણેની "આધુનિક તુલનાત્મકવાદની હિતાવહ સમીક્ષા" નુ વાચન કર્યા પછી જનતા સમજી શકશે કે-

"મારે ટીકાકારોને એટલુ જ કહેવુ જોઇએ કે આજે જે તુલનાત્મક પદ્ધતિએ અભ્યાસ શરૂ થયો છે અને જે લગભગ સાર્વત્રિક થતો જાય છે તેથી ડરવાને કશુ જ કારણુ નથી "

આ પ્રમાણે શરૂઆતમા સુખલાલજીને કહી નાખવાની કશી જ જરૂર ન હતી કારણુ કે સુખલાલજી જેઓને પોતાના ટીકાકારો સમજે છે, તેઓ આજના તુલનાત્મક પદ્ધતિએ થતા જતા સાર્વત્રિક અભ્યાસથી લેશમાત્ર ડરતા નથી, ડરવાનુ તેમને કારણુ નથી કારણુ કે તેઓ શ્રીજિનેશ્વરદેવના અનુયાયિ છે અને શ્રીજિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલો સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગ એવો અજબ છે કે જેની સરસાઇ કરી શકે તેવો બીજો એક પણુ માર્ગ આ વિશ્વમા હયાતિ ભોગવતો નથી

માર્ગની ઉત્તમતા યા અધમતાનો આધાર તેના પ્રણેતા ઉપર હોઇ શકે છે 'આ વિશ્વમા જો ઉત્તમોત્તમ આત્મા કોઇ હોય તો તે એક શ્રીજિનેશ્વરદેવ જ છે' અને આ વાતના કહેનાર તે વાચકચદ્ર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા અને ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવર પણુ છે કે જે પુરૂષપ્રવરોને પોતાની માન્યતાના સમર્થન ખાતર પરમપ્રમાણિક તરીકે સુખલાલજીને પણુ સ્વીકારવા પડયા છે

આ વિષયમાં ઉત્તમોત્તમ અને વિશ્વપૂજ્ય એ કોઈ હોય તો તે શ્રીજિનેશ્વરદેવ એક જ છે. આ વાત વાચકમુખ્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજાએ શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રની આદિમાં રચેલી એકત્રીસ કારિકાઓ પૈકીની છઠ્ઠી અને સાતમી કારિકામાં તથા ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે તે કારિકાઓની ટીકામાં કહી છે, તે કારિકાઓ અને તેની ટીકા આ રહી—

" यस्तु कृतार्थोऽप्युत्तम-मवाप्य धर्मं परेभ्य उपदिशति ।
नित्यं स उत्तमेभ्यो-ऽप्युत्तम इति पूज्यतम एव ॥ ६ ॥

व्या०—यस्त्वित्यादिना । यः पुनः कृतार्थोऽपि-केवलज्ञानप्राप्त्या सिद्धप्रयोजनोऽपि उत्तमं धर्मं-क्षमादिकम्, अवाप्यापि प्राप्य, परेभ्य उपदेशनकर्मद्वारा स्वाभिमायविनेयेभ्यो मोक्तुभ्यः उपदिशति नित्यमपार्थप्रमादात् प्रथमपरमपोरुष्योः, स उत्तमेभ्योऽप्युत्तम इति पूज्यतम इत्यादिविशेषेण पूज्य एव । × × × ॥ ६ ॥

× × ×

तस्मादर्हति पूजा-मर्हन्नेवोत्तमोत्तमो लोके ।
देवर्षिनरेन्द्रेभ्यः, पूज्येभ्योऽप्यन्यसत्त्वानाम् ॥ ७ ॥

व्या०—तस्मादित्यादि । यस्मात् कृतार्थोऽप्युपदिशति तस्मादर्हन्नेव यथार्थनामा, उत्तमोत्तमो लोके-जगति नैकदेशे पूजामर्हति अन्यसत्त्वानां पूज्येभ्योऽपि देवेभ्य ऋषिभ्यो नरेन्द्रेभ्यश्च । अन्यसत्त्वानां देवादयः पूज्यास्तेभ्योऽप्यर्हति पूजामर्हन्नित्यन्येभ्यः सुतरां पूजामर्हतीति व्याख्यानमेव । यदि रागादि समुपस्थिति सर्वज्ञत्वानि मति विकल्प × × × ॥ ७ ॥"

× × ×

ઉપરની કારિકાઓ દ્વારા વાચકમુખ્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ અને તે કારિકાઓ ઉપરની વ્યાખ્યા દ્વારા મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે સ્પષ્ટ રીતિએ ફરમાવ્યું છે કે—

'તેજ પુરૂષ ઉત્તમોત્તમ અને પૂજ્યતમ છે કે જે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી કૃતાર્થ થવા છતા પણ કેવલજ્ઞાન થાય છે ત્યારથી આરભીને દરરોજ નિયમિતપણે પહેલી અને છેલ્લી એમ બે પોરિસીમા ક્ષમાદિ દશ પ્રકારના ઉત્તમ ધર્મનો પરને ઉપદેશ આપે છે.

અને—

કૃતાર્થ હોવા છતા પણ જે ધર્મના સેવનથી પોતે કૃતાર્થ બન્યા તેજ ધર્મનો ઉપદેશ અન્યને આપે છે તે કારણથી સમગ્ર લોકમા ઉત્તમોત્તમ એવા અરિહત જ, અન્ય જીવોને પૂજ્ય એવા દેવો, ઋષિઓ અને નરેદ્રોની પણ પૂજાને યોગ્ય છે અર્થાત વિશ્વપૂજ્ય છે.

* * * *

આ રીતિએ શ્રી જિનેશ્વરદેવના સ્વરૂપથી સુપરિચિત થયેલા એકે એક મહર્ષિએ સર્વોત્તમતા એક શ્રી જિનેશ્વરદેવમા જ નિરખી છે અને પ્રશસી છે વધુમા એ સર્વોત્તમતાને નિરખવાની તેમ જ પ્રશસવાની શક્તિનો પોતામા આવિર્ભાવ થયેલો જોવાથી એ મહર્ષિઓ મગરૂર પણ થયા છે એ મગરૂરીનો યથાર્થ સાક્ષાત્કાર કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓએ તો તાર્કિકશિરોમણિ શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકર આદિ મહાપુરૂષોએ રચેલી કૃતિઓનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે

શ્રી વીતરાગદેવના સ્તુતિકાર થવાનુ સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થવાથી પોતાને કૃત્યકૃત્ય માનતા અને શ્રી જિનેશ્વરદેવની લોકોત્તરતાનો યથાર્થ સાક્ષાત્કાર થવાથી પરમતોષ પામેલા કળિકાળસર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા કે જેઓ સર્વતત્રસ્વતત્ર અને એક કવિસમ્રાટ્ છે, તેઓશ્રી નિ શકપણે આહ્વાનપૂર્વક 'શ્રી વીતરાગ સ્તોત્ર' ના 'મહિમ–સ્તવ' નામના અગીઆરમા પ્રકાશમા ફરમાવે છે કે—

"सर्वे सर्वात्मनान्येपु, दोषास्त्वयि पुनर्गुणाः ।
स्तुतिस्तवेयं चेन्मिथ्या, तत्प्रमाणं सभासदः ॥ ७ ॥

હે ભગવન્ ! ક્ષમા આદિ જે સર્વ ગુણો અન્યતીર્થિક દેવોમાં દોષ તરીકે પરિણામ પામ્યા તેજ તારામાં સર્વ રીતિએ ગુણ તરીકે પરિણામ પામ્યા. જો આ સાચી સ્તુતિ પણ મિથ્યા-અસત્ય લાગતી હોય તો મધ્યસ્થ સભાસદો જ પ્રમાણરૂપ છે, અર્થાત્ મધ્યસ્થ અને સત્યગ્રાહી સભાસદોની સમક્ષ અમે ઉપરની સ્તુતિની સત્યતાનું પ્રતિપાદન કરવાને સર્વ પ્રકારે સજ્જ છીએ.

* * * *

ઉપર પ્રમાણેનું આખ્યાન કર્યા પછી તેજ શ્રી વીતરાગસ્તોત્રના અઢારમા-સ્તવમાં શ્રી જિનેશ્વરદેવની ઓળખાણ આપતાં તેઓશ્રી ફરમાવે છે કે—

"यदेव सर्वसंसारि-जन्तुरूपविलक्षणम् ।
परीक्षन्तां कृतधिय-स्तदेव तव लक्षणम् ॥ ९ ॥
क्रोधलोभभयाक्रान्तं, जगदस्माद्विलक्षणः ।
न गोचरो मृदुधियां, वीतराग ! कथञ्चन ॥ १० ॥"

સર્વ સંસારી જીવોના સ્વરૂપથી જે વિલક્ષણતા તેજ હે સ્વામિન્ ! તારું લક્ષણ છે માટે બુદ્ધિમાનો તેની જ શોધ કરો. પરંતુ હે વીતરાગ ! આ જગત્ ક્રોધ, લોભ અને ભય આદિ આંતર શત્રુઓથી ઘેરાયેલું છે અને તું તેનાથી વિલક્ષણ છે એ કારણથી બહિરાત્માઓની દૃષ્ટિમાં તું કોઈ પણ રીતિએ આવી શકે તેમ નથી.

× × ×

આ રીતિએ શ્રી વીતરાગદેવના સ્વરૂપને દર્શાવનાર મહર્ષિ, શ્રી મહાવીરદેવની સ્તુતિરૂપ 'અયોગ-વ્યવ' એ નામની દ્વાત્રિંશિકામાં અપક્ષપાતિપણું સૂચવતા વદે છે કે—

"न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो, न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु ।
यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु, त्वामेव वीर ! प्रभुमाश्रिताः स्मः॥२९॥"

હે વીર ! કેવળ શ્રદ્ધાના યોગે જ તારા ઉપર અમને પક્ષપાત નથી અને દ્વેષમાત્રથી જ કપિલ આદિ અન્ય દેવો ઉપર અરુચિ નથી પરંતુ

આપ્તપણાની યથાર્થ પરીક્ષા કરીને જ પ્રભુ તરીકે તારો અમે આશ્રય કર્યો છે અર્થાત્ પ્રભુ તરીકેનો ભાવ અમારા હૃદયમા તારા પ્રત્યે જ જાગૃત થયો છે, કારણ કે, યથાસ્થિત આપ્તતાનો આવિર્ભાવ તારામા જ અમને દેખાય છે

* * * *

અને એજ કારણે અમે કહીએ છીએ કે—

क्षिप्येत वान्यैःसदृशीक्रियेत वा,तवाङ्घ्रिपीठे लुठनं सुरेशितुः
इदं यथावस्थितवस्तुदेशन, परैः कथङ्कारमपाकरिष्यते ॥१२॥

હે નાથ ! ‘ તારામા રહેલી યથાર્થ આપ્તતાના અવલોકનથી ઈંદ્ર તારા ચરણમા લોટતો હતો, અર્થાત્ આપશ્રીના અનતાનત લોકોત્તર ગુણોથી રજિત થયેલા ઈંદ્રાદિ દેવતાઓ પણ આપશ્રીની વિવિધ પ્રકારે સેવા કરતા હતા ’ આ એકાત સત્ય, યુક્તિસિદ્ધ અને સર્વથા સુસગત તથા મહિમાવતી વાતને પરવાદીઓ ઇર્ષ્યા આદિ મિથ્યા ભાવોના યોગે ‘ સભવી જ ન શકે ’ એમ કહીને ખોટી ઠરાવવાનો અથવા ‘ બુદ્ધાદિની ચરણસેવા ઇંદ્રાદિ કરતા હતા એમા વિશેષતા શી ? ’ આ પ્રમાણે કહીને હલકી પાડવાનો પ્રયત્ન કરી શકશે પણ હે નાથ ! તે યથાર્થપણે બતાવેલા વસ્તુના સ્વરૂપનુ ખડન તે પરવાદીઓ કઇ રીતિએ કરી શકવાના છે ? અર્થાત્ અન્ય વાતોના સબધમા તેઓ ધારશે તો યદ્વા તદ્વા પ્રલાપ કરી શકશે પણ તારી યથાર્થ વસ્તુની દેશના સામે તો એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારવાની તેમનામા તાકાત નથી

અને એ રીતની હે નાથ ! તારા શાસનની મહત્તાથી મગરૂર બનેલા અમે કહીએ છીએ કે—

“प्रादेशिकेभ्यः परशासनेभ्यः, पराजयो यत्तव शासनस्य ।
खद्योतपोतद्युतिडम्बरेभ्यो, विडम्बनेयं हरिमण्डलस्य ॥८॥”

હે નાથ ! ‘ પ્રાદેશિક–એટલે એક એક નયના જ અવલબનથી ઉત્પન્ન થયેલ–પરશાસનોથી તારા ગાસનનો જે પરાભવ કહેવો તે ખજવાના બચ્ચાની કાતિના આડબરથી સૂર્યમડળની વિડબના થઇ ’ એમ કહેવા જેવું છે અર્થાત્ જો ખજવાના પ્રકાશથી સૂર્યમડળ આખુ

પછી ભલે તે જ વસ્તુના એક એક દેશને જ વળગીને વસ્તુને સર્વથા નાશ પમાડનારાઓથી કેમ નાશ! સર્વનયમયી હોવાને જ કારણે સર્વજ્ઞ ભગવાન એવા તારા શાસનનો પરાજય થાય. એટલે કે ભાનુના પ્રકાશથી સૂર્યમાં કાળાશ થવાની વાત જેટલી અશક્ય છે તેટલી જ અન્ય શાસનોથી તારા શાસનનો પરાજય થવાની વાત પણ અશક્ય છે.

ઉપર સમજાવેલા પરમશુદ્ધ અબાધિત અને શાશ્વત શાસનના સ્થાપક હોવાના કારણે જ પરમ આપ્ત પુરુષ શ્રી જિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલ ત્રિકાલાબાધિત સિદ્ધાંતોને અન્ય દર્શનના સિદ્ધાન્તોની સાથે સરખામણીમાં તો જ ઉતારી શકાય કે શ્રી જિનેશ્વરદેવની સાથે સરખામણી થઈ શકે તેવો કોઈ પણ પુરુષ વિશેષ અન્ય દર્શનકાર તરીકે થયો હોય. શ્રી જિનેશ્વરદેવની અન્ય કોઈ પણ પુરુષવિશેષની સાથે સરખામણી કરવા જેવા પ્રયત્નોનો આદર કરવો એ પણ અનર્થકર વસ્તુ છે. કારણ કે તેમ કરવાથી શ્રી જિનેશ્વરદેવની ઘોર આશાતના થાય છે.

આ વિષયને કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ શ્રી વીતરાગ-સ્તોત્રના 'વિપક્ષનિરાસ' નામના છઠ્ઠા પ્રકાશમાં ઘણી જ સુંદર રીતિએ સમજાવ્યો છે. તે પ્રકાશમાંના માત્ર ત્રણ જ શ્લોકો વિવરણ સાથે આ સ્થળે વાંચકોને ખાસ જોઈ લેવા જેવા છે અને તેથી તે જ શ્લોકો વિવરણ સાથે નીચે મૂકવામાં આવે છે—

"एवं यथार्थरूपस्य परमात्मनो ज्ञानादिसम्पदोत्समधिकत्वानवि प्रयत्नमभिधाय सांप्रतं तत्प्रतिपक्षेणापि पक्षिणामपि रूपम् तेषामात्मगुणसमारोप्य यस्मिन् समयादि ये विपक्षतामुपस्थितापि तानिर सिद्धिर्विपक्षनिरासं स्तविकृतः—

लावण्यपुण्यवपुषि त्वयि नेत्रामृताञ्जने ।
माध्यस्थ्यमपि दौःस्थ्याय किं पुनर्द्वेषविप्लवः ॥ १॥

वि०—हे भगवन्नर्हन्नमात्य ! त्वयि लावण्यपुण्यवपुषि निख पामिपुरनिसर्गमभिमयग्नपमिमाने त्व एव नेत्रामृतांजने सम्य

लोकलोचनामृतवर्तिंप्रमेये। कैश्चिदनभिगृहीतमिथ्यात्वमुकुलितविशेपविचारैर्माध्यस्थ्यमितरदेवसाधारणा देवबुद्धिर्ध्रियते। तदपि तावत्त्वद्गुणज्ञान दृष्टं श्रुतं च महते दौःस्थ्याय मनःखेदाय जायते। यत्तु तेभ्योऽप्यतिमूढैः कैश्चित्त्वय्यपि विश्वजनीने द्वेपविप्लवो मत्सरो विप्लवः प्रतन्यते स त्वशेपविशेपविदुपा सुतरामरुन्तुद इति भावः॥

एवं तावत्त्वयि द्वेपो विप्लवोऽपि जघन्यः। केचित्तु तद्वशादेव सकलजनसामान्यव्यवहृतीनपि देवास्त्वत्प्रतिपक्षतया तुलयतीत्यतः स्तुतिकृत्तदुद्देशेन साक्षेपमाह—

तवापि प्रतिपक्षोऽस्ति, सोऽपि कोपादिविप्लुतः।
अनया किंवदंत्यापि, किं जीवन्ति विवेकिनः?॥ २॥

वि०—परमकारुणिकत्वेन वीतरागत्वेन सर्व्वज्ञत्वेन परमार्हन्त्यसंपदुद्भासितत्वेन च जगद्विलक्षणस्य तवापि किं कोऽपि प्रतिपक्षोऽस्ति। अपि तु तथैवानुपपन्नः कदाचित्त्वद्विध एव स्यादित्याह—सोऽपि त्वद्विपक्षतया स्थितोऽपि कोपादिभिः—क्रोधकामलोभादिभिः प्राकृतजनेभ्योऽप्यतितरां विप्लवमस्वास्थ्यमापादितः। अस्य चार्थस्य साक्षात्करणं तावद्दूरत एव, किं त्वनया त्वद्विपक्षास्तित्वप्रतिबद्धया किंवदंत्यापि विमूढलोकोक्त्यापि विवेकिनस्तव त्वदितरदेवानां च पृथग्भावज्ञाः किं कदापि जीवंति?। किमुक्तं भवति। किल तथाविधसामग्रीवैकल्यादेवमसमंजसप्रलापिनो यदि निग्रहीतुमशक्तास्तत्किं स्वायत्तत्वात् प्राणानपि ते न मोक्तुं क्षमाः। अश्रोतव्यार्थश्रवणात् प्राणत्यागः श्रेयानेवेति भावः॥

पूर्वोक्तमेवार्थं पुनर्दृष्टांतेन स्पष्टयन्नाह—

विपक्षस्ते विरक्तश्चेत्, स त्वमेवाथ रागवान्।
न विपक्षो विपक्षः किं, खद्योतो द्युतिमालिनः॥ ३॥

वि०—हे प्रक्षीणांतरविपक्ष! प्रेक्षावद्भिर्निपुणमपि निरीक्ष्यमा-

नैस्त्वद्विपक्ष' क्वापि न मेऽसि। तथाहि—यदि नाम ते विपक्षो निरवकाशतया नूनं न विपक्ष' किंतु वीतरागत्वेन स त्वमेव। अथ रागवे-स्तस्याप्यवीतरागत्वेन त्वत्तोऽत्यंतविलक्षणत्वान्न विपक्षः। उभयथा-प्रप्राक्रमयोरेव भावः सपक्षविपक्षयोरुपपत्तेः। अथ दृष्टांतमाह—'विषम किं समावः पुष्पमालिनः' किं समोतः—कीटविशेषो पुष्पमालिनि—सदृशमानोऽकिं कनकविशेषे काके विपक्षो भवेदेवं यथा खद्योतस्य यमस्तिमालिना तुला दुर्लभा तथा सरागस्य वीतरागेणेति भावः।

\+ \+ \+ \+

ઉપરના મૂળ ગ્રંથ દ્વારા પ્રસિદ્ધ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજા અને જિનપ્રભાસ ' શ્રી પ્રધાન ઈ' નામના મુનિ આપણને સ્પષ્ટ રીતિએ સમજાવે છે કે—

દેવાધિદેવ શ્રી અરિહંત પરમાત્માના સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ લોકો જ દેવત્વવિનાના દેવાભાસ દેવોને તે દેવાધિદેવની તુલામાં મૂકવાનું સાહસ કરી શકે છે, કારણ કે દેવાધિદેવના સ્વરૂપથી સુજ્ઞાત બનેલા આત્માઓ તો તે સમાનતાને જોવાથી પણ દુઃખી થાય છે. અર્થાત્ દેવત્વવિનાના દેવોને શ્રી અરિહંત પરમાત્માની સમકોટિમાં મૂકવા જેવી મૂર્ખતા તેઓને મુખ્યરૂપ નથી લાગતી પરન્તુ દુઃખરૂપ લાગે છે અને જ્યારે તે દેવાધિદેવ પ્રત્યે પણ કોઈ અતિમૂઢ આત્માઓને દ્વેષ કરતા જુએ છે ત્યારે તે એકાંત સત્યના પૂજારીઓને અતિશય દુઃખ થાય છે. પરિણામે તે મૂઢ આત્માઓ પ્રત્યે દયા આવે છે.

દેવાધિદેવ શ્રી અરિહંત પરમાત્માના સ્વરૂપનો યથાસ્થિત સાક્ષાત્કાર કરનાર વિવેકી આત્માઓ તો—

ક્રોધ કામ અને લોભાદિ આંતર શત્રુઓથી રીબાતા આત્માઓ, આંતર શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવી વીતરાગ થઈ અરિહંત બનેલા શ્રી દેવાધિદેવ પરમાત્માના વિપક્ષી તરીકે ઉભા છે; અર્થાત્ સરખામણી કરવા સજ્જ થયા છે.'

આ વાતની ચિન્તની સાથેની ઉત્પાદ પણ નહી ઉપજતા અર્થાત્ એવી નહિ સાંભળવા યોગ્ય હકીકત સાંભળ કરવા કરતાં પ્રાણોનો પણ ત્યાગ કરવો એ વધુ બેહતર માને છે.

પણ સમ્યક્ત્વના પ્રતાપે સુવિશુદ્ધ બુદ્ધિને ધરનારા તે આત્માઓને દેવાધિદેવ શ્રી અરિહંત પરમાત્માનો વિપક્ષી શોધ્યો પણ જડતો નથી-નિપુણતાથી નિરીક્ષણ કરવા છતા દેખાતો નથી કારણ કે વિપક્ષી તરીકે ઉભેલો જો વિરક્ત હોય તો તો તે દેવાધિદેવ શ્રી અરિહંત પરમાત્માથી ભિન્ન નથી અને જો એ ભગવાન્ જણાતો હોય તો તો તે વિપક્ષ જ નથી કારણ કે-કોઇ પણ દેશમા કે કોઇપણ કાલમા સૂર્યના વિપક્ષી તરીકે ખદ્યોત-ખજવા નામનો કીટ વિશેષ ઉભો રહી શકતો નથી. અર્થાત જેમ સૂર્ય સાથે ખજવાની તુલના દુ શક્ય છે તેમ દેવાધિદેવ શ્રી વીતરાગ પરમાત્માની સાથે રાગાદિકથી કલુષિત અને એટલા જ માટે દેવત્વવિનાના દેવાભાસોની તુલના દુ.શક્ય છે.

આથી તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે સુખલાલજીના કથન મુજબ તેમના ટીકાકારો લગભગ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા આજના તુલનાત્મક પદ્ધતિના અભ્યાસથી લેશમાત્ર ડરતા નથી કારણ કે પોતાના એકના એક અને અનન્ય કર્ણધાર શ્રીજિનેશ્વરદેવના સિદ્ધાતોની તુલનામા મૂકાયેલો એક પણ સિદ્ધાત તેના પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહી શકે તેમ છેજ નહિ એવી તેઓને સપૂર્ણ ખાત્રી છે તુલના કરવાનો જો પ્રસગ જ આવી પડે તો પોતાની વસ્તુને તુલનામા બતાવવાને કશી જ હરકત નથી કોઈ પણ વ્યક્તિ શ્રીજિનેશ્વરદેવના સિદ્ધાતોને તુલનામા મૂકી તે સિદ્ધાતોની સર્વોત્તમતા સાબીત કરી બતાવે એ તો હિતાવહ જ છે અને એ કારણે સદાને માટે ઇચ્છિવા યોગ્ય છે શ્રીજિનેશ્વરદેવના સિદ્ધાતોની સર્વોત્તમતા એટલી બધી સુપ્રતિષ્ઠિત છે કે તેને દાર્શનિકોના રગમડપમા ઉપસ્થિત કરવામા ભીતિનો અવકાશ જ નથી પણ તે કામ મિથ્યામતિઓના સહવાસમા મુંઝાઇ રહેલા પુદ્ગલાનદીઓનુ નથી આજે સુખલાલજી પોતે કોના સહવાસમા રીબાય છે એ ખાસ તપાસવા જેવું છે જે વ્યક્તિ અહિંસાના નામે ઘોર હિંસા પ્રવર્તાવી રહી છે, ધર્મભૂમિના ગર્ભમા રહેલા ધર્મબીજને બાળી નાખવાનુ સાહસ ખેડી રહી છે અને એક પોતાની મહત્તા ખાતર જ સારી દુનિયાને અવનતિના ઉંડા ગર્તમાં ઉતારી રહી છે, સુખલાલજી તો આજે તે વ્યક્તિના

અનન્ય ઉપાસક બની ચુકેલા છે સમગ્ર જૈનસમાજને તે વ્યક્તિના દર્શન કરાવવા માટે આજથી વર્ષો પૂર્વે એટલે સંવત ૧૯૭૭ ની ઉપર્યુ તેમણે (મુનશાહજીએ) લખેલું કે—

" हिंदुस्थानमें क्या सारी दुनियामें महात्मा गांधीसे बढ़कर कोई समभावशील पुरुष समय में सुना गया ×××× अगर हम ऐसे महात्मासे फायदा न उठा सकें तो फिर यह भी समझ लेना चाहिए कि हमारी बुद्धि इतनी भारी हो गई है कि न हम भगवानकी मूर्तिसे ही फायदा उठा सकते हैं न तीर्थसे और न शास्त्रसे ही । "

પોતે માનેલા એ મહાત્માની ઉપર પ્રમાણેની સ્તુતિ મુનશાહજીએ કરી છે તેની કારણમીમાંસા કરવા માટે આ સ્થાન નથી. અલબત્ત મુનશાહજીના મહાત્માની ઉપાસના કઇ કોટીની કેવી પ્રકારની હતી તેની નહીં. ત્રિભુવન વિખ્યાત પુરુષોએ તો એ મહાત્માની પ્રથમથી જ પીછાણ કરી લીધી હતી અને જાતિના નેતા સાથે પણ આ નાસ્તિક સરકારના ક્રુરતાભર્યા પ્રસંગે એ મહાત્માને સારી રીતિએ ઓળખી લીધા છે. એટલે હું તો આ સ્થાને એટલું જ બતાવવા ઇચ્છું છું કે મુનશાહજી અને તેમના જેવા બીજાઓ કે જેઓમાં વ્યક્તિને ઓળખવાની તાકાત નથી અને જેઓ સદા તથા માત્ર મનસ્વી વિચારોને પ્રકટ કરવામાં જ ધર્મત્વ માનનારા છે તેઓ વ્યક્તિના સિદ્ધાંતોની તુલના કરવાનું કામ કેમ પણ પ્રકારે કરી શકતા નથી. તેઓ તો માત્ર તુલનાના નામે સ્વચ્છંદ મિથ્યાત્વ ફેલાવવા સાથે શુદ્ધ સિદ્ધાંતોની સારી રીતિએ નિંદના કરવા સિવાય બીજું કંઈ જ કરી શકતા નથી.

આથી આપ વાચક સમજી શકશો કે જ્યારે જ્યારે શ્રી જિનેશ્વરદેવના સિદ્ધાંતોને શાસ્ત્રનિષ્ઠાના રૂપમાં ઉલ્લેખિત કરી તે સિદ્ધાંતોની સર્વોત્તમતાના પ્રતાપે અન્ય દર્શનના સિદ્ધાંતોની ન્યૂનતાઈ વિચારક આત્માઓને જાહેર કરવી શ્રી સર્વજ્ઞદેવોના પુણ્યકર શાસન તરફ આકર્ષિત કરવાના જ એક શુભ આશયથી તે સિદ્ધાંતોને દ્રષ્ટિમાં ઉતારવાને—તુલનામાં મુકવાને કંઈ જ હરકત નથી. અને તેવા પ્રકારની દ્રષ્ટિએ અથવા તુલના અનેક મહાત્માઓએ અનેક પ્રસંગે અને

અનેક સ્થળે કરી છે. આ વાતનો સ્વીકાર કરતા સુખલાલજી પણ લખે છે કે—

" અને વળી આપણી પ્રાચીન પ્રથામાં પણ સરખામણીને અવકાશ ક્યાં ઓછો છે? જ્યારે સાધુઓ વ્યાખ્યાન વાંચે છે ત્યારે જાણ્યે અજાણ્યે પણ પોતાના ધર્મતત્ત્વોનું બીજા ધર્મતત્ત્વો સાથે યથાશક્તિ તોલન કરેજ છે. "

ઉપરના સત્યનો સ્વીકાર કરતા પણ સાધુપુરૂષો ઉપર આક્ષેપ કરવાની પોતાની સ્વાભાવિક યા તો સંસર્ગજન્ય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યા વિના તેઓ રહી શક્યા નથી સાધુપુરૂષો આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેજ એક શુભ ઇરાદાથી પોતાના એટલે શ્રી જિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલા ધર્મતત્ત્વોનું બીજા ધર્મતત્ત્વો સાથે તોલન કરી અન્યના ધર્મતત્ત્વોમા રહેલી ત્રુટી યા તો વિપરીતતા દર્શાવી શ્રી જિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલા તદ્દન નિર્દોષ અને એકાંત હિતકર તથા અવશ્ય ઉપાદેય ધર્મતત્ત્વો તરફ શ્રોતૃવર્ગને આકર્ષી તે શ્રોતૃવર્ગ પૈકીના જે આત્માઓ સત્ય ધર્મતત્ત્વને ન પામી શક્યા હોય તેઓને સત્યધર્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, જેઓ પામેલા હોવા છતા મિથ્યામતિઓની મુઝાવી મારનારી પ્રવૃત્તિઓથી ચલચિત્ત થયા હોય તેઓને સ્થિર ચિત્ત બનાવે છે અને જે આત્માઓ સત્ય-ધર્મતત્ત્વનો સ્વીકાર કરવા જેટલુ કૌવત ન ધરાવતા હોય તેઓને સત્ય ધર્મ તરફ સદ્ભાવ ધરાવતા અને અનેક રીતિએ સત્ય ધર્મતત્ત્વની પ્રશંસા કરતા બનાવી માર્ગાભિમુખ કરે છે આ વાત સુખલાલજીને ખટકે છે અને એ ખટકાનો પડઘો પાડતા સુખલાલજી લખે છે કે—

" અલબત્ત, એ ખરૂ છે કે પ્રાચીન પ્રથા અનુસારી તોલનનો ઉદ્દેશ અમે તે રીતે પોતાની વસ્તુને શ્રેષ્ઠ અને બીજાની વસ્તુને કનિષ્ઠ બતાવવાનો હોય છે, ત્યારે આ આધુનિક પ્રથામા એ એકાંગીપણું કાંઇક દૂર થયેલું જોવામાં આવે છે

ઉપર પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ કરી સુખલાલજી કેવો અસત્ય અને ભયંકર આક્ષેપ પૂજ્ય પુરૂષો ઉપર કરે છે એ સહજમા સમજી શકાય તેમ છે વસ્તુને વસ્તુના યથાસ્થિત સ્વરૂપમા બતાવનારા મહર્ષિઓ શ્રેષ્ઠને શ્રેષ્ઠ તરીકે અને કનિષ્ઠને કનિષ્ઠ તરીકે બતાવે એ પણ આજના

આધુનિક પ્રથાના પૂજારીઓને નથી પાલવતું એમ પણ સુખવાદી આપણને ઉપરના કથનદ્વારા જણાવે છે એ પણ સમજી શકાય તેમ છે સુખવાદીઓએ સમજવું જોઈએ કે—

સત્ય વસ્તુ પ્રત્યે એકાંગીપણું એ તો તુલનાત્મક દૃષ્ટિના ઉપાસકનું ભૂષણ છે સત્ય વસ્તુ પ્રત્યે પણ એકાંગીપણાનો અભાવ એજ આધુનિક પ્રથાનું મ્હોટામાં મ્હોટું દૂષણ છે અને એજ કારણે એ પ્રથાની સામે સત્યના ઉપાસકોનો વિરોધ છે

સત્યના એકાંગીપણા વિના સત્યનું પ્રતિપાદન સર્વથા અશક્ય છે એ પણ સુખવાદીઓએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે અને એ સત્યના એકાંગીપણાના યોગે જ પ્રાચીન પ્રથા સર્વમાન્ય થયેલી છે અને એણે એક સત્યના પારદર્શિ પરમર્ષિએ અવિચ્છિન્નપણે સાચવી રાખી છે અને સાચવી રાખવામાં જ જગતનું શ્રેય છે. અને સત્યના એકાંગીપણા વિનાની આધુનિક પ્રથાને અનુસરવું એ તો ખરેખર જગતની એક વિનાશક પ્રથાને નોતરવા જેવું છે.

સત્યના એકાંગીપણાથી સર્વસાધારણમાં સુપ્રતિષ્ઠિત થયેલી અને ઉપર આલેખેલા સ્વરૂપવાળી પ્રથા એ કેવલ પ્રાચીન જ નથી પણ સર્વતઃ સાધ્યથી ઉ-નિરાબાધિત છે અને એનું એજ કારણ છે કે પ્રથમ સત્યનું યથાસ્થિત પ્રતિપાદન કર્યું અને તે પછી એ વસ્તુનો વૈદિક સ્વીકાર કરી સંપૂર્ણ સત્યનો વિરોધ કરનાર દર્શનકારોએ આત્મા અર્થ અને કામ આદિને સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર રચી વિધાને તેમાં મુખ્ય કરવા ઇચ્છનારા અર્થશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્ર આદિના પ્રણેતાઓએ કામ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર સ્વીકાર કરવાની જરૂર લાગી હોય તે કારણથી અથવા તો સ્વાભાવિક રીતિએ જ સત્યના કરેલા આંશિક અને આગમ સ્વીકારને દર્શાવી ઉન્માર્ગે પડેલાઓને ધર્મમુખ કર્યા તરફ આકર્ષિ સ માર્ગે વાળવા અને સન્માર્ગની સેવામાં અસ્થિર અને શિથિલ મનવાળાઓને સ્થિર અને સતેજ કરવા.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી જ ઉપર મૂકેલા આધુનિક તુલનાત્મકવાદની હિતાવહ સમીક્ષા નામના લેખમાં મે લખ્યું છે કે—

તુલનાત્મકવાદના વિનોદમાં પરમાનંદ જોનારાઓ પ્રથમ શ્રી સર્વજ્ઞપ્રણીત સિદ્ધાંતોનું ગુરૂકુળવાસમાં રહીને ખૂબ પરિશીલન કરે અને તે પછી મર્યાદામાં-એટલે શ્રી વીતરાગદેવોની આજ્ઞારૂપ કિલ્લામાં રહીને સત્યને ક્ષતિ ન પહોંચે તેવી રીતિએ, નયવાદની અપેક્ષાને હાનિ ન પહોંચે એનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ રાખીને એવી જાતની તુલનાઓ કરે કે જે તુલનાઓ એકાંતે સ્વ અને પરના શ્રેયમાં જ પરિણામ પામે. તુલનાને સ્વ-પરના શ્રેયમાં પરિણમાવવા ઇચ્છનારે મૂળ વસ્તુ (ભાગવતી આજ્ઞા) ને તો મક્કમપણે વળગી રહી, આદિમાં ને અંતમાં વસ્તુનું યથાસ્થિત વર્ણન તો અવશ્ય મૂકવું જ રહ્યું; તે વિનાની તુલનાઓ એ વાસ્તવિક તુલનાઓ નથી પણ વસ્તુસ્વરૂપની આબાદ-ન સાંધી શકાય -તેવી ત્રુટિઓ છે. ત્રુટી વિનાની સાચી તુલનાઓ કરવા માટે આધુનિક તુલનાત્મકવાદોના મોહપાશમાંથી છુટવા શિવાય છુટકો જ નથી ”

આ વાતના સમર્થનમા આપણે એક બે વિષયો જોઇએ-આપણે જોવા ઇચ્છેલા બે વિષયમા એક છે ‘ મૈથુન-અબ્રહ્મનો-ત્યાગ ’ અને બીજો વિષય છે ‘ સ્યાદ્વાદ-સિદ્ધિ ’

‘મૈથુન-અબ્રહ્મ-ત્યાગ’-ની સામે કામશાસ્ત્ર ઉભું છે ‘મૈથુન-અબ્રહ્મ-ત્યાગ ’ નો ઉપદેશ આપતુ સર્વજ્ઞશાસ્ત્ર તેનાથી થતી હાનિઓ બતાવી તેનાથી વિશ્વને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેની સામે ‘ કામશાસ્ત્ર ’ અને તેના પ્રણેતા ‘ વાત્સ્યાયન ’ કામને કેવી રીતિએ સેવવો ? તે બતાવવા સાથે અમુક અમુક રીતિએ સેવવાથી અમુક અમુક ફાયદાઓ થાય છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે આથી સહેજે કામાસક્ત દુનિયાને કામશાસ્ત્ર અને તેના પ્રણેતા તરફ રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની સામે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા અને અબ્રહ્મ-મૈથુનથી થતી હાનિ બતાવવી એ તો તદ્દન જરૂરનુ છે એ ન્યાયે કલિકાળ સર્વજ્ઞ

ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ યોગશાસ્ત્રમાં બ્રહ્મચર્યનો મહિમા અને અબ્રહ્મ એટલે મૈથુન સેવનથી થતી હાનિ વિગેરે જણાવી છે. પણ કામશાસ્ત્રના ફંદામાં ફસેલી દુનિયાને કામથી વિરક્ત બનાવવા માટે કોઈ એવી મહત્ત્વની વસ્તુ–કે જે વસ્તુનો સ્વીકાર કામશાસ્ત્ર પ્રણેતાને પણ ગમે તે કારણે કરવો જ પડ્યો હોય તે જણાવવી જોઇએ કે જેથી પરમ સત્ય વસ્તુ તરફ એ કામાસક્ત દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચાય અને પરિણામ એકદમ નહિ તો આસ્તે આસ્તે તે કામાસક્ત દુનિયામાંના કેટલાક ભાગ્યવાન ભવિ આત્માઓ કામથી વિરક્ત બની ધર્મરસિક બનીને આત્મકલ્યાણના યોજક થઈ શકે. પરન્તુ સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેમ કરવા જતાં 'કામશાસ્ત્ર' નો કે તેના પ્રણેતાનો સહેજ પણ મહિમા વધી ન જાય. નહિ તો મૈથુન પરાયણ દુનિયા તો અળગી દૂર રહી પણ ધર્મરસિક દુનિયાને તેના ફંદામાં ફસતાં વાર નહિ લાગે, કારણ કે આ સંસારમાં કામરસ ઘણો જ બળવાન છે અને તે અનાદિનો પરિચિત છે.

અહિંસા પરમો ધર્મ: આ સિદ્ધાંતને દુનિયા બાહ્યરૂપે તો અ-જ સ્વીકાર્યો જ છે. એટલો પણ સ્વીકાર કર્યા વિના તો કોઈ પણ મતના શાસ્ત્રપ્રણેતાને ચાલી શકે તેમ નથી અને મૈથુનક્રિયામાં જે અહિંસાનો પણ નાશ થયા વિના રહેતો જ નથી એ વાત પણ એકાંત સત્ય જ છે એટલે એ સત્યને પ્રકાશિત કરી મૈથુન-ક્રિયામાં રક્ત બનેલી દુનિયાને મૈથુનથી મુક્ત કરવાના જ એક શુભ ઉદ્દેશથી પ્રભાવક સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા પોતે સર્વજ્ઞ દેવના કથનાનુસાર પ્રકાશિત કરેલા સત્યમાં કામશાસ્ત્રકારની પણ સમ્મતિ કેવી કુશળતાપૂર્વક બતાવે છે તે આ મૈથુન–અબ્રહ્મ–ત્યાગ નામના પ્રથમ વિભાગમાં આપેલું જોવાય છે.

શ્રી યોગશાસ્ત્ર ના બીજા પ્રકાશમાં પ્રતિભાશાળી સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા ઉપરની વસ્તુ નીચે પ્રમાણે કહે છે—

–अहिंसाविरोधित्वादब्रह्मवतां मैथुने अहिंसाया एवाभावमाह–

" योनियन्त्रसमुत्पन्नाः, सुसूक्ष्मा जन्तुराशयः ।
पीड्यमाना विपद्यन्ते, यत्र तन्मैथुनं त्यजेत् ॥ ७९ ॥

"योनिः प्रसवमार्गः सैव यन्त्राकारत्वाद्यन्त्रं, तत्र समुत्पन्नाः –संमूर्च्छनेनोत्पन्नाः, ते च न चक्षुर्ग्राह्या इत्याह–सुसूक्ष्माः जन्तुराशयो जन्तुसमूहाः, पीड्यमाना मृत्यमानाः पुध्वजेनेति शेषः, रूतनालिकायां तप्तायःकणकप्रवेशे रूतानीव विपद्यन्ते विनश्यन्ति यत्र मैथुने तन्मैथुन त्यजेत् ॥ ७९. ॥

योनौ जन्तुसद्भावं संवादेन द्रढयति—

जन्तु सद्भाव वात्स्यायनोऽप्याह ।

वात्स्यायनः कामशास्त्रकारः । अनेन च वात्स्यायनसवादाधीनमस्य प्रामाण्यमिति नोच्यते, नहि जैन शासनमन्यसंवादाधीनप्रामाण्यं किन्तु येऽपि कामप्रधानास्तैरपि जन्तुसद्भावो नापह्नुत इत्युच्यते।

वात्स्यायनश्लोको यथा—

रक्तजाः कृमयः सूक्ष्माः, मृदुमध्याधिशक्तयः ।
जन्मवर्त्मसु कण्डूर्तिं, जनयन्ति तथाविधाम् ॥ ८० ॥

रक्तजा–रक्तोद्भवाः, कृमयो–जन्तुविशेषाः, सूक्ष्माः–अप्रत्यक्षाः, मृदुमध्याधिशक्तयः–मृदुशक्तयो मध्यशक्तयोऽधिशक्तयश्च, तथाविधां–मृदुमध्याधिमात्रशक्त्यनुरूपा मृदुशक्तयो मृद्वीं, मध्यशक्तयो मध्या, अधिकशक्तयोऽधिकां कण्डूर्तिं–कण्डू जन्मवर्त्मसु–योनिषु जनयन्ति ॥ ८० ॥

\+ \+ \+ \+

અર્થાત્—સત્ય આદિ વ્રતો એ અહિંસાનો પરિવાર એટલે અહિંસાનુ રક્ષણ કરનાર હોવાથી મૈથુનક્રિયામા અહિંસાનો જ અભાવ બતાવતા કહે છે કે—

જે મૈથુનક્રિડામા યોનિરૂપ યન્ત્રની અંદર ઉત્પન્ન થયેલા અતિસૂક્ષ્મ સમૂર્છિમ જીવોના સમૂહો પુરૂષચિન્હના યોગે પીડા પામતા થકા–રૂની નળીમા રહેલુ રૂ, તપાવેલા લોઢાના કણીઆનો પ્રવેશ થતા જેમ બળી જાય છે તેમ–નાશ પામે છે ૭૯

ઇતરના કથનદ્વારા યોનિમા જીવોના સદ્ભાવની સાબીતી કરતાં કહે છે કે—

'વાત્સ્યાયન' નામના કામશાસ્ત્રકાર પણ યોનિમાં જીવોના સદ્ભાવનો સ્વીકાર કરે છે

શંકા—શું તમે આ પ્રકારથી એમ નથી સૂચવતા કે "યોનિયંત્રની અંદર સૂક્ષ્મ જીવોના સમૂહો ઉત્પન્ન થાય છે." આ શ્રી જિનશાસનના કથનની પ્રામાણિકતા 'વાત્સ્યાયન' નામના કામશાસ્ત્રના કથનને આધીન છે ?

સમાધાન—નહિ જ. અમે એવું સૂચવતા જ નથી, કારણ કે શ્રી જૈન શાસનની પ્રામાણિકતા કોઈ અન્યના કથનને આધીન નથી પરંતુ આ સ્થળે અમે તો એ સૂચવવા ઇચ્છીએ છીએ કે જે લોકો કામને પ્રધાન માનનારાઓ છે તે લોકોએ પણ (યોનિમાં) જીવોના સદ્ભાવનો ઇન્કાર કર્યો નથી.

'વાત્સ્યાયન' યોનિમાં જીવોનો સદ્ભાવ નીચેની રીતિએ જ સૂચે છે—

લોહીમાં ઉત્પન્ન થયેલા અલ્પ મધ્યમ અને અધિક શક્તિવાળા કૃમિ નામના સૂક્ષ્મ જીવવિશેષો યોનિઓની અંદર અલ્પ મધ્યમ અને અધિક ખરજને ઉત્પન્ન કરે છે.

૨—સ્યાદ્વાદ-સિદ્ધિ

હવે આપણે જોઈએ છે "સ્યાદ્વાદ-અનેકાંતવાદ" ની સિદ્ધિને. એક પણ દર્શનકાર અનેકાંતવાદના આશ્રયથી વસ્તુતઃ પરિચિત નથી અને એક કાળે એક એક દર્શનકાર અનેકાંતવાદની સામે ઊભા છે એટલું જ નહિ પણ તેઓએ તો આગળ વધીને એકાંતવાદના સ્થાપનદ્વારા અનેકાંતવાદનું ઉન્મૂલન થયું માન્યું છે પણ ખરું! વસ્તુસ્થિતિ જ તેઓનાથી વિપરીત છે.

આમ છતાં પણ એકાંતવાદની ઉપાસનામાં જ એમ માનનારા આત્માઓને એ દર્શનોની સ્યાદ્વાદ-અનેકાંતવાદ તરફ વક્ર દૃષ્ટિની ખાતર એ સમજાવીએ તો

'તમારા દર્શનકારો કે જેઓ અનેકાંતવાદના ઉન્મૂલનમાં જ પ્રવૃત્ત થયેલા છે તેઓને મને કે કમને પણ વસ્તુસ્થિતિને આધીન થઇને અજ્ઞાતપણે પણ એ અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલી શક્યુ નથી ' અને એ બતાવી શકાય તેવુ તો છે જ કારણ કે તે સર્વ-વ્યાપી સિદ્ધાંતની સહજ પણ છાયા કોઈ પણ રીતિએ પડયા વિના રહે જ નહિ પણ અમુક આત્માઓના હિતની ખાતર અથવા સત્ય-વસ્તુની સર્વવ્યાપિતા દર્શાવવા ખાતર એ પડેલી છાયાનુ દિગ્દ-ર્શન કરાવતા એ સાવધતા બરાબર રાખવાની છે કે–એ અણીશુદ્ધ એકાંતવાદના પ્રચારકો અનેકાંત જેવા અનુપમ અને અદ્વિતીય વાદના પ્રચારક તરીકેની પૂજા ન પામી જાય, અન્યથા ઉન્માર્ગે પડેલાઓને સન્માર્ગે લાવવાનુ ધ્યેય સફળ થવાને બદલે પરિણામ એવુ વિપરીત આવે કે સન્માર્ગમા રહેલા આત્માઓ ઉન્માર્ગ તરફ ખેચાઇ જાય એટલે સમ્યક્ત્વના પ્રચારને બદલે મિથ્યાત્વનો અસ્ખલિત પ્રચાર થઇ જાય

શ્રી સર્વજ્ઞદેવે પ્રરૂપેલા સ્યાદ્વાદ–સિદ્ધાંતના સમર્થ જ્ઞાતાઓ, થઈ રહેલા મિથ્યાત્વના પ્રચારને અટકાવવા અને સમ્યક્ત્વનો પ્રચાર કરવાના ઇરાદાથી અન્ય દર્શનોમા પડેલી સત્યની છાયાને કેવી કુશ-ળતાપૂર્વક બતાવે છે? એ આપણે નીચેના કલિકાળ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ રચેલા અને 'પ્રભાનંદ' નામના મુનીંદ્રે વિવરેલા 'શ્રી વીતરાગ–સ્તોત્ર' ના 'એકાંતનિરાસ–સ્તવ' નામના આઠમા પ્રકાશદ્વારા જોઇએ

" ननु सिद्ध स्वयंसिद्ध जगत्तत्त्वं किमेकान्तनित्यमुतैकान्तानित्यं चेत्याशङ्कासकुले विपश्चित्कुले स्तुतिकृदाह—

सत्त्वस्यैकान्तनित्यत्वे, कृतनाशाकृतागमौ ।
स्यातामेकान्तनाशेऽपि, कृतनाशाकृतागमौ ॥१॥

वि०—उत्पाद–व्यय–ध्रौव्यात्मक वस्तुतत्त्वं सत्त्व तस्यैकान्त-नित्यत्वेऽभ्युपगम्यमाने कृतनाशाकृतागमौ स्याताः। तथाहि–साङ्ख्यैरप्र-च्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभाव कूटस्थनित्य वस्त्वभ्युपगम्यते, तच्च यद्येव

स्याद्वादे वस्तुनि घटादौ कुम्भकारादिकृतानां पर्यायाणां सर्वथा नाश एव स्यात् एतच्च प्रत्यक्षविरुद्धम्, यतः—कुम्भकारादिभिर्निर्मीयमाणाः स्थासकोशकुशूलमृत्पुञ्जघटाद्याकाराः [illegible] क्षणे क्षणे दरीदृश्यन्ते, अतस्तेषां पर्यायाणामपि [illegible] क्षणानां विनाश एव स्यात् । ××××× । तथा जलपानमध्यमपि स्यात्, तथापि—पर्यायास्तावदम्भसे क्षुत्तृषानिवृत्तावेव नैनपि च कृता, नाद्य एव च तृप्तिपरिणता । ××××× । तथा तथाभवपरिकल्पिते सकलस्य सर्वथा नाशिकैकान्तपक्षेऽपि [illegible] शिवस्त्वेषाम भवन्मानौ दुर्निवारावेव स्याताम् । यतः सर्वमेव यदमिष्यते वस्तुनि सत्यीक्रियमाणे पर्यायाणां निराधारत्वेन [illegible] पयस्येवुत्पाद एव मध्यमेव पूर्वक्षणे [illegible] सर्वथा निर्हेतुकमित्युच्यते तत् कस्य स्थासकोशकुशूलादिसंस्कारविभाव विनाशमिति ? तर्ह्येव प्रत्यक्षादिभिर्माणैः संस्कारा अवस्थान्यते कृता भव्यत्वाः स्युः, तथा नित्यापिनि चरे वस्तुनि संस्काराणामुत्पादविनाशासम्भवात् कुत स्थासादीनां पर्यायाणामवकाशः ?, अतः प्रतीयते तन्मतेऽनित्यमेव 'घटोऽपारीक्षा'न्यायादुपलब्ध एवाकुलनमपा । एवं च स्वरूपसत्त्वोपलम्भपादेन व्यवस्थितं नित्यानित्यात्मकं वस्तुतत्त्वम् । +++++"

ननु भवतु वस्तुतत्त्वं नित्यानित्यात्मकं, परमात्मतत्त्वमेकान्तमेवाभ्युपगम्यमानं यौक्तिकमिवेत्याशङ्क्याह—

आत्मन्येकान्तनित्ये स्यान्न भोगः सुखदुःखयोः ।
एकान्तानित्यरूपेऽपि, न भोगः सुखदुःखयोः ॥ २ ॥

वि०—एकान्तनित्यत्वे ह्यात्मनि नित्यत्वेन मन्यमाने सुखदुःखयोर्भोगो न घटामञ्चति, तथाहि—सर्वथा नित्यः स ह्यात्मा सुखदुःखे क्रमेण भुङ्क्ते युगपद्वा ?, नाद्यः क्रमेण नित्यत्वव्याघातप्रसङ्गात्, न हि यदैव स्वभावेन दुःखं भुङ्क्ते तेनैव सुखं तयोरैकरूप्यप्रसङ्गात् ×× युगपदेव-

दपि न, नहि कदाचिदपि छायातपयोरिव परस्परपरिहारव्याघ्राघ्रातयोः सुखदुःखयोर्युगपदनुभवः सभवति तस्मादेकांतनित्ये जीवस्वतत्त्वे न कदाचिदपि सुखदुःखोपभोगः । यद्येवं तर्ह्येकान्तनित्यात्मपक्षकक्षीकारबद्धकक्षं सुगतमतमेवानुमतमस्त्विति चेन्निराचिकीर्षुराह—एकान्ते-त्यादि। एकांतानित्यस्वभावेप्यात्मन्यभ्युपगम्यमाने सुखदुःखयोरभोगभाक्त्वमेवास्य स्यात्, तथाहि—एकान्तक्षणिको ह्यात्मा क्रमेण चेत्सुखदुःखे भुङ्क्ते तदा क्षणिकत्वक्षतिः । क्रमो हि परिपाटी, सा च सातत्यमन्तरेण न संभवति, तदभिमत च क्षणिकत्वमेकक्षणरूप तन्न क्रमेण सुखदुःखभोगः । युगपच्चेत्तदा पूर्वविरोध एव बाधाविधायी, ××××× तस्मान्नित्यानित्यरूप आत्मा सुखदुःखोपभोगान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानान्नित्यानित्यात्मसिद्धिः ॥

\+ + + +

किंचैकातनित्यैकांतानित्यपक्षकक्षीकारसारमते यद्दूषणांतरमात्मनोऽवतरति तदाह—

पुण्यपापे वन्धमोक्षौ, न नित्यैकान्तदर्शने ।
पुण्यपापे बन्धमोक्षौ, नानित्यैकान्तदर्शने ॥ ३ ॥

वि०—न तावन्नित्यैकान्तात्ममते पुण्यपापे संभवतः। यतो नित्यो ह्यात्मा पुण्यपापानुपातिस्वभावभेदमन्तरा न संभवति । पुण्यपापाभ्या च पूर्वं परिणाम परित्याज्योत्तरपरिणामवानात्मा निर्मीयते। परिणामानित्यत्वं च नित्यत्वक्षतिकारि। ××××× । तस्मान्नित्यैकान्तपक्षे न पुण्यपापोदयः समीचीनतामञ्चति । किं च, नित्यैकान्ते वन्धमोक्षावपि न युज्येते । यदि वन्धः स्वभावमपहाय मुक्तिमाकलयति तदा स्वभावपरिभवे कथं नानित्यता । यो हि बद्धः स बद्ध एव एवं च सति सर्वथा मुक्तिविलय एव । तथा च सति कः पापमपहाय पुण्यं पुण्यनैपुण्येन संगृह्णीयात् । कश्चात्मारामाविरामविश्रामेण माध्यस्थ्यमवलम्ब्य

सम्यक्त्वस्योपनिपातमपि कुर्यात् ॥ एवं च सति सर्वधर्मविलय एव। तथा च सर्वशास्त्राभ्योऽपि कृत्स्नसमस्ताविर्भावो नित्यैकान्तवादिभिरेषोक्तः स्यात्। तस्मादुक्तमेवोक्तम्—पुण्यपाप बन्धमोक्षौ न नित्यैकान्तदर्शने इति। तथाऽनित्यैकान्तदर्शनेऽपि न पुण्यापुण्यसंभव। कथमिति चेदुच्यते—क्षणिको ह्यात्मा पुण्यापुण्यादिकं क्रमेणानुभवति युगपद्वा?, क्रमेण चेत्तदा यस्मिन् क्षणे पुण्यं तदा नापुण्यमाक्रमितुम्, एवं क्षणिकत्वात्तस्य द्वितीयक्षणपुण्यक्षणे यावदात्मनाऽनवस्थानात्। युगपत्तद्ध विरोधव्याघातकर एव। एवं बन्धमोक्षावप्येकान्तानित्यपक्षे विचार्यमाणौ विशीर्येते अत एकान्तनित्यानित्यपक्षौ न क्षेमङ्करौ, तस्मान्नित्यानित्य आत्मा पुण्यपापबन्धमोक्षाद्यन्यथानुपपत्तेरिति। एवं च सत्यस्यैकान्तनित्यतायामेकान्तानित्यतायां च 'न' केवलं कृतनाशाकृताभ्यागमदोषनिपातविनिपात एव।

× × ×

किञ्चात्मनोऽपि तथात्वाभ्युपगमे न केवलं सुखदुःखभोगपुण्यपापबन्धमोक्षविरोध यावत्सिद्धस्याप्यात्मादिवस्तुस्तोमस्य नित्यानित्यतायामनाद्रियमाणापायकल्पकृत्यागतोऽप्येकदोषोऽवस्तुत्वमपि निरूप्यतीत्याह—

क्रमाक्रमाभ्यां नित्यानां, युज्यतेऽर्थक्रिया न हि।
एकान्तक्षणिकत्वेऽपि, युज्यतेऽर्थक्रिया न हि ॥ ४ ॥

वि०—अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावानां नित्यानां क्रमेणाक्रमेणार्थक्रियाकारित्वं न युज्यते।×××××। एवमेकान्तक्षणिकपक्षेऽपि नार्थक्रियाकारित्वं यथाऽऽलोचितं बुद्धिमद्भिरालोक्यते। तस्मादेकान्तताभिनिवेशः परतीर्थिकानां व्यापात एव।

× × ×

एतदेव निगमयन्नाह—

यदा तु नित्यानित्यत्व-रूपता वस्तुनो भवेत्।
यथात्थ भगवन्नैव, तदा दोषोऽस्ति कश्चन ॥ ५ ॥

वि०—यदा पुनर्वस्तुनो विवादास्पदीभूतस्य स्तम्भकुम्भरम्भोरुहादेर्नित्यानित्यरूपता भवेत्, तदा नैव दोषः कालुष्यलक्ष्यता काचन। ननु नित्यानित्यत्वं को वै न मन्यते ?। परमाणुरूपतया नित्यस्य, कार्यरूपतया चाऽनित्यस्य स्तम्भादेर्वस्तुनो वैशेषिकैः परस्परनिरपेक्षतया मीमांसकैश्चाभ्युपगमादस्त्वेवमिति चेदित्यारेकामाशङ्क्य भगवन्तं साक्षात्कुर्वन्नाह—यथेत्यादि। हे भगवन्! यथैव त्वमात्थ वस्तुनो नित्यानित्यत्वं तथैव न दोषः, अन्येषां नानादोषकल्मषमषीकलुषितत्वात्।

\+ + + +

एतदवष्टम्भाय दृष्टान्तमाह—

गुडो हि कफहेतुः स्या-न्नागरं पित्तकारणम्।
द्वयात्मनि न दोषोऽस्ति, गुडनागरभेषजे ॥ ६ ॥

निगदसिद्धोऽयम्।

\+ + + +

भेदाभेदादिकौ धर्मौ नैकाधिकरणौ परस्परविरुद्धधर्मत्वाच्छीतोष्णस्पर्शवदिति तस्मादेकान्तरूपमेव वस्त्विति विरोधादीनाशङ्क्य तान्निराकुर्वन्नाह—

द्वयं विरुद्धं नैकत्रा-सत्प्रमाणप्रसिद्धितः।
विरुद्धवर्णयोगो हि-दृष्टो मेचकवस्तुषु ॥ ७ ॥

वि०—एकस्मिन् पृथ्वीपृथ्वीधरादौ वस्तुनि नित्यानित्यात्मकरूपं द्वयं न विरुद्धम्। न च विरोधोपलक्षितवैयधिकरण्यादिदोषकलुषम्। कथमिति चेदित्याह—असत्प्रमाणप्रसिद्धेः, किमपि तत्प्रमाणं प्रामाणिकमन्यैः प्रमाणीक्रियते येन विरोधादीनां सिद्धिः साध्यते। यत्तावदुक्तं विरोधो बाधकः स्यादिति तदयुक्तम्। पर्यायरूपतया भेदोऽभ्युपगम्यते, द्रव्यरूपतया चाभेदस्तयोश्चैकत्र रूपरसयोरिव सत्त्वासत्त्वयोरिव वाऽविरोधसिद्धेः, प्रतीयमानयोश्च कथं विरोधो नाम सह्यानुपलम्भसाध्यो

यथा कम्मामर्थे स्यन्नयस्य । ××××× । मेचकामेचकयोरेकाधिकरण-त्वेन मत्यक्षतो मतिभासमानयोरपि विरुद्धधर्मयोरपि सतो यदि सविरोधत्व इति पर्यालोच्य स्तुतिकृदपि विरोधाभासमम-निरसे-त्यादि । विरोधस्याभिरुद्धधर्मसम्बन्धो मेचकवस्तु-मिचकधर्मस्यापि तथा परं न तदंशत् एवमपोनमान्येषनापि कर्तुं पार्यते । यदि तथापि वागुरिकिमाहन्त्वारमचकपान्तिरपपादकवीक्षो मत्पसारिमन्तोपपत्ते कापि युक्ति मपकम्पते तदा एवमपमस्तु, अनुम्नोऽपिविम्पतान्नकम्। मवैकमस्यसताभिनपदान्वरनिर्दिश्यमानत्वेन भावात्मकतामिति । मा परमवम्नो । पिच पीयूषपूर्णं भवमपि दस्मयुतिमप्य एवमेव ततोऽपो मेचक-वस्तुकमस्पत्तोपपमेम्यनेकान्ते का पक्तिनिरुक्तिमपथचातुरी?, तथा-हिरोमादिदूषणबारणमनवर्तनीयपरमौदिविरिमपक्षो मेकान्तकेसरी ॥

× × × ×

ननु भो सम्याः! निमालयतु कौतुकम्–एवे बौद्धादयः स्वय म्युपगम्यापि स्याद्वादवादं निराकुर्वन्तः किं न दुर्लभिव स्वाभिधाया-सामोऽमनम्यापन्न ?, एतदेव पराभ्युपगतानेकान्तवादसंवादद्वारेण द र्शनान्तरापा सहस्रमाह—

विज्ञानस्यैकमाकारं, नानाकारकरम्बितम् ।

इच्छंस्तथागतः प्राज्ञो, नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥ ८ ॥

वि०—विज्ञानस्य मेचिद एक एव स्वरूपं नानाविषयग्रहणेऽप्याकारैरपि मे समाश्रितम् बौद्धो नानेकान्तं निराकुर्यात् यत एव माया ज्ञानोत्पा-दितं हि मते एकमेव विज्ञानं ग्राहकं तस्य चांशा ग्राह्याः इत्येकस्यैव ग्राहकं ग्राह्यत्वं चाभ्युपगच्छन् कथमनेकान्तवादं निराकुर्यात्? । यदि मतुर्भेदभावान स्यात् यत् एकत्र चित्रपटीज्ञाने नीलानीलयोः परस्पर विरुद्धयोरप्यविरोधिनोस्तदाकारतयास्याच्चाभ्युपगम एव स्या द्वादवादः ।

\+ \+ \+ \+ \+

नैयायिकवैशेषिकयोरपि सम्मति सम्प्रतिपत्तिमाह—

चित्रमेकमनेकं च, रूपं प्रामाणिकं वदन् ।

योगो वैशेषिको वापि, नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥ ९ ॥

वि०–एक चित्र रूपं तत्रैव चानेकाकाररूपं प्रमाणोपपन्नं वदन्तावक्षपादकणादौ न स्याद्वादं निराकुरुतस्तेषां हि मते मेचकज्ञानमेकमनेकमनेकाकारमुररीक्रियते यतस्तेषामेव सिद्धान्तसिद्धिः 'एकस्यैव चित्रपटादेश्चलाचल–रक्तारक्त–वृतानावृताद्यनेकविरुद्धधर्मोपलम्भेऽपि दुर्लभो विरोधगन्धः, तस्मादस्मद्वत् यौगिकवैशेषिकावनेकान्तमतानुमतिं वितन्वन्तौ ।

\+ \+ \+ \+ \+

तथा कापिलोऽपि न स्याद्वादवादापलापचापलपापमवाप्नुयादित्येतदेव स्तुतिकृत् प्रथयन्नाह—

इच्छन् प्रधानं सत्त्वाद्यै–र्विरुद्धैर्गुम्फितं गुणैः ।

साङ्ख्यः सङ्ख्यावतां मुख्यो, नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत्॥१०॥

वि०—सङ्ख्यावतां मुख्यो मुख्याभिधेयनामधेयः साङ्ख्यः प्रधानं प्रकृतिमहदादि उत्पादमूलहेतु सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैरन्योन्यविरोधदुर्द्धरैरपि ग्रथितमविरुद्धतयाभिदधानः स्वात्मनो नानेकान्तमतवैमुख्यमाख्याति । तन्मते हि प्रकृतिरेका महदाद्यात्मिकानेकाकाराभ्युपपद्यते ततस्साङ्ख्या अप्यनेकान्तमतसम्मुखा एव । \+ \+ \+ \+ \+ ।

× × × ×

एवं च सत्प्रमाणप्रतिष्ठितेऽप्यात्मतत्त्वे तदाश्रितश्रेयाऽश्रेयोऽनेकान्तमतस्वर्गापवर्गादिषु कुग्रहग्राहिलतयैवाप्रतिपद्यमानं चार्वाकमवज्ञोपहतमेव कुर्वाणः स्तुतिकृदाह—

विमतिः संमतिर्वापि, चार्वाकस्य न मृग्यते ।

परलोकात्ममोक्षेषु, यस्य मुह्यति शेमुषी ॥ ११ ॥

वि०—तस्य सर्वापलापलोलुपस्य चार्वाकस्य विमतिपत्तिः सम्मति-

यथा चन्द्रमागमे स्तम्भस्य । ××××× । मेचकमेकमनेकवर्णविशेष-
त्वेन प्रत्यक्षतो भवितमास्माकमेकोभयोर्विरुद्धधर्मयोरपि द्वयोः स्थि-
तिरविरोधिन्य इति यथोक्तोऽपि स्तुतिकारैरपि विरोधाभासप्रकार-निर्दे-
शादि । विरोधाविरुद्धधर्मसम्बन्धो मेचकवस्तु-निष्पत्त्यर्थ-
मेव परं न तन्मतेन दूषणोपपत्त्येनापि कर्तुं पार्यते । यदि तथापि
वागुरिकिमाडम्बरमपश्यपाण्डित्यप्रपाटवधीभिः मतस्थानाविष्यायोपपत्ते
कापि युक्तिः मयकल्प्यते तदा एवमप्यस्तु, मद्गुणोऽपि द्विमपसा ब्रह्मन्।
अनेकान्तस्वपक्षसाधितप्रमाणादर्शनिर्दिष्टपापरूपेण कालात्ययापदिष्टं । यतः
परमयन्तो । पिब पीयूषपूर्ण यच्चमपि हस्तमुत्सिच्य एवमेव स्वामी मेचक-
वस्तुपरस्परसोपपन्नमेत्यनेकान्ते च शक्तिनिश्चिन्तपरमाश्चर्यकारी, यस्मा-
द्विरोधाविरुद्धवारणमनपर्यनीयपरमौक्तिकसिद्धान्तो नैकान्तवेदी ॥

× × × ×

ननु भो सम्याः! निभालयन्तु कौतुकम्—एते बौद्धाश्च स्वयम-
भ्युपगम्यापि स्याद्वादं निराकुर्वन्तः किं न दुर्भगा स्यापितवा-
सावीतन्यायस्य ?, एवमेव पराभ्युपगतानेकान्तवादसंग्रहद्वारेण द
ष्टान्तयुक्त्या स्पष्टयन्नाह—

विज्ञानस्यैकमाकारं, नानाकारकरम्बितम् ।
इच्छंस्तथागतः प्राज्ञो, नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ॥ ८ ॥

वि०—विज्ञानस्य मेचकस्य एकमेव स्वरूपं नानाविषयप्रकाशनेकाकारमि-
श्रं समाश्रित्य बौद्धो नानेकान्तं निराकुर्यात् अत एव प्राज्ञो ज्ञानाद्वैतवा-
दिनां हि मते एकमेव विज्ञानं ग्राहकं तस्य बोधा प्रमाणा इत्येकस्यैव
प्रामाण्यं प्रागभ्युपगच्छन् बाभ्युपगच्छन् कथमनेकान्तवादं निराकुर्यात् ? । यदि
प्रकृतेऽपादान स्यात् तत् एकत्र चित्रपटीज्ञाने नीलानीलयोः परस्पर
विरुद्धयोरप्यविरोधिनोश्चरीकारात्स्याद्वादस्यैवाभ्युपगत एव स्या-
द्वादः ।

+ + + + +

नैयायिकवैशेषिकयोरपि सम्प्रति सम्प्रतिपत्तिमाह—

चित्रमेकमनेकं च, रूपं प्रामाणिकं वदन् ।
योगो वैशिषिको वापि, नानेकान्त प्रतिक्षिपेत् ॥ ९ ॥

वि०-एक चित्र रूपं तत्रैव चानेकाकाररूपं प्रमाणोपपन्नं वदन्तावक्षपादकणादौ न स्याद्वादं निराकुरुतस्तेषा हि मते मेचकज्ञानमेकमनेकमनेकाकारमुररीक्रियते यतस्तेषामेव सिद्धान्तसिद्धिः 'एकस्यैव चित्रपटादेश्चलाचल–रक्तारक्त–वृतानावृताद्यनेकविरुद्धधर्मोपलम्भेऽपि दुर्लभो विरोधगन्धः, तस्मादस्मद्वत् यौगिकवैशेषिकावनेकान्तमतानुमतिं वितन्वन्तौ ।

\+ \+ \+ \+ \+

तथा कापिलोऽपि न स्याद्वादवादापलापचापलपापमवाप्नुयादित्येतदेव स्तुतिकृत् प्रथयन्नाह—

इच्छन् प्रधानं सत्त्वाद्यै-विरुद्धैर्गुम्फित गुणैः ।
साङ्ख्यः सङ्ख्यावतां मुख्यो, नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत्॥१०॥

वि०—सङ्ख्यावता मुख्यो मुख्याभिधेयनामधेयः साङ्ख्य; प्रधानं प्रकृतिमहदादि उत्पादमूलहेतु सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैरन्योन्यविरोधदुर्द्धरैरपि ग्रथितमविरुद्धतयाभिदधानः स्वात्मनो नानेकान्तमतवैमुख्यमाख्याति । तन्मते हि प्रकृतिरेका महदाद्यात्मिकानेकाकाराभ्युपपद्यते ततस्साङ्ख्या अप्यनेकान्तमतसम्मुखा एव । + + + + + ।

× × × ×

एव च सत्प्रमाणप्रतिष्ठितेऽप्यात्मतत्त्वे तदाश्रितश्रेयाऽश्रेयोऽनेकान्तमतस्वर्गापवर्गादिषु कुग्रहग्राहिलतयैवाप्रतिपद्यमानं चार्वाकमवज्ञोपहतमेव कुर्वाणः स्तुतिकृदाह—

विमतिः संमतिर्वापि, चार्वाकस्य न मृग्यते ।
परलोकात्ममोक्षेषु, यस्य मुह्यति शेमुषी ॥ ११ ॥

वि०—तस्य सर्वापलापलोलुपस्य चार्वाकस्य विप्रतिपत्तिः सम्प्रति-

पतितं न विमोक्ष्यते । यस्य परमत-भयवस्तुषु सर्वमप्यस्पष्टतयेऽपि प्रतिर्भुवति । मीमांसामांसलमतिर्मीमांसकोऽपि सर्वज्ञापलापे प्रसक्त एव ज्ञानमेकमनेकाकारं प्रतिजानानो मार्गे स्वयं प्रतिक्षिपति । नास्ति इव महापापी तस्करवाप्यकं कर्माकौशलशालिनाम् ।

+ + + +

अधुना सर्वमतसम्मतानेकान्तप्रयुक्तं वस्तुनः परमार्थसत्त्वमाह-

तेनोत्पादव्ययस्थेम-संभिन्नं गोरसादिवत् ।

त्वदुपज्ञं कृतधियः, प्रपन्ना वस्तु वस्तुसत् ॥ १२ ॥

हे भगवन् ! तेन कारणेन कृतधियः कृतिनस्त्वदुपज्ञमेव यद्वस्तुस्वरूपं तत्पारमार्थिकमितिप्रपन्नवत् प्रपन्ना-अङ्गीकृतवन्तः । कथंभूतं वस्तिस्वरूपं-उत्पाद-व्यय-स्थैर्यैः संभिन्नं द्रव्यपर्यायात्मकमिति तात्पर्यार्थः । यद्वाच वाचकमुख्याः-उत्पादव्ययध्रौव्यात्मक (वस्तु) सत् यस्य पर्येति-उत्पद्येत वा विगमेत् वा ध्रुवेत् वा इति। × × × × × । ननु कथं वस्तुन्येकसामयिकमप्योर्मध्ये विरुद्धं परिकल्पयितुं न्याय्यमित्याशङ्क्यां वदन्ति सूरयः-गोरसादिवदिति, यथा गोरसे स्वाभिमिने दुग्धपरिणामविनाशावस्थिमाप्तोत्पादौ संभवन्तौ प्रत्यक्षादिप्रमाणकेनोपलभ्यौ, तौ च कथमपह्नोतुं पार्येते यथा च एकस्या अङ्गुलेः स्वास्थित्याः पूर्वस्थितिसरलतानाशभावो वक्रत्वोत्पादश्च एवं विरुद्धयोरपि सिद्धार्थेऽपि उत्पादव्ययध्रौव्यभावं पश्यन्तु ह्येतदपीमुक्ताः । कथं सिद्धं प्रत्यक्षं वस्तुत्वं । × × × × ×।"

•

અત્યારસુધી સર્વેહાઈથી સમજી શકે તેમ છે કે પ્રમાણ નામના મુનીરે કરેલા વિવરણના આધારે આત્મા સાથે મૂકેલા એકાંત-નિષ્ઠ-સ્તવ નામના ગ્રંથમાં પ્રાતઃસ્મરણીય કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ ૧-૨-૩-૪ શ્લોકદ્વારા એકાંતવાદની અસંભવતા દર્શાવી, પાંચમા શ્લોકદ્વારા શ્રી જિનેશ્વરદેવ પ્રણીત અનેકાંતવાદની વસ્તુ માત્રમાં અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે એમ સમ

જાવી, છઠ્ઠા શ્લોકદ્વારા દૃષ્ટાંતથી અનેકાંતવાદની આવશ્યકતાને મજબૂત બનાવીને સાતમા શ્લોકદ્વારા એક વસ્તુમા એકીસાથે અનેક વિરૂદ્ધ ધર્મોનો સદ્ભાવ દૃષ્ટાંતપૂર્વક દર્શાવીને અનેકાંતવાદની સ્થાપના કરી તે પછી 'બુદ્ધાદિ દર્શનકારોને મને કમને પણ તે અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર કરવો પડયો છે એટલે તેનું ખંડન તેઓથી કોઇપણ રીતિએ થઇ શકે તેમ નથી' એ વાત '૮-૯-૧૦-૧૧' આ ચાર શ્લોકોદ્વારા જણાવી તે તે દર્શનોના ઉપાસકોનું 'વસ્તુ માત્રને વસ્તુ તરીકે ઓળખાવનારા શ્રી 'અનેકાંતવાદ' નામના સર્વવ્યાપી સિદ્ધાંત તરફ લક્ષ્ય ખેંચી બારમા શ્લોકદ્વારા દૃષ્ટાંતપૂર્વક 'શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ દર્શાવ્યા મુજબ 'ઉત્પાદ, વ્યય અને સ્થૈર્ય' ધર્મોથી યુક્ત વસ્તુને જ વિદ્વાનોએ વસ્તુ તરીકે સ્વીકારી છે' આ પ્રમાણે સુચવી પ્રકાશને પૂર્ણ કર્યા છે

હવે એ બાર શ્લોક જેટલા નાના પ્રકાશમાં અચિંત્યજ્ઞાનનિધિ કલિકાળસર્વજ્ઞ તે આચાર્યદેવે ઉપરની વસ્તુને કેવી સુંદર રીતિએ આલેખી છે તેને આપણે ક્રમસર સારરૂપે જોઈ લઇએ—

અનાદિસિદ્ધ આ જગતને એકાંત નિત્ય માનવું યા એકાંત અનિત્ય માનવું ? આ જાતની શંકાથી શંકિત થયેલા વિદ્વાનોને ઉદ્દેશીને સ્તુતિકાર સૂરિપુરંદર ફરમાવે છે કે—

જગતરૂપ વસ્તુ એ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ સ્વરૂપ છે માટેજ એ સત છે જો એ સત્ વસ્તુને એકાંત-નિત્ય માનવામા આવે તો પણ 'કૃતનાશ' અને 'અકૃતાગમ' આ બે દોષો આવે છે અને એકાંત-અનિત્ય માનવામા આવે તો પણ એ જ બે દોષો લાગુ પડે છે ૧

*

આત્માને પણ જો એકાંત-નિત્ય કે એકાંત-અનિત્ય માનવામા આવે તો તેને જે સુખ અને દુઃખનો ભોક્તા માનવામા આવે છે તે નહિ બની શકે ૨

*

એકાંત-નિત્ય દર્શનમા કે એકાંત-અનિત્ય દર્શનમા નથી પુણ્ય અને પાપનો સંભવ થતો કે નથી બંધ અને મોક્ષનો સંભવ થતો. ૩

*

અર્થક્રિયાકારિત્વ એટલે કાર્ય કરવાપણું એ વસ્તુ માત્રમાં રહેલું છે તે પણ એ વસ્તુને એકાંત-નિત્ય માનવામાં આવે કે એકાંત ક્ષણિક માનવામાં આવે તો એ કાર્યકારીપણું એ પદાર્થોમાં નથી ક્રમસર ઘટતું કે નથી અક્રમસર ઘટતું ૪

•

માટે શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ કહ્યા મુજબ વસ્તુમાત્રને જો નિત્યાનિત્યરૂપે માનવામાં આવે તો કોઈએ પણ દોષ આવી શકતો નથી. ૫

•

દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ એકલી સુંઠ કફનું કારણ થાય છે અને એકલો ગોળ પિત્તનું કારણ થાય છે પણ જો એ બન્નેને ભેગાં કરવામાં આવે તો તેમાં નથી રહેતું કફ કરવાપણું કે નથી રહેતું પિત્ત કરવાપણું ઉલટી આરોગ્યરૂપ થાય છે તેમ વસ્તુમાં એકલું નિત્યપણું કે એકલું અનિત્યપણું ઉપર બતાવ્યા મુજબ અનેક દોષોનું કારણ થાય છે પણ જો શ્રી જિનેશ્વરદેવના કહ્યા પ્રમાણે એ નિત્યપણાનો અને અનિત્યપણાનો વસ્તુ માત્રમાં સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તે એક પણ દોષનું કારણ ન થતાં વસ્તુને વસ્તુના સ્વરૂપમાં સુસ્થિત બનાવવાનું કાર્ય કરે છે. ૬

•

નિત્યપણું અને અનિત્યપણું એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ છે એ વાત સાચી પણ એ વિરુદ્ધ ધર્મોને પોતપોતાની સ્થિતિ મુજબ એક વસ્તુમાં રહેવાને કંઈ જ વિરોધ નથી. વિરોધિ ધર્મો એક વસ્તુમાં ન રહી શકે એમ કહેનારાઓ, પોતાના તે કથનને સાબીત કરવા માટે એક પણ પ્રમાણ ધરી શકતા નથી, કારણ કે એક જ વસ્તુમાં વિરુદ્ધ ધર્મો પણ પોતપોતાની સ્થિતિ મુજબ વગર વિરોધે રહી શકે છે અને એ વસ્તુ દૃષ્ટાંતથી પણ સિદ્ધ છે. વિવિધ વર્ણોથી ભિન્ન બનેલી, ચિત્ર-કરેલ આદિ વસ્તુઓમાં શ્યામ, રક્ત, પીત, શ્વેત, અને નીલ આ પરસ્પર વિરુદ્ધ વર્ણોનો યોગ અવિરોધપણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેજ રીતિએ નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ આદિ વિરુદ્ધ ધર્મો એક જ વસ્તુમાં શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ જે જે રીતિએ બતાવ્યા છે તે તે રીતિએ વગર

વિરોધે રહી શકે છે એટલે વસ્તુ માત્રમા વ્યાપીને રહેલા વિરૂદ્ધ ગણાતા પણુ અનેક ધર્મો વસ્તુ માત્રમાં જે રીતિએ વ્યાપીને રહેલા છે તેને તે રીતિએ જે માનનારા તે જ સાચી રીતિએ વસ્તુનો સ્વીકાર કરનારા છે બીજાઓ તો કેવળ વસ્તુની વિટમ્બણા જ કરનારા છે. ૭

*

ક્ષણિક વિજ્ઞાનને જ આત્મા તરીકે માનનાર બુદ્ધ પણુ વિજ્ઞાનના એક આકારને નાના આકારથી મિશ્ર માનનાર છે અને એક ચિત્રજ્ઞાનને ગ્રાહક અને તેના જ અશોને ગ્રાહ્ય માની એક ચિત્ર જ્ઞાનમા જ પરસ્પર વિરૂદ્ધ એવા ‘ ગ્રાહ્યત્વ અને ગ્રાહકત્વ ’ ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે એટલે તે પણુ અનેકાન્ત સિદ્ધાતનો પ્રતિકાર કરી શકે તેમ નથી. ૮

*

ન્યાયદર્શન અને વૈશેષિકદર્શનના પ્રણેતા ઋષિઓ પણુ અનેકાત વાદનો પ્રતિકાર કરી શકે તેમ નથી કારણુ કે તેઓ પણુ એક ચિત્રરૂપને અનેકરૂપ તરીકે પ્રમાણુરૂપ માને છે ૯

*

પરસ્પર તદ્દન વિરૂદ્ધ એવા ‘ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ’ આ ત્રણુ ગુણોથી ગુથાયેલી પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરનાર સાખ્ય દર્શનકાર–કપિલમુનિ કે જે ગણુનાયોગ્ય પુરૂષોમા મુખ્ય ગણુાય છે તે પણુ અનેકાતવાદનો પ્રતિકાર કરી શકે તેમ નથી ૧૦

*

વસ્તુ માત્રનો અપલાપ કરવાને સજ્જ થયેલા નાસ્તિકની સમ્મતિ છે યા નથી એ જોવાની જરૂર નથી કારણુ કે જેની મતિ સર્વમતસમ્મત પરલોક, આત્મા અને મોક્ષ જેવા પદાર્થોનો સ્વીકાર કરવામા મુઝાય છે તેની સમ્મતિ હોય તોયે શું અને ન હોય તોયે શું ? ૧૧

*

હવે છેલ્લા બારમા શ્લોકમા સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર સૂરિપુરદર, શ્રી વીતરાગ પરમાત્માની સ્તુતિ કરતા શ્રી વીતરાગ પરમાત્માને સબોધીને કહે છે કે—

હે ભગવન્ ! બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોએ તો આપે કહ્યા મુજબ ગોરસાદિની માફક ‘ ઉત્પાદ, વ્યય અને સ્થૈર્ય ’ રૂપ ધર્મોથી મિશ્ર બનેલી

વસ્તુને જ પારમાર્થિક વસ્તુ તરીકે સ્વીકારી છે. કારણ કે એકાંત નિત્ય કે એકાંત અનિત્ય વિગેરે સ્વરૂપે વસ્તુને માનવામાં અનેક દોષોની પ્રાપ્તિ છે, એકાંત-નિત્યાદિ સ્વરૂપે વસ્તુને માનનાર દર્શનકારોને પણ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે અને તે અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર કર્યા વિના વસ્તુ વસ્તુરૂપે ઘટી શકતી જ નથી. ૧૨

•

ઉપરના અનેક નિબંધોમાં આપણે જોયું કે કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ મૂળ વસ્તુનું સ્વરૂપ, તેમાં અન્યોની પણ સમ્મતિ અને ખરી ખરી સમાન થતા અન્ય શાસ્ત્રકારોની અપ્રામાણિકતા અને એક-દેશિતા પણ જ કુશળતાપૂર્વક દર્શાવી છે કે જેની ઘટનામાંથી જોનારો કેવળ 'આ પણ ઠીક છે અને તે પણ ઠીક છે' આવી ભ્રમણામાં પડી જઈ સર્વ દર્શનોનું મૂળ એક છે, સઘળા એક જ માર્ગના મુસાફર છે એમ માની લેવાની મૂર્ખાઈ ન કરી બેસે.

આથી એ સ્પષ્ટ થશે કે અમને આજની તુલનાત્મક પદ્ધતિ સામે વિરોધ નથી પણ તેમાં જે ખોટા અને સાચાને એક સરખા મનાવવાની અને એ જ કારણે સત્યને ગૌણ બનાવવાની જે પ્રથા ચાલી છે તેની સામે વિરોધ છે અને એ વિરોધને ઉઠાવો ને જાગતો રાખવો એમ જ જગતનું શ્રેય છે. અસત્યની સામે સત્યે ખડું રહેવું જ જોઈએ.

અને આ જ કારણે સુજ્ઞજનો જેને પ્રાચીન પ્રથા માને છે તેમાં સત્યનું એકાંગીપણું ઓતપ્રોત થયેલું છે અને એ સત્યને સત્ય તરીકે પ્રકટ કરવા માટે તથા એ સત્યના પ્રતિસ્પર્ધારૂપ અસત્યનું ઉન્મૂલન કરવા દરેક રીતનો ઉપયોગ કરવો એમાં વાંધો હોઈ જ ન શકે એટલે સાધુઓ આગ્રહે અસત્યે નહિ પણ સાવધાનતા પૂર્વક પ્રાણીમાત્રના હિતના જ હેતુથી શ્રી જિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલાં ધર્મતત્ત્વોનું અન્ય ધર્મતત્ત્વો સાથે ભલે સરખામણી કરી તે અન્ય ધર્મતત્ત્વો માં રહેલી ત્રુટિઓ, ખોટી માન્યતાઓ અને અજ્ઞાન કલ્પનાઓનું ભાં

તાઓને ભાન કરાવી સર્વાંગશુદ્ધ જિનેશ્વરદેવે પ્રરૂપેલા ધર્મતત્ત્વોનુ દિગ્દર્શન કરાવી પ્રથમ કહ્યા મુજબ શ્રોતૃવર્ગ પૈકીના જે આત્માઓ સત્ય ધર્મતત્ત્વને ન પામી શક્યા હોય તેઓને સત્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, જેઓ પામેલા હોવા છતા મિથ્યામતિઓની મુઝાવી મારનારી પ્રવૃત્તિઓથી ચલચિત્ત થયા હોય તેઓને સ્થિરચિત્ત બનાવે છે અને જે આત્માઓ સત્ય ધર્મતત્ત્વનો સ્વીકાર કરવા જેટલુ કૌવત ન ધરાવતા હોય તેઓને સત્ય ધર્મ તરફ સદ્‌ભાવ ધરાવતા અને અનેક રીતિએ સત્ય ધર્મતત્ત્વની પ્રશંસા કરતા બનાવી માર્ગાભિમુખ કરે છે અને આ રીતે સુખલાલજીના કહેવા મુજબ જે પ્રથા પ્રાચીન નથી પણ સનાતન છે તેનુ સંરક્ષણ જ સાધુ પુરૂષો કરી રહ્યા છે

આમ છતા પણ મહાન્ પુરૂષોના નામે જનતાને ભ્રમિત કરવાના ઇરાદાથી સુખલાલજી પોતે માનેલી આધુનિક પ્રથાની પુષ્ટિ માટે લખે છે કે–

"આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજી અને ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયની કૃતિઓમાંથી એવા સંખ્યાબંધ વિચારો તારવી શકાય એમ છે કે જે માત્ર તટસ્થ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ કરાયેલા છે."

ઉપરના લખાણની સામે આપણે એ જ કહેવા ઇચ્છીએ છીએ કે સૂરિપુરંદર શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ અને ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરે પોતાની કૃતિઓમા એવો એક પણ વિચાર નથી બતાવ્યો કે જે સુખલાલે માનેલી પ્રથાને નહિ જેવો પણ ટેકો આપે એ મહાપુરૂષોની જે દૃષ્ટિને સુખલાલજી તટસ્થ તુલનાત્મક દૃષ્ટિ તરીકે સ્વીકારે છે તે દૃષ્ટિએ તો **એકે એક દર્શનને સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં મૃતપ્રાય કરી મૂક્યું છે અને એકે એક દર્શનના એકે એક સિદ્ધાંતની કિંમત બાળપ્રલાપથી અધિક આંકી નથી**

આ બન્ને મહાપુરૂષોની સમગ્ર જીવનચર્યા ઉપર આછો પણ પ્રકાશ પાડવાનુ આ સ્થાન નથી એટલે નિરૂપાય બાકી આ મહાપુરૂષોએ પોતાનુ સમગ્ર જીવન શ્રી જિનશાસનના જ ચરણે ધરી દીધે-

છે છે અને નિશ્ચય કરેલો છે કે શ્રી જિનશાસનની સેવામાં જ જીવન એમ સમાયેલું છે અને વધુમાં પોતાના તે નિશ્ચયની જ પોતાની એક કૃતિમાં અવિરત ઉદ્‌ઘોષણા કર્યાં કરી છે, પણ વિચાર સુખલાલજીને એ જોવાની કે વિચારવાની બુદ્ધિ ક્યાં સુઝે તેમ છે? કારણ કે સંસારાભિનન્દીના અવતારને પણ ટપી જાય તેવા જ આત્માની સેવામાં જ તેમણે શ્રેય માન્યું છે. મિત્રો પણ તે મળ્યા છે કે જેઓને પોતાની અનુપમ અને ક્રમાનુસારી પ્રતિભાઓ તુરત અંતરમાં સ્થાન કરતાં વાર નથી લાગી અને સાક્ષીઓ પણ વિદ્વાનો જ મળ્યા છે, અર્થાત્ તેમના સઘળા સંયોગો જ વિલક્ષણ છે. અને એ જ કારણે સુખલાલજી શ્રી જિનશાસનના બે સમર્થ પ્રભાવકો—આચાર્યદેવ શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીને અને ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરને શુદ્ધ રીતિએ ન ઓળખી શકે એ સ્વાભાવિક જ છે. અન્યથા મહર્ષિ ગણિને પણ માત્ર માર્ગાનુસારિ તરીકે એટલે કે પ્રથમ ગુણસ્થાનવર્તિ તરીકે જ સ્વીકારનાર આચાર્યદેવ શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા અને વાચકપુંગવ શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવર જેવા મહર્ષિ પદ ગણિને જ અનુસરીને ન ચાલવા જોઈએ એમ સુખલાલજી એ મહાપુરુષોના નામે પોતે અને પોતાના મિત્રોએ સ્વીકારેલી સત્યના એકાંગીપણા વિનાની આગની તુલનાત્મક પદ્ધતિ ને પુષ્ટ કરવાની ચેષ્ટા પણ સુખલાલજી એ પણ ન કરવા

શ્રી જિનશાસનના મહર્ષિઓની મધ્યસ્થ વૃત્તિમાં વ્યાપી રહેલું સત્યનું એકાંગીપણું

" पक्षपातो न मे वीरे, न द्वेषः कपिलादिषु । "

અર્થાત્—મને પોતાને શ્રીવીરને વિષે પક્ષપાત નથી અને કપિલાદિકોને વિષે દ્વેષ નથી

ઉપર પ્રમાણે પોતાના એક શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહેનાર સદ્ગુરુવર શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજીએ પોતાના તે જ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ફરમાવેલા-

" युक्तिमद्वचनं यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः । "

અર્થાત્-જેનું વચન યુક્તિવાળું હોય તેનો સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે "

આ કથનનો સ્વીકાર કરવામાં અને કલ્યાણના અર્થી આત્માઓ પાસે કરાવવામાં જરા પણ શિથિલતા સેવી નથી

'મને પોતાને શ્રીવીરને વિષે પક્ષપાત નથી અને કપિલાદિકને વિષે દ્વેષ નથી ' એમ કહેનાર એ મહર્ષિએ પોતાની એક પણ કૃતિમાં 'કપિલ આદિ પૈકીના કોઇને પણ નમસ્કાર નથી કર્યો પરંતુ પ્રાય પોતાની હરેક કૃતિમાં—

" प्रणम्य भुवनालोकं, महावीरं जिनोत्तमं । "

\+ + +

" सद्दर्शनं जिनं नत्वा, वीरं स्याद्वाददेशकम् । "

\+ + +

" नत्वेच्छायोगतोऽयोगं, योगीगम्यं जिनोत्तमं । वीरं० "

\+

" प्रणिपत्य जिनं वीरं "

※ ※

" नमामि वीरं गिरिसारधीरं "

\+ + +

" नमिऊण महाभागं, तिलोगनाहं जिणं महावीरं ।
लोयालोयमियंकं, सिद्धं सिद्धोवदेसत्थं ॥ १ ॥ "

\+ + +

" प्रणिपत्य जिनवरेन्द्रं, वीरं श्रुतदेवतां गुरून् साधून् । "

\+ + +

ઉપરની રીતિએ દેવાધિદેવ ભગવાન્ શ્રી મહાવીરને જ નમસ્કાર કર્યો છે અને એ પ્રમાણે કરીને કલ્યાણના અર્થી આત્માઓને એ જ ઉપદેશ્યું છે કે જે મધ્યસ્થવૃત્તિ પરમ-સત્ય તરફ ન ઝુકે તે મધ્યસ્થ

વૃત્તિ સુખરૂપ નથી કિન્તુ દોષરૂપ છે અને પરિણામે ભયંકર છે એ માર્ગ એકાન્ત ઉચ્ચ અને સુવિશુદ્ધ એટલે કે શ્રી જિનેશ્વરદેવના અનુયાયી તરીકે અને શ્રીજિનશાસનના સંપૂર્ણ અને સુવિશુદ્ધ જ્ઞાન તરીકે આત્માની મોક્ષપ્રવૃત્તિના પ્રેરનારા તથા સાચું તે જ સાચું આમ મુનીશ્વરોનો સ્વીકાર કરનારા તે મહર્ષિઓએ અસત્યનો પ્રતિકાર અને સત્યના સ્વીકાર તથા પ્રચાર કરવામાં કોઇની પણ પરવા કરી નથી અને સાફ સાફ જણાવી દીધું છે કે—

અનાદિ કાળથી આ ભયંકર સંસાર અટવીમાં ભટકતા આત્માઓના ઉદ્ધાર માટે એટલે કે સંસારાટવીને ઠેકી મોક્ષરૂપ નગરમાં પહોંચવા માટે—

૧—દેવાધિદેવ તરીકે જો કોઇ પણ આત્માર્થીને ઉપાસનાપૂર્વક સ્વીકાર કરવા યોગ્ય હોય તો તે શ્રી જિનેશ્વરદેવો જ છે અને શ્રમણ ભગવાન્ શ્રી મહાવીરસ્વામિજી પણ શ્રી જિનેશ્વર હોવાથી તેમના સેવક તરીકે જ આ અમૂલ્ય માનવજીવનનું સમર્પણ કરવું એજ ઉચિત છે.

૨—અનેક દર્શનો પૈકી કોઇપણ દર્શન જો ઉપાદેય હોય તો એક શ્રી જિનશાસન જ છે કારણ કે તે દર્શન એવું છે કે જેમાં સઘળી અપેક્ષાઓ—સઘળી માન્યતાઓ પોતપોતાની મર્યાદા મુજબ પરસ્પર સમર્પણ પામ્યા સિવાય સમાઇ શકે છે, જેથી તે કોઇ પણ જાતના આગ્રહ સિવાયનું કોઇ કાળે પણ નિર્મૂળ ન થાય તેવું શાસન છે.

૩—અહિંસા સંયમ અને તપ રૂપ વાસ્તવિક ધર્મ જો કોઇ પણ દર્શનમાં હોય તો તે એક શ્રી જિન-શાસનમાં જ છે અન્ય પ્રતિવાદિઓમાં [illegible] નામ નથી.

આ ત્રણે વાતો પૈકીની પ્રથમ વાત શ્રી લોકતત્ત્વનિર્ણયમાં, બીજી વાત ષડ્દર્શન—સમુચ્ચયમાં અને ત્રીજી વાત શ્રીદશવૈકાલિક સૂત્રની ટીકામાં સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્તના રહસ્યવેદી આચાર્યદેવ શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે જણાવી છે.

(૧)—દેવાધિદેવ તો ભગવાન્ શ્રી મહાવીર જ એટલે શ્રી જિનેશ્વર શિવાય અન્ય કોઇ નથી જ.

આ પ્રથમ વાતને 'શ્રી લોકતત્ત્વનિર્ણય' નામના ગ્રથમા સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાતે દર્શાવેલી મધ્યસ્થતાના યોગે કેવી હૃદયગમ શૈલિથી વર્ણવી છે તે ખાસ જિજ્ઞાસુવૃત્તિથી જાણવા જેવી છે

સૂરિપુરદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા પોતે પૂર્વાવસ્થામા ચૌદ વિદ્યાના પારગામી અને પરમવેદાતી પુરોહિત હતા છતા પોતે પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવના પરમભક્ત કેમ બની ગયા ? આ પ્રશ્નનો જાણે-અન્ય કલ્યાણાર્થિ આત્માઓને ઉત્તરજ આપવા બેઠા હોય તે રીતિએ લખતા 'પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવજ દેવાધિદેવ તરીકે સ્વીકારવા યોગ્ય છે' આ વાતને તદ્દન સ્પષ્ટ અને સુંદર રીતિએ વર્ણવતા લખે છે કે—

" प्रत्यक्षतो न भगवानृषभो न विष्णु-
रालोक्यते न च हरो न हिरण्यगर्भः ।
तेषां स्वरूपगुणमागमसंप्रभावा-
ज्ज्ञात्वा विचारयत कोऽत्र परापवादः ॥ २२ ॥ "

ભાવાર્થ—પ્રત્યક્ષ રીતિએ તો આપણે નથી જોઈ શકતા શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનને, વિષ્ણુને, મહાદેવને કે બ્રહ્માને પરતુ આગમના બળે તેઓના સ્વરૂપને અને ગુણને જાણીને તે તે દેવોના સ્વરૂપનો આપણે વિચાર કરીએ એમા આપણી ઉપર કઇ જાતનો 'પરાપવાદ-પરનિંદા-નો આરોપ આવી શકે તેમ છે ? અર્થાત કોઈ પણ પ્રકારનો આરોપ આવી શકે તેમ નથી

૦

જ્યારે એ રીતિએ સ્વરૂપ વિચાર કરવામા કોઇપણ જાતનો 'પરાપવાદ'નો આરોપ આવી શકે તેમ નથી ત્યારે જુઓ—

" विष्णुः समुद्धृतगदायुधरौद्रपाणिः,
शंभुर्ललन्नरशिरोस्थिकपालमाली ।
अत्यन्तशान्तचरितातिशयस्तु वीरः,
कम्पूजयाम उपशान्तमशान्तरूपम् ॥ २३ ॥

० ० ●

दुर्योधनादिकुलनाशकरो बभूव,
विष्णुर्हरस्त्रिपुरनाशकरः किलासीत्।
कार्त्स्न्ये गुहोऽपि रणशक्तिहरं चकार,
वीरस्तु केवलजगत्त्रिसंकारी ॥ २४ ॥

\+ +

रागादिदोषजनकानि वचांसि विष्णो-
स्सम्मत्तचेष्टितकराणि च यानि शंभोः।
निःशेषदोषशमनानि मुनेस्तु सम्यग्-
मन्यत्वमर्हति नु को नु विचारयध्वम् ॥ २५ ॥

\+ +

स्त्री रागवशात् स्त्रियं वहति यो हिंस्रो द्विषा वर्जितो,
विष्णुः क्रूरतरः कृतघ्नचरितः स्कन्दः स्वयं ज्ञातिहा।
क्रूरार्थी महिषांतकृन्मरवसामांसास्थिमांसातुरा,
पानेच्छुश्च विनायको जिनवरे स्वल्पोऽपि दोषोऽस्तु कः॥२६ ॥

\+ +

ભાવાર્થ—જ્યારે વિષ્ણુ, ઉપદેશ આપ્યા રાગે કરીને [illegible] હોવાવાળા છે અને મહાદેવ [illegible] મનુષ્યોના મસ્તકોની ચેષ્ટાઓની ભાવયુક્ત છે ત્યારે ભગવાન શ્રી મહાવીર તો અતિશય શાંત ચરિત્રરૂપ અતિશયે કરીને શોભતા છે તો હવે કહો કે એ અજ્ઞાન સ્વરૂપવાળા વિષ્ણુ અને મહાદેવને પૂજવા કે શાંતરૂપથી શોભતા શ્રીવીરને પૂજવા?—૨૫.

■ ■

જ્યારે વિષ્ણુ, દુર્યોધનાદિ અનેક રાજાઓના કુળોના નાશ કરનારા થયા છે મહાદેવ, ત્રિપુર નામના દૈત્યનો નાશ કરનારા થયા છે અને કાર્તિક, રણ શક્તિવાળા એવા શત્રુની શક્તિના હરનાર થયા છે ત્યારે ભગવાન શ્રી મહાવીર તો કેવળ સર્વ જગતનું હિત કરનારા થયા છે—૨૪

વિષ્ણુના વચનો રાગાદિદોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને શંભુ-મહાદેવના વચનો ઉન્મત્ત ચેષ્ટિતોને કરનારા છે ત્યારે મુનિ એટલે પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવના વચનો સંપૂર્ણ રોષનું શમન કરનારા છે તો હવે વિચારો કે વંદ્યપણા માટે કોણ યોગ્ય છે?–૨૯.

૦

હિંસક અને લજ્જારહિત એવો જે રૂદ્ર તે રાગના વશવર્તિપણાથી સ્ત્રીને વહન કરે છે, વિષ્ણુ, અતિશય ક્રુર અને કૃતઘ્ન ચરિત્રવાળા છે, સ્કંદ પોતે પોતાની જ્ઞાતિને હણવાવાળા છે, નિર્દય કાલી–ભવાની પાડાઓનો અંત કરવાવાળી, મનુષ્યોની ચરબી, માંસ અને હાડકાની ઇચ્છાએ કરીને પીડાતી છે, વિનાયક મદિરાપાનની ઇચ્છાવાળા છે, ત્યારે શ્રી જિનવરદેવમાં તે તે દેવોમાં બતાવેલા દોષો પૈકીનો અલ્પ–થોડો પણ કયો દોષ છે? અર્થાત્ લેશ માત્ર કોઇ પણ દોષ નથી–૩૦

ઉપરના જ કારણોથી અમે કહીએ છીએ કે–

" बन्धुर्न नः स भगवानरयोऽपि चान्ये,
साक्षान्न दृष्टतर एकतमोऽपि चैषाम् ।
श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग् विशेषं,
वीरं गुणातिशयलोलतया श्रिताः स्मः ॥ ३२ ॥

०

नास्माकं सुगतः पिता न रिपवस्तीर्थ्या धनं नैव तै-
र्दत्तं नैव तथा जिनेन न हृतं किंचित्कणादादिभिः ।
किंत्वेकांतजगद्धितः स भगवान् वीरो यतश्चामलम्,
वाक्यं सर्वमलोपहर्तृ च यतस्तद्भक्तिमंतो वयम् ॥३३॥ "

૦ ૦ ૦

તે ભગવાન શ્રીમહાવીર કંઇ અમારા બંધુપણાના સંબંધવાળા નથી અને અન્યદેવો કંઇ અમારા શત્રુ નથી વળી એ બધાઓ પૈકીમાંથી એકને પણ પ્રત્યક્ષપણે અમે જોયા નથી છતાં પૃથગ્પણે વિશેષ રીતિએ એ અન્ય દેવોના અને શ્રમણ ભગવાન્ શ્રીમહાવીરદેવના વચનને

दुर्योधनादिकुलनाशकरो बभूव,
विष्णुर्हरस्त्रिपुरनाशकरः किलासीत् ।
क्रौञ्च गुहोऽपि स्वशक्तिहरं चकार,
वीरस्तु केवलजगद्धितसत्यकारी ॥ २४ ॥

\+ +

रागादिदोषजनकानि वचांसि विष्णो-
स्समस्तचेष्टितकराणि च यानि शंभोः ।
निर्दोषरोषशमनानि मुनेस्तु सम्यग्-
वन्द्यत्वमर्हति नु को नु विचारयध्वम् ॥ २५ ॥

\+ +

यो रागवशात् स्त्रियं वहति यो हिंस्रो द्विषा वर्जितो,
विष्णुः क्रूरतरः कृतान्तचरितः स्कन्दः स्वयं शासितः ।
क्रूरार्या महिषान्तकमरवसामांसास्थिमांसातुरा,
पानेच्छुश्च विनायको जिनवरे स्वल्पोऽपि दोषोऽस्तु कः ॥२६॥

\+ +

ભાવાર્થ—જ્યારે વિષ્ણુ, ઉપાદેય ગાઢરૂપ કર્મે કરીને ભયંકર આકારવાળા છે અને મહાદેવ લીલાયુક્ત મનુષ્યોનાં મસ્તકોની ચોપ હીરોની માળાયુક્ત છે ત્યારે ભગવાન શ્રી મહાવીર તો અતિશય શાંત અતિરૂપ અતિશયે કરીને શોભતા છે તો હવે કહો કે એ ભયાનક સ્વરૂપવાળા વિષ્ણુ અને મહાદેવને પૂજવા કે શાંતરૂપથી શોભતા શ્રીવીરને પૂજવા ?—૨૩.

જ્યારે વિષ્ણુ, દુર્યોધનાદિ અનેક રાજાઓના કુળોના નાશ કરનારા થયા છે મહાદેવ, ત્રિપુર નામના દૈત્યનો નાશ કરનારા થયા છે અને કાર્તિકેય, ૬૪ શક્તિવાળા ક્રૌંચ રાજાની શક્તિના હરનાર થયા છે ત્યારે ભગવાન્ શ્રી મહાવીર તો કેવલ સર્વ જગતનું હિત કરનારા થયા છે—૨૪

" पढमे धम्मपससा, सो य इहेव जिणसासणम्मि ।"

આ ઉપરના ફરમાનની વ્યાખ્યા કરતા આચાર્યદેવ શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા લખે છે કે—

•

टीका–" प्रथमाध्ययने कोऽर्थाधिकारः? इत्यत आह–'धर्मप्रशंसा' दुर्गतौ प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति धर्मः, तस्य प्रशंसा–स्तवः सकलपुरुषार्थानामेव धर्मः प्रधानमित्येवरूपा, × × × स चात्रैव–जिनशासने धर्मो नान्यत्र, इहैव निरवद्यवृत्तिसद्भावात् ।"

ભાવાર્થ—પ્રથમ અધ્યયનનો અર્થાધિકાર ધર્મપ્રશંસા છે. 'દુર્ગતિમા પડતા આત્માને બચાવે તેનુ નામ ધર્મ' અને તે ધર્મની પ્રશંસા એટલે 'સકલ પુરૂષાર્થોમા 'ધર્મ' નામનો પુરૂષાર્થ જ પ્રધાન છે' આ જાતની પ્રશંસાને પાત્ર બનેલો જે ધર્મ તે શ્રી જિનશાસનમા જ છે બીજે નથી, કારણ કે પાપરહિત વૃત્તિનો સદ્ભાવ શ્રી જિનશાસનમા જ છે

•

આ જ રીતિએ આગળ ચાલતા શ્રી દશવૈકાલિસૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનની ટીકામા' દશાવયવ'નુ નિરૂપણ કરતા એ જ સૂરિપુરંદર ફરમાવે છે કે—

•

" स च अधिकृतो धर्मः किम् ?–' इहैव जिनमते '–अस्मिन्नेव मौनींद्रे प्रवचने ' नान्यत्र ' कपिलादिमतेषु, तथाहि–प्रत्यक्षत एवोपलभ्यन्ते वस्त्राद्यपूतप्रभूतोदकाद्युपभोगेषु परित्राट्प्रभृतयः प्राण्युपमर्दं कुर्वाणाः, ततश्च कुतस्तेषु धर्मः ?, इत्याद्यत्र बहु वक्तव्य तत्तु नोच्यते, ग्रन्थविस्तरभयाद् भावितत्वाच्चेति । "

ભાવાર્થ–તે અધિકૃત એટલે અહિંસા, સંયમ અને તપસ્વરૂપ ધર્મ આ શ્રીમૌનીંદ્રપ્રવચનમા–શ્રીજિનેંદ્રપ્રવચનમા જ છે અન્યત્ર–કપિલ' આદિના મતોમા નથી 'વસ્ત્રાદિકે કરીને નહિ ગળેલા ઘણા પાણી આદિના પરિભોગોમા પ્રાણીઓનુ પ્રત્યક્ષપણે ઉપમર્દન કરતા તે

અને સુચરિતને સાંભળીને અમે નિશ્ચય કર્યો છે કે અન્ય દેવો જે દોષો ભરેલા છે અને પ્રભુ ભગવાન્ શ્રીમહાવીરસ્વામિજી સર્વ જે દોષો રહિત અને સર્વ ગુણોથી સંપૂર્ણ છે એથી ગુણોની અતિશય લાલસાના યોગે જ અમે શ્રીવીરભગવાનનો આશ્રય કર્યો છે-૩૨.

ભગવાન અર્હન્ એ અમારા પિતા નથી અને અન્યતીર્થિક દેવો એ અમારા શત્રુઓ નથી. અન્યતીર્થિક દેવોએ કે શ્રીજિનેશ્વરદેવે કંઇ અમને ધન આપ્યુ નથી કે કણાદાદિકોએ અમારૂ ધન હરી નથી લીધુ છતાં અમે ભગવાન્ શ્રીવીરને વિષે જે જ પ્રકારથી જ ભક્તિવાળા બન્યા છીએ તે ભગવાન શ્રીવીરદેવ એકાંતે જગતનું હિત કરનારા છે અને તેમનું વચન નિર્મલ તથા સર્વ મલ-દોષનું અપહરણ કરનારૂ છે-૩૩.

(૨) એક શ્રી જિનદર્શન જ ઉપાદેય છે

ષડ્દર્શન-સમુચ્ચયના અંતિમ અધ્યાયમાં શ્રી જિનદર્શનનું મનોરંજક શબ્દોમાં વર્ણન કરીને ઉપસંહાર કરતાં ફરમાવ્યું છે કે—

" **जैनदर्शनसंक्षेप, इत्येष कथितोऽनघः ।**
पूर्वापरविघातस्तु, यत्र क्वापि न विद्यते ॥ ५८ ॥"

અર્થાત્—અમે એ પ્રમાણે આ શ્રી જિનદર્શનનો સંક્ષેપ કહ્યો કે જે સફળ છે, કારણ કે જેમાં કોઇ પણ સ્થાને પૂર્વાપર વિરોધ વર્તતો જ નથી.

આ વર્ણનથી વીતરાગ થવાના જ ઇરાદાથી વીતરાગની સેવામાં સમર્પિત થઇ ગયેલા સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી એમ જ ફરમાવે છે કે તે જ એક દર્શન ઉપાદેય હોઇ શકે છે કે જે દર્શન પૂર્વાપર વિરોધ વિનાનું હોઇ સફળ હોય અને તેવું દર્શન તે એક શ્રી જિનદર્શન જ છે.

(૩)—ધર્મ તો શ્રી જિનશાસનમાં જ છે

શ્રી દશવૈકાલિકસૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનનો અધિકાર દર્શાવતાં શ્રુતકેવલી ભગવાન્ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી મહારાજે ફરમાવ્યું છે કે—

ભાવાર્થ—ધર્મથી જે પ્રકારે મરણ રોગ અને શોક આદિથી રહિત મુક્તિ થાય છે તે પ્રકાર અમે આગળ અવિરોધપણે શાસ્ત્રના તાત્પર્યને અનુસરીને કહીશુ

०

આ પ્રમાણે કહીને પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે—

" इदानीं तु समासेन, शास्त्रसम्यक्त्वमुच्यते ।
कुवादियुक्त्यपव्याख्या-निरासेनाऽविरोधतः ॥२९॥"

टीका—इदानीं तु समासेन-संक्षेपेण,विस्तरतस्तत्करणे त्वायुः-पर्यवसानात्, शास्त्रस्य सम्यक्त्वं-प्रामाण्या-प्रामाण्यविभागःउच्यते । कथम् ?, इत्याह-कुवादिनां चार्वाक-मीमांसकादीनां युक्तयश्चापव्याख्याश्च कुवादियुक्त्यपव्याख्यास्तासा निरासेन-बलवत्प्रमाणबाध्यत्व-भ्रान्तिमूलकत्वोपदर्शनेन, अविरोधतस्तदापादितविरोधाशङ्कानिरासादितिभावः ।"

०

ભાવાર્થ—હાલ તો અમે ચાર્વાક—નાસ્તિક અને મીમાસક આદિ કુવાદિઓની યુક્તિઓ અને ખોટી વ્યાખ્યાઓ પ્રબલ પ્રમાણોથી બાધિત અને ભ્રાંતિમૂલક છે એ બતાવવા દ્વારા તેઓએ ઉભી કરેલી વિરોધની શકાને વિસ્તારથી દૂર કરી શકાય તેટલુ આયુષ્ય નહિ હોવાના કારણે સંક્ષેપથી દૂર કરી શાસ્ત્રોનુ સમ્યક્પણ એટલે કયું પ્રમાણ છે અને કયું અપ્રમાણ છે એનો વિભાગ કહીશું.

આ રીતની પ્રતિજ્ઞા કરી તે વિશાલ ગ્રથમા ચાર્વાક, સાખ્ય, બુદ્ધ, નૈયાયિક, પતજલિ આદિ દર્શનકારોના દર્શનોનુ ખડશઃ

०

ખડન કર્યું છે અને તે ગ્રથના સમર્થ ટીકાકાર ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજીગણિવરે આ ખડનનું ખુબજ સમર્થન કર્યું છે

આ જ કારણે 'શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય'ની પ્રસ્તાવના લખનાર પં હરગોવિંદદાસને પણ લખવું પડ્યું છે કે—

પરિવ્રાજક વિશેષમાં ધર્મ કર્યાથી હોઇ શકે વિગેરે આ વિચાર પણ કહેવા યોગ્ય છે પણ તે ગ્રંથ મોટો થઇ જાય તે બીતિથી અને બીજી જગ્યાએ કહેલ હોવાથી અમે અહીં કહેતા નથી.

'કપિલ આદિ માટે સૂરિપુરંદરે કહેલા—

“ दिव्यो हि स महामुनिः”–“ बुद्धो महामुनिः”

આવા આવાં વાક્યોથી મુગ્ધજન માર્ગ ભ્રષ્ટ થઇ અન્યોને પણ માર્ગથી પતિત કરવાનો પ્રયાસ કરનારા જો અવળા ઉઠે તો ઉપર મૂકેલા સૂરિપુરંદર શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજીકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચયના અને શ્રીદશવૈકાલિકની ટીકાના શ્લોકો વાંચીને જાણી શકે છે પણ તેઓના માં જણાવાની આવશ્યકતા અને તે મહર્ષિઓ ઉપર પોતાની આસ્થા અને ભક્તિ હોવાનું બતાવે છે તે જો ભાવથી હોય તો જ કલ્યાણના અર્થી આત્માઓને તો કપિલ એ દિવ્ય મહામુનિ છે બુદ્ધ મહામુનિ છે આ વાક્યો કહેવાનું પ્રયોજન જાણી જ સારી રીતિએ સમજાય છે

કપિલાદિ માટે ઉપરનાં વિશેષણો આપી તે તે સ્થાને તે તે દર્શનકારોનું ખંડન કરનાર સૂરિપુરંદર શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ 'શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય' નામનો અતિશય ગંભીર ગ્રંથ રચેલો છે અને જેના ઉપર ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે 'સ્યાદ્વાદકલ્પલતા' નામની સુવિશદ ટીકા રચી છે તેની પીઠિકા કરતા એ બન્નેય મહર્ષિઓએ લખ્યું છે કે—

“ तस्माद् जायते मुक्ति–र्यथा मृत्यादिवर्जिता ।
तपोपरिष्ठामस्यामः, सम्यक्शास्त्रानुसारतः ॥२८॥”

टीका—तस्मात् यस्मात्, यथा–येन प्रकारेण, मृत्युरायुःक्षयः, आदिना रोग–शोकादिग्रहः, वर्जिता–रहिता, मुक्तिः–निर्वृतिः, यथा भवति तथोपदिशाम्ये, सम्यक्–अविरोधेन शास्त्रानुसारतः–शास्त्रार्थं परिचय, यास्यामः ॥ २८ ॥”

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સત્ય અને અસત્યની વચ્ચે ઉભા રહેવું, યોગ્યને યોગ્ય કહેવામાં અને અયોગ્યને અયોગ્ય કહેવામાં તટસ્થ રહેવું એનું નામ મધ્યસ્થદૃષ્ટિ જ નથી મધ્યસ્થદૃષ્ટિ તો તે છે કે જે સદાને માટે અસત્યનો પરિહાર અને સત્યનો સ્વીકાર કરવા માટે સજ્જ હોય અસત્યના પ્રતિકાર પૂર્વક સત્યનો સ્વીકાર કરવામાં મધ્યસ્થદૃષ્ટિ આત્માને સહજ પણ સંકોચ હોયજ નહિ એજ કારણે ઉપર મૂકેલા જ્ઞાનસારના શ્લોક દ્વારા—

"શ્રીજિનેશ્વરદેવનુંજ આગમ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે અને કપિલાદિકનું આગમ ત્યાગજ કરવા યોગ્ય છે"

આ પ્રમાણે નિડરપણે સુચવનાર વાચકવર્ગ શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવર સાફ અક્ષરોમાં—

"अस्माकं तु स एक एव शरणं देवाधिदेवः"

× ० ×

"तं वीरं प्रणिदध्महे त्रिजगताधारमेकं जिनम्।"

× ० ×

"दोषा न स्म समाश्रयन्ति यमिमं श्रीवर्धमानं स्तुमः"

× ० ×

શરણ્યતા આધારતા અને સ્તુતિપાત્રતા એક શ્રી જિનેશ્વરદેવમાં જ વર્ણવે છે અને એજ કારણે એકે એક મુમુક્ષુ આત્માને અન્ય દર્શનોની વિપરીતગામિતાનું ભાન કરાવી એક શ્રી જિન અને શ્રી જિનના શાસનને સ્વીકારવાનું આમંત્રણ કરતા હોય તેમ લખે છે કે—

નાસ્તિકો પ્રત્યે—

"युक्तिर्मुक्तिप्रसरहरणी नास्ति का नास्तिकानां,
सर्वा गर्वात् किमु न दलिता सा नयैरास्तिकानां?।
ध्वस्तालोका किमु न जगति ध्वान्तधारा बत स्यात्,
किं नोच्छेत्त्री रविकरततिर्दुःसहोदेति तस्याः ॥१॥

\+ ० +

वार्तामिमामत्र निशम्य सम्यक्, त्यक्त्वा रसं नास्तिकदर्शनेषु।
ऐकान्तिकाऽऽत्यन्तिकशर्महेतु,श्रयन्तु वादं परमार्हतानाम्२"

* ० *

बुद्धः शुद्धो न शुद्धोदनतनयतया नास्तिको नास्तिकत्वे
नो न्याय्यो न्यायमार्गो विमलमतिमता नापि वैशेषिकीये
मीमांसेमें न सांख्यं न सततमहतं शासने जैमिनीये
गम्भीर मौक्तिके विलसति सति सदास्मये हारिभद्र॥"

ગંભીર અને પ્રૌઢ વર્ણોથી ભરેલા શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સિદ્ધાન્તના સત્યજ્ઞાનની આગળ નથી તો બુદ્ધ શુદ્ધ જણાતો, નથી તે નાસ્તિક દેવ જિનાનો વાક્યો, નથી તો નૈયાયિક દર્શન ન્યાયયુક્ત ભાસતું, નથી તો વૈશેષિક દર્શન પણ નિર્મળ જણાતું નથી કે સાંખ્યશાસ્ત્ર નિત્યસ્તોત્ર વર્ણિત દેખાતું કે નથી તો જૈમિનીય દર્શન મહત દેખાતું અર્થાત્ જૈનદર્શન સિવાય એક પણ દર્શન સુધ્યાનની કોટિમાં પ્રવેશ નથી પામી શકતું

"સ્યાદ્વાદમાં સમાવેશી બુદ્ધિ તારતમ્ય કેવું હોય છે! એ આપણે ઉપર સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના શબ્દોમાં તો જોયું અને હવે આપણે પરમપૂજ્ય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયના શબ્દોમાં જોઈએ—

તેઓશ્રી પોતાના જ્ઞાનસારના સોળમા અષ્ટકમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે—

"स्वागमं रागमात्रेण, द्वेषमात्रात्परागमम्।
न श्रयामस्त्यजामो वा, किंतु मध्यस्थया दृशा।"

ભાવાર્થ—અમે સ્વ-આગમ એટલે શ્રી જિનેશ્વરદેવના આગમનો કેવળ રાગથી આશ્રય નથી કરતા અને પરાગમ એટલે કપિલાદિ ઇતર આગમનો ત્યાગ કેવળ દ્વેષથી નથી કરતા પરંતુ મધ્યસ્થ દૃષ્ટિથી શ્રી જિનેશ્વરદેવનું આગમ આશ્રય કરવા યોગ્ય લાગે છે માટે તેનો આશ્રય કરીએ છીએ અને કપિલાદિકનું આગમ તજી દેવા યોગ્ય લાગે છે માટે તેનો ત્યાગ કરીએ છીએ.

* * * *

હે ભવ્યાત્માઓ! જે દેવે જગત્‌ના સુખ માટે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યુ છે કે આત્મા ભવભોગ અને યોગે કરીને સુભગ છે એટલે કે કર્મયોગે ભવના ભોગ રૂપ વૈભાવિક ધર્મોનો ભોક્તા આત્મા છે અને કર્મના ઉપશમ ક્ષયોપશમ અને ક્ષયસાધ્ય યોગનો સ્વામી પણ આત્મા જ છે અને આ જગત્‌ની હયાતિનું મૂળ કારણ કોઇ હોય તો કર્મપ્રકૃતિ છે અને સાગરમા જેમ નદીઓ આવે તેમ જે દેવના દર્શનમા સઘળા દર્શનો આવે છે–સમાઇ જાય છે–તે સ્યાદ્વાદ વિદ્યાના સાગર શ્રીજિનેશ્વરદેવના નામને ભજો–૨.

બૌદ્ધો પ્રત્યે–

"ताथागतानां समयं समुद्रं, तर्कोऽयमौर्वानलवद् ददाह।
पश्यन्तु नश्यन्ति जवेन भीता, दीना न मीना इव किं तदेते॥१॥

क्षणक्षयक्षेपकरीं सकर्णाः!, कर्णामृतं वाचमिमां निपीय।
जैनेश्वरं सिद्धिकृते प्रवादि-प्रशासनं शासनमाश्रयन्तु ॥२॥"

ભાવાર્થ–વડવાનલ (એટલે સાગરને શોષનાર અગ્નિ) જેવા આ તર્કે બૌદ્ધોના સિદ્ધાતસાગરને દગ્ધ કરી નાખ્યો તે કારણથી હે મુમુક્ષુઓ! તમે જુઓ કે ભય પામેલા તેઓ દીન માછલાઓની માફક નથી નાસી જતા?–૧

માટે—

હે વિદ્વાનો! ક્ષણિક–સિદ્ધાતનો ક્ષય કરનારી અને એટલા જ માટે કર્ણોને અમૃત સમાન એવી આ–'શાસ્રવાર્તા–સમુચ્ચય'મા કહેવાએલી વાતનુ પાન–શ્રવણ કરીને આત્માની મુક્તિ માટે પ્રવાદિઓને પ્રબલ શાસન કરનારા શ્રીજિનેશ્વરદેવના શાસનનો આશ્રય કરો–૨

વિજ્ઞાનવાદીઓ પ્રત્યે–

"हंसः किं सद्मपद्मं श्रयति परिगलत्पर्णमर्णः पिबेद् वा,
चाण्डालानां पिपासाकुलितमतिरपि श्रोत्रियः किं कदाचित्

ભાવાર્થ—જેમ આ જગતમાં પ્રકાશનો નાશ કરનારી અંધકારની ધારા પણ સાથ છે અને તે અંધકારની ધારાનો ઉચ્છેદ કરનારી દુઃસહ રવિના કિરણોની શ્રેણિ પણ ઉદયને પામે છે તેમ મુક્તિમાર્ગના પ્રકાશનો નાશ કરનારી યુક્તિઓ પણ નાસ્તિકો પાસે રહી છે અને તે સર્વ યુક્તિઓને ગર્વપૂર્વક હણી નાખનારા તર્કો પણ આસ્તિકોની પાસે ઘણા છે—૧.

આ જ કારણથી—

શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચયના પ્રથમ સ્તબકમાં બતાવેલી ઉક્તની વાતને સાંભળીને હે નાસ્તિક મતાનુયાયિઓ! તમે નાસ્તિક દર્શનોમાં બંધાયેલા તમારા પ્રેમને તજી દઈને ઐકાન્તિક (એટલે દુઃખના લેશથી રહિત) અને આત્યન્તિક (એટલે સદા સ્થાયી) સુખના દેનાર પરમાર્થોના વાદનો આશ્રય કરો—૨.

સાંખ્યો પ્રત્યે—

"सांख्य! सख्यमिदमेव केवलं, मन्यसे प्रकृतिजन्म यज्जगत्।
आत्मनस्तु भणितो विकर्मता संख्यमेव भजत्वमावयोः॥१॥"

आत्मानं भवभोगयोगसुभगं विश्वप्रमाणाद्वयो,
यः कर्मप्रकृतिं जगाद जगतां बीजं जगत्सम्मते।
मध्योऽप्यात्मिव दृशामानि मिलितान्यापादसि षड्दर्शने,
तं देवं शरणं भजन्तु भविनः स्याद्वादविद्यानिधिम्॥२॥"

ભાવાર્થ—હે સાંખ્ય! તું જગતને પ્રકૃતિજન્ય માને છે એ જ કેવલ આપણી વચ્ચે મિત્રતા છે, બાકી આત્મા તો કર્મબંધની બાબતે સર્વથા નિર્લેપ જ છે એમાં કોઈ પણ ધર્મ જ નથી આ કારણે તો આપણી વચ્ચે યુદ્ધ જ વર્તે છે—૧.

\+ +

માટે જ આમારે કહેવું પડે છે કે—

હે ભવ્યાત્માઓ! જે દેવે જગતના સુખ માટે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે આત્મા ભવભોગ અને યોગે કરીને સુભગ છે એટલે કે કર્મયોગે ભવના ભોગ રૂપ વૈભાવિક ધર્મોનો ભોક્તા આત્મા છે અને કર્મના ઉપશમ ક્ષયોપશમ અને ક્ષયસાધ્ય યોગનો સ્વામી પણ આત્મા જ છે અને આ જગતની હયાતિનું મૂળ કારણ કોઇ હોય તો કર્મપ્રકૃતિ છે અને સાગરમા જેમ નદીઓ આવે તેમ જે દેવના દર્શનમા સઘળા દર્શનો આવે છે–સમાઇ જાય છે–તે સ્યાદ્વાદ વિદ્યાના સાગર શ્રીજિનેશ્વરદેવના નામને ભજો–૨

બૌદ્ધો પ્રત્યે–

"ताथागतानां समयं समुद्रं, तर्कोऽयमौर्वानलवद् ददाह।
पश्यन्तु नश्यन्ति जवेन भीता, दीना न मीना इव किं तदेते॥१॥

०

क्षणक्षयक्षेपकरीं सकर्णाः!, कर्णामृतं वाचमिमां निपीय।
जैनेश्वरं सिद्धिकृते प्रवादि-प्रशासनं शासनमाश्रयन्तु॥२॥"

०

ભાવાર્થ–વડવાનલ (એટલે સાગરને શોષનાર અગ્નિ) જેવા આ તર્કે બૌદ્ધોના સિદ્ધાતસાગરને દગ્ધ કરી નાખ્યો તે કારણથી હે મુમુક્ષુઓ! તમે જુઓ કે ભય પામેલા તેઓ દીન માછલાઓની માફક નથી નાસી જતા?–૧

માટે—

હે વિદ્વાનો! ક્ષણિક–સિદ્ધાતનો ક્ષય કરનારી અને એટલા જ માટે કર્ણોને અમૃત સમાન એવી આ–'શાસ્ત્રવાર્તા–સમુચ્ચય'મા કહેવાએલી વાતનુ પાન–શ્રવણ કરીને આત્માની મુક્તિ માટે પ્રવાદિઓને પ્રબલ શાસન કરનારા શ્રીજિનેશ્વરદેવના શાસનનો આશ્રય કરો–૨

०

વિજ્ઞાનવાદીઓ પ્રત્યે–

"हंसः किं सद्मपद्मं श्रयति परिगलत्पर्णमर्णः पिबेद् वा,
चाण्डालानां पिपासाकुलितमतिरपि श्रोत्रियः किं कदाचित्॥

मुग्धानां हन्त ! गोष्ठीमनुसरति रसात् सभ्रमः किं मतार्थी,
त्याज्यस्तज्ज्ञमतर्करूपमिह निहता विप्र ! विप्रतिपाद ॥१॥

ભાવાર્થ-હે વિપ્ર ! જેમ હંસ જાતી અથવા પાનવાળા વાવ માકાનમાં વાસ નથી કરતો, તૃષાથી પીડાતો પણ ચોતરી કોઈ વખત મલતના પાણીને નથી પીતો અને સજ્જન કદી પણ જેમ દુષ્ટો અર્થે મિનાની વાતને પ્રેમપૂર્વક નથી અનુસરતા તેમ તારે પણ આ એનતોએથી ઉપાય અથવા વિપ્રતિપાદ-વિજ્ઞાનવાદનો ત્યાગ કરવા જોગ યોગ્ય છે-૧.

ૐ ૐ

શ્રીમસ્થિ મત્યે-

" सत्तर्कनिशितैः शरैरिव वरैमीमांसके कुञ्जे,
लुण्टाके सुपथस्य मुष्णाति धर्मं सर्वज्ञमस्तौजसि ।
तस्यैवागमं च लुम्पति परे वाद हते सौगते,
साम्राज्यं जिनशासनस्य जयति न्यायमिषा सुन्दरम् ॥१॥

बिम्बस्यापि हशोर्युर्गं वितनुते या प्रातिहार्यश्रिया,
यमीस्या पथुपद्ममज्ञमभसामपाप्यवपापहा ।
दुर्न्यायोत्पकुवासनां नयवातैर्लुम्पन्ति यस्यागमाः,
सर्वज्ञो गतिरामहोदयपदं सोऽस्यै कृतार्थोऽस्तु मा ॥२॥"

× × ×

ભાવાર્થ-આરા પવિત્ર ધનન કરનારો દુર્જય કુંડરો જેમ તિક્ષ્ણ બાણોએ કરીને તેનેહીન થઈ જાય તેમ સ માર્ગના સર્વોત્તમ ધન રૂપ શ્રીસર્વજ્ઞદેવનો અપલાપ કરનાર શ્રીમાંસક નામનો દુર્જય કુંડરો સુંદર એવા સુતર્કોએ કરીને તેનેહીન થઈ ગયે છતે અને સર્વજ્ઞના આગમનો લોપ કરવાના પ્રયત્ન કરતા બુદ્ધ પણ અતિશય ઉપાયે છતે ન્યાયરૂપ નીતિએ કરીને સુંદર એવું શ્રી જિનશાસનનું સામ્રાજ્ય જયવંતુ વર્તે છે ૧

માટે જ અમે પ્રાર્થિએ છીએ કે-

જે સર્વજ્ઞદેવ પ્રાતિહાર્યોની શોભાથી વિશ્વની પણ દૃષ્ટિઓને આનંદ આપે છે, જે સર્વજ્ઞદેવની સ્થાપેલી ધર્મની આસ્થા-શ્રદ્ધા અજ્ઞાન આત્માઓના પણ પાપને હરનારી છે અને જે શ્રીસર્વજ્ઞદેવના આગમો સેંકડો નયોએ કરીને દુર્ન્યાયથી ઉત્પન્ન થયેલી કુવાસનાને લોપી નાખે છે તે કૃતાર્થ શ્રીસર્વજ્ઞદેવ જ્યાં સુધી અમને મહોદયપદ-મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી શરણરૂપ હો.

આ રીતિએ ચાર્વાકાદિ દર્શનોના અનુયાયિઓને ઉદ્દેશીને તે તે દર્શનની હેયતા અને એક શ્રીજિનદર્શનની જ ઉપાદેયતાનું પ્રતિપાદન કર્યું.

હવે જે વાચકવરની સર્વદેશીય વિદ્વત્તા અને સમન્વય-શક્તિને અંગે સુખલાલજીને એક સ્થાને લખવું પડ્યું છે કે—

" वाचक-यशोविजयका परिचय इतने ही में कर लेना चाहिए कि उनकी सी समन्वयशक्ति रखनेवाला, जैन जैनेतर मौलिक ग्रंथोंका गहरा दोहन करनेवाला, प्रत्येक विषयकी तह तक पहुंच कर उस पर समभावपूर्वक अपना स्पष्ट मन्तव्य प्रकाशित करनेवाला, शास्त्रीय व लौकिक भाषामें विविध साहित्य रचकर अपने सरल और कठिन विचारोंको सब जिज्ञासु तक पहुचानेकी चेष्टा करनेवाला,××××× केवल श्वेताम्बर, दिगम्बर समाजमें ही नहीं बल्कि जैनेतर समाजमें भी उनका सा कोइ विशिष्ट विद्वान् अभी तक हमारे ध्यानमें नहीं आया। पाठक स्मरणमें रक्खें यह अत्युक्ति नहीं है।×××××। निःसन्देह श्वेताम्बर और दिगम्बर समाजमें अनेक बहुश्रुत विद्वान् हो गये हैं, वैदिक तथा बौद्ध सम्प्रदायमें भी प्रचंड विद्वान्की कमी नहीं रही है; ××××× पर इसमें शक नहीं कि कोई बौद्ध या कोइ वैदिक विद्वान् आजतक ऐसा नहीं हुआ है जिसके ग्रन्थके अवलोकनसे यह जान पडे कि वह वैदिक या बौद्ध शास्त्रके उपरान्त जैनशास्त्रका भी वास्तविक गहरा और सर्वव्यापी

ज्ञान रखता हो'। इसके विपरीत उपाध्यायजीके ग्रन्थोंको ध्यान पूर्वक देखनेवाला कोई भी बहुश्रुत दार्शनिक विद्वान् यह कहे बिना नहीं रहेगा कि उपाध्यायजी जैन थे इस लिए जैनशास्त्रका गहरा ज्ञान तो उनके लिए सहज था पर उपनिषद्, दर्शन आदि वैदिक ग्रन्थोंका और बौद्ध ग्रन्थोंका इतना वास्तविक, परिपूर्ण और स्पष्ट ज्ञान उनकी अपूर्व प्रतिभा और काशीसेवनका ही परिणाम है।"

તે જ પ્રમાણે ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી [illegible] ફરમાવે છે કે—

"यावन्तो नयवादास्तावन्त एव परसमयाः, निरपेक्षनयकृतविकल्पसमाश्रितत्वात् तेषाम्। तथाहि—कापिलं दर्शनं निरपेक्षद्रव्यार्थिकनयविकल्पसमुत्थम्, बौद्धदर्शनं च निरपेक्षशुद्धपर्यायास्तिकनयविकल्पसमर्पितम्, ताभ्यामपि च परस्परनिरपेक्षाभ्यां द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकाभ्यां प्रणीतमौलूक्यदर्शनम्। यदाह—

"जं काविलं दरिसणं एयं दव्वट्ठियस्स वत्तव्वं।
सुद्धोअणतणअस्स उ परिसुद्धो पज्जवविअप्पो ॥१॥"

૧–કહેવાની મતલબ એ છે કે જૈનશાસનનું વાસ્તવિક અને સર્વાંગી જ્ઞાન ધરાવનાર કોઈ વૈદિક યા બૌદ્ધ વિદ્વાન્ વૈદિક યા બૌદ્ધ રહી શકે જ નહીં—તેને પોતાના દર્શનનો ત્યાગ કરી શ્રી જૈન દર્શનનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચેન જ નહીં પડે. કારણ કે તેની [illegible] તેમ કર્યા વિના ટકી શકવાની જ નથી. દાખલા તરીકે [illegible] ઇન્દ્રભૂતિ આદિ અગીઆર દિગ્ગજો કે જેઓની વિદ્વતાનો કોઈ પાર નહોતો, તેઓએ પણ પોતાના વૈદિક દર્શનનો ત્યાગ કરી પ્રભુ શ્રી વીરનું શરણ સ્વીકારી શિષ્યપણે [illegible] શ્રીશય્યંભવ આદિ અને શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર આદિએ પણ પોતાના દર્શનનો ત્યાગ અને શ્રી જિનશાસનનો સ્વીકાર કરીને જ આત્મશ્રેય સાધ્યું. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પણ એજ રસ્તો લીધો અને જાહેર કર્યું કે—

"कत्थ अम्हारिसा जीवा दूसमादोसदूसिया।
हा! अणाहा कहं हुंता जइ न हुंतो जिणागमो ॥१॥"

અર્થાત્—જો શ્રીજિનેશ્વરદેવના આગમની પ્રાપ્તિ ન હોત તો અમારા જેવા અનાથ અને દુષમકાળના દોષથી દૂષિતોનો [illegible] શું થાત!

दोहि विणएहि णीअं सत्थमुलूएण, तहवि मिच्छत्तं।
ज सविसयप्पहाणत्तणेण अनुन्नणिरवेक्खं ॥ २ ॥"

एवमौपनिषदूदर्शनादीनामपि संग्रहनयादेः प्रादुर्भूतिर्भावनीया। अत एव परदर्शनाभिमतेऽर्थे स्यात्कारमात्रेण स्वावधारणसंभवाद् भवति साम्यसपत्तिः स्याद्वादिनः कर्मदोषादज्ञाननिमग्न पर पश्यतः। परेपा तु स्वपक्षसिद्धावन्योन्यं कलहायमानाना यावज्जीवमपि वक्तृविकल्पानुपरमेन द्वेषानुच्छेदाद् नास्त्येव साम्यवार्तापि, इति ससारहेतुत्वात् तेपा ज्ञानमप्यज्ञानमिति परिभापन्ते परमप्रावचनिकाः। ततो मिथ्यादर्शनगरलव्यथानिवृत्तये स्याद्वादामृतपानमेव विधेय विवेकिना ॥"

०

ભાવાર્થ-નિરપેક્ષ વક્તાઓના વિકલ્પોથીજ માત્ર કલ્પેલા હોવાથી જેટલા નયો છે તટલા પરસમયોજ છે તે આ પ્રમાણે-સાખ્ય દર્શન કેવલ નિરપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિક નયના વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલુ છે, બૌદ્ધ દર્શન કેવલ નિરપેક્ષ શુદ્ધ પર્યાયાસ્તિક નયના વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલુ છે-અને ઉલુકે-નૈયાયિકે પરસ્પર નિરપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક આ ઉભય નય દ્વારા ઉલુકદર્શન-ન્યાય દર્શન રચેલુ છે આ વાતમા સાક્ષી આપતા ઉપાધ્યાયજી ફરમાવે છે કે-આ વાત (સમ્મતિતર્ક નામના મહા દાર્શનિક ગ્રથમા તાર્કિક શિરોમણિ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે નીચે પ્રમાણે) કહી છે-' જે સાખ્ય દર્શન છે ત દ્રવ્યાર્થિકનયનું વક્તવ્ય છે અને શુદ્ધોદન તનય જે બુદ્ધ તનો વિકલ્પ તો પારશુદ્ધ પર્યાયાસ્તિકનયથી જન્ય છે અને ઉલુકે પોતાનુ શાસ્ત્ર બન્ને-દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક-નય દ્વારા રચેલુ છે તો પણુ ત મિથ્યાત્વ છે, કારણુ કે ત શાસ્ત્રમા બન્ને નયો પોતાના વિષયની પ્રધાનતાના યોગે પરસ્પર નિરપેક્ષ છે '

આવી જ રીતિએ ઔપનિષદ્ દર્શન આદિની ઉત્પત્તિ સગ્રહાદિ નયથી સમજી લેવી આ જ કારણે પરદર્શનીઓએ સ્વીકારેલા પદાર્થમા સ્યાત્કાર માત્રથી એટલે સ્યાદ્વાદના યોગે વસ્તુના નિશ્ચયનો સભવ હોવાથી કર્મદોષથી પરદર્શનકારોને અજ્ઞાનમા ડુબેલા જોતા એવા સ્યાદ્વાદીને સામ્યતાની સપત્તિ થઇ શકે છે જ્યારે વક્તાના વિકલ્પોની શાતિના અભાવ દ્વેષનો ઉચ્છેદ નહિ થવાથી જીવન પર્યંત સ્વપ-

ज्ञान रखता हो[1]। इसके विपरीत उपाध्यायजीके ग्रन्थोंको ध्यान पूर्वक देखनेवाला कोई भी बहुश्रुत दार्शनिक विद्वान यह कहे बिना नहीं रहेगा कि उपाध्यायजी जैन थे इस लिए जैनशास्त्रका गहरा ज्ञान तो उनके लिए सहज था पर उपनिषद्, दर्शन आदि वैदिक ग्रन्थोंका और बौद्ध ग्रन्थोंका इतना वास्तविक, परिपूर्ण और स्पष्ट ज्ञान उनकी अपूर्व प्रतिभा और काशीसेवनका ही परिणाम है। ”

તે જ પ્રમાણે ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી પુગ્ન ગુર્જર ભાષામાં ફરમાવે છે કે—

“ यावन्त एव नयवादास्तावन्त एव परसमयाः, निरपेक्षनयविकल्पमात्रप्रसूतत्वात् तेषाम्। तथाहि—कापिलं दर्शनं निरपेक्षद्रव्यार्थिकनयविकल्पसमुद्भूतम्, बौद्धदर्शनं च निरपेक्षशुद्धपर्यायास्तिकनयविकल्पसमुद्भवम्, द्वाभ्यामपि च परस्परनिरपेक्षाभ्यां द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकाभ्यां प्रणीतमौलूक्यदर्शनम्। तदाह—

“ जं काविलं दरिसणं एयं दव्वट्ठियस्स वत्तव्वं।
सुद्धोअणतणअस्स उ परिसुद्धो पज्जवविअप्पो ॥१॥”

૧—સુખલાલજીએ ખાત્રી આપી કે જૈનશાસ્ત્રનું વાસ્તવિક અને સર્વાંગી જ્ઞાન ધરાવનાર કોઈ વૈદિક યા બૌદ્ધ વિદ્વાન, વૈદિક યા બૌદ્ધ રહી શકે જ નહી—તેને પોતાના દર્શનનો ત્યાગ કરી શ્રી જૈન દર્શનનો સ્વીકાર કર્યા વિના ચેન જ નથી પડતું, કારણ કે તેની યોગ્યતા તેમ કર્યા વિના તેને જંપવા જ દેતી નથી. ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે ગણધરાદિ અનેક દિગ્ગજો કે જેઓની વિદ્વત્તાનો દુનિયામાં જોટો ન હતો, તેઓએ પણ પોતાના વૈદિક દર્શનનો ત્યાગ કરી પ્રભુ શ્રી વીરનું શરણ સ્વીકારી દિક્ષિતપણું સ્વીકાર્યું. શ્રી શય્યંભવ આદિ અને શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર આદિએ પણ પોતાના દર્શનનો ત્યાગ કરીને શ્રી જિનશાસનનો સ્વીકાર કરીને જ સ્વશ્રેય સાધ્યું. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પણ એ જ રસ્તો લીધો અને જાહેર કર્યું કે—

“ कत्थ अम्हारिसा पाणा दूसमादोसदूसिआ।
हा! अणाहा कहं हुंता जइ न हुंतो जिणागमो ॥ १ ॥”

અર્થાત્—જો શ્રી જિનેશ્વરોના આગમની પ્રાપ્તિ ન હોત તો અમારા જેવા અનાથ અને દુઃષમકાળના દોષથી દૂષિત થયેલા જીવોનું શું થાત?

दोहि विणएहि णीअं सत्थमुलूएण, तहवि मिच्छत्तं।
ज सविसयप्पहाणत्तणेण अनुन्नणिरवेक्खं ॥ २ ॥"

एवमौपनिषद्दर्शनादीनामपि संग्रहनयादेः प्रादुर्भूतिर्भावनीया। अत एव परदर्शनाभिमतेऽर्थे स्यात्कारमात्रेण स्वावधारणसंभवाद् भवति साम्यसंपत्तिः स्याद्वादिनः कर्मदोषादज्ञाननिमग्नं परं पश्यतः। परेषां तु स्वपक्षसिद्धावन्योन्यं कलहायमानानां यावज्जीवमपि वक्तृविकल्पानुपरमेन द्वेषानुच्छेदाद् नास्त्येव साम्यवार्तापि, इति संसारहेतुत्वात् तेषां ज्ञानमप्यज्ञानमिति परिभाषन्ते परमप्रावचनिकाः। ततो मिथ्यादर्शनगरलव्यथानिवृत्तये स्याद्वादामृतपानमेव विधेयं विवेकिना ॥"

०

ભાવાર્થ-નિરપેક્ષ વક્તાઓના વિકલ્પોથીજ માત્ર કલ્પેલા હોવાથી જેટલા નયો છે તેટલા પરસમયોજ છે તે આ પ્રમાણે-સાંખ્ય દર્શન કેવલ નિરપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિક નયના વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલુ છે, બૌદ્ધ દર્શન કેવલ નિરપેક્ષ શુદ્ધ પર્યાયાસ્તિક નયના વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલુ છે-અને ઉલુકે-નૈયાયિકે પરસ્પર નિરપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક આ ઉભય નય દ્વારા ઉલુકદર્શન-ન્યાય દર્શન રચેલુ છે આ વાતમા સાક્ષી આપતા ઉપાધ્યાયજી ફરમાવે છે કે-આ વાત (સમ્મતિતર્ક નામના મૂળ દાર્શનિક ગ્રથમા તાર્કિક શિરોમણિ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે નીચે પ્રમાણે) કહી છે-' જે સાખ્ય દર્શન છે તે દ્રવ્યાર્થિકનયનુ વક્તવ્ય છે અને શુદ્ધોદન તનય જે બુદ્ધ તેનો વિકલ્પ તો પારશુદ્ધ પર્યાયાસ્તિકનયથી જન્ય છે અને ઉલુકે પોતાનુ શાસ્ત્ર બન્ને-દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક-નય દ્વારા રચેલુ છે તો પણ તે મિથ્યાત્વ છે, કારણ કે તે શાસ્ત્રમા બન્ને નયો પોતાના વિષયની પ્રધાનતાના યોગે પરસ્પર નિરપેક્ષ છે '

આવી જ રીતિએ ઔપનિષદ્ દર્શન આદિની ઉત્પત્તિ સગ્રહાદિ નયથી સમજી લેવી આ જ કારણે પરદર્શનીઓએ સ્વીકારેલા પદાર્થમા સ્યાત્કાર માત્રથી એટલે સ્યાદ્વાદના યોગે વસ્તુના નિશ્ચયનો સભવ હોવાથી કર્મદોષથી પરદર્શનકારોને અજ્ઞાનમા ડુબેલા જોતા એવા સ્યાદ્વાદીને સામ્યતાની સપત્તિ થઇ શકે છે જ્યારે વક્તાના વિકલ્પોની શાંતિના અભાવ દ્વેષનો ઉચ્છેદ નહિ થવાથી જીવન પર્યંત સ્વપ-

ક્ષની સિદ્ધિ માટે પરસ્પર કલહ કરતા પરદર્શનકારોને તો સામ્યની વાર્તા પણ નથી ગમતી એ હેતુથી પરમ પ્રાજ્ઞમુનિ-શ્રીજિનચંદ્રસૂરિ ક્ષમાશ્રમણજી મહારાજ તેઓના જ્ઞાનને પણ અજ્ઞાન કહે છે, કારણ કે તેઓનુ જ્ઞાન એ સંસારનુ કારણ છે માટે મિથ્યા દર્શનરૂપી ગરલની બાધાની નિવૃત્તિ માટે વિવેકી આત્માએ સ્યાદ્વાદરૂપી અમૃતનુ પાન કરવુ એ જ યોગ્ય છે

ઉપર પ્રમાણે એકે એક દર્શન અજ્ઞાનરૂપ છે એમ જણાવી તેના ત્યાગમાં અને સ્યાદ્વાદ એટલે શ્રીજિનશાસનના સ્વીકારમાં શ્રેય છે એમ સમજાવી જૈન નામ ધરાવતા દિગમ્બરને ઉદ્દેશીને પણ એ મહર્ષિ તેના મતનુ ઉન્મૂલન કર્યા પછી છુટા અક્ષરોમાં એ જ ફરમાવે છે કે-

" इदं कपटनाटकं प्रकटमद्य वो दिक्पटाः !,
समाप्तं विदितं सतामिति किमत्र भूयः श्रमैः ।
इतो जयति शासनं जगति चारु जैनेश्वरं,
सिताम्बरसमाश्रितं कृतधियां हितं शाश्वतम् ॥ १ ॥ "

卐 卐

ભાવાર્થ—હે દિગમ્બરો ! તમારૂં આ કપટ નાટક આજે સજ્જનોને વિષે સત્પુરૂષોને વિદિત થઈ ગયુ છે માટે હવે બહુ શ્રમ કરવાનુ પ્રયોજન નથી અને આ બાજુએ બુદ્ધિશાલિ આત્માઓને હિત કરનારૂં, શાશ્વતુ અને શ્વેતાંબરોએ આશ્રિત કરેલુ શ્રીજિનેશ્વરદેવનુ સુંદર શાસન જગત્‌માં જયવંતુ વર્તે છે–૧.

\+ +

વળી એ વાચકપુંગવ સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં કહી રહ્યા છે કે મોક્ષનો વાસ્તવિક ઉપાય શ્રી શ્વેતામ્બરીયસંઘ છે પણ અન્યત્ર નથી. જુઓ તેઓશ્રીના તે અક્ષરો—

' तत् सिद्धमेतत्-' एवमवगमयुक्तेषु परमकारुण्यपरायणेषु विदितनयेषु सदाचारपीवरेषु सिताम्बरेष्वेव दर्शन-ज्ञान-चारित्रसंपत्तिरूपः परो मोक्षोपायः इति ॥ "

ભાવાર્થ-તે કારણથી આ વાત તો સિદ્ધ જ છે કે-ગુરૂ વચનને અનુસરતા, ચરણ કરણની સેવામા પરાયણ, નયોના જાણકાર અને સંસારથી ડરનાર શ્વેતામ્બરોમા જ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની સમ્પત્તિ-રૂપ શ્રેષ્ઠ મોક્ષોપાય વર્તે છે

०

અને આ જ કારણે બુદ્ધિમાન આત્માઓ કોનુ આગમ સેવવા યોગ્ય છે? બુદ્ધિમાનોએ કયા આગમની સેવા સ્વીકારી છે? આ બન્નેય પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવા પૂર્વક એ મહર્ષિ જણાવે છે કે-'અમે શ્રી સ્યાદ્વાદનુ શરણ પામી શક્યા એ અમારો પરમ પુણ્યોદય છે' આ વાત જોવા માટે નીચેની શ્લોકત્રયી જુઓ-

"चार्वाकीयमतावकेशिषु फलं नैवास्ति बौद्धोक्तयः,
कर्कन्धूपमितास्तु कण्टकशतैरत्यन्तदुःखप्रदाः ।
उन्मादं दधते रसैः पुनरमी वेदान्ततालद्रुमाः,
गीर्वाणद्रुम एव तेन सुधिया जैनागमः सेव्यताम् ॥१॥

*   ०   *

न काकैश्चार्वाकैः सुगततनयैर्नापि शशकै—
र्घकैर्नाद्वैतज्ञैरपि च महिमा यस्य विदितः ।
मरालाः सेवन्ते तमिह समयं जैनयतयः,
सरोजं स्याद्वादप्रकरमकरन्दं कृतधियः॥ २ ॥

\+   ०   +

क्वचिद् भेदच्छेदः क्वचिदपि हताऽभेदरचना,
क्वचिद् नात्मख्यातिः क्वचिदपि कृपास्फातिविरहः ।
कलङ्कानां शङ्का न परसमये कुत्र तदहो,
श्रिता यत् स्याद्वादं सुकृतपरिणामः स विपुलः॥३॥"

\+   ०   +

ભાવાર્થ—ચાર્વાક-નાસ્તિક મતરૂપ અવકેશી નામના વાંઝીયા વૃક્ષો ઉપર તો ફલજ નથી, બૌદ્ધની ઉક્તિઓ બોરડીની ઉપમાને પાત્ર છે એટલે સેંકડો કાંટાઓ દ્વારા અત્યન્ત દુખને આપનારી છે અને વળી આ

ચોક્ત દર્શનરૂપ તારકુમો તો પોતાના રસોથી ઉન્માદને પામવું જ છે માટે બુદ્ધિમાન પુરૂષે તો શ્રીજિનેશ્વરદેવના આગમરૂપ કલ્પવૃક્ષને સેવવો–૧.

સ્યાદ્વાદના સમુદ્ર રૂપ મહત્ત્વને ઉત્તા શ્રીજિનાગમરૂપી જે કમલનો મહિમા આર્ત્તિક રૂપ કાક પક્ષીઓએ, મુગ્ધ એટલે ભુંડા ઊંટો રૂપ સસલાંઓએ અને અદ્વૈતના જ્ઞાતા વદવીઓ રૂપ બગલાઓએ જાણ્યો નથી તે કમલને નિર્મલ બુદ્ધિના આવાસ શ્રી જૈન સાધુઓ રૂપ હંસો સેવે છે–૨.

કોઇ સ્થાનમાં ભેદનો છેદ તો કોઇ સ્થાનમાં અભેદ રચનાનો નાશ, અને કોઇ સ્થાનમાં આત્મઅભાવાદિનો અભાવ તો કોઇ સ્થાનમાં સુવિશુદ્ધ કૃપાનો વિરહ, આ રીતિએ આ પરદર્શનમાં આશ્ચર્ય શું નથી ? અર્થાત્–સર્વ દર્શનો આ કારણથી અનુચિત છે તે કારણથી અમે સ્યાદ્વાદનો જે આશ્રય કરી શક્યા તે અમારો વિપુલ પુણ્યપરિણામ એટલે પરમપુણ્યોદય છે–૩.

+ +

ઉપરની વર્ણન આદિ ઉપરથી જાણવું જોઇએ કે સૂરિપુરંદર શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ અને ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે પણ અન્ય સર્વ પરમર્ષિઓની માફક એજ ફરમાવ્યું છે કે—

પ્રતિદેવ તરીકે જો કોઇ પણ દેવ ઉપાસ્ય હોય તો દેવાધિદેવ શ્રી જિનેશ્વરદેવ સિવાય અન્ય કોઇ નથી જ અને એજ પ્રમાણે શાસન પણ શ્રીજિનેશ્વરદેવનું જ ઉપાદેય છે પણ અન્યનું નહિ. તથા મોક્ષમાર્ગ કહો અથવા વાસ્તવિક ધર્મ કહો તો શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસન સિવાય અન્યત્ર નથી જ

અને આ પ્રમાણે કહીને જ તે મહર્ષિઓએ મુગ્ધજનોની દૃષ્ટિએ પણ દેખાતી પોતાની મધ્યસ્થ વૃત્તિને સાચવી છે અને સુચવ્યું છે કે ખરી મધ્યસ્થવૃત્તિ પણ તે જ છે કે જે અસત્યનો પ્રતિકાર અને સત્યનો સ્વીકાર કરતાં અટકે જ પણ ન અચકાય. જે મધ્યસ્થ

વૃત્તિ, સત્ય અને અસત્યની વચ્ચે આત્માને મુંઝાવી મારે એ મધ્યસ્થ વૃત્તિ નથી પણ વસ્તુત મૂર્ખતા છે-અજ્ઞાનતા છે અને પરિણામે એ મૂર્ખતા-એ અજ્ઞાનતા મિથ્યાભાવને ગાઢ બનાવનાર છે અને મોક્ષ-માર્ગથી ચ્યુત કરીને આ ભયંકર સંસાર અટવીમા અથડાવનાર છે

જૈનદર્શન જે મધ્યસ્થવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે તે મધ્યસ્થવૃત્તિના પરમ ઉપાસક એ બન્ને મહર્ષિઓ 'શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય'ના મૂલકાર તરીકે અને ટીકાકાર તરીકે, એકે એક ઇતર શાસ્ત્રકારની અજ્ઞાનતા અને પરસ્પર વિરૂદ્ધતાનુ પ્રદર્શન કરતા છતા બે વાતોનો ભાર પૂર્વક ઉપદેશ કરે છે—

૧-એક તો ચાર્વાક શિવાયના શાસ્ત્રકારો ઇરાદા પૂર્વક અસત્ય, અ-યુક્ત કે વિરૂદ્ધ બોલે છે એમ નહિ માની લેતા યુક્તિ અને શ્રી વીતરાગના આગમને બાધ ન આવે તે રીતિએ તેઓના અભિપ્રાયને ઘટાવવો

અને—

૨-બીજી વાત એ કે-એકે એક અન્ય દર્શનોના કુશાસ્ત્રોની વિરૂદ્ધતા દષ્ટ અને ઇષ્ટ દ્વારા દર્શાવી કલ્યાણાર્થિ આત્માને ઉન્માર્ગથી ખસેડી સન્માર્ગમા સ્થાપિત કરવાના પ્રયત્નમા જરાએ ખામી ન રાખવી.

આ બન્નેય વાતોને એ પરમર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહી છે—

(૧) " **शास्त्रकारा महात्मानः, प्रायो वीतस्पृहा भवे ।**
सत्त्वार्थसंप्रवृत्ताश्च, कथं तेऽयुक्तभाषिणः ? ॥ १५ ॥

व्या०—शास्त्रकाराः प्रायः-लोकायतादीन् परलोकाऽभीरून् विहाय, महात्मानः-धर्माभिमुखाः, भवे-संसारे, वीतस्पृहाः-लोकमानख्याति-धनलिप्सादिरहिता, सत्त्वार्थसप्रवृत्ताश्च-यथावोध परोपकारप्रवृत्ताश्च, अन्यथेदृशक्रुप्रवृत्त्ययोगात्, ततः कथं तेऽयुक्तभाषिणः-ज्ञात्वा विरुद्ध भाषिणः ? । विरोधः खलु जलज्वलनयोरिव परोपकारित्व-विरुद्ध भाषित्वयोरिति भावः ॥ १५ ॥ "

ततः किम्?, इत्याह—

अभिप्रायस्ततस्तेषां, सम्यग् मृग्यो हितैषिणा।
न्यायशास्त्राऽविरोधेन, यथाह मनुरप्यदः ॥ १६ ॥

व्या० —ततः—अविरुद्धभाषित्वात्, तेषां—परोपकारार्थं प्रवृत्त-शास्त्रकाराणाम्, अभिप्रायः—तद्वाक्यतात्पर्यम्, सम्यग् व्यामोहपरिहारेण, मृग्यः—अन्वेष्यः, हितैषिणा—मुमुक्षुणा, न्यायशास्त्राऽविरोधेन—युक्त्याऽऽगमबाधा यथा न स्यात् तथा, न तु यथाश्रुतार्थमात्रेणाऽन्वेषणीयं यतः, अन्यथा 'ग्रावाणः प्लवन्ते' इत्यादि श्रुतिवचनेन प्रसङ्गमेवाऽप्रमाणीयं स्यात्। अत्र पराऽभ्युपगतसंमतिमाह—यथा मनुरपि, अदः—वक्ष्यमाणम्, आह ॥ १६ ॥

किम्?, इत्याह—

आर्षं च धर्मशास्त्रं च, वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसंधत्ते, स धर्मं वेद नेतरः ॥ १७ ॥

व्या०—आर्षं च वेदादि, धर्मशास्त्रं च पुराणादि। ×××××। वेदशास्त्राविरोधिना—परस्परं तदुभयाविरोधिना, तर्केण च, अनुसंधत्ते—तदर्थमनुसरति स धर्मं वेद—जानाति, नेतरः तद्रहितः। तस्मादीश्वरकर्तृत्वसमर्थिपादकपराग मस्माभ्यमेवाऽऽश्रयो युक्तः, इति सम्यगुपदिष्टपरिग्रहीतत्वेन तस्याभ्युपगमनीयम्। ग्रन्थान्तरस्थाभिधानं वेदं ग्रन्थकारस्य स्वमाभ्युपगमस्यात्परितोषार्थम्, एतदग्रेऽस्फुटीयत्। × × × × × ॥ १७ ॥"

ભાવાર્થ—(પતંજલિ વિગેરેએ માનેલા ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનું કારણ કહી ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ આ શુભ થયેલા આત્માઓ પણ ગુણ ધારણ ને કારણથી "ઈશ્વર એ પરમાત્મા જ છે અને એ પરમાત્માએ કહેલાં વ્રતોના સેવનથી જ આત્માની મુક્તિ થઈ શકે છે માટે એ પરમાત્મા આત્માની મુક્તિના કર્તા છે અને એ પરમાત્માએ કહેલાં વ્રતોનું પાલન

નહિ કરવાથી આત્મા સંસારમાં રખડે છે માટે આત્માના સંસારના કર્તા પણ એ પરમાત્મા જ છે" આ રીતના અવિરોધિ કર્તૃત્વવાદનું નિરૂપણ કરી ફરમાવ્યું છે કે આ રીતિએ શ્રી વીતરાગના આગમને બાધ ન આવે એ રીતિએ પર દર્શનકારોના આશયનું ઉપપાદન કરવું કારણ કે–)

૧૫–ઘણું કરીને પરલોકથી નહિ ડરનારા નાસ્તિક આદિ શાસ્ત્રકારો શિવાયના શાસ્ત્રકારો ધર્માભિમુખ હતા, સંસારમાં સ્પૃહા વિનાના એટલે માન, ખ્યાતિ અને ધનની લાલસા આદિથી રહિત અને પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે પરોપકારમાં પ્રવૃત્ત થયેલા હતા માટે તેઓ જાણી બુઝીને વિરૂદ્ધ બોલનારા કેમ હોઈ શકે ? કારણ કે જેમ અગ્નિ અને પાણીને પરસ્પર વિરોધ છે તેમ પરોપકારીપણાને અને વિરૂદ્ધ ભાષિપણાને પરસ્પર વિરોધ છે

૦

૧૬—તેથી હિતૈષી આત્માએ પરોપકારને અર્થે પ્રવૃત્ત થયેલા શાસ્ત્રકારોના શબ્દતાત્પર્યરૂપ અભિપ્રાયને આગ્રહરહિતપણે જે રીતિએ આગમને બાધ ન આવે તે રીતિએ ઘટાવવો યોગ્ય છે આ વિષયમાં મનુ પણ એજ કહે છે કે—

૦

૧૭—'જે વેદ અને શાસ્ત્રની સાથે અવિરોધ એવા તર્ક દ્વારા વેદાદિ આર્ષને અને પુરાણાદિ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરે છે તે ધર્મને જાણે છે બીજો નહિ ' માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મા જે કોઇ શાસ્ત્ર હાથમાં લે તેને શ્રી વીતરાગના આગમને અનુસરીને તેને સુસ્થ–પ્રમાણ સંપન્ન બનાવે એટલે ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદનું પ્રતિપાદન કરનારનો અમે ઉપર બતાવી ગયા તે જ આશય યોગ્ય છે અને 'ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદ નિરૂપક' ગ્રંથના કરનાર પતંજલિ આદિ દ્રવ્યથી અસત્ય બોલ્યા છે એમ કહેવાનું એક જ કારણ છે કે પતંજલિ આદિના કથનને પ્રમાણરૂપ માનનારા શ્રોતાઓ પણ વસ્તુતત્ત્વને સમજી શકે આ રીતિએ

आगम एटले ज्यां ज्यां जे प्रमाणे हस्यामां के कहेवामां आवे त्यां त्यां समजी लेवुं.

आथी समजी शकशे के—

" मथैतदपि न न्याय्यं, यतो बुद्धो महामुनिः ।
सुवैद्यवद् विना कार्यं, द्रव्यासत्यं न भाषते ॥ ५३ ॥

" एवं प्रकृतिवादोऽपि, विज्ञेयः सत्य एव हि ।
कपिलोक्तत्वतश्चैव, दिव्यो हि स महामुनिः ॥ ५४ ॥"

भावार्थ—आ पण न्याययुक्त नथी जेम नहि कहेवुं कारण के बुद्ध ए महामुनि छे अने सुवैद्यनी माफक कार्य विना द्रव्य असत्याने बोले नहि—५३.

अने—

आ प्रमाणे प्रकृतिवाद पण कपिलनो कहेलो होवाथी सत्य ज जाणवा योग्य छे कारण के ते दिव्य महामुनि छे—५४

आ प्रमाणे कहेवानो सूरिपुरंदर श्री हरिभद्रसूरीश्वरजी महाराजनो हेतु ए नथी ज के शुद्ध आत्माओ बुद्धने के कपिलने दिव्य महामुनि माने अने तेमनुं कथन सत्य ज छे एम मानी ले, पण मात्र एज हेतु छे के तेमना तरफ ढळी पडेला आत्माओ पण सत्यना ग्राहक बनी शके.

(२) " तस्मात् हिंसायामहिंसात्वं समर्थयतां परेषां वेदावाक्यानपि महतेऽनर्थाय; यदुक्तं च—

' ये चक्रुः क्रूरकर्माणः, शास्त्रं हिंसोपदेशकम् ।
क ते यास्यन्ति नरके, नास्तिकेभ्योऽपि नास्तिकाः॥१॥
वरं वराकश्चार्वाको, योऽसौ प्रकटनास्तिकः ।
वेदोक्तितापसच्छद्म-च्छन्नं रक्षो न जैमिनिः ॥२॥' इति

वेदाऽप्रामाण्य पापकर्मणि प्रवर्तकत्वात् परपरिगृहीतत्वाच्च विभावनीयम्, इति किमतिहिंस्रेण सह बहु विचारणया ? ॥ ४८ ॥

तदेव याज्ञिकाऽऽगमे दृष्टेष्टविरुद्धतामुपदर्श्य, अन्यत्राऽप्यतिदिशन्नाह—

" अन्येषामपि बुद्ध्यैवं, दृष्टेष्टाभ्यां विरुद्धता ।
दर्शनीया कुशास्त्राणां, ततश्च स्थितमित्यदः ॥ ४९ ॥

व्याख्या—अन्येषामपि—आजीवकादिसंबन्धिनाम्, एवम्—उपदर्शितप्रकारेण, बुद्ध्या—विचारणया, कुशास्त्राणा—शास्त्राभासानाम्, दृष्टेष्टाभ्या विरुद्धता दर्शनीया, उपदर्शितजातीयत्वेन सर्वेषामपि तेषा दुष्टत्वात्, तदुक्तं स्तुतिकृता—

" हिंसादिसंसक्तपथोपदेशा-दसर्वविन्मूलतया प्रवृत्तेः ।
नृशंसदुर्बुद्धिपरिग्रहाच्च,ब्रूमस्त्वदन्यागममप्रमाणम्॥१॥" इति।

ततश्च—अन्यागमाना दृष्टेष्टविरुद्धत्वेनाऽप्रतिपक्षत्वाच्च, इति—पूर्वोक्तम्, अदः—वक्तृप्रत्यक्षं ' हिंसादिभ्योऽशुभादि ' इत्यादि स्थितम्—अप्रामाण्याशङ्काविरहितेनाऽऽगम-प्रमाणेन सिद्धम् ॥ ४९ ॥ "

\+ \+ \+

ભાવાર્થ—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે હિંસામા અહિંસાપણાનુ સમર્થન કરતા પર દર્શનપ્રણેતાઓને વેદોનુ અવલબન પણ મોટા અનર્થનું કારણ છે આ વિષયમા કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રી હેમચદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ ફરમાવે છે કે—

" ક્રુરકર્મિ જે મનુ આદિ શાસ્ત્રકારોએ હિંસાનો ઉપદેશ આપનાર સ્મૃતિ આદિ શાસ્ત્ર રચ્યું તે પોતાને આસ્તિક તરીકે ઓળખાવવા છતા પરમનાસ્તિક જેવું વર્તન કરનારા કઇ નરકમા જશે—૧

બિચારો જે ચાર્વાક તે જૈમિની કરતા શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે તે પ્રકટ નાસ્તિક છે અને જૈમિનિ તો વેદની ઉક્તિ અને તાપસના વેષથી ઢકાયેલો રાક્ષસ છે ૨

આગળ જોઈશે ત્યાં ત્યાં જે પ્રમાણે કહ્યામાં કે કહેવામાં આવે ત્યાં ત્યાં સમજી લેવું

આથી સમજી શકાશે કે—

" नचैतदपि न न्याय्यं, यतो बुद्धो महामुनिः ।
सुवैद्यवद् विना कार्यं, द्रव्यासत्यं न भाषते ॥५३॥

" एवं प्रकृतिवादोऽपि, विज्ञेयः सत्य एव हि ।
कपिलोक्तत्वतश्चैव, दिव्यो हि स महामुनिः ॥५४॥"

ભાવાર્થ—આ પણ ન્યાયયુક્ત નથી એમ નહિ કહેવું કારણ કે બુદ્ધ એ મહામુનિ છે અને સુવૈદ્યની માફક કાર્ય વિના દ્રવ્ય અસત્યને બોલે નહિ–૫૩.

અને—

આ પ્રમાણે પ્રકૃતિવાદ પણ કપિલનો કહેલો હોવાથી સત્ય જ જાણવા યોગ્ય છે કારણ કે તે દિવ્ય મહામુનિ છે–૫૪

આ પ્રમાણે કહેવાનો સહિષ્ણુતર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનો હેતુ એ નથી જ કે મુગ્ધ આત્માઓ બુદ્ધને કે કપિલને દિવ્ય મહામુનિ માને અને તેમનું કથન સત્ય જ છે એમ માની લે, પણ માત્ર એ જ હેતુ છે કે તેમના તરફ ઢળી પડેલા આત્માઓ પણ સત્યના ગ્રાહક બની શકે

(૨) " तस्माद् हिंसायामहिंसात्वं समर्थयतां परेषां वेदाख्यानमपि नरकेऽपायः; उक्तं च—

" ये चक्रुः क्रूरकर्माणः, शास्त्रं हिंसोपदेशकम् ।
क्व ते यास्यन्ति नरके, नास्तिकेभ्योऽपि नास्तिकाः ॥१॥
वरं वराकश्चार्वाको, योऽसौ प्रकटनास्तिकः ।
वेदोक्तितापसच्छद्म-च्छन्नं रक्षो न जैमिनिः ॥२॥" इति

મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરે પણ એજ કાર્ય કર્યું છે સુખલાલજી જો ધ્યાનપૂર્વક જુએ તો તેઓ જોઇ શકશે કે પાતજલયોગદર્શનની ટીકામા મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરે શ્રીપતજલિના અનેક સિદ્ધાતોનું ખડન પૂરેપૂરૂ કર્યું છે પણ શ્રી પતજલિની એક પણ વાતને સર્વશે માન્ય નથી રાખી અને વિચારવામા આવશે તો એ પણ જણાશે કે એ મહર્ષિએ એની ટીકા પણ એક જ ઇરાદાથી કરી છે કે યોગદર્શનના અભ્યાસીઓ શ્રી જિનશાસનના સપૂર્ણ ઇષ્ટસાધક યોગમાર્ગથી પરિચિત થઇ સન્માર્ગે આવે એજ કારણે તેઓશ્રી મગલાચરણમા પણ ભગવાન શ્રી વીરને નમસ્કાર કરીને પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે હુ પાતજલયોગદર્શનનો પ્રક્રિયાશ્રિત અર્થ શ્રી જિનાગમને અનુસરીને આક્ષેપપૂર્વક કહીશ જુઓ તે મગલાચરણનો શ્લોક આ રહ્યો—

"ऐन्द्रवृन्दनतं नत्वा, वीरं सूत्रानुसारतः ।
वक्ष्ये पातञ्जलस्यार्थं, साक्षेप प्रक्रियाश्रयम् ॥१॥"

આશ્ચર્યની વાત છે કે સુખલાલજીએ પોતે જ પાતજલયોગદર્શનના ભાષ્યનો અને મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરની ટીકાનો સાર લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે છતા તેઓ 'તુલના'ના સ્વરૂપને અને હેતુને નથી સમજી શક્યા !

આગળ વધવું તો દૂર રહ્યુ પણ શરૂઆતમાજ એટલે કે પ્રથમપાદના બીજા જ સૂત્રમા શ્રી પતજલિએ બાધેલા યોગના લક્ષણનેજ ઉપાધ્યાયજીએ અસમ્યગ્ ઠરાવ્યું છે અને એકેએક મુમુક્ષુનુ ધ્યાન શ્રી જૈનદર્શનના સુપ્રતિષ્ઠિત યોગ લક્ષણ તરફ ખેચ્યું છે અને આ વાતનો ઉલ્લેખ તો સુખલાલજીને પણ તેનો સાર લખતા કરવો પડયો છે તે જોવા માટે આપણે એ ચારે વસ્તુ-(૧-એ બીજુ સૂત્ર, ૨-તેના ઉપરનુ ભાષ્ય, ૩-અને તે સૂત્ર ઉપરની ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરની ટીકા તથા ૪-એ ભાષ્ય તથા ટીકાનો સુખલાલજીએ લખેલો સાર)-ને આપણે ક્રમસર જોઇએ. જુઓ તે આ પ્રમાણે છે—

આથી વધ પાપ-કર્મમાં પ્રવર્તક હોવાથી અને અજ્ઞાન આત્માઓએ ગ્રહણ કરેલ હોવાથી અપ્રમાણ છે માટે અતિ હિંસકની સાથે તેનું વિચારણ કરવાથી પણ શું લાભ?

આ પ્રમાણે યાજ્ઞિક આગમના સંબંધી સ્પષ્ટ અને દૃષ્ટ વિરૂદ્ધતા દર્શાવી બીજા આગમોને વિષે તે વિરૂદ્ધતાનો અતિદેશ કરતાં ફરમાવે છે કે—

ઉપર બતાવેલા પ્રકારે મિથ્યાત્વપૂર્ણ બીજા પણ આજીવક કે બૌદ્ધ આદિના કુશાસ્ત્રોની દષ્ટ અને ઇષ્ટ દ્વારા વિરૂદ્ધતા દર્શાવી. પ્રત્યેક બધાએ આગમો, ઉપર બતાવેલી એજ જાતિના હોવાથી તે સઘળાં પણ દુષ્ટ છે અને એથી જ સ્તુતિકાર શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ કહ્યું છે કે—

“હે નાથ! તારા આગમ સિવાયનાં સઘળાં આગમો અપ્રમાણ છે એવું જ અમે માનીએ છીએ, કારણ કે તે આગમો હિંસાદિથી અધમ માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર છે અને તેની પ્રવૃત્તિ અસર્વજ્ઞમૂલક છે; અર્થાત્ તે શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ કરનારા અસર્વજ્ઞો છે તથા તે આગમો નિર્દય અને દુર્બુદ્ધિઓએ ગ્રહણ કરેલ છે. અર્થાત્ જે આગમોના પ્રણેતા પણ અસર્વજ્ઞ હોવાથી ખોટા, તે આગમોની વસ્તુ પણ ખોટી અને તે આગમોના પ્રચારકો પણ ખોટા માટે અમે માનીએ છીએ કે તારાં આગમો સિવાયના સઘળાં આગમો અપ્રમાણ છે.”

આથી એ સિદ્ધ છે કે અન્ય આગમો દષ્ટ અને ઇષ્ટથી વિરૂદ્ધ હોવાના કારણે તે પ્રતિવાદી તરીકે ઉભાં રહી શકતાં નથી માટે હિંસાદિથી અશુભાદિ થાય છે વિગેરે અમે જે કહી આવ્યા તે અપ્રમાણપણાની શંકાથી પણ રહિત એવા શ્રી જિનાગમના પ્રમાણથી સિદ્ધ-અબાધિત વસ્તુ છે

આ રીતિએ યોગબિન્દુ આદિ ગ્રંથોમાં પણ સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ બીજી એક દર્શનકારના પ્રશ્નનો નિરાસ કરી શ્રી જિનપ્રણીત આગમની લોકોત્તરતા-સર્વ પ્રધાનતા વધુ ક્રમાણુથી સાક્ષાત્ આદરપૂર્વક કથન ચોખ્ખું છે અને ન્યાયાચાર્ય મહા-

निरोध ' इतना लक्षण किया है तव तो कुछ चित्तवृत्तियोंका निरोध और सकल चित्तवृत्तियोंका निरोध ऐसा अर्थ निकलता है। जो क्रमशः उक्त दोनों योगमें घट जाता है।

सूत्रकारका उपर्युक्त आशय जो भाष्यकारने निकाला है उसको लक्ष्यमें रखकर उपाध्यायजी कहते हैं कि—सर्व—शब्दका अध्याहार न किया जाय या किया जाय, उभय पक्षमें सूत्रगत लक्षण अपुर्ण है। क्योंकि अध्याहार न करनेमें सम्प्रज्ञात योगका तो सग्रह हो जाता है यह विक्षिप्त अवस्था जो सूत्रकारको योगरूपसे इष्ट नहीं है और जिसमें कितनीक चित्तवृत्तियोंका निरोध अवश्य पाया जाता है उसमें अतिव्याप्ति होगी यदि उक्त अतिव्याप्ति निरासके लिये अध्याहार किया जाय तो सम्प्रतिज्ञातमें अव्याप्ति होगी, क्योंकि उसमें सब चित्तवृत्तियों नहीं रुक जाती। इस तरह ' सर्व ' शब्द का अध्याहार करनेमें या न करनेमें दोनों तरफ रज्जुपाश होनेसे ' क्लिष्ट ' पदका अध्याहार करके " योगः क्लिष्टचित्तवृत्तिनिरोधः " इतना लक्षण फलित करना चाहिए, जिससें न तो विक्षिप्त अवस्थामें अतिव्याप्ति होगी और न सम्प्रतिज्ञातमें अव्याप्ति। यह तो हुई सूत्रको ही सगत करने की वात, परं श्री हरिभद्र जैसे आचार्यकी सम्मति वतलाकर उपाध्यायजी जैनशैलीके अनुसार योगका लक्षण इस प्रकार करते है. 'जो धर्म व्यापार— अर्थात् स्वभावोन्मुख या चेतनाभिमुख क्रिया—समिति गुप्ति स्वरूप है वही योग है; क्योंकि उसीसे मोक्ष लाभ होता है।'

આજ રીતિએ મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરે મહર્ષિ પતંજલિના યોગદર્શનના સિદ્ધાંતોની વિપરીતગામિતા આદિનું સમ્યક્પ્રકારે પ્રદર્શન કરાવ્યું છે અને મહર્ષિ પતંજલિની એક પણ વાતનો સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર કર્યો નથી

१—“ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १–२ ॥ ”

२–भाष्यम्—सर्वशब्दाग्रहणात् संप्रज्ञातोऽपि योग इत्याख्यायते। चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम् । प्रख्यारूपं हि चित्तसत्त्वं रजस्तमोभ्यां संसृष्टमैश्वर्यविषयप्रियं भवति। तदेव तमसानुविद्धमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्योपगं भवति । तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगं भवति । तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्ममेघध्यानोपगं भवति । तत् परं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः । चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च, सत्त्वगुणात्मिका चेयमतो विपरीता विवेकख्यातिः इत्यतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धि । तदवस्थं संस्कारोपगं भवति । स निर्बीजः समाधिः । न तत्र किञ्चित् संप्रज्ञायत इत्यसंप्रज्ञातः । ”

३–(य० टी०)—“ सर्वशब्दाग्रहणेऽप्यपवर्गोपयोगाभावस्यापि संप्रज्ञात इति “क्लिष्टचित्तवृत्तिनिरोधो योगः ” इति लक्षणं सम्यक्, यद्वा “समितिगुप्तिसाधारणं धर्मव्यापारत्वमेव योगत्वम्” इति लक्षणमाचार्याः । तदुक्तम्–“ मुक्खेण जोयणाओ जोगो सव्वो वि धम्म वावारो ” [योगविंशिका गा० १] ”

४–सार—सूत्र २–सूत्रकारने सम्प्रज्ञात और असम्प्रज्ञात ऐसे दो योग–जैसा कि पा० १ सू० १७–१८–४६–५१ में कहा है–मानकर उनका ‘चित्तवृत्तिनिरोध’ ऐसा लक्षण किया है। इस लक्षणमें उन्होंने ‘सर्व’ शब्दका ग्रहण इस लिए नहीं किया है कि यह लक्षण उभय योगसाधारण है। सम्प्रज्ञात योगमें कुछ चित्तवृत्तियाँ होती भी हैं पर असम्प्रज्ञातमें सब रुक जाती हैं । अगर ‘सर्वचित्तवृत्तिनिरोध’ ऐसा लक्षण किया जाता तो वह असम्प्रज्ञात ही योग कहलाता, सम्प्रज्ञात नहीं। पर कि ‘चित्तवृत्ति

निरोध ' इतना लक्षण किया है तब तो कुछ चित्तवृत्तियोंका निरोध और सकल चित्तवृत्तियोंका निरोध ऐसा अर्थ निकलता है। जो क्रमशः उक्त दोनों योगमें घट जाता है।

सूत्रकारका उपर्युक्त आशय जो भाष्यकारने निकाला है उसको लक्ष्यमें रखकर उपाध्यायजी कहते हैं कि–सर्व–शब्दका अध्याहार न किया जाय या किया जाय, उभय पक्षमें सूत्रगत लक्षण अपूर्ण है। क्योंकि अध्याहार न करनेमें सम्प्रज्ञात योगका तो संग्रह हो जाता है यह विक्षिप्त अवस्था जो सूत्रकारको योगरूपसे इष्ट नहीं है और जिसमें कितनीक चित्तवृत्तियोंका निरोध अवश्य पाया जाता है उसमें अतिव्याप्ति होगी यदि उक्त अतिव्याप्ति निरासके लिये अध्याहार किया जाय तो सम्प्रज्ञातमें अव्याप्ति होगी, क्योंकि उसमें सब चित्तवृत्तियों नहीं रुक जाती। इस तरह ' सर्व ' शब्द का अध्याहार करनेमें या न करनेमें दोनों तरफ रज्जुपाशा होनेसे ' क्लिष्ट ' पदका अध्याहार करके " योगः क्लिष्टचित्तवृत्तिनिरोधः " इतना लक्षण फलित करना चाहिए, जिससें न तो विक्षिप्त अवस्थामें अतिव्याप्ति होगी और न सम्प्रज्ञातमें अव्याप्ति। यह तो हुई सूत्रको ही संगत करने की बात, परं श्री हरिभद्र जैसे आचार्यकी सम्मति बतलाकर उपाध्यायजी जैनशैलके अनुसार योगका लक्षण इस प्रकार करते है. 'जो धर्म व्यापार–अर्थात् स्वभावोन्मुख या चेतनाभिमुख क्रिया–समिति गुप्ति स्वरूप है वही योग है; क्योंकि उसीसे मोक्ष लाभ होता है।'

આજ રીતિએ મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરે મહર્ષિ પતંજલિના યોગદર્શનના સિદ્ધાંતોની વિપરીતગામિતા આદિનું સમ્યક્પ્રકારે પ્રદર્શન કરાવ્યું છે અને મહર્ષિ પતંજલિની એક પણ વાતનો સંપૂર્ણપણે સ્વીકાર કર્યો નથી

ઉપસંહાર—

આથી હવે સ્પષ્ટ થશે કે મુગ્ધલોકો, પોતે માનેલી આધુનિક તુલનાત્મક પ્રથાની પુષ્ટિમાં સુવિહિતશિરોમણિ સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા અને ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરનું નામ લઈને જનતામાં ભ્રમ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન હોંશભેર કરે છે એ પ્રયત્નમાં તેઓ કોઈપણ રીતિએ સફળ થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે ઉપરની રીતિએ એ બન્નેય મહાપુરુષોએ નિર્મળ સમ્યગ્ભાવ ભર્યા પોતાના એકેએક ગ્રંથ, મુગ્ધલોકોએ અને તેમના જેવા બીજાઓએ અસ્વીકાર કરેલી આધુનિક તુલનાત્મક પ્રથાનો પણ વિરોધ કરે છે એ જ પ્રમાણે માધ્યસ્થ્યગુણના મર્મવેદી સઘળા મહાપુરુષો પોતાની કૃતિદ્વારા આ મુગ્ધલોકો આદિ માણસોએ ઉપજાવી કાઢેલી આધુનિક તુલનાત્મક પ્રથાનો વિરોધ જ પ્રગટ કરે છે કારણ કે એ માધ્યસ્થ્યગુણના મર્મવેદી મહાપુરુષોએ તુલનાત્મક પદ્ધતિનો સ્વીકાર એટલા જ માટે કર્યો હતો કે સત્યના નામે અસત્યની ઉપાસનામાં પડી ગયેલા મુમુક્ષુ આત્માઓ માટે સત્ય અને અસત્યનો નિર્ણય કરી શકે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરી તેઓને ઉન્માર્ગથી બચાવી લેવા અને સન્માર્ગમાં સ્થાપિત કરવા, જ્યારે આજના આ મુગ્ધલોક આદિ લોકોએ ઉપજાવી કાઢેલી તુલનાત્મક પ્રથા તો મધ્યસ્થતા અને તટસ્થતાના નામે સત્ય અને અસત્યનું વિવેચન કરવાની વૃત્તિનું લીલામ કરવા માટે જ સરજાયેલી હોય એવો ભાસ કરાવે છે કારણ કે તેમાં સમ્યક્ત્વ શું અને મિથ્યાત્વ શું? સુદર્શન કયું અને કુદર્શન કયું? સુદૃષ્ટિ કઈ અને કુદૃષ્ટિ કઈ? સુનય કયો અને દુર્નય કયો? સાધક યોગ ક્યા અને બાધક યોગ ક્યા? કોઈ જ્ઞાન સમ્યગ્ કહેવાય અને કોઈ જ્ઞાન મિથ્યા કહેવાય? આ પ્રકારના વિવિધ પ્રશ્નોને અવકાશ જ નથી!. તેમાં તો સૌકોઈને એક જ પાટલે બેસાડવાની યોજના છે!!. તેમાં કોઈને પણ તેના સત્ય સ્વરૂપમાં

પ્રકટ કરવાની મનોવૃત્તિ નથી !!! 'આપણે માટે તો સઘળાયે મહર્ષિ, સઘળાયે મહાત્મા, સઘળાયે દિવ્ય મહામુનિ, સઘળા યે પ્રચડ જ્ઞાની અને સઘળા યે શુદ્ધ મોક્ષ માર્ગના ઉપાસક, આ પ્રકારના કેવલ વચનાડમ્બરનુ જ સામ્રાજ્ય તેમા પ્રવર્તે છે !!!!. નથી જણાતી તેમા કોઈ જાતની સત્યશોધક વૃત્તિ કે નથી જણાતી તેમા નિખાલસપણે સત્ય પ્રકાશનદ્વારા પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ, કેવલ તેમા એક જ વૃત્તિનુ દર્શન થાય છે અને તે વૃત્તિ એજ કે ' યેન કેન પ્રકારેણ ' એટલે કે સત્યનુ ખુન કરીને પણ સર્વત્ર સર્વ તરફથી અમને માન અને સન્માનની પ્રાપ્તિ કેમ થાય? અમારી વાહવાહ કેમ બોલાય?. જ્યા ત્યાથી અમારી સ્વાર્થસાધના કેમ સધાય !

ખરેખર સત્ય એક એવી અનુપમ અને પ્રભાવસંપન્ન વસ્તુ છે કે તે અસત્યનું પ્રતિપાદન કરતા અસત્યવાદિઓના અતરમા ખટકો પેદા કરે છે અને એ ખટકો તેઓના અતરની જે ખરી ધારણા હોય છે તેને જાણ્યે અજાણ્યે પણ તેના જ હસ્તે બહાર મૂકાવી દે છે આ જ કારણે સુખલાલજીએ પોતે માની લીધેલી યા ઉપજાવી કાઢેલી પ્રથાની પુષ્ટિ માટે આચાર્ય શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી અને ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણીવરનું નામ આપી તો દીધું, તે આપી દેવા છતા પણ સતોષ ન ધરી શકાયો અને પોતામા રહેલા બધાએ ડહાપણનો ભડોળ ભેગો કરી હૃદયમા જે હતું તે કહી દેવુ પડ્યું કે—

(૧) " વળી આપણે પ્રાચીનકાળમાં થયેલું એજ બધુ કર્યા કરીએ છીએ ? ઘણું યે જુનું છોડીએ છીએ અને નવુ સ્વીકારીયે છીયે, જો તુલનાત્મક પદ્ધતિ સર્વગ્રાહ્ય થતી જતી હોય તો તે દૃષ્ટિએ આવશ્યક ક્રિયાનુ તોલન કરવામા હું તેનું મહત્ત્વ જોઉં છુ "

(૨) " સમભાવ એ મુખ્ય જૈનત્વ છે, તેનો આવિર્ભાવ માત્ર કુળ જૈન કે રૂઢ જૈનમાં જ હોય અને અન્યત્ર ન હોય એમ તો જૈનશાસ્ત્ર કહેતુ જ નથી જૈનશાસ્ત્ર ઉદાર અને સત્યગ્રાહી છે, તેથી તે જાતિ, દેશ, કાળ કે રૂઢિનુ બન્ધન ન ગણકારતાં જ્યા જેવુ તત્ત્વ સંભવે ત્યાં તેવુ જ વર્ણવે છે."

(૩) " આ કારણથી જૈન આવશ્યક ક્રિયાની જૈનેતર નિત્યકર્મ કે સન્ધ્યા આદિ સાથે તુલના કરવામાં જે બીજાઓ દૂષણ માને છે તેને જ હું ભૂષણ માનું છુ અને આ વાતને વધારે તો સમય જ સિદ્ધ કરશે. "

ઉપસંહાર—

આથી હવે સ્પષ્ટ થશે કે સુખલાલજી, પોતે માનેલી આધુનિક તુલનાત્મક પ્રથાની પુષ્ટિમાં સુવિહિતાગ્રણી સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજા અને ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરનું નામ લઈને જનતામાં ભ્રમ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ પ્રયત્નમાં તેઓ કોઈપણ રીતિએ સફલ થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે ઉપરની રીતિએ એ બન્નેય મહાપુરૂષોએ નિર્ભેળ સત્યાલાપ કર્યો. પોતાનો એકેએક શબ્દ, સુખલાલજીએ અને તેમના જેવા બીજાઓએ અંગીકાર કરેલી આધુનિક તુલનાત્મક પ્રથાનો ઘોર વિરોધ કરે છે. એ જ પ્રમાણે માધ્યસ્થ્યગુણના મર્મવેદી સઘળા મહાપુરૂષો પોતાની કૃતિદ્વારા આ સુખલાલજી આદિ આધુનિકોએ ઉપજાવી કાઢેલી આધુનિક તુલનાત્મક પ્રથાનો વિરોધ જ પ્રગટ કરે છે કારણ કે એ માધ્યસ્થ્યગુણના મર્મવેદી મહાપુરૂષોએ તુલનાત્મક પદ્ધતિનો સ્વીકાર એટલા જ માટે કર્યો હતો કે સત્યના નામે અસત્યની ઉપાસનામાં પડી ગયેલા મુમુક્ષુ આત્માઓ માટે સત્ય અને અસત્યનો વિવેક કરી શકે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરી તેઓને ઉન્માર્ગથી બચાવી લેવા અને સન્માર્ગમાં સ્થાપિત કરવા, જ્યારે આજના આ સુખલાલજી આદિ લેખકોએ ઉપજાવી કાઢેલી તુલનાત્મક પ્રથા તો મધ્યસ્થતા અને તટસ્થતાના નામે સત્ય અને અસત્યનું વિવેચન કરનારી શક્તિનું લીલામ કરવા માટે જ શાસ્ત્રવેદી હોય એવો ભાસ કરાવે છે કારણ કે તેમાં સમ્યક્ત્વ શું અને મિથ્યાત્વ શું? સુદર્શન કયું અને કુદર્શન કયું? સુગુરૂ કયા અને કુગુરૂ કયા? સુધર્મ કયો અને દુર્ધર્મ કયો? સાધક યોગ કયા અને બાધક યોગ કયા? કોઈ જ્ઞાન સમ્યગ્ કહેવાય અને કોઈ જ્ઞાન મિથ્યા કહેવાય? આ પ્રકારના વિવિધ પ્રશ્નોને અવકાશ જ નથી. તેમાં તો દરેકને એક જ પાટલે બેસાડવાની યોજના છે. તેમ કોઈને પણ તેના સત્ય સ્વરૂપમાં

પ્રકટ કરવાની મનોવૃત્તિ નથી !!! 'આપણે માટે તો સઘળાયે મહર્ષિ, સઘળાયે મહાત્મા, સઘળાયે દિવ્ય મહામુનિ, સઘળા યે પ્રચડ જ્ઞાની અને સઘળા યે શુદ્ધ મોક્ષ માર્ગના ઉપાસક, આ પ્રકારના કેવલ વચનાડમ્બરનુ જ સામ્રાજ્ય તેમા પ્રવર્તે છે !!!! નથી જણાતી તેમા કોઈ જાતની સત્યશોધક વૃત્તિ કે નથી જણાતી તેમા નિખાલસપણે સત્ય પ્રકાશનદ્વારા પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ, કેવલ તેમાં એક જ વૃત્તિનું દર્શન થાય છે અને તે વૃત્તિ એજ કે 'યેન કેન પ્રકારેણ' એટલે કે સત્યનુ ખુન કરીને પણ સર્વત્ર સર્વ તરફથી અમને માન અને સન્માનની પ્રાપ્તિ કેમ થાય? અમારી વાહવાહ કેમ બોલાય ?. જ્યા ત્યાથી અમારી સ્વાર્થસાધના કેમ સધાય !

ખરેખર સત્ય એક એવી અનુપમ અને પ્રભાવસપન્ન વસ્તુ છે કે તે અસત્યનું પ્રતિપાદન કરતા અસત્યવાદિઓના અ તરમા ખટકો પેદા કરે છે અને એ ખટકો તેઓના અ તરની જે ખરી ધારણા હોય છે તેને જાણ્યે અજાણ્યે પણ તેના જ હસ્તે બહાર મૂકાવી દે છે. આ જ કારણે સુખલાલજીએ પોતે માની લીધેલી યા ઉપજાવી કાઢેલી પ્રથાની પુષ્ટિ માટે આચાર્ય શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી અને ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણીવરનું નામ આપી તો દીધુ, તે આપી દેવા છતા પણ સતોષ ન ધરી શકાયો અને પોતામાં રહેલા બધાએ ડહાપણનો ભડાળ ભેગો કરી હૃદયમા જે હતું તે કહી દેવું પડયું કે—

(૧) " વળી આપણે પ્રાચીનકાળમાં થયેલું એજ બધુ કર્યા કરીએ છીએ ? ઘણું યે જુનું છોડીએ છીએ અને નવુ સ્વીકારીયે છીયે, જો તુલનાત્મક પદ્ધતિ સર્વગ્રાહ્ય થતી જતી હોય તો તે દૃષ્ટિએ આવશ્યક ક્રિયાનું તોલન કરવામા હું તેનું મહત્ત્વ જોઉં છુ "

(૨) " સમભાવ એ મુખ્ય જૈનત્વ છે, તેનો આવિર્ભાવ માત્ર કુળ જૈન કે રૂઢ જૈનમાં જ હોય અને અન્યત્ર ન હોય એમ તો જૈનશાસ્ત્ર કહેતું જ નથી જૈનશાસ્ત્ર ઉદાર અને સત્યગ્રાહી છે, તેથી તે જાતિ, દેશ, કાળ કે રૂઢિનુ બન્ધન ન ગણકારતાં જ્યા જેવુ તત્ત્વ સંભવે ત્યાં તેવું જ વર્ણવે છે."

(૩) " આ કારણથી જૈન આવશ્યક ક્રિયાની જૈનેતર નિત્યકર્મ કે સન્ધ્યા આદિ સાથે તુલના કરવામાં જે બીજાઓ દૂષણ માને છે તેને જ હું ભૂષણ માનું છુ અને આ વાતને વધારે તો સમય જ સિદ્ધ કરશે."

મુનિમહારાજના ઉપરોક્ત કથનને એક વખત વાસ્તવમાં જોવા માટે
જોવું છે કે વાંચનારને સમજવું સરલ થાય. જો મુનિમહારાજે
પ્રથમથી જ કોઈપણ બાબતનો આધાર કર્યા વિના ઉપર પ્રમાણે કહી
દીધું હોત તો આપણે ઉપર જે ઉહાપોહ કર્યો તે ન કરવો પડત કે
જે વ્યક્તિને કેવલ પોતાની જ માન્યતાની મહત્તા માન્ય કરવી હોય
અને તદનુસાર જ વર્તન કર્યા કરવું હોય તે વ્યક્તિ આગમ શાસ્ત્ર
પ્રમાણોની કશી જ ઉપયોગિતા નથી. જો તો શાસ્ત્રનો અને શાસ્ત્રકાર
મહર્ષિનો ઉપયોગ પણ પોતાને ફાવતો જ કરે છે. પોતાની માન્યતાને
મળતા આવતા શાસ્ત્રને પ્રમાણરૂપ કહે અને પોતાની માન્યતાથી
વિરુદ્ધ જતા શાસ્ત્રને અપ્રમાણથી પણ નીચે ઉતારી પાડતી હોય
તો તે ઉથાપતાં પણ આનાકાની ન કરે. એમ પણ માની લેવાઈ
નથી કે જે શાસ્ત્રનું તે પ્રમાણ આપે છે તે શાસ્ત્રને પણ તેઓ સં
પૂર્ણપણે પ્રમાણરૂપ માને છે!. એમ પણ માની લેવાનું નથી કે
વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ, સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરી
શ્વરજી મહારાજ કે ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્
યશોવિજયજી વગેરેને અમુક વિષયમાં પ્રમાણ તરીકે માનનાર
મુનિમહારાજ તે પરમર્ષિઓની આજ્ઞાને શિરસાવંદ્ય કરનાર છે!!. જો
એમ તો સાહિત્ય વિષયમાં પણ વેપાર ખેડનારા આજે ઘણા છે!!!.
કોઈપણ હિસાબે પોતાની વાતની છાપ પાડવી એજ તેઓનું
એક ઉત્તમોત્તમ ધ્યેય હોય છે!!!! અને તે ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટે
ઉત્સૂત્રભાષિતા આદિ અનેક પાપો તેઓ ક્રિયામાં ક્રિયા પાપાચરણ
કરવાં પડે તેની તેઓને લેશમાત્ર પણ દરકાર નથી. તેઓ આટલા
બધા નીડર અને બહાદુર છે!!!!!.

મુનિમહારાજને તેઓની ઉપરની બધી વાતોને અંગે મુનિમહારાજને
જ આપણે પૂછી લઈએ કે—

૧-શું જુનું ઉથાપવું અને શું નવું સ્વીકારવું ?

૨-સાચું એવું પણ જુનું જો પોતાની વાતપ્રવૃત્તિમાં બાધ
કરતું હોય તો તે ઉઠાવી દેવું અને ખોટું પણ નવું જો પોતાની
વાતચાલ કરવા માટે અનુકૂળ હોય તો તેનો સ્વીકાર કરી લેવો એ
એમના તો વિચાર નથી ને?

૩–જે દૃષ્ટિએ તમે આવશ્યક ક્રિયાનુ તોલન કરો છો તે દૃષ્ટિએ તોલન કરવામા તમે કઇ જાતનુ મહત્ત્વ માનો છો ?.

૪–પ્રાચીનકાલમા સમ્યગ્દૃષ્ટિથી થયેલુ જે બધુ આજે આપણે નથી કરી શકતા તે શું આપણી મહત્તા છે કે પામરતા છે ? અને જો પામરતા છે તો તેની પ્રશસા કયા હેતુથી ?.

૫.–મુખ્ય જૈનત્વરૂપ સમભાવ કયો અને તેનુ સ્વરૂપ શું ?.

૬–જેનામા જૈનત્વનો આવિર્ભાવ થાય તેની પાસે જૈનશાસ્ત્ર શું શુ માગે છે એ કહેશો ?

૭–ઉદાર અને સત્યગ્રાહી જૈનશાસ્ત્ર કઇ જાતનુ, કયા દેશનું કયા કાળનુ અને કઇ રૂઢિનુ બધન નથી ગણુકારતું ?.

૮.–જૈનશાસ્ત્ર "જ્યાં જેવું તત્ત્વ સભવે ત્યા તેવું જ વર્ણવે છે" એટલે સત્યાસત્યનો વિવેક કરવાનુ ફરમાન કરે છે કે સત્યનો અને અસત્યનો શભુમેળો કરી સત્યના નામે અસત્યનો પ્રચાર કરવાનું ફરમાવે છે ?.

૯. આવશ્યક ક્રિયાની જૈનેતર નિત્ય કર્મ કે સન્ધ્યા આદિ સાથે તમે કરવા માડેલી તુલનામા બીજાઓએ દૂષણ શાથી માનવા માડયું તે તમે જાણો છો કે જેથી તે દૂષણને જ તમે ભૂષણ માનવા જેટલી હીમ્મત ભીડી દીધી ?

આ ઉપર મૂકેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરપ્રદાનદ્વારા સુખલાલજી ધારે તો પોતાના હૃદયનુ ઘણું ઘણું બહાર મૂકી શકે તેમ છે અને જો એ રીતિએ તેમ કરવા તેઓ બહાર આવે તો જરૂર જનતા તેમને બરાબર પીછાણી શકે. જે લોકોને પરોપકારીમા ખપવા ખાતર ઇચ્છા મુજબ મન કલ્પિત વાતોને લખવા અને બોલવા વિના ન જ ચાલી શકતું હોય તેવા લોકોએ કોઇપણ જાતનો આડમ્બર કર્યા શિવાય પોતાની જાતને તેના ખરા સ્વરૂપમા જાહેર કરી દેવી એ વધુ ઇષ્ટ છે અને એજ કારણે સુખલાલજીને ઉપલી તક આપવાનુ મ્હેં ઇષ્ટ માન્યું છે કે જેથી તેઓ ઉત્તર આપવાના બ્હાને પણ પોતાની જાતનો યોગ્ય પરિચય સમાજને સમર્પિ શકે આ જાતનો એકવાર

અને ઉપનિષદકારોના જન્મસ્થાન તરીકે ગણાતા એવા વર્તમાન અફગાનિસ્તાનનો એક ભાગ મનાય છે જ્યાં તે હકીકતથી જેમ આપણે અજાણ્યું નથી તો પછી મારા ઉપર પ્રમાણેના કથનમાં એવું શું છે કે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે? વળી બીજો મુદ્દો એમ પણ આવી શકે કે મુસ્લીમ સંસ્કૃતિના આદ્યપ્રવર્તક મહાન પયગંબર સાહેબ મનાય છે અને તેમનો સમય ઈ. સ. ની ૭મી સદીમાં મુકાય છે એટલે એટલું તો ખાત્રી પૂર્વક કહી શકાય કે તેમણે તે સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ કરી તે પૂર્વે તો તેમના અનુયાયીઓ અન્ય સંસ્કૃતિમાં લોકપ્રિય હતા વળી આપણે ઇતિહાસના અભ્યાસથી (જુઓ પુ. ૨માં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું વૃત્તાંત તથા પુ. ૩માં પૃ. ૩૩ સામે તેના રાજ્ય વિસ્તારનો નકશો) જાણી શક્યા છીએ કે ઈ. સ. પૂ. ના ત્રીજા સૈકામાં એશિયાના ઘણા ઘણા ભાગમાં જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર થવા પામ્યો હતો. તેમ મહાવીરથી વિક્રમ-ચરિત્રના વૃત્તાંતે વર્ણન આપેલમાં પણ જણાયું છે કે (જુઓ આ પુસ્તકે પૃ. ૫, ૪૯ તથા ૫૧ની હકીકત) તેમના સમયે-એટલે ઈ. સ. ની પહેલી સદીમાં-ગુર્જર અરબસ્તાન ઈરાન તેમજ અફગાનિસ્તાની જેવી પરદેશી સત્તાના રાજ્યમાં ઈ. સ. બીજી સદીના અંત સુધી ઉત્પત્તિમાં પણ જૈનધર્મ સારી રીતે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણેની બધી વસ્તુસ્થિતિ જો વિચારાય તો હું ધારું છું ત્યાં સુધી આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નિર્મૂળ થઈ જશે.

[આટલું આપણે નિવેદન કરવા છતાં પણ નમ્રતાપૂર્વક જણાવવાનું કે ઉપરનું કિંચિત્ કથન પણ મતભેદ તરફના કોઈ પક્ષપાતપણાથી કે દ્વેષ નથી, પરંતુ જે વસ્તુસ્થિતિ અને ઇતિહાસના અભ્યાસથી સમજવામાં આવી તે યથાર્થપણે વર્ણવી છે તેમજ આ પુસ્તકના વાચકોમાંથી આપણે શંકા કરનારાઓના મનનું સમાધાન કરવા માટેજ આટલો ખુલાસો પણ કરવો પડ્યો છે.]

(૨) વાસિષ્ક—વઝેષ્ક—હેષ્ક—હુષ્ક

કનિષ્ક પહેલાનું મરણ થવાથી તેની ગાદી ઉપર તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વઝેષ્ક આવ્યો હતો તેનું નામ જે પ્રકારે લખાયું નજરે પડે છે.

તેનાં નામ કોઈ ઠેકાણે વાસિષ્ક—વઝેષ્ક પણ લખાયલ છે. જ્યારે કોઈક ઠેકાણે તેને હુવિષ્કને ઠેકાણે વ કાઢી નાખીને હેષ્ક પણ લખાયલ છે અને એમ હુવિષ્કનું નામ ટૂંકાવીને હુષ્ક લખાય છે તેમ હુષ્ક હુષ્ક અને કનિષ્ક એવું ત્રિક આવવાને બદલે જેમને સ્થાને હુષ્ક લખાયું[૪૭] પણ થયું છે એટલે કે ઉપર દર્શિત ચારે નામ એક જ વ્યક્તિનાં છે.

જ્યારે કડફીઝ પહેલો, તેનો પુત્ર કડફીઝ બીજો અને તેનો પુત્ર કનિષ્ક પહેલો, એમ અનુક્રમે આ કુશાનવંશી ત્રણે રાજાઓની

અનુક્રમે હકીકત ઉમર ૭ અને ૮ સુધી પહોંચી છે ત્યારે સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે એમજ માની શકાય કે જે ત્રીજો રાજા આવે તે, જો તેનો પુત્ર જ હોય, તો તે નાની ઉમરનો હોવો જોઈએ અને આપણે તો સિદ્ધ જ થયેલ છે કે, રાજા કનિષ્કની પાછળ ગાદીએ આવનાર વઝેષ્ક તેનો પુત્ર જ થતો હતો એટલે સમજાયું રહે છે કે વઝેષ્ક જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉમર નાની હોવી જોઈએ. જો કે આપણે તો પૃ. ૧૫૩ ઉપર તેની ઉમર ૪૦—૪૫ અને તેના નાનાભાઈ હુવિષ્કની ઉમર ૩૫—૪ હોવાની કલ્પના કરી બતાવી છે. પરંતુ આમ જે જણાવવું પડે છે તે એટલું જ કે તેની ઉમર ૩૦—૩૫ થી માંડીને બહુ તો ૪૫ની અંદર જ હોવી જોઈએ. એટલે તેની સ્થિતિમાં તેનું મન દીર્ઘકાલીન નિયમ-વાળું પાળી શકાય ત્યાં જ્યારે શિલાલેખથી પુરવાર થયું છે કે તેનો રાજ્યકાળ માત્ર ૪ વર્ષ જ ચાલ્યો છે ત્યારે એમ અનુમાન દોરાય છે કે તે કોઈક અકસ્માતનો ભોગ થઈ પડ્યો હશે. તેમજ તેની પોતાની

(૪૭) આ માટે પૃ. ૧૧૦નું લખાણ તથા તેની ટીકા નં. ૫ જુઓ.

ઉમર નાની છે તો તેના પુત્રની પણ નાની જ હોવી જોઇએ, જે આગળ ઉપર આપણે પુરવાર કરીશું કે તેની ઉમર માત્ર ૩ કે ૪ વર્ષની જ હતી

આટલું ટૂંક સમય તેનું રાજ્ય ચાલેલ હોવાથી પ્રથમ તો માનવામા જ નહોતું આવતુ કે આ નામનો કોઈ રાજા થયો હશે કે કેમ ! વળી તેના નામનો કોઈ સિક્કો પણ હજુ સુધી મળી આવ્યો નથી એટલે તે માન્યતા મજબૂત બનવા પામી હતી તેથી એક વિદ્વાને તેના વિશે લખતાં એવા શંકાસ્પદ શબ્દોમાં જણાવી દીધુ છે કે[૪૮] Huvishka was probably succeeded by one Vasishka whose name appears from inscription though not varified by a coin= સંભવ છે કે હુવિષ્કની પાછળ કોઇ વસિષ્ક નામે ગાદીપતિ થયો છે જો કે તેનું નામ શિલાલેખમા મળી આવે છે પણ તેને ટેકો આપતો કોઈ સિક્કો મળી આવ્યો નથી" અહીં હુવિષ્કની પાછળ ગાદીએ આવનાર તરીકે વસિષ્કને જો કે જણાવ્યો છે પણ આપણે અત્રે જે વાકય ઉતારવુ પડયુ છે તે તેનો અનુક્રમ બતાવવાને નથી પણ તે રાજાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારાતું હતું કે કેમ તે બતાવવા પુરતું જ છે વળી તેજ ગ્રંથકાર આગળ વધીને કહે છે કે,[૪૯] "He (Huvishka) was succeeded by Jushka about whom we know very little=તેની (હુવિષ્કની) પછી જુષ્ક ગાદીએ બેઠો છે, જેના વિશે આપણને બહુ જ થોડી, બલ્કે કિંચિત્ પણ-કાંઈજ માહિતી નથી" મતલબ કહેવાની એ છે કે, હુવિષ્ક પાછળ તખ્તનશીન થનારનું નામ વસિષ્ક એક વખતે જણાવે છે જ્યારે બીજી વખતે તેજ લેખક તેનું નામ જુષ્ક લખે છે એટલે વસિષ્કનું જ બીજુ નામ જુષ્ક હોવાનું જે આપણે પૃ ૧૬૬મા અનુમાન કરી જણાવ્યું છે[૫૦] તેને આ લેખક મહાશયના કથનથી સમર્થન મળે છે

બીજી બાજુ એવી સ્થિતિ હોવાનું પુરવાર થતું જાય છે કે, રાજા કનિષ્કે જે ગોઠવણ રાજકારોબાર ચલાવવાની કરી હતી, તદનુસાર હુવિષ્ક કાશ્મીરપતિ બન્યો હતો અને વઝેષ્ક મથુરાપતિ બન્યો હતો એટલે કે મૂળ ગાદીની બે શાખા થઈ ગઈ હતી. જો તે પ્રમાણે બન્ને શાખા સ્વતંત્ર જ પ્રવર્તી રહી હોય તો વઝેષ્કનું નામ કાશ્મીરપતિની વંશાવળીમા બિલકુલ મૂકી શકાય નહીં, પરંતુ જ્યારે રાજતરંગિણિ-કારે પોતે જ જુષ્ક-વઝેષ્કનું નામ કાશ્મીરપતિમાં ગણાવ્યુ છે ત્યારે સમજાય છે કે હુવિષ્ક ભલે પોતાને કાશ્મીરમા મહારાજાધિરાજની પદવી તુલ્ય માનતો હતો છતાંયે, મૂળ ગાદી પ્રત્યે-મથુરાપતિઓ તરફનું-માન તે સંપૂર્ણ રીતે જાળવી રહ્યો હતો, એમ સ્થિતિ દર્શાવે છે

હવે જ્યારે સાબિત થઈ ગયું છે કે તે નામનો રાજા તો થઈ ગયો છે ત્યારે તેના વિશે કાંઈ અન્ય માહિતી મળે છે કે કેમ તે તપાસવુ જ રહે છે તેના નામના શિલાલેખો જે મળ્યા છે તેમાંથી કાંઈ તત્ત્વ સાંપડતું નથી બનવાજોગ છે કે, તેનું રાજ્ય માત્ર અલ્પ-કાલિન હોવાથી તેના કાળે કાંઈ મહત્ત્વપૂર્ણ બનાવ બનવા પામ્યો નહીં હોય, તેમ બીજી બાજુ એમ પણ છે કે, તેના પિતા એટલો બધો મુલક વારસામાં મૂકી ગયો હતો કે તેને માટે વિશેષ લડાઈ લડી તેના જોખમ ખેડીને જમીન પ્રાપ્ત કરવા જેવુ રહેતું નહોતું એટલે જ્યાસુધી વિશેષ સામગ્રી સપ્રમાણ ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાસુધી તો એટલુ જ ઉચ્ચારવુ રહે છે કે, તેણે પોતે શાંતિમય જીવન જ પસાર કર્યું હોવુ જોઇએ વળી તેણે પિતાના સમયે રાજ્ય ચલા-વવાની તાલીમ તથા અનુભવ મેળવેલ હોવાથી પોતાના ટૂંક સમયના રાજઅમલે પણ, લોકકલ્યાણના કાર્યો કરી પ્રજાનો સારો ચાહ મેળવી લીધો હોવો જોઇએ

(૩) હુવિષ્ક-હુષ્ક

કુશાનવંશી રાજાઓ વિશે બહુ જ અલ્પમાહિતી આપણને અદ્યાપિ સુધી પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી ઘણી

---

(૪૮) હિ હિ. પૃ ૬૫૬
(૪૯) મજકુર પુસ્તક પૃ ૬૫૮
(૫૦) જુઓ ઉપર ટીકા નં. ૪૭

ઘણી બાબતો અંધારામાં જ પડી રહી છે. તેમાંથી રહેતે રહેતે માર્ગ નીકળતો જાય છે. ઉપરના પરિચ્છેદે, તેમની નામાવળી અને વંશાવળી ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરતાં, તેમાંથી એક બે બાબતનો નિર્ણય આપણે કરી શક્યા છીએ. તે એ કે જે કનિષ્ક નામની એક જ વ્યક્તિ હોવાનું અત્યાર સુધી ધારી લેવાયું હતું તેને બદલે હવે બે વ્યક્તિ થયાનું માનવું તથા કનિષ્ક પહેલાની પછી તેનો પુત્ર વઝેષ્ક થયો છે એમ માનવું. જ્યાં હજુ એક વિશેષ ગુંચવણભરી સ્થિતિ નિકાલ કરવા માટે રહી ગયેલી છે તેનો આપણે વિચાર કરવાનો છે. એ કે પોતે જ્યારે તેનો ઉંડ અને પરિસ્થિતિ સમજાવી દીધી છે પણ મન ઠરીને પુરવાર કરવાનું બાકી રહેલું હોવાથી તે સ્થાન ઉપર વિશેષ વધારો ન કરતાં આગળ ઉપર મુલતવી રાખવાનું પસંદ કર્યું હતું. તે વિષય હવે હાથ ધરીએ છીએ.

જે ગુંચવણ છે તે હુવિષ્ક અને કનિષ્કના ક્રમ સંબંધી છે. તેમાં પહેલો હુવિષ્કને મૂકવો કે કનિષ્કને? એક બાજુ આપણે કહી ગયા કુશનવંશની હકીકત જોઈએ કે રાજા વઝેષ્કનું મરણ તેના બે પ્રકાર થયું ત્યારે તેને એક નાનો પુત્ર હતો અને તે નાનો હોય અથવા પુત્ર જ હતો નહોતો? એટલે ગાદીનો ખરો હકદાર તો તેજ બની શકે અને તેનું નામ પહેલુંજ લખાવવું જોઈએ. જ્યારે શિલાલેખ ઉપરથી વળી બીજી પ્રકારની સ્થિતિ દેખાય છે.

તેમાં સ્થિતિ આ પ્રમાણેની છે.

(અ) હુવિષ્કના નામે ત્રણ શિલાલેખો છે—

(૩૩) આંકનો મથુરાનો, જેમાં તેને કોઈ પણ પદવી આપી નથી.

(૫૧) આંકનો વર્ષનો અને (૬૦) મથુરાનો—આ બન્નેમાં તેને મહારાજાધિરાજની પદવીથી આભૂષિત કરેલ છે.

(બ) કનિષ્કના નામે બે શિલાલેખો મળે છે

(૪૧) આરાનો અને (૬) મથુરાનો—આ બન્નેમાં તેને પણ મહારાજાધિરાજનું પદ અર્પણ કરાયું છે.

મતલબ કે હુવિષ્કને ૫૧ થી ૬ સુધી મહારાજાધિરાજ તરીકે અને ૩૩ સુધી કંઈપણ પદવી વિનાનો ઓળખાવ્યો છે. જ્યારે કનિષ્કને તો ૪૧ થી ૬ સુધી મહારાજાધિરાજ તરીકે સંબોધ્યો છે. એટલે કે ૪૧ થી ૬ સુધી કેમ જાણે બે મહારાજાધિરાજ હોય, અને તે પહેલાં, સાદા રાજા તરીકે એકલો હુવિષ્ક હોય, એવી સ્થિતિ હોવાનું તેમાંથી નીકળે છે. આવા બીજા લખાણમાં તેને ગાદી મળવાનાં બનાવ તો, વઝેષ્કના મરણબાદ તુરત હુવિષ્ક ગાદીપતિ થયો હોય એમ શિલાલેખો કહે છે અને બેમાં કાળ પછી ૩૩ થી ૪૧ વચ્ચેના કાળમાં (જ્યારે તે શોધવું જોઈએ)[૫૧] તે બન્ને જણા મહારાજા બને થયા છે. વળી તેની સ્થિતિ ૬ સુધી ચાલુ રહી છે એટલે કે ૨૮ થી ૪૧ સુધી હુવિષ્કનું એકલાનુંજ નામ છે અને ૪ થી ૬ સુધી તે બન્નેનું નામ છે આમ હોય તો હુવિષ્કનું નામ પહેલું મૂકવું જોઈએ. આ પ્રમાણે એક બીજાથી વિરુદ્ધ જેવી પરિસ્થિતિ દેખાય છે તો તેમાંથી સત્ય શું છે તે તારવી કહાડવા પુરતી આપણી મુંઝવણ છે.

જે સિક્કાના ઉપરમાં બન્નેનાં નામનો વિચાર કરેલ હોય તે કદાચ વધારે પુરાવા મળતા છે પરંતુ એકલાજ વિચાર કરવાનો હોય, તે તેથી કંઈક ખાતર કરેલાં. એટલે જે સાર છે તેની વિચારણા પ્રથમ કરી લઈએ.

રાજા વઝેષ્કનું મરણ નીપજ્યું ત્યારે તેને નાનો પુત્ર થયો હતો. વાસ્તવમાં તો તેજ ગાદીપતિ થઈ શકે, જ્યાં શિલાલેખમાં તેનું પહેલી પુરોહીતિનું નામ કોતર્યું નથી અત્યારે પણ છે. હુવિષ્કનુંજ નામ છે. તેનું કારણ શું? આ કાંઈક પ્રશ્ન છે. સામાન્ય રીતે એક એવો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે કે જો કોઈ રાજા સગીર હોય તો તે પુખ્ત ઉંમરનો થાય

(૫૧) આ પૂરી આ પરિચ્છેદ આગળના પાને મળીએ છે ત્યાંથી ગડ ૫૬.

અને તેને રાજ્યાભિષેક કરવામા આવે ત્યાસુધી કોઇને રીજટ તરીકે–રાજાના સરક્ષક તરીકે–નીમવામા આવે છે મુખ્ય અંશે આવો રીજટ, મજકુર બાળ-રાજાના અંગત સગાં કે સ્નેહીમાંથીજ શોધી કાઢવામાં આવે છે તે પ્રથાને અનુસરીને આપણો આ બાળ-રાજા જે પાછળથી કનિષ્ક બીજા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેના સરક્ષક–ટ્રસ્ટી તરીકે રાજા વઝિષ્કનો નાનો ભાઈ એટલે કનિષ્ક બીજાનો કાકો જેનું નામ હુવિષ્ક હતું અને જેને રાજા કનિષ્ક પહેલાએ પોતાની હયાતિમાં કાશ્મીર આદિ પ્રદેશનો વહીવટ કરવા માટે નીમ્યો હતો, તે હુવિષ્કનેજ મધળુ કામ કરવા નીમ-વામાં આવે તો બનવા જોગ છે. અને તે પ્રમાણે તેની નિમણુંક થઇ પણ હતી પરંતુ કેટલા વર્ષ સુધી તે સ્થિતિ ચાલુ રહી હતી તે આપણે તપાસવુ રહે છે

હુવિષ્કના નામે જે કેટલાક શિલાલેખો મળી આવ્યા છે તે આધારે ઉપરમા કહી ગયા છીયે કે તેણે ૪૦ થી ૬૦ સુધીના વર્ષોમા 'મહારાજાધિરાજ'ની પદવી ધારણ કરીને કામ લીધું હતું જ્યારે રાજા વઝેષ્કનું મરણ ૨૯માં નીપજ્યુ હોવાનું સાબિત થયુ છે એટલે તેમાંથી સાર એ નીકળે છે કે ૪૦ થી ૨૯ સુધીના વચ્ચેના ૧૧ વરસના ગાળામા તેણે તે બાળરાજાના રક્ષક–રીજટ તરીકે કામ કરેલું હોવુ જોઇએ આ સમય ૧૧ વર્ષનો હશે કે તેથી ઓછો હશે તે આપણે શોધી કાઢવું રહે છે તે માટે બીજી તો માહિતી આપણી પાસે નથીજ પરંતુ શિલા-લેખમાંથી કાંઇ મળી આવતું હોય તો તપાસીએ જેમ હુવિષ્કે મહારાજાધિરાજ પદવી યુક્ત પોતાને સબોધ્યાની નાનામા નાની સાલ ૪૦ની છે તેમ રાજા કનિષ્કે પોતાને મહારાજાધિરાજ પદથી યુક્ત તરીકે સબોધ્યો હોવાનું આરાના શિલાલેખથી જણાય છે અને તેમા ૪૧ નો સવત માંડેલ છે. એટલે ૪૦–૪૧ તે બે સાલમાંજ આ બન્ને રાજાઓ પોતપોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે ઓળખાવવા મડયા છે એમ સિદ્ધ થયું કહેવાય જો કે ૪૦ ને ૪૧મા બહુ તફાવત નથી, કદાચ ૪૦ના આંકનો શિલાલેખ કનિષ્કના નામનો આગળ જતા મળી પણ આવે, પરતુ અત્યારે સમાધાન ખાતર માની લ્યો કે, ૪૦ની સાલ મળી આવી છે તો તાત્પર્ય એ થયો કે, ૨૯થી માડીને ૪૦ વર્ષના ગાળામાજ[૫૨] હુવિષ્કે ટ્રસ્ટી–રીજટ તરીકે કામ કર્યું હતું પણ તેથી ઓછા સમય માટે નહીંજ–સિવાય કે ૪૦ના આંકથી નાની સખ્યાવાળો આંક તે બેમાંથી કોઇના નામવાળો અને મહારાજાધિરાજની પદવીથી જોડાયલ મળી આવે તો[૫૩] એટલે હાલ તુરત માટે એટલુ પુરવાર થયુ કહેવાય કે કનિષ્ક બીજો સગીર તરીકે માત્ર અગિયાર વરસ સુધીજ રહ્યો હતો વળી અત્યારસુધીનાં અનેક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાતોથી જાણી ચૂકયા છીએ કે, તે સમયે રાજ્યાભિષેક માટે લાયક થયાની પુખ્ત ઉંમર પ્રાપ્ત થયાની ઇયત્તા ૧૪–૧૫ વર્ષની ઠરાવવામાં આવી હતી એટલે રાજા કનિષ્કને પણ તે ઉંમરે રાજલગામ સુપ્રત કરવામાં આવી હશે એમ માનવુ રહે છે વળી તેજ હિસાબે તેની ઉંમર પોતાના બાપના મરણ સમયે ૧૫–૧૧=૪ વર્ષ માત્રનીજ હોવાનું કહી શકાશે આખી ચર્ચાનો સાર એ થયો કે, ૨૯થી ૪૦સુધીના અગિયાર વર્ષના સમયમા રાજા હુવિષ્કે, રાજા કનિષ્કની સગીરવયમાં રાજ્યવહીવટ ચલાવ્યો હતો અને અગાઉ જેમ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની બાબતમાં તેની સગીરવય દરમ્યાન તેના દાદા સમ્રાટ અશોકે રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો હતો, છતાં તે વહીવટના તેર વર્ષ અશોકના કાળે ઇતિહાસમા ચડાવાયા[૫૪] છે,

(૫૨) ૨૯ થી ૪૦ સુધી એટલે = ૧૧ વર્ષ સુધી જુઓ ઉપરની ટીકા ન ૫૧

(૫૩) આ બાબતમા ખાસ બારીકાઇથી તપાસ કરવાની જરૂર છે સભવ છે કે ૩૩થી ૪૦ સુધીના ૭ વર્ષના ગાળામાંનો કોઇ શિલાલેખ મદદરૂપ થઈ પડે તેવો મળી પણ આવે

(૫૪) બીજો એક દૃષ્ટાત ઇતિહાસનો ટાકી બતાવારો તેમા જો કે આ પ્રમાણે સગીરવય દરમ્યાન બન્યું નથી જ, પરતુ અગ્નિમિત્ર શુંગવશીના સમયે પુષ્યમિત્ર ગાદીપતિ નહોતો, છતા તેના નામે વર્તાવ થયો હોવાનું પુરાણકારોએ જણાવ્યું છે એટલે ઉપરના બનાવને મળતા તરીકે તેની નોંધ લેવી રહે છે

તેથી આ ૧૧ વર્ષ પણ રાજા કુણાલના નામે ગણ-
વામાં આવે તો આખી આગલી પ્રથાને જ અનુસરીને
ગણ લેવાયું છે એમ સમજી લઈ ચાલવું પડશે
નહીં. આ પ્રમાણે એક મુદ્દાનો ઉકેલ આવી ગયો
સમજવો.

બીજા મુદ્દાથી આ પ્રશ્નની છે ૨૪ થી ૧
ઈ.સ.પૂ. ૨ વર્ષ સુધી રાજા કુણાલ અને રાજા
પ્રિયદર્શિન બન્નેએ—બન્ને પોતપોતાને
બીજા મુદ્દાનો મહારાજાધિરાજ કહેવરાવે છે
છોડ તે કેવી રીતે બની શકે? તેનો
નિર્ણય કરવો રહે છે.

આપણે પ્રથમ મુદ્દાનો ઉકેલ કરતાં તો જે
પ્રથા આપણાથી જાણવી આવી છે તેનો આશ્રય લીધો
હતો અને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન તથા અશોકનો દૃષ્ટાંત
નજર સમીપ રાખ્યો હતો. પરંતુ તેમાં, જેમ
પ્રિયદર્શિનના રાજ્યાભિષેક વખતે તેનો સમ્રાટ
અશોક રાજ્યાસનથી નિવૃત્ત થઈ ગયો હતો, અને
પ્રિયદર્શિન પોતાના એકલાના નામે કારોબાર
ચલાવતો થયો હતો. એટલે તેમની બાબતમાં તો
કાર્ય વહન સરળ થઈ ગયું હતું. જ્યારે અહીં તો
તેમ બન્યું નથી, પણ બન્ને એકસાથે જ રાજ્યાસન
ઉપર છે ત્યારે તેનો ખુલાસો કેમ કરી શકાય?

આ માટે આપણે પ્રિયદર્શિનના સમયે શું
સ્થિતિ બનતી રહી હતી તે તપાસી જોઈએ અને
તેમાંથી તે મુદ્દાની જે કાંઈ મળી આવે તો
વિચારી શકીએ. પ્રિયદર્શિનના સમયે બન્યું
છે કે પોતે જ્યારે જૈનધર્મમાં આત્મા વધુ લગાવ્યો
હતો ત્યારે રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવાને,
યુવરાજો તથા કુમાર વગેરેને સોંપ્યો હતો
અને કુમારપાલ ઉપર કુણાલને સોંપ્યો હતો અને
ત્યાંથી પાછા આવીને પોતે કારભાર સંભાળી લે તે
પહેલાં તો તેનું મરણ થઈ ગયું હતું. તેવી રીતે તો
મગધની ગાદી ઉપર પ્રિયદર્શિન તેનો એક પુત્ર
કુણાલ તે આંધળો હોવાથી તેનો પુત્ર પ્રિયદર્શિન બનીને, તે આ
તેનો પુત્ર છે. એમ છે. તેમ સામાન્ય ક્રમ બની શકે છે
જે એક પુત્ર હોય તેને ગાદીએ આવે. પણ આમ તો

પરિસ્થિતિ કાંઈક ભિન્ન થઈ રહી હતી. કેમકે રાજા
પ્રિયદર્શિન પહેલેથી જ રાજ્યના ભાગ પાડીને બે
પુત્રોને તે ઉપર વહીવટ ચલાવવા નીમ્યા હતા. એટલે
તેમ પોતે કેટલીક ભૂમિને અધિકારી ઉપર નીમેલો
મુખત્યાર હતો તેમ તેને અશોકને પણ તેજ મુખ-
ત્યાર હતો. જ્યારે અહીં તો તેની અવસ્થા પોતે કરે
તે પહેલાં આ કાળી કુણાલનો નાશ થઈ ગયો હતો
એટલે તેનું કોઈ અવસ્થા ફેરવાને કોઈ કાળે સવાલ
તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે અને તેમ બનતાં થયું
હોય કે સ્થિતિમાં સ્થિતિ જે અવસ્થા બન્યું જોઈએ
ખ્યાલ તેના પ્રકાર આ પ્રમાણે હોય શકે છે:—

(૧) જેમ રાજા અશોક પોતાને સમગ્ર પ્રદેશ
ઉપર અધિકાર ભોગવે તેમ રાજા કુણાલ પણ
પોતાને સમગ્ર પ્રદેશ ઉપર અધિકાર ભોગવે,
એટલે કે એક વખતે બે રાજા થઈ કહેવાય.

(૨) રાજા અશોક કુણાલ કોઈ મુખ્ય શાખાનો
અધિપતિ અને બન્ને સમ્રાટ કુણાલ પણ એક શાખા
હતો તેથી મુખ્ય શાખાની અવસ્થામાં રહીને વર્તે.

(૩) કદાચ મુખ્ય અધિપતિ રાજા અશોકનું
મરણ થાય અને તેનો પુત્ર ગાદીએ હોય કે રાજા
કુણાલ પોતે તરીકે કામ કરે, પણ પુત્ર મોટો
હોય કે તે પુત્ર અધિપતિ બને અને કુણાલ તથા
તેના પુત્રો મુખ્ય ગાદીના વાલી તરીકે કામ કરે.

(૪) બેમાંથી એક શાખા નિર્મૂળ થાય તો,
કેવળ રહેતી શાખાના મુખ્ય ગાદીના માલિક બને.

આ ચાર પ્રકારની સ્થિતિમાં નં. ૨ અને ૩ તો
આપણે પ્રથાને અનુસરીને એક શાખા હોય તેની વાત
છે અને નં. ૧ તથા ૪ તે બે શાખા પડી હોય
તો તેનું નિરાકરણ કરવા માટે છે. આપણે પ્રથમ પ્રથમની
સ્થિતિ તો આપણે ઉપરથી કાઢવી વિચારી
જોઈ છે અને તેમાંથી પુરાવો ઉકેલ નથી આવ્યો
તેથી જ અત્યંત વિચારવા જેવાની પડી છે. એટલે
તે પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ બનાવ પામી હોય તો, ઉપર
જણાવી ગયેલું કેમ ઉકેલી શકાય છે તેની જ તપાસ
કરી રહી તે માટે નં. ૧ તથા ૪ની બાબત જ અને
વિચારવી ઉચિત થાય છે.

જ્યારે ૪૦ થી ૬૦ વર્ષ સુધીના ૨૦ વર્ષના ગાળામા બે રાજાઓએ પોતાને મહારાજાધિરાજની પદવીથી વિભૂષિત થયેલ માન્યા છે ત્યારે સ્વભાવિક સમજી શકાય તેમ છે કે તે સમયે તે બન્ને જણા પોતપોતાને એકબીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર જ માનતા હોવા જોઈએ અને તેમ માનવાનું ક્યારે બને કે તે બન્ને જુદી જુદી શાખાના તેમજ જુદા જુદા પ્રદેશના અધિકારપદે હોય તોજ તે પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિ આપણી વિચારણા નં ૧ અને ૩ માટે બંધબેસતી થતી દેખાય છે એટલે માનવુ રહે છે કે, તેમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે તે બન્ને જણાએ ભિન્ન ભિન્ન શાખા ચલાવી હતી[૫૫] તો પ્રશ્ન એ વિચારવો પડશે કે (૧) આમ થવાનું કારણ શુ છે ? અને (૨) તેવી સ્થિતિ ક્યા સુધી ચાલુ રહી હતી ?

(૧) તે પ્રમાણે થવાના કારણ માટે તો, ઉપરમા આપણે ઘણી વાર જણાવી ગયા છીએ તેમ, રાજા કનિષ્ક પહેલાએ જ પોતાની હયાતિમા જે ગોઠવણ રાજકારોબાર ચલાવવાની યોજી હતી અને તેમા પોતે ફેરફાર કરે તે પહેલા મરણ પામ્યો હતો, તેજ પદ્ધતિ પ્રમાણે રાજ્યના ભાગલા પાડવામા આવ્યા હતા અને એક ભાગ ઉપર મોટો ભાઈ અને તેના વંશજો રાજ કરે તથા બીજા ઉપર નાનો ભાઈ[૫૬] અને તેના વારસદારો રાજ્ય ચલાવે તે નીતિ ચાલુ રખાઈ હતી

(૨) બીજો પ્રશ્ન એ છે કે, તેવી સ્થિતિ ક્યા સુધી ચાલુ રહી હતી ?—આ પ્રશ્ન એટલા માટે ઉભો કરવો પડ્યો છે કે ૬૦ની સાલ પછીનો કોઇ શિલાલેખ એવો નથી મળી આવ્યો કે તેમાથી, આગળની માફક, બે મહારાજાધિરાજ હોવાનુ અથવા તો બે સ્વતંત્ર શાખા ચાલુ રહી હોવાનું કોઇ રીતે અનુમાન દોરવાનું તેમાથી ઉપજાવી શકાય એટલે એટલું ચોક્કસ થઇ શકે છે કે, આ પ્રથા ૪૦ થી ૬૦ સુધી જ અસ્તિત્વમા રહેવા પામી છે અને તે બાદ અદૃશ્ય થઇ છે, અથવા તો નાબુદ કરવામાં આવી છે તો વળી એ પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે કે તેમ થવાનું કારણ શુ ? તે માટે મારા મત પ્રમાણે વળી પાછા ફરીને આપણે શિલાલેખ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે તેમ છે આ વખતે આપણે શિલાલેખના માત્ર આંકડાની જ મદદ ન લેતા સાથે સાથે તેના સ્થળ વિશેની પણ તપાસ કરવી ઘટે છે

કનિષ્ક બીજા વિશે પ્રથમ તપાસ કરી લઇએ–તેના શિલાલેખમા ૪૧ અને ૬૦ના આંક છે તેમજ તેનાં સ્થાન જે આરા તથા મથુરા છે તે બન્ને સ્થળોનું ભૌગોલિક સ્થાન, કુશાનવંશી રાજ્યની બે શાખા પાડવામા આવી છે તે પરત્વે જો વિચારીએ તો સહજ દેખાઇ આવે છે કે તે બન્ને, મથુરાવાળી શાખાના અધિકારમા જ આવી રહેલ છે તેમજ તે બન્નેમાં કનિષ્કે પોતાને મહારાજાધિરાજના બિરૂદથી સંબોધેલ છે એટલે બીજો લાંબો વિચાર કરવાની અપેક્ષા જ રહેતી નથી, અને એકજ સાર કાઢી શકાય છે કે, તે પોતે ૪૦ થી ૬૦ સુધી વીસ વર્ષના ગાળામા પોતાની શાખાના અગ્રણીપદે જ બિરાજીત રહેલો હશે

હુવિષ્ક સંબંધી વિચાર કરતા, મથુરાના બે શિલાલેખમાથી એક ૩૩નો સાદો અને બીજો ૬૦નો મહારાજાધિરાજના પદ સાથેનો, જ્યારે ત્રીજો વર્ડકનો છે તે ૫૧નો છે અને મહારાજાધિરાજના પદયુક્ત છે. મતલબ કે તે બે સ્થળોનું સ્થાન તપાસીએ છીએ તો, મથુરાનું સ્થાન મથુરાવાળી શાખાના અધિકાર તળે જાય છે પરંતુ વર્ડક તે કાબુલથી ત્રીસ માઇલને છેટે હોવાથી તેનું સ્થાન કાશ્મિરવાળી શાખાના અધિકાર તળે ગણવુ પડશે આ પ્રમાણે એક સ્થાન

(૫૫) નીચેની ટીકા જુઓ

(૫૬) જો આ પ્રમાણે થયાનું પુરવાર થયું છે તો પહેલી શાખાનો અધિકાર–એટલે રાજા વઝેષ્ક–જુષ્કના અધિકાર કાશ્મિર ઉપર થયો ન જ ગણાય છતા રાજતરંગિણિકારે તો કાશ્મિરપતિઓની નામાવલિમા પણ જુષ્ક શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે એટલે માનવુ પડશે કે આ બે શાખામાની મૂળનું –મથુરાવાળાનું–આધિપત્ય આમ સ્વતંત્ર તરીકે સ્વીકારાયું હશે (ઉપરમા પૃ ૧૬૨નુ લખાણ અને ટીકા નં ૪૨ અને પૃ ૧૬૬મા કરેલું રાજા વઝેષ્કનું વર્ણન સરખાવો).

એક શાખાની હકુમતમાં અને બીજું સ્થાન બીજી શાખાની હકુમતમાં કેમ ! તે ગમે તે ટીકાવાળી પણ જરૂરિયાત છે. પ્રથમ તેના ઉકેલથી સર્વ રસ્તો સાફ થઈ જાવે પણ ખરો ! પ્રથમ મથુરાનો વિચાર કરી લઈએ, તેના બે શિલાલેખમાંથી એક સાતો છે બીજો મહારાજાધિ કુમાર છે આખ્યે ઉપરમાં પુરવાર કરી ગયા છીએ કે, અંતિમ બીજો સગીર હોવાથી ૨૯ થી ૪ સુધીના ૧૧ વર્ષ દરમ્યાન કુવિષ્ણુ રાજાના મુખ્ય તરીકે કારભાર ચલાવ્યો છે અને તે કારભાર તેણે મથુરામાં રહીને ચલાવ્યો હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેમજ ૩૩ની સાલમાં પોતે મથુરાની શાખા પરત્વે ખરો સર્વ સત્તાધીશ હતો, છતાં કોઈ સાબૂત તો ન જ મળી શકાય; એટલે એમ સમજાય કે તે શિલાલેખ જ્યારે પોતે સગીર કુમારની વતી રાજા ચલાવતો હતો ત્યારે જ તેણે મથુરામાં કોતરાવ્યો. હવે અને તે ઉપરમાં વર્ણવેલી બધી વસ્તુસ્થિતિને જ્યાં નર નથી બેસતી જ છે. પરંતુ મથુરાના બીજા શિલાલેખનો વિચાર વિશેષ કરવો રહે છે કેમકે તેની સાલનો અંક ૧ છે અને વળી મહારાજાધિરાજનું બિરુદ છે જ્યારે આખ્યે તો એમ સાબિત કરી ગયા છીએ કે, રાજા કુવિષ્ક ૪ થી ૧ સુધી કાશ્મીરની ગાદીએ રહેલ હતો એટલે ત્યાંનો મહારાજાધિરાજ જરૂર કહેવાય અને તે હિસાબે બંનેનો ૧૧ની સાલનો શિલાલેખ વાસ્તવિક હોવાનું પણ કબૂલ કરી શકાય; પરંતુ મથુરાના ૧ વાળા બાબતની પણ કેમે કરી બેસાડાતી નથી. અને એક વાતની યાદ આપવાની આવશ્યકતા છે કે ૧ની સાલ રાજા કુવિષ્કનું મહારાજાધિરાજના પદના ભોગવટાનું અંતિમ વર્ષ બતાવ્યું છે કેમકે ૪ થી ૧ સુધીજ તે પદ તેણે ભોગવ્યું છે અને તે બાદ પૃ. ૧૭૦માં જણાવેલ પ્રમાણે તેનું કે તેના વંશનું નામનિશાન જણાયું નથી એટલે પૃ. ૧૭૦માં ઉપર જણાવેલ પ્રમાણે નં. ૪ વાળીજ સ્થિતિ બનવા પામી હોય છે આ પ્રમાણે રાજાકુવિષ્કના

મથે શિલાલેખ હોવાથી સર્વ ઘટના, એ નં. ૧ અને ૪ વાળી સ્થિતિ હોવાનું અશક્ય, તેમજ બરાબર મળતી આવતી નથી. છતાં હવે ૧૦ની સાલના મથુરાના બાબતને એકદમ ખુલાસો તો મેળવવો જ રહે છે. તે માટે એક જ કારણ રજુ કરી શકાય, કે તે વર્ષ તેનું અંતિમ હોવાથી, તે સમયે તે ગાદિ પતી ગયો હશે એમ એ. અને કોઈ પુત્ર તેને ન હોવાથી કાશ્મીર એટલે દૂર રહેવામાં પોતાના ખાતરી બંધવમાં કોઈ એકમાત્ર માણસ સારવાર કરનાર પોતાની પાસે ન મળવાથી એટલી પોતાનો અભિષેક એમ પોતાના બાળક સમા પુત્રની જેમ તેણે ઉછેરેલો હતો એવો-રાજા અંતિમ બીજો હતો તેની પાસે જઈને જ મથુરા આવી ગયો હોય, કે જેથી રાજા અંતિમ જ પોતાના પ્રત્યે ઉપકાર ભાવને લઈને કે પોતાને નાનપણમાં તેણે ઉછેર્યો હતો તે ઉપકારનો બદલો વાળવાના હિસાબે, રાજા કુવિષ્કને મથુરામાં તેડાવી લીધો પણ હોય. ગમે તે કારણ બનવાજોગ બન્યું હોય, પરંતુ પરિણામે રાજા કુવિષ્ક મથુરામાં હાજર થયો હતો એમ અને વધારામાંથી પાછો ઉઠવા પામ્યો ન હોવાથી તેની શાખા બંધ પડી ગઈ અને અંતિમ બીજો સર્વ સામ્રાજ્યનો સ્વામી બન્યો. એટલે હવે બીજી કુશાનીયતા પણ સર્વ વાતે પડતો મૂકીને જાણી શકો હશે.

આ સ્થિતિ થી તે માટે સર્વ ઘટનાનો સાર ટૂંકમાં કહી લઈએ. અંતિમ પહેલો જ્યાંસુધી રાજાની બહાર હતો ત્યાંસુધી તેના ક્રમાનુસાર

સર્વનો સાર: કુમાર વઝેષ્ક મથુરામાં રહીને યુવરાજ તરીકેનો અધિકાર સંભાળી લીધો હતો જ્યારે કુવિષ્કે કાશ્મીરનો અધિકાર સંભાળી લીધો હતો. રાજા અંતિમ પહેલાનું મરણ ૨૨ માં વર્ષ બન્ને ભાઈઓ પોત-પોતાને સ્થાને અલગ વૃત્તિ ઉપર સ્વતંત્રપણે રાજા મનાતા થયા હતા. તેવામાં ૨૮ વર્ષે એટલે ૧૬ની સાલમાં રાજા વઝેષ્ક-હુવિષ્કનું મરણ આસપાસે

(૫૩) જુઓ પુસ્તક પ્રથમ (પૃ. ૧૩૧ ટી. નં. ...) તેમ પૃ. ૧ તેમાં લખ્યું છે કે ... [illegible]

(૫૪) [illegible] છે (જુઓ પૃ. ૧૩૩ ... [illegible]

રહે છે. ... વર્ષે મહારાજ ... કુવિષ્ક ... [illegible]

થતાં, અને તેનો પુત્ર માત્ર ૩-૪ વર્ષની ઉમરનો હતો તેથી, તે પુત્ર ઉમ્મર લાયક થાય અને તેનો રાજ્યાભિષેક થાય ત્યાં સુધીના એટલે ૨૯ થી ૪૦ સુધીના ૧૧ વર્ષ સુધી, રાજા હુવિષ્ક પોતે મથુરામા રહીને બંને દેશનો કારભાર ચલાવ્યે ગયો હતો પછી ૪૦ની સાલમાં રાજા કનિષ્ક બીજાનો રાજ્યાભિષેક કરી, પોતે પાછો પોતાના મુલક કાશ્મિરમાં રાજ ચલાવવા ગયો હતો એટલે કે પૂર્વની પેઠે-રાજા વઝેષ્કના સમયે જેમ હતું તેમ-પાછી કુશાનવંશી રાજાઓની બે શાખા થઈ ગઇ હતી તેવી સ્થિતિ ૪૦થી ૬૦ સુધી ચાલુ રહી તેવામા રાજા હુવિષ્ક અત્યત બિમાર પડી જવાથી તેને મથુરામા આવવુ પડયુ અને ત્યા તેનો દેહોત્સર્ગ થયો ઉપરાંત તે અપુત્ર હોવાથી તેનો મુલક પણ મથુરામા ભેળવી દેવાયો, એટલે પાછી કુશાનવંશની એકજ શાખા ફરીને અવિભાજ્યપણે પ્રવર્તવા માંડી

વંશાવળી અને નામાવલિ ગોઠવતાં જે કેટલીક મુશ્કેલીનો ઉકેલ તે સમયે કરી શકાયો નહોતો પરતુ આગળ ઉપર કરી લેવાશે એવો દિલાસો દેવાયો હતો તે ઉપર પ્રમાણે થઈ ગયો છે એમ હવે સમજી શકાશે

હુવિષ્કની ઉમર દનિષ્કના મરણ સમયે એટલે ૨૩ની સાલમાં જ્યારે વઝેષ્કને ૪૦ વર્ષનો ટેવ્યો હતો ત્યારે કનિષ્કને પાચેક વર્ષ તેનાથી નાનો ગણીને ૩૫ વર્ષનો ઠરાવ્યો હતો. હવે તેનું મરણ ૬૦મા નીપજ્યુ સાબિત થયું છે એટલે તેનું રાજ્ય ૬૦-૨૩=૩૭ વર્ષ ચાલ્યું ગણાય અને તે ગણતરીએ તેની ઉમર ૩૫+૩૭=૭૨ વર્ષની લગભગ ગણાશે તેના ૩૭ વર્ષના રાજકારભારમાં, વચ્ચેના ૧૧ વર્ષ (૨૯ થી ૪૦ સુધીના) તેણે પોતાની કાશ્મિરની ગાદી સંભાળવા ઉપરાંત, મથુરાનો વહીવટ પણ ચલાવ્યો હતો તેણે એકે પુત્ર પાછળ ગાદીએ આવે તેવો મૂકયો નહોતો એટલે કે તે અપુત્ર મરણ પામ્યો હતો તે સિવાય અન્ય કાંઈ વિશેષ જાણવા જેવુ ન હોવાથી આપણે આગળ વધીશુ છતા એટલું કહી દઇએ કે, રાજા કનિષ્ક પહેલાએ જે ભૂમિ વિસ્તાર પોતે હિંદની બહાર વધારી દીધો હતો તેમાંથી કયો, કેટલો અને ક્યારે ક્યારે ખસી ગયો હતો ને જણાવવુ જોઇએ પણ તે હિંદના ઇતિહાસનો વિષય ન હોવાથી આપણે તે બાબતમા દુર્લક્ષ સેવીએ છીએ

(૪) કનિષ્ક બીજો

ઉપર સાબિત કરી ગયા છીએ કે, કનિષ્ક બીજો ઉમર લાયક થતાં તેનો રાજ્યાભિષેક કરી મથુરાની ગાદી તેને સુપ્રત કરવામા આવી

પાછુ તેમના અનુક્રમ વિશે હતી એટલે મથુરા પરત્વે જો ક્રમ ગોઠવવાનું નક્કી કરવુ હોય તો રાજા હુવિષ્કનું નામ પ્રથમ આવે અને પછી જ કનિષ્ક બીજાનું નામ આવી શકે પરતુ ત્યાં હુવિષ્ક માત્ર ટ્રસ્ટી તરીકેજ નિમાયેલ હોઇને તેને રાજપદે આવેલ ન ગણીએ તો મથુરાપતિઓની નામાવલિમા હુવિષ્કનું નામ બકાતજ રહી જતું લેખવુ રહે અને જો કાશ્મિર દેશનું વર્ણન કરવાનું હોય તો, કનિષ્ક બીજાની સત્તા તો ૬૦ માં હુવિષ્કનું મરણ નીપજ્યુ તે બાદજ થવા પામી હતી એમ ગણાય એટલે કાશ્મિર દેશની વંશાવળીમા હુવિષ્કનું નામ તો અવસ્યમેવ આવવુજ રહે અને તે પણ હમેશાં કનિષ્ક બીજાની પહેલાજ

જેમ મથુરાપતિઓની ગણનામાં રાજા હુવિષ્કનું નામ કાંઇક ઢચુપચુ જેવુ લેખી શકાય છે, તેમ કાશ્મિરપતિની નામાવલિમા રાજા વઝેષ્ક-જુસ્કના નામ વિશે પણ તેવી સ્થિતિ હોવાનું સમજી શકાય છે. એટલે સાર એ થયો કે,

(૧) મથુરાપતિની નામાવલિનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે જાણવો

પ (જુઓ ૧૭૨મી) કે રાજા હુવિષ્કના નામનો અને મહારાજાધિરાજ પદ સાથેનો એક શિલાલેખ આક ૨૮ની સાલનો મળી આવ્યો છે. તે વાત સત્ય ઠરે તો તે ૨૮ની સાલ, પોતે જ્યારે કાશ્મિર પતિ તરીકે સ્વતત્ર અધિકારપદે હતો તે સમયનો સમજવો.

કિન્તુ તે હકીકત સિદ્ધ થયેલ ન હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ અગત્યના બનાવ તરીકે કરવાનો નથી.

કનિષ્ક પહેલો વઝેષ્ક—હુષ્ક હુવિષ્કનું અભીક્ષક અને તે બાદ કનિષ્ક બીજો.

(૨) પ્રિયદર્શિની નામાવલિનો અનુક્રમ[૫૪] ના પ્રમાણે અનુક્રમે કનિષ્ક પહેલો—વઝેષ્ક—હુષ્કનું અભીક્ષક; પછી હુવિષ્ક અને તે બાદ કનિષ્ક બીજો.

કનિષ્ક બીજાનું નામ કૈસર હોય તેમ તેણે પોતે કોતરાવેલ લેખ ઉપરથી સમજાય છે. મિ. સ્ટેન કોનાવ (Sten Konow) કૃત તેના નામના ખરોષ્ટી શિલાલેખો નામના તથા કોર્પસ પુસ્તક ૨ પૃ ૧૬૨ ઉપર આરા નામે ગામના શિલાલેખમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે—[૧] મહારાજસ રાજતિરાજસ દેવપુત્રસ કૈસરસ વઝેષ્ક પુત્રસ કનિષ્કસ એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપરના વાક્યમાં ટીકા સમો વઝેષ્કના પુત્ર કનિષ્ક બીજાને લાગુ પડતાં લિખ્યું છે તે આધાર કનિષ્ક બીજાનું નામ કૈસર હોવાનું આપણે માનવું રહે છે.

ઉપરના સંબંધમાં જણાવવાનું એટલું જ કે તેના પિતા વઝેષ્કના મરણ સમયે તે ૧૨ વયનો હશે તેની ઉમર ૪ થી માંડીને ૧૦—૧૧ વર્ષની હોય અને તે પૂરી બિનઅનુભવી રાખીએ ત્યાં તે સગીર હતો એટલું તો ચોક્કસ છે એટલે તેનો જન્મ ૨૫ થી ૧૮ સુધીના સાત વર્ષમાં થયેલો ગણવો પડશે અને તેનું મરણ તો ૬૩માં નીપજ્યું છે એટલે તે હિસાબે તેનું આયુષ્ય ૪૫થી ૭૫ સુધીનું ગણવું થાશે. જ્યારે તેનો સમય રાજ્યાભિષેક ગાદીએ બેઠો ત્યારથી જ ગણવામાં આવે તો ૬૩—૨૯=૩૪નો અને ૪ મા (જે તેની આસપાસ છે તો તે હિસાબે તેટલો સુધારો કરવો પડશે) રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારથી ગણીએ તો ૬૩ ૪૫ના વર્ષનો ગણો થાશે.

કનિષ્ક બીજાનું રાજ્ય ખરેખર રીતે તો જ્યારથી તેનો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારથી જ આરંભિત થયું ગણવું ઉચિત લેખાય. તેથી સાલ રાજ્યના અંકો અત્યાર સુધી તો આપણે ૪ની ગણ્યા છે પરંતુ તેના જન્મ ગણવું ઉચિત વિચારતાં અને તે અંકોનો ઉપયોગ ઉતારતાં, કારણ તે સાલને બે ચાર વર્ષ આગળ પાછળ કરી જવાની જરૂર પડે. તે સાલ ગમે તે પ્રમાણ ૪ પ્રમાણ રાખીને જ ગણવાનું છે. તે સાલ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અતિ ઉપયોગી છે કારણ તે સાલમાં જેમ કનિષ્ક બીજાનું જન્મ થઈ ગયું દેખાય છે અને પોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે ઓળખાવતો દેખાય છે તેમ ક્ષહરાટપતિ હુવિષ્ક પણ પોતાને તેજ પદ નોંધીને એક સ્વતંત્ર સમ્રાટ હોવાની ઉદ્ઘોષણા જગત સન્મુખ કરેલી જણાય છે. વળી બીજી બાજુ, ચષ્ટનના સમયમાં અને રુદ્રદામનમાં પણ તેજ સમયે ફેરફાર કરાયો હતો. વિશ કરવા કરણ છે. અત્યાર સુધી તે તેના પિતા ક્ષત્રપતિની પેઠે કેવળ ક્ષત્રપજ ગણાતો હતો તેના બદલે અત્યારથી મહાક્ષત્રપની પદવીએ તેને ગણવામાં આવ્યો હતો. અને જરનલ ઑફ ધી રૉયલ એશિયાટીક સોસાયટીના પુ ૨ ભાગ ૧ પૃ ૬૨ માં ટીકા કર્યો પ્રમાણે The statues of Kanishka and Chashthana being found together કનિષ્ક અને ચષ્ટનની પુતળી સાથે મળી આવી છે તો પ્રતિતિ થાય છે કે ખુદ કનિષ્ક જ પોતાની પછી

---

(૫૪) આ અનુક્રમ અને તેના સમયના નિર્ણયની હકીકત વાચક (જુઓ પૃ. ૧૬૨ થી આગળ) ને ખાસ ભલામણ છે તો તેનું અમુક અભ્યાસીને હવે તેમ જ આવશ્યક સમજ ગણાતા ભાગે તેનું છે ઘણી વિશેષ ખુલાસાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

(૧) જુઓ ૧૯૦૫ના જુલાઈ માસિકનો માર્કંડેય ભા૦ ૫. ૧૫માં "અનુક્રમ વગ સાથ" નામનો લેખ તેમાં મૂળ ધાતુઓ સાથે આપણી નિર્ણય કરવા જણાવ્યું છે કે ... ભાગે કેમકે ત્યાં કુશાનવંશ કામ ૯, ઉપ ધાતુ ભાગ ૧૫ ઉપરથી વઝેષ્કપુત્ર હુવા હૈ। જિસકી માલુમ હોતા હૈ કિ કનિષ્ક કા પિતા વઝેષ્ક થા, કિન્તુ અભી તક યહ નિશ્ચિત નહીં હૈ કિ પિતા કા નામ પ્રાયઃ લિખિત હોતા હૈ

આ હકીકત ભાવનગર ઈ. સ. ૧૯ની હકીકત પરથી જાણવો. (જો તે વિષે કે વિષયનો મેળ છે).

તેને બેમારીને તે—પુતળાં—કોતરાવ્યા હશે, તેમજ તે સમયે ચષ્ઠણ પોતાના શહેનશાહનું કૃપાપાત્ર હોવાનેજ જોઈએ જ્યારે તેને મહાક્ષત્રપ પદે નિયુક્ત કર્યો છે ત્યારે તેને વિશેષ પ્રદેશ ઉપર અધિકાર ભોગવવાની સત્તા કદાચ અપાઈ હોય, અથવા છેવટે ક્ષત્રપ ધ્યમોતિક જે ભૂમિ ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો તેટલીજ ભૂમિ ઉપર, પણ તેને સ્વતંત્ર અખત્યાર આપીને તે પદ સમર્પિત થયુ હોય પરંતુ સ્વતંત્ર અખત્યાર અપાયો હોય તે સ્થિતિ ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપના વૃત્તાંત ઉપરથી વધારે બંધબેસતી આવે છે એટલે સાર એ પયો છે, કનિષ્ક બીજાએ જેમ મથુરા પ્રદેશ ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ સ્વીકાર્યું તેમ તેણે રાજા હુવિષ્કનું કાશ્મિર ઉપર અને રાજપુતાના—તથા સિંધ દેશ ઉપર મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણનું સ્વામિત્વ હોવાનું જગતને મનાવ્યુ છે આ પ્રમાણે સ્થિતિ પોતે પોતાની રાજી ખુશીથી ઉભી કરી છે કે પોતાને તેમ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે તે પ્રશ્ન અલગ રાખીએ (કેટલીક પરિસ્થિતિનું વર્ણન આ નવમખંડે છુટું છવાયુ આપ્યુ પણ છે) પરંતુ એટલુ નક્કી થયું કહેવાય કે કનિષ્ક પહેલાના સમયે જે ભૂમિવિસ્તાર મથુરાપતિની આણમા હતો તેમાથી ઘણા અંશે ઓછો, આ કનિષ્ક બીજાની આણમા હતો, બલ્કે એમ કહીએ કે મથુરાની મૂળ ગાદિ તો નામશેષ જેવી જ થઈ ગઇ હતી તો પણ ખોટુ નથી સંલગ્ન આ સ્થિતિમાં, રાજા હુવિષ્કના મરણ બાદ, પાછા પંજાબ કાશ્મિર આદિ દેશો મથુરાની આણમાં ઉમેરાયલા હોવાથી કાંઈક સ્થિતિ વધારે મજબુત થવા પામી હતી ખરી આ પ્રમાણે રાજકીય સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો છે સામાજીક અને ધાર્મિક સ્થિતિ વિશે પણ બે અક્ષર કહી શકાય તેમ છે બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોને આધારે એમ નોંધ થયેલી દેખાય છે[૬૧] કે, Fourth council at Kundalvana near Shrinagar under presidentship of Parsva= પાર્શ્વ નામના આચાર્યના પ્રમુખપદે શ્રીનગરની પાસેના કુંડલવનમા ચોથી ધર્મસભા ભરવામાં આવી હતી. આ સભા બૌદ્ધધર્મીઓની ગણાય છે એટલે તેણે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો એમ કહી શકાય પણ તેથી કરીને કેટલાકનું જે એમ માનવુ થાય છે કે, તેના વંશના રાજપુરૂષો બૌદ્ધ ધર્માનુયાયિઓ હતા, એ કાંઇ પુરવાર થતું નથી એમ તો બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં રાજા અજાતશત્રુને પણ આ ધર્મના કાર્ય માટે અમુક દાન કરતો બતાવાયો છે છતાં તે અન્યધર્મનોજ ભકત પુરવાર થયો છે એટલે માનવુ રહે છે કે, આ કુશાનવંશીઓ પોતે ભલે બૌદ્ધધર્મી નહીં હોય, પરંતુ જેમ દરેક રાજાની ફરજ છે કે, તેણે પોતાની પ્રજાના દરેક ધર્મ પ્રત્યે સમભાવે જોતા રહેવુ, તેમ તેમણે પણ, પોતાની બૌદ્ધ પ્રજાએ જે અધિવેશન ભર્યું હોય તે પ્રત્યે પોતાની દીલસોજી તથા હમદર્દી બતાવી હોય. આપણા આ પ્રકારના અનુમાનને, ઉપરના તેજ ગ્રંથકારના કથનથી, પાછુ સમર્થન પણ મળી આવે છે કેમકે આ રાજાઓએ કોતરાવેલ દેવદેવીઓના અનેક વર્ણનો આપીને છેવટે તેમણે લખ્યુ છે કે "But no figure and name of Buddha=[૬૨] પરંતુ બુદ્ધદેવની કોઈ આકૃતિ કે નામ સુદ્ધા પણ તે ઉપર નથી" આ શબ્દ જ સૂચવે છે કે ગ્રંથકારને પોતાને પણ તેઓ બૌદ્ધધર્મી હોવાની શંકા ઉદ્ભવી છે અત્રે એક વાતની યાદ આપીએ કે, વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય એમ બંધાતો ગયો છે કે, જ્યા બૌદ્ધધર્મીઓને ધાર્મિક સંસ્મરણ ઉભા કરવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યાં હમેશાં અથવા મુખ્ય અંશે, બુદ્ધદેવની મૂર્તિ જ પધરાવતા હતા અને આ સ્થાને તો તે પ્રમાણે કોઈ મૂર્તિ પણ નથી મળી આવતી તેમજ બુદ્ધદેવનું નામોચ્ચારણ પણ થયું નથી એટલેજ તેમને ઉપર પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય કદાચ સભાળપૂવક ઉચ્ચારવો પડયો હશે એમ સમજાય છે પરંતુ આ સભા વિષે પ્રખ્યાત સંશોધક મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથ પોતાના વિચાર વ્યકત કરતા જણાવે છે કે (જુઓ અ હિં ઇં આવૃત્તિ ૩ પૃ ૨૬૭) Buddhist council Kanishka's council which is

(૬૧) જુઓ હિં હિ પૃ ૬૫૬

(૬૨) હિં હિ પૃ ૬૫૬

Ignored by the Ceylonese chroniclers who probably never heard of it, is known only from the traditions of Northern India as preserved by the Tibetan, Chinese and Mongolian writers. The accounts of this assembly like those of the earlier councils are discrepant and the details are obviously legendary—બૌદ્ધ ધર્મની જે સભા–પ્રિયદર્શિનની સભા–વિશે સિંહાલીઝ ઇતિહાસકારો અજાણ છે અને તેમણે તે વિશે કાંઈ લક્ષ્ય આપ્યું પણ નથી. તેની માહિતી તિબેટના ચીનના તથા મોંગોલિયાના લેખકોએ જાળવી રાખ્યા પ્રમાણે માત્ર ઉત્તર હિંદમાં ચાલી આવે છે. આગલી સભાઓની પેઠે આ સભાનો હેવાલ પણ વિરોધાભાસી જણાય છે અને તેની વિગતો પણ સ્પષ્ટ રીતે દંતકથારૂપ છે. તેમની કહેવાની મતલબ એ છે કે ત્રણે બૌદ્ધ સભાઓ વિષેની માહિતી ગમે તેટલી આશ્ચર્યકારક રીતે અવ્યવસ્થિત રહેલી હોય તો પણ તે બહુ વિશ્વસનીય ગણાય એવી નથી; આ અભિપ્રાયનો વિચાર કરવો રહે છે. વાસ્તવિકપણે કુણાલથી રાજ્યમાંનું ધાર્મિક વાતાવરણ જે થઈ તે તો આપણે આગળ આવતી કથા જોઈએ. આ પ્રમાણે ધાર્મિક પરિસ્થિતિ તેના રાજ્યે હતી.

સામાન્ય નજરનો વિચાર કરતાં એમ સમજાય છે કે તેનું આયુષ્ય જીવન બહુજ શાંતિમય પસાર થયું હશે. કેમકે તેને જો લડાઇઓ જ લડવી હોત અને અનેક મુલકોની જ જીત કરવી હોત તો, જે ઓળખાણ પડેલી તેણે ગાદી ઉપર આવતાં જ પોતાના કામ કુશળ અને સત્તા આપણી પ્રજાને કરી આપી હતી—એટલે કે જેનેતેને કરી જ નહોત પરંતુ આનો કે નિરુપણે ત્યાં તક થઈ હતી. આમ તો આપ જ તે કે જો તેની ઇચ્છા હોત તો પોતાના ઉપર ઉપકાર પણ તેણે કોઈ પ્રકારનો પ્રસંગ લેવો હોત જ. જ્યારે ઇતિહાસને પાને તેની કોઈ નોંધ જણાઈ રહેલી નથી જ. ઉલટું એવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો દેખાય છે કે જ્યારે તેની તરીકેનું હતા અને શાંતિ જેવો પ્રસંગ મળે એવો મળ્યા ત્યાં તેમ હતું. વળી એમ જ ગણાય કે સન સવેનચોક બીજાભીષણ જીવનમાં (જુઓ પૃ. ૩૪૮ નું દૃષ્ટાંત) ચાર મેતારી–કે નવવાઈ ઘણી હતી અને ચર્ચાવિષયની સત્તા ત્યાં આપવા લીધી હતી, તેમ આ પ્રિય જીવનમાં પણ તેનું જ અનુકરણ થયું હતું. પરિણામે તેનામાં સત્યાર અસામાન્ય ધર્મવૃત્તિ બનતા પામ્યો હતો જે કદાચ આપણે આગળના પરિચ્છેદે આલોચનાના છીએ. મતલબ કે તેણે કોઈ જાતની યુદ્ધિકળા જેવી વાતથી નથી. વળી તેનું મોટું વાંચો મન પાત્ર તો બોધપૂર્ણ છે જેમાં પોતે કંઈ નવો કે પરાક્રમીન પામ હતો એમ પણ પુરવાર થતું નથી. આ પ્રમાણે દરેક પરિસ્થિતિ વિચારતાં સમ જ છે કે તે નવજ શાંતિપ્રિય જીવન ગાળનાર આત્મી હોવો જોઈએ. જ્યારે શાંતિપૂર્વક જીવન ગાળ્યું છે ત્યારે તેને કશા તરફ સમય ગાળવાનો અવકાશ મળ્યો હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ સ્થિતિ તેણે પોતાના ધર્મ પ્રત્યે બનાવેલી ભક્તિ અને ધ્યાન બતાવતાં જે અનેક વસ્તુ, મૂર્તિઓ વિ. તેના રાજ્યપાટ મથુરા શહેર અને તેની આસપાસની કાંઠી હિસ્સામાંથી મળી આવ્યાં છે તે ઉપરથી પુરવાર થતી ચાલે છે. પ્રથમ એમ લક્ષિત કરાય કે ઉપરની વસ્તુઓમાં પ્રિયદર્શિનનું નામ જે કોતરાયેલું નજરે પડે છે તે તો પ્રિયદર્શિ પદેથાનું પણ પડતી થી છે. અલબત્ત એમ છે પરંતુ પ્રિયદર્શિ પદેથાનું દૃષ્ટાંત આપવા કોઈ આગ્રહ જોઈએ કે તેણે તો પોતાના જીવનનો સર્વે ઉપર ભાગ હિંદની બહાર જ ગાળ્યો છે; ત્યાં જે બાપિકનું વર્ષો તે હિંદમાં રહ્યો હતો તેમાંય પણ ભાગ તો રજપુતાના અને સિંધ જેવા દેશો તરફ મથાઈ થઈ જવામાં જ ગાળ્યો હતો. એટલે સાબિત થાય છે કે પ્રિયદર્શિનની નામવાળી વસ્તુઓ નિર્માતા મુખ્ય ભાગે પ્રિયદર્શિ બીજો જ હોઈ શકે અને તેમ હતો.

૧ ૧૫૪ માં મથુરાથી આ મૂર્તિઓ લઈ આવવાનું નમ્રતાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને મિ. મૂર્તિઓ જે પ્રિયદર્શિ અને બીજો–મિત્ર બન્નેની સમયની સ્થાપનાનું વર્ણન અને સરખામણી કરવાનો છે તે વિચારીશું.

બન્નેના નામ અને આયુષ્ય લગભગ સરખા હોવા છતાં સ્વભાવમા તેમજ અન્ય હકીકતે તેઓ ઘણાજ ભિન્ન પડી જતા દેખાય છે

બન્ને કનિષ્કની સરખામણી પહેલાનો રાજ્યકાળ ટૂંકો છે. બીજાનો દીર્ઘકાલિન છે, બલ્કે સારાયે વંશમા સર્વથી લાંબો છે પહેલો આધેડવયે રાજ્યાસને આરૂઢ થયો છે, બીજો ઉગતી યુવાનીમાજ રાજપદને પામ્યો છે એટલે પહેલો સ્વાનુભવને લીધે સાહસિક નીવડ્યો છે, જ્યારે બીજો તદન નિરપેક્ષા વૃત્તિ સેવતો દેખાયો છે પહેલાનું, આખુયે જીવન કહો કે લડાઈઓ લડવામાજ પસાર થયું છે એટલે તેને લોક કલ્યાણના માર્ગો વિચારવાનો, કે પોતાનું તેમજ પ્રજાનું સામાજીક અથવા આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવા માટે, પરિસ્થિતિ રચવાનો કોઈ અવકાશજ રહ્યો નહોતો જ્યારે બીજાનું જીવન શાંતપણે વીતેલ હોવાથી તેણે આ સર્વે બાબતમાં ઠીકઠીક કાળવ્યતીત કર્યો લાગે છે જેથી બીજાએ જે કળારસિકતા બતાવીને પોતાનું નામ અનેક સસ્મરણોદ્વારા ભવિષ્યની પ્રજામાં અમર કરી બતાવ્યુ છે તેમાંનું અલ્પાશે પણ પહેલાએ કરી બતાવ્યું કહેવાશે નહીં

રાજકીય જીવનમા પહેલાનું જેટલું પરાક્રમશીલ ગણાય તે પ્રમાણમા અનેકાશે બીજાનું પરાક્રમવિહિન કહેવાય પહેલાના રાજ્યકાળે કુશાનવંશનો રાજ્યવિસ્તાર સૌથી મોટામા મોટો હતો એટલે સુધી કે તેના કાડાબળે એવી સ્થિતિ ઉભી કરી હતી કે તેના નામનો શક તેના રાજ્યના આરંભથી ચલાવવામાં આવ્યો છે, જ્યારે બીજાના રાજ્યકાળે રાજ્યના ભાગલા પડી ગયેલા દેખાય છે અને તેમાં પોતેજ કેમ જાણી જોઈ ને હથિયાર રૂપ બનવા પામ્યો હોય તેવુ વર્તન તેણે દાખવ્યુ છે

એટલે આખા વંશની અપેક્ષાએ રાજકીય દૃષ્ટિથી વિચારતા કનિષ્ક પહેલાનો રાજ્યકાળ જેમ ઉન્નત સ્થાને મૂકાય તેવો છે, તેમ શાંત અને લોક કલ્યાણકારી જીવન ગાળવાની દૃષ્ટિએ કનિષ્ક બીજાનું સ્થાન તેટલું જ ઉચ્ચકોટિનું ગણાય તેવુ છે તેથી કરીને પહેલાએ રાજકારણમા જેમ નામ કાઢયુ કહેવાય તેમ બીજાએ સામાજીક જીવનમાં નામ કાઢયુ કહેવાય.

(૫) વાસુદેવ પહેલો

કનિષ્ક બીજા પછી મથુરાની ગાદી ઉપર તેનો પુત્ર વાસુદેવ પહેલો આવ્યો છે તેનું રાજ્ય ૪ સ. ૧૯૬ થી ૨૨૪=૩૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યુ છે જો કે તેનું રાજ્ય સામાન્ય રીતીએ જોતા બહુ લાંબુ ચાલ્યુ ગણાય, એટલે એમ કહી શકાય કે એકતો પોતે નાની ઉમરે અથવા તો ભરયુવાન વયે ગાદીએ બેઠો હશે અથવા તો કદાચ તે બહુ પરાક્રમી હોય કે જેથી ગમે તેવા હુમલા બહારથી આવ્યે રહ્યા હોય તોપણુ તે સર્વેને પહોચી વળવા જેટલુ પોતે સામર્થ્ય ધરાવતો હોય આ બેમાથી બીજુ અનુમાન દોરવાને આપણે પ્રથમ લલચાઈએ છીએ, પરતુ જયારે શિલાલેખ આપણને એમ જણાવે છે કે[૧૭] Inscriptions of Vasudev I at Mathura certainly range in date from 78 to 94 = વાસુદેવ પહેલાના મથુરાના શિલાલેખો ખરેખર ૭૮ થી ૯૪ સુધીના માલૂમ પડયા છે ત્યારે કબૂલ કરવુ પડે છે કે તેનું રાજ્ય મથુરાની આસપાસ અને બહુતો તેનાથી થોડેક દૂર આવીને અટકી રહ્યું હશે અને આ પ્રમાણેજ બનવા પામ્યુ હોય તો તેને ઘણો નબળો રાજા કહેવો પડશે પરતુ જયારે કાઈજ તે વિશે જાણવાનું સાધન નથી ત્યારે આપણે પ્રથમના અનુમાન ઉપર જવુજ પડે છે એટલે કે તે નાની ઉમરે જ ગાદીએ આવ્યો હોવો જોઈએ તો તેના શિલાલેખો માત્ર મથુરામાંથી જ કાં સાંપડયા કરે છે? તે પ્રશ્ન ઉકેલ માગે છે તે સમયે ઉત્તર હિંદમા કોઇ બીજા એવા રાજવીઓ નથી થયા કે જેઓએ તેના ઉપર ચઢી જઇને મુલક જીતી લીધો હોય, તેમજ બીજી બાજુએ પજાબ કે કાશ્મિરની લગોલગના કોઈ રાજકર્તાએ તેની હદમા આવી જઇને તે પ્રાતો ખુચાવી લીધા હોય. આવી પરિસ્થિતિમાં એકજ કલ્પના કરવી રહે

(૧૭) અ હિ ઈ ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ ૨૭૨

છે કે તે પણ તેના પિતાની પેઠે મહુ શાંતિથી રાજ્ય ચલાવનાર રાજવી હોય એમ લાગે છે. એટલે જ તેનું રાજ્ય ઉપદ્રવહીન હોવા છતાં તેમાં કોઈપણ બનાવનો નોંધવા જેવો બનાવ નીકળતો નથી. બનવા જોગ છે કે તેવા બનાવ બન્યા પણ હોય, પરંતુ ઇતિહાસને પાને ચઢવા રહી ગયા હોય. અને તેમ હોય ત્યારે તો એટલું જ કહી શકાય કે તેના રાજ્યે કોઈ મહત્ત્વનું કાર્ય થયું નજરે આવતું નથી.

તેના સિક્કાઓ તેના પૂર્વજોના કરતાં ભાગ્યે જ વધારે દેખાય છે. તે જોતાં કહી શકાય કે તેણે પોતાનો ભારતીય ધર્મનો પક્ષ કર્યો હતો. તેનું નામ પણ ખાસ તે પ્રકારની સાક્ષીરૂપ ગણાય. મિ. વિન્સેંટ સ્મિથ લખે છે કે[14] "Vasudev I, whose thoroughly Indian name, a synonym of Vishnu. Testimony to the same fact is borne by his coins, almost all of which exhibit on the reverse, the figure of the Indian God Siva attended by his bull Nandi and accompanied by the noose, trident and other insignia of Hindu iconography=વાસુદેવ પહેલો જેનું સંપૂર્ણ હિંદી નામ, વિષ્ણુ શબ્દનો પર્યાય થાય છે. આ બાબતની સાક્ષી તેના સિક્કા ઉપરથી મળી આવે છે. લગભગ સર્વે સિક્કામાં અવળી બાજુ ઉપર હિંદુ-દેવ શિવની આકૃતિ હોય છે તેની સાથે તેમનો પોઠિયો નંદી તથા પાશ ત્રિશૂળ અને હિંદુમૂર્તિઓનાં અન્ય ચિહ્નો પણ નજરે પડે છે. આ પ્રમાણે સિક્કા જેવા આધારભૂત પુરાવાથી માલૂમ પડે છે કે તે પોતે શિવભક્ત બની ગયો હતો. એટલે, તેના રાજ્યે રાજકીય દૃષ્ટિએ કોઈ અસાધારણ બનાવ ભલે બન્યા ન હોય તો પણ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં કાંઈક ક્રાંતિકારક સ્થિતિ ઊભી થવા પામી હોવી જોઈએ નહીં તો તેનું ધર્મપરિવર્તન થયું ન હોત. આ સ્થિતિ આપણને તે સમયના બૌદ્ધધર્મના કોઈ ગ્રંથમાંથી માહિતી મળે છે કે કેમ, તે બાબતની પૂર્ણ ખાત્રી થતી નથી. પરંતુ જૈનધર્મના સાહિત્ય ગ્રંથમાં એક સ્થિતિ નોંધાયેલી આવી છે કે આશરે વિ. સં. ૨ થી આશરે બારેક સદી સુધી, જે મુખ્ય આચાર્યો થયા છે તેમણે વસતીમાં રહેવાને બદલે વનમાં રહેવાનું[15] પસંદ કર્યું હોવાથી તેમના ગચ્છનું નામ વનવાસી ગચ્છ પડ્યું હતું. બનવા જોગ છે કે આ ધર્મક્રાંતિ કુશાનવંશી તકરીમાં આવેલ નેપાળ-તિબેટ તરફથી આવી ગઈ હોય, કેમકે તે બાજુના બૌદ્ધ ધર્મપતિઓ ધર્મ પાળવામાં અગ્રેસર છે તેમજ આ કુશાનવંશી રાજાની સમાધિ જે સુમનગીરી પહાડોમાં આવેલી છે તેઓ પણ તે પ્રદેશમાંથી જ ઉતરી આવેલ હોવાનું છે. એટલે પ્રમાણપૂર્વક અન્ય કોઈ હકીકત જ્યાંસુધી તેની વિરુદ્ધ જણાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી એટલું અનુમાન કરવું રહે છે કે ઈ. સ. ની બીજી સદીના પાછલા ભાગમાં, ઉત્તર હિંદમાં જૈન ધર્મનું જોર શિથિલ બનવાપામ્યું હતું અને પરિણામે કુશાનવંશી ભૂપતિઓએ તે ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો અને જૈનધર્મને ઉત્તર હિંદમાંથી જ તિલાંજલિ મળી હતી.

ઉપર પ્રમાણે અમે નિર્ણય બાંધ્યા પછી, પરંતુ વચમાં ગયા પહેલાં તેમના ધર્મ વિષે પ્રકાશ પાડતી કોઈક નવું વિગતો મળી આવી છે

તેના ધર્મ વિષે જે ખાસ ઉપયોગી થઈ પડવા સંભવ છે તે માટે નીચે રજૂ કરી છે

કુમારીલ ભટ્ટે ડિસ્ટ્રી ઓફ પ્રતિમાના લેખક જણાવે છે કે[16] "To the Buddhist

(૧૪) અ. હિ. ઈ. ચોથી આવૃત્તિ પૃ. ૨૮૫.

(૧૫) આ બાબત તેમણે આ સ્થિતિ સ્વીકાર કરી હતી તથા તે પહેલાં તેમનો મુખ્ય વિહાર ક્યાં થયેલ હતો તે ચોક્કસ રીતે જણાયું નથી. બનવા જોગ છે કે ત્યાં વિહાર ન

થઇ શક્યો હોય. એ કે વનવાસી ગચ્છ નામ પડ્યું તે પહેલાના આચાર્યો, આર્યમહાગિરિ તથા આર્યસુહસ્તિ વિગેરે જેવા હતા તેમ લાગે છે

(૧૬) જુઓ તે પુસ્તક પૃ. ૭૧

Kanishka was as great a figure as Asoka, but unfortunately no early historian mentions him and his date is very much disputed=બૌદ્ધધર્મીઓ ને (તો) કનિષ્ક, અશોકના જેટલો જ પ્રભાવિક પુરૂષ હતો, પરંતુ કમભાગ્યે પૂર્વના કોઈ ઇતિહાસ લેખકે તેનું નામ જણાવ્યું નથી વળી તેનો સમય ઘણો વાદાસ્પદ ગણાય છે" એટલે તેમનું કહેવું એમ છે કે, અશોકના જેટલો જ પ્રભાવ—ફાળો—બૌદ્ધધર્મની કીર્તિ વધારવામાં ભલે કનિષ્કનો હશે, પરંતુ કોઈ પ્રાચીન લેખકોએ તેના નામ વિશે નોંધ કરી તેમના જોવામાં આવી નથી છતા બનવા જોગ છે કે કનિષ્કનો સમય જે ચોક્કસ રીતે જણાતો નથી તે કદાચ તેના કારણ (કનિષ્કનું નામ જે માલૂમ પડતું નથી તે બાબતનું) રૂપ પણ હોય મતલબ કે પોતાની માન્યતા તો અમુક પ્રકારે બંધાઈ ગઈ છે જ, પરંતુ કોઈ શકા ઉઠાવે તેના કરતા પોતે જ તેના મનનું સમાધાન કરવા માટે પ્રત્યુત્તરે ખુલાસારૂપે પાછુ જણાવે છે કે[૬૭] " It must be remembered however that, while there is no doubt about the existence of the Buddhist Council and the work it did, Kanishka's connection with it is not absolutely certain Parmarth, for example, who is the earliest and perhaps the most reliable authority does not mention Kanishka etc =છતા યાદ રાખવાનું છે કે, બૌદ્ધ ધર્મસભાના અધિવેશન વિશે તથા તેમાં થયેલ કાર્ય વિશે, જો કે કોઈ જાતનો સંશય નથી જ પરંતુ તેથી તે સાથેનો કનિષ્કનો સંબંધ કાંઈ ચોક્કસ થતો નથી જ (કેમકે) દાખલા તરીકે, પરમાર્થ, જે એકદમ પ્રાચીન અને સાથે સાથે અતિ વિશ્વસનીય આધાર રૂપ ગણાય છે, તે તો કનિષ્કનું નામ ઉચ્ચારતો પણ નથી ૪ ૪ " તેમના કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે, ભલે ધર્મસભા મળી હતી અને તેમા જે જે કામ થયુ છે તે પણ સર્વ સાચી વાત છે, તેમા શકા નથી જ પરંતુ તેથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે તે સભાનો બોલાવનાર કે તે સાથે કોઈ પ્રકારે સબંધ ધરાવનાર આ કુશાનવંશી કનિષ્ક જ હતો વળી આ પ્રમાણે પોતે જે અભિપ્રાય રજુ કરે છે તેનું કારણ જણાવતા કહે છે કે, પરમાર્થ જેવો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને પહેલા નબરે વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેવો પુરૂષ તો રાજા કનિષ્કના નામનો ઉચ્ચાર સરખો પણ કરતો નથી એટલે કે જો કનિષ્કનું નામ કોઈ પ્રકારે કિંચિત્ દરજ્જે પણ તેમાં જોડાયું હોત તો તે વિશેની નોધ તે કર્યા વિના રહેત ખરો ? મતલબ એ થઈ કે, બીજી બધી વાત ખરી, પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મસભા સાથે કનિષ્કનુ નામ કોઇ રીતે જોડાયું નથી જ એટલે કે રાજા કનિષ્ક બૌદ્ધધર્મી નથી એવો નકારાત્મક પુરાવો રજુ થયો તેમ બીજી બાજુ પેશાવર જીલ્લામાં આવેલ શાહીજી કી ધેરી ગામેથી મળી આવેલ પેટી ઉપરના ચિત્ર વિશે[૬૮] તેમણે જે લખ્યું છે તેમાંથી હકારાત્મક આધાર મળતો હોય એમ જણાય છે તે વાક્ય આ પ્રમાણે છે " Kanishka, standing between the sun and the moon=સૂર્ય અને ચદ્રની વચ્ચે કનિષ્ક ઉભો છે" એટલે કે તે પેટી ઉપર રાજા કનિષ્કનું ચિત્ર છે અને તેની એક પડખે સૂર્ય અને બીજે પડખે ચદ્રની નિશાનીઓની કોતરેલી છે આપણે સિક્કાચિત્રના અભ્યાસથી હવે જાણીતા થયા છીએ કે, વિદ્વાનો તે ચિહ્નને Star and Crescent તરીકે સંબોધે છે અને તેને ચષ્ઠણવંશવાળાઓ પોતાના સિક્કા ઉપર હમેશાં કોતરાવતા રહ્યા છે આ નિશાની જૈનધર્મનું દ્યોતક ગણાય છે જે હકીકત પુ ૨ સિક્કાચિત્ર નં ૪૭ માં તથા પુ ૩ સિક્કાચિત્ર નં ૧૦૨ માં વિગતવાર સમજાવવામા આવી છે તેમજ આગળનો તૃતિય પરિચ્છેદ જે, ચષ્ઠણવંશના વર્ણન માટે જ ખાસ રોક્યો છે તેમાં પણ તેની સમજૂતિ આપવામાં આવી છે.

આ પ્રમાણે—નકાર તથા હકારમાં નોંધાતા—

(૬૭) જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ. ૭૮.

(૬૮) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૭૫.

બંને ભાગના પુરાણથી સાબિત થઈ શકે છે કે કુશાનવંશી રાજાઓ જૈન મતના અનુયાયીઓ જ હતા. વાસુદેવ પહેલો જ તેમાંથી પલટી કરીને પ્રથમ વૈદિક મતાવલંબી બન્યો હતો.

(૬ થી ૧૩) બાકીના આઠ રાજાઓ

વાસુદેવ ૩૮ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી મ. સ. ૨૩૪ માં મરણ પામ્યા બાદ કોણે કોણે અને કેટલા કેટલા વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું? તે કહેવા જેવી સ્થિતિમાં આપણે નથી જ. પરંતુ સંયોગાનુસાર એમ જણાય છે કે, તે બાદ ૪૧ વર્ષ એટલે ઈ. સ. ૨૮ સુધી તે વંશની સત્તા ચાલુ રહી છે. પ્રાયઃ વધારે કે ઓછા સમય પ્રાંત[૬૯] ભાગ ને ચાલુ રહ્યો હોય, કેમકે તેમનો મુદ્દો જે રાજાઓ હિંદી ઇતિહાસમાં કુશાનવંશી તરીકે ઓળખાય છે તેમણે ઠીક ઠીક જણાયો છે અને તેઓનો ઉતાર ક્યારે થયો હતો તે નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાતું નથી. આ વંશનો અંત કે રાજ્ય, સંપૂર્ણ પલટો થઈ ગયેલ કહેવાય છે તે મ. સ. ૩૧૯ માં આંધ્રપતિની ગાદી, અવંતીની ક્ષત્રપો, એને આપણે ચષ્ટણવંશી રાજાઓ તરીકે ઓળખાવાનું જાહેર કર્યું છે તેમની પાસેથી મેળવી હતી; અને તેના સ્મારકમાં પોતાનો ગુપ્ત સંવત્સર[૭૦] પ્રવર્તમાન કર્યો છે. આ નોંધે રાજા છે એટલે તેની પૂર્વે બે વર્ષ વધુ ગણાય. તે અન્વયે ક્ષત્રપ રાજ્યકાળ વીસ વીસ વર્ષ ગણ્યો તો ૪૦ વર્ષનો ગાળો કહેવાય અને તે હિસાબે ૩૧૯–૪૦=૨૭૯ મ. સ.ની આસપાસમાં કુશનવંશી પ્રથમ વંશનો કુશાનવંશી સત્તાને ઉપર અંત મેળવી શકાય કહેવાય. ડૉ. વિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વંશનો અંત સ્વાભાવિક રીતે આવ્યો હોવાનું નોંધાયું છે. તે વિદ્વાન એવો મત ધરાવે છે કે[૭૧] The decay ...must have been hastened by the terrible plague of A.D 167 which desolated Roman and Parthian empires for several years = ઈ. સ. ૧૬૭ ની જે ભયંકર મહામારીએ, રોમ અને પાર્થિઆના સામ્રાજ્યને કેટલાંક વર્ષો સુધી નિર્જન કરી નાંખ્યા હતા તે, પ્રજા મરીને ઓછી થઈ પ્રાયઃ (તેમનો અંત)-પાયમાલી તેમાંથી બની રહી હોય. એટલે એમનું ધાર્યું એમ થાય છે કે યુરોપમાં જે મહામારી-પ્લેગ, રોમ રાજ્યે ઈ.સ. ૧૬૭ માં ફાટી નીકળી હતી તે પ્લેગનાચો રોગચાળો પૂર્વ તરફ વધતો વધતો પ્રથમ પાર્થિઆ-ઈરાનના રાજ્યને આવી મળ્યો હતો અને તેમાંથી આગળ વધી આપણા ભારતમાં નહીં હોય, એટલે તે હિંદમાં આવી પહોંચ્યો હશે અને કુશાનવંશી રાજ્યની સમાપ્તિ કરી દીધી હશે. આ અનુમાન ઉપર આવવાને તેમને શું કારણ મળ્યું હશે તે ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો નથી. એટલે સમજાય છે કે, હિંદી ઇતિહાસના પાછલી આકસ્મિકતાના આ અંધાધૂંધ પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે એન્ટિઅલ્કિડાસ, એન્ટિમાર્કસ, વગેરે, હરમીઅસ અને પરમાણુ ઈ. સ.ની પૂર્વેની ઓળખ થઈ ન શક્યાથી વિદ્વાનોએ એકબીજાની ભેળસેળ કરી દીધી છે અને આપી પોતાની કલ્પના પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવેલ નથી, કેમ કે હકીકત ઊભી થતી ત્યારે તેમણે અંગ્રેજ્યાના ખુલાસા એવી કરવા પડ્યા છે તે પ્રમાણે આ કિસ્સામાં પણ બનવા પામ્યું હશે. નહીંતર ક્યાં યુરોપ ને ક્યાં હિંદ, તે બેને સંબંધ શો? વળી ક્યાં ૧૬૭ ની સાલ અને ક્યાં ૨૮ ની સાલ? વળી હિંદમાંથી ઍન્ટિઓકસ નામના રાજ્યનું મ. સ. ૪૧ માં અવસાન થયું ક્યાં? તેમજ રીતે ઍન્ટિ-ઓકસનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૫ માં થયો છે તે ક્યાં? આમ એક બીજાને સંબંધ ન હોય તેવી બાબતો જોડાણ કરવાનું હોય શા?

આ કુશાનવંશી રાજાઓના સિક્કામાં જે પાર્થિઅન અંશ જેવું દેખાય છે તે કોઈ પાર્થિઅનો કુશાન-

(૬૯) જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૭૦.

(૭૦) આ ટાઇમ વિભાગનો સમય આરે નક્કી થયો નથી પણ મારા મતે પહેલાનો સમયગાળો ઈ. સ. ૩૧૯ થયો છે એટલે તે સમયથી આ ગુપ્ત સંવત્સરનો પ્રચાર થયો હોવાનું જણાય છે. મતલબ કે તે વંશનો સમય ૩૧૯ ની પછી જ હતો.

(૭૧) જુઓ તેમનું રચેલું અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૭૭.

વંશની હકુમત ઉપર ચડી આવ્યા તેના પરિણામરૂપ નથી પણ આ કુશાનવંશીઓ પોતે જ ઇન્ડોપાર્થિઅનની હકુમતની પાછળ પાછળ, હિંદની ભૂમિ ઉપર ચડી આવ્યા હતા તેની અસરનું તે દ્યોતક છે મતલબ કે તેમના કથન પ્રમાણે પ્રથમ કુશાન અને પછી પાર્થિઅન એમ નથી બન્યું, પણ પ્રથમ પાર્થિઅન અને પછી કુશાન આવ્યા છે

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ ગર્વ નં ૬ થી ૧૩ સુધીના માતથી આઠ નીર્વીન અને નામધારી રાજાઓનો અંત આવ્યો કહી શકાશે તેમના નામો કેવા હતાં તે જણાયું નથી જ પણ આ વંશના પાંચમા રાજાને જ્યારે વાસુદેવ પહેલા તરીકે સંબોધ્યો છે, ત્યારે કહી શકાય કે, આ નામધારીમાંથી એકાદ રાજાનું નામ વાસુદેવ બીજો હશે જ, અને કદાચ વાસુદેવ ત્રીજો, ચોથો ઇત્યાદિ પણ હોય તે બહુ અગત્યનો સવાલ નથી એટલે હાલ તો સ્મિથ સાહેબનું મંતવ્ય રજુ કરીને આ પરિચ્છેદની સમાપ્તિ કરીશું તેમણે સાફ શબ્દોમાં નોંધ કરી છે કે, So much, however is clear that Vasudev I was the last Kushan King, who continued to hold extensive territories in India, after his death there is no indication of the existence of a paramount power in Northern India=જ્ના એટલું સ્પષ્ટ છે કે વાસુદેવ પહેલાને છેલ્લો જ કુશાનવંશી રાજા કહેવાય કે જેણે હિંદમાં બહોળા પ્રદેશ ઉપર સ્વામિત્વ ટકાવી રાખ્યું હતું તેના મરણ બાદ ઉત્તર હિંદમાં કોઇએ એક છત્રી રાજ કર્યાનું કોઈ ચિહ્ન નજરે પડતું નથી

અને મતના પુરાણામાં સંમિલિત થઈ ગયો છે કે કુશાનવંશી રાજાઓ જૈન મતના અનુયાયીઓ જ હતા. વાસુદેવ પહેલો જ તેમાંથી પલટો કરીને પ્રથમ વૈદિક મતવાળો બન્યો હતો.

(૬ થી ૧૩) બાકીના આઠ રાજાઓ

વાસુદેવે ૩૮ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી ઇ સ. ૧૩૪ માં મરણ પામ્યા બાદ કેટલા રાજાએ અને કેટલા વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું? તે કહેવા જેવી સ્થિતિમાં આપણે નથી. પણ સંયોગાનુસાર એમ લાગે છે કે તે બાદ ૪૦ વર્ષ એટલે ઇ સ ૨૮ સુધી તે વંશની સત્તા ચાલુ રહી છે. આમ ધારવા કે એમને સમય પર્યંત[૯૪] પણ તે ચાલુ રહી હોય, કેમકે તેમનો કુષાણ જે રાજ્યો હિંદી પ્રતિમાઓમાં કુષાણવંશી તરીકે ઓળખાયા છે તેમણે છેલ્લી લીધા મનાયો છે અને તેઓનો વિસ્તાર ક્યારે થયો હતો તે નિશ્ચયપૂર્વક શોધાયું નથી. આ વંશનો બીજો રાજા, કનિષ્ક પહેલો કહેવાય છે. તેણે ઇ સ. ૧૧૬ માં ભગવતીની માતા, જેને આપણે શકવંશી રાજાઓ તરીકે ઓળખાવ્યો જાહેર કર્યું છે. તેમની ચલણી મળતી હતી, અને તેના સ્મારકમાં પોતાનો શક સંવત્સર[૯૫] પ્રવર્તમાન કર્યો છે. આ બીજો રાજા છે એટલે તેના પૂર્વે બધા અમાત્ય તથા તેનો સત્તાકાળ વીસ ત્રીસ વર્ષ ગણો તો ય વધારે થયો કહેવાય અને તે હિસાબે ૩૧૦-૪૦=૨૭૦ ઇ.સ.ની આસપાસમાં કુષાણવંશ પ્રથમ વંશના કુષાણવંશી રાજાઓ ઉપર સત્ત બેસતી થઈ કહેવાય. ડૉ. વિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વંશનો અંત સ્વાભાવિક રીતે આવ્યો હોવાનું નોંધાયું છે. તે વિદ્વાન લેખે એમ કહે છે કે[૯૬] The decay ...must have been hastened by the terrible plague of A D 167 which desolated Roman and Parthian empires for several years=ઇ સ. ૧૬૭ ની જે ભયંકર મહામારીએ, રોમ અને પાર્થિઅન સામ્રાજ્યને કેટલાંયે વર્ષો સુધી નિર્જન કરી નાંખ્યાં હતાં તે, મહામારીને લીધે નાશ, (તેમનો અંત)-પડતી ત્વરિત બની રહી હોય." એટલે એમનું ધારવું એમ થાય છે કે યુરોપમાં જે મહામારી-પ્લેગ, રોમ રાજ્યે ઇ.સ. ૧૬૭માં ફાટી નીકળી હતી તે પ્લેગરોગ હિંદમાં પણ ઉતરી આવ્યો હતો અને કુષાણવંશી રાજ્યને ભાંગી પાડ્યો હોય અને તેથી વધુ કોઈ ખબર મળતી નથી હોય, એટલે તે હિંદમાં ફેલાઈ પડ્યો હતો અને કુષાણવંશી રાજ્યની સમાપ્તિ કરી દીધી હતી. આ અનુમાન ઉપર આવવાને તેમને શું કારણ મળ્યું હતું તે ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો નથી. એટલે સંભવ છે કે હિંદી પ્રતિમાના પરદેશી આક્રમણોના અધિકારમાં પ્રાપ્ય થયો જે પ્રમાણે કનિષ્કિઅન, હુવિષ્કિઅન, વાસુદેવ અને બલાત ઇ. સ. ની પૂર્વેની ઓળખ થઈ ન શકવાથી વિદ્વાનોએ કુષાણોની એકબીજા કરી દીધી છે અને પછી પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્ણન કરવાથી આપણ વખતે, જ્યારે યુરોપીય ઇતિહાસ તરફ નજર નાંખી ત્યારે તેમનું અંતકાળના પ્રમાણ મેળવી પ્રાપ્ત થયા છે તે પ્રમાણે આ હિસાબ પણ ચાલતો થયો હશે. નહિતર ક્યાં યુરોપ ને ક્યાં હિંદ, તે બંને વચ્ચે શું? વળી ક્યાં ૧૬૭ની સાલ અને ક્યાં ૨૮ ની સાલ? વળી હિંદમાંથી ઇન્ડોપાર્થિઅન રાજ્યસત્તાનું ઇ. સ. ૪૫ માં પતન થયું ક્યાં? તથા ઇન્ડોસિથિઅનોનો અંત ઇ સ. પૂ. ૫ માં થયો છે કે ક્યાં? આમ એક બીજાને સંબંધ ન હોય તેવી વસ્તુઓ એકમાં ભેળવી દેવાનું હોય ખરું?

આ કુષાણવંશી રાજાઓના હિસાબે જે પાર્થિઅન અંત એવું જણાય છે કે કોઈ પાર્થિઅનો કુષાણ-

(૯૪) જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૯૫.

(૯૫) આ શક સંવત્સરનો પ્રથમ વર્ષ ઇ સ. ૭૮ નથી. પણ શકસંવત પહેલાનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૭૮માં થયો છે. હેતુથી તે સંવતમાં આ શક સંવત્સરનો પ્રથમ વર્ષ કહેવાયું જણાય છે, અસલમાં તે તો ૭૮માં વર્ષ ૩૧૦ ની પૂર્વે જ હતો.

(૯૬) જુઓ તેમણે રચેલ અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૭૩.

વંશની હકુમત ઉપર ચડી આવ્યા તેના પરિણામરૂપ નથી, પણ આ કુશાનવંશીઓ પોતેજ ઇન્ડોપાર્થિઅનની હકુમતની પાછળ પાછળ, હિંદની ભૂમિ ઉપર ચડી આવ્યા હતા તેની અસરનું તે દ્યોતક છે મતલબ કે તેમના કથન પ્રમાણે, પ્રથમ કુશાન અને પછી પાર્થિઅન એમ નથી બન્યું, પણ પ્રથમ પાર્થિઅન અને પછી કુશાન આવ્યા છે

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ સર્વ નં ૬ થી ૧૩ સુધીના સાતથી આઠ વીર્યહીન અને નામધારી રાજાઓનો અંત આવ્યો કહી શકાશે તેમના નામો કેવા હતાં તે જણાયું નથી જ પણ આ વંશના પાંચમા રાજાને જ્યારે વાસુદેવ પહેલા તરીકે સંબોધ્યો છે, ત્યારે કહી શકાશે કે, આ નામધારીમાંથી એકાદ રાજાનું નામ વાસુદેવ બીજો હશે જ, અને કદાચ વાસુદેવ ત્રીજો, ચોથો ઇત્યાદિ પણ હોય. તે બહુ અગત્યનો સવાલ નથી એટલે હાલ તો સ્મિથ સાહેબનું મંતવ્ય રજુ કરીને આ પરિચ્છેદની સમાપ્તિ કરીશું તેમણે સાફ શબ્દોમાં નોંધ કરી છે કે, So much, however is clear that Vasudev I was the last Kushan King, who continued to hold extensive territories in India, after his death there is no indication of the existence of a paramount power in Northern India=એટલું સ્પષ્ટ છે કે વાસુદેવ પહેલાને છેલ્લો જ કુશાનવંશી રાજા કહેવાય કે જેણે હિંદમાં બહોળા પ્રદેશ ઉપર સ્વામિત્વ ટકાવી રાખ્યું હતું તેના મરણ બાદ ઉત્તર હિંદમાં કોઇએ એક છત્રી રાજ કર્યાનું કોઈ ચિહ્ન નજરે પડતું નથી

તૃતીય પરિચ્છેદ

ચષ્ટણવંશી (શાહવંશી)-ક્ષત્રપો

ટૂંકસાર—ચષ્ટણ ક્ષત્રપોનું ધ્યાન કુશાન સમ્રાટો સાથે જોડવાનું કારણ બતાવી તેમના શકસંવત્ વિશે કરેલી ચર્ચા—તથા સિક્કા અને શિલાલેખના આધારે તેના માર્ગનો સાબિત કરી આપેલ સમય—

(૧) અભિષિક્ત ક્ષત્રપનું આપેલ ટૂંક જીવનચરિત્ર—

(૨) ચષ્ટણનાં વિવિધ બિરૂદોની પ્રાપ્તિનો આપેલ ઇતિહાસ—તે ઉપરથી સમજવા તેના જીવનનો તેમજ રાજ્યવિસ્તારનો તરવરી આવતો આપેલ ખ્યાલ—કનિષ્કની સાથે મળી આવેલ ચષ્ટણની મૂર્તિ જેવા સંયોગોમાં જણાઇ રહી તેની તથા તેના સમય વિશેની આપેલ સમજૂતી—નહપાણ અને ચષ્ટણની ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી સામ્યતા અને વિષમતાના મુદ્દાઓ ટાંકી ટાંકીને, કરેલી તુલના—તેમના જીવનમાંથી સૂઝી આવતા ક્ષત્રપ મહાક્ષત્રપની સત્તા વિશેના વિચારોનું કરેલ અવલોકન તથા તેમના લેખની સમજૂતી સહજ થઈ પડે માટે તેનું બતાવેલ કોષ્ટક—ચષ્ટણ અને કુશાન સંવતના લેખોમેળનું આપેલ વર્ણન—ચષ્ટણનાં આયુષ્ય ઉમર ઇ—

(૩) જયદામન રાજ્યપદે આવ્યો સંભવે છે કે કેમ તે વિશેનો કરી આપેલ નિર્ણય—

(૪) રૂદ્રદામન—તેના રાજ્યવિસ્તાર સંબંધમાં થતી ગેરસમજૂતીઓનું આક કોઠોમાં કરેલ વર્ણન તથા તેનો સુધારેલો પ્રતિકાર—રાજ્યવિસ્તાર સિવાય અન્ય હકીકત પરત્વે થયેલ ગેરસમજૂતિનું તથા આખા ચષ્ટણ વંશીઓના ધર્મવિશે કરેલ નિરૂપણ—

જે શિલાલેખો રાજકર્તાઓનો ઉભા કરાવેલા છે તેમાં રાજકીય મહત્ત્વ છે કે કેમ તેની કરેલી ચર્ચા—શિલાલેખ ઉપરથી સાબિત કરેલી તેમની ધર્મપત્નીની ધર્મશ્રદ્ધા તથા તેમનાં તીર્થધામ ઉપર પાડેલ પ્રકાશ—ચષ્ટણ શકની આદિનો જે સમય કહ્યો છે તેની, આંકડો આપી પુરવાર કરેલી સત્યતા તથા તે આધારે ઇતિહાસના અંધારમય યુગના જોડી આપેલા ચરિત્ર મણકાઓ—આખા નવમણકાની સાંકળમાં આપેલી સમયાવળી—

હેતુ

અત્યાર સુધી વર્ણવાયલા પરિચ્છેદોમા જેમ સકલિતપણે અમુક અમુક વશ-રાજા કે પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરાયુ છે, તેમ આ પરિચ્છેદમા કાઇક સયોજિતપણે કામ લેવાનું હશે એમ ધારવાનું નથી મથાળુ તો રખાયુ છે 'ચષ્ઠણવશી ક્ષત્રપો' ને લગતું, કે જેને ઇતિહાસમા સામાન્યરીતે Western Kshatraps=પાશ્ચાત્ય પ્રદેશના (ભૂપતિઓ એવા) ક્ષત્રપો તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે અને જેને પુ ૩ પૃ ૩૪૨ મા આપણે 'શાહવશ'[1] તરીકે સંબોધ્યો છે તેનુ, પરતુ તે આખા વશમા જેટલા રાજાઓ થઈ ગયા છે, તેનું યથાસ્થિત અને જેટલુ જાણવામા આવ્યુ છે તેટલું સઘળુ જ વર્ણન અત્ર આપવામાં આવ્યું નથી. કારણ કે તેમ કરવામા આવે તો આપણે ઠરાવેલી સમય મર્યાદાનું અતિ ઉલઘન થઈ જાય છે એટલે તેમનું સપૂર્ણ બ્યાન ન આપતા તેમને લગતી જે જે વિગત અત્યાર સુધી નહીં શોધાયલી દેખાઈ છે અથવા તો માલૂમ પડી છે પણ જેમાં હવે ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા લાગી છે, તેટલીનું જ અહીં વિવેચન કરવાની ધારણા રાખી છે કે જેથી કરીને તેમનો સપૂર્ણ ઇતિહાસ લખવામાં આવે ત્યારે તે બાબતો ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવે

વળી, આ ક્ષત્રપોને લગતી બીનાઓનું સ્વતત્ર વર્ણન ન આપતાં, આ કુશાનવશી પ્રજા સાથે જ તેમનો એક પરિચ્છેદ બનાવીને જોડયો છે તેનું કારણ એ છે કે, આ ક્ષત્રપો મારી સમજ પ્રમાણે કુશાન-વંશી રાજાઓના સરદારો હોવાનું નક્કી થાય છે એટલે કુશાન અને ચષ્ઠણ વંશને લગતા કેટલાક બનાવો અંદરોઅંદર એક બીજાને સ્પર્શીને રહેલા છે, તે માટે તેમના જ ઇતિહાસની સાથે જો આમનું વર્ણન કરી બતાવવામા આવે તો લેખકને તેમજ વાચકને બનેને અનુકૂળ થઇ પડે એમ દેખાયુ છે

તેમના શકના કર્તા વિશે

ઉપર પૃ ૧૫૯ માં જે મુદ્દાઓનું આ પરિચ્છેદે વર્ણન કરવા માટેની સૂચના કરાઇ છે તેમાંનો એક પ્રશ્ન તેમના શક-સવત્સરને લગતો છે પ્રથમ પરિચ્છેદે કુશાન વશની નામાવલિ ગોઠવતાં એમ જણાવાયુ છે કે તેમનો શક ઇ સ ૧૦૩ મા જ્યારથી કનિષ્ક પહેલો મથુરાપતિ બન્યો હતો ત્યારથી આરભાયો છે, સાથે સાથે એમ પણ જણાવવામા આવ્યુ છે કે, ચષ્ઠણવશી ક્ષત્રપોના શક-સવત્સરની આદિ પણ તેજ સમયથી કરવામા આવી છે વિદ્વાનોએ આ બન્ને પ્રસગને-કુશાન અને ચષ્ઠણ સવતના પ્રારભને, ઇ સ. ૭૮ માં થયાનું ગણાવ્યુ છે જ્યારે મેં અનેક પુરાવાને અંગે જે નીચે જણાવવામાં આવ્યા છે, તેનો સમય ઇસવી સન ૧૦૩ નો ઠરાવ્યો છે અલબત્ત, એટલે દરજ્જે બરાબર છે કે, આ બન્ને પ્રસંગોનો સમય[2] ઇ સ ૧૦૩ મા નોંધી શકાય તેમ છે, પરતુ તેમ થવાનાં કારણો જુદા જુદા સમજાય છે માટે તે બન્નેને, એકજ શક ન માની લેતા બન્નેને ભિન્ન ભિન્ન નામે ઓળખાવવાની જરૂર લાગે છે, એટલે કુશાન અને ચષ્ઠણ સવત એમ નિરનિરાળા નામે તેને ઓળખીશુ જો કે નામ જુદા દઇએ છીએ-પરતુ ઇતિહાસના આલેખનની દૃષ્ટિએ આકની ગણત્રીમાં કે બનાવોની નોંધ કરવામા, એકને બદલે બીજુ નામ વપરાઇ જવાથી કોઈ જાતનો વિરોધાભાસ થતો નજરે પડતો નથી, એમજ સમજી લેવુ રહે છે હવે તેની ઉત્પત્તિના સમય વિગેરેની વિચારણા પ્રથમ કરી લઇએ

સમય-કાળ ગણના માટેની પદ્ધતિ વિશેની માહિતી આપતાં આ પુસ્તકના આઠમા ખડે એ

(૧) આ નામ શા માટે પાડવામા આવ્યુ હતું તે પુ ૩ મા તેજ ઠેકાણે દર્શાવવામા આવ્યું છે તે નામ પાછળથી ખોટું ઠરાવવામા આવ્યું છે એટલે આપણે પણ તેને છોડી દઇને ચષ્ઠણવશી શબ્દ જ વાપરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે

(૨) કદાચ એક બે વરસનું અતર ઠરાવવુ હોય તો ઠરાવી શકાય તેમ છે પરતુ તેમ કરવા જતા અન્ય બીજી મુશ્કેલીઓ ઉભી થવાનો સભવ છે તેથી હાલતો એક જ સમય હોવાનું જણાવવુ ઠીક લાગ્યું છે

પરિચ્છેદ બાંધવા પડયા છે. તેમાંના દ્વિતીય પરિ૦ ઉત્પત્તિ અને પ્રવર્તક સાથે શક-સંવતનું પણ વર્ણન કરી નાખ્યું છે. ત્યાં એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદના ઉત્તર ભાગમાં જે શક-સંવત પ્રવર્તતો જણાયો છે તેની સાથે દક્ષિણ હિંદમાં પ્રવર્તી રહેલ શક સંવત સાથે કાંઈ સંબંધ જ નથી. એટલે કે બન્ને ભિન્ન ભિન્ન છે. ત્યાં દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં દક્ષિણ હિંદના શક નિર્દેશની વિચારણા કરવામાં આવી હતી એટલે અત્ર ઉત્તર હિંદના શક નિર્દેશનો જ વિચાર કરવાનો છે.

ઉત્તર હિંદના શકસંવતના પ્રારંભ માટે, નીચે દર્શિત ચાર નામોમાંથી કોઈ એકની સાથે વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે સંબંધ હોવાનું ધારી લેવાયું છે (૧) નહપાણથી, (જેને શક પ્રજાનો ધારી લેવાયો છે તેથી) તે શકનો પ્રારંભ થયો હોય, (૨) કેટલીક રીતે ચષ્ઠણ ક્ષત્રપના વંશની આદિ કે (૩) કુશાનવંશી રાજા કનિષ્કનો રાજ્યારંભ ગણવા ઉપરથી (૪) પર્શિયન શહેનશાહોમાંના રાજા એઝીઝ કે તેના વંશજોમાંના ગાદીએ બેઠેલાથી કે જીતથી તેનો આરંભ, ઈ ઈ વગેરે પણ હોય એમ મનાય છે. આ પ્રમાણે ચાર માન્યતા અત્યારે પ્રચલિત છે. કેમકે આ ચારે વંશના ભૂપતિઓનું જોર ઉત્તર હિંદ-તરફ પ્રબળ પણે જામવા પામ્યું હતું તેમજ તેઓ શક જાતિના છે એમ પણ ધારી ફેર ન હોવાથી તે સર્વેને શક પ્રજાના અંગ[4] તરીકે માની લેવાય છે અને શક પ્રજાથી તે સંવતસર ગણું થયો છે. માટે તેને શક સંવત ઠરાવી, જ્યાં જ્યાં સમયદર્શક આંકડા નજરે પડયા, ત્યાં ત્યાં તે સર્વેને ઈ. સ. ૭૮ સાથેનો હિસાબ મેળવીને સમયદર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ પરિસ્થિતિમાં પ્રવર્તી રહેલી દેખાય છે તે સ્થિતિ વાસ્તવિક છે કે કેમ તેની તપાસ અને શું અસર ઉપજી આવ્યા પામી છે તે સમજી લેવાની જરૂર છે.

ઉપરની ચાર બીનાઓમાંથી એકેને ૧ અને નં ૪ વાળી બીનાને-ઈ. સ. ૭૮ વાળા શક સંવત સાથે બિલકુલ વાસ્તું બનતું નથી એમ પ્રતિપાદન તેમજ પુ. ૩માં પૃ. ૨૧૭થી ૨૨ સુધી ને ૧ની અને પૃ ૩૨૧-૨૨ ઉપરની બાબત વિગત વર્ણનથી સર્વ ઉપાડીને આપણે સાબિત કરી આપ્યું છે એટલે તે એને વજને આપણી એનો જ અહીં વિચાર કરવો રહે છે. બાકી રહેલી બે બીનાઓ-કુશાન અને ચષ્ઠણની બાબતે-જોકે સમયે ઉપસ્થિત છે. તેમની ઉત્પત્તિનાં કારણ જુદાં જુદાં છે પરંતુ તેમના પ્રારંભનો સમય એક જ છે-એટલે આપણા કામ પુરતાં એ એક જ લેખીએ તો પણ કશું ખોટું નથી. તેમાંથિ કુશાન વંશના શકની બાબત તો અમારે અહીં પણ થઈ છે. એટલે અત્ર ચષ્ઠણ વંશની એકાકીજ બાબત વિચારવી રહે છે.

આપણે કહી ગયા છીએ કે ચષ્ઠણ અને કુશાન શકનો આરંભકાળ એક જ સમયનો મનાય છે કારણ ત્યારે કુશાનશકનો પ્રારંભ ઈ. સ. ૧૦૩ મનાય છે ત્યારે ચષ્ઠણ સંવતનો આરંભકાળ પણ ઈ. સ. ૧૦૩ જ કહેવો પડે તેમાં તો કશો એવું ભેદ નહીં. પરંતુ અત્ર જે આપણે સાબિત કરવું રહે છે તે એટલું જ કે તે બન્ને કઈ રીતે મેળવી શકાય છે? તેમજ તે બન્નેના શક પ્રવર્તાવવાનું કારણ શું છે અને કોણે પ્રવર્તાવ્યો હતો? પ્રથમ પક્ષે જણાવવાનું કે બન્ને તે સમયના નિવાસી હોવાથી છે અને તેની મદદથી ધારે પરે તથા વિના કરારે કરી હોય તો, વિજયોત્સવ અને વિજયને ઉજવવા એવાં કાર્યો એકથી વધુ કેટલાંક એમનાથી તે પ્રસંગે આચાર વર્ષથી જ પ્રચલિત પરિણામે પહોંચી શકાય. તેમાં અમે તો આપણે તેની આદિનો જ સમય મેળવ્યો છે એટલે તે વંશના પાછળના રાજાઓને આપણે પૂર્ણતઃ એકાદ શતાબ્દીના રાજાઓના જ શિલાલેખ અને સિક્કાઓ તપાસવા પડે. તે કામ પછી પ્રશ્નના બે ભાગ રાજાની જ વિચારણા કરવી તેના છે કેમકે તેમને લગતી તથા પ્રશસ્તી જે સાબિતી પ્રાપ્ત થઈ છે તેમાં આંકનો નિર્દેશ થયેલ પણ માલુમ પડે છે જ આવા પ્રશ્નના [illegible] નામ [illegible]

(૩) જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૧૧૬ ૧૧૭ (ટી. નં. [illegible])

૪. જુઓ ઉપર ટી. નં. ૭૮.

અને રૂદ્રદામન છે તેમાથી ધ્યમોતિકનો કોઈ શિલાલેખ કે સિક્કો હજી સુધી જડી આવ્યો નથી એટલે કેવળ તેની વિચારણાથી જ આપણું બધુ કામ સરી જાય તેવી વકી નથી લાગતી વળી ચષ્ઠણનો કોઈ શિલાલેખ જો કે અદ્યાપિ પર્યંત મળી આવ્યો નથી જ છતાં તેના સિક્કાઓ ઘણા મળી આવે છે તેમા તેને ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપની ઉપાધિવાળો સંબોધાયો જણાયો છે છતાં તેમાં પણ એકેમા તેનો આક તો[4] નજરે પડતો જ નથી પરતુ એક બીજી વસ્તુ તેના સંબંધમાં સ્પષ્ટપણે દેખાતી માલૂમ પડી છે કે તેણે પોતાને "રાજા" તરીકે પણ ઓળખાવ્યો છે જ્યારે રૂદ્રદામનની બાબતમાં તો તેના પૂર્વજ–દાદા અને પ્રદાદા–કરતા પણ સ્થિતિ નિરાળી જ છે તેના તો શિલાલેખ અને સિક્કા બન્ને મળી આવ્યા છે, એટલુ જ નહીં પણ શિલાલેખમા તેના વશના સવતનો આક સુદ્ધાત લખેલ છે જ્યારે સિક્કાઓમા સાલનો આંક તો જોકે નથી જ પરતુ તેમાં પોતાને મહાક્ષત્રપ અને રાજાપદથી વિભૂષિત થયેલ જાહેર કરેલ છે વળી ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે પોતે ક્ષત્રપ બન્યો જ લાગતો નથી ઉપરની હકીકતને તુરત સમજી શકાય માટે કોઠાના રૂપમા ગોઠવી દઈએ

નામ	સિક્કા	શિલાલેખ	બિરૂદ
(૧) ધ્યમોતિક	નથી જણાયા[5]	નથી જણાયા[5]	નથી જણાયુ
(૨) ચષ્ઠણ	છે, પણ કોઈ ઉપર સાલ[5] લખી નથી (૪૬ ની સાલ વાંચ્યાનું કાંઈક યાદ આવે છે ઉપરની ટીકા ન ૩ જુઓ)	નથી જણાયા	ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ અને રાજા
(૩) રૂદ્રદામન	છે, પણ એકે ઉપર સાલ[5] લખી નથી	છે, તેમાં સાલના આંક ૫૨ અને ૭૨ જણાયા છે	મહાક્ષત્રપ અને રાજા છે, પરંતુ ક્ષત્રપ નથી

આ પ્રમાણે સૂત્ર તરીકે, ઉપરની હકીકત ગોઠવીને હવે આપણે આગળ વધીશુ રૂદ્રદામન પછી જે ચોથો પુરૂષ ગાદીપતિ બન્યો છે તેણે કોતરાવેલ સિક્કામા પોતાનો સમય ૭૨ થી ૧૦૦ સુધીનો બતાવ્યો છે એટલે

(૪) એકાદ જગ્યાએ ૪૬ નો આક હોવાનું મારા વાચવામા આવ્યું છે ખરૂ, પરતુ તેનો આધાર ટાકવાને અત્યારે મારી પાસે સાધન રહ્યુ નથી

[જોકે કે। આ રે પ્રસ્તાવના પૃ ૧૧૨માં લખેલ છે કે All that is known as to the duration of Chasthan's reign in the period limited by the years 46 and 72=ચષ્ઠણના રાજકાળ વિશે જે સર્વ જણાયું છે તે ૪૬ અને ૭૨ ના સમયની વચ્ચગાળે મર્યાદિત થયું છે વળી તેજ પુસ્તકના પૃ ૭૨ ઉપર Period between Saka 46 and 72=શક–સવત ૪૬ થી ૭૨ વચ્ચેનો સમય, એવા શબ્દો મળ્યા છે પરતુ તેને મે પ્રમાણિક આધારરૂપે નથી ઠરાવ્યા, કેમકે, તેમણે નહપાણ અને ચષ્ઠણ બન્નેને શકપ્રજાના ગણીને તથા પહેલાની પાછળ બીજો આદીએ આવ્યાનું કલ્પીને તે શબ્દો વાપર્યા છે, જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ તો જુદી છે (જુઓ પુ ૩. પૃ ૨૧૭ થી ૨૨૨) આવા કારણને લીધે આ કથનનો આધાર ૪૬ ના આક માટે હુ ટાકી શકતો નથી]

(૫) સિક્કા અને શિલાલેખ કોણ અને ક્યારે પડાવી શકે? તથા તેના આક ક્યારે લખી શકાય? તે સબંધી જે વસ્તુ સ્થિતિ મારા નિરીક્ષણમા આવી છે, તે આગળ ચોથા પરિચ્છેદે વર્ણવી છે ત્યાથી જોઈ લેવું

[મારૂ નિરીક્ષણ સર્વથા સત્ય જ છે એમ મારો દાવો નથી સશોધકોને જે અનુભવ થાય તે તેમણે જાહેર કરવા વિનતી છે]

તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે રુદ્રદામનની આખરની સાલ તરીકે આપણે ૭૨ તેજ લેખવી પડશે. અને તેની પહેલાંમાં પહેલી સાલ ૫૨ ની છે જ્યારે ચષ્ઠણની કોઈ સાલ મળી આવી હોય તો તે ૪૧ ની છે એટલે સાર એ થયો કે જો ચષ્ઠણની પછી રુદ્રદામન તુરત ગાદીએ બેઠો હોય તો ૫૨ અને ૪૧ વચ્ચેના ૭ વર્ષના અંતરમાંજ તેમ બનવા પામ્યું હોય. તે સમયને સહજમાં વહેંચી નાંખીએ તો ચષ્ઠણનો અંત અને રુદ્રદામનનો પ્રારંભ ૪૮-૯ માં આવ્યો માનવો રહેશે. પરંતુ રુદ્રદામન ગાદીએ ન આવ્યો હોય તો, ૪૧ થી ૫૨ વર્ષના અંતરમાં બીજો કોઈ પુરુષ રાજ-કર્તા તરીકે આવ્યો હોય એમ પણ મનાય છે. પણ આપણે ઇતિહાસના અભ્યાસથી તથા સિક્કાઓ પ્રત રાખેલ ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ જેવા હોદ્દાના અધિકાર વિષેની મીમાંસાના લેખથી જાણીએ છીએ કે (જુઓ પુ. ૨ પૃ. ૧૧૪-૭૨) જે વ્યક્તિ પ્રથમ ક્ષત્રપ હોય છે તે જ્યારે મહાક્ષત્રપનું પદ ધારણ કરે છે ત્યારે તેનો અધિકાર વિશેષ વિસ્તૃત થાય છે આમાં રુદ્રદામનને ક્ષત્રપ પદ લાગ્યું જ નથી. તેને તો એકદમ મહાક્ષત્રપનો જ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે વળી પુ. ૨માં નહપાણનું વર્ણન લખતાં જણાવી ગયા છીએ કે જ્યાંસુધી અમુક વ્યક્તિ યુવરાજ પદે હોય છે ત્યાં સુધી તેને ક્ષત્રપ કહેવામાં આવે છે પરંતુ સ્વતંત્ર અધિકારે આવતા અથવા ગાદીપતિ તરીકે બિરાજતાં તેને મહાક્ષત્રપ કહેવામાં આવે છે એટલે આ સિદ્ધાંત અનુસાર એવા પ્રકાર ઉપર આવવું રહે છે કે રુદ્રદામને યુવરાજ પદવી ધારણ કરી શકવી નથી પણ એકદમ ગાદીપતિ જ બની બેઠો લાગે છે. આ અનુમાન એટલા ઉપરથી સત્ય ઠરે છે કે ચષ્ઠણનો પુત્ર અને રુદ્રદામનનો પિતા, જેનું નામ જયદામન જણાવાયું છે તેના કોઈ કોઈ સિક્કા મળી આવે છે તે સર્વેમાં તેને ક્ષત્રપ તરીકે જ ઓળખાવાયો છે.[1] એટલે મહાક્ષત્રપ જણાવ્યો નથી. એટલે તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે ચષ્ઠણના સમય દરમ્યાન જયદામન, ક્ષત્રપ જેવું રહ્યો જણાય છે પણ કોઈ કારણે ગાદીપતિ થવા પામ્યો નથી, મતલબ કે ગાદીએ બેસતાં પહેલાં મરણ પામ્યો હશે અને તેથી કરીને તેનો પુત્ર રુદ્રદામન જ પોતાના દાદા ચષ્ઠણની પાછળ ગાદીએ બેઠો લાગે છે. એટલે ઉપરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચષ્ઠણનો અંત ૪૮-૯ માં થતાં રુદ્રદામનના રાજ્યનો આરંભ થયાનું ગણવું રહે તથા ક્ષત્રપ જયદામનનું મરણ પણ ચષ્ઠણનું મરણ જે સાલમાં નીપજ્યું તેજ સાલમાં કે તેની પહેલાં નીપજ્યું હશે એમ ગણવું રહે. કદાચ એ બેમાં બે વર્ષનું પણ અંતર તે બે બનાવ વચ્ચે રહેવા પામ્યું હોય, તો જયદામન પોતે મહાક્ષત્રપ તરીકે અને તેટલો સમય માટે રુદ્રદામન પોતાને ક્ષત્રપ તરીકે ઓળખાવતજ પણ જ્યારે તેમ બન્યું જ નથી, (અથવા તેમ બન્યું હોય તોપણ તેવું સાબિત કરનાર કોઈ સિક્કો હજુ સુધી પ્રગટ આવ્યો નથી. એટલા માટે તેવો સિક્કો ન મળે ત્યાં સુધી જે હકીકત સિદ્ધ થઈ શકે છે તેજ માનવી રહે છે.) ત્યારે ઉપર પ્રમાણેનો નિયમ બરાબર બંધ બેસે છે એમ માનવું જ રહ્યું. એટલે એક હકીકત હવે નિશ્ચિત થઈ કે ચષ્ઠણનું મરણ ૪૯ માં થયું અને રુદ્રદામનનું રાજ્ય ૪૯ થી ૭૨ = ૨૩ વર્ષનું ગણવું.

આટલું નક્કી કર્યા પછી પણ વિચારવાનું રહે છે કે, ક્ષત્રપવંશનો આદિપુરુષ ચષ્ઠણ ગણાય કે તેના પિતા ઘ્સામોતિક કે અન્ય કોઈ? અત્યાર સુધી એવી માન્યતા પ્રવર્તી રહી છે કે નહપાણથી કે ક્ષત્રપ તેના વંશમાંથી તે વંશ ચાલ્યો છે પણ તેમ બનવા પામ્યું નથી તે આપણે સિદ્ધ કરી ગયા છીએ એટલે તેનો પ્રશ્ન તો વિચારવો રહેતો જ નથી. હવે ચષ્ઠણનો પોતાનો વિચાર કરી લઈએ. તેને આદિ પુરુષ ઠરાવવામાં પણ ઘણી મુશ્કેલીઓ આવે છે; કેમ કે જો

(1) ક. આં. રે. પૃ. ૧૧૦ પારિ. ૯૩. Jayadaman bears the title of Kshatrap only ક્ષત્રપ (માત્ર ક્ષત્રપનો જ હોદ્દો ધારે છે. [જો કે અમુક જગ્યાએ એમ પણ વર્ણ્યું છે કે, on his coins Jayadaman uses the title Swami, Lord, in addition to Raja and Kshatrap (સિક્કા ઉપર રાજા, ક્ષત્રપ, ઉપરાંત પોતે

તેમ ઠરાવાય તો તેના શકનો આરંભ તેના રાજ્યથી ગણવો રહે અને તેના રાજ્યનો અંત ૪૯ મા આવ્યાનું આપણે ઠરાવ્યું છે તે હિસાબે તેનું રાજ્ય ૧ થી ૪૯ સુધી ચાલ્યુ હતું એમ માનવુ પડે તે સ્થિતિ માન્ય થઈ શકે તેમ નથી, કેમકે તેનાજ વંશમા જે કોઇપણ રાજાએ[7] વધારેમાં વધારે રાજ્ય ભોગવ્યુ હોય તો અઢારમા રાજા રૂદ્રસેન ત્રીજાએ ૩૦ વર્ષ અને ચોથા રાજા દામ્યદશ્રીએ ૨૮ વર્ષ પર્યંત રાજ્ય કર્યું છે એટલે કે તે સમયે તેના રાજવંશીઓમા રાજકર્તા તરીકેની[8] જીંદગી એવા પ્રકારની બની ગઈ હતી કે ગાદીપતિ તરીકે બહુ બહુ તો ૩૦–૩૫ વર્ષ જ તેમનું આયુષ્ય ટકી રહેતું હતું તો પછી એક જ પુરૂષને કાળે ૪૯ વર્ષનું રાજ્ય તે કાળે લખાય[9] તે હકીકત એકદમ બુદ્ધિમા ઉતરે તેવી નથી લાગતી ઉપરાંત બીજો મુદ્દો એ પણ વિચારવો રહે છે કે, તેણે જ જે આદિ કરી હોય તો, તે પોતે મહાક્ષત્રપ કે રાજા પદે આવ્યા પછી જ કરી શકે[10] કેમકે તે હોદ્દાઓ સ્વતંત્રતા સૂચક છે પરંતુ આપણને એટલું તો વિદિત થયેલું જ છે કે (જુઓ પૃ ૧૮૫) તેણે ક્ષત્રપ તરીકે પણ કેટલોક કાળ પસાર કરેલો છે જ એટલે તેનો અર્થ એ થયો કે, તેણે એકલાએ મહાક્ષત્રપ અને રાજા તરીકે જ ૪૯ વર્ષ સત્તા ભોગવી હતી અને તે ઉપરાંત ક્ષત્રપ તરીકે પણ અમુક સમય ગાળ્યો છે આ સ્થિતિ તો વળી, ઉપરમા જે ૪૯ વર્ષનું તેનું રાજ્ય લંબાયાનું પણ કઠિન ઠરાવાય છે તેના કરતાયે વિશેષ કઠન બનાવે છે એટલે એમ જ માનવુ પડશે કે, તેના રાજ્યારંભથી તેના શકની આદિ થઈ નથી લાગતી પરંતુ તેની પૂર્વે કોઇ બીજુ થયુ હોય તેના રાજ અમલથી થઈ હોય વળી તે માટે સૌથી વિશેષ આધારભૂત અનુમાન જો બાંધી શકાય તો તેના પિતા ધ્યમોતિકથી તે આદિ થઈ હોય એમ ગણી શકાય અને આ પ્રમાણે બન્યુ હોય તો, બે રાજા વચ્ચે ૪૯ વર્ષનું રાજ્ય લબાયુ હતું એમ ગણવુ પડે અને તેમ ગણવામાં બિલકુલ બાધા જેવુ લાગતું નથી

અહીં આગળ હવે આપણે પૂર્વે થયેલ અનુભવનો આશ્રય લેવો પડશે ક્ષહરાટ ભૂમક પોતે ક્ષત્રપ પણ હતો તેમ પરદેશી પણ હતો (જુઓ પુ ૩ માં તેનુ વૃત્તાંત) તેવી જ રીતે આ ધ્યમોતિક અને ચષ્ઠણ પણ ક્ષત્રપ તથા પરદેશી છે વળી ભૂમક અને તેના પુત્ર નહપાણનાં દૃષ્ટાંતથી આપણે જ્ઞાત છીએ કે, તેઓ બન્ને ક્ષત્રપપદે હતા અને પછીથી મહાક્ષત્રપપદે ચડયા હતા વળી તેમાથી એમ પણ સૂચન મળતું હતું કે, તેમના માથે કોઈ અન્ય સરદાર હતા, કે જેમના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ પોતાને સુપ્રત કરેલ પ્રતિ

માટે જયદામને સ્વામિ શબ્દ વાપરેલ છે (વિદ્વાનો પણ કેવા દ્વિઅર્થ લખાણ કરે છે તેનુ આ દષ્ટાંત છે)

[મારૂં ટીપ્પણ—જે સિક્કાને રેપ્સન સાહેબે જયદામનના કહ્યા છે તે જયદામનના નથી લાગતા, કેમકે તેના અક્ષરોજ નથી ઉકલ્યા પણ તેમણે અનુમાનથી માત્ર બેસાડી દીધું છે તેમા નંદીનું ચિત્ર છે વળી તે સિક્કાઓ માત્ર જુનાગઢ પ્રદેશમાથીજ મળી આવે છે, નહીં કે અવંતિ કે તેના અધિકારવાળા અન્યપ્રદેશમાથી, બીજુ તેમા કાંઈ જ ચિન્હ નથી પણ સૂર્ય ચંદ્ર કોતરેલ છે અને તેથી જ તે ચષ્ઠણવંશના ઠરાવી દીધા છે આ કારણને લીધે તે સિક્કાઓ મે જયદામનના લેખ્યા નથી વળી 'રાજા' શબ્દ જયદામને વાપર્યો છે કે કેમ તે માટે આગળ રૂદ્રદામનનુ વૃત્તાંત જુઓ.]

(૭) અહીં, રાજા શબ્દ ખાસ મુદ્દાથી વાપર્યો છે તે શબ્દ સ્વતંત્રતા સૂચક છે સ્વતંત્ર બન્યા પહેલા અન્ય પદે ભલે તેટલા વર્ષ ગાળ્યા હોય પણ તે હિસાબમાં લેવાતા નથી, છતાં તેની ઉમર તો તે પ્રમાણમા વધતીજ જતી રહે છે કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે જ્યા, એકલુંજ રાજા પદ ધારણ કરાતું હોય ત્યા ૪૯ વર્ષ તો શું, પણ તેનાથી એ વધારે વર્ષ સુધી અમલ ભોગવી શકાયો છે, પરંતુ જ્યા બે ત્રણ સ્થિતિમાથી પસાર થયા બાદ સ્વતંત્ર રાજા તરીકેની સત્તા ગ્રહણ કરવી પડે છે ત્યા ૪૯ વર્ષ જેટલો લાંબો કાળ તે પદ ભોગવી શકવાનું માન્ય રહેતું નથી

(૮) રાજકર્તા એટલે સ્વતંત્ર આદીપતિ બન્યા પછીની, નહીં કે તે પહેલા અનેક હોદ્દાઓ ભોગવી લીધા હોય તે સહિતની (સરખાવો ઉપરની ટી નં ૭)

(૯) ઉપરની ટીકા નં ૭ નો ખ્યાલ લાવવાથી આ વાકયની યથાર્થતા સમજાશે

(૧૦) જુઓ નીચે ટી. નં ૧૧ ને લગતું મૂળસ્થિતિ બતાવતું લખાણ

અથવા પ્રદેશ ઉપર હકુમત ચલાવતા હતા. અને જ્યાંસુધી આવી પરાધીન સ્થિતિમાં તેમનો હોય ત્યાંસુધી તેમનો ભૂપ તરીકે પોતાનો સ્વતંત્ર શક ચલાવી પણ ન શકે. તેમજ એ તેવું ગનતા પામે તો તેમનો સરદાર, સાખી શકે પણ નહીં. ઘણુંએ બને કે ભૂપ તરીકે જે કરી શકે તે એટલુંજ કે કં પોતાના સરદારનો જે શક ચાલતો હોય તે ચલાવ્યે રાખે, અથવા તો પોતે ભૂપ-સત્તા તરીકે જ્યારથી લગામ હાથમાં લીધી હોય ત્યારથી રાજ્યકાળમાં તેનું વર્ષ નોંધવાનું કરી શકે. એટલે તે પ્રમાણે લખાતા આંકનો અર્થ, જેમ પૂર્વે અનેક રાજ્યકાળે થતું આવ્યું છે તેમ આ ભૂપપ્રોની બાબતમાં પણ In so many regnal years=અમુક રાજ્યે આટલામાં વર્ષે, એવા ભાવાર્થમાં તે શબ્દ વપરાયો સમજવો પડે. (અલબત્ત regnal શબ્દ વાપરવાર તો નહીંજ કારણ કે તે ભૂપો તરીકે તેમનો રાજ્યાભિષેક થયામાં આવ્યો નથી. પરંતુ રાજ્યાભિષેક શબ્દ પ્રાપ્તિ આટલાં વર્ષે થયા તેની ગણત્રી કરવા પૂરતોજ તે શબ્દ લેવાય.) તાત્પર્ય એ થયો કે ભૂપ તરીકે કોઈ પોતાના સંવતની આદિ કરી શકતા નથીજ પરંતુ મહાક્ષત્રપ તરીકે કરી શકે ખરા. અને તે પણ પોતાનો સ્વતંત્ર શક[11] સ્થાપે ત્યારેજ તે પહેલાં તો નહીંજ એટલે માનવું પડે છે કે જેમ ચષ્ટણક્ષત્રપના સંબંધમાં બન્યું છે કે તેણે સત્તા-ભૂપ તરીકે પોતાની રાજકીય કારકીર્દી શરૂ કરી હતી, ત્યારથી જ્યારે તેના પ્રકરણ સંવતની આદિ થયેલ છે નહીં, જ્યાં તેણે પ્રથમ રીતે સિક્કાઓમાં લિપિ આદિ કોઈ સ્થાને પોતાનો સ્વતંત્ર શક કોતરાવ્યાનું પણ્યું થયું નહોતું. તેમજ તેના પુત્ર જયદામને પણ ભૂપપદે હતો ત્યાંસુધી તેવું કાંઈ થયું નહોતું. પણ મહાક્ષત્રપદે આવ્યા પછીજ શક[12] શરૂ કર્યો હતો, તેમ અને તેવીજ રીતે આ અભિરાજ અને મહારાણી બાબતમાં પણ બન્યું હોય એમ છે. એટલે કે આ ચષ્ટણ ક્ષત્રપના વંશની આદિ ભલે થઈ છે તો તેના પિતા અભિરાજ જ્યારથી સત્તા તરીકે ભૂપપદ ધારણ કર્યું ત્યારથી ગણાય તેને પ્રગટપણે કોતરાવીને જાહેરાત આપવાની શરૂઆત તો તેના પુત્ર ગધપજ કરી હોવાનું સંભવિત છે અને તે પણ જ્યારે પોતે મહાક્ષત્રપ બનવા પામ્યો હતો ત્યારબાદજ નહીં કે તે પહેલાં.

આખીએ ચર્ચાનો સાર એ થયો કે, ગધપ ક્ષત્રપના વંશની શરૂઆત તેના પિતા અભિરાજથી થઈ ગણાય. પરંતુ તેના સંવત-શકની જાહેરાત કરનાર તો તેનો પુત્ર ગધપજ મહાક્ષત્રપજ ગણાય. એટલે કેનાથી આ વંશની આદિ થઈ તથા કેનાથી તેમના શકની આદિ થઈ તે બન્ને વ્યક્તિનો ઇતિહાસ જો કે જાતી જુદો કહેવાય, છતાં કંઈ સાથમાં તે આદિ થઈ ગણાય તે કહ્યુ સાબિત કરવું બાકી રહ્યું છે.

આ ગધપજના અને કુશાનના શકનો સમય એકજ ગણાય છે તે આપણે એક કરતાં વધારે વખત જણાવી ગયા છીએ. વળી આ શકને વિદ્વાનોએ ઉત્તર હિન્દના[13] શક તરીકે ઓળખાવ્યો છે તથા

તેમના શકની આદિનો સમય

જે શકને શાલિવાહન શક તરીકે સામાન્ય રીતે ઓળખાવાય છે તેને દક્ષિણ હિન્દનો શક ઓળખાવે છે. બન્નેને આ પ્રમાણે જુદા કેમ પાડે છે. જ્યારે તે બન્નેનો પ્રારંભ ઈ. સ. ૭૮ માંજ[14] થયાનું મનાય છે. બાકી તો આપણે ઉત્તર હિન્દના શક સાથેજ નિસ્બત છે એટલે તેને જ્યાંસુધી વળગી રહેવું છે ત્યાંસુધીનીજ ચર્ચા કરીશું. બીજી રીતે આપણા વાંચકો તે પહેલાં, તેનું સ્થાપન જે ઈ. સ. ૭૮માં થયાનું મનાયું છે તે બીના સત્ય છે કે કેમ તે તપાસી લઈએ.

(11) જેમણે ૧ શ. આગેપ આવ્યો હોય ઇત્યાદિ, કોઈ વ્યક્તિ તે મહાક્ષત્રપ પદે પ્રાપ્ત કરે તો તે નવો શક સ્થાપીજ ન શકે તે હકીકત ઉપરથી આ સ્થિતિ સમજાશે છે.

(12) આગળનો ઉપરની ટી. નં. ૮

(13) જુઓ પુ. ૧ ૨ ઉપર ટી. ગધપજના નામ વાળું આવતરણ તથા પુ. ૩૦ ઉપર કોટિ. ચિત્રના આવતું પાનું.

(14) જુઓ પુ. ૩૧ તથા શક સંવતને લગતી ચર્ચા.

ઉપર સાબિત કરી ગયા છીએ કે, આ શકની આદિ ક્ષત્રપ ધ્સમોતિકના સત્તાકાળથી થઈ છે એટલે જો તે શકનો પ્રારંભ ઇ સ ૭૮ મા થયાનું સ્વીકારાય તો તેનો અર્થ એમ થયો ગણાય કે ક્ષત્રપ ધ્સમોતિકના વહીવટની શરૂઆત ઇ સ ૭૮ માથી થઈ હતી અને ચષ્ટણના રાજ્યકાળનો આંક ૪૯ સુધી લબાયો છે, એટલે ૭૮+૪૯=૧૨૭ ઇ સ મા તે પણ સત્તાશાળી પુરૂષ હતો આ બન્ને વ્યક્તિનો સત્તા પ્રદેશ જો વિચારીશુ તો સિંધ, રાજપુતાના, સૌરાષ્ટ્ર અને અવન્તિના મુલકોજ દેખાય છે અલબત્ત ધ્સમોતિકની સત્તા મુખ્ય અંશે ક્યા જામવા પામી હતી તે વિષય આપણે બહુ ચર્ચ્યો નથી, છતા જેટલે સુધી જણાયુ છે તેટલે દરજ્જે કહી શકાશે કે તેની સત્તા રાજપુતાના અને સિંધ ઉપર તો હતીજ,[૧૫] અને ચષ્ટણની ગાદી તો અવતિ ખુદમાજ હતી તે નિર્વિવાદ છે મતલબ કે ઇ સ. ૭૮ થી ૧૨૭ સુધીના પચાસ વર્ષ સુધી આ બન્ને બાપ અને દિકરાનું રાજ્ય, ઉપરના પ્રદેશ ઉપર હતું એમ ઠરી શકે છે જ્યારે આપણે ગર્દભીલ વશનો ઇતિહાસ આલેખતાં તો એમ સાબિત કરી ગયા છીએ કે આ સર્વ કાળ તે સર્વ પ્રદેશ ઉપર તેમની જ સત્તા હતી એટલુ જ નહીં પણ તે સર્વ રાજાઓ મહા પરાક્રમી અને કોઇથી પણ ગાજ્યા જાય તેવા નહોતા અને વિશેષમા તો તેમાના એક સિંધ અને રાજપુતાના તો શુ પણ તેથીયે આગળ વધીને ઠેઠ કાશ્મિર સુધી પોતાની રાજસત્તા લબાવી હતી કે જેની નોંધ રાજતરંગિણિકાર જેવાને પણ લેવી પડી છે તો શુ એમ ધારવુ કે અવતિ ઉપર ગર્દભીલ વશની તથા ચષ્ટણ વશની એમ બેની સત્તા એકી સમયે ચાલતી હતી ? તેમ તો એક કાળે એક પ્રદેશ ઉપર બે રાજવશની હકુમત હોવાનું કદાપી બની શકયુ નથી અને બનવાનું પણ નથી સિવાય કે તે બેમાથી એક સત્તા, બીજી સત્તાની તાબેદાર—આજ્ઞાધારક હોય પરતુ પ્રસ્તુત બે વશમાથી કોઇને એક બીજાનો ખડિયો કે કિંચિદ્ અંશે શરણાગત લેખવો તે તેનું અપમાન કર્યા જેવુ ગણી શકાશે તો પછી પ્રશ્ન થાય છે કે, શુ ગર્દભીલની સત્તા સાચી કે ચષ્ટણની સાચી ? ઉત્તર એટલોજ કે, બન્ને સત્તા અવંતિ ઉપર તો હતીજ અને તે સત્ય પણ છે જ, પરતુ ચષ્ટણનો સમય જે ઇ સ ૭૮ માં તેના શકનો પ્રારંભકાળ લેખીને ગોઠવ્યો છે તેજ ખોટો છે આ મુદ્દો જેમ ચષ્ટણના સમયની ગણત્રીથી અસત્ય ઠરાવી શકાય છે તેમ તે વશના અંતિમ રાજાઓનો સમય સાથે અન્ય ઐતિહાસિક સત્યની તુલનાની દૃષ્ટિએ પણ અસત્ય ઠરાવી શકાય તેમ છે આ ક્ષત્રપ વશનો અંત તેના બાવીસમા રાજા, સ્વામિ રૂદ્રસિંહ મહાક્ષત્રપના રાજ્ય અમલે આવ્યો છે આ રાજાનો સમય તેના સિક્કા ઉપર કોતરાયલ આંક ઉપરથી નક્કી કરીએ તો તેમના શક સંવત ૩૧૦ થી ૩૧× સુધીના વર્ષનો કહી શકાશે આ સંખ્યામા જ્યા × નીશાની છે ત્યાં કયો આંક હોઈ શકે તે ઘસાઈ ગયેલ હોવાથી, ભલે નક્કી પણે કહી શકાય તેમ નથી છતા એટલું તો સ્પષ્ટજ છે કે તે આંક ૧ થી માંડીને ૯ સુધીનોજ હોઈ શકે એટલે તેને ૩૧૧ થી ૩૧૯ સુધીનો ઠરાવી શકાશે આપણી ગણત્રીમા જરા અંશે પણ અનિશ્ચિતપણાનું તત્ત્વ ન રહી જાય, તે માટે વધતામા વધતો તેનો સમય ગોઠવો તોયે ૩૧૯ થી તો વધારે કહી શકાશે નહીં જ અને તે હિસાબે ૩૧૯+૭૮= ઇ સ ૩૯૭ આવશે એટલે તેનો અર્થ એમ થયો કે, આ ચષ્ટણવંશી રાજાઓનો અમલ અવતિ ઉપર ઇ સ ૩૯૭ સુધી ચાલ્યો આવતો હતો જયારે ઇતિહાસ તો આપણને સાફ સાફ શબ્દોમાં અને ભેરી નાદે જાહેર કરી રહ્યો છે કે, ગુપ્તવશી સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત પહેલાએ અવંતિનો પ્રદેશ ઇ સ ૩૧૯ મા જીતી લઈ ત્યા પોતાની ગાદી કરી હતી વળી તેની ખુશાલીમાં પોતાના વશનો ગુપ્ત નામે સંવત્સર પ્રચલિત કર્યો હતો અને તેની પાછળ તેના વશજોએ ઠેઠ ઇ સ ૪૦૦ વટાવી ગયા બાદ પણ ત્યા હકુમત ભોગવ્યે રાખી છે તો

(૧૫) જુઓ કનિષ્ક પહેલાનું વૃત્તાત તથા પૃ ૫૫ ની હકીકત.

ખાસ્સા પ્રદેશ ઉપર હકુમત ભોગવતા હતા. અને જ્યાંસુધી આવી પરાધીન સ્થિતિમાં તેઓ હોય ત્યાંસુધી તેઓ ક્ષત્રપ તરીકે પોતાનો સ્વતંત્ર શક ચલાવી પણ ન શકે. તેમજ જે તેવું બનવા પામે તો તેમનો સત્કાર, સાંખી શકે પણ નહીં. મતલબ કે ક્ષત્રપ તરીકે જે કરી શકે તે એટલુંજ કે કાં પોતાના સરકારનો જે શક ચાલતો હોય તે વધાવી લ્યે, અથવા તો પોતે ક્ષત્રપ-સત્તા તરીકે જ્યારથી કામ હાથમાં લીધી હોય ત્યારથી રાજ્યકારકિર્દીમાં તેનું વર્ષ નોંધવાનું કરી શકે. એટલે તે પ્રમાણે લખાતા આંકનો અર્થ, જેમ પૂર્વે અનેક સ્થળ પરત્વે કહી આવ્યું છે તેમ આ ક્ષત્રપોની બાબતમાં પણ In so many regnal years=આટલાં રાજ્યકારકિર્દીનાં વર્ષે, એવા ભાવાર્થમાં તે શબ્દ વપરાયો સમજવો પડે. (અલબત્ત regnal શબ્દ બરાબર તો નથીજ કારણ કે તે ક્ષત્રપો તરીકે તેમનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ રાજ્યકારકિર્દી સમજ આપવાને વર્ષ અથવા તેની મતલબી કરવા પૂરતોજ તે શબ્દ લેવાય.) તાત્પર્ય એ થયો કે ક્ષત્રપ તરીકે કોઈ પોતાના સંવતની આદિ કરી શકતા નથીજ પરંતુ મહાક્ષત્રપ તરીકે કરી શકે ખરા. અને તે પણ પોતાનો સ્વતંત્ર શક[11] સ્થાપે ત્યારેજ તે પહેલાં તો નહીંજ એટલે માનવું પડે છે કે જેમ ભૂમકક્ષત્રપના સમયમાં બન્યું છે કે તેણે સત્તા-ક્ષત્રપ તરીકે પોતાની રાજ્યકારકિર્દી શરૂ કરી હતી, ત્યારથી આપણે તેના ક્ષહરાટ સંવતની આદિ ગણાવી છે ખરી. અને તેણે પ્રગટ રીતે શિલાલેખમાં સિક્કા આદિ કોઈ સ્થાને પોતાનો સ્વતંત્ર શક પ્રવર્તાવ્યાનું જણાયું નહોતું. તેમજ તેના પુત્ર નહપાણે પણ ક્ષત્રપપદે હતો ત્યાંસુધી તેવું કાર્ય કર્યું નહોતું. પણ મહાક્ષત્રપપદે આવ્યા પછીજ શક[12] ચાલુ કર્યો હતો, તેમ અને તેણેજ રીતે આ ઘ્સમોતિક અને ચષ્ટણની બાબતમાં પણ બન્યું હોય એમ છે. એટલે કે આ ચષ્ટણ ક્ષત્રપના શકની આદિ ગણાઈ છે તો તેના પિતા ઘ્સમોતિકે જ્યારથી સત્તા તરીકે ક્ષત્રપપદ ધારણ કર્યું ત્યારથી પરંતુ તેને પ્રગટપણે પ્રવર્તાવીને જાહેરાત આપવાની શરૂઆત તો તેના પુત્ર ચષ્ટણેજ કરી હોવાનું સમજાય છે. અને તે પણ જ્યારે પોતે મહાક્ષત્રપ પદ પામ્યો હશે ત્યારબાદજ નહીં કે તે પહેલાં.

આપણીએ મતનો સાર એ થયો કે, ચષ્ટણ ક્ષત્રપના શકની શરૂઆત તેના પિતા ઘ્સમોતિકથી થઈ ગણાય. પરંતુ તેના સંવત-શકની જાહેરાત કરનાર તો તેનો પુત્ર ચષ્ટણ મહાક્ષત્રપજ ગણાય. એટલે ક્ષત્રપથી જ શકની આદિ થઈ તથા ક્ષત્રપથી તેમના શકની આદિ થઈ તે બન્ને કથનો [illegible] જે કે આવી રીતે કહેવાય, જ્યાં કંઈ સમયમાં તે આદિ થઈ ગણાય તે હજુ સાબિત કરવું બાકી રહે છે.

આ ચષ્ટણના અને રુદ્રદામનના શકનો સમય એટલો જણાય છે તે આપણે જોયું, છતાં વધારે વખત જણાવી કથા જોઈએ. વળી આ

તેમના શકની	આદિ નિર્ણયોમાં ઉત્તર દિશા[13]
આદિનો સમય	શક તરીકે ઓળખાવ્યો છે તથા

જે શકને શાલિવાહન શક તરીકે સામાન્ય રીતે ઓળખવામાં આવે છે તેને દક્ષિણ દિશાનો શક એકવારે છે બન્નેને આ પ્રમાણે જુદા તે પાડે છે જ્યારે તે બન્નેનો પ્રારંભ ઈ. સ. ૭૮ માંજ[14] થયાનું મનાય છે. અહીં તો આપણે ઉત્તર દિશા શક સાથેજ નિસ્બત છે એટલે તેને જ્યાંસુધી લઈ જઈએ છીએ ત્યાંસુધીનીજ ચર્ચા કરીશું. બીજી બાબત વધીએ તે પહેલાં, તેનું સ્થાન જે ઈ. સ. ૭૮માં થયાનું મનાયું છે તે બીના સત્ય છે કે કેમ તે તપાસી લઈએ.

---

(૧૧) [illegible] આવો હોય [illegible] કોઈ વ્યક્તિ જે મહાક્ષત્રપ પદને પ્રાપ્ત કરે તો તે નવો શક [illegible] ન કરી તે [illegible] સિદ્ધિ સમજવી છે.

(૧૨) આગળનો [illegible] ટી. નં. ૮

(૧૩) જુઓ પુ. ૧ ૨ [illegible] ઉપરનું [illegible]

(૧) જુઓ પુ. [illegible] તથા [illegible] આપીએ છીએ.

આ૪ જાણામાં આવ્યો નથી, તેમ જ તેમના સિક્કામાં "ક્ષત્રપ" શબ્દનો [illegible] કરી [illegible] છે કે આ [illegible] ગણામાં [illegible] ક્ષત્રપના મહાક્ષત્રપ તરીકે [illegible] હોવા જોઈએ.

• [illegible] (આંક તેમના રાજ્યનો વર્ષ બતાવે છે)

- ઝ્સમોતિક
  - (૧) ચાષ્ટન
    - જયદામન
      - (૨) રુદ્રદામન પહેલો ૭૨
        - (૩) દામજદશ્રી
          - સત્યદામન
          - (૪) જીવદામન ૧૦૦, ૧૧૯–૨૦
            - પૃથિવીસેન
            - દામજદશ્રી બીજો
        - (૪) રુદ્રસિંહ પહેલો ૧૦૨–૧૦, ૧૧૦–૧૮
          - (૬) રુદ્રસેન પહેલો ૧૨૨–૪૪
          - (૭) સંઘદામન ૧૪૪–૪૫
          - (૮) દામસેન ૧૪૫–૫૮
            - વીરદામન
              - (૧૨) રુદ્રસેન બીજો ૧૭૮–૯૬
                - (૧૩) વિશ્વસિંહ ૧૯૬–૨૦૧
                - (૧૪) ભર્તૃદામન ૨૦૧–૧૭
                  - વિશ્વસેન (૨૧૬–૨૬)
            - (૯) યશોદામન ૧૬૧
            - (૧૦) વિજયસેન ૧૬૨–૭૨
            - (૧૧) દામજદશ્રી ત્રીજો ૧૭૨–૬

ઈશ્વરદત્ત
[illegible]
ની આગળ

- સ્વામિ જીવદામન
  - રુદ્રસિંહ બીજો (૨૨૭–૨૩૪)
    - યશોદામન બીજો (૨૩૪–૫૪)
  - સ્વામિ રુદ્રદામન બીજો¹
    - (૧૫) સ્વામી રુદ્રસેન ત્રીજો ૨૭૦–૩૦૦
      - સ્વામિ સિંહસેન ૩૦૪–૩૧૦
        - સ્વામિ [રુદ્ર]સેન ચોથો
    - પુત્રી
      - સ્વામિ સત્યસિંહ¹
        - સ્વામિ રુદ્રસિંહ ત્રીજો ૩૧૦–૩૧

1 આ બે જાતના સિક્કા મળતા નથી
( ) મહાક્ષત્રપ પદધારી નથી જેઓ મહાક્ષત્રપ પદ કે સ્વામીપદ ધારક છે તેમના આંક કૌંસ વિનાના રાખ્યા છે

ઇ. સ. ૧૨૦ની સત્તા ક્ષત્રપતિ ઉપર હોવાનું માન્યું કે ચષ્ટણની સત્તા હોવાનું? અહીં પણ ઉપરમાં એવી ગર્દભીલની સત્તા સમાપ્ત થયેલી [illegible] હતી તેથી જ પાછી જાતીને [illegible] છે કે ૭૮ની સાલની આ સમ ગુપ્તોના આરંભ છે. આ પ્રમાણે ૭૮ની સાલની અન્યથા કલ્પનાથીજ કંઈ આપવું રહ્યું નથી. પરંતુ તેનો ખરો ઉકેલ હજી મળ્યો નથી રહેલો જણાય.

આ માટે અન્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો આધાર લેવો જરૂરી છે. મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ પોતાનો મત જાહેર કરતા લખે છે કે[11] "The substantial controversy is between the scholars who place the accession of Kanishka in A. D. 78 and those who date it later in about A. D. 120"—સંશોધન રસ્તે તો બે પક્ષી વિદ્વાનો વચ્ચેજ છે કે એમાંનો એક પક્ષ કનિષ્કનો રાજ્યાભિષેક ઇ. સ. ૭૮માં મનાવે છે અને બીજો પક્ષ તેને જરા આગળ લંબાવીને ઇ. સ. ૧૨૦ની આસપાસમાં મનાવે છે. એટલે કે તેમના મત પ્રમાણે ઇ. સ. ૭૮ થી ૧૨૦ સુધીમાં કનિષ્કનો રાજ્યાભિષેક થયો હોય એમ ગણાય, અને જ્યારે કનિષ્કના રાજ્યાભિષેકથી તેના સંવતનો પ્રારંભ મનાયેલો હોવાનું તથા ચષ્ટણ સંવત પણ કનિષ્કના સંવત સમકાલીન જ થયો હોવાનું માન્યું જાય છે ત્યારે તેનો અર્થ પણ એમજ થયો કે ચષ્ટણના સંવતની આદિ પણ ઇ. સ. ૭૮ થી ૧૨૦ સુધીમાંજ થઈ હોવી જોઈએ. સર જોન માર્શલ સાહેબનો મત પણ તેજ હકીકતને પુષ્ટિકારક હોય એમ જણાય છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે[12] "Kushanas obtained Taxila in 60 A. D. and Kanishka must have ruled in 1st half of 2nd Cent. A. D. So Kanishka could never have founded the Saka Era" કુશાનોએ ઇ. સ. ૬૦માં તક્ષિલા કબજે કર્યું હતું (તેમનો તર્ક કાડફીઝ પહેલાએ કબજે લીધું હતું એમ સમજાય છે) અને કનિષ્કનું રાજ્ય, ઇ. સ.ની બીજી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયું હોવું જોઈએ. તેથી કનિષ્કે શક સંવત સ્થાપ્યાનું કદી બનેજ નહીં. એટલે કે તેમના મતથી ઇ. સ. ૬૦ના આરસામાં કાડફીઝ પહેલાએ તક્ષિલા કબજે કર્યું, તે બાદ [illegible] કાડફીઝ બીજો ગાદીએ આવ્યો છે. તેણે ૨૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે તે બાદ ઇ. સ. ૧૫૦ના આરસામાં કનિષ્ક ગાદીએ આવ્યું થયું છે અને તેનાથી શક સંવત [illegible] નથી જ. એટલે કે ચષ્ટણનો તેમનો મત ઇ. સ. ૧ થી ૧૫ સુધીમાં શકનો પ્રારંભ થયો હોવાનો છે. આ પ્રમાણે [illegible] કાળની સંધિ [illegible] પછી તે બાબતને એ મેળવવાનું [illegible] હોય તો તે અંગે પ્રયત્ન કરી જોઈએ. તે માટે આપણે રાજાઓની વંશાવળી (પાન ૧૯૧)ની મદદ લેઈ જોઈએ. તે ઉપર નજર ફેરવતાં જણાય છે કે ૧૨મો રાજા ભદ્રદામન થયો છે તેનું રાજ્ય ૨૧૦-૨૨૧ [illegible] ૧૧ વર્ષ ચાલ્યું છે. પછી ત્રણેક રાજા થયા દેખાય છે. તે બાદ [illegible] સ્વામિ રુદ્રસિંહ[14] [illegible] રાજાઓ થયા દેખાય છે. આ સ્વામિ [illegible] દૃષ્ટિએ ચષ્ટણના વંશના હોય એવું તો જણાય છે પણ તે બન્ને વચ્ચે શું સગપણ [illegible] તે હજુ સુધી [illegible] જણાયું નથી જ (મિ. [illegible] નો મત એમ છે કે તે [illegible] છે) પણ એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે, તે [illegible] ભદ્રદામન અને [illegible] સ્વામિ [illegible] આરંભ સુધીના (૨૧૭ થી ૨૭૦ સુધીના) [illegible] ચાર નામ આપ્યાં છે પરંતુ તે [illegible]

(11) જુઓ અ. હિ. ઇ. ૪થી આવૃત્તિ પૃ. ૨૭૨ [illegible] જ. ... [illegible] પૃ. ૧૯.

(12) જુઓ જ. [illegible]

(14) સ્વામિ શબ્દ ક્યારે વપરાય છે તે માટે [illegible] નં. ૧૦ જુઓ.

નીકળ્યો છે, ચષ્ઠણવંશની આદિ ધ્યમોતિક ક્ષત્રપથી થઈ છે, પરંતુ તેના શકનો પ્રારંભ તો મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણેજ[20] કર્યો છે અને તેનો સમય જ્યારથી ધ્યમોતિક સત્તા ઉપર આવ્યો તે ઈ સ ૧૦૩ ની સાલથી જ ગણાશે છે

આપણી ઠરાવેલી મર્યાદા તો ઇ સ ૧૦૦ સુધીની છે, પરંતુ આ ધ્યમોતિકના સત્તાકાળની આદિજ ઈ સ ૧૦૩ માંથી શરૂ થાય છે એટલે આપણે તેનું જરા પણ વર્ણન કરવાને અવકાશ મેળવવો જોઈતો નહોતો, છતાં જે કેટલીક ગેરસમજુતિ પ્રવર્તતી મારી નજરે પડી છે, તે ઉપર જો મે મારા વિચાર જણાવી રાખ્યા હોય તો તે સબંધમાં સંશોધકો વિશેષ તપાસ ચલાવે અને હિંદી ઇતિહાસને ઠાકઠીક બનાવે તેવી ધારણાથી, જેમ કુશાન વંશના રાજા કનિષ્ક પહેલાથી માંડીને તે વંશના અંત સુધી થોડું ઘણું ટૂંકમાં ધ્યાન આપી દીધુ છે તેજ પ્રમાણે આ ચષ્ઠણ વંશમાં પણ રૂદ્રદામન નામે અવંતિપતિ થયો ત્યાંસુધીનું તેના દરેકનું વર્ણન આપવાનું યોગ્ય લાગ્યુ છે વળી આ રૂદ્રદામનના રાજ્યકાળના અંતને, અંતિમ હદ તરીકે પસંદ કરવાનાં એક બે કારણો મળ્યા છે પહેલું એ કે સૌરાષ્ટ્ર દેશની અંદર જુનાગઢ શહેરની પાસે આવેલ ગિરનારની તળેટીમાં જે શિલાલેખ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને કોતરાવી રાખેલ છે અને જેની સાથે બીજો એક શિલાલેખ છે જેને વિદ્વાનો સુદર્શન તળાવના રૂદ્રદામનના શિલાલેખ તરીકે ઓળખાવી રહેલ છે તે સબંધમાં કેટલીક નવીન હકીકત રજુ કરવા જેવી મારા મત પ્રમાણે દેખાઈ છે તથા બીજુ કારણ એ છે કે, તેજ શિલાલેખને આધારે આંધ્રપતિ રાજાઓની બાબતમાં પણ કાંઈક જૂદી જ માહિતી ઉમેરાતી દેખાય છે આટલું જણાવી ચષ્ઠણવંશના આદ્ય રાજકર્તા ધ્યમોતિકનું વર્ણન લખીશ

(૧) ધ્યમોતિક

તેની જાતિ વિશે, તેના વતન વિશે વિ અનેક છૂટીછવાઇ વિગતો પ્રસંગોપાત લખવામાં આવી ગઈ છે એટલે તેનો ફરીને ઉલ્લેખ કરવા જરૂર નથી. અત્ર તો તેના રાજદ્વારી જીવનને અંગે જે હકીકત જણાવાઈ ન હોય તેને જ આલેખવી રહે છે

તેના રાજદ્વારી જીવનનું મંડાણ જ્યારથી તે કનિષ્ક પહેલાનો સરદાર–ક્ષત્રપ નીમાયો ત્યારથી શરૂ થાય છે તેનો સમય જો કનિષ્ક ગાદીએ બેઠો ત્યારથી જ ગણવો હોય તો ઈ સ ૧૦૩નો ગણાશે પરંતુ એક રાજા જેવો ગાદીએ આવે તેવોજ તેના રાજ્યના વિભાગો પાડી, વહેંચણી કરીને, તેવા પ્રત્યેક વિભાગ ઉપર હાકેમ નીમી દીધાની બીનાને સ્વીકારી ન લેવાતી હોય તો, તેણે એક બે વર્ષમાં તે પ્રમાણે સ્થિતિ નીપજાવી હતી એમ પણ કબુલી શકાશે એટલે તે હિસાબે એક બે વર્ષનો ઉમેરો કરીને આપણે ઈ સ ૧૦૫–૬માં તેનો સમય કહીએ તોયે ખોટુ નથીજ, છતાં સિક્કા વિગેરે જે સાધનો આપણને મળી આવે છે અને જે ઉપરથી આ સમયની તારીખો ગોઠવી શકવાની સ્થિતિમાં આપણે છીએ, તે હકીકતની રજુઆત તો આપણે આગળના પૃષ્ઠોમાં કરી ચૂકયાજ છીએ અને તે પ્રમાણે તેનો સમય ઈ સ ૧૦૩નોજ નિર્માણ કરી વાળ્યો છે, એટલે તેને જ ખરા તરીકે હાલ તો લેખીશું

રાજા કનિષ્કના વૃત્તાંતે જણાવાયું છે કે, તેણે સિંધ તરફના ભાગ ઉપર, પોતાના રાજ્યનું અગીઆરમું વર્ષ ચાલતું હતું ત્યારે સ્યુ નામના ગામે ધાર્મિક સ્થાન બંધાવ્યું હતું મતલબ કે તે તરફનો ભાગ તેની આણમાં હતો વળી એમ પણ કહી ગયા છીએ કે હિંદની બહાર જઇને લડવાનો જ્યારે સમય નજીક આવ્યો હતો ત્યારે તેણે પોતાના રાજ્યના એક ભાગ ઉપર પોતાના યુવરાજ વઝેષ્કને તથા બીજા એક ભાગ ઉપર બીજા પુત્ર હુવિષ્કને નીમ્યો હતો જ્યારે રાજપુતાના અને સિંધ વાળો જે પ્રદેશ પોતાની હકુમતમાં હતો તે આ ધ્યમોતિકને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો હતો એટલે જે રીતિએ યોન સરદાર મિનેન્ડરે પોતાના ક્ષત્રપ ભૂમકને વહીવટ કરવાને

(૨૦) આવા દષ્ટાંતો આગળ પણ બન્યા છે તે માટે જુઓ પુ ૩ પૃ. ૩૭૮ ટી ન ૨૪

આ કોષ્ટક સાથે પ્રથમથી સમયોનો પ્રતિહાસ તપાસીશું તો તુરત સરખામણી થઈ જશે, કે તેમણે ઇ. સ. ૩૧૯માં અવંતિ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું છે અને પોતાની સત્તા ત્યાં જમાવી છે તથા સમ્રાટ પદ જાહેર કર્યું છે. જ્યારે ઉપર તો એમ જણાવાયું છે કે આંધ્રપતિ ઇ. સ. ૨૧૭માં ગર્દભીલના રાજ્ય અમલના અંતથી માંડીને સ્વામી રુદ્રસિંહ બીજાના રાજ્યારંભ સુધીના ૫૩ વર્ષ સુધી, આ આંધ્રપતિ રાજાઓના શાસન અને સત્તા ભોગવતાં હતા એમ સારરૂપ છે. તેઓ સ્વરૂપ વરીક જ પોતાનું શાસન ચૂ કરી રહ્યા હતા, વળી સ્વરૂપ ખાનેક અમ આપણે હવે સમજવા થઈ શકા એમ કે તેમના માથે ૩૫ વિશિષ્ટ સત્તાવાળા અમિત હોય છે તેમજ આપણે જાણ્યા છે કે ગર્દભીલ સુધીના રાજાઓ પોતાને મહાક્ષત્રપ તરીકે ઓળખાવતા હતા જ્યારે આ ૫૩ વર્ષના ગાળામાં જે જણ ચાર થયા પામ્યા છે તેમણે તે ઉચ્ચ આસન ધરાવતા મહાક્ષત્રપ પદનો ત્યાગ કરીને ક્ષત્રપપદના સ્વરૂપના હોદ્દાને ખ્યાલીસરી લીધી દેખાય છે. વળી તે બાદ પાછા રુદ્રસિંહ પોતાને સ્વામિ તરીકે જાહેર કરી છે આ તેમની ઉચ્ચપદમાંથી ક્ષત્રપમાં ઘટવાની સ્થિતિ શું આપણને વિચાર કરવાને પ્રેરતી નથી? કે શિવ સ્વા બનાવો ઉપસ્થિત થયા હોવા જોઈએ? કે જેણે લીધે તેમને તે સ્થિતિમાં ઘસેડી લીધા હોવા જોઈએ? અને એટલું તો આપણે જાણીએ જ છીએ કે આંધ્રપતિ રાજાઓ પણ અતિ વિજેતા જ હતા અને શાતકર્ણિ સમ્રાટ ચોથાએ પણ અતિ વિજેતા તરીકે જ નામના મેળવીને પોતાનો શ્રીમન્વત્સર પ્રવર્તાવ્યો હતો એટલે કે જ્યાં સુધી અવંતિ તેમના હસ્તમાં આવ્યું નહોતું ત્યાં સુધી તેના પૂર્વજો અને અન્ય પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવી જતા હતા, પરંતુ તેમના પિતાએ પોતાનો સંવત્સર ચલાવ્યો નહોતો અને એ પણ સિદ્ધ થયેલી જ બીના છે કે, એક પ્રદેશ ઉપર એક સમયે એક જ સત્તાનો અધિકાર હોઈ શકે એટલે આ બે વસ્તુને સ્પર્શતા બનાવો ને એકત્રિત કરીને તો એમ ફલિતાર્થ નીકળે છે કે ઇ. સ. ૩૧૯માં જ્યારે આંધ્રપતિ પદેથી ચુષ્ટ સંવતની સ્થાપના ચાલતી હતી ત્યારે આંધ્રપતિથી રાજા ગર્દભીલ અધિપતિ તરીકે હતો અને તેમના રાજ્યનો ૨૧૭નું વર્ષ હતું તથા તેના ઉપર જીત મેળવીને જ આંધ્રપતિએ અવંતિને કબજે મેળવ્યો હતો. એટલે આ બન્ને બનાવોની સાલને સરખાવી દેવાથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે, ઇ. સ. ૩૧૯ની સાલ તે જ આંધ્રપતિ શક ૨૧૭ હતી, તે હિસાબે ૩૧૯ માંથી ૨૧૭ બાદ કરતાં ઇ. સ. ૧૦૨માં શક સંવત આવશે; અથવા તેને ઉલટાવીને જે જણાવવું હોય તો શક સંવત ૧ ઇ. સ. ૧૦૩ આવશે.

હવે આપણી પાસે બીજી પ્રકારની સ્થિતિ આવી પડી છે. એક પૃ. ૧૮૮માં જણાવ્યા પ્રમાણે શક સંવતનો આરંભ ઇ. સ. ૭૮માં થયો હોવાનું જે મનાય છે તે વાસ્તવિક નથી, બીજું શક સંવતની આંધ્રપતિ સાથેની સાલ પૃ. ૧૮૯માં જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧ થી ૧૪ સુધીમાં હોવી જોઈએ અને ત્રીજી સ્થિતિ એમ ઠરે છે કે શક સંવત ૧ = ઇ. સ. ૧૦૩ છે. આ ત્રણે વસ્તુસ્થિતિનો સમન્વય કરીએ તો એમ નિર્ણય ઉપર આવવું પડે છે કે શક સંવતનો આરંભ ઇ. સ. ૧૦૩માં થયો છે તે સત્ય જ છે. એટલે શક સંવત ૧ના સમયને ઇ. સ. ૧૦૩ની જ સાલ ગણવી તથા તેને વાસ્તવિક રીતે પ્રતિપાદન કરેલી અને સિદ્ધ થયેલી હકીકત તરીકે સ્વીકારવી. હવે આ અનુમાન ઉપર આવી જવા માટે કાર કે

---

(૧૬) આ સ્થિતિનો અધિકાર ઉત્તમ સ્વરૂપ એટલે જ થાય છે અથવા હોઈ શકે છે કે તેનો ઉપયોગ કે સ્વામીએ પણ જ્યારે સત્તા હોય છે જ્યારે સ્વામિને પણ સત્તા નથી રહેતી. તો કે પોતે અનેક સત્તાવાળી રાજ છે, એ મહા ક્ષત્રપ પદવી હોય તે એક જ અધિપતિ છે, ક્ષત્રપ પદવી તેમ સ્થાન તે રાજ ત્યાંથી વધારો થયો છે કે જ્યાંથી તેઓને સ્વતંત્ર અધિકારી થઈ નહોતી, અને અન્ય પ્રદેશ ઉપર તેમનું અમલ સ્થિત થયું છે એમ થયું છે કે પછી તેમ કે મહાક્ષત્રપ થવી તે આવતાં આ પ્રદેશ પરથી મેળવી લીધી હોય એમ સમજાય છે.

નીકળ્યો કે, ચષ્ઠણવંશની આદિ ધ્યમોતિક ક્ષત્રપથી થઈ છે, પરંતુ તેના શકનો પ્રારંભ તો મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણે/ર૦ કર્યો છે અને તેનો સમય જ્યારથી ધ્યમોતિક સત્તા ઉપર આવ્યો તે ઇ સ ૧૦૩ ની સાલથી જ ગણાશે છે

આપણી ઠરાવેલી મર્યાદા તો ઇ સ ૧૦૦ સુધીની છે, પરંતુ આ ધ્યમોતિકના સત્તાકાળની આદિ જ ઇ સ. ૧૦૩ માંથી શરૂ થાય છે એટલે આપણે તેનું જરા પણ વર્ણન કરવાને અવકાશ મેળવવો જોઇતો નહોતો, છતાં જે કેટલીક ગેરસમજુતિ પ્રવર્તતી મારી નજરે પડી છે, તે ઉપર જો મેં મારા વિચાર જણાવી રાખ્યા હોય તો તે સબંધમાં સંશોધકો વિશેષ તપાસ ચલાવે અને હિંદી ઇતિહાસને કાંઈક બનાવે તેવી ધારણાથી, જેમ કુશાન વંશના રાજા કનિષ્ક પહેલાથી માંડીને તે વંશના અંત સુધી થોડું ઘણું ટૂંકમાં ધ્યાન આપી દીધું છે તેજ પ્રમાણે આ ચષ્ઠણ વંશમાં પણ રૂદ્રદામન નામે અંતિપતિ થયો ત્યાંસુધીનું તેના દરેકનું વર્ણન આપવાનું યોગ્ય લાગ્યું છે વળી આ રૂદ્રદામનના રાજ્યકાળના અંતને, અંતિમ હદ તરીકે પસંદ કરવાનાં એક બે કારણો મળ્યા છે પહેલું એ કે સૌરાષ્ટ્ર દેશની અંદર જુનાગઢ નહેરની પાસે આવેલ ગિરનારની તળેટીમાં જે શિલાલેખ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને કોતરાવી રાખેલ છે અને જેની સાથે બીજો એક શિલાલેખ છે જેને વિદ્વાનો સુદર્શન તળાવના રૂદ્રદામનના શિલાલેખ તરીકે ઓળખાવી રહેલ છે તે સબંધમાં કેટલીક નવીન હકીકત રજુ કરવા જેવી મારા મત પ્રમાણે દેખાઈ છે તથા બીજું કારણ એ છે કે, તેજ શિલાલેખને આધારે આંધ્રપતિ રાજાઓની બાબતમાં પણ કાંઈક જુદી જ માહિતી ઉમેરાતી દેખાય છે આટલું જણાવી ચષ્ઠણવંશના આદ્ય રાજકર્તા ધ્યમોતિકનું વર્ણન લખીશ

(૧) ધ્યમોતિક

તેની જાતિ વિશે, તેના વતન વિશે વિ અનેક છુટીછવાઈ વિગતો પ્રસંગોપાત લખવામાં આવી ગઈ છે એટલે તેનો ફરીને ઉલ્લેખ કરવા જરૂર નથી. અત્ર તો તેના રાજદ્વારી જીવનને અંગે જે હકીકત જણાવાઈ ન હોય તેને જ આલેખવી રહે છે

તેના રાજદ્વારી જીવનનું મંડાણ જ્યારથી તે કનિષ્ક પહેલાનો સરદાર-ક્ષત્રપ નીમાયો ત્યારથી શરૂ થાય છે તેનો સમય જો કનિષ્ક ગાદીએ બેઠો ત્યારથી જ ગણવો હોય તો ઇ સ ૧૦૩નો ગણાશે પરંતુ એક રાજા જેવો ગાદીએ આવે તેવોજ તેના રાજ્યના વિભાગો પાડી, વહેંચણી કરીને, તેવા પ્રત્યેક વિભાગ ઉપર હાકેમ નીમી દીધાની બીનાને સ્વીકારી ન લેવાતી હોય તો, તેણે એક બે વર્ષમાં તે પ્રમાણે સ્થિતિ નીપજાવી હતી એમ પણ કબુલી નકારો એટલે તે હિસાબે એક બે વર્ષનો ઉમેરો કરીને આપણે ઇ સ ૧૦૫-૬માં તેનો સમય કહીએ તોયે ખોટું નથીજ, છતાં સિક્કા વિગેરે જે સાધનો આપણને મળી આવે છે અને જે ઉપરથી આ સમયની તારીખો ગોઠવી શકવાની સ્થિતિમાં આપણે છીએ, તે હકીકતની રજુઆત તો આપણે આગળનાં પૃષ્ઠોમાં કરી ચૂક્યાજ છીએ અને તે પ્રમાણે તેનો સમય ઇ સ ૧૦૩નોજ નિર્માણ કરી વાળ્યો છે, એટલે તેને જ ખરા તરીકે હાલ તો લેખીશું

રાજા કનિષ્કના વૃત્તાંતે જણાવાયું છે કે, તેણે સિંધ તરફના ભાગ ઉપર, પોતાના રાજ્યનું અગીઆરમું વર્ષ ચાલતું હતું ત્યારે સ્યુ નામના ગામે ધાર્મિક સ્થાન બધાવ્યું હતું મતલબ કે તે તરફનો ભાગ તેની આણમાં હતો વળી એમ પણ કહી ગયા છીએ કે હિંદની બહાર જઇને લડવાનો જ્યારે સમય નજીક આવ્યો હતો ત્યારે તેણે પોતાના રાજ્યના એક ભાગ ઉપર પોતાના યુવરાજ વઝેષ્કને તથા બીજા એક ભાગ ઉપર બીજા પુત્ર હુવિષ્કને નીમ્યો હતો જ્યારે રાજપુતાના અને સિંધ વાળો જે પ્રદેશ પોતાની હકુમતમાં હતો તે આ ધ્યમોતિકને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો હતો એટલે જે રીતિએ ગ્રીક સરદાર મિનેન્ડરે પોતાના ક્ષત્રપ ભૂમકને વહીવટ કરવાને

(ર૦) આવાં દષ્ટાંતો આગળ પણ બન્યા છે તે માટે જુઓ પુ ૩ પૃ ૩૭૮ ટી ન ર૪

તેમ પ્રમાણે આ પરથી શા ન કરિ કે પણ પોતાની તરફથી સરકાર અમાત્યોને મૂક્યો હતો. અને પોતાને તાબે પણ કેટલીય મુલક અત્યારે હોવાથી તે સર્વ સ્થળની વ્યવસ્થા તેને કરવાની આવી હતી, જેથી અમાત્યોને પણ મુલકની પીઠ પ્રમ દેશનો અધિપતિ અને મધ્યમિકા નગરીનો અધિપતિ કહેવામાં વાંધા જેવું નથી લાગતું. તેને તો માત્ર રાજ્યકીય વ્યવસ્થાનો હતો એટલે કોઈ પ્રદેશ ઉપર સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરવાનું કે મુલકમાં વધારો કરવાનું હતું જ નહીં. જેથી પરસ્પર્ધિત હતી તે સ્થિતિમાં જ તેણે સર્વોત્તમ નિર્ગમન કરી હતી. તેમ વળી જે સંજોગમાં તેનું મરણ થયું અનિશ્ચિત સમય દરમ્યાન થવા પામ્યું હતું તથા જેનો ઉલ્લેખ ઉપર પ્ર. સ. ૧૧૫-૧૭ આપણે કરતીએ તેમ જ વળી જેનું દૃષ્ટાંત આગળ જણાવવાનું છે તે આધારે કહી શકાશે કે તેના મરણ બાદ તેની ગાદી તેના પુત્ર આપણને સોંપવામાં આવી છે. એટલે ત્યારથી જ આપણે સમય ગણવાના થાય છે.

અમાત્યોની રાજ્યાય છતી સમય તરીકે જ આરંભાઈ છે અને સમય તરીકે જ સમાપ્ત થઈ છે. વળી સમય તરીકેના અધિકારમાં[૧૧] સ્વતંત્ર રીતે સિક્કાઓ પાડી શકાતા નથી એટલે તેના નામના સિક્કા તો મળવા જ પામતા નથી. પરંતુ કોઈ પ્રકારે ધન આદિ કરવાનો પણ હક પ્રસંગ આપ્યો નહિ હોય. એટલે તેના હસ્તે કોઈ શિલાલેખ કોતરાવવાનું પણ હજુ સુધી જણાયું નથી. આ પ્રમાણે તેનું નામ તો ઇતિહાસમાં માત્ર નોંધ જેવા પૂરતું જ અજાણ્યું રહેલું જણાય રહે છે.

(૨) બાલક

તેના પિતાની પછી, રાજસત્તા હાથમાં લીધી તે વખતે તો તે માત્ર સમય જ હતો પણ પાછળથી તેને મહાક્ષત્રપ પદે સ્થાપવામાં આવ્યો હતો અને સ્વતંત્ર તે રાજા બની બેઠો હતો. આ અન્ને પ્રસંગે તેના જન્મમાં કેમ ઉમર વધ્યા પામ્યા હતા તે હવે આપણે જણાવીશું.

તે ગાદીએ બેઠો ત્યારે આપણુંનીયે બેઠેલ પ્રાય ત્રીસ વર્ષની ઉમરનો કે પચીસ વર્ષ જેટલી પણ હશે. પણ અનુપ જેવી સ્થિતિમાં

ગાદીની પ્રાપ્તિ અને વિશેષ

હતો એટલે, અનુભવ અને નિપુણતા મેળવી ન શકે ત્યાં સુધી અગત્ય વખતનો અને હાથ નીચેના અમાત્ય તેને મળે તેમ નહોતું. જેથી પ્ર. સ. ૧૨૧માં અનિશ્ચિત મરણ નીપજ્યું ત્યારથી માંડી રાજા નહોપાનનું મરણ પ્ર. સ ૧૩૨માં થયું ત્યાં સુધી તેને સમય પદે રહીને જ કામ કરવું પડ્યું હોવાનું દેખાય છે. આ સમયે તેનું રાજકીય જીવન લગભગ પાર ના ઉતરવું થઈ ગયું હતું એટલે અનુભવી પણ થઈ ગયો હતો તેમ ઉમરને લીધે કેટલ સ્વભાવનો અની શકય પણું કરવા જેવી આવડત પણ કેળવી લીધી હતી જેથી પ્ર સ. ૧૩૨માં નહોપાનના મરણ સમયે અનિશ્ચિત નીતિની સમીર અવસ્થાને લીધે જ્યારે કુનિક પોતે એક રીતે તટસ્થ રહી કરવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે તેની પોતાની ઉમર અવસ્થાની હદ ઉલ્લંઘાઈને વચમાં પ્રવેશ થઈ ચૂકી હતી. તેને લીધે તથા આગળ સામ્રાજ્ય ઉપર પોતે નિયમો કંઈ નજર રાખી નહીં શકે તેવું લાગ્યું ત્યારે સામ્રાજ્યના એક ભૂપાળે પ્રવેશ પણ અતિ સહજ બનાવ તેવા આ પ્રદેશના પ્રાંત ઉપર હકુમત ભોગવી રહેલ સમય આપણને એક નિશ્ચિત સત્તા આપી મહાક્ષત્રપ બનાવવાનું તેણે નિર્ણય કર્યો. પરિણામે સમય આપણને મહાક્ષત્રપ બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ પદ તેણે અનિશ્ચિત નીતિના સમીરપણાના અનિવાર્ય વર્ષના આગળ કાળ દરમ્યાન ભોગવ્યું હતું તે અવસરે, તેણે નેતૃ પ્રતિનિધિત્વ મન મુકી દેવું એટલે કે જેથી તે રાજાનો પ્રતાપ અમ્મો હોય તથા શા ન કરિને મુજ અને કોઈ દિવસ પોતાના તાબેદારને ન આપવા દેવું

(૧૧) સમય, મહાક્ષત્રપ ઇ. ના શું શું અધિકાર હોઈ શકે તેનો વિચાર પ્રથમ પુ. ૩ પા. ૧૪૮ થી આગળ જણાવી ગયા છીએ ત્યાં જ જણાવેલ નિયમ છે કે આ બધાનો અમલ તો આ પ્રદેશ પૂરતો મર્યાદિત જાણવો.

પોતાની પાસે બેસાડીને મૂર્તિ કોતરાવ્યાનું માન મહાક્ષત્રપ ચષ્ટણને આપ્યું હોય માટે મૂદ્દામેથી જે મૂર્તિ રાજા કનિષ્કની સાથે ચષ્ટણની મળી આવી છે, તે ઉપર પ્રમાણેની કૃપાદૃષ્ટિનું જ પરિણામ સમજવું આ બનાવનો સમય રાજા કનિષ્કની સગીર અવસ્થા પૂરી થવા આવી હતી તેની લગભગનો પણ કહી શકાય અથવા પોતે ઇ. સ. ૧૪૩માં રાજ્યારૂઢ બની સ્વતંત્ર કારભાર કરવા માંડ્યો તેની શરૂઆતનો પણ ગણાય પરંતુ રાજા તરફથી પોતાના કોઇ લાયક રાજનોકરની કદર કરવાની પ્રથાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમ કહેવું પડે કે, રાજાએ પોતાના રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમાં જ અને પોતાના વયોવૃદ્ધ કાકાની ખાસ ભલામણથી જ તે પગલું ભર્યું હોવું જોઇએ મતલબ કે ઇ. સ. ૧૪૩માં[22] મહાક્ષત્રપ ચષ્ટણને વિશેષ અધિકારે ચડાવવામાં આવ્યો હતો અને ત્યાંથી તેને એક સ્વતંત્ર રાજપતિ તરીકે પોતાની સર્વ કાબેલિયત અને કૌશલ્ય બતાવવા છૂટો મૂકી દેવામાં આવ્યો હતો હવે સમજાશે કે, ચષ્ટણ જ્યાંસુધી ક્ષત્રપપદે હતો ત્યાંસુધી તેને પણ તેના પિતાની પેઠે કોઈ શિલાલેખ કે સિક્કા પોતાના નામે કોતરાવવાનો અધિકાર નહોતો એટલું જ નહીં પણ મહાક્ષત્રપપદે દશ અગિયાર વર્ષનો કાળ વ્યતીત કર્યો હોવા છતાંયે, તેણે સિક્કા પડાવ્યા નથી જ, કેમકે ભલે તે પદ મોટું હતું છતાં આખરીએ તે તાબેદાર તો ખરોજ ને?[23] વળી સિક્કા પડાવવા તે વસ્તુ એવી છે કે માત્ર જે સ્વતંત્ર ગાદીપતિ હોય તેજ તે કાર્ય કરી શકે છે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે, મહાક્ષત્રપ નહપાણે કેમ સિક્કા પડાવ્યા છે? તો આ ચષ્ટણ પણ મહાક્ષત્રપ હોઇને શા માટે તે પ્રમાણે ન કરી શકે? ઉત્તર એટલો જ છે કે, નહપાણનું મહાક્ષત્રપ પદ, આપોઆપ મળેલ હતું એટલે કે પોતે ભૂમકનો યુવરાજ હતો ત્યારે ક્ષત્રપ હતો, અને તેના મરણ બાદ સ્વયં પોતાના અધિકારની રૂએ મહાક્ષત્રપ બનવા પામ્યો હતો, જ્યારે ચષ્ટણ, કોઈ રાજાનો યુવરાજે નહોતો તેમ સ્વયં મહાક્ષત્રપના અધિકારપદે પણ પહોંચ્યો નહોતો તેટલા માટે ચષ્ટણના સિક્કા મહાક્ષત્રપપદ[24] યુક્ત દેખાતા નથી છતાં જ્યારે તેણે 'રાજા' પદ ગ્રહણ કર્યું છે અને ત્યાર પછી જે સિક્કા પડાવ્યા છે તેમાં તેણે 'રાજા મહાક્ષત્રપ ચષ્ટણ' એવા શબ્દો લખાવ્યા છે, નહીં કે એકલા 'મહાક્ષત્રપ ચષ્ટણ' મતલબ કે મહાક્ષત્રપ શબ્દ તેણે રાજ્ય તરફથી મળેલ માત્ર એક નવાજેશ તરીકે ગણી લીધી છે જ્યારે તેના વંશજોએ જે મહાક્ષત્રપ પદ પોતાની સાથે જોડ્યું છે તે, રાજ્ય તરફથી મળેલ એક નવાજેશ કે ભેટ તરીકે નહીં, પણ જેમ નહપાણે પોતે, યુવરાજ તરીકે પોતાને તે હોદ્દો મળ્યો છે એવું સમજીને એક સ્વતંત્ર રાજકુટુંબના નબીરા તરીકે તે પદ ગ્રહણ કર્યું છે, તેમ ચષ્ટણના વંશજોએ પણ મહાક્ષત્રપ પદનું ગ્રહણ કર્યાનું સમજવું આ પ્રમાણે ચષ્ટણે મેળવેલ મહાક્ષત્રપ પદનો અને તેના વંશજોએ પોતા સાથે જોડેલ મહાક્ષત્રપ પદ વચ્ચેનો તફાવત સમજી લેવો, તેમજ કોણ સિક્કા પડાવી શકે અને કોણ ન પડાવી શકે તે પણ હવે સમજી શકાશે. જ્યારે શિલાલેખ તો મુખ્ય અંશે દાન કર્યાની જાહેરાત

(૨૨) આ સાલ કનિષ્ક બીજાના રાજ્યાભિષેક અને લગતી ગણત્રીથી લખાઈ છે પણ પાછળથી સંશોધન કરતા, કનિષ્કના રાજ્યાભિષેકની સાલ પણ એકાદ બે વરસ આગળ લઈ જવી પડે તેમ છે, એટલે ચષ્ટણને લગતી સાલ પણ ખસેડીને ઈ. સ. ૧૪૧-૨માં લઈ જવી પડે તેમ લાગ્યું છે

(૨૩) છતાં ધારો કે, બીજા મહાક્ષત્રપો (નહપાણે જેમ પડાવ્યા છે તેમ)ની પેઠે તેણે સિક્કા પડાવ્યા હોત તો,બે પ્રકારની મુશ્કેલી પડત (૧) તેના મુકુટમણી જેવા કુશાનપતિઓ તે રીત ચલાવી લેત કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. બલ્કે ચલાવી પણ ન લે અને સાખી શકે પણ નહીં (૨) તેમ ચષ્ટણ મહાક્ષત્રપને પોતાને પણ સિક્કા પડાવવાનું તે વખતે હીણપત જેવું લાગત, કેમકે જો તેણે સિક્કા પડાવ્યા હોત તો પણ તેના ઉપરનો આક તો, પોતાના ઉપરીઓનોજ લખવો પડત, કારણ કે તેનો પોતાનો શક તો હતોજ નહીં, અને પોતે મહાક્ષત્રપ હોવા છતાં ઉપરીનો શક વાપરે તો, અન્ય મહાક્ષત્રપોની દૃષ્ટિએ પોતે પોતાનેજ હલકા દરજ્જે ઉતારી નાખ્યાનું ગણાય એટલે 'સબસે બડી ચૂપ'નો ન્યાય માર્ગ જ તેણે લીધો ગણાય અને તેજ ઉત્તમ કહેવાય.

(૨૪) જુઓ ઉપરની ટીકા ૨૩.

રૂપે જ હોવાથી, તે તો ભલે તે માલુમ—પછી અધિકાર યુક્ત હોય યા ન હોય તોપે—પણ ગોતરાણી લી છે. પરંતુ તેમાં ફેર એટલો ખરો કે જો દાનપત્ર રાજા તરફથી જ—અમુક તરીકે નહીં—અર્પણ કરાયું હોય તો તે રાજાએ પોતાના અમલકાળ દરમ્યાન જ કરાયું હતું એમ સમજી લેવું રહે છે. આ સમયે હિંદમાં ચાર મુખ્ય સત્તાનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું હતું. ઉત્તર હિંદમાં (પંજાબ, કાશ્મીર અને કુરુપ્રદેશ તથા પૂર્વના ભાગ ઉપર) કુશાનવંશીનું પશ્ચિમમાં (સિંધ અને રાજપુતાના ઉપર) મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠનનું મધ્યહિંદમાં (અવંતિ, સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ ગુજરાત અને વિંધ્યાચળની ઉત્તરમાં) ગર્દભીલવંશીનું તથા વિંધ્યાની દક્ષિણમાં આંધ્રપતિઓનું, આ પ્રમાણે ચાર સત્તા રાજ્ય કરતી પથરાઈ રહી હતી. તેમાં ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ચષ્ઠન મહાક્ષત્રપને તાબેદારીની ઝુંસરીમાંથી મુક્તિ મળી એટલે તેને પોતાનું જોર જમાવવાનું અને રાજ્યનું માપ મોટું કરી લેવાનું સૂઝ્યું. તેમાં સૌથી નજીકના પાડોશી તરીકે તો અવંતિપતિનું જ રાજ્ય હતું. ત્યાં આ સમયે (જુઓ પુ. ૩માં પૃ. ૪૧ની પાછળ જોડેલ ફોટો) તેમના રાજા નહોતા, એટલે ચષ્ઠને અવંતિ ઉપર હલ્લો કર્યો હશે એમ હોઈ કે તે વર્ષની લડાઈમાં તે જેમણે લીધું અવંતિપતિની નબળાઈનો લાભ જેમ ચષ્ઠને લીધો તેમ કુશાનવંશી પતિએ લેવા ધાર્યો હોત તો તે લઈ શકત, કેમકે, તેને કરક રીતે ફાવતું હતું. વળી ચષ્ઠન કરતાં પોતે વધારે સત્તાશાળી તથા સાધન સામગ્રીથી પહોંચતો હતો છતાં તેવું બનાવ બન્યાની નોંધ નથી, તેમાં શું તો વધારે ખુલાસો કરવો, નાહક ઉપાધી શા માટે વધારવી? તેથી નિરપેક્ષાવૃત્તિ કારણરૂપ હોય અથવા તો, પોતાના જ સામંત બનેલા ચષ્ઠનને ત્યાં કામ કરશે એમ પક્ષપાતપણાને લીધે દિલજાઈ કરવાથી પોતે આમ રહી ગયો હોય. ગમે તેમ, પણ મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠને અવંતિની ગાદી[૧૧] મેળવી પોતાનું સ્થાપિત કર્યું હશે એટલે પોતે ઇ. પૂ. સ. ૧૪૩ માં પોતાના માલિક એવા કુશાનવંશી સમ્રાટથી પણ, એવા વિસ્તારનો સ્વામી થઈ પડ્યો. એટલે જેમ નહપાણે અવંતિની ગાદી મળવાથી રાજા પદ ધારણ કરીને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા હતા[૧૧] તેમ ચષ્ઠન મહાક્ષત્રપે પણ પોતાને રાજા તરીકે જાહેર કરી સિક્કા પાડ્યા, તથા પોતાના વંશનો સ્વતંત્ર શક ચલાવ્યો કરી દીધો. આ પછી પોતે એકાદ વર્ષ સુધી તાજ ભોગવ્યો હશે અને ૧૪૨માં આંધ્રપતિ નહપાણ નામ ફેલી. ત્યાં તે આર્ય થઈ ગયો. આંધ્રપતિ ફરી અવંતિ છીનવી રાજધાની બદલી કરી ચાલ્યો અને પોતાના રાજ્યના દક્ષિણના ભાગમાં તુંગભદ્રા નદીના કાંઠે વિજયનગરમાં ચાલી ગયો. ત્યાં તેના વંશજોએ પોતાનું રાજ્ય સુધી રાજ જમાવ્યું છે અને પછી ખતમ થઈ ગયો છે. આ બાજુ યા ન ચષ્ઠને અવંતિમાં પાછા આવી સ્થિતિ મેળવ્યા પછી ઠરી શક્યા કે તેને હવે સિક્કા પાડવા જેવું રહ્યું જ નહોતું. સ્થિતિમાં અને શાંતિપૂર્ણ નવીન મથાળાં અને ઇ. સ. ૧૫૨માં એટલે અમૃતમેવત ૪૯ વયમાં તે મરણ પામ્યો છે. આ પ્રમાણે તેનું એકંદર જિંદગીનો પ્રતિભાસ આપ્યો.

ઉપરના પરિચયમાં જ તેના ગાદીવિસ્તાર આવી રહ્યો છે એટલે તેનું પુનરાવર્તન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ ટૂંકમાં તેનો

રાજ્ય વિસ્તાર જણાવી આપી શકે પાછે જણાવવાનું કે અત્યારે તેને પાલન કરવાનો તેમજ તેને ગવાય નિહાર, સૌરાષ્ટ્ર, ઘણા પ્રદેશ તથા પંજાબ—કાશ્મીર છે કે

---

(૧૧) અવંતિ ઉપર હલ ચિત્રમાની તારીખ ઇ. પૂ. સ. ૧૪૩ આપવી છે જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૧૪૧ની સાથે જોડેલ ફોટો. ઇ. સ. ૭૮ લખેલ છે. તે ચષ્ઠને સિક્કા હોય અમ એવો સમય નહોતો એટલે તે પ્રથમ સિક્કા હોય છે. પરંતુ પછીથી પાછા નિર્ણય થઈ ગયા, તેને પુસ્તકના પૃ. ૫ ઉપર જોડેલ પ્રકરણ તે સમય સુધારી લીધો છે અને તેના પ્રમાણે અહીં પણ જણાવ્યો છે.

(૧૧) અવંતિની ગાદીના સ્થાનના એક આપણી હતી તે અહીં જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૧૪૪ અને આગળની હકીકત.

સિવાયના સર્વ હિંદુસ્તાન ઉપર તેનો રાજદંડ ફરતો થઈ ગયો હતો આવડા મોટા વિસ્તાર ઉપર ચષ્ટણે સ્વામિત્વ મેળવ્યા બાબતનું વર્ણન અત્ર તો, તેના બિરૂદપ્રાપ્તિના ઇતિહાસ રૂપે રજુ કરાયુ છે જોકે તે કોઈ શિલાલેખના આધારે જણાવાયુ નથી, છતા સદ્‌ભાગ્યે અત્યારે પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે જ તેનો રાજ્ય વિસ્તાર હોવાનું આવીને ઉભુ રહે છે આ પ્રચલિત માન્યતા સુદર્શન તળાવની એક પ્રશસ્તિ, જેને ચષ્ટણના પૌત્ર રૂદ્રદામને મેળવેલ દેશવિજયની નોંધ તરીકે લેખી છે તેનો આધાર લઈને ગોઠવાઈ છે એટલે વાચક મહાશયે એમ સમજી લેવુ નહીં કે તે રૂદ્રદામનની યશગાથા ગાતી હકીકત સાથે હું સમત છુ ઉલટુ મારી સમજ પ્રમાણે તો આ આખી પ્રશસ્તિમાં ઘણી ઘણી જાતની ગેરસમજૂતિ થવા પામી છે પરિણામે અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ફેરવવી પડે તેમ છે તે સર્વેનું વર્ણન રૂદ્રદામનના વૃત્તાંતે જણાવવામા આવશે રાજ્ય વિસ્તારની દૃષ્ટિએ વિચારતાં, તેના આખાયે વંશમાં તેનો નંબર પ્રથમ આવે છે, અને બીજો નંબર તેના પૌત્ર રૂદ્રદામનનો આવે છે જો કે બહુ વિશ્વાસ પાત્ર નોંધ કરી શકાય તેવા ખાત્રીપૂર્ણ આધાર પ્રાપ્ત હજુ નથી થયા, છતા જો એમ કહેવાઈ જવાય કે રૂદ્રદામનનું રાજ્ય તેના દાદા કરતાં વિસ્તારમા કાંઈક મોટુ હતું તો પણ વાસ્તવિક ગણી શકાશે

જ્યારે જ્યારે જરૂરિયાત લાગી છે ત્યારે ત્યારે કુશાનવંશના વર્ણનમા એક કરતા વધારે વાર ચષ્ટણની મૂર્તિ જે મથુરાથી ચૌદ માઈલ દૂર આવેલ માટ ગામમાંથી કનિષ્કની સાથે કોતરાવેલ મળી આવી છે તેનો ઉલ્લેખ[૨૭] આપણે કરી બતાવ્યો છે એટલે હવે તે વાત નવી તો નથી જ, પરંતુ તે કેવા સંજોગોમાં ઘડાઇ હશે અને તેનો સમય

સાથે મળી આવેલી કનિષ્ક અને ચષ્ટણની મૂર્તિ વિશે

કયો હશે? તે સબંધી જરા વિવેચન કરવા જેવુ દેખાય છે

સંજોગોનો વિચાર કરતા, પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તે મૂર્તિ ચષ્ટણની છે તો ખરી, પણ ક્ષત્રપ તરીકેની છે કે મહાક્ષત્રપ તરીકેની, તે નક્કી થાય તો તેની સાલ નક્કી કરવાની સગવડતા થઇ જાય કારણ કે પૂર્વે જ્યારે એક કનિષ્ક જ હોવાનું મનાતુ આવ્યુ હતું ત્યારે તો માર્ગ સરળ પણ હતો, પરંતુ હવે તો બે કનિષ્ક થયેલ હોવાનું તથા બન્ને કનિષ્કની વચ્ચે લગભગ ૨૫ વર્ષ જેટલો ગાળો પડી ગયાનું સાબિત થઇ ચૂકયુ છે, ઉપરાંત તેમના શકનો આરંભકાળ પણ પચીસ વર્ષ મોડો લઇ જવાયો છે આવી રીતે બે ત્રણ પ્રકારનો સુધારો થઈ ગએલ હોવાથી તે મૂર્તિ ક્ષત્રપની છે કે મહાક્ષત્રપની, તે મુદ્દો નક્કી કરવાની આવશ્યકતા વિશેષપણે પ્રગટ થાય છે તેમા વળી તે લેખકે એક વખત[૨૮] જણાવ્યુ છે કે "The statues of Kanishka and Chasthana being found together, would be contemporaries and even relatives=કનિષ્ક અને ચષ્ટણનાં પુતળાં સાથેજ માલૂમ પડયા છ એટલે બન્ને સમસમયી કહેવાય અને વળી સગાં પણ થતાં હોય" એટલે કે ચષ્ટણના હોદ્દા વિશે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નથી બલ્કે તે કેમ જાણે ક્ષત્રપ પણ બનવા પામ્યો હોય નહિ, એવો આભાસ ઉભો થવા જેવી સ્થિતિમાં મૂકી દીધા છે જ્યારે તેમણે તેજ પુસ્તકના પૃ ૬૧ ઉપર તો સાફ શબ્દોમા જણાવી દીધું છે કે, "Chasthan held his office as great Kshatrap under Kushan dynasty i e under Kadphe sisII=કુશાન વંશના સમયે, એટલેકે કડફસીઝ બીજાના હાથ તળે ચષ્ટણ, મહાક્ષત્રપ પદનો અધિકાર ભોગવતો હતો" ભલે તેમણે કડફસીઝનો સમય બતાવ્યો છે.

(૨૭) જ આ હિ રી સો. પુ ૨ ભાગ ૧ પૃ ૬૨ જુઓ વળી જુઓ ૧૯૩૪ ના 'સુધા' માસિકનો માર્ગશીર્ષ માસનો અંક પૃ ૧ થી ૬ વળી જુઓ ૧૯૩૩ જાન્યુઆરીનો 'ગંગા' માસિકનો ખાસ અંક પૃ ૧૭૦

(૨૮) જ. આ હિ. રિ. સો. પુ ૨ ભાગ ૨ પૃ. ૬૨

તે મુદ્દો તો આપણે ભૂમકના આ૨૦ નક્કી કરી શકીએ તેમ ભાગ્યે જ છે; પણ આપણને મહાક્ષત્રપ હોવાનું જણાઈ રહ્યું છે તથા તેમના હેહેરાતના વાક્ય સાથે અન્ય લેખોમાં મહાક્ષત્રપ શબ્દ લખ્યા[૨૧] હોવાનું જ માનીએ છીએ ત્યારે કાંઈક વિચાર આવે છે કે તે મહાક્ષત્રપના આધારે જ નહપાણની મૂર્તિ હોતી જોઈએ. આ પરિસ્થિતિને તપાસી તો એટલું જ રહે છે.

આપણે કહી ગયા છીએ તેમજ પુરવાર થયેલું છે (જુઓ પુ. ૧૮મીની ટીકા) કે આપણે પોતાનું રાજદ્વારી કાર્ય ક્ષત્રપના અધિકારથી જ આરંભ્યું છે, એટલે તે રાજ્યે પણ રાજા ક્ષત્રિય સાથે તેને મૂર્તિ કોતરાવવાનો હક ન આવે, પણ તે નજ બને. જો કે ક્ષત્રિય જેવો મોટો સમ્રાટ, ક્ષત્રપ જેવા પોતાના નાના હોદ્દેદાર ભલે બેસીને મૂર્તિ કોતરાવતા હો, તે સ્થિતિજ અજાણી નથી જ્યાં અને બેઠી દેખાય છે. જ્યાં ન બનવાનું પણ બની જાય છે એમ માનો તો પણ, તે વખતના સર્વેએ વિચારીએ ભાગે ત્યારે તે સંભવિત દીસતું નથી કેમકે ક્ષત્રપો રાજ્યે તો એ ક્ષત્રિયથી માત્ર ક્ષત્રિય પદના રાજ્યાભિષેક કેવું તેમનો છે અને તે પછી જ્યારે તેને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે, એટલે ઈ. સ. ૧૧૭માં તો ક્ષત્રિય પદેથી સમ એશિયામાં મુકામે સ્થાપેલ હતો,

કે જ્યાંથી તે કોઈ પણ રીતે પાછો જ નથી. એટલે પછી સાથે નહપાણે મૂર્તિ કોતરાવવાના પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. તેમ ક્ષત્રિય પછી રાજ્ય ઉપર આવનાર તે રાજા હુવિષ્કનો, રીજ્ય કરીને કારભાર ઈ. સ. ૧૧૭–૧૭ની આસપાસ આવ્યો છે એટલે તે કાળ સુધીમાં પણ ક્ષત્રિયના નામની સાથે કેવળ રહેતી નથી, ત્યારે જે વિચારવાનું રહ્યું તે ક્ષત્રિય ભીમના રાજ્યારોહણ આદિનું અને તેના રાજ્યમાં, મહેલમાં રહેલો અને સારામાં સારો જે સુપ્રસિદ્ધ મથુરા લેખ આપણે ટાંક્યો છે કે તે વખતે ભૂમકને મહાક્ષત્રપ પદથી નવાજવામાં આવ્યો હોય. એટલે સંભવિત થયું કે તે મૂર્તિ ક્ષત્રિય ભીમની સાથે મહાક્ષત્રપ ભૂમકની છે અને તેનો નિર્માણકાળ ક્ષત્રિય ભીમના રાજ્યાભિષેકનો હોઈ તેને સમય ઈ. સ. ૧૪૨ની આસપાસનો મૂકી શકાય.

યુરોપિય વિદ્વાનોએ જ્યાં પોતાને પણ ખાત્રી થઈ આવ્યો નથી ત્યાં સમજ્યા પછીથી આ ક્ષત્રપોને પોતાને કુશાન માની[૨૨] તેથી

નહપાણ અને ભૂમકની સરખામણી

પ્રમાણ તરીકે ઓળખાવી દીધા છે અને તેને લીધે કેટલાક ભ્રમ ઊભા થયા છે; એ પછી એ અગાઉના

(૨૧) અને કદ્દુકીય પેપીરસના લિખિતમાં પોતાને ખુદ પીછો ભૂમક તરીકે ઓળખાવે છે તે તેમ છે તો પછી ભૂમકને ત્યા ભૂમક (૧૪૦) સાથી હોઈ શકે? અને આમ ક્ષત્રપ ન હોઈ શકે ત્યાં સુધી મહાક્ષત્રપ તો તેમના સમયમાં થઈ શકે ખરો? એ તો સમજાવે લિખિત હોય તેવો અર્થ કરેલ છે [એ જણાવે કે તે સ્થાને લિખિત અમારી પાસેથી તેણે મહાક્ષત્રપ પદ મેળવ્યું નથી તે તો પોતાના હક તરી ભૂમિ-ક્ષત્રપ ગણી શકે છે. અથવા (૧) એમ તો તેણે મહાક્ષત્રપ પદ લીધું નથી પણ ક્ષત્રપ પદે રહ્યો. (૨) એટલે ક્ષત્રપ જેવા પદને મુક્ત નીમી શકે તેવા અધિકાર વગર અધિકારી ગણાય. (૩) આમ પ્રથમ ક્ષત્રપ નથી નિમાયો પણ તેનો પિતા પ્રથમ નિમાયો છે એટલે તે નીમાયા પછીથી ભૂમિ નીમવાનું હોય તો પણ અધિકારીને નિમ્યો હોય, નહીં કે ભૂમકને (૪) પોતે હજુ ક્ષત્રપ થયો નથી અને પોતાનો હક નથી મળ્યો ત્યાં બીજાને મહાક્ષત્રપ બનાવી શકતો હશે? આ પ્રકારે અનેક મુદ્દાથી તેની વિચારણા થઈ શકે છે.]

( ) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૨

(૨૨) મિ. રેપ્સનકૃત કેટલોગ આંધ્ર ક્ષત્રપ. ઈ. સ. ૧ ૧ ... થી ... સુધી તે જણાવે છે કે ... સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. "It is possible that the Kshaharatas may have been Pahlavas and the family of Chashtana Sakas. It seems to be certain that the name of Nahapana is Persian and that the name Ghsamotika, the father of Chashtana is Scythic (Thomas J. R. A. S. 1906 P. 211)" એમ લખીને કે, ક્ષહરાટ પહ્લવ હોય

રહ્યા છે કે આ પરદેશી પ્રજાની ઓળખ મેળવવામાં કેવળ હિંદી ઇતિહાસકારોએજ સવળો છબરડો વાળી નાખ્યો છે તે હકીકત પુ. ૩મા અનેક વખત આપણે જણાવી ચૂકયા છીએ. મારૂ એમ કહેવું નથી કે તેમણે આવો દોષારોપ જાણી બૂઝીનેજ કર્યો છે. શુ યુરોપિય કે શુ અમેરિકન કે શુ હિંદી ? ગમે તે દેશનો મનુષ્ય હોય, પરંતુ સર્વેના હાથે ભૂલો તો થાય છે, મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. પરંતુ કોઇએ કોઇને હલકા પાડવા જેવી વૃત્તિ ધારણ કરવી ન જોઇએ. જે કોઈ પ્રયાસ કરે તે વિદ્યાના શોધને લઇનેજ કરે છે. તેટલે દરજ્જે તેનું કૃત્ય ઉપકારક જ લેખાય અને તે માટે તેને અભિનંદન જ ઘટે છે.

ઉપર પ્રમાણેની એક ગેરસમજ નહપાણ અને ચષ્ઠણની બાબતમા પણ થવા પામી દેખાય છે. કોઇએ નહપાણને ઈન્ડોપાર્થીઅન લેખ્યો છે તો કોઈએ સિથિઅન કે ઈન્ડોસિથિઅન લેખાવ્યો છે. તેમ ચષ્ઠણની બાબતમાં પણ થવા પામ્યું છે. તે બધાના ઉલ્લેખમાં ઉતરવા જરૂર નથી. પરંતુ એટલું તો મોટા ભાગે બનવા પામ્યુંજ છે કે તે બન્નેને એક જાતિનાજ કે લગભગ મળતી આવતી જાતિના ગણી કઢાયા છે, વળી બને અવંતિપતિ બન્યા છે. એટલે કદાચ એકબીજાની પાછળ પાછળ જ તેઓ ગાદીએ બિરાજમાન થયા હોય એમ પણ અનુમાન ગોઠવાયો છે. તેમ બનવાનું કારણ મુખ્ય અંશે મારી સમજમા ઉતરે છે તે પ્રમાણે નહપાણના અમાત્ય અયમનો[32] જુન્નેરવાળો પેલો શિલાલેખ હોવો જોઇએ. તેમા સંવત્સરનો આંક ૪૬નો છે.[33] જેમ નહપાણ કે તેના જમાઈ રૂષભદત્તના જે શિલાલેખોમા આંક મળી આવ્યા છે તે સર્વમા મોટામા મોટો આંક આ ૪૬નો છે, તેમ બીજી બાજુ ચષ્ઠણ વગી ક્ષત્રપોના જે શિલાલેખોમાં આંક[34] મળી આવ્યા છે તેમા નાનામા નાનો ૫૨(બાવન)નો છે અને તે ચષ્ઠણના પૌત્ર મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનનો છે. જ્યારે પૌત્ર તરીકે રુદ્રદામનનો છે, ત્યારે તેના દાદા ચષ્ઠણનો સમય તો તેની પૂર્વેજ હોય તે કલ્પના વાસ્તવિક છે. વળી નહપાણના આંક ૪૬ની અને રુદ્રદામનના આંક ૫૨ની વચ્ચે કેવળ ૬ વર્ષનું જ અંતર કહેવાય, એટલે તે ૬ વર્ષના ગાળામાંજ ચષ્ઠણ પોતે કાં અવંતિપતિ બનવા પામ્યો ન હોય ? તે કલ્પના ઉભી થઈ તેમાં એક બીજા સંજોગે વળી પુષ્ટિ પૂરી, ચષ્ઠણનો પુત્ર અને રૂદ્રદામનનો પિતા જયદામન જે ગણાય છે, તેના નથી મળ્યા શિલાલેખ કે નથી મળ્યા સિક્કા[35], એટલે વસ્તુસ્થિતિ ગોઠવી દેવાઈ કે તેનું રાજ્ય ચાલ્યું જ નથી અથવા ચાલ્યું હોય તો કેવળ ટૂંક સમય માટે જ, અને ખરૂ છે કે તેમજ બનેલું છે. જયદામન માત્ર ચાર છ માસજ ગાદીપતિ બનવા પામ્યો હોય એમ દેખાય છે. એટલે ૫૨ અને ૪૬ વચ્ચેના ૬ વર્ષનો મેળ જામી ગયો કે, નહપાણની પછી તુરતજ ચષ્ઠણ અવંતિપતિ તરીકે આવ્યો છે.

અને ચષ્ઠણનું કુટુંબ શક હોય, ચોક્કસ માલુમ થાય છે કે, નહપાણનું નામ ઇરાની છે અને ચષ્ઠણના પિતા ઘ્સમોતિકનું નામ સિથિક છે (ધિમાસ જ રો. એ સો. ૧૯૦૬ પૃ. ૨૧૧) [કહો, આ અનુમાન કરવામા કેવો મેળ ઉતાર્યો છે છતા ટોપલો નખાય છે હિંદી વિદ્વાનો ઉપર. તેમના શબ્દો આ રહ્યા Ind Ant XXXVII 1908 pp 42. Indians cared very little whether the invader was a Parthian, Saka or a Kushan The conquerer came from Saka-dwipa and so he was a Saka.=આક્રમણ કરનાર કોણ હતો-પાર્થિઅન શક કે કુશાન-તે જાણવાની હિંદીઓ બહુ જ પરવા રાખતા. શક દ્વીપમાથી (જંબુદ્વીપની બહારથી) તે વિજેતા આવ્યો માટે તેને શક તરીકેજ ઓળખતા. આ વાક્ય ઉપર પુ. ૩ પૃ. ૧૪૦ ટી. નં. ૪૫નું વિવેચન જુઓ.]

(૩૨) પુ. ૩મા અયમને બદલે અમય લખાઈ ગયું છે તે સરત ચૂક સમજવી એટલે સુધારીને વાચવા વિનતિ છે.

(૩૩) જુઓ કો. આ. રે. પૃ. ૫૯, શિલાલેખ આંક નં. ૩૫ (વળી જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૨૦૦નું વિવેચન)

(૩૪) સિક્કાઓમા આંક મળી આવ્યા છે ખરા પણ તે આદિ રાજાઓના સિક્કામા નથી (જુઓ ઉપરમા પૃ. ૧૮૫નો કોઠો) એટલે તે હકીકત બાદ રાખીને જણાવ્યું છે.

(૩૫) જે સિક્કા મળ્યા છે અને તેના હોવાનું જણાવાયું છે તે શંકાસ્પદ છે તે માટે જુઓ પૃ. ૧૮૬ ટી. નં. ૯મા ટાંકેલ મતા વિચારો.

હેતું રાજ્ય અનુ / આપ માંથી નીપજેલ હેતું તેમણે તેનો સમય મહાક્ષત્રપ પદ ભોગવનો ભોગવનો તે હમે થતો આવ્યો છે એટલે પછી ગ નથી જ્યારે પહોંચ્યો ત્યારે મારી ઉંમરનો ૨૬ વર્ષ થયો હશે. પરિણામે [illegible] વર્ષનાથી તે મરણ પામ્યા હતો તેમને અને જેમ નહપાણે રાજ્યનું નિરૂ તેમને ક્રમાનુક્રમે નહીં પણ [illegible] છે તેમ પ્રમાણે બાકી પણ મેળવ્યા છે અને તેને અવન્તિની ગાદીએ આવ્યો છે. આ રીતે નવી પરિસ્થિતિનો સુમેળ બતાવવા નાખેમનો જણ થયો અને આ [illegible] માં થયે તે હોય, તો તે પણ તે બધું તને અવન્તીની ગાદી તે સ્વાભાવિક / છે પરંતુ તે પ્રમાણે સમય બદલ [illegible] છતાં તે અનુમાન ઠીક નથી એમ બતાવે અનેક—બધાગ નવ—[illegible] બાબતો પુ. ૪ ૪ ૨૧૭ની આગળ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. હવે તેના બધારે પુરાવા અને વિશેષ અભ્યાસથી મળી આવતા છે તેનું વર્ણન અહીં કરવા ધાર્યું છું.

(૧) સમય તરીકે ભૂમક અને નહપાણ બિરુદ ધારણ કરતા હતા, જ્યારે ભાનુ ધારી શકતો નહિ. [illegible] ભૂમક કોઈ અતિ ઊંચી શકતો નહિ, [illegible] તેનો સ્વતંત્ર રાજ તેણે સ્થાપેલો નહોતો, પણ તેના [illegible] નહપાણનું અવન્તિપતિ બનવા પછી સ્વા મા હતા.

(૨) નહપાણે મહાક્ષત્રપ તરીકે સિક્કાઓ પણ [illegible] છે તેમ ક્ષત્રપ તરીકે [illegible] સત્તા પણ હતી, કેમકે ભૂમકને પણ ક્ષત્રપ તરીકે તે પૂરા રાજ્ય એટલી સત્તાધારી હતો, જ્યારે ભાનુને ક્ષત્રપપદે તો રહ્યું, પણ મહાક્ષત્રપપદે આવ્યા બાદ સિક્કાઓમાં [illegible] નાની શક્તિ નહોતી તેમ તેને ધાર સરસાર હતા.

(૩) નહપાણ ક્ષત્રપ હતો ત્યાં સુધી પોતાના [illegible]—મહાક્ષત્રપને—[illegible] હતો અને મહાક્ષત્રપ થયા પછી સ્વતંત્ર રાજ્યની નાં [illegible] ભોગવતો હતો. જ્યારે ભાનુને તો ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપ પદ બને પદમાં હતા અવન્તી મહાક્ષત્રપ તરીકે [illegible] વિશેષ બનેલ. બાકી સાથે સરસાર તો હતો જ

(૪) નહપાણ રાજકુળની હતો ભાનુ નોકર વર્ગનો આવ્યુ હોવાથી, જેથી નહપાણને પોતે [illegible] મરણ પામતાં, સર્વ અધિકાર આપે મળી ગયા હતા જ્યારે ભાનુને તથા પ્રકારના અધિકાર માટે પોતાના ઉપરી સત્તાની મહેરબાની ઉપર જ રહેવાનું હતું. જેથી નહપાણનું મહાક્ષત્રપ પદ અધિક થયા છે જ્યારે ભાનુનું મહાક્ષત્રપ પદ માત્ર નવીન પ્રતિષ્ઠાપ છે એટલે કે નહપાણ મહાક્ષત્રપ બન્યો હતો, જ્યારે ભાનુને બનાવવામાં આવ્યો છે.

(૫) બન્નેના સિક્કાઓમાં પણ ફેર છે તે સિક્કાની વિવિધ રૂપ રેખા છે.

(૬) નહપાણને પુનિ જોનરાજ્યાઓ એ કે લખ નહી આવ્યો, પણ તે બનેલો હોય તે, પોતે ક્ષત્રપ પદે હોવા છતાં, પોતાના સિક્કા પાડ્યા સાથે (મ [illegible] હોવા છતાં) તે પાડી શક્ય. જ્યારે ભાનુએ ક્ષત્રપ તરીકે તમ તો કદાચ જ કાઢી? પરંતુ ભાનુ ક્ષત્રપ બન્યા પછીથી કર્યું હોય તો તેની સત્તાનો પાત્ર નહોતી એવું તેના ઉપરી રાજાની મહેરબાની અધિક તરીકે જ તે અમલમાં મૂકી શક્ય તેવી સ્થિતિ હતી.

(૭) નહપાણ મહાક્ષત્રપ બન્યો કે તુરત અતિ ઉપર સ્વતંત્ર રીતે ચલાવ કરી શક્યો છે પરંતુ ભાનુ તો મહાક્ષત્રપ બન્યાબાદ લગભગ અમિકાર વર્ષ સુધી બેસી ૨ નું પડ્યું છે. (જુઓ ઉપરની ૪ ને ૪ માં વર્ણવેલી સ્થિતિ)

(૮) નહપાણ તે જાતિએ આવ્યા પછી મહાક્ષત્રપ બન્યાના ઉલ્લેખ ઉપરથી પૂર્ણ કરી છે એટલે કે એમ, ન રાખે ઊંચી પદવી સુધાવી ઉપર આવ્યો હતું હોઈ, પણ રાજ્ય સત્તા તે તે વાપરતો જ્યારે ભાનુ પોતે અવન્તિની ગાદીએ આવ્યા બાદ સિક્કા [illegible] ન બેસાર્યા, મહાક્ષત્રપ રાજ્ય એમ બન્યો, (જુઓ પુ. ૪ ૪ ૧૨૧ ટીકા નં ૭) તેમ નહીં મહાક્ષત્રપ બન્યા તેના નામ આવેલો એવા [illegible] ઓળખ થઈ શકી ન હોય.

(૯) નહપાણનું વતન અફગાનિસ્તાન છે જ્યારે ભાનુનું પણ [illegible] છે નહપાણની ભાષા અને લિપિ ખરોષ્ટી છે તેમ ભાનુની લિપિ પણ છે.

ચષ્ઠણની તેવી નથી, પરતુ તેના પિતાની સાથે નોકર તરીકે થોડો સમય અફઘાનિસ્તાનમા ગાળેલ એટલે ખરોષ્ઠીનો અંશ તેમાં પ્રવેશ થતો દેખાય છે ખરો એટલેથી તે બન્ને જુદાજ જુથના સભ્યો હતા એમ પુરવાર થઈ જાય છે

(૧૦) ઉપરાંત તે બન્નેની કાળ ગણનાની પદ્ધતિમાં પણ ફેર રહેલ છે તે એ કે નહપાણે સાલના આંક સાથે ઋતુ, માસ અને દિવસ એમ ચાર વસ્તુઓનો નિર્દેશ કર્યા કર્યો છે, જ્યારે ચષ્ઠણે ઋતુને દર્શાવીજ નથી, પરતુ માસમાં પક્ષ લખવાને બદલે માસનું નામજ સ્પષ્ટપણે બતાવ્યું છે

ઉપર પ્રમાણે પ્રત્યેકની મુખ્ય મુખ્ય વિશિષ્ટતાઓ છે વળી આટલી આટલી વિષમતા હોવા છતા તે બેની વચ્ચે ઘણી ઘણી સામ્યતા પણ તરવરતી દેખાય છે, જે તેમના રાજદ્વારી જીવન ઉપરથી તારવી શકાય છે તે આ પ્રમાણે સમજવી —

(૧) બન્ને જણા હિંદની નજરે પરદેશી છે પરંતુ રાજકીય જીવનની દૃષ્ટિએ તેઓ બન્ને હિંદીજ બની ગયા હતા જેના પ્રતીક તરીકે, નહપાણે પોતે જ નભોવાહન, નરવાહન જેવુ સંસ્કૃત નામ ધારણ કરી લીધુ હતું જ્યારે ચષ્ઠણે પોતે તો ભલે નથી કર્યું પરતુ તેના પુત્રે અને તે બાદ તેના વંશના સર્વ જણાએ હિંદી નામ અપનાવી લીધાં છે

(૨) નહપાણનો ધર્મ જૈન છે તેમ ચષ્ઠણનો પણ જૈન છે બન્ને જણાએ પોતાના રાજ્યમા આવેલ સૌરાષ્ટ્રમાંના શત્રુંજય અને ગિરનાર જેવાં સ્વધર્મના ગણાતા મુખ્ય તીર્થધામોની મુલાકાત લીધી છે (આને લગતું કેટલુંક વિવેચન રૂદ્રદામનના જીવન વૃત્તાંતમાં કરવામા આવશે)

(૩) બન્નેનો અધિકાર પ્રથમ મધ્યદેશ (મધ્ય હિંદ નહીં, પણ રાજપુતાનાવાળો ભાગ જે અરવલ્લીની પશ્ચિમે આવેલ છે જુઓ પુ ૧ પરિચ્છેદ ત્રીજો)થી શરૂ થયો છે અને છેવટે અવંતિપતિ પણ બન્ને બનવા પામ્યા છે

(૪) બન્ને જણાએ રાજકીય તાલીમ પોતાના પિતા પાસેથીજ મેળવી છે અને આગળ પડયા છે. તેમ બન્ને જણાએ બાપનીજ જગ્યા તથા ગાદી સંભાળી લીધી છે

(૫) બન્ને જણાએ પોત પોતાનો સંવત પ્રવર્તાવ્યો છે અને તેમાં પણ પોતાના પિતાના રાજ્યારંભથીજ તે સંવતની આદિ બન્ને જણાએ ગણાવી છે તેટલા દરજ્જે બન્નેમાં પોતાના પિતા તરફની પૂજ્ય બુદ્ધિ અને વંશનાં અભિમાન જાળવવાની આત્મજ્યોત એક સરખી ગણાશે

(૬) બન્નેનું રાજદ્વારી જીવન લાંબું છે અલબત્ત નહપાણ પદરેક વર્ષે જેટલી નાની વયે તેમા પડયો હતો અને સો વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો છે એટલે, એકદર ૮૦-૮૫ વર્ષ જેટલો કાળ રાજકારણમા તેણે ગાળ્યો કહેવાય જ્યારે ચષ્ઠણે રાજદ્વારી જીવનમાં પ્રવેશ પણ કાંઈક મોટી ઉમરે, એટલે લગભગ ત્રીસેક વર્ષે કર્યો હોય એમ સમજાય છે, તેમજ ૬૫ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી મરણ પામ્યો છે તે હિસાબે તેનું રાજકીય જીવન માત્ર ૩૦-૩૫ વર્ષનુંજ ગણી શકાય. પરતુ રાજકીય જીવનની હાડમારી, ઉપાધિ અને ઉકળાટ જોતા, આટલાં વર્ષનું આયુષ્ય પણ લાંબુંજ કહી શકાય અલબત્ત નહપાણની અપેક્ષાએ તો લગભગ અડધુંજ, બલ્કે તેથી પણ ઓછુજ ગણાય તેમ છે

તેમ સામાન્ય આયુષ્યની હદ પણ બન્નેમાં ઠીક ઠીક દીર્ઘસમી ગણી શકાય તેમ છે

(૭) બન્નેએ સ્વ પરાક્રમ વડેજ અવંતિની ગાદી હસ્તગત કરી લીધી છે

(૮) બન્નેનો ચહેરો (જુઓ પુ ૨ માં તેમના સિક્કા ચિત્રો, તથા પુ ૩ મા પૃ ૧૩૭ સામે ચોડેલી તેમની આકૃતિઓ) પણ એક બીજાને ઠીક ઠીક મળી જતો દેખાય છે. તેમ તેઓએ હિંદી રાજકર્તાઓમાં મુકુટ ધારણ કરવાની પ્રથા ઉપાડી લીધી દેખાય છે વળી તે મુકુટો પણ એક સરખીજ પદ્ધતિના દેખાય છે

રાજકારણે ઉપરની સામ્યતા જેમ દેખાઈ આવે છે તેમ કેટલીક અસમાનતા પણ સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે છે, જેવીકે (૧) નહપાણે અને ચષ્ઠણે બન્નેએ

જાતિ મેળવી લીધા પછી આર્યાવર્ત ઉપર કરડી નજર કરી તો છે જ પરંતુ નહપાણે તેમ્નો માત્ર મેળવ્યાં રહે, તેટલા પૂરતી નજર રાખીને સંતોષ પકડ્યો હતો, જ્યારે આપ્રુએ તો તેમનો મૂળ પીછો પકડ્યો હતો તે એટલે સુધી કે તેમનું મૂળ પાટનગર જે પૈઠણ હતું તે ખાલી કરાવીને તેમને ઠેઠ દક્ષિણમાં જ્યાં સિંધની હદ્દ થાય છે કે ત્યાં સુધી હાંકી તેઓ ઉઠા જ થવા પામ્યા નથી. (૨) એટલે નહપાણનો રાજ્ય વિસ્તાર આર્યાવર્તની સાથે ભળી જવા પછી સ્વતંત્ર થઈ ગયો હતો જ્યારે આપ્રુએ તે મૂળને મૂળ નષ્ટ કરી દીધા હતા. એથી રાજ્ય વિસ્તારની દૃષ્ટિએ આપ્રુ વધારે પરાક્રમી અને કાર્યદક્ષ હોવાનું. (૩) નહપાણ અપુત્રિયો મરણ પામ્યો છે. જ્યારે આપ્રુનો વંશ અને પરિવાર ખૂબ લંબાયો છે એટલે નહપાણના વંશમાં માત્ર (જો તેમ ગણાવી શકાય તો) એક જ રાજા થયા છે. પરંતુ આપ્રુનો વંશવેલો લગભગ ૨ ઉપરની પેઢી સુધી પહોંચ્યો છે. (૪) નહપાણના રાજ્ય ઉપર તેના પણ ઉપરી સરદારોની—વિનિમય વિગેરે જેમ પ્રજાની—આપ પાડી હતી, જે તેમના સરદારોના સિક્કા પોતાના રાજ્ય ભાગે તેમજ રાજ્ય વિસ્તારમાં ભાગના લીધા હોવાથી સાબિત થાય છે. જ્યારે આપ્રુ તેમ થવા દીધું વાસ્તવ નથી (૫) નહપાણે તેમાં દક્ષિણના સાધનોને સારો એવો રોમ આપ્યા કર્યો છે. આપ્રુ તેમ કંઈ નથી થયું. તેના બે કારણ જણાય છે; આપ્રુનો સ્વતંત્ર રાજ્યકાળ પણ ટૂંકો છે તેમ રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવામાં જ તેનો બધો સમય વ્યતીત થઈ ગયો છે. (૬) જ્યાં નહપાણે ઘણાં દાન દીધાં છે તેમજ પોતાનું મનરંજન કરવા ઘણું ઉત્સવોમાં કાર્યો પણ થાય પણ દેખાય છે તેનું કારણ તરીકે (અ) દાન એમ પણ હોય કે, તેને આર્યાવર્તનો સમયે મળ્યો ત્યારે પોતાનો ઉદ્ધાર થયો હતો, એટલે—પોતાની અવસ્થાએ તેમજ રાજકીય પરિસ્થિતિને લીધે—અને મરણ પૂર્વે પોતાને શાંતિ પામવામાં તેવાં કાર્યો કરવાની આવશ્યકતા તેને જણાઈ હોય. (બ) અથવા તો પોતાનો રાજ્યકાળ લાંબો હતો

તેથી આ બાબત ધ્યાન ખેંચવાને તેને પુષ્કળ અવકાશ મળ્યો હતો. આ પ્રમાણે બેમાંથી પ્રથમ જે નીચું કારણ હોય કે અને ઓછાં ઓછાં હોય, વળી તેઓ બંનેને ઘણું આસન થઈ ગયું. સાધનોની એક પણ હતી જ્યારે આપ્રુનો રાજ્ય આખ્યે તે બાબતમાં લગભગ શૂન્ય જેવો જ છે. તેમ તેને આર્યાવર્તનો જે સમયે અધિકાર મળ્યો તે સમયે પ્રજામાં અસંતોષ જેવું પણ નહોતું અને તેથી કરીને જ તે, પિતાને ટૂંક રાજ્ય અમલ હોવા છતાં, રાજ્યપાટથી દૂર દૂર રહીને શત્રુઓને છંછેડયા અને રાજ્ય વિસ્તારની વૃદ્ધિ કરવામાં નિર્ભય રીતે કામે લાગી ગયો હતો.

ઉપરના પારિગ્રાફમાં નહપાણની અને આપ્રુની સરખામણી કરતાં, ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપના સંબંધે

આપણી રૈખીક ની પદ્ધતિ

ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપની આપેલી વ્યાખ્યા આ ઠીક

સત્તા વિષે તેમ અગાઉ પુ ૩ પૃ ૧ ૧૧૪ થી ૧૦૧ સુધીમાં જણાવી

વિગતો આપી ગયા છીએ આ પ્રસંગે ફરી જાહેર અને આવશ્યકપણે તે હોય તેને લગતી તે સર્વ પરિસ્થિતિ ફરીને ટાંક લઈ જો ચોકસપણે આવે તો તેને સમજાવવા તથા તેની તુલના કરવાને સમજતા પ્રાપ્ત થાય તે હેતુથી ટૂંકા રૂપે રજુ કરીએ

આ લેખોમાંથી જો તો રાજ્યાધિકારનો એકલ હક્કો કરવા માટે અને જવાબદારીની વહેંચણી કરવા, ક્ષત્રપ થાય છે. વળી આ બન્ને અધિકારીપદ છે. એટલે તેને લગતી સંપૂર્ણ વિગતો તો પરદેશી રાજ્યતંત્ર પદ્ધતિથી વાકેફગાર હોય તેજ બની શકે, જ્યાં સુધી પ્રતિહાસના અભ્યાસીઓની જે તરફથી થઈ છે તેજ વિગત આપ રજુ કરી છે એમ સમજવું. અલબત્ત એમ છે કે તેમાં ક્યાંક ફેરફાર લાગે પણ ગયા પછી હશે તો તે સુધારી લેવા વિનંતિ છે

જે પરદેશી પ્રજાઓએ હિંદ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે તેના બે ભાગ પાડી શકાય તેમ છે એક સ્વતંત્ર અને બીજો અર્ધસ્વતંત્ર. સ્વતંત્ર પ્રજા તેને કહીશું કે જે પોતે પોતાના દેશના સ્વતંત્ર રાજ કર્તા આગળની હતી અને બીજી સ્વતંત્ર તેને કહીશું

કે જે મૂળે તો અન્ય પ્રજાને તાબે હોય કે તેની સાથે રાજદ્વારી સંબંધે જોડાઈ ગયેલ હોય પરંતુ પાછળથી ગમે તે કારણે છૂટી પડીને સ્વતંત્ર રીતે રાજ ચલાવવા મંડી પડી હોય, સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના દૃષ્ટાંતમા યવન, ચોન (બેકટ્રીઅન્સ)[૩૬] પાર્થિઅન્સ-પહલ્વાઝ-પર્શિઅન્સ અને કુશાનને જણાવીશું, જ્યારે બીનસ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે શક, ક્ષહરાટ, અને ચષ્ઠણવંશીને ગણી શકાશે આથી કરીને સ્વતંત્ર પ્રજાના જે ક્ષત્રપો અને મહાક્ષત્રપો છે તે એક રીતે, નોકર તરીકેની કક્ષામા મૂકી શકાય અને તેજ પ્રમાણે તેમણે કારકીર્દી પૂરી કરી કહેવાય ખરી, જ્યારે બીનસ્વતંત્ર પ્રજાના હોદ્દેદારોએ સ્વતંત્ર થયા બાદ પોતાના હોદ્દા ગ્રહણ કરેલ હોવાથી એક રીતે તેઓ નોકર ન જ કહેવાય, પરંતુ તે હોદ્દાઓ પોતાના નામ સાથે જોડાયલ રહેલ હોવાથી તેમની પૂર્વ સ્થિતિદર્શક તે ગણી શકાય અને તેટલે દરજ્જે તેઓ પારકાની તાબેદારીમા હતા એમ તો કહી શકાય જ આટલા માટેજ આપણે તેમને પરતંત્ર નથી કહ્યા, કેમકે તે હોદ્દો ભોગવતા ભોગવતાં સ્વતંત્ર થઈ ગયા છે, પરંતુ તેમને બીનસ્વતંત્ર કહ્યા છે

	સ્વતંત્ર પ્રજાના —એટલે નોકરની કક્ષાવાળા		બીન સ્વતંત્ર પ્રજાના	
વિગત	ક્ષત્રપ	મહાક્ષત્રપ	ક્ષત્રપ	મહાક્ષત્રપ
(૧) સિક્કા પાડવા બાબત	ન પાડી શકે (રાજાજ્ઞા હોય તો જ પાડી શકે)[૩૮]	પાડી શકે[૩૭] પણ રાજાના શકનો આંકજ વાપરવો પડે	પાડી શકે પણ ખાસ કરીને જરૂરીઆત રહેતી નથી	પાડી શકે[૩૯]
(૨) સંવત કયો વપરાય	પોતાના ઉપરી રાજાના વંશનો સંવત જે હોય તેનો આંક		પોતાના મહાક્ષત્રપના વંશનો	પોતાના જ વંશના સંવતનો
(૩) સંવત ચલાવવા બાબત	પોતાના ઉપરી રાજાનો[૪૦] કે તેના વંશનોજ ચલાવી શકે		ચલાવી શકે પણ[૪૧] પોતાના મહાક્ષત્રપનો	પોતે આદિપુરુષ હોય તો પોતાનો, નહીં તો પોતાનો પૂર્વજના રાજ્યાર ભથી પોતે શરૂ કરે[૪૧]

(૩૬) ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો આ ચોન પ્રજા પણ મૂળે યવન (ગ્રીક) પ્રજાના તાબામાજ હતી એટલે તેને બીન સ્વતંત્ર પણ ગણી શકાય પરંતુ ચોન પ્રજાએ સ્વતંત્ર બનીને રાજવહીવટ ચલાવ્યો છે એટલુંજ નહીં, પણ પોતાના હાથ તળે ક્ષત્રપો પણ ઉભા કર્યા હતા તેથી તેમને મૂળ પ્રજા તરીકે અહિં લેખી છે

(૩૭) ઇન્ડો-પાર્થીઅન રાજા મોઝીઝ આ સ્થિતિમા ગણી શકાય પણ તેનો હોદ્દો મહાક્ષત્રપ તરીકે નહોતોજ ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપ પણ આ પ્રકારનોજ કહેવાય.

(૩૮) હગાન હગામાસના સિક્કા (જુઓ પુ ૨ આંક ન ૫, ૧૦) આ પ્રકારના ગણાશે

(૩૯) દૃષ્ટાંત તરીકે રાજુવુલના, તથા સોદાસના સિક્કા (પોતે મહાક્ષત્રપ બન્યા પછીના)

(૪૦) દૃષ્ટાંતમા લદાખની પાસે ખલત્સગામનો વેમ કડફસીઝે કોતરાવેલ શિલાલેખ (જુઓ ઉપરમા પૃ ૧૪૦)

(૪૧) નહપાણના-રૂષભદત્તના, મંત્રી અયમના શિલાલેખો, પાતિકનો પેલો ૭૮ આંકવાળો તક્ષિલાનો શિલાલેખ, કુશાનવંશના સર્વ શિલાલેખો. ચષ્ઠણના લેખો ઇ. ઇ.

(૪) સત્તાનો પ્રકાર	પોતાના મહાક્ષત્રપને તાબે	પોતાના રાજાને તાબે	પોતાના મહાક્ષત્રપની દોરવણીમાં રહે અને તે પણ મહાક્ષત્રપના રાજ્યસત્તાધીન	કોઈને તાબે નહીં પણ તદ્દન સ્વતંત્ર
(૫) રાજાઓ સાથે સંબંધ હોય કે અને હોય તો કેવા પ્રકારનો	ન પણ હોય	ન પણ હોય	મહાક્ષત્રપનો યુવરાજ પોતે હોય છે તેથી તેમની દોરવણીમાં પિતા પુત્રનો સંબંધ દેખાય છે	સ્વતંત્ર અમલ છે એટલે રાજાઓના સંબંધનો પ્રશ્ન રહેતો નથી
(૬) સગપણ સંબંધ	બનતાં સુધી સંબંધ હોતો નથી		પુત્ર અને[૬૧] યુવરાજ તરીકે હોય	પોતે જ માલીક છે
(૭) ક્યારે પદવી મળે	સામાન્ય રીતે મહાક્ષત્રપની ઈચ્છા મરજીથી અને તે પણ રાજાઓની મરજી હોય તો જ	પોતાના પરાક્રમ વડે પરંતુ રાજાઓની પ્રસન્નતા ઉપર તો ખરી જ[૬૪]	પિતા કે મહાક્ષત્રપ[૬૫] છે તેના મરણ બાદ તુરત આપોઆપ ગાદીપતિ બની જાય અને મહાક્ષત્રપ કહેવાય	ગાદીપતિ બને એટલે મહાક્ષત્રપ આપોઆપ કહેવાય, કોઈ પદવીએ મળવાનો હોય જ નહીં
(૮) તેમની સંખ્યા કેટલી હોય	એક પણ હોય[૬૬] અને અનેક પણ હોય	બનતાં સુધી મહાક્ષત્રપ ના નોકરને આપાઈ જ નથી[૬૭] ક્યાં ખાસ કોઈ તરીકે અપાઈ હોય તો પણ તે એકાદ જ સંખ્યામાં[૬૮]	યુવરાજ જ હોય કે જેથી એકની જ સંખ્યા	પોતે જ ગાદીપતિ છે એટલે સંખ્યાનો સવાલ ઉઠતો જ નથી

(૬૨) [illegible]

(૬૩) [illegible]

(૬૪) [illegible]

[illegible]

[illegible] (તેના વર્ણન માટે જુઓ)

(૬૫) [illegible]

(૬૬) [illegible]

( ) [illegible]

(૯) શિલાલેખ કોતરાવવા બાબતનો અધિકાર	રાજના નોકર તરીકે તો રાજાજ્ઞાથીજ કોતરાવી શકે અને તેમનો જ સંવત વાપરી શકે, બાકી વ્યક્તિગતપણે જો દાન કર્યું હોય તો બનતાં સુધી તે સ્થિતિમા પોતાના નામ સાથે ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપનો હોદ્દો જોડવા જરૂર નથી; કેમકે ખાનગી લેખ વ્યક્તિ તરીકે કોઈપણ મનુષ્ય કોતરાવી શકે છે	યુવરાજના અધિકારની રૂઇએ કોતરાવી શકે અને તેમાં આંક સંખ્યા પોતાના વંશના સંવતનીજ વાપરે[૪૮]	પોતે સર્વ સત્તાધીશ હોવાથી આ પ્રશ્નજ ઉભો થતો નથી

આઠ મુદ્દામાનો છેલ્લો અથવા કુશાન અને ચષ્ઠણ સંવતની સરખામણી

દ્વિતીય પરિચ્છેદે, કુશાનવંશના ઇતિહાસ સાથે સબંધ ધરાવતા, પણ કેટલીક બાબતમા અલગ પડી જતા, આઠ મુદ્દાના નામ આપ્યાં હતાં, જેમાંના ત્રણ, કનિષ્ક પહેલાના વૃત્તાંતે, એક કનિષ્ક બીજાના વૃત્તાંતે, અને બાકી રહેલા ચારમાથી ત્રણ, આ ચષ્ઠણવંશી ક્ષત્રપોની હકીકત લખતા જણાવાઇ ગયા છે હવે એક જ માત્ર બાકી રહ્યો છે તે કુશાન અને ચષ્ઠણશકની સરખામણીને લગતો છે તેની ચર્ચા અત્રે કરીશું

ઉપરમાં, પ્રસંગો ઉભા થતા સાબિત કરી દેવાયું છે કે બન્નેની ગણત્રીનો સમય ઇ સ ૧૦૩થી થયો છે એટલે કે બન્નેની આદિનો સમય એક છે છતાં તેના પ્રારંભ થવાનાં કારણ તેમજ પ્રારંભ કરનાર વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન છે એટલે દરજ્જે તે બેની ભિન્નતા છે ઉપરાંત તેમની ભિન્નતાના બે ત્રણ મુદ્દા ઓર વિશેષ છે તેમાંનો એક, કુશાન સંવતનું ચલણ સારા ઉત્તર હિંદમાં થયેલ છે, જ્યારે ચષ્ઠણશકનો પ્રચાર અવંતિના અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં જ છે, અને બીજો મુદ્દો તેનું બંધ થવાના સમયને લગતો છે કુશાન સંવતનો અંત ગુપ્તવંશી રાજાએ ઇ સ ૨૮૦ આસપાસમાં આણ્યો છે, જ્યારે ચષ્ઠણશકનો અંત (ચોખ્ખો અંત તો નથી જ કર્યો પણ લુપ્તપ્રાય કરી નાંખ્યો છે) આણ્યો કહેવાય તો ગુપ્તવંશીએ જ પરંતુ તેનો સમય ઇ સ ૪૨૩ જેટલો દૂર ગયો છે આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી જોઇએ તો તેમની વચ્ચેનો તફાવત દેખાઇ આવે છે છતાં એકી વખતે જ દૃષ્ટિ નાંખીને જોઇ શકાય તે માટે તે હકીકતને કોષ્ટકરૂપે ગુંથી બતાવીશું

	ચષ્ઠણશક	કુશાનશક
(૧) આદિનો સમય	ઇ સ ૧૦૩	ઇ સ ૧૦૩
(૨) સ્થાપક	ચષ્ઠણ	કનિષ્ક પહેલો
(૩) પ્રસંગ	તેના પિતાનું ક્ષત્રપપદે નિમાવું	પોતાનો રાજ્યાભિષેક થવો
(૪) પ્રસારનું ક્ષેત્ર	અવંતિ અને સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ	સારાયે ઉત્તર-હિંદ
(૫) કોણે અંત આણ્યો કહેવાય	ગુપ્તવંશી અંતિમ રાજાઓએ	ગુપ્તવંશી પ્રથમ રાજાએ
(૬) કોઈ શાખા તેમાથી નીકળી છે ?	ઈશ્વરદત્ત આભિર મહાક્ષત્રપની	ખુદ ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપની
(૭) શાખા નીકળવાનું કારણ	નબળી સત્તા પડવાથી	ખુદ રાજાની સંમતિથી
(૮) અંત	ઇ સ ૪૨૩માં કે તે બાદ લુપ્ત	ઇ સ ૨૮૦ આસપાસ
(૯) સંવતનું આયુષ્ય	૩૨૦ વર્ષ	૧૭૫ વર્ષ

(૪૮) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૩૬.

ચોક્કસપણે કહી શકાય તેવા મતના પુરાવો તો નથી જ પરંતુ પૃ. ૧૯૭માં ઉલ્લેખ કર્યા પ્રમાણે તેના પિતાનું મરણ શ. સં. ૧૧૦માં નીપજ્યું, અને તેણે જ્યારે રાજ્ય હાથ લીધાથી ત્યારે તેની ઉમર લગભગ ૩ થી ૪ હોવાનું ગણી શકાય છે અને શ. સં. ૧૧૨ની આસપાસ મરણ પામ્યો છે એટલે ૩૦ વર્ષ સુધી રાજકીય ક્ષેત્રમાં તે ઝઝૂમ્યો છે એટલે તેની ઉમર મરણ સમયે લગભગ ૭ ની હશે [illegible] ૩૦ વર્ષના સમયમાં સમયનાં ૨૬ વર્ષ ક્ષત્રપપદનાં, તે બાદ ૧ વર્ષ મહાક્ષત્રપ પદનાં અને ફક્ત ૧ વર્ષ રાજ્યના આયુષ્ય રહે છે તેના મરણ બાદ તેનો પુત્ર જયદામન ગાદીપતિ બન્યો હતો એમ [illegible] સંજોગથી જોવું પડે છે.

તેની ઉમર

(8) જયદામન

અહીં તેને નામાવલિમાં રાજા તરીકે ગણાવાય તો ખરો છે પણ તેને સમજવો કે જેમ તે પણ અનિશ્ચિત એવું દેખાય છે કેમકે પ્રથમ તો સિક્કાઓ ઉપરથી [illegible], જે ઐતિહાસિક બનાવની સિદ્ધિ નક્કી કરવા માટેના પ્રબળ સાધનો છે તેમાંનો કોઈ સ્વતંત્ર સિક્કાઓ તેના નામનો જડી આવ્યો દેખાતો નથી પરંતુ જે અન્ય સિક્કાઓ તેના વંશના રાજાઓની વંશાવળી બતાવતા મળી આવ્યા છે તેમાં તેનું નામ આવે છે અને તેથી જ તે નામનો આપણે કોઈ પુત્ર અને ક્ષત્રપનો પિતા હતો એટલું નક્કી કરાય છે. પણ તેમ ન બન્યું હોય તો તેના નામનો કોઈ વ્યક્તિ આ

હતી કે જેમ તેને કોઈ ખબર પડી નથી. પણ સિક્કાની બાબતમાં વસ્તુસ્થિતિ જુદી છે. કેમકે છે. કેટલાનું માનવું એમ થાય છે કે તેના નામના સિક્કાઓ[24] જડી આવ્યા છે પણ તેને કાઈ જે પૌત્ર કે. આ. રે. માં પૃ ૧૧૭ ઉપર આપ્યું છે તેમને ગ્યાસુદ્ધાં એક વખત સુધી જ હોવાનું જણાવે છે ત્યારે વળી બીજી વખત એવું એકજ સ્થિતિ વર્ણવે છે જ્યારે તે સિક્કાવિના એના વળી તદ્દન નવીન એક ખબર જણાય છે. મતલબ કે સિક્કા જયદામનના હોવા વિષે પૂરી ખાત્રી જ થતી નથી. ત્યાં જે જયદામનનું નામ લેવું પડ્યું પ્રતિબિંબનાં ખાતે ચઢી ગયું છે તે એક બે કારણને લઈને બનવા પામ્યું હોય એમ સમજાય છે. તેમાં પહેલું મુખ્ય કારણ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ ગિરનારની તળેટીમાંનો સુદર્શન તળાવવાળો પ્રદેશ રુદ્રદામનનો લેખ છે. વિદ્વાનોએ તેમાં વર્ણવેલ સર્વ હકીકત રુદ્રદામનને લગતી[૫] હોવાનું ઠરાવ્યું છે. એટલે તેને લીધે તેની અંદર જણાવેલ કેટલા ઉપરનો વિજય પણ રુદ્રદામનને ફાળે નોંધ્યો છે. એથી બાદ અને રુદ્રદામનની પહેલાની નવી રાજકીય પરિસ્થિતિઓ[૨૬] પણ બેસાડવાને ખાતર કોઈક વ્યક્તિ ઉભી કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ. તેમ ઉપરથી જણાવ્યા પ્રમાણે સિક્કાઓમાં આવતાં પુત્ર જયદામનનું રાજ્ય આપ્યું અને રુદ્રદામનની વચ્ચે નવું કંઈ સમયનું ગોઠવી દેવાયું. આ યુક્તિને ઉપરની ટી. નં ૪૪ વર્ણવેલા સિક્કાથી પુષ્ટિ મળી ગઈ. કેમકે તે સિક્કાઓમાં જણાવેલા વ્યક્તિઓના સિક્કા

(૨૪) જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૧૯૯ની ટી. નં. ૧ તથા પૃ. ૨ ની ટી. નં. ૪૪.

કે. આ. રે. આ બધા સિક્કા (જયદામનના આવ્યા છે તેમાંઈ વર્ણન આપ્યું છે. પોતાના તેનું પ્રતિબિંબ આપ્યું નથી. માત્ર બીજા જણાવ્યું છે કે તે ચષ્ટનવંશના કેટલાક સિક્કા. જેમ ત્યાંથી મળ્યા છે પણ તે સર્વ પ્રતિબિંબ ન હોવાથી તે ઉપરથી ચોક્કસ અનુમાન બાંધવા જેવું નથી.

સિક્કા દેખાવ ન હોવાથી તેમ તેનું બીજાં પણ આવું ન હોય એટલે કે તેમજ જાણવી ખાતર કરી શકાય

તેમ છે. તે માટે જુઓ રુદ્રદામન સંબંધી પૃ. ૧૦૦ની ટીકા.

(૨૫) આ સુદર્શન તળાવની હકીકત આખા રૂપથી ઉપરમાં પૃ. ૯. ૪ ૨૧૧-૨૨૦ સુધી વર્ણવી છે. વળી આપણા રુદ્રદામનના વર્ણવે વગદાર બાબત.

(૨૬) આપણે જે કહી બતાવ્યા હતા તે રુદ્રદામનને પાના શાસનકાળમાં બનેલ પ્રસંગ ઠરાવે તેમ ઘટે તેમ છે [illegible] પડે છે, બીજી વખત એક સમય બંધ હતો અને તેથી તે ઉપરથી લઈ હતા. એટલે આ પ્રમાણે સામાજિક પરિસ્થિતિ તેમણે બાંધી લીધી (જુઓ જ. એ. બે. રો. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩. પૃ. ૫૭).

ઓમાં મળી આવતી સૂર્ય-ચંદ્રની (Star and Crescent) નિશાનીઓ પણ નજરે પડે છે તેમ તે ઉપરાંત સ્વામિ, મહાક્ષત્રપ આદિ બિરૂદો પણ છે જ્યારે શિલાલેખોમાં જ્યાં જયદામનનું નામ મળી શકે છે ત્યાં એકમાં પણ તે બિરૂદ તેણે મેળવ્યુ હોવાનું કોઈ ચિહ્ન સરખુયે જણાતું નથી વળી ચષ્ઠણવંશી સિક્કાનો અભ્યાસ પણ એમજ બતાવે છે કે, જે પુરૂષે કેવળ ક્ષત્રપપદ જ ભોગવ્યું હોય તે પોતાના નામના સિક્કા પડાવી શકતો નથી જ' વળી વિશેષ ખૂબી તો એ છે કે, તે સિક્કામાં નામ જ કોઇનું નથી અને નામ નથી એટલે કોઈ અન્ય નામધારીનો તો ઠરાવાય નહીં, પરંતુ સૂર્ય-ચંદ્રની નિશાની છે એટલે કોઇને પણ અડચણમાં ઉતાર્યા સિવાય જે એકનું નામ આપી શકાય તેવુ દેખાયુ તે માત્ર આ જયદામનનું જ હવે સમજાશે કે શિલાલેખ અને સિક્કાના આધારે તેના અસ્તિત્વની અને રાજકારોબારની ઈમારત વિશે જે કલ્પના ગોઠવાઈ છે તેની ખરી સ્થિતિ આપણે રજુ કર્યા પ્રમાણે છે એટલે આવા કાચા અને સશયવાળા પાયા ઉપર કોઈ ગદાર બાંધવો તે યોગ્ય લાગતું નથી આ કારણને લઇને જયદામનનું ગાદીએ બેસવાનું મારે પોતાને કબૂલ નથી, છતા પૃ ૧૯૯ ઉપર જે વિધાન કર્યું છે કે તેનું રાજ્ય ટૂંક સમયી છએક મહિનાનું અમુક સંયોગોમાં નોંધી શકાય તેવુ છે તે, ઉપર પ્રમાણેના વિદ્વાનોના કથનની વિશેષ ખાત્રી કરવા માટે દ્વાર ઉઘાડાં રહે તેટલા માટે છે વિશેષ સંશોધનના પરિણામે તે પ્રમાણે જો સ્થિતિ સાબિત થાય તો રાજા ચષ્ઠણ પછી ગાદીએ બેસીને ટૂંક સમયમાં તેના મરણ પામવા માટે વળી કોઇ અકસ્માતનું કારણ કલ્પવુ પડશે છતાં અત્યારે તે વિશે વિચારમાં ઉતરવાની જરૂર નથી પરંતુ જ્યારે તેણે માત્ર ક્ષત્રપપદ ભોગવ્યાનું તથા ચષ્ઠણના પછી તુરત રૂદ્રદામન જ ગાદીપતિ થયો હોવાનું માનીએ છીએ ત્યારે તેનું મૃત્યુ ચષ્ઠણના જીવનકાળમાં જ થયુ ગણવુ રહેશે એટલે હવે એમ અનુમાન કરવુ રહેશે કે, જયદામનનું મરણ ઇ સ. ૧૫૨ના અરસામાં થયુ હોવુ જાઇએ અને તેના આઘાતથી ચષ્ઠણ પણ ટૂંક વખતમાં જ આ ફાની દુનિયા છોડીને ચાલ્યો ગયો હોવો જોઈએ.

(૪) રૂદ્રદામન

ચષ્ઠણ પછી તુરત જ ગણો કે, છએક માસ સુધી જયદામનનું રાજ્ય વચ્ચે ચાલ્યું હતુ તેમ ગણો, પરંતુ ઇ સ ૧૫૨=ચષ્ઠણસંવત ૪૯ આશરેમાં રૂદ્રદામન અવંતિપતિ બનવા પામ્યો હતો તેટલી વાત ચોક્કસ છે. વળી તેનું રાજ્ય ૭૨ શકસં=ઇ સ ૧૭૫માં ખતમ થયેલ હોવાથી ૨૩ વર્ષ સુધી ચાલ્યું ગણી શકાશે જ્યારે ચષ્ઠણની ઉમર મરણ સમયે ૬૫-૭૦ની હતી તે ગણત્રીએ જયદામનની આશરે ૫૦-૫૨ની ગણાશે અને રૂદ્રદામનની ગાદીએ બેસતાં ૩૨-૩૫ની લેખાય, તો તે હિસાબે તેનું પોતાનું આયુષ્ય લગભગ ૫૭ થી ૬૦ વર્ષનું થયું ગણાશે

ચષ્ઠણ પોતે અતિ વિસ્તારવંત રાજ્યનો ધણી હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ અને તેનો વારસો આ રૂદ્રદામનને મળેલ હોવાથી તે તો પ્રથમથીજ તેવડા મોટા અને વિશાળ પ્રદેશનો ભૂપતિ થયો હતો એટલે દેખીતુ જ છે કે, તેને તેમાંના કોઈ પ્રાંતો મેળવવા જેવુ રહેતું નહોતું છતા સુદર્શન તળાવના શિલાલેખમાં, પૂર્વાકારવંતિ, અનૂપ, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વભ્ર, મરૂ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત અને નિષાદ આદિ પ્રદેશની જીત પોતાના શૌર્યવડે જીત્યાનો જે ઉલ્લેખ કરાયો છે તે રૂદ્રદામનને ફાળે શા માટે ચડાવાતો હશે તે સમજી શકાતું નથી આ એકજ હકીકત સાબિત કરે છે કે, તે તળાવની પ્રશસ્તિને રૂદ્રદામને કરેલ વિજયપ્રાપ્તિની યશગાતા વર્ણવતી કથા તરીકે ગણાવાય તેમ નથી, છતા તે પ્રશસ્તિ વિના કોઈ અન્ય પુરાવા રૂદ્રદામનની કહેવાતી જીતને સમર્થન આપનારા જ્યારે મળતા નથી ત્યારે સળંગ ઇતિહાસ આલેખન કરતા જે સ્થિતિ આપણને ઉપર પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલ નજરે પડે છે તેનો સ્વીકાર કરી લેવો જ રહે છે વળી આપણી આ માન્યતાના ટેકારૂપ,-અથવા તે મત ઉચ્ચારવાને તે જ પ્રશસ્તિમાંથી જે કેટલાક મુદ્દા ઉપયોગી દેખાયા હતા તે ઉપર,

તેના રાજ્ય વિસ્તાર સાથેની ગેરમમજૂતિઓ

વિવેચન કરી પુ. ૨, ૫ ૧૬૩થી ૧૬૭માં તેને સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન પણ સેવ્યો છે એટલે હવે ફરી ઉલ્લેખ ન કરતાં તે બાબતી જ્યાની જ અવલોકન કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત બે ચાર નવીન વિચારો ઉત્પન્ન થયા છે તે અનુભવવાની તો આવશ્યકતા રહે છે જ તે નીચે પ્રમાણે જણાવું ।—

(૧) ઓ રુદ્રદામનના ગુણગાન ગાવા તે શિલા લેખ લેખના વિદ્વાનોના મતથી હું જુદો પડું છું (જુઓ પૃ. ૧૬૭) આ સ્તુતિની ખાતર તેમનો મત કબૂલ રાખીએ, તોયે તેમનો જ અભિપ્રાય તેમની વિરુદ્ધ જાય છે.

તેમનું કહેવું એમ છે કે જ્યારથી રુદ્રદામન ગાદીમાં આવ્યો ત્યારથી ક્રમશ: પોતે ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધિની ટોચ અનુભવતા ગયો હતો તેમજ તે પોતે ગાદીએ આવ્યો ત્યાં સુધી તે સમૃદ્ધિ આત્મબળથી વૃદ્ધિગત થયા જ કરી હતી. એટલે બે પ્રશ્ન થાય છે (૧) શું ત્યારે ખરી આવતી વૃદ્ધિ તેના ગાદીએ આવ્યા બાદ અટકી ગઈ હતી કે તેની ભૂમિ પણ ઓછી હતી! એમ તો તેમનું કહેવું નથી જ. બનું, કેમકે તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે તેણે પોતે સ્વપરાક્રમથી અનેક દેશ જીત્યા હતા, એટલે કે તેણે પોતે તો ઘણી કીર્તિઓ ઉમેરો જ કર્યો છે જેથી તે પ્રશ્નનો અવકાશ જ નથી રહેતો. (૨) બીજો પ્રશ્ન એ થશે કે ખરી આવતી વૃદ્ધિ જ્યારે અટકી નથી પણ ઉલટી ચાલુ રહી હતી ત્યારે એટલું તો ખાત્રીથી કે તે પોતે ગાદીએ આવ્યો ત્યાં સુધીયે, અથવા મેળવેલ કીર્તિમાં અભિવૃદ્ધિએ ઉમેરો જ થયા કરી હતો પરંતુ કોઈ રીતે ક્ષતિ તો આવી જ નથી. આ પ્રમાણે તેમનો મત છે. તેમ બીજી બાજુ એટલું સિદ્ધ છે કે ચષ્ટનને શ. સં. ૧૧ના આરસામાં ક્ષત્રપપદે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે અને તે શ. સં. ૧૫૨માં મરણ પામ્યો છે. એટલે તેનું રાજકીય જીવન ૩૫ વરસનું થયું કહેવાય. તેમ રુદ્રદામન બાલ્યવયમાં હતો ત્યારથી તેના રાજકીય જીવનની શરૂઆત થયાનું તેઓ માને છે. એટલે રુદ્રદામન ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ૩૪ કે ૩૫ની ઉંમરનો હતો અને ગાદીએ આવ્યા પછી તો અથવા મેળવેલ રાજવિસ્તાર અને કીર્તિમાં ઉમેરો કરી જય પ્રમાણે તેણે જ્યારેજ મેં રાખ્યો છે તો પછી અથવા જે પ્રતિ મેળવીને વારસામાં રુદ્રદામને સોંપ્યા હતા તે તેણે સ્વપરાક્રમે મેળવી લીધા હતા, એ તેમનું કથન છે તે ખોટું ઠરે છે. કારણ તેમની કથિત એમ હોય કે વચ્ચે રુદ્રદામનના પિતા જયદામને રાજ્યઅમલ ટૂંક વખત થયો હતો તેમાં ગાળે મેળવેલ કીર્તિઓ વૃદ્ધિ તે ગુમાવી બેઠો હતો આ સ્થિતિ સ્વીકારીએ તો તેમનું કહેવું જે છે કે અભિવૃદ્ધિ તરફે વૃદ્ધિ ચાલુ રહી હતી તે કથન ખોટું ઠરે છે. કારણ એમ કહેવાય કે, જયદામનનું રાજ્ય થયું જ નથી, એટલે ચાલુની વૃદ્ધિ જ્યાં આગળ અટકી પડી હતી ત્યાંથી જ રુદ્રદામને તો આગળ વધવા જ માંડ્યું હતું તેવી વાત ખરી. પણ તેમનું કહેવું તો પાછું એમ થાય છે કે જયદામનના રાજ્ય જ (?) ખરું છે એટલે તેણે રાજ પણ કર્યું છે જ. તો એ પણ કહેવું કે જયદામનનું રાજ્ય થયા પામ્યું નથી પણ ચાલુ ખરી વારસો જ રુદ્રદામન ગાદીએ બેઠો છે અને બીજી જ બાજુ પાછું કહેવું કે જયદામનનું રાજ્ય તો થયું છે પણ થોડો વખત ચાલીને તે બંધ પડી ગયું આ પ્રમાણે તેમનું કથન જ પરસ્પરવિરોધાત્મક છે. અમે તો એમ સ્વીકારીએ છીએ કે, જયદામનનું રાજ્ય જરૂર ચાલ્યું છે એટલે તે થયો હતો, ન હતો એમ નહીં. તો તેનો અર્થ તેમના જ કહ્યા પ્રમાણે એટલો થાય છે કે અમે કહેલું, કે જેની નાખ હસ્તગત કરેલ જેટલાં છે અને જે રુદ્રદામને સ્વપરાક્રમે પાછાં મેળવવા પડ્યા છે તે સર્વે જયદામને ગુમાવી દીધા હતા. આ વાત શું કોઈ માન્ય કરે તેવી છે કે, જે ખાસ એટલી ટૂંકી અવધિમાં આવડો મોટો પ્રદેશ કોઈ પણ રાજવી લડાઈ લડ્યા વિના ગુમાવી બેસે! જો લડાઈ થયા જ પામી હોય તેઓને જ્યાં આર પ્રતિ જેવો હાથકનો [illegible] હોય ત્યાં હોઈ તે નાની શું લડાઈ કે થાય હાથની આરાજ્યવી એવું તો નજ હોય! તે તો મોટું યુદ્ધ હોય, તો તે ઈતિહાસમાં તેનું યુદ્ધ કોઈ નોંધાયા વિનાજ ચાલ્યું કાં ગયું! જ્યારે જો યુદ્ધ થયું જ હતું, તો પછી

સામો વિજેતા પક્ષ છ જ માસમાં એવો નબળો થઇ પડયો કે, જયદામને ગુમાવેલ પ્રાંતો (અરે કહોને કે અવંતિ પણ ગુમાવી બેસેલ છે એટલે અવતિની ગાદી પણ ગુમાવી બેઠો હતો) ઉપર રૂદ્રદામને અધિકાર પણ મેળવી લીધો અને પાછો અવતિપતિ પણ બની ગયો ? આવા અનેક પ્રશ્નોની લગારને લગાર ઉભી થઈ જાય તેમ છે એટલે પુરવાર થાય છે કે, તેમનું મંતવ્ય મૂળથી જ ખોટુ છે અને તેથી કરીને જે જે દલીલ પોતે થીગડાં મારવા માટે આગળ ધરી છે તે બધી અફળ નીવડી છે મતલબ એ થઈ કે, ચષ્ઠણ પછી રૂદ્રદામન તુરત જ ગાદીએ બેઠો છે, તેમજ તેણે સ્વપરાક્રમે ભલે મુલકો મેળવ્યા હશે અને ચષ્ઠણે સોપેલ વારસામા ઉમેરો પણ કર્યો હશે છતા, શિલાલેખમાં જેનો નામોચ્ચાર થયેલ છે તે જમીન તો તેણે મેળવી નથી જ પરંતુ વારસામાં મળી હતી

(૨) ડો આ રે મા પ્રૉ રેપ્સને જણાવ્યુ છે કે[૫૨] (મૂળ શિલાલેખની પંક્તિ ૧૨મી) He conquered the Yaudheyas and twice defeated Satkarni, the Lord of Dakshinapath, He himself acquired the name of Mahakshatrap=તેણે (રૂદ્રદામને) યૌદ્ધેયાઝને જીત્યા હતા અને દક્ષિણના સ્વામિ શાતકરણીને બે વખત હરાવ્યો હતો (તેથી) તેણે મહાક્ષત્રપ પદ મેળવ્યું હતું આ તેમના ઉદ્ગારો અત્યાર સુધી ચાલી આવતી રૂદ્રદામને મેળવેલ સ્વપરાક્રમની પ્રશસા કર્યાના પરિણામે નીકળ્યા છે એટલે તે પરાક્રમની વાત જ્યા આપણે ઉપરમા નિરર્થક અને બિનઆધારની જ્યારે પુરવાર કરી બતાવી છે ત્યાં અત્ર ટાંકેલ-હાર અને જીતના-બન્ને બનાવોનો અધિકારી પણ રૂદ્રદામન નથી જ એમ મહેજે દેખાઈ જાય છે

વળી મહાક્ષત્રપ બે પ્રકારે થવાયાનું આપણને માલમ પડયું છે (જુઓ પૃ ૨૦૪નું પત્રક કલમ ન ૭), નોકરના એક પ્રકાર તરીકે ચષ્ઠણ ક્ષત્રપને જે મહાક્ષત્રપ પદ અપાયુ છે તેમા હજુ તેનું પરાક્રમ કારણરૂપ મનાય[૫૩] તેમ છે, પણ એક વાર તે અવંતિના રાજાપદે ચડયો અને તદ્દન સ્વતત્ર થયો ત્યારથી તેના વંશમાંના દરેકને, રૂદ્રદામનથી માંડીને આગળના સર્વેને, પરાક્રમથી તે પદે ચડવાપણું રહેતું જ નથી પછી તો બીનસ્વતત્ર પ્રજાવાળા ટી ન.૪૨ તથા ૪૪ ટાકેલા દષ્ટાંતોની પેઠે, પોતે આપોઆપ જ મહાક્ષત્રપ બની જાય છે સાર એ થયો કે, રૂદ્રદામને ઉપરમા જણાવેલ બે જીત મેળવી પણ નથી તેમ સ્વપરાક્રમથી મહાક્ષત્રપ બન્યો પણ નથી, એટલે મહાક્ષત્રપ બનવાના કારણરૂપ તે જીત મેળવ્યાની માન્યતા પણ વધારે પડતી ગણાશે

(૩) ઉપરના જ ગ્રથકાર આગળ જતા તેજ પુસ્તકમા[૫૪], પ્રશસ્તિની પક્તિ ન ૧૨મા "भ्रष्ट राजा प्रतिष्ठापकेन=પડી ગયલા રાજાઓને પોતાના સ્થાને પુન બેસારવામાં આવ્યા હતા" આવા જે શબ્દો લખાયા છે તે ઉપર વિવેચન કરતા પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે કે The reference to his re-installment of deposed kings is indefinite=પદભ્રષ્ટ રાજાઓને પાછા સ્વસ્થાને નિયુક્ત કર્યાની હકીકત સંદિગ્ધ-અચોક્કસ છે મતલબ કે આ કથન તેમને ભલે અનિશ્ચિત નહીં લાગ્યુ હોય પણ શકાસ્પદ તો લાગ્યુ છે જ જ્યારે ખરી હકીકત આ પ્રશસ્તિમાંના બીરતાના સર્વ વાકયો, જેમ મારા માનવા મુજબ[૫૫]

(૫૨) જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ ૬૦

(૫૩) છતા એક વખત માનો કે મહાક્ષત્રપ પદ જેમ માન્યતા ચાલી આવી છે તેમ મેળવાયું હોય અને પોતે જણાવ્યું છે તેમ, he himself acquired the name of Mahakshatrap હોય તો પછી જયદામને પણ મહાક્ષત્રપ પદ તો લીધું છેજ (તેમના કહેવા પ્રમાણે જ) એટલે તેણે પણ મહાપરાક્રમ બતાવી અનેક મુલકો જીત્યા કહી શકાયજ ત્યારે બીજી બાજુ વળી તેઓજ કહે છે કે તેણે તો મુલકો ગુમાવી દીધા છે આમ વારવાર ફેરફેર જાહેર કર્યા કરવો તેનો કાઇ અર્થ ખરો કે?

(૫૪) જુઓ ડો આ રે પૃ ૧૨૦ ટી. ન ૧

(૫૫) જુઓ પુ ૨. પૃ ૩૯૯થી આગળનું વર્ણન સુદર્શન તળાવને લગતુ પરિશિષ્ઠ ચ, તેમા એવા વિચાર દર્શાવ્યા છે કે, પરોઆન કરતા જે વિશેષણો તેની પ્રશસ્તિમા જણાવાયા છે તે સર્વ સમગ્ર રીતે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને જ લાગુ પડતા છે, નહીં કે રૂદ્રદામનને

ગિરનારના ખડકને લાગુ પડતાં છે તેમ આ અભિપ્રાય સિક્કા ઉપર પણ તેને જ લાગુ પડતો હોય છે. આ ઉપરાંત ગિરનારને બદલે જ્યાં શિલાલેખમાં તો ક્યાંય નથી જ પરંતુ તેના બદલે સંપ્રતિના સમયના જે જૈન સાહિત્યમાં નજરે પડ્યા છે તેમાં તેનો ઉલ્લેખ કરાયલો છે જ.

(૪) વળી આગળ વધી,[૫૧] આ પ્રશસ્તિની લિપિના અંગે તેઓ વિદ્વાન જણાવે છે કે—In contrast to the strictly classical Sanskrit of the Girnar inscription, Rudradaman's coin legends, like the Brahmi legends of Nahapan, and indeed most of the coin legends of the Western Kshatrapas are in a sort of mixed language which may be described either as Sanskrit with Prakrit or as Prakrit with Sanskrit features—ગિરનાર શિલાલેખની શુદ્ધ સંસ્કારી સંસ્કૃત લિપિની તુલનાએ, નહપાણના (સિક્કાની) લિપિ ચાલી છે અને પશ્ચિમના ક્ષત્રપોના લગભગ સર્વ સિક્કાઓની લિપિ મિશ્ર મિશ્રિત પ્રકારની છે કે જેને સંસ્કૃત મિશ્રપ્રાકૃત કે પ્રાકૃતમિશ્ર સંસ્કૃત કહી શકાય. મતલબ કે રુદ્રદામનની કહેવાતી પ્રશસ્તિની લિપિ તેમના મત પ્રમાણે શુદ્ધ સંસ્કૃત છે. નહપાણના શિલાલેખ ચાલીઓ છે ત્યારે પશ્ચિમ ક્ષત્રપોના સર્વ સિક્કાની લિપિ મિશ્રિતલિપિની છે. મતલબ કહેવાની કે આ બધું વાત લિપિની દૃષ્ટિએ વિચારતાં એક બીજાથી ભિન્ન પડી જતી હોઈ શકાય તેમ છે જ. રમા … કરે છે … આ પ્રકારનો જ … સમજી શકાયું નથી.

[ટીપ્પણ—લિપિની ભાષાથી પ્રતિ ભિન્ન જે હોય છે તેથી ભાં કહેવું એમ નથી કે રુદ્રદામને તે પ્રશસ્તિ કોતરાવેલી નથી. પ્રશસ્તિ તો તેણે જ કોતરાવી છે[૫૮] પણ તેના સમયની લિપિ ન વાપરતાં આ પ્રશસ્તિમાં અન્ય પ્રકારે જ કામ લીધે ગયો છે તો કોઈ ખાસ મુદ્દો હશે કે? … એમ સમુચ્ચયે સુદર્શન તળાવની પોતાની પ્રશસ્તિ લખાવી છે તેમ રુદ્રદામને કેમ ન કર્યું? પરંતુ ગિરનારને બદલે કોતરાવ્યો છે તેમ … લખાવ્યું[૫૯] તેનીજ ભાષામાં કોતરાવવાનું કોઈ કારણ કોઈ જણાય નહિ કે સમુચ્ચયને પણ કારણ … કોઈ કારણ જણાયું નહિ હોય તેમ એવી રુદ્રદામને ગિરનારના શિલાલેખવાળી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો હશે. પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું કે પ્રશસ્તિ રુદ્રદામને કરી છે કે સમુચ્ચય? સમુચ્ચયના સમયે રુદ્રદામન જન્મ્યો હતો તો તેની પૂર્વે થયેલ રુદ્રદામને જ તે જન્મ આપનારને કોઈ પ્રતિબંધ હશે કે તે જન્મ તેની જરૂર ઉત્પન્ન જ નહિ હોય? આમ એમ કહી શકાય કે ઉપરથી એક બાજુ રુદ્રદામનના શિલાલેખની લિપિનું જણાવ્યો છે અને બીજી બાજુ તેની સાથે સિક્કાની ભાષામાંથી કહી છે. તે બાબતની નહિ બન્નેમાં શિલાલેખની જ વાત કરી એટલી બધી મારે તે પ્રમાણે બતાવેલ ભિન્નતા અમારે માન્ય નથી. આ તેમની દલીલ પણ સમજાતી નથી, કેમકે જે લિપિ સિક્કાની હોય તેજ સામાન્ય રીતે શિલાલેખની હોય છે તે સર્વ કોઈનો સામાન્ય અનુભવ છે અને મારો હેતુ આ ભિન્નતા દર્શાવવામાં તે પ્રશસ્તિ રુદ્રદામનની નથી એવું બતાવવાનો નથી. એ તે પ્રમાણે મારો આશય હોય તો તેમની દલીલ અનુસાર

---

(૫૧) જુઓ અગાઉ પુસ્તક પૃ. ૧૨૨ ટીકા નં. ૯.

(૫૭) આ કથની નહપાણ અને ચષ્ટણ બન્ને વિષે જ કહ્યું છે એમ સમજવું નહિ. બાકી તે બાબતે બનાવો પૃ. ક્યાં ક્યાં બન્યો છે પૃ. ૧૨ની ટીકામાં કહી છે તેમ આ પ્રશસ્તિ પણ ગણાય તેવી રહે છે.

(૫૮) પૃ. ૨ પૃ. ૪૮. ટીકા પ્રમાણે જુઓ જે પ્રમાણે ૫૯ લખ્યા છે તેમ આપે બાકી થઈ જાય છે. માટે તે સર્વ પુરાવા. ઉપર ખાસ કરીને પ્રમાણે જણાય રહે છે.

(૫૯) કારણ કે [illegible] લખવા માટે લખવો પડ્યો છે કે જે શિલાલેખના અંગે આ બાબતના ઉપયુક્ત ગણી શકાય તે નિયમ છે.

કહેવાત મારો હેતુ તો પ્રશસ્તિ કોતરાવનારના આશય પરત્વેનો ભેદ બતાવવા પૂરતો મુખ્યતાએ છે જો માત્ર લિપિની સરખામણી જ કરવી હોય તો તેના વંશના રૂદ્રસિંહ, રૂદ્રસેન ઈત્યાદિના અરે કહોને કે ખુદ રૂદ્રદામનના જ અન્ય શિલાલેખો ક્યાં નથી કે બીજાં આડાંઅવળાં ફાંફા મારવા દોડવુ પડે? તેના વંશના આ શિલાલેખો સંબંધી થોડીક હકીકત આગળ ઉપર 'તેમનો ધર્મ'વાળા પારિગ્રાફમા આવશે)

(૫) ઉપરની નં ૨ની દલીલમા જણાવાયું છે કે, and twice defeated Satkarni, the Lord of the Dakshinapath=દક્ષિણપથના સ્વામીને-શાતકરણીને બે વખત હરાવ્યો હતો, આટલા શબ્દ પછી પ્રશસ્તિમાં[૬૦] લખાયુ છે કે on account of the nearness of their connection, did not destroy him=તેમની વચ્ચેના સબંધને લીધે, તેને મારી નાખ્યો નહીં આનો અર્થ એમ કરવામાં આવે છે કે, રૂદ્રદામને દક્ષિણાપથના રાજા એવા શાતકરણીને બે વખત હરાવ્યો હતો, પરંતુ તે તેનો નજીકનો સગો થતો હોવાથી જીવતો જવા દીધો હતો આ નજીકના સગાનુ સગપણ એટલે દીકરીની લેવડદેવડ થયાનું લેખ્યુ છે[૬૧] તેમાંય પાછી ખૂબી એ ગણાઈ છે કે, રૂદ્રદામન પોતે જીતનાર પક્ષ હોવા છતા, તેની દીકરી શાતકરણીને પરણાવી હતી એવુ વિધાન થયું છે પ્રથમ નજરે તો એ જ વ્યવહાર વિરૂદ્ધ દેખાય છે કે, જે જીતે તે હારનારની પુત્રી લ્યે, કે જીતનાર હોય તે હારનારને આપે? છતાં ધારો કે ચાલતા આવેલા વ્યવહારથી ઉપરવટ જઈને કોઈ અગમ્ય કારણને લઈને જીતનારે હારનાર વેરે પોતાની પુત્રી પરણાવી (અથવા તો, હારનાર શાતકરણીની પુત્રી જ જીતનાર રૂદ્રદામને લગ્નમાં લીધી હતી) તો પણ તે પ્રમાણેનો બનાવ બનવો તો જોઈએ જ ને? તેની સિદ્ધિ માટે પ્રશસ્તિની હકીકતને સંબંધ ન હોવા છતા પણ, એક શિલાલેખમા તેના જેવી એકાદ હકીકત મળી આવી કે તેને આડીઅવળી વણી કરીને, રૂદ્રદામનના જીવનને બંધબેસતી કરી દેવામાં આવી છે. પરંતુ તેમ કરવા જતાં કેવી ફજેતી થઈ જાય છે તેનો ખ્યાલ રખાયો નથી સ્થિતિ એમ થઈ છે કે, કન્હેરી નામના ગામે એક શિલાલેખ છે તેનું વર્ણન મિ રેપ્સને કો આ રે માં પારિગ્રાફ ન ૫૭માં "શિલાલેખ ન ૧૭ કન્હેરી" તરીકે આપ્યું છે તે શિલાલેખમા કેટલાક અસ્પષ્ટ શબ્દો છે કે જેનો ભાવાર્થ બેસારવાનુ સામાન્ય રીતે કઠિન જ છે પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બધુ ચોકઠુ બેસતું કરવાને તેનો અર્થ એમ કરવામા આવ્યો છે કે, કારદમક રાજાના કુટુંબમાથી ઉતરી આવેલી કોઈક કન્યા છે તે રૂદ્રદામનની પુત્રી થતી હતી અને તેણીને દક્ષિણાપથના રાજા શાતકરણીને પરણાવવામાં આવી હતી. વિચારો કે, જેને કારદમક રાજાના કુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલ કન્યા તરીકે ઓળખાવાય છે, તે કન્યા કારદમકની પુત્રી કહેવાય કે રૂદ્રદામનની? કારદમક અને રૂદ્રદામનને ગોત્ર, કુળ, જાતિ, વંશ આદિ કોઈ જાતનો સબંધ ખરો? અથવા કોઈ ઠેકાણે તેવું જણાયું હોય તો કાં તેનો હવાલો ન અપાય? વાત એમ છે કે જ્યા વાતનો મેળ જ નહીં ત્યાં હકીકત રજુ કરવી શી રીતે? મતલબ એ છે કે, કન્હેરીનો લેખ તો સાચો છે, પણ તેનો જે પ્રમાણે અર્થ કરાયો છે અને રૂદ્રદામન તથા શાતકરણીના પ્રસંગો ગોઠવાયા છે તે સર્વે ખોટુ છે કેમકે પ્રશસ્તિની હકીકત રૂદ્રદામનને લગતી નથી ખરી હકીકત તો એમ છે કે પ્રશસ્તિમાં જે શાતકરણીનો ઉલ્લેખ છે તે દક્ષિણાપથના રાજાને બે વાર પ્રિયદર્શિને હરાવ્યો હતો છતાં જીવતો જવા દીધો છે તેનું કારણ કે તેની બહેનને પોતે પરણ્યો હતો આ બે વચ્ચેની બીજી વખતની જે લડાઈ થઈ છે તે પેલા મશહુર થયેલ ધૌલી-જાગૌડાવાળા પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખમા પોતાના રાજ્યાભિષેક પછી નવમા વર્ષે કલિંગમા લડાઈ અને

(૬૦) જુઓ પ્રશસ્તિની પંક્તિ નં ૯ (એ. ઈ. પુ ૮ પૃ ૪૭માં તેનો અનુવાદ કરેલ છે તે).

(૬૧) જુઓ નીચેની ટી. નં. ૬૩

છળ થવા વિષે લખાણ છે તે સમજવી. આ સમયે ઘણિખરાખના વાતાવરણીને લીધે પ્રતિરોધ પણ હતો તેથી તે પ્રતિબંધિ[11] પણ મોકલાતો હતો અને તેની સાથેનું તે ફળ હતું આ બનાવ પ્ર. સ. પૂ. ૨૮૦–૧નો છે. (આ નવું પ્રકરણ પૃ. ૫ માં આપત્તિઓનાં વર્ણનમાં આપશે. અહીં તો માત્ર સમજવા પુરતી ટુંકી નોંધ જ કરી છે). જ્યારે કન્હેરીની પ્રશસ્તિમાં જે પ્રસંગ અને વાતાવરણની વાત કરાય છે તે વળી બીજી જ વાતાવરણીને લગતી છે. તે એમ તો રાજા હાલ નામે ઓળખાતા શાલિવાહન વાતાવરણની પશ્ચિમે પ્રતારાયેલ છે અને હાલ વાતાવરણનું માધ્યપતિ તરીકેનું એક નામ પ્રખ્યાતી શાલિવાહન પણ હતું તેની નજીકથી એક રાણી આ પ્રસંગ (સંખ્યા ૧) રાજાની પુત્રી હતી અને તે પ્રસંગને ફુલમાં છબી લાગી, તેની પુત્રી પોતે પરણેલો હતો. આ પ્રમાણે હકીકત છે.[12] તેનો સમય પ્ર. સ. પૂ. ૨૦–૨૫ની આસપાસનો છે તે હકીકત પણ આપણે પૃ. ૫ માં વર્ણવવાની છે. અને તો વસ્તુસ્થિતિ સમજવા પુરતી નોંધ આપી છે. મતલબ કે અને હકીકતમાં વાતાવરણોનો સંબંધ છે પણ બે બનાવો વચ્ચે અતિશય પોણાબસો વર્ષનું અંતર છે. જ્યાં અજ્ઞાતપણાને લીધે તે વાતને પ્રકાશન જે આ બનાવ પણ નથી બન્યો છે તેની સાથે જોડીને એક પ્રકારનો જ વળી બનાવો પણ નોંધાયો છે આ સર્વ વિવેચનથી જણાશે કે પ્રકાશન સાથે જે હકીકત પ્રશસ્તિમાં નોંધેલી જોડી મતલબમાં આવે છે તે બરાબર નથી.

(૬) ઉપરની ખાસ હકીકતોમાં તો પ્રશસ્તિમાં વર્ણવેલી હકીકતોને અતિ આગ્રહને જે ગણાતી માન્યતાની વિરુદ્ધ વાત્યું હતું તેનું જ નિરાકરણ કરવાનું આવ્યું છે જ્યારે અહીં તે પ્રશસ્તિ લખવાની પ્રથા-પદ્ધતિ ઉપરથી મતલબની વિરુદ્ધ જે સ્થિતિ નજરે ચડી આવે છે તે રજુ કરવા વિચાર કર્યો છે.

અન્ય પ્રશસ્તિ જે કંઈ સામાન્ય હકીકત પ્રસ ંગ કરાવે છે તે પણ કોઈક વિસ્તૃત કે નિયમને વળગીને જ લખાતો હોય એમ માન્યું પડે છે. ત્યારે રાજા કે સમાન જેવો પુરુષ જે કંઈ કોતરાવે તે તે વખતે નિમિત્તથી સંગતિપણે અને કોઈક અવતિથ્યને જ કરતો હોય એટલે તો પ્રાસંગિક સ્થિતિ આપોઆપ સ્વીકારવી જ પડે.

હવે આપણે મજકૂર પ્રશસ્તિમાં આવનાર કેટલીક પદ્ધતિનો વિચાર કરીએ. આખી પ્રશસ્તિ ૨ પંક્તિમાં પૂરી કરેલ છે. તેમાંની પ્રથમ સોળ પંક્તિ આર્યા છંદમાં છે અને છેલ્લી ચાર અનુષ્ટુપ છે. તે વિષે એપિગ્રાફિકા ઈન્ડિકા પુ. ૮માં જે સંપાદક હકીકત પ્રો. કીલહોર્ને ઉતારી છે તેમણે નોંધ કરી છે કે,[13] સમસ્ત લખાણ ૧૬ [illegible] છંદનું છે તેમાંથી કુલ માત્ર ૨૦૪ છંદનો એટલે કે લગભગ કે એટલે છે. આ ઉપરથી તે ૧૬ લીટીઓમાંથી પહેલી ચાર મોટી નથી છે તેનો કંઈક ખ્યાલ વાચકવર્ગને આવી શકે.

મજકૂર ૧૬ લીટીઓની ૧–૨માં સુદર્શન તળાવના સ્થાનનું વર્ણન છે ૩–૪–૫ માં અગાઉના કેટલાક પ્રસંગને જ ના ચાર્જમાં પુનરુદ્ધારતિથિની સાલવારીની હકીકત છે. ૬–૭ માં તેમાંની બે નદીઓનું–સુવર્ણસિકતા અને પલાશીની–તથા ઊર્જત (ઉર્જયત = ગિરનાર) પર્વતનું વર્ણન છે ૮ માં પ્રથમ તેને વિષે અસાધારણ સમયે નીપજેલાની અને તે નાશ થયે અટકાવના સમયે સમારકામની હકીકત આપી છે. ૯ થી ૧૧માં જે કરાવે પ્રેરણાવૃત્તિ ઉભી કરી છે તેનો ઉલ્લેખ છે. આનું અનુવાદ તથા પુરવણા મેં પૃ. ૨. ૬. ૩૪૪–૫ માં કર્યો છે. પણ આજ તે સમજવાનું સહેલું પડે તે માટે ટુંકમાં જણાવી દઉં છું—

(૧૧) જેમ બૃધિ ઉપર મગધપતિની ચેલણાની જેવા વનમાં થયા છે તેમ આ પ્રતિરોધ ઉપર પણ થયા જણાય છે. આ વર્ણવાયેલો તેમનો કેટલ સમય છે તેમ ચેટક મહારાજા પ્રસંગ ફુલપુષ્પના મોરપાનુ નીચે છે. વિ. આ. પ્રાચીનવાલકા ભાગ ૧ પ્રારંભે તેને લગતું વર્ણન મુનિયારમાં પુ. ભા. ૨. ૯૯ થી ૧ સુધી કર્યું છે. એવા હકીકત પણ આ પુસ્તકમાં પૃ. ૧૦–૧ તથા તેની ટીકા નં. ૨૨ જુઓ. જેવી કે મગધપતિએ ત્યાં ઝડપી પ્રતિબંધિ પણ હતા.

(૧૨) જુઓ કે. આ. રૂ. ભા ન ૧૭ કન્હેરીના શિલાલેખનું વર્ણન.

(૧) જુઓ તે પુસ્તક પૃ. [illegible] [illegible] [illegible] પ્રશસ્તિ.

"(અ) 'વિસ્તૃત. (ણુ) 'આગર્ભાત્ પ્રભૃત્ય "અવિહિત સમુદિત રાજલક્ષ્મી' = 'જ્યારથી તે "ગર્ભમા આવ્યો ત્યા થી રાજ્યઋદ્ધિમા અબાધિતપણે "વૃદ્ધિ થયા કરી હતી (આ) 'રણુસંગ્રામ સિવાય "પ્રાણાન્તે પણ મનુષ્ય વધ ન કરવો તેવી પ્રતિજ્ઞા "તેણે લીધી હતી' (ઈ) 'પૂર્વ તથા પશ્ચિમ "આકરાવંતિ, અનૂપદેશ, આનર્ત્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વભ્ર, "મરૂ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત, નિષાદ "આદિ દેશો તેણે પોતાના બાહુબળેથી જીતી લીધાની "હકીકત છે" તે બાદ

પંક્તિ ૧૨મા યૌધેયને અને દક્ષિણાપથના સ્વામિને જીત્યાની, અને પદભ્રષ્ટ થયેલ રાજાને પુનઃસ્થાપિત કર્યાની હકીકત છે ૧૩–૧૪ મા તે રાજાની પ્રશસ્તિ ગાતી હકીકત આલેખેલ છે ૧૫મીમા મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનનું નામ આવે છે તેમજ ધર્મનિમિત્તે અનેક પ્રકારે તેણે દાન આપ્યાની હકીકત છે તથા ૧૬થી૨૦મા તૂટેલ બંધ સમરાવ્યાનું તથા તેના સુવિશાખ નામના અમલદારે તે કેવી મુશ્કેલીઓ પાર ઉતાર્યું ઈ ઈ હકીકત છે અને છેવટે તે અમલદારની પ્રશસા કરેલ છે.

ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ વર્ણવેલી છે હવે જો તેનું પૃથક્કરણ કરવામા આવશે તો સ્પષ્ટ થશે કે, પ્રશસ્તિ કોતરાવનાર મુખ્ય પુરૂષ જે રૂદ્રદામન છે તેને લગતી ઓળખાણ તથા સુદર્શન તળાવનું વર્ણન પ્રથમની ૧–૭ પંક્તિમાં અપાઇ ગયુ છે પછી તે તળાવને લગતો તથા સમરાવાયાનો પૂર્વભૂત ઇતિહાસ અપાયો છે પછી નનામા રાજાની જીતનું અને શૌર્યનું વર્ણન છે અને છેવટે કોના સમયે અને કોના હુકમથી અને શા માટે આ કાર્ય કર્યું તેનો ઉલ્લેખ કરીને રૂદ્રદામન રાજ્યે સુવિશાખ સૂબાએ કામ પાર ઉતાર્યાની હકીકત છે હવે વિચારો કે રૂદ્રદામનની ઓળખ આપ્યાનું કાર્ય ૧ થી ૭માં પતી ગયા પછી ફરીને પાછુ આપવું બાકી રહે ખરૂં? અને ધારો કે બાકી રહ્યુ હોય, તોપણ તે ૭ પછીની પંક્તિમાં તુરત જ આવે કે મૌર્યવંશી ચદ્રગુપ્ત, અશોક વિ ની હકીકત વચ્ચે આવે અને તે બાદ વળી પાછી રૂદ્રદામનની હકીકત આવે? તેમ સૌથી છેવટે તેણે પોતાના અમલદાર વિગેરેની ઓળખ તો આપી જ છે એટલે ચાલુ શિસ્તનો વિચાર જો કરવામાં આવે તો એમજ કહેવુ પડશે કે, (૧) તે પંક્તિઓ કા તો અશોકની જ કીર્તિ ગાનારી હોય (૨) અથવા તો ત્રુટિત લાઈનનો મેળ બેસારી શકાય તેવા કોઇ નનામા રાજાના જીવન સાથે સકલિત કરતા બનાવોની હારમાળા આપતું તે વર્ણન હોય (૩) અથવા તેવા વર્ણનવાળા રાજાની સાથે તુલના કરતા પોતે રૂદ્રદામનની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે એમ કરીને પંક્તિ ૧૬–૨૦ નું અનુસધાન જોડી દેવાયું હોય આ ત્રણ સ્થિતિમાંથી કઈ હોઇ શકે તે શોધવુ રહે

આપણને જ્યા સુધી ઈતિહાસ શીખવી ગયો છે ત્યા સુધી છાતી ઠોકીને કહી શકીએ તેમ છે કે, તે અશોકને લગતું વર્ણન નથી જ, કેમકે (સામેના કોલમે અ, આ અને ઈ) તરીકે વર્ણવેલી એક પણ સ્થિતિ તેને સ્પર્શતી જ નથી તેમ બીજી અને ત્રીજી સ્થિતિનો-બન્નેનો–વિચાર કરો તો યે તે એક જ વ્યક્તિનું નામ આપવામા પરિણમશે, કેમકે તે એવા રાજાનું વર્ણન જોઇએ કે જે રાજાની તુલનામા ઉભા રહેવા જેવી સ્થિતિમાં રૂદ્રદામન પોતાને ગણતો હોય ! આ પ્રમાણે વિચાર કરતા તે બન્ને સ્થિતિનું પરિણામ તો એક જ પ્રકારનું આવ્યુ ગણાશે ત્યારે તે રાજા કોણ હોઇ શકે એટલું જ વિચારવુ રહે છે તેની શોધ કરતાં જ્યારે તેમાં મૌર્યવશી રાજા ચદ્રગુપ્તનું નામ પ્રથમ મૂકયુ છે, પછી અશોકનુ નામ સ્પષ્ટ કર્યું છે અને ત્યારપછી તે રાજાનું વર્ણન આવે છે એટલે અશોક પછી જે કોઇ મૌર્યવશી રાજા આવતો હોય તેનું વર્ણન હોવા સભવ છે કે નહીં? અને હોય તો તે કયો રાજા હોઈ શકે? તેટલું જ વિચારવુ રહે છે મૌર્યવંશી રાજાનો વિચાર કરતા તો અશોક પછી લાગલો જ મહા-પરાક્રમી જો કોઇ થયો હોય તો તે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન આવે છે અને તે બાદ તો તે વશની પડતી થઈ ગઇ છે તે પડતી વાળા રાજાઓમાં તો કોઇને (અ, આ, ઇ)ની હકીકત લાગુ પડતી હોવાનું વિચારવું તે હકીકત, અક્કલની મશ્કરી કરાવવા જેવી જ કહી શકાશે તો પછી એટલું જ વિચારવું રહે છે કે શું તે બધી મહાસામર્થ્ય ગાથાઓ પ્રિયદર્શિનને

લાગુ પડે છે કે કેમ? હવે તો આપણે તેના જીવનની દરેક હકીકતથી સંપૂર્ણપણે વાકેફ થઈ ગયા છીએ એટલે હિંમતપૂર્વક કહેવા જેવી સ્થિતિમાં પણ છીએ કે તે સર્વ બીના તેના જીવનને અક્ષરેઅક્ષર લાગુ પડે છે એટલું જ નહીં પણ તે જ પ્રમાણે તેનું જીવન ઘડાયું દેખાય છે. (જુઓ પુ. ૨ માં તેનું વર્ણન તથા સુદર્શન તળાવના પરિશિષ્ટ રૂપે આપેલ તેના જીર્ણોદ્ધારનું વર્ણન પૃ. ૩૬૩ થી ૩૬૭ સુધી) એટલે નિઃશંક છે કે તે સર્વ વર્ણન પ્રિયદર્શિનને જ લાગુ છે. માત્ર, જે અક્ષરો ઘસાઈ ગયા છે તેમાં ક્યાંક તેના નામને લગતા અક્ષરો કોતરાયલા હશે જ પરંતુ પાછળથી અનેક [illegible] થી ધારો કે અક્ષર ઘસાઈ ગયા હશે અથવા ચિન્હ પણ તેનું નામ કોતરાયલું જ ન હોય તો યે તેનો ખુલાસો પણ આપણે ઉપર ટીપણ નં. ૧૯માં કરી બતાવ્યો છે. એટલે હવે તે સ્થિતિ સમજીને, ત્યારે આપણી વિચાર કરીએ તો પણ એમને એક જ જવાબ આપીને ઊભા રહે છે કે તે સર્વ બાબતનો સંતોષકારક ઉત્તર સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું નામ મૂકવાથી જ મળી રહે છે. અને ઉપર એમ પણ કહી ગયા છીએ કે, ૮મી પંક્તિથી માંડી ૧૫મી પંક્તિએ રૂદ્રદામનનું પાછું જે નામ આવે છે ત્યાંસુધીનું સઘળું વર્ણન કોઈ અન્ય વ્યક્તિની પ્રશંસાને લગતું છે પરંતુ રૂદ્રદામનને આપણે લગાડી શકાય તેવું નથી જ.

(૭) વળી [illegible] જોડી જૂની કહો કે કેમ ઉપજાવનારી બીના કહો તે એ છે કે પોતે જ્યારે લેખમાંથી જીવનનું વર્ણન ખરી દુનિયાને જણાવવા બેઠા છે ત્યારે પોતાના રૈયતના નામો તેણે જાહેર કરી દીધાં અને પોતાનું પોતાનું નામ જ કેમ રહેવા દીધું? કેમકે તેણે પોતે જ કહ્યું છે કે પ્રજાવત્સલતા [illegible] વગર કરાવ્યો છે અને [illegible] છે એટલે કે તે તળાવ તો આ પ્રશસ્તિ કોતરાવનારાથી ઘણી તે પૂર્વ [illegible] સમયે બની ગયો છે તેમ આ તળાવથી જે તેણે [illegible] કરી છે તે પણ વૃત્તાન્તમાં ઉમેર્યા [illegible] વળી એ બનાવને પોતે ક્યાંય નામથી તેના એવે પણ નથી મૂક્યો. કેમકે તે વાત તેણે ખારવેલ અને બીજી સરકારની હોય એમ જુદી વર્ણવી આપી છે. ઉપરની સર્વ હકીકતના વિવેચનથી વાચકવર્ગને ખાત્રી થશે કે પ્રશસ્તિમાં જે વિગતો રાજ્યવિસ્તારને લગતી વર્ણવવામાં આવી છે તે રૂદ્રદામનના પોતાના [illegible] તો નથી જ.

(૮) કોઈને એમ પ્રશ્ન ઉઠશે કે હવે અત્યાર સુધીની ચાલી આવેલી માન્યતા ખોટી છે પણ પ્રતિપક્ષી તરીકે તમે જે સ્થિતિ વર્ણવો છો કે ડૉક્ટર ફલીટ સાહેબના [illegible] અને પ્રાચીન શિલાલેખો નામના પુસ્તકમાં આ તળાવની પ્રશસ્તિનો જે અનુવાદ આપેલ છે તેનો આધાર લઈ તમે લખ્યું છે કે તે તળાવ સમરાવનાર પ્રિયદર્શિન પણ હતો એમ આપો છો. તે ડૉક્ટર સાહેબે [illegible] તેનાં અર્થ ચોક્કસ કરી નથી જ ઘટે તેથી લીટી વગેરે નિવાળી છે[15] તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે પ્રથમ તો મેં તેવું વિધાન કરેલ નથી. મેં ઉલ્લેખ કર્યો[16] આ પ્રમાણે છે. "આવો, ડૉ. ફલીટ સાહેબના કથનનો સાર[17] એમ છે કે આ તળાવ પ્રથમ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં વિષ્ણુગુપ્તે બંધાવ્યું હતું, અને તેનો દરેક પ્રતિ સમ્રાટ અશોકના વખતમાં તુષાસ્ફ નામના અમલદારે પ્રથમ વાર સમરાવ્યો હતો, ત્યારે બીજી વારનું સમારકામ પ્રિયદર્શિનના સમયે કરાવ્યું લાગે છે... ...(તે આગળ જે પંક્તિ ધારીને)...... [illegible] ફલીટસાહેબનો અભિપ્રાય મેળવતાં કહેવું પડશે કે પ્રિયદર્શિનની તરફેણમાં ઠરાવ તો નહીં જ પણ તે

(૧૫) આ શબ્દો [illegible] ડિમિત્રીયસ મહાક્ષત્રપ પોતે [illegible] સમય જોઈને લખી જુદાપણું [illegible] છે.

(૧૬) જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૩ ૩ [illegible] પંક્તિ ૧૫, તથા પૃ. ૩૫૮ [illegible] પંક્તિ ૫.

(૧૭) [illegible] છે કે [illegible] છે.

નહીં કે તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છેવટનું લખ્યું છે. તેમના [illegible] શબ્દો લઈને જે અનુમાન તે વખતે પણ થઈ શકે તેમ હતું અને [illegible] તે વખતે પણ થઈ શકે એમ, આપણી [illegible] હકીકતને લઈને છે, અને આવા શબ્દોની [illegible] જોતાં તે શબ્દો તેમ તે શક્તિ થઈ ગયા છે.

મતલબનો ભાવાર્થ[૯૮] નીકળતો મહેજ તરી આવે છે ખરો" મતલબ કે પીટરસન સાહેબનું આમજ મતવ્ય છે એવુ નિશ્ચયાત્મક કથન તેમના નામે કર્યું જ નથી, ઉલટું મેં તો આગળ જતા તે ઉપર પાછુ વિવેચન કર્યું છે (જુઓ તેજ પૃષ્ઠે કોલમ ૨ પંક્તિ ૧૮) કે, "ઉપરની આઠમી પંક્તિમા મૌર્યવશી સમ્રાટ ચદ્રગુપ્ત અને તે બાદ સમ્રાટ અશોક પરત્વે ઉલ્લેખ કરેલ છે અને પછી જગ્યા ખાલી આવી છે એટલે સ્વાભાવિક છે કે, એક પછી એક ગાદિએ આવનારનું-સમ્રાટનું-વર્ણન કરવાનો શિરસ્તો હોઇને સમ્રાટ અશોક પછી તેની ગાદીએ આવનારનેજ લગતું તે બ્યાન હોઈ શકે " ઇ ઇ એટલે કે મારા મતવ્યના કથનની જવાબદારી કોઇના શીરે ન નાખતા મેં માત્ર વિવેચન કર્યું છે

જ્યારે સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તે અને અશોકે પોતપોતાના સુબા મારફત તળાવના કાર્યમા ભાગ આપ્યો છે ત્યારે આ પ્રિયદર્શિને પણ પોતાના સૌરાષ્ટ્રના સુબા મારફત પણ, ફાળો કા-પૂરાવ્યો ન હોય ? એમ પ્રશ્ન ઉભો થાય જ વળી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીના બુદ્ધિપ્રકાશ નામે માસિકમા પુ ૭૬ પૃ ૯૨ પંક્તિ ૯ માં દિવાનબહાદુર કેશવલાલભાઇ ધ્રુવસાહેબે યુગ-પુરાણના આધારે વિવેચન કરતા જણાવ્યુ છે કે "શાલિશુક સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાને રજાડી જૈન ગચ્છોને મુખે મોટાભાઈ સંપ્રતિની (જેનુ બીજુ નામ પ્રિય-દર્શિન હોઈ)નું, તથા આ પ્રિયદર્શિન અને શાલિશુક બન્ને ભાઇયો-સહોદર-થતા હોવાનું આપણે પણ પુ ૨મા સાબિત કરી ચૂકયા છીએ) ખ્યાતિ બઢાવી જૈનધર્મનો દિગ્વિજય પ્રવર્તાવશે એવી ભવિષ્યવાણી છે" આ બધી હકીકત જોડીને એવા મતવ્ય ઉપર આવવુ થયુ કે, પ્રિયદર્શિનના સુબા તરીકે શાલિશુકે પણ આ તળાવના સમારકામમા ભાગ ભજવ્યો હોવો જોઇએ એટલે તે પ્રમાણે પુ ૨ પૃ ૩૦૦ ઉપર તે હકીકત મેં જાહેર કરી છે તેમજ તે પુસ્તકના અંતે જોડેલ, સુદર્શન તળાવના પરિશિષ્ટમા પણ તે પ્રકારની હકીકત જણાવી છે ત્યાના લખાણમા કાંઇ સમજફેર થતી હોય તો તેને આ પ્રમાણે સુધારીને હવે વાચવુ

આ પ્રમાણે દલીલ કરવામા મારો આશય એ છે કે, મૌર્યવશી આ રાજકીય સૂત્રધારોનો સબંધ જોડી તળાવની પ્રશસ્તિનો જે મુખ્ય ભાગ લખાયો છે તે પ્રિય-દર્શિન સબધી હકીકત જાહેર કરનારો હોઈ શકે એટલું બતાવવાનો છે અને તેમ સાબિત થાય તો, પ્રશસ્તિનો યશ રૂદ્રદામનને લાગુ પાડી શકાય નહીં તે આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય તે વિચારને હજુ હું વળગી રહું છુ તેથી અત્ર ખુલાસારૂપે આ વિવેચન કર્યું સમજવુ

[ટીપ્પણ—હવે સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ પ્રશસ્તિના લખાણનો જે અર્થ કરાયો છે તેથી અનેક અનર્થો થવા પામ્યા છે વાત એમ છે કે, આ પ્રશસ્તિનું વાચન અને ઉકેલ બહાર પડી ગયાને ઘણાં ઘણા વર્ષો થઈ ગયા છે તે સમયે તેનો અનુવાદ પ્રમાણભૂત ગણાયો હશે પરતુ તે પછી અનેક નવીન શોધો બહાર પડી છે તો તેનો સાર પણ તેમાં આમે જ થવો જોઇએજ તેનું એક જ દૃષ્ટાંત આપીશ. એપીગ્રાફિકા ઇન્ડિકામા પ્રગટ થયેલ હકીકતમા ક્યાય પ્રિયદર્શિનનું કે શાલિશુકનું નામ જ આવતું નથી, તેમ અશોકનું નામ લેવાયા પછીની પંક્તિમા કોઈ અન્યને લગતી હકીકત હોવા વિષે શકા પણ ઉઠાવાઇ નથી ત્યારે ભાવનગરના શિલાલેખો જોતા પ્રો પીટર-સનને શકા ઉદ્ભવ્યાનો ભાસ નીકળે છે ગમે તેમ હો, પણ હવે જ્યારે અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ બહાર આવવા પામી છે ત્યારે તે પ્રશસ્તિ ફરીને સશોધન માગે છે જ[૯૯]]

આ પ્રમાણે અનેક ગેરસમજૂતિઓ સુદર્શન તળા-

વળી નીચેની ટીકા ન ૯૮ સરખાવો

(૯૮) આ બે લીટી વાચી જનારને ખાત્રી થશે કે, પીટરસન સાહેબનું કહેલુ આમજ છે એવા રૂપમા મારૂ કથનજ નથી વળી ઉપરની ટીકા ન ૯૭ સાથે સરખાવો

(૯૯) ઉપરની ટી. ન ૯૫ મા નિર્દિષ્ટ પૂ. આ. મ શ્રી ઇંદ્રવિજયસૂરિજીનુ ખાસ ધ્યાન આ મારા ટીપ્પણ ઉપર દોરવું રહે છે કારણ કે તેઓથી આ વિષયમા ખૂબ રસ લઈ રહ્યા હોયએમ સમજાય છે

વની પ્રકૃતિનો પીછો અર્ધ ચંદ્ર ત્યાંથી દૂર કરાવવા અંતિમ ભાગ કેવી રીતે ધાર્યો બૌદ્ધ પણ હોય એમ નથી, પણ શ્રમણ ક્રિયાકાંડમૂર્તિઓ વર્તિતને અતિ પણ થઈ છે. તથા તેમનો ધર્મ નૈતિક રીતે ઓળખતિને પણ [illegible] માનવા રહેલ થયો છે. હવે તો ઇસ્લામનો પ્રથમ હતો એટલે ટેને અનુરૂપ વિવેચન હાલ પણ હતું. પાના વિસ્તાર મિશ્રની કેટલાક્મૂર્તિ જે વશ રેખાઈ છે તે હવે ત્યારથી મુખ્ય શક્તિ ને તેમના ધર્મને અંતિમ છે પરંતુ તે ટેમજે પ્રસ્તાવના [illegible] ઉલ્લેખ રેખાવ છે એટલે તેનું વર્ણન સાથે મળી કરી લઈએ.

કુશાનવંશી રાજાઓના ધર્મ વિષેની અમો હજી વધુને સાબિત કરવાના બાકી છે કે તેમનો મૂળ ધર્મ જૈન હતો પણ પાછળથી પરેશા એ (જુઓ પુ. પ્ર. ૧૯૮ થી ૨૪૬) તે ધર્મનું પરિવર્તન થયું હતું. તેના રાજ્યના [illegible] કે આ પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું તે નક્કી અમારો પ્રશ્ન નથી. પરંતુ મિશ્ર થઈ કે પ્રતિમા બૌદ્ધના [illegible] અંત આવ્યો ત્યાં સુધી તો તેઓ જૈન હતા. વિદ્વાનોના હાથે આનો ઉકેલ એમ આવ્યા પામ્યું છે તેમ આ કુશાન વંશીઓને પણ બૌદ્ધધર્મી ઠરાવી દેવાયા છે. જો કે હવે ત્યાં આગળ પુરાવા આપી સાબિત કરાઈ ગયું છે. તેમ આપણું વાંચી પ્રથમ પણ આ કુશાન વંશીઓ માની છે એવું કહી શકાય નહીં. ઉપરાંત આપણે ઉલ્લેખ તો રાજા વાસુદેવના સમય પૂર્વે થઈ ગયું નોંધાયું છે એટલે અનુમાન કરી શકાય કે આપણે કુશાનવંશીઓનો ધર્મ પણ જૈન જ હતો. આ અનુમાનને સમર્થન આપનારી હકીકતો તેમના સિક્કાઓ તથા શિલાલેખોમાંથી વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

સિક્કાઓની ઉપર ચિહ્નો ... બીજાં સંજ્ઞાઓ વંશી રાજાઓએ પોતાના ધર્મનાં ચિહ્ન પ્રમાણે ગણ્યાં છે અને કોતરાવ્યાં છે. તેમ આપણે જે ચિહ્નો જાણ્યાં છે તે, સ્વસ્તિક (Star and Crescent) જ છે. (જુઓ પુ. ૨ માં પૃ. ૧૦ ઉપર સિક્કાચિત્ર ૪૨ તથા પુ. ૩ માં પૃ. ૪૦૨ સિક્કાચિત્ર નં. ૧ ૨) તે ચિહ્નોની ઓળખ સમજૂતિ તે તે સ્થળે આપણે આપી પણ છે. આ આપણે એટલું જણાવવાનું કે તેઓ જૈન ધર્માનુયાયી હતા એ હકીકત જેમ ત્યાં આગળ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે તેમ અહીં પણ માન્ય રાખવી. હવે શિલાલેખ પરત્વે જણાવીએ કે પત્ર પ્રસિદ્ધ છે કે આના વધો મથુરાના પ્રાચીન આર્યસ્થાન પેઠે જે પ્રાચીન હાલ તેનું જે કંઈ વર્ણન સિદ્ધ થયેલ છે તેને શંકાસ્પદ ગણીને ભલે ધર્મ પ્રત્યે તેમનો ઉલ્લેખ ન કરી શકે છે તેમાં પણ ખાસ કરીને એ તે સમય પૈકીના ધર્મ પરત્વે કેટલાક તો તેની ભક્તિમાર્ગ પણ બેસે છે. તે લિપિ પ્રમાણે જ ... વંશીઓએ કોતરાવેલા લેખોનું નિરીક્ષણ કરીએ તો "નમો સિદ્ધ" આદિ શબ્દાલાપ કરેલ દેખાશે અને પ્રતિમાલેખોમાં એ હકીકત જણાવી છે કે આ ધર્મસ્થાનકો પોતાના ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરીને બાંધવામાં આવેલ છે. એ ધર્મસ્થાનક તે સમયે બાંધી છે એટલે સિક્કાઓ ઉપરથી કોઈ આગળ અનુમાન ઉપજાવેલ છે તે નિશ્ચય કરવાનું કે તેમના ધર્મો સિક્કાઓ પ્રમાણ મળ્યા હતા. ખાસ રૂપે જ્યારે તેમના પ્ર. માં કે પુસ્તકમાં પૃ. ૫૮ થી ૬૨ સુધી નં. ૩૮ ૩૯,૪૦ ૪૧ અને ૪૨ આદિ વર્ણવેલ પ્રાચીન શિલાલેખોનું જે વર્ણન કર્યું છે તે સર્વે એ ગણાય ... તે જણાવે કે તે સર્વમાં કેવળ કોઈ પ્રકારનો [illegible]

(૪૦) [illegible] તે પુસ્તકમાં તેમનું વર્ણન, આ તો તેમની દૃષ્ટિ ... જોવું.

નં ૩૮ [illegible] ઇસ્લામનો [illegible] પ્રતિમાની સ્થિતિ.

નં ૩૯ [illegible] પરેશાનો રૈવાન [illegible] સ્થિતિ.

નં ૪૦ [illegible] સાબિત પરેશાનો.

નં ૪૧ [illegible] સાબિત પરેશાનો, રૈવાન [illegible]

નં ૪૨ [illegible], સાબિત પરેશાનો અને [illegible]

અમુક ધર્મકાર્ય—જેને સામાજીક પણ લેખી શકાય—કર્યાનાંજ ઉલ્લેખ નજરે પડે છે કોઇમાથી રાજકીય હેતુ સાધ્ય થાય તેવુ કાંઈજ માલૂમ પડતું નથી અલબત્ત ઉપર વર્ણવાઇ ગયેલ નં ૩૮નો જુનાગઢવાળો સુદર્શન તળાવનો લેખ છે અને તેમાં અનેક જીતોનું વર્ણન છે ખરૂ પરતુ જો બારીકાઇથી તપાસીશુ તો માલૂમ થશે કે, તે બીના તે લેખ કોતરાવવામા હેતુરૂપ નથી તાત્કાલિક હેતુ તો તળાવનો બંધ જે તૂટી ગયો હતો તેની સુધરાઇ અને મરામત વિશેનો ખ્યાલ આપવાનોજ દેખાય છે જ્યારે દેશ વિગેરે જીત્યાનું જે વર્ણન છે તે તો કોતરાવનારની પ્રશસ્તિરૂપ છે, નહીં કે તેમણે તે સ્થાને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેથી તેના ચિહ્નરૂપે તે લેખ કોતરાવ્યો હોય તેથીજ પ્રો રેપ્સને ટીકા કરતાં પોતાનો અભિપ્રાય જણાવેલ છે કે, Its immediate object is to record the reparation in the reign of the Mahakshatrap Rudradaman of the dam of the Sudarshan lake, which had burst during a violent storm=તેનો (લેખ કોતરનારનો) તાત્કાલિક ઉદ્દેશ તો મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનના રાજઅમલે સુદર્શન તળાવનો બંધ સમરાવ્યાની નોંધ કરવા પૂરતો જ છે, કે જે બંધ પ્રચંડ તોફાનને લીધે તૂટી ગયો હતો મતલબ કે તેમાં રાજકારણની કાંઇ ગંધ સરખુ યે જણાતું નથી જ્યારે નં ૪૦ ના લેખ બાબતમા તો પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટપણે જણાવતા કહે છે કે,[૭૧] "The purport of the inscription cannot be ascertained, but it is probably jain in character and it contains the ancient name of Junagadh (Girinagar)=લેખનો આશય ચોક્કસ થઈ શકતો નથી પરતુ તેની શૈલી મુખ્યતયા જૈનોની છે અને તેમાં જુનાગઢ (ગિરિનગર)[૭૨]ના પુરાણા નામનો ઉલ્લેખ કરાયલ છે" આ બધાં વિવેચનથી ખાત્રી થશે કે કોતરાવનારનો હેતુ કોઈ પ્રકારે રાજકીય નથી જ પરતુ પોતે કરેલ ધર્મકાર્યોને પ્રજાસમક્ષ ધરવાનો છે, જેથી પ્રજાએ કેવાં કૃત્યો કરવાં જોઈએ તેમ જ સ્વધર્મી બંધુઓ પ્રત્યે પોતાની કેવી ફરજો છે તેનું તેમને ભાન થાય. તાત્પર્ય એ થયો કે સર્વ શિલાલેખો, પ્રાચીન સમયે જે લખાવાતા હતા તે સર્વાંશે—અથવા મુખ્યાંશે—ધાર્મિક બનાવના પ્રતીક તરીકે જ સમજવાના છે રાજકીય બનાવો સાથે તેમનો સબંધ જ હોતો નથી કેમકે પ્રાચીન સમયે રાજાઓને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે જેટલુ બહુમાન હતુ તેટલુ કોઇ ચીજ પ્રત્યે નહોતુ જ આ બાબત ઉપર પુ ૨ મા સિક્કા પ્રકરણ લખતી વખતે પણ ભારપૂર્વક જણાવાયું છે અને તેથી જ આપણે પણ આ પુસ્તકમા દરેક દરેક વંશના રાજાનું રાજદ્વારી જીવન પૂર્ણ થયે તેમના ધર્મ વીષે પણ ઇસારો કરવાનો તરીકો પાડયે ગયા છીએ વળી આ બાબતની ખાત્રી કરવી હોય તો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને ઉભા કરાવેલા સર્વ લેખો—ખડકલેખો, સ્તંભલેખો,—ઘુમટો (Stupās) પ્રચંડ કાય મૂર્તિઓ ઈ ઈ—જુઓ, તો તે સર્વે પણ આવા આવા ધર્મકાર્યો કે ધર્મનાં—તીર્થ—ધામો સાથે જ સબંધ ધરાવતા આપણને નજરે પડશે. તેવી જ રીતે જુનાગઢના ઉજ્જયત (પ્રશસ્તિ પંક્તિ ૫ મા ઉર્જયંત) પર્વતની તળેટીમાં આ સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ જે કોતરાવાઇ છે તેને પણ ધાર્મિક કૃત્ય સાથે જ સબંધ છે, નહીં કે રાજકારણના બનાવ સાથે આ પ્રકારના વિવેચનથી પણ વાચકવર્ગને હવે ખાત્રી થશે કે, સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમાં કોઈ રાજા—રૂદ્રદામનનું કે પ્રિયદર્શિનનું—લડાઈનું કે ભૂમિપ્રાપ્તિનું વર્ણન છે જ નહીં એટલે આ પ્રથાથી અજ્ઞાત એવા આપણા વિદ્વાનોએ આ તળાવના લેખને રાજકીય પ્રસગ સાથે ગુથીને, જે અનુમાન બાધી બતાવ્યા છે તે પણ વાસ્તવિક નથી એમ સમજાશે, તે માટે ચંદ્રગુપ્ત

(૭૧) જુઓ તે પુસ્તકમા પૃ ૬૧
(૭૨) આ શબ્દ વિશેની વધારે માહિતી આગળના પારિગ્રાફમા જુઓ.

મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં આ તળાવ બંધાવ્યાના પ્રસંગને, ત્યાંના ચૈત્યોને જૈનધર્મમાં તળાવનું પાણી ઉપયોગી થાય તે હેતુ આગળ ધરી મૌર્ય સમ્રાટોની વસુધાની મહત્તાના એક અંગ તરીકે વર્ણવ્યું છે તે પણ નવાઈ નથી[૪૪] (આ બનાવેલું વર્ણન આખાના પરિમાણમાં કરવાનું છે તે જુઓ) એવી સમજ થાય તેવું છે કે જે વર્ણન રાજકીય હેતુ આ તથા રાજાને કરાવું હોય તે ઉપરાંત ધાર્મિક બાબતે ચોખ્ખી થઈ ગયું છે. અને તેથી જ રુદ્રદામનને વખતે એશ્રમમુનિઓ ઉપર ભાર ખાસ છે એમ મારું પોતું સમજો. સાર ઓળખે જ મારો વિચાર કે અમલની પૂર્વેથીયે અનાદિ હતા અને સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ પણ તેમના એક ધર્મમાર્ગનો ઉલ્લેખ જ માત્ર રજુ કરે છે.

જ્યારે પ્રસંગ ઉભો થયો છે ત્યારે આપ જૈન ધર્મને અંગે—તેમનાં તીર્થસ્થાનો વિષે—કાંઈક કાંઈક જણાવવું ઉચિત જણાય છે.

જૈન ધર્મનાં તીર્થ સ્થળો ક્યાંયથી પણ પ્રતિમાઓને અનુરૂપ યોગ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય એ જ ખરી એમને પણ અનુકૂળ થઈ આવતી હોય ભાગ્યા તો એમનાની મહત્ત્વના સંબંધની તેની સુધારણી વગેરે ઘણી બાબતો ઉપર ધ્યાન ખેંચે છે તેમ આ પરિમાણને નામનું કાંઈ થઈને મુકીએ આપણ નથી કરો છે.

પ્રો. રેપ્સન ન. ૪૦ના શિલાલેખ ઉપર વિવેચન કરતાં (જુઓ ઉપરમાં પૃ ૨૧૭) જણાવ્યું છે કે It contains the ancient name of Junagadh (Girinagar)-એટલે જુનાગઢના પુરાણા નામ-ગિરિનગરનો ઉલ્લેખ કરેલ છે એટલે કે એને હાલ જુનાગઢ કહેવાય છે તેનું મૂળ નામ ગિરિનગર હતું આ ઉપરથી સમજાય છે કે જુનાગઢ નવીન નામ હોવા છતાં તેને હાલ તો જાણીતું કહેવાય છે જ્યારે ગિરિનગર-ગિરિ એટલે પર્વતની અડીને આવેલ એવું નગર તે હેતુપૂર્વક રખાયેલ નામ હોવા છતાં વર્તમાનમાં અપ્રસિદ્ધ થયું છે. તે

પણ હાલની એક અધિકારી જ કહેવાય. પણ સુદર્શન તળાવ તે ઉર્જયંત પર્વતની તળેટીમાં જ આવેલું હતું તેની ઉપયોગિતા જેના શિલાલેખના સ્થાનથી નક્કી થઈ શકે છે. એટલે સમજાવું થાય છે કે પ્રાચીન સમયે ગિરનાર પર્વત, ત્યાં સુદર્શન તળાવની પાસે હતો અને આ રુદ્રદામનનો અને શિલાલેખો શિલાલેખ અત્યારે પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રહ્યો છે ત્યાંસુધી લંબાયો હશે અને આ શિલાલેખવાળું સ્થળ તે ગિરિરાજની તળેટી જ હતી. વળી ગિરનાર તો કેવળ જૈનશાસ્ત્રો, તીર્થસ્થળ એવા પર્વતની તળેટીને પણ પુણ્ય તીર્થસ્થળ એટલું જ મહત્ત્વ આપે છે. એટલે કે કોઈ તીર્થના પર્વતને અને તેની તળેટીને એક સરખાં પવિત્ર માનેલાં જ. તેમના અનુયાયીઓ તે સ્થાન તરફ પોતાનો ભક્તિભાવ દર્શાવે છે તથા તીર્થસ્થાન તરીકે તેનાં દર્શન વારંવાર પ્રત્યક્ષ કરીને તે પ્રમાણે આત્મા કરે છે વળી આપણે પૃ. ૧૯૦ ઉપર ઇત્યાદિ શિલાલેખના પત્ર વિષે વિવેચન કરતાં જણાવ્યું છે કે તેમાં સર્વ—ભાગ સાથે ભાષાનગરીને ધર્મચક્રને થયું તે સિવાય—જૈનધર્મી જ હોય એવું જ નહીં પણ, અંશમાં એટલે તો ઘણાખરા ભાગ થઈને તે ધર્મના ચિહ્ન તરીકેની છાપની રચના કરી હતી. પરંતુ તે શિલાલેખ પ્રમાણે તે સર્વે જો તેને અર્થ બનાવો કહેવાતા, એમાં પુરાવાઓ તે આપણે અત્યંત પ્રદેશમાં આવી રહેલ જૈન ધર્મના સ્તૂપ—શાંતિ સ્તૂપ તરીકે જે અત્યારે મિલન છે અને જે પ્રદેશમાં આવ્યા છે કદાચ તેવા એક મોટા સ્તૂપ આવી રહેલ હોવાથી એને સ્તૂપ તરીકે પણ મેળવવાની શક્યતા છે તે સર્વે સ્તૂપો-મૂર્તિ પોતાનું અસ્તિત્વ દર્શાવવા માટે, તેમની આસપાસ પ્રસરાવતા ગ. આસ્તિક જનતાને ઘણા સૈકા સુધીના જૈનને લાભ. આ પ્રદેશનું મહાત્મ્ય શું છે તે જો કે તેનો ઈતિહાસ શું છે તે એ ઘણાં આપણે પૃ ૧૫ માં હસ્તિનાપુર, વિદિશા નગરી, ભેલસા નગર તથા વિદિશા ને મારના દેવાલય તરીકે તમામ

(૪૪) આ વર્ણન આપણી પૃ. ૨ ૧ ૪ ૧૦ના ટીકા ઉપર

આવી આપણે છે. તેમાંથી ઘણી વાતો આ આવ્યું છે

ઉજ્જૈનીની મહત્ત્વતા રજુ કરતા વર્ણનમા ઠીક ઠીક ચીતરી બતાવી છે૭૪ એટલે જેમ તેણે જૈનધર્મના આ એક મહત્વપૂર્ણ, ગૌરવવતા અને અતિ પવિત્ર ગણાતા તીર્થસ્થળ તરફ પોતાની જાનફેશાની કરી બતાવી છે, તેમ આ ગિરિનગરે–ગિરનાર પર્વતની–યાત્રાએ આવી પોતાને કૃતપુણ્ય માન્યો હોય તો તેમા નવાઈ પણ કયા છે! અને એતો દેખીતું જ છે કે, જેમ પ્રિયદર્શિન પોતે સ્વધર્મી બધુઓનો સંઘ કાઢીને (જુઓ પુ ૨ પૃ ૩૮૨ નું વર્ણન) ત્યા યાત્રાએ આવ્યો હતો તેમ મૌર્યવશી આદ્ય સમ્રાટ ચદ્રગુપ્ત પણ ત્યા આવ્યો હોય, તથા સઘનો મુકામ ગિરિરાજની તળેટીએ રાખ્યો હોય તે પણ બનવા યોગ્ય જ છે તેમજ આવી યાત્રા નિમિત્તે આવતા યાત્રાળુ-ની તાત્કાલિક જરૂરિયાત તરીકે આવડુ મોટુ (તેના ક્ષેત્રફળ માટે ટીપણુ નં ૭૫મા જુઓ) તળાવ જો ન બંધાવાય તો મુશ્કેલીઓ પણ ઉભી થાય તે સમજી શકાય તેવી બાબત છે આ સઘળા વિવેચનનો સાર એ થયો કે રાજાઓ સંઘ કાઢીને તીર્થધામની યાત્રાએ આવતા હતા એટલે જ્યાં આવાં ધાર્મિક સ્મારકો નજરે પડે ત્યાં પ્રાચીન સમયે તીર્થસ્થાન હતા એમ સમજી લેવુ

જેમ મૌર્યવશી સમ્રાટો જૈનધર્મી હતા તેમ ચષ્ઠણ વશીઓ પણ તેજ ધર્મના અનુયાયી હતા તે આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ તેઓ પણ પોતાના આત્માને પાપમુક્ત કરી પવિત્ર થવા માટે આ તીર્થોએ આવતા તથા પુણ્ય ઉપાર્જન માટે સાધર્મિક બધુના શ્રેયસાર્થે વિધવિધ પ્રકારનાં અનેક ધર્મકાર્યો કરી જતા તેથીજ આ પ્રકારનાં કાર્યો ચષ્ઠણવશી રાજાઓના હાથે કરાયાના ઉલ્લેખ, ઉપર જણાવેલ શિલાલેખ નં ૨૮ થી ૪૨મા આપણે વાંચી રહ્યા છીએ તો પછી એ વિચારવુ રહે છે કે, ઉપરના પાંચ શિલાલેખમાં બતાવેલ સ્થાનો શા માટે જૈન-ધર્મનાં તીર્થસ્થળો ગણાયા છે? પાંચમાથી બે તો જુનાગઢ શહેરના છે એક ગુફાનો (જે કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રાંતમા આવેલુ ગામ છે) એક મુલવાસરનો (જે કાઠિયાવાડના ઓખા મડળમાં આવેલ ગામ છે) તથા એક જસદણનો (કાઠિયાવાડની મધ્યમા ચોટિલાના ડુગરમા આવેલું છે), આમાનું જુનાગઢ તો અત્યારે પણ જૈનધર્મના તીર્થસ્થળ તરીકે જાણીતુંજ છે જસદણ તે ચોટીલા પર્વતની તળાટીમા આવેલું છે ત્યાં આગળ આણુદપુર નામે એક ગામડું આવેલ છે જેને મૂળરાજ સોલકીના સમયમા આણુદપુર–વર્ધ્ધમાનપુર તરીકે ઓળખવામાં આવતું હતું, કેમકે તે સ્થાન ઉપર તે સમયે વર્દ્ધમાનપુરના રાજા ધ્રુવ-સેનની આણ હતી એટલે કાઠિયાવાડમાં જ આવેલ આણુદપુર નામનાં ત્રણ સ્થળોની ઓળખ આપવામાં અરસપરસ ગૂચવાડો ન થઈ જાય, તે માટે તે વિશેષણ જોડાયું હતું આ સર્વ હકીકત હડાળા તામ્રપટને૭૬ આધારે મેં સાબિત કરી આપી છે૭૭ આ આણુદપુર ગામે એક સમયે જૈનોના મુખ્ય તીર્થ-

(૭૪) જુઓ પુ ૧ મા ખડદમા (૧૪) અવતિના પ્રદેશનું વર્ણન, તેમા અનેક ઠેકાણે કરેલા છૂટા છૂટા ઇસારાઓ, પારિગ્રાફો તથા ટીકાઓ

(૭૫) એ ઈ પુ ૮ પૃ ૪ પક્તિ ૧૧મા તે વખતે તે તળાવમા પડેલ ચિરાડનુ માપ આપ્યું છે (નીચે જુઓ) કે જેમા થઈને સઘળુ પાણી વહી ગયું હતું જ્યારે તે ફાટવા–કે ચિરાડની વાતથી જ પણ આપણે દગ થઈ જઈએ તેમ છે, તો પછી આખા તળાવનુ ક્ષેત્રફળ તો કેટલુંયે થઈ જાય તે વાદવિવાદ કરવો કરતા કલ્પી લેવું જ જોઈએ

તેનુ માપ તેમણે આપ્યું છે—By a breach 420 cubits long, just as many broad and 75 cubits deep, all the water escaped=૪૨૦ ક્યુબીટ લાંબો તેટલો જ પહોળો અને ૭૫ ક્યુબીટ ઊંડો ચીરો પડયો હોવાથી સઘળુ પાણી જતુ રહ્યું હતું આમાં એક ક્યુબીટ એટલે ૧॥ થી ૨ ફુટ અનુમાન છે એટલે તે ચીરાનુ માપ આશરે ૮૦૦ ફીટ લાબુ × ૮૦૦ ફીટ પહોળુ × અને ૧૫૦ ફીટ ઊંડુ ગણાય્યું

(૭૬) જુઓ ઇ એ પુ ૧૨ જુલાઇ ૧૮૮૩ પૃ ૧૯૦

(૭૭) જૈન ધર્મપ્રકાશ નામનુ ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધ થતુ માસિક સ ૧૯૮૫ અક ૫, શ્રાવણમાસ પૃ ૧૬૧–૧૭૪ ગુ વ સો નુ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૪, પૃ ૩૧૮ થી ૩૨૨ મુંબઇનુ સાપ્તાહિક 'ધી ગુજરાતી' ૧૯૩૭,

સ્થાન મનાતા શત્રુંજય–વિમળગિરિ–પર્વતની તળેટી આવેલ હતી.[૭૮] એટલે જેમ ગિરનાર પર્વત આ વિમળગિરિની એક ટુંક–ટુકડો હોવાથી[૭૯] તેને યાત્રાનું સ્થળ મનાયાનું છે તેમ ગોપગિરિનું આ અજમેર પણ તીર્થધામ જ મનાતું હતું. તેથી માટે અત્યારે ત્યાં સુધી પાળો ત્યાં આવ્યા જણાય છે. શ્રી અને મુક્તાગિરિની પવિત્રતા માટે મને પૂરી માહિતી નથી એટલે સમજાવી શકતો નથી. પણ સમજના જરૂર કરી શકાય કે મુક્તાગિરિ પાસે ઉપરાંત વિમળગિરિના ૧૮ ધૂમિલાઓના મોટાનું સ્થાન હતું. જ્યારે ગોપાચળમાં આવેલ મુદા ધામ શ્રીકૃષ્ણ અને તેમના પિતરાઈ શ્રીનેમિનાથના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતું ધાર્મિક સ્થાન હતું.[૮૦]

આ પાંચ સ્થાન ઉપરાંત રાજા રુદ્રદમનના નામનો રૂપનાથ ઓપાઈ માંગે એક શિલાલેખ મળી આવ્યો[૮૧] છે તેમાં સાલનો આંક ૫૨ (બાવન) છે. તથા તેની હકીકત પણ ધાર્મિક કાર્ય કર્યો વિષેની છે. આ સ્થાન સૌરાષ્ટ્રની નગરી–આળવા ઓટેશ્વર નામનું અતિ પ્રાચીન જૈનતીર્થ[૮૨] મનાય છે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતું હોય એમ દીસે છે.

ક્ષત્રપના ધોરણ પ્રમાણે આ રાજાની હકીકત આમ પૂરી થાય છે. પરંતુ એક મુદ્દો તેમના રાજ્યની આદિનો સમય, જે આપણે ચષ્ટણ સંવતના ઈ. સ. ૧૦૩નો માનેલ કર્યો પ્રારંભિક સમયની છે તેની સત્યતા પુરવાર કરી સત્યાસત્ય પુરવાર આપવો રહી જાય છે તે જો કે આપણે ઠરાવેલ અવધિની બહાર જતો રહેવાય છે પરંતુ તે સાથે અન્ય ઐતિહાસિક તત્ત્વો મેળવી જોઈશું છે જે અત્યારસુધીની શોધ આવેલ માન્યત પ્રમાણે મનાતી હોવાથી ઐતિહાસિક અભ્યાસમાં જોડાયેલ છે એટલે તેમ ખરેખરો જે ખ્યાલ આપી રહ્યો તે આગળ આવતા ઐતિહાસિક બનાવોનો સમય નિશ્ચયપૂર્વક ગોઠવવામાં સમજવા પછી આપ સાથે સાથે આપણે જે નિર્ણય આપ્યો છે તેની વાસ્તવિકતા પણ પુરવાર થઈ જાય. ઉપરાંત જે પ્રાચીન ભૂમિકાનો ચોક્કસ ખ્યાલ રહ્યો નથી તે નજરે પડતાં, ઐતિહાસિક સમય નિશ્ચિત થઈ જાય છે. આવાં ઐતિહાસિક તત્ત્વો તો અનેક છે અને હતાં, પણ માર્ગદર્શક થઈ પડે માટે હાલતુરત તેમાંના થોડાં નીચે પ્રમાણે જણાવું છું.

(૧) રુદ્રદામનનો સમય ૨૧૧–૧૭ સુધીનો[૮૩] મનાયો છે અને તેને ઠરાવીને જુનાગઢના શિલાલેખમાં પહેલાથી પોતાનો શક સંવત્સર લખેલ છે. એટલે તે સમયથી ગુપ્તવંશીઓના રાજ્યમાંથી આહિની ગાદી ખાલી થઈ કહેવાય. તે બાદ તેનો ત્યાંથી અમલને પાસેના પ્રદેશમાં આવ્યા હતા. આ બનાવનો સમય ઈ. સ. ૩૧૯નો મનાયો છે. ઉપરના ૨૧૭ સમય થાને ઈ. સ. ના આંકમાં ફેરવતાં (તેની રીત માટે જુઓ પૃ. ૧૨) ઈ. સ. ૩૧૯ આવી રહે છે.

(૨) રુદ્રદામન પછી ગાદીપતિ તરીકે વિજયસેન (૨૧૬–૨૨૬); ક્ષત્રિય જીવને (૨૨૭–૨૩૬) અને રુદ્રદામન બીજાને (૨૩૬–૨૫૪) આ પ્રમાણે તે ચારેની સાલ નાખી જણાય છે તે આટલી બધી ક્ષેત્રવર્ષસુધી એટલે ૨૭ સુધી શું સ્થિતિ હતી, કોણ ગાદીએ હતું તે પણ કાંઈ જણાવાયું નથી. કારણ કે

(૭૮) જુઓ ઉપર પ્રકરણ ૧૮નો લેખ આપણે ભા. ૧ પૃ. ૫૮ થી ૬૦ તથા અન્ય જાત મૂર્તિ ૧૪૮ પૃ. ૧ ભા. ૩ પૃ. ૯૩ થી આગળ.

(૭૯) જુઓ શત્રુંજય–વિમળગિરિ–નું ટીકા હતો. તેના વિસ્તાર ઉપર ... જુઓ જૈન ... ભા. ૨.

(૮૦) ચઢણ ... ભા. ૭૭, ૭૮

અને ... વિષે, ... છે. ... વધુ ... તે વિષય ... થઈ શકશે.

(૮૧) જુઓ ... પૃ. ૭૯

(૮૨) ... પૃ. ૩ પૃ. ૧૦૦ થી ... ૫૫

(૮૩) જુઓ પૃ. ૧૬૧ ... બનાવ્યો છે.

૨૧૬ થી ૨૭૦ સુધીના ૫૪ વર્ષના ગાળામાં, હાલે તો તેઓ અવંતિપતિના ખંડિયા કે ક્ષત્રપ તરીકે રહ્યા હોય કે કદાચ થોડેક આઘે જઈ, નાનો મુલક મેળવીને તે ઉપર તેઓ પોતાનો અમલ ચલાવતા રહ્યા હોય એમ દેખાય છે દરમ્યાન અવંતિપતિ તરીકે, ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્ત પહેલાની તથા સમુદ્રગુપ્તની સમ્રાટ તરીકે હાક ઉગ્રતાથી વાગી રહી હતી પરંતુ સમુદ્રગુપ્તનું મરણ મ સ ૩૭૪ (અથવા ચષ્ઠણ સંવત ૨૭૧) મા થતાં, ચંદ્રગુપ્ત બીજો આવ્યો ત્યારે ચષ્ઠણવંશના કોઇ અવશેષે–સ્વામી રૂદ્રસેન ત્રીજાએ–પાછુ મહાક્ષત્રપ પદ ધારણ કરી,[૮૪] આસપાસનો મુલક બથાવી પાડી જોર પકડયુ લાગે છે, કેમકે તેણે પાછા સિક્કા પડાવવાનું ચાલુ કર્યું દેખાય છે તદુપરાંત આ સ્વામિ રૂદ્રસેન ત્રીજાના સિક્કા ઉપર, ચંદ્રગુપ્ત બીજાના રાજ્યારોહણની જે ઈ સ ૩૭૪=ચષ્ઠણશક ૨૭૧ છે તેનોજ નાનામાં નાનો આંકડો પ્રસિદ્ધ થયો છે

(૩) સ્વામિ રૂદ્રસેન ત્રીજા બાદ, સ્વામિ પદધારી બીજા ત્રણ રાજાઓ થયા છે, અને તેમનો સમય ૨૭૧થી ૩૧૧ ગણાય છે (મોટામાં મોટો આંક ૩૧× છે, પણ ×ની જગ્યાએ ૧ હોવો જોઈએ) એટલે કે સ્વામિ પદધારી રાજાઓનું રાજ્ય ૪૦ વર્ષ ચાલ્યું છે દરમ્યાન ચંદ્રગુપ્ત બીજો, જે કાંઈક નબળો રાજા થયો હતો, અને જેના સમયે આ સ્વામિ રાજાઓની ઉત્પત્તિ થવા પામી છે તેનું મરણ ઇ સ ૪૧૩માં થતાં, કુમારગુપ્ત નામે મહાપરાક્રમી નરપતિ આવ્યો તેણે તો આવતાં વેંત જ, બીજા વર્ષે જ, ઇ સ ૪૧૪=ચષ્ઠણશક ૩૧૧માં સ્વામિરાજાને ઉખેડી નાખ્યા અને તે વંશનો અંત આણી દીધો એટલે જ સ્વામિ, રાજાના સિક્કા પણ મળતા નથી, તેમ તે વંશની અન્ય કોઈ વ્યક્તિ પણ દેખાતી નથી

(૪) આ કુમારગુપ્ત પહેલાનું રાજ્ય (ઇ સ ૪૧૪થી ૪૫૬)=૪૨ વર્ષનું છે તે પછી સમુદ્રગુપ્તનું (૪૫૬થી ૪૮૦ સુધી) ૨૪ વર્ષ ચાલ્યુ છે આ બન્ને બાહુબળી હતા તેમના રાજ્યે ગુપ્તવંશી સામ્રાજ્ય ઉચ્ચ શિખરે પહોંચી ગયુ હતું પરંતુ તે બાદ કુમારગુપ્ત બીજો પાછો નબળો રાજા નીવડયો એટલે તેના વખતમા ગુપ્તવંશની પડતી થવી શરૂ થઈ ગઈ છે કયારે થઈ તેનો આંકડો નિશ્ચિતપણે કહી શકાતો નથી, પરંતુ નીચેના નં ૫ માં જણાવેલી પરિસ્થિતિથી કાંઈક અનુમાન તો કરી શકાય છે જ.

(૫) સમજાય છે કે ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ત્રણ ભાગલા પડી ગયા છે કુમારગુપ્તને ગાદીએ આવ્યાને પદરેક વર્ષ થયા હશે તેટલામા, જેમ અન્ય પરદેશીઓ પંજાબને રસ્તે હિંદમા ઉતરી આવ્યા હતા તેમ, હૃણ નામની પ્રજા તેમના સરદાર તોરમાણની આગેવાની નીચે ધસી આવી અને પશ્ચિમ તથા મધ્યહિંદનો ભાગ કબજે કરી અવંતિમા પેસી ગઈ[૮૫] તેનો સમય ઇ સ ૪૯૦ની આસપાસનો નોંધી શકાશે. તેથી ગુપ્તવંશી નબળો કુમારગુપ્ત અવંતિથી નાશી ગયો અને સ્નેહ કારણે કે સગાં થતા હોય તેથી, પરંતુ જે પરિહાર જાતિના રાજપૂતો કનોજની આસપાસ વસી રહ્યા હતા, તેમના આશ્રયતળે વસી રહ્યો આ રાજપૂતોએ તે સેવા બદલ, ઉત્તરહિંદનો ગુપ્તસામ્રાજ્યનો ભાગ મેળવ્યો અને પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું, તે રાજ્યવાળાની ગાદી કનોજમાં સ્થાપવામા આવી હતી કે જેના વંશમાં ઉત્તરહિંદનો પ્રખ્યાત સમ્રાટ હર્ષવર્ધન થયો છે આ વંશની ઉત્પત્તિનો સમય ઇ સ ૫૧૦ કહી શકાય ઉપર પ્રમાણે બે ભાગ થઈ ગયા જ્યારે સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત તરફનો સામ્રાજ્યનો જે ભાગ બાકી રહી ગયો તે, ગુપ્તવંશી સમ્રાટના ભટ્ટારકે–સૈન્યપતિએ કબજે કરી ત્યા પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યુ અને વલ્લભીપુરમા ગાદી કરી તેનો સમય પણ

(૮૪) આ ઉપરથી સમજાય છે કે, મહાક્ષત્રપ કરતા સ્વામિનું પદ નીચુ લાગે છે (વળી જુઓ પુ ૩ પૃ. ૧૮૭ ટી. નં ૧૪મા મે કરેલુ ટીપ્પણ)

(૮૫) તેટલા માટે હૃણવંશની નામાવળી આ પ્રમાણે ગોઠવી શકાશે

(૧) તોરમાણ ઈ. સ ૪૯૦ થી ૫૧૦=૨૦
(૨) મિહિરકુલ (સદર) ૫૧૦ થી ૫૩૩=૨૩
વર્ષ ૪૩

સૌરાષ્ટ્રની ભાવનગરમાં ઈ. સ. ૪૮૦નો કે સૈકા ને વર્ષ પાડ્યાનો નોંધી શકાય. આ પ્રમાણે મુખ્ય સામાન્ય રીતે વિચારે જોડાયું થયું છે.

(૬) વલ્લભીપતિ મૈત્રકવંશના રાજાઓનો ઇતિહાસ તો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે [illegible] શું થયું તે માટે નીચેની હકીકત નં. ૭ જુઓ. જ્યારે મૌર્યવંશના ભૂપાલોમાં સમ્રાટ હર્ષવર્ધન મહાપરાક્રમી થયો હતો. પણ તે નિર્વંશ મરણ પામ્યો, તેની ગાદી તેની બહેનના વંશમાં ગઈ હતી. તેના પતિનું નામ સુદર્શન[૯૧] હતું તે મૌખરી હતો (ભલે એમ છે કે તેઓ મગધના સમ્રાટની એક શાખા હોય કે પ્રાચ મૌર્યવંશની પેટાશાખા પણ હોય) પ્રસિદ્ધ હતો. સુદર્શનનો પુત્ર સોમવર્મન અને તેનો પુત્ર યશોવર્મન થયો. આ યશોવર્મનના તથા તેના પુત્ર આમરાજના સમયે સિદ્ધસેન દિવાકર, બપ્પભટ્ટસૂરિ, વાક્પતિરાજ આદિ વિદ્વાનો થઈ ગયા છે[૯૦] આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ. આ યશોવર્મન બહુ પરાક્રમી થયો હતો તેથી વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ તેને મળ્યું હતું. ... ...

(૭) નં. ૬ની હકીકતવાળા સૌરાષ્ટ્રમાંથી ભટ્ટારક[illegible] બન્યા પછી તથા તેના મરણ બાદ તેના પુત્ર મિહિરકુળે, પોતાના તાબાની ભૂમિએ પ્રજા ઉપર જુલમ ગુજાર્યો તથા સાધુ અને સુજ્ઞ વર્ગોને રંજાડ્યા. ઠેઠ સુધી ભાવિ આગ નાંખી ઉજ્જડ બનાવ્યાં હતાં તથા બ્રાહ્મણોને દાન આપવાનો પ્રસંગ પણ હતા, જે ઉપરથી પ્રજાએ પ્રખર અગ્નિ[૯૯] ઈ. સ. ૫૩૧ માં આબુ પર્વત ઉપર યજ્ઞ કરાવી જૂલમ કરનારી રાજસત્તાનો નાશ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો

તથા અગ્નિ સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી. જેમાંથી અગ્નિકુલીન રાજપૂતોની ચાર શાખા ઉદ્ભવી[૯૮] આ સર્વ રાજપૂતોએ એકત્રિત બની યુદ્ધ આદર્યું અને મિહિરકુળ તથા તેની આખી કુળ પ્રજાનો નાશ કરી નાંખ્યો. જેથી ઈ. વિક્રમને પાને ફરીને તેમનું કીર્તન આલેખ થયું છે. આ યુદ્ધની કેટલીક હકીકતનું વર્ણન પુ. ૪ પૃ. ૩૪-૪૧ ઉપર આપણે કરી પણ ગયા છીએ.

(૮) ભૂમક ક્ષત્રિયોનું રાજ્ય પૂરું થવાની અણી ઉપર હતું. ત્યારે વચ્ચે (જુઓ પુ. ૧૬૧ ઉપર તેની વંશાવળી; તેમાં જ્યારે આઠમા દામસેન અને નવમા ચૌદામન વચ્ચે પ્રથમ બે નાગવંશી ભુક્તિઓ થઈ ગઈ છે ત્યારે) ઈ. સ. ૧૫૮ થી ૧૧૧ સુધીમાં ઈ. સ. ૨૧૧ થી ૨૧૪ના બે વર્ષના ગાળામાં આભિર જાતિનો ઈશ્વરદત્ત નામે કેમનો મુખ્ય થયો હતો તેણે ચેદીની ભૂમિ આસપાસના પ્રદેશ ઉપર હકુમત ચલાવવા નીમેલ હતો તે પોતાના ઉપરી રાજાધિકારીની નબળાઈનો લાભ લઈને સ્વતંત્ર બન્યો હતો તથા તેણે મહાક્ષત્રપપદ ધારણ કરી પોતાનો નવો શક ચલાવ્યો હતો, જો કે આ આભિર રાજાઓ પણ પ્રાકૃતિકપણે ભારત બહારથી આવ્યા હોવાના નથી, કારણ તેમના ઉપરીઓ ભારતીય તરીકે ગણાતા હતા તેમ હતા જ પણ ક્ષત્રપો તેમની ઉપરની સત્તા ખસી જ્યારે કુમારગુપ્ત બીજાના સમયે નબળી પડી છે, તે સમયનો જે આભિરપતિ ધરસેન હતો તેણે ગાદીના સ્થાન ઉપરથી ચૈત્રવંશનું નામ ધારણ કરી, નિર્ભય સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા માંડ્યું હતું. આ સર્વ હકીકત પુ. ૩ પૃ. ૩૧૧ થી ૩૮૪ સુધીમાં જણાવી દેવાઈ છે.

---

(૯૧) આ વંશની વંશાવળી માટે પુ. ૧ પૃ. ૧૯૦થી લિખિત જુઓ. વળી તેમને વિશે બીજી હકીકત માટે પુ. ૩ પૃ. ૩૬૧ અને તે પછી ઉપરની ટી. નં. ૧૪ જુઓ.

(૯૦) જુઓ પુ. ૩ પૃ. [illegible] ૨ ૧

(૯૯) સામાન્ય આર્યજાતિએ, બ્રાહ્મણે આપત્તકાળમાં સર્વ હથિયારો સજી લઈને તથા સંગઠિત બનીને, યજ્ઞ [illegible] કરી યુદ્ધ [illegible] છે અને ક્ષત્રિયપદ [illegible] જે આ [illegible] કરવામાં આવ્યું.

(૯૮) આ ચાર શાખાના નામ તથા તેમને લગતી પ્રાચીન હકીકત નિરૂ પુ. ૩ પૃ. ૩૪ ટી. નં. ૧૨ જુઓ.

આથી રાજપૂતોની ઉત્પત્તિ વિશેનું જે ધારવામાં આવે છે તે સર્વ હકીકતથી ઉલટું જ છે. જો કે મધ્ય યુગના ઇતિહાસની સત્યતા [illegible] પ્રતિજ્ઞા [illegible] આ રાજપૂતોએ કરી લીધી હતી.

ઉપર પ્રમાણે ઉત્તર અને મધ્ય હિંદનું પ્રખર શક્તિશાળી અને જેનું નામ સાભળતાં પણ દુશ્મનોને કંપારી છૂટતી હતી તેવુ અવતિનું સામ્રાજ્ય ઈ સ પાચમી સદીના અંતે વેરવિખેર થઇ જવા પામ્યું હતું તે એટલે સુધી કે તે સમય બાદ 'અવતિનું સામ્રાજ્ય' એવા શબ્દો ઈતિહાસમાથી ભૂસાઈ જ ગયા કહેવાશે, મતલબ કે પૂર્વના મગધ સામ્રાજ્યે જેમ મૌર્યક્ષત્રિયની સત્તાનો ઝડો છેલ્લો ઉપાડીને પછી કોઇની સ્વતત્રતા કબૂલ રાખી નથી, તેમ આ અવતિ સામ્રાજ્યે પણ ગુપ્તવશી સમ્રાટની એકછત્રી સત્તા ફેંકી દીધા પછી બીજા કોઈ સમર્થ અને સ્વતંત્ર રાજ્યની ઝૂસરીનો ભાર વહન કર્યો નથી સામ્રાજ્યને બદલે નાના શક્તિશાળી રાજ્યોના શાસન આ બન્નેએ જરૂર ભોગવ્યાં છે ખરા, પરતુ સામ્રાજ્ય તરીકેની તેમની મહત્તા જે હતી તે તો ગઈ તે ગઈ જ

આ છેલ્લા પારિગ્રાફની આઠ દસગોમાં આપણે અનેક નવા તત્ત્વો જાહેર કર્યા છે તથા ચાલુ હિંદી ઇતિહાસમા તુટતી સાકળો કયા આગળ સાધી શકાય તેમ છે તે નર્વ સક્ષિપ્તમાં જણાવી દીધુ છે વળી કુશાનવશ અને ચષ્ઠણવશને લગતી અનેક હકીકતો તેમના વૃત્તાતમા બનતી કોશીષથી પુરાવા તથા દલીલો આપીને સાબિત કરી આપી છે એટલે ભારતીય ઈતિહાસના અંધકારમય ગણાતા દૂટ પ્રશ્નોનો તેમાથી ઉકેલ જો નીકળી આવશે તો મારો પ્રયત્ન સફળ થયેલ માનીશ

દરેક પુસ્તકના અતમાં સપુર્ણ માહિતી સાથે સમયાવળી ગોઠવાય છે, તેમ આ પુસ્તકમા પણ કરવાની તો છે જ પરતુ આ નવમ ખડનું પરિણામ તુરતા તુરત નજરે લઇ શકાય તે માટે તેવી એક સક્ષિપ્ત સમયાવળી નીચે ઉતારી છે

ઇ સ	
૩૧થી ૭૧	કડફસીઝ પહેલો
૭૧થી ૧૦૩	કડફસીઝ બીજો
૧૦૩થી ૧૨૬	કનિષ્ક પહેલો
૧૦૩થી ૧૧૭	ક્ષત્રપ ધ્યમોતિક
૧૦૩	કુશાન સવતની સ્થાપના કનિષ્ક પહેલાએ કરી
૧૦૩	ચષ્ઠણશકની સ્થાપના ઈ સ ૧૪૩માં ચષ્ઠણે પોતે કરી છે પણ તેનો આરભ પોતાના પિતા ક્ષત્રપ ધ્યમોતિકે જ્યારથી રાજસત્તા ગ્રહણ કરી ત્યારથી ગણ્યો છે
૧૦૬	સારનાથનો શિલાલેખ (રાજા કનિષ્ક પહેલાનો)
૧૧૨	મથુરાનો ,, (સદરનો)
૧૧૬-૭	ક્ષત્રપ ધ્યમોતિકનું મરણ થતા, તે પદ ઉપર તેનો પુત્ર ચષ્ઠણ નીમાયો
૧૧૭-૧૩૨	ચષ્ઠણનું ક્ષત્રપપદ
૧૨૧	માણિક્યાલનો શિલાલેખ (રાજા કનિષ્ક પહેલાનો)
૧૨૬-૩૨	વસિષ્ક-વઝેષ્ક-જુષ્ક
૧૨૭	ઈસાપુરનો શિલાલેખ (રાજા વાસિષ્કનો)
૧૨૮	કનિષ્ક બીજાનો જન્મ
૧૩૧	સાંચીનો શિલાલેખ (રાજા વાસિષ્કનો)
૧૩૨	મથુરાનો શિલાલેખ (સદરનો)
૧૩૨	ચષ્ઠણ ક્ષત્રપને મહાક્ષત્રપપદે ચડાવવામા આવ્યો (જો વાસિષ્કના મરણ સમયે થયો હોય તો)
૧૩૨-૧૪૨	ચષ્ઠણના મહાક્ષત્રપ પદનો સમય (રાજા કુશાન બીજાની સગીર વયમાં)
૧૩૨-૧૪૨	કુશાન બીજાની સગીરાવસ્થામાં, રાજા હુવિષ્ક એજટ તરીકે
૧૩૬	મથુરાનો શિલાલેખ (હુવિષ્કનો સાદા રાજ્કર્તાના પદયુક્ત)
૧૪૨	કનિષ્ક બીજાનો રાજ્યાભિષેક થયો તથા તે સમયે મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણને સ્વતત્રતાની બક્ષીસ મળી
૧૪૨	કનિષ્ક બીજાની સાથે ચષ્ઠણની મૂર્તિ નીકળી છે તેનો નિર્માણ કાળ
૧૪૨	ચષ્ઠણ અવતિપતિ બન્યો
૧૪૨-૧૫૨	ચષ્ઠણ, અવતિના રાજા તરીકે

૧૫૨–૧૯૮	કનિષ્ક બીજો મથુરાપતિ તરીકે	૧૫૪	પૌંઆનો શિલાલેખ (મહારાજાધિરાજ હુવિષ્કનો)
૧૫૪	આરાનો શિલાલેખ (કનિષ્ક બીજાનો મહારાજાધિરાજ વા પુત્ર)	૧૧૩	મથુરાનો શિલાલેખ (વાસ્કનો)
૧૫૫	ભસ્મકે ભૌમપતિને હરાવીને તુંબવન સુધી હાંકી મૂક્યો	૧૯૯–૨૩૧	વાસુદેવ પહેલાનો રાજ્યઅમલ
૧૫૨	ચષ્ટણનું મરણ–જયદામન મહાક્ષત્રપ (?)	૨૩૧–૨૮૨	કુશાનવંશના બાકી અંતિમ રાજાઓનો રાજ્યઅમલ
૧૫૨	જયદામનનું મરણ (?) રુદ્રદામન મહાક્ષત્રપ બન્યો	૨૮૨	ગુપ્તવંશના આદ્યપુરુષે કુશાન વંશનો અંત આણ્યો તથા પોતે મથુરાપતિ બન્યો
૧૫૨–૧૭૫	રુદ્રદામન મહાક્ષત્રપનું રાજ્ય		

દક્ષિણ હિંદ

દશમ ખંડ

卐 卐

દશમ ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

ચેદી વંશની ઉત્પત્તિ તથા વિસ્તારો

(૧) ક્ષેમરાજ

(૨) વૃદ્ધિરાજ

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

(૩) ખારવેલ; ભિક્ષુરાજ; ધર્મરાજ

તૃતીય પરિચ્છેદ

(ખારવેલ ચાલુ)

હાથીગુંફાનો શિલાલેખ

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

(ખારવેલ ચાલુ)

મહાવિજય પ્રાસાદ અને

જગન્નાથપુરીની મૂર્તિઓ

પંચમ પરિચ્છેદ

(ખારવેલ ચાલુ)

(૪) વક્રગ્રીવ

(૫) મધુરધ્વજ

ચેદી વંશનો અંત

પ્રથમ પરિચ્છેદ

ચેદિવંશ

ટૂંકસાર—ચેદિદેશ—પુસ્તક પહેલામાં આપેલ વર્ણનનો સંક્ષિપ્ત સાર આપી અત્રેના વિવેચન સાથે જોડી આપેલ અનુસંધાન—ચેદિ નામનો (દેશ તથા વંશ બન્નેનો) પરસ્પર સંબંધ તથા તેમની ઉત્પત્તિની આપેલી સમજ—ચેદિ નામ નથી કોઈ દેશનું, જ્ઞાતિનું કે સ્થાનનું, છતાં તે નામ કેમ અસ્તિત્વમાં આવ્યું તેનાં આપેલ અનુમાનો—ચેદિ વંશના ત્રણ વિભાગોનો આપેલ ખ્યાલ—ચેદિ દેશની સીમાનું આપેલ વર્ણન—કરકંડુ મહારાજાના મરણથી માંડીને રાજા ક્ષેમરાજના રાજ્યારંભ સુધીની કલિંગ દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિનો આપેલ ચિતાર—

(૧) ક્ષેમરાજ—તેના વંશની આપેલ સમજ તથા મહામેઘવાહન સાથે જોડી બતાવેલ કુટુંબ સંબંધ—તેના ઉમર, રાજ્યકાળ તથા રાજ્યવિસ્તારની કરેલ ચર્ચા—તેના પાટનગરનું બતાવેલ સ્થાન તથા તેની ફેરબદલી સાથે તેના ધર્મની પ્રભાવિકતાનો બતાવેલ સંબંધ—નંદિવર્ધને કલિંગ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી તેનો હેતુ રાજકીય કે ધાર્મિક, તેની કરેલ ચર્ચા—

(૨) વૃદ્ધિરાજ—તેનું જીવનવૃત્તાંત—

દશમ ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

ચેદી વંશની ઉત્પત્તિ તથા વિભાગો

(૧) ક્ષેમરાજ

(૨) વૃદ્ધિરાજ

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

(૩) ખારવેલ; ભિખ્ખુરાજ; ધર્મરાજ

તૃતીય પરિચ્છેદ

(ખારવેલ ચાલુ)

હાથીગુંફાનો શિલાલેખ

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

(ખારવેલ ચાલુ)

મહાવિજય પ્રાસાદ અને

જગન્નાથપુરીની પ્રતિમા

પંચમ પરિચ્છેદ

(ખારવેલ ચાલુ)

(૪) વક્રગ્રીવ

(૫) મધુરથ

ચેદી વંશનો અંત

થઈ જવા પામ્યો હતો આ કારણથી ઉત્તરહિંદના કરતાં દક્ષિણહિંદનો ઇતિહાસ એટલો બધો અટપટીઓ અને ગુંચવણકર્તા નથી ઉપરાંત સ્વતંત્ર અધિકારીપદે બિરાજીત થનાર વર્ગ, સંખ્યામાં પણ જૂજ જ રહે, એટલે ત્યાંના રાજકર્તાના વંશ આમે અલ્પ સંખ્યામાં જ કહેવાય તેવા વંશનો આંક પણ જો નાના મોટા ગણવા બેસીએ તો ઘણાએ થઈ જાય, પરંતુ આપણે તો જે વર્ણન કરવાનું રહે છે તે સામ્રાજ્ય જેવા અતિ વિસ્તારવાળી ભૂમિના અધિપાતા બનવા પામ્યા હોય તેવાનું, એટલે તેવા તો અતિઅલ્પ જ ગણાશે આપણે કહી દઈએ કે માત્ર બે વંશ જ તેવા છે એક કલિંગ સામ્રાજ્યનો અને બીજો આંધ્ર સામ્રાજ્યનો પ્રથમવાળા સામ્રાજ્યના ભોક્તાને ચેદિવંશ તરીકે, અને બીજાના ભોક્તાને શતવહનવંશ તરીકે ઇતિહાસકારોએ ઓળખાવેલ છે તેથી આપણે આ બે વંશનો ઇતિહાસ હવે આલેખવો રહેશે

વિસ્તારની દૃષ્ટિએ જો વિચારીશું તો આ બેમાથી પ્રથમ નંબર એક કાળે તો ચેદિવંશનો જ આવે છે, પરંતુ રાજકીય કાબૂ જાળવાઈ રહ્યાના સમયની અપેક્ષાએ વિચારીશું તો ઉંચો નંબર શતવાહનવંશનો આવા પડે છે એટલે કોનું વર્ણન પ્રથમ હાથ ધરવું તે એક પ્રશ્ન રહે છે પરંતુ જે સમયે વંશની આદિ થવા પામી હોય તેની ગણત્રીએ જ્યારે આપણે ઉત્તરહિંદમા કામ લેવાનું કાંઇક ધોરણ અંગિકાર કરીને જાળવી રાખ્યું છે, ત્યારે અહીં પણ તેજ પ્રથાને વળગી રહીને પ્રથમમાં આપણે ચેદિવંશનું વૃત્તાંત આદરવું રહે છે

ચેદિવંશ

પુ. ૧માં કલિંગદેશનું વર્ણન આપતા પૃ ૧૬૩થી ૧૭૬માં સાબિત કરી ગયા છીએ કે તે પ્રદેશનો એક સમયનો રાજા અપુત્રિયો મરણ પામવાથી દેશના રીતરિવાજ પ્રમાણે પચદિવ્ય સહિત હાથણી ફેરવવામા આવી હતી અને જે પુરૂષને શીરે જળ કળશ સંપૂર્ણ ઢોળવામા આવ્યો હતો

પૂર્વનો ટૂંક પરિચય

તેને રાજગાદીએ બેસાડવામા આવ્યો હતો તેનું પ્રાસંગિક નામ મહારાજા કરકંડુ હતું વળી તેજ પુસ્તકે પૃ ૧૩૮થી ૧૪૮ સુધી મહાકોશલ ઉર્ફે અંગ-કુશસ્થળ દેશનું વર્ણન આપ્યું છે તેમા એમ સાબિત કરી ગયા છીએ કે ત્યાના દધિવાહન રાજાની પદ્માવતી રાણીના પેટે આ કરકંડુનો જન્મ થયો હતો પણ કાળની વિચિત્રતાના અંગે તે પોતાના જનક અને જનનીથી વિખુટો પડીને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કલિંગપતિ થઇ બેઠો હતો પરંતુ આગળ જતા અને રાજદ્વારી કારણ ઉપસ્થિત થતા, પડોશી રાજ્યના સ્વામિ એવા પોતાના જ પિતા, ઉપરોક્ત મહાકોશલ ઉર્ફે અંગપતિ દધિવાહનના રાજ્ય ઉપર તેને આક્રમણ લઈ જવું પડયું હતું આ બે રાજ્ય વચ્ચે મહાયુદ્ધ જામી પડે તે અગાઉ, તેની જન્મદાત્રી અને રાજા દધિવાહનની રાણી પદ્માવતી કે જેણીએ કરકંડુ ગર્ભમા હતો ત્યારથી જ જૈનદીક્ષા અંગિકાર કરી લીધી હતી, તેણીને જ્ઞાનબળે આ યુદ્ધની અને તેમાં નિપજતા મનુષ્ય સંહારની જાણ થવાથી તુરત ત્યા આવી ચડી હતી તથા બન્ને રાજાઓની અરસપરસ ઓળખ કરાવી, બાપ દીકરાનું સગપણ જાહેર કર્યું હતું પરિણામે દધિવાહનના રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી પણ મહારાજા કરકંડુ થયો હતો એટલે હવે પોતે વંશ અને કલિંગદેશ ઉપરાંત અંગદેશનો પણ સ્વામી થવાથી, તે પોતાને ત્રિકલિંગાધિપતિ[1] કહેવરાવવા લાગ્યો હતો આ પ્રમાણે રાજ્ય વિસ્તારની અપેક્ષાએ હોય કે કલિંગદેશની રાજકીય મહત્તાને અંગે હોય કે પછી જ્યાથી પોતાના જીવનનો ઉત્કર્ષ થયો તેનું ગૌરવ જાળવી રાખવાની બુદ્ધિએ હોય, ત્રણમાથી ગમે તે કારણ હોય કે ત્રણે એકત્રિતપણે કામ કરી રહ્યાં હોય, પરંતુ તેણે પોતાને કલિંગપતિ જ હોવાનું જાહેર રીતે જણાવ્યું છે, તથા પોતાના વંશની ઓળખ, હવે જાણવામા આવી ગઈ છે તે પ્રમાણે ચેદિના નામથી (આગળના પરિચ્છેદમાં અધિકાર વર્ણવવામાં આવ્યો છે) રાખી લીધી તેમજ પોતાનું નામ પોતાના પિતા દધિવાહનના નામને અનુસરતું કહેવાય એવું મેઘવાહન

---

(૧) ત્રિકલિંગ શબ્દના વિશેષ નિરૂપણ માટે આ ખંડમા આગળ ૭૫૧ જુઓ.

પાછે ઉલ્લેખ સકળ ભારતીય પ્રતિહાસના આલેખનમાના એક હજાર વર્ષમાં જે જે રાજ્યોએ પોતાની સત્તાથી ઉત્તરહિંદમાં સ્થાપી હતી

પૂર્વ નિવેદન

તે તે સર્વેના વર્ણને હમણાં હેવાલ અત્યાર સુધી આપણે રજુ કરી ગયા છીએ. અને નાના મોટા સર્વે રાજ્યોનું વર્ણન પૂરું થાય છે. ઘટ્તાતાના પ્રસંગે તથા બરાબર સમજણમાં તે સાથે તેના નવ અંક પાનામાં આપ્યા હતા. હવે આપણે ઉત્તરહિંદ છોડીને વિંધ્યાચળની દક્ષિણે આવેલ ભાગ, જેને દક્ષિણહિંદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેનું વર્ણન હાથ ધરીશું.

વિસ્તાર અને લંબાઈની દૃષ્ટિએ જોતાં, ઉત્તરહિંદ અને દક્ષિણહિંદ બંને લગભગ સરખા છે એમ કહી શકાશે. આ ઉત્તરહિંદમાં રાજ્યસ્થિતિનું તથા તેના અનેક અનુસંધાનોનું જે વૈવિધ્ય દેખાયું છે તેવું આ દક્ષિણહિંદના વર્ણનમાં આપણને દેખાશે નહીં. તેના અનેક કારણો છે. પ્રથમ નજરે સંસ્કૃતિનું કારણ લઈએ. સંસ્કારવૃત્તિનો વિચાર કરીશું તો પુ ૧ના પ્રથમ પરિચ્છેદે જ જણાવી ગયા છીએ કે ઉત્તરહિંદ તે સમયે આર્યાવર્ત તરીકે ઓળખાતો હતો અને દક્ષિણહિંદ અનાર્યદેશ તરીકે ઓળખાતો હતો એટલે કે એકમાં આર્ય સંસ્કૃતિ ઘણી ફેલાઈ રહેલી માલુમ પડી હતી ત્યારે બીજામાં તેનો તદ્દન અભાવ જ હતો નહીં કે તેનાથી ઉલટ પ્રકારની હતી. પરંતુ જેમ જેમ એક બીજાના પરિચયમાં આવવાને પ્રસંગોએ વધી આવી તેમ તેમ પહેલાની સંસ્કૃતિએ બીજાના ઉપર પોતાની છાપ બેસાડવા માંડી. એટલે તે બી નમે તેનાથી એ[illegible] થઈને તેને ગ્રહણ કરવા લાગી તથા ધીમે ધીમે પોતામાં ખૂબ ખૂબ ઉતારી દીધી. એના પરિણામે તે પણ આર્ય તરીકે ઓળખાવી શરૂ થઈ. ઉપર પ્રમાણે આપણે [illegible] પદ અનાર્ય પ્રદેશમાં પેસી જવા પ્રાકૃત ભૌગોલિક સ્થિતિ જ કહી રાજ્યો દક્ષિણ ઉપર થયા હતા તેઓએ પણ ચલાવવા માંડ્યાં ચમત્કાર આપને લીધે, મૂળ વતનીઓની સાથે ખાસ પરિચયમાં આવી રહ્યા હતા. પરિણામે તેમના રીતરિવાજો અને રાજસત્તા પેઠે પરાજિત થઈ રહેલ મૂળવતનીઓ આગે જ રહ્યા પામ્યા હતા. અને હમેશાં નિયમ છે કે, જેનો રાજ તેની પ્રજા, તે પ્રમાણે શાસિતપ્રજા શાસકજનના જેવી જ રીતભાતમાં અને રહેણીકરણીમાં ઢળી જવા લાગી હતી. એટલે જે અનાર્ય હતી તે ક્રમે ક્રમે આર્ય થઈ ગઈ. એટલું જ નહીં પણ એમની નવી જે હતી તે ધીમે ધીમે અને પછી તો અનાર્ય કોને કહેવાય તે જ ભૂલાઈ ગયો. મતલબ કે સારાએ દક્ષિણહિંદ સંસ્કારી બની ગયું તેમાં પણ ધંધાદારી આર્યો બહાર પ્રવેશવા માંડ્યા: જમીન ગ્રહણ વાવેતર ઉદ્યોગ વ્યવહાર સરળ વધવા માંડ્યું. વ્યવહારની ભિન્ન ભાષા પડી, કોણ ઉતરતો કોણ હલકો, કોણ ચઢિયાતો, કોણ ઉંચી તથા કોણ મોટો કે કોણ નાનો, તેની તે ભાવનાનો જ પ્રશ્ન ખડો થયો અને તેમાંથી સમાજો ઉભા થયા.

જો આપણે અહીં સંસ્કૃતિ વિષેનું વર્ણન કરવું એ નથી. પરંતુ ઉપર પ્રમાણે દક્ષિણહિંદમાં અનાર્યોનો પલટો આર્યમાં થવાનું અમારું તે પરિવર્તન કરનાર તત્ત્વનું બીજ આર્યમાથી મળેલ છે કે ઉત્તરહિંદમાંથી જ આવેલું હોવાથી. રાજ્યસ્થાપના વિચાર કરતાં, ઉત્તરહિંદના રાજકર્તાઓએ દક્ષિણમાં પોતાનું આધિપત્ય જમાવ્યા બાદ, તે પ્રદેશમાં તેણે પોતાના સગાંવહાલાંને પોતાના સૂબાઓ નીમવાનું ધોરણ શરૂ કર્યું હતું. આ સૂબાઓ કેટલાક પ્રસંગે પોતાની જ જાતિના અગ્રજનો અને કેટલાકમાં તો પોતાના અંગત અને નિકટના સગપણ ધરાવનાર પણ હતા. પરંતુ રાજનીતિ ત્યાં પ્રગટ થાય છે ત્યાં કોઈ પ્રસંગે બંધ તેને નડતો નથી; ત્યાં તો કેવળ સ્વાર્થ અને આપમતલબ કેમ સધાય તેજ નીતિ પ્રધાનપદે રહેલ છે. એટલે જે સૂબાઓ નીમાયા હતા તેઓ જેમ જેમ સમય પસાર થઈ તેમ તેમ સ્વતંત્ર બની બેઠા. આ ઉપરથી સમજાશે કે દક્ષિણહિંદમાં પણ બેઠામાંથી રાજકીય અંકુશ તો ઉત્તરહિંદનો જ હતો, પરંતુ પાછળથી સ્વતંત્ર અધિકાર ભોગવનારાઓ ઉભા પણ

થઈ જવા પામ્યો હતો આ કારણથી ઉત્તરહિંદના કરતાં દક્ષિણહિંદનો ઇતિહાસ એટલો બધો અટપટીઓ અને ગુંચવણકર્તા નથી ઉપરાત સ્વતંત્ર અધિકારીપદે બિરાજીત થનાર વર્ગ, સખ્યામા પણ જૂજ જ રહે, એટલે ત્યાના રાજકર્તાના વશ આમે અલ્પ સખ્યામા જ કહેવાય તેવા વંશનો આક પણ જો નાના મોટા ગણવા બેસીએ તો ઘણોએ થઈ જાય, પરતુ આપણે તો જે વર્ણન કરવાનું રહે છે તે સામ્રાજ્ય જેવા અતિ વિસ્તારવાળી ભૂમિના અધિષ્ઠાતા બનવા પામ્યા હોય તેવાનું, એટલે તેવા તો અતિઅલ્પ જ ગણાશે આપણે કહી દઈએ કે માત્ર બે વંશ જ તેવા છે એક કલિંગ સામ્રાજ્યનો અને બીજો આંધ્ર સામ્રાજ્યનો પ્રથમવાળા સામ્રાજ્યના ભોક્તાને ચેદિવશ તરીકે, અને બીજાના ભોક્તાને શતવહનવંશ તરીકે ઇતિહાસ કારોએ ઓળખાવેલ છે તેથી આપણે આ બે વશનો ઇતિહાસ હવે આલેખવો રહેશે

વિસ્તારની દૃષ્ટિએ જો વિચારીશુ તો આ બેમાથી પ્રથમ નંબર એક કાળે તો ચેદિવંશનો જ આવે છે, પરતુ રાજકીય કાબૂ જળવાઈ રહ્યાના સમયની અપેક્ષાએ વિચારીશુ તો ઉંચો નંબર શતવાહનવશનો આવી પડે છે એટલે કોનું વર્ણન પ્રથમ હાથ ધરવુ તે એક પ્રશ્ન રહે છે પરતુ જે સમયે વશની આદિ થવા પામી હોય તેની ગણત્રીએ જ્યારે આપણે ઉત્તર હિંદમા કામ લેવાનું ઠાધક ધોરણ અંગિકાર કરીને જાળવી રાખ્યુ છે, ત્યારે અહીં પણ તેજ પ્રથાને વળગી રહીને પ્રથમમા આપણે ચેદિવશનું વૃત્તાત આદરવુ રહે છે

ચેદિવશ

પૃ ૧માં કલિંગદેશનું વર્ણન આપતા પૃ ૧૬૩થી ૧૭૬માં સાબિત કરી ગયા છીએ કે તે પ્રદેશનો એક રામવનો રાજા અપુત્રિયો મરણ પામવાથી દેશના રીતરિવાજ પ્રમાણે પચદિવ્ય સહિત હાથણી ફેરવવામાં આવી હતી અને જે પુરૂષને શિરે જળ કળશ સપૂર્ણ કરવામા આવ્યો હતો તેને રાજગાદીએ બેસારવામાં આવ્યો હતો તેનું પ્રાસગિક નામ મહારાજા કરકડુ હતુ વળી તેજ પુસ્તકે પૃ ૧૩૮થી ૧૪૮ સુધી મહાકોશલ ઉર્ફે અગ-કુરુસ્થળ દેશનુ વર્ણન આપ્યું છે તેમા એમ સાબિત કરી ગયા છીએ કે ત્યાના દધિવાહન રાજાની પદ્માવતી રાણીના પેટે આ કરકડુનો જન્મ થયો હતો પણ કાળની વિચિત્રતાના અંગે તે પોતાના જનક અને જનનીથી વિખુટો પડીને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કલિંગપતિ થઇ બેઠો હતો પરતુ આગળ જતા અને રાજદ્વારી કારણ ઉપસ્થિત થતા, પડોશી રાજ્યના સ્વામિ એવા પોતાના જ પિતા, ઉપરોક્ત મહાકોશલ ઉર્ફે અંગપતિ દધિવાહનના રાજ્ય ઉપર તેને આક્રમણ લઈ જવુ પડયુ હતું આ બે રાજ્ય વચ્ચે મહાયુદ્ધ જામી પડે તે અગાઉ, તેની જનયત્રી અને રાજા દધિવાહનની રાણી પદ્માવતી કે જેણીએ કરકડુ ગર્ભમા હતો ત્યારથી જ જૈનદીક્ષા અંગિકાર કરી લીધી હતી, તેણીને જ્ઞાનબળે આ યુદ્ધની અને તેમા નિપજતા મનુષ્ય સહારની જાણ થવાથી તુરત ત્યા આવી ચડી હતી તથા બન્ને રાજાઓની અરસપરસ ઓળખ કરાવી, બાપ દીકરાનુ સગપણ જાહેર કર્યુ હતુ પરિણામે દધિવાહનના રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી પણ મહારાજા કરકડુ થયો હતો એટલે હવે પોતે વશ અને કલિંગદેશ ઉપરાત અંગદેશનો પણ સ્વામી થવાથી, તે પોતાને ત્રિકલિંગાધિપતિ[૧] કહેવરાવવા લાગ્યો હતો આ પ્રમાણે રાજ્ય વિસ્તારની અપેક્ષાએ હોય કે કલિંગદેશની રાજકીય મહત્તાને અંગે હોય કે પછી જ્યાથી પોતાના જીવનનો ઉત્કર્ષ થયો તેનું ગૌરવ જાળવી રાખવાની બુદ્ધિએ હોય, ત્રણમાથી ગમે તે કારણ હોય કે ત્રણે એકત્રિતપણે કામ કરી રહ્યાં હોય, પરતુ તેણે પોતાને કલિંગપતિ જ હોવાનું જાહેર રીતે જણાવ્યુ છે, તથા પોતાના વશની ઓળખ, હવે જાણવામા આવી ગઈ છે તે પ્રમાણે ચેદિના નામથી (આગળના પરિચ્છેદમાં અધિકાર વર્ણવવામાં આવ્યો છે) રાખી લીધી તેમજ પોતાનું નામ, પોતાના પિતા દધિવાહનના નામને અનુસરતુ કહેવાય એવુ મેઘવાહન

(૧) ત્રિકલિંગ શબ્દના વિશેષ નિરૂપણ માટે આ ખડમા આગળ ૭૫૨ જુઓ.

નામ ધારણ કરી લીધું. મતલબ કે આ સમયથી પોતાને વિદિશાધિપતિ, ચેદિપતિ મહારાજ મઘવાન[1] તરીકે તે ઓળખાવવા લાગ્યો હતો. ત્યારબાદ એને સૈકા પછી ફિરતા કોઈ [illegible] ઋષિ પ્રત્યેકબુદ્ધ થઈ ગયે રહે હતા અને તેને કોઈ પુત્ર નહીં હોવાથી, તેનું રાજ્ય તે વખતના મગધપતિ શ્રેણિક[2] પોતાના તાબામાં લઈ લીધું હતું. એટલે ત્યારથી ઇતિહાસમાં ભોજ-મગધ શબ્દનો પ્રયોગ વપરાતો થવા લાગ્યો હતો. આ સૂચીનું વર્ણન આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં કાંઈક વિસ્તારપૂર્વક જણાવી દીધું છે ત્યાર પછી શું થયું તે હવે વિચારીએ.

પુસ્ત ૧લા (જુઓ પૃ. ૨૮ તથા ૧૨૪) જણાવવામાં આવ્યું છે કે એક જ નામે મુનિની મુખ્ય [illegible] હતી. તેના પેટા વિભાગો

ચેદિ નામની ઉત્પત્તિ

લગભગ ૧૮ની સંખ્યામાં હતા તેના વિભાગી, મગધ, કાશ્ય, આદિનો સમાવેશ થતો હતો. વળી આરણ ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ કે (જુઓ પૃ. ૧૫ ૩૦૭) [illegible], મેવા, [illegible] પણ તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા હતા તથા પુ. [illegible] અનુમાન વર્ણનમાં એમ જણાયું છે કે નવીન ચોથી જે [illegible] પ્રસરવા લાગ્યા હતા તે મૂળ માર્ગ માંથી જ ઉદ્ભવ્યા હતા. વળી મુકુંદ, [illegible] વિગેરે પણ તારતના મુનિઓના શાખારૂપે મનાય છે કે જેણે આ ધારાનો સ્થાપક રાજા શિશુનાગ પોતે [illegible] નામની પ્રતિષ્ઠાપનો મુખ્ય હતો (આગળની કેટલીક હકીકત પૃ. ૧ તથા ૨૫૦ પ્રસંગોપાત આવી ગઈ છે. પરંતુ વિસ્તારપૂર્વક [illegible] હવે આપવાની છે) અને તેના અંગ તરીકે જ જાણે તેના મૂળ તરીકે આ મુકુંદ, [illegible] હતા. વળી મહારથીઓ, સમુદાય તેમનો, એ પણ આ પ્રમાણના જ અંગ છે એટલે

ફક્ત તેમના પેટા વિભાગોમાંના હોય કે ફક્ત મૂળ [illegible] મુનિઓની અથવા વ્યક્તિઓના પણ હોય. વળી તે પ્રમાણે તેમના વિભાગ અને પેટાવિભાગની ચોક્કસ હદ બાંધી હોય, પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે ચેદિ મુનિઓનું પ્રાબલ્ય [illegible] વિદિશા રાજ્યની તરીકેની નિશ્ચિત પ્રમાણમાં હતું. સંભવ છે કે અવંતિ દેશ પાળ રાજ તેજ પ્રમાણે [illegible] અથવામાંની કોઈ પેટાજાતિનો હશે. પરંતુ તે જાતિનું નામ શું હતું તે જાણવામાં આવ્યું નથી. એટલે તેનો પુત્ર મહારાજ કરકંડુ જેને આ વંશનો સ્થાપક આપણે હવે લેખવો રહે છે તેની જાતિ કઈ હતી તે પણ અત્યારપર્યંત અંધારામાં છે એમ સમજવું. એટલે ચેદિ નામ કોઈ મુનિની જાતિ મુખ્ય હતાનું કે પેટાભાગનું હોય એમ માનવાને કારણ તો આપણું અનુમાન જાય છે. ત્યારે આ ચેદિ નામ શી રીતે વપરાતું આવ્યું?

આ નામ [illegible]ના સમયે પણ જાણીતું નહીં હતું એમ સમજવું રહે છે. કેમકે જો જાણીતું થયું હોત તો [illegible] તેનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર [illegible] ન રહેત. વળી જે ભૂમિ ઉપર મહારાજ કરકંડુએ રાજનગર વસાવ્યું હતું તેમાંના કોઈનું નામ તેનું હોવાનું જણાયું નથી. તે [illegible] નામ તો, [illegible], વંશ અને ગોત્ર એવાં હતાં. તેમજ તે વંશોમાંના કોઈ નગર, પુરી, ક્ષેત્ર, પર્વત કે એવા કોઈ સ્થાનનું નામ હોય તેમ પણ જણાયું નથી. એટલે એક જ કલ્પના પર આવવું છે કે, એમ અનેક રાજ્યો, દેશો કે વસ્તુઓનાં નામો કોઈક બનાવ ઉપરથી સંયોગવશાત્ પડી ગયાં છે તેમ આ ચેદિ નામ વિશે પણ બનવા જોગ છે. એમ મારું અનુમાન એ હકીકત ઉપર છે કે તે એ છે કે, મહારાજ કરકંડુને જે પ્રદેશમાં રાજ્યાભિષેક થયો છે તે જ તે વખતે તે સ્થળ જણાયું છે કે, એ

(૧) ચેદિપતિ તે વ્યક્તિગત નામ છે કે તેમ [illegible] પણ છે [illegible] ૧૦૦ [illegible] ચેદિપતિ [illegible] હોવાનો સંભવ છે.

(૨) એ મગધમાં તે વખતે [illegible] હોય કે, ત્યાં આ [illegible] (તે [illegible]) [illegible] તેમ [illegible] [illegible] હોય તો તે [illegible] આપણે [illegible] છે. તે [illegible]

ગાદી મળવાની આગાહી–ભવિષ્ય વાણી–એક વશના (વાંસના) છેદન ઉપરથી ભાખવામા આવી છે જેથી કરીને તે દેશનું નામ "વશ" પાડવામા આવ્યુ હોય (અથવા તે પ્રદેશમાં વશની ઉત્પત્તિ બહુ જ પ્રમાણમા થતી હોય અને તે અંગે તેનું નામ વશ પડી ગયું હોય) અને વશનું છેદન કરવામાં આવ્યુ તેથી "છેદિ" અથવા અપભ્રંશ થતા ચેદિ એવુ નામ તેના વશનું ધારણ કરાયુ હોય મતલબ એ થઈ કે, દેશનું (country) અને વશનું (dynastic)–બન્નેનાં નામો (વશ દેશ અને ચેદિ વંશ)ની ઉત્પત્તિ એક જ કાળે થઈ ગણાય આ કારણને લીધે જ, પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રથોમા કે વૈદિક સાહિત્યમા, તે બેમાંથી એકેનું નામ[૪] નજરે પડતું નથી એટલે સમજાય છે કે જે મુલકમા આ ચેદિ વશના રાજાનો રાજઅમલ ચાલતો હતો તેનું નામ 'ચેદિ દેશ' પડી ગયુ લાગે છે બાકી ખરી રીતે તો 'ચેદિ' તે નથી કોઇ દેશનું નામ કે નથી કોઇ જ્ઞાતિનું નામ કે નથી કોઇ સ્થળનું નામ માત્ર સયોગવશાત્ કાલ્પનિક રીતે જ તે ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યુ દેખાય છે એટલે ચેદિવશની સ્થાપના ઇતિહાસની દષ્ટિએ, જો ગણીએ તો, જ્યારથી મેઘવાહન કલિંગપતિ થયો ત્યારથી થઇ ગણાય. અને તે બનાવ ઇ સ પૂ ૫૫૮મા બન્યો[૫] છે સાર એ થયો કે ચેદિ વંશની સ્થાપના ઇ સ પૂ. ૫૫૮મા મેઘવાહન રાજાએ કરી હતી

ચેદિ વશના ત્રણ વિભાગો

આ મેઘવાહન રાજાનું રાજ્ય ઇ સ પૂ ૫૩૭માં પૂરૂં થયુ છે તે અપુત્રિયો હોવાથી ગણતંત્ર રાજ્યની પદ્ધતિએ, મગધના સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે તેનો વહીવટ રાજા શ્રેણિકે સભાળી લીધો હતો તેને લગતું થોડુક વર્ણન પુ ૧મા પૃ ૧૬૫–૧૭૪ સુધીમા અપાઇ ગયુ છે વળી વિશેષ સમજૂતિ, આગળ ઉપર ક્ષેમરાજના વર્ણનમા આપવાની છે અત્ર એટલું જણાવવુ રહે છે કે તે ગણ પદ્ધતિનો ધીમે ધીમે નાશ થતો જતો હતો બલ્કે એમ કહો કે, જ્યારથી કૂણીકને રાજ્ય-વિસ્તાર વધારવાનો લોભ લાગ્યો ત્યારથી તે પદ્ધતિને કુઠાર પડયો હતો અને તેના પુત્ર ઉદાયને દક્ષિણ સુધીના દેશો જીતી મોટુ સામ્રાજ્ય બનાવ્યુ ત્યારે તો તે પ્રથા તદ્દન લુપ્ત જ થઈ ગઇ હતી ઉદાયન પછી અનુરૂદ્ધનો વહીવટ ચાલ્યો અને તેના મરણ બાદ (ઈ સ પૂ ૪૭૪) મુંદનો અધિકાર આવ્યો પરંતુ આ રાજા અતિ નબળો હોવાથી, તેમ તેનું ચિત્ત રાજકાજમા ચોટતું નહીં હોવાથી, આખાએ સામ્રાજ્યમાં ટંટા, બખેડા અને બળવા જેવી સ્થિતિ થઇ રહી હતી તે સમયનો લાભ લઈ, મહારાજા કરકડુના વંશના કોઈ અવશેષે, ક્ષેમરાજના નામ નીચે કલિંગની લગામ પોતાના હાથમા લઇ સ્વતત્રપણે વહીવટ ચલાવવા માંડયો હતો આ બાબતનો ઇસારો પણ

(૪) વૈદિક ગ્રંથોમા એમ હકીકત નીકળે છે કે, ચેત્ નામના સોમ હાલમા બિરાર–વરાડ તથા પ્રાચીન સમયે વિદર્ભ નામથી જે જાણીતો હતો ત્યાના વતની હતા (જુઓ જૈન સાહિત્ય સશોધક પુ ૩ પૃ ૩૭૩), વળી બુક ઓફ એન્શન્ટ ઈરાઝ (કનિંગહામકૃત)મા પ્રસ્તાવના પૃ ૯ ઉપર જણાવાયું છે કે કલચુરીવ શના ચેદિરાજાઓ જે થયા છે તેઓ મૂળે છત્તીસગઢ અને બસ્તર રાજ્યવાળા પ્રદેશના વતની હતા તથા તેમની રાજધાનીનું શહેર બારમદેવ હતું, ત્યાંથી ધીમે ધીમે આગળ વધીને જબલપુર સુધી આવી પહોંચ્યા હતા આ બે હકીકતથી ખાત્રી થશે કે, વૈદિક ગ્રથની ચેત્ પ્રજાના વ શને અને ઈતિહાસમા જાણીતા થયેલ ચેદિવ શને સબધ નથી જ. વળી વૈદિક ગ્રથોમાં કશા કે કસાના વ શનો ઉલ્લેખ થયેલ માલમ પડે છે (તે માટે જુઓ ખારવેલના વૃત્તાંત) જૈન ગ્રથમા ચેદિ દેશ ઘણા પ્રાચીન સમયથી મળે છે

(૫) આ બનાવનો સમય પુ ૧મા ત્રણ પ્રકારે જણાવાયો છે (જુઓ સમયાવળીમા ૫૫૯ની સાલ) એક ૫૬૫, બીજો ૫૬૩, અને ત્રીજો ૫૫૯–૫૫૮, પરતુ પાકી ગણત્રી કરતા તે ૫૫૮—૯ હોવાનું લાગે છે

હાથીગુફાના લેખમા દર્શાવેલ આંક ૧૦૩ને જો ચેદિ સવતનો ઠરાવાય તો, ઉપરના હિસાબે તેનો સમય ૫૬૫–૧૦૩=ઈ સ પૂર્વે ૪૬૨, ૪૬૦ અને ૪૫૬ આવશે. આને લગતી વિશેષ ચર્ચા આગળ ઉપર હાથીગુફાના લેખના વૃત્તાંતે કરીશું

આપણે પૃ. ૧માં ઉપરના જ ટેબ્લો કરી દીધો છે. આ બનાવને આપણે મેઘિવંશના પુનરુદ્ધાર તરીકે ગણાવીશું.

આ ઉપરથી સમજાશે કે મેઘિવંશના વંશીરના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે (પહેલો) ક્ષ ન મેઘવાહને સ્થાપના કરી ત્યારથી તેનું મરણ નીપજ્યું અને રાજ મિહિરે મગધ સામ્રાજ્યમાં પ્રદેશને ભેળવી દીધો ત્યાંસુધીનો એટલે ઇ સ પૂ. ૫૫૮થી ૫૩૭=૨૧ વર્ષનો, (બીજો) ઉપરના સમયથી ચાલીને રાજ ક્ષેમરાજે સ્વતંત્ર બની પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યાંસુધીનો એટલે ઇ. સ. પૂ. ૫૩૭થી ૪૭૪=૬૩ વર્ષનો અને (ત્રીજો) ક્ષેમરાજના પોતાના વખતના જે આપણે આ પરિચ્છેદે જાણીશું કે ઇ. સ. પૂ. ૩૬૧માં અંત થયો છે એટલે આ ત્રીજા વિભાગનો સમય ઇ.સ.પૂ. ૪૭૪ થી ૩૬૧ સુધીના ૧૧૩ વર્ષનો ગણી શકાશે. અને ત્રણે વિભાગનો એકંદર સમય ગણીએ તો ૨૧+૬૩+૧૧૩=૧૯૭ વર્ષનો ગણી શકાશે.

આ પ્રકરણમાં આપણે આ ત્રીજા એટલે છેલ્લા વિભાગનો જ વૃત્તાંત લખવાનો છે. તેમાં આમ તો પાંચ રાજા થયા છે પરંતુ પહેલા રાજાનું ઇ. સ. પૂ. ૪૭૨માં મરણ થતાં આવુમિ સામાન્ય તે સમયના મગધપતિ અંશાક મૈને પોતાના મુલકમાં ભેળવી દીધું હતું. એટલે તે હિસાબે પુનર્જીવન પ્રાપ્ત કરેલ મેઘિવંશના ત્રીજા વિભાગનું આયુષ્ય ઉપર જણાવેલ ૧૧૩ વર્ષને બદલે ૧ ઓછું જ અને સર્વ સમય ૧૯૭ને બદલે ૧૯૦-૮ વર્ષનો ગણી શકાશે. આ પ્રમાણે જ્યારે ૧ કનો આંક આ વંશની આયુષ્ય

(૧) મહામેઘ ક્ષેમરાજનો સમય તો ઠીક આ ઠરી ચૂક્યો છે (અને વિદ્વાનોએ તો ઇ. સ. પૂ.ની ત્રીજી સદી ગણી છે) તેની ટીકા પૃષ્ઠ ૧માં ઉપરની ટીકાથી વ્યક્ત કરી ગયો છું. વિશેષ વર્ણન આ પ્રકરણ ઉપર આગળના પાને આપેલું છે.

અને એટલું જણાવવું જોઈએ કે હાથીગુંફાના લેખ ૧ ઓછા આંક છે તે ઉપર આ આપણાં ગણતરી જૂદુ આવ્યું છે.

ટેરીનો નીકળે છે ત્યારે ૧૨૭ના અંકમાં ફરક પડે છે કે હાથીગુંફાના લેખમાં જે ૧ ઓછો આંક લખાયેલ છે તેને આ આંક સાથે કાંઈ સંબંધ છે કે નહીં? તો જણાવવાનું કે તેના અંકમાં સંબંધ નથી જ કેમકે હાથીગુંફાના લેખનો કર્તા રાજા ખારવેલ છે. તેને કાંઈ ખબર ન જ હોઈ શકે કે તેના મરણ બાદ તેનો વંશ કેટલો વખત સુધી ચાલુ રહેવાનો છે. સિવાય કે કોઈ જ્યોતિષીએ ભવિષ્યવાણી કરી જણાવી હોય. તેમ બનવા સંભવ નથી એટલે એવું પણ કે ૧ ઓછો આંક સાથે આ બીનાને પરસ્પરમાં સંબંધ નથી જ.

ઉપરમાં નિર્દિષ્ટ થયા પ્રમાણે જેમ મેઘિવંશના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે તેમ બીજી રીતે પણ પાડી શકાય છે. વિદ્વાનોની કલ્પના આ પ્રમાણે હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ તે વાસ્તવિક નથી એમ તેની હકીકત આપવા પછી વાચક પોતે જ સહેજ સમજી શકશે. વાત એમ છે કે હાથીગુંફાના લેખ ક્ષ ન ખારવેલ પોતે, ઉપર જણાવેલ રાજા ક્ષેમરાજનો વંશજ છે એટલે કે આપણી ગણતરીએ એને ત્રીજો વંશનો ત્રીજો વિભાગ[૭] કરાવેલો છે તેમાં વંશ છે. તે વિભાગને વિદ્વાનોએ પ્રથમ વિભાગ લેખાવ્યો છે જ્યારે બીજો વિભાગ ઇ. સ. ૨૩૦માં બન્યું અને ત્રીજો વિભાગ ઇ. સ.ની આઠમી સદીમાં બન્યું માને છે. પાછળના બેનો સંબંધ પ્રશ્નવાળાની સાથે આ પ્રમાણે એટલી લાંબી તેમ છે.

રાજા ક્ષેમરાજવાળો વિભાગ, ઇ. સ. પૂ. ૩૬૧માં કે ૩૬૧માં પણ તે સમયે ખતમ થયો હતો અને મેઘિવંશ મગધને તાબે ગયો નથી હતો એટલું

( ) આપણી આખી ગણત્રી છે તેથી આપણે ખારવેલ વંશનું વર્ણન લખીશું. રાજ ખારવેલ પોતે જ કહે છે કે તે ત્રીજા વંશમાં પેદા થયો છે (આમ લખવું કે ત્રીજા વંશના છે નહીં કે ત્રીજો પુત્ર છે) જુઓ નીચે ટીકા.

( ) અહીં ઐતિહાસિક નામ લખ્યું છે. પ્રશિક્ષિત નથી લખ્યું. કારણ કે ઇતિહાસ લખી છે. મેઘિવંશના વિભાગનું ચારે ઐતિહાસિક રીતે ઉચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રશિક્ષિત હોય કે અસંભવિત હોય તે આપણી લેખનું નથી.

ક્રીજ છે મગધપતિ મૌર્ય રાજાની સમાપ્તિ થયા બાદ ચેદિદેશ શતવહન વંશીઓની આણમાં ચાલ્યો ગયો હતો ત્યાંસુધી ચેદિવંશનો કોઇ રાજબીજ-અવશેષ તરીકે ઝળકી ઉઠયાનું ઇતિહાસમાં જણાયું નથી પણ શતવહન વંશના એકાદ નબળા રાજા પાસેથી તે દેશ પડાવી લઈ અવંતિપતિ ચષ્ઠણે પોતાનો વહીવટ જમાવ્યો હતો અને તે વંશમાંથી તે દેશની સત્તા ગુપ્તવંશી સમ્રાટોના હાથમાં ગઇ હતી. આ ગુપ્તવંશી સમ્રાટોની સત્તા ચેદિદેશ ઉપર તેમની પડતી થઈ ત્યાંસુધી એટલે લગભગ ઈ. સ. ની પાંચમી સદીના અંત સુધી રહી હતી છતાં એવી માન્યતા પ્રચલિત થઇ રહી છે કે, ઇશ્વરદત્ત નામનો કોઇક રાજપુરૂષ થયો છે તે કલચૂરિવંશનો હતો અને તેણે ઈ સ ૨૪૯માં આ પ્રદેશ કબજે કરી પોતાનો સંવત-ચેદિસંવત ચાલુ કર્યો હતો (૯) પણ આપણે પુ ૩ના અંતે પૃ ૨૭૩થી ૮૪ સુધીના પરિશિષ્ટે શિલાલેખના આધારે સાબિત કરી ગયા છીએ કે આ ઇશ્વરદત્ત કલચૂરિ નહોતો, પણ તે પોતાને આભિર તરીકે જ ઓળખાવતો હતો. બાકી તે ત્રૈકૂટક હતો અને તેનો સમય ઇ સ ૨૪૯ હતો તેટલી વાત ખરી. વળી તેની રાજગાદી ગોદાવરી નદીના મુખવાળા પ્રદેશમાં હતી પરંતુ તે ચેદિપતિ બન્યો હતો કે કેમ તે જણાયું નથી સંભવ છે કે ચેદિદેશ તો ઈ સ ૨૪૯માં જ્યારે ઇશ્વરદત્તે પોતાનો સંવત ચાલુ કર્યો છે (તેના કારણ માટે જુઓ પુ ૩માં) ત્યારપહેલાં તેમજ ત્યારપછી ચષ્ઠણવંશીઓને અને ગુપ્તવંશીઓને તાબે જ હતો એટલે તેને અને ચેદિદેશને સ્વામિત્વનો કાંઈ સબંધ જ નહોતો, છતાં શા માટે તેનો સબંધ જોડી કઢાયો હશે તેની સમજણ પડતી નથી ગમે તે કારણ બન્યું હોય પણ આ ઇશ્વરદત્તના સમયને તથા વંશને ચેદિદેશ સાથે જોડીને બીજા વિભાગમાં તેઓએ ગણાવ્યો છે અને સાથે સાથે એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે અસલના ચેદિદેશ ઉપર આ કલચૂરિવંશના રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા છે તથા તેમનો ચેદિસંવત પણ તેમના વખતથી જ (૧૦) ગણાયો છે

આ બીજો વિભાગ ક્યારે અસ્ત થઇ ગયો તે વિશે ચૂપકી પકડવામાં આવે છે, પરંતુ જ્યારથી ઇ સ ની અગિયારમી સદીમાં કલચૂરિવંશના રાજાઓ ચેદિદેશ ઉપર રાજ્ય કરવા માંડયા ત્યારથી ત્રીજો વિભાગ શરૂ થયો ગણવામાં આવે છે અને આ ત્રીજા વિભાગે જ ચેદિસંવતનું ખરૂં ચલણ કર્યું ગણાવે છે પરંતુ તેમનો વંશ કલચૂરિ કહેવાતો હતો અને તેઓ રાજ્ય કરતા હતા ચેદિદેશ ઉપર; એટલે તે બન્નેનું જોડાણ કરીને ચેદિસંવતને કલચૂરિસંવતનું નામ આપી દીધું બીજી વાત કહી દઇએ જ્યારે એમ માન્યતા ચાલી રહી છે કે આ કલચૂરિઓએજ ચેદિસંવતને ખરી રીતે ગતિમાં મૂકી બતાવ્યો છે ત્યારે તો એવો અર્થ લઈ જવાય છે કે, પ્રથમના બે વિભાગોએ તેની સ્થાપના કરેલી હતી પણ કોઇ અકળ કારણને લઇને તેમણે પોતાનો સંવત ચલાવ્યો જ નહોતો આ પ્રમાણે ત્રીજા વિભાગનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ જણાવાય છે એટલે જો પાછળ સૂચવાયલી વિદ્વાનોની માન્યતાને વધાવી લેવાય તો સ્ફૂટપણે અને અર્થની ભેળસેળ થઈ જવા ન પામે માટે એમ પણ કહી શકાશે કે, પહેલા બે

(૯) આ કલચૂરિ રાજાઓને ઇતિહાસમાં ત્રૈકૂટકાબ્દ તરીકે ઓળખાવ્યા છે (*founded by Ishwardatta Kalchuri*=ઇશ્વરદત્ત કલચૂરિએ તેની સ્થાપના કરી હતી) આ વિશે વધારે જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે, પ્રોસીડીંગ્ઝ ઓફ ધી આર્યન સેકશન ઓફ ધી સેવન્થ ઓરીએન્ટલ કોંગ્રેસ (પૃ ૨૨૬થી આગળ) નામે રીપોર્ટમાં "કેનેરીઝ ડીનેસ્ટી બાય ડૉ ફલીટવાળો નિબંધ જોવો તથા ઓલ્ડ ગેઝેટીઅરમાં ડૉ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ પૃ ૨૯૪થી આગળ જે વર્ણન લખ્યું છે તે વાચવું.

(૧૦) ક્રોનોલોજી ઓફ ઇન્ડીઆ બાય ડફ પૃ ૨૨૬ જુઓ (ઇ સ. ૨૪૯ની હકીકત) તેમાં ગ્રંથકર્તાએ જણાવ્યું છે કે "A D 249 current, Sunday 26th, August or Asvin Sud 1, Kaliyuga 3350 expired, epoch of the Chedi Era Ind. Ant XVII p 215 and 16=ઇ સ ૨૪૯ની સાલ ચાલુ 'તી ત્યારે, ૨૬ ઓગસ્ટ રવિવારે અથવા આશ્વિન શુકલ પ્રતિપદાના દિવસે અથવા કલિયુગનું ૩૩૫૦મું વર્ષ પૂર્ણ થયે, ચેદિસંવત ચાલુ થયો વળી જુઓ ઇં એ પુ. ૧૭ પૃ. ૨૧૫થી આગળ."

[અલ્હાબાદના ઉત્તરને ભાગ ચેદિવંશના પ્રથમ તરીકે ઓળખાવ્યો છે પરંતુ તેમના વંશને ચેદિવંશની સાથે જ [illegible] છે. જ્યારે બીજાને ચેદિદેશમાં વસતી પ્રજાના—નહીં કે ચેદિવંશના—અમર તરીકે લેખી તેના સંવત્સરને જ ચેદિ સંવત્સર બનાવ્યો છે. એટલે કે કલચુરિ રાજાઓને [illegible] ચેદિરાજાઓ સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ હોવાનું જણાતું નથી પરંતુ ચેદિદેશ ઉપર તેમનું રાજ્ય થયું છે માટે ચેદિવંશના અને ચેદિસંવતને માનનારા કહેવાયું હોય એમ દેખાઈ આવે છે.

આખરે રાજા [illegible] વૃત્તિ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જે પ્રદેશ ઉપર ચેદિવંશી રાજાઓનું પ્રથમ સ્થાપિત થવા પામ્યું હતું તેનું

ચેદિદેશની સીમા ભાગ નામ તો વત્સદેશ જ હતું ત્યારે જ્યારે પ્રતિહારીઓએ તેનું નામ ચેદિદેશ જ પાડ્યું છે ત્યારે આપણે પણ તે નામથી જ તેને સંબોધ્યા કરીશું. તે ચેદિદેશની સીમા પ્રથમ નક્કી કરી લેવા જરૂર છે. એટલે કરીને તે ચેદિવંશના રાજ્યકાળમાંથી કેટલા સમયે કેવા બનાવ બન્યા હશે તે પછી પછે આપણે જાણી શકીએ.

સર કનિંગહામ કહે છે કે[15] "Boramdeo the capital in Chhatisgarh or Maha-Kosal, which formed the old kingdom of Chedi or Kalchuris[illegible] જે ચેદિ અથવા કલચુરિનું પ્રાચીન રાજ્ય હતું તથા જાણે છત્તીસગઢની રાજધાની બોરમદેવ હતું." એટલે કે [illegible] છત્તીસગઢ તાલુકો અને બિલાસપુર તથા રાયપુર જિલ્લા તરીકે જે ભાગને હાલ ઓળખવામાં આવે છે તે પ્રદેશને પ્રાચીન સમયે મહાકોશલ કહેવાતો હતો. તથા તેની રાજધાની હાલ જ્યાં બોરમદેવ નામનું શહેર આવેલું છે તે સ્થળે આગળના સમયમાં આવેલી હતી. મહાકોશલને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કુશસ્થળ તરીકે વર્ણવ્યો છે અને તે [illegible] ભુવનેશ્વર [illegible][16] કુશસ્થળ નામ [illegible] પ્રદેશ છે જ [illegible] પણ તે [illegible] આવેલાં છે તેમજ [illegible] પ્રાચીનોનો [illegible] કહેવાય ન જ થી છે એટલે [illegible] ઇતિહાસને પોતાની [illegible] સત્તા [illegible] ઉપર આક્રમણ કરીને [illegible] (પુ. ૧ પૃ. ૧૪૪) અને ત્યાંથી પૂર્વના પ્રદેશમાં [illegible] સમયના આરંભમાં તે [illegible] થયું આપણે જણાવી ગયા છીએ. તે પછી એ વંશોની સીમા [illegible] આદિની [illegible] માન્યતા પ્રમાણે [illegible] આવે છે. તે સર્વ [illegible] સમર્થન મળી રહે છે[17]. [illegible] મહાભારતના સમયે એને કુશસ્થળ કે મહાકોશલ તરીકે ઓળખાવતા તેને જ ઈ. સ. પૂ. ની [illegible] વંશ તરીકે ઓળખાવતા ગયા અને [illegible] પ્રદેશમાં છત્તીસગઢ તાલુકો તથા [illegible] સમાવેશ થયો જણાય છે એમ થયું. એટલે તે [illegible] વંશની સીમામાં, ઉત્તરે [illegible] પ્રદેશ તથા રેવા [illegible] રાજ્ય, દક્ષિણે [illegible] પૂર્વે [illegible] તથા ઓરિસ્સા અને પશ્ચિમે [illegible] તથા [illegible][14] આવેલ હતો એમ [illegible] રહે છે. આપણા આ [illegible][15] [illegible] પણ સંમત થતા હોય એમ જણાય છે કે "The country to the west of Orissa was known as the Dakshina Kosal or

(૧૧) [illegible]

(૧૫) પુ. ૧ પૃ. ૧૩૮ ટી. નં. ૧૧૮ [illegible]

(૧૩) [illegible]

(૧૪) [illegible] ટી. નં. ૧૭

(૧૫) [illegible]

Chedi=કોશિનાની પશ્ચિમે આવેલ દેશને દક્ષિણ કોશલ અથવા ચેદિ નગરી ઓળખાતા હતા પરંતુ સર્વ વિદ્વાનો ઉપર પ્રમાણે સીમા બાંધવામાં એક મત થતા નથી અન્ય એક વિદ્વાન જણાવે છે કે,[૧૬] Chedi was the country adjoining Bhojkata or Avanti on the east=જેની પૂર્વમાં (પશ્ચિમમાં જોઈએ) ભોજકટ અથવા અવંતિ છે તેની લગોલગનો પ્રદેશ તે ચેદિ એટલે કે જે પ્રદેશની હમેશના પશ્ચિમે જ્યાં નિર્દેશ થાતો આવ્યો છે તે ચેદિદેશ એમનો કહેવાનો તાત્પર્ય એમ છે કે હાલના દેશાણ નદ અને નિમાડ જીલ્લાઓ જ્યાં આવેલ છે ત્યાં સુધી તેની હદ હતી પરંતુ આ માન્યતા બરાબર લાગતી નથી કેમકે જેને અમારા નિર્દેશ કરેલા અને ઇ સ પૂ ની પાંચમી સદીમાં અવંતિ કહેતા હતા તેમાં આ પ્રાંતનો સમાવેશ થઈ જાય છે વળી આ ચેદિ દેશની રાજધાની શુક્તિમતી હતી કે જ્યાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પોતાનો રૂપનાથનો ખડકલેખ કોતરાવ્યો હતો મતલબ કે જે સીમા તેમણે દોરી બતાવી છે તે અવંતિદેશની છે, નહીં કે ચેદિદેશની ત્યારે બીજા એક વિદ્વાન[૧૭], કનીંઘ હૅામનો મત ટાંકીને જણાવે છે કે, Chanderi, a town in Malwa, was the capital of Shishupal, who was killed by Krishna (J A S B Vol XV), according to Fuhrer, Dahalmandal was the ancient Chedi, according to some, it comprised the southern portion of Bundelkhand and northern portion of Jubbulpore Rewa Kalanger was the capital of Chedi under the Gupta-kings. Chedi was also called Tripuri=માળવામાં આવેલું ચંદેરી શહેર (ગામ) શિશુપાલની રાજધાની હતી આ શિશુપાલને કૃષ્ણે માર્યો હતો (જ એ સો બે પુ ૧૫): ફુહરરના મત પ્રમાણે દાહલમંડળ તે જ પ્રાચીન સમયનો ચેદિ છે, કેટલાકના મતે તેમાં બુંદેલખંડનો દક્ષિણ ભાગ તથા જબલપુરનો ઉત્તર ભાગ આવતો હતો ગુપ્ત રાજાના સમયે ચેદિની રાજધાની કેલાંજરમાં હતી ચેદિનું બીજું નામ ત્રિપુરી પણ હતું"—આવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોએ ભિન્ન ભિન્ન સીમાઓ આંકેલી છે આમ થવાનું મુખ્ય કારણ એ જ દેખાય છે કે કોઈએ ચેદિદેશ ગણીને કામ લીધુ છે તો કોઈએ ચેદિવંશ લેખીને કામ લીધુ છે વળી એક વંશમાં તો અનેક રાજાઓ થાય છે તેમ દરેક રાજાના અમલમાં પ્રદેશનો વિસ્તાર તથા સંકોચ થયા કરે તે પણ સ્વાભાવિક છે એટલે, એક ચેદિરાજાની રાજધાની કોઈ સ્થળે લંબાયલી હોય, તો વળી બીજાની તદ્દન જુદી જ દિશામાં નીકળી જતી પણ દેખાય આવી સ્થિતિમાં ભિન્ન ભિન્ન સીમાઓ બંધાઈ જાય તે દેખીતું જ છે બાકી જો કાળનો વિનિયમ આપણે સ્વીકારી લઈએ તે પ્રમાણે તો સીધી પશ્ચિમે અવંતિ હતો, વચ્ચે વત્સદેશ ઉત્તરે નાગોદ્યાવત હતો અને પૂર્વ તથા દક્ષિણે, કલિંગદેશ હતા પરંતુ હાલ જેને ખેડાગિરિ પ્રાંત (!) ગુણસપુર, પુરી, અંગુલ, અને કટક જીલ્લાઓ કહેવાય છે તે તો કલિંગમાં પણ ગણાતા નહોતા જ તે જીલ્લાઓ તો મહારાજા ક્ષેમરાજે પોતાનો વંશ સ્થાપ્યા બાદ કલિંગમાં ભેળવી લીધા હતા અને તેથી એક લેખકે[૧૮] જે એમ લખ્યું છે તે તદ્દન સાચું જ છે, કે Cheti or Chedi is the well known Vedic and classical ruling family, this branch of the Chedis seems to have migrated into Orissa from Maha-kosal, as the Oriya Manuscript (J B. O R S. III pp 482) suggests=ચેતિ કે ચેદિ તે વૈદિક

(૧૬) જ એ ગો ખ. પુ ૨૧ પૃ. ૨૫૭ અશોક તથા (દે રા. ભાંડારકર કૃત) પૃ ૩૫.-રાજ્યની સીમાએ પુલિંદ જાતિનો મુલક આવેલો છે (સભાપર્વ)

(૧૭) જુઓ ડેઝ એન્શન્ટ જ્યોગ્રાફી ઓફ ઇન્ડીયા પૃ.૧૪

(૧૮) જ. બી. ઓ રી સો ૧૯૨૭ પુ. ૧૩ પૃ. ૨૨૨ અને આગળ

શાક્તિમાં પ્રખ્યાતિ પામેલો અને રાજ કરતો ઉત્તમ વંશ છે એટલી આ શાખા, જે પ્રમાણે એરિસાના હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે (જુઓ જ. બી. ઓ. રી. સો. પુ. ૧ પૃ ૪૮૨) મહાકોશલમાંથી ઓરિસામાં ઉતરી આવેલી દેખાય છે. જ્યારે પ્રો. રીઝ ડેવીડ્ઝ પોતાના બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયામાં પૃ ૨૬ ઉપર જણાવે છે કે, The Chedis were probably the same tribe as that called Cedi in older documents and had two distinct settlements. One probably the older was in the mountains in what is now called Nepal. The other probably a later colony was near Kosambi to the east, and has been even confused with the land of Vamsa=યુરોપના સ્તાવેનોમાં જેમ ચેદિ શબ્દ છે તે અને એક પણ કરીને એક જ જાતની પ્રજા છે તેમના ને સરખાપણો હતો. ઘણું કરીને તેમાંનું એક જૂનું, હાલના નેપાળમાં આવેલ પહાડી પ્રદેશમાં[૧૯] હતું અને બીજું જે તેમના પાછળથી વસ્યું હતું તે કૌશાંબીની નજીક પૂર્વમાં હતું અને તેને વત્સદેશની ભૂમિ તરીકે સેળભેળ કરી દેવાય છે ત્યારે વળી બીજા વિદ્વાન કહે છે કે[૨૦] Tripuri seems to have been the capital of Chedi they were called the rulers of Dahala or Chedi=ત્રિપુરી[૨૧] તે ચેદિનું રાજનગર હોવાને છે. તેઓ ડાહાલ અથવા ચેદિના રાજાઓ હતા. આ પ્રમાણે અનેક રીતની નોંધો મળેલી નજરે પડે છે તે બધે તેમ હો. હમણાં આપણે ઊંડા ઉતરવાની જરૂર નથી. માત્ર એટલું જ નોંધી રાખવું કે અંગ વંશ અને કલિંગ તે બન્ને પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ અનુક્રમે એક પછી એક, તેમ જ એક બીજાને અડોઅડ આવેલ દેશ હતા.

કલિંગના જ્યારે વિભાગ કેમ થયા છે તે આપણે જણાવી ગયા છીએ. તેમાં પ્રથમ

કરકંડુ પછી કેમ?

વિભાગ મહારાજ કરકંડુના મરણ થતાં પૂરો થાય છે અને ત્રીજો ભાગ મહારાજ ક્ષેમરાજનું રાજ્યશાસન શરૂ થાય છે ત્યારથી આરંભાય છે. એટલે વચમાંનો જે ભાગ રહ્યો તે બીજો વિભાગ; અને તેનું વૃત્તાંત જો ઐતિહાસિક રીતે એકઠું થાય તો તે આપણે ચર્ચવા ધારેલ કલિંગના પ્રાચીન ઇતિહાસની શૃંખલાના ખૂટતા અંકોડાઓ મળી જવાથી સંપૂર્ણ થયેલી ગણાશે. આ બીજા વિભાગને લગતી કેટલીક હકીકત પુ. ૧માં જો કે આપણે લખી ગયા છીએ, છતાં સંપૂર્ણ ન હોવાથી અહીં તે આપવાની જરૂર પડી છે.

ઇ. સ. પૂ. ૫૨૦માં ચક્રવર્તી મહારાજ કરકંડુનું અવસાન થવાથી, તેમજ તે અપુત્રિયો હોવાથી તેનું રાજ્ય મગધપતિ શ્રેણિકે પોતાના સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દીધું હતું ત્યાં સુધી આપણે વર્ણન કરી ગયા છીએ. એક બાજુ એવી સ્થિતિ નજરે પડી રહી છે કે, મહારાજા કરકંડુ ત્રિકલિંગાધિપતિ—એટલે અંગ, વંગ અને કલિંગનો અધિપતિ હતો. ત્યારે બીજી બાજુ એવો પુરાવો મળે છે કે, માત્ર "અંગવંગ" ઉપર જ રાજ્ય કર્યું હતું. પરંતુ જો મગધ સાથે કલિંગ કે ત્રિકલિંગ જેવો સંબંધ જોડાયો હોત તો બધી વાત બરાબર બની જાત. એટલે કરકંડુના મરણ સમયે કલિંગ સંબંધી જે સ્થિતિ હશે તેમ સમજવું રહે છે. કાં તો અંગ બંગ પ્રદેશ તેણે જીતી લીધા હોવા જોઈએ, અથવા બન્ને પ્રદેશ જીતી લીધા હોય તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મગધ અને કલિંગ એક જ

(૧૯) આવાં કારણો હોય તો વિશેષ ઉપરાંત [illegible]
(૨૦) બુદ્ધિ. ઇ. પૃ. ૨ પૃ. ૩ ૨
(૨૧) હાલના મધ્યપ્રાંતની રાજધાની જે જબલપુર છે તેનું બીજું નામ ત્રિપુરી કહેવાય છે. આ જબલપુરથી [illegible] કરીને [illegible] ત્રિપુરી [illegible] જબલપુર અને [illegible] (જુઓ [illegible] પૃ. નં. [illegible])

કોઇ શબ્દ ઉભો થવો જોઇતો હતો પણ તેમ બન્યુ નથી તેથી મુશ્કેલી આડી આવીને ઉભી રહે છે અને છૂટા રહી ગયા હતા એમ જો કલ્પીએ તો, અંગદેશ મગધને તાબે નહોતો એમ તો આપણે પણ કબૂલ કરવુ જ પડશે જ્યારે બીજી બાજુ તો ઇતિહાસ એમ બુલદ અવાજે જાહેર કરે છે કે, શ્રેણિક પછી મગધપતિ બનનાર રાજા અજાતશત્રુએ, ગાદીએ બેસીને સામ્રાજ્યનું રાજનગર જે રાજગૃહીમાં હતું તે ફેરવીને અંગદેશના પાટનગર ચપાપૂરીમાં આણ્યુ હતું તેનો અર્થ એ થયો કે અંગદેશ મગધને તાબે તો હતો જ આ પ્રમાણે એક વખત કહેવુ કે ઇ સ પૂ ૫૩૭માં અંગદેશ કલિંગના શાસનમા હતો, અને ફરીને કહ્યું કે ઈ સ પૂ ૫૨૭-૬ મા તે મગધની હકુમતમા હતો તે બન્ને વસ્તુ સુમેળ ખાતી નથી દેખાતી સિવાય કે ૫૩૭ અને ૫૨૭ વચ્ચેના દસેક વર્ષના ગાળામાં, કોઇ એવો બનાવ બની ગયાનું મળી આવે કે જેથી-ત્રિકલિંગ-વાળા ત્રણ પ્રદેશમાંથી ત્રણે, બે કે એક પણ મગધપતિએ જીતી લીધો હોય તેવો પુરાવો ઈતિહાસમાં નોંધાયો જણાતો નથી, કદાચ બન્યો હોય પરંતુ ઈતિહાસનાં પાને નોધાયો ન હોય, અથવા પાને ચડયો હોય પણ તેનો પત્તો લાગવો અદશ્ય થયો હોય આવી અનેક પ્રકારની ભાંજગડ કે કલ્પનામાં ઉતરવા કરતાં સરળ માર્ગ શુ એમ નથી લાગતો કે જે વસ્તુ નોધાઇ છે તેનો જ આશ્રય લઇને આગળ વધવુ? જે બે પ્રસગ નોંધાયા છે તે આપણે ક્યારના જણાવી તો દીધા જ છે, એક "અંગમગધા" શબ્દનો પ્રયોગ અને બીજો, રાજા અજાતશત્રુએ કરેલ પાટનગરની ફેરબદલી એટલે એમ સ્થિતિ ગોઠવી શકાય કે, ત્રિકલિંગના ત્રણે પ્રાતો રાજા શ્રેણિકે પ્રથમ મેળવી તો લીધા હતા જ, પરંતુ તે વખતે ગણતંત્ર રાજ્યની પદ્ધતિ ચાલુ હોવાથી, તથા મહારાજા કરકડુને પુત્રનો અભાવ હોવાથી, તેણે તેના જમાઇને (જે હકીકત પ્રવર્તી રહી હતી એવો સ્વતંત્ર પુરાવો પણ અન્ય સ્થળેથી મળી રહ્યો છે[૨૨]) ગાદી સુપ્રત કરી હતી અને પોતાના ખંડિયા રાજ્ય-તરીકે-સલામી રાજ્ય તરીકે ગણેલ હતો પરતુ રાજા અજાતશત્રુએ ગાદિએ આવતા જમીન લોભની જે જેહાદ જગાવી હતી તેના પરિણામે કે પછી પોતાને રાજપાટની ફેરબદલી માટે અંગ દેશની જરૂર પડી હતી તેથી, આ બેમાંથી કોઇ એક કારણને લીધે ગમે તે કારણ પડયું હોય પણ તે સરમુખત્યાર જેવો હોવાથી ઈચ્છાપૂર્વક કરી શકે તેમ હતું જ એટલે-ત્રિકલિંગના ત્રણ પ્રાંતોમાંથી અંગદેશ પોતે મેળવી લીધો હતો અને બાકીના બે, એમને એમ ઉપર જણાવેલ રાજા કરકડુના જામાતૃ કલિંગપતિની હકુ-મતમાંજ રહેવા દીધા[૨૩] હતા ઉપરના સર્વ વિવેચન-નો સાર એ થયો કે, ઇ સ પૂ ૫૩૭ બાદ નવ દશ વર્ષ સુધી કરકડુ મહારાજના જામાતૃ પાસે ત્રણે પ્રાંતો હતા, અને તે બાદ બે પ્રાંતો-વશ અને કલિંગ જ રહ્યા હતા આ સ્થિતિ પણ રાજા અજાતશત્રુના મરણ પામ્યા પછી ઉદાયનના રાજ્યકાળના પ્રારંભિક થોડાંક વર્ષો સુધી જ એટલે અંદાજ ઈ સ પૂ ૪૯૨ સુધી ટકી રહેવા પામી હતી હવે તો દિન પર દિન રાજાઓમા ભૂમિ વિસ્તારવાની લાલસા વૃદ્ધિ પામ્યે જતી હતી[૨૪] એટલે કયાંય તેવો માર્ગ મળી જતા કે તુરત, તે દેશ ઉપર ચડાઈ લઈ જઈ વિજય પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વની ગણતંત્રની પદ્ધતિ પૂર્વક તેના મૂળ રાજાને માત્ર તાબેદાર કે અન્ય કોઇ રીતે પોતાની આણમાં

(૨૨) જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૬૦ ટી નં ૪૬

(૨૩) અહીં 'રહેવા દીધા હતા' એવા શબ્દો કોઈ મુદ્દાથી લખ્યા નથી. છતા જો સશોધનથી પુરવાર થઈ જાય કે, તેણે તો માત્ર પોતાની જરૂરીઆત ઉભી થવાથી પોતાના સલામી તળેના રાજકર્તા પાસેથી ઈચ્છાપૂર્વક જમીન લઈ લીધી હતી તો પછી તે પ્રમાણે ગણવુ

(૨૪) પુ ૧ કૂણિક-અજાતશત્રુ રાજા પોતે વિંધ્યાચળ પર્વતની આરપાર જઈને દક્ષિણ હિંદમા ઉતરવાનો પ્રયાસ કરવા મથતો હતો ત્યારે તેને પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપવો પડયો હતો, તે હકીકત જણાવતા આ બાબતનો ઇસારો કરી દીધો છે. જૈનશાસ્ત્રોમા આ બનાવનો ઉલ્લેખ કરાયેલ છે.

ગમ્યાકે રહે તેવી ગોઠવણ કરીને જે પાછા તેને તે અધિકાર ઉપર બેસારી દેવામાં આવતો હતો, તેને બદલે તેનું આખું રાજ્ય જ પોતાની સત્તામાં લઈ લેવાનું થાય. તે રાજનીતિને અનુસરીને ઉજ્જયિનીના સમયમાં તેના સૈન્યપતિ નાગદસો (આ નામે પાછળથી જે જાણીતો થયો છે—અને જે નભિવેન આદિ નાં પહેલા તરીકે ગણપતિ થયો છે તે છે) યુવરાજ અનુરૂદ્ધની સરદારી નીચે ઠેઠ સિંહલદ્વીપ સુધીનો પ્રદેશ ધીમે ધીમે જીતી લીધો હતો[૧૫] તેમાં આ બે મુખ્ય અવન્તિ અને કલિંગનો—પણ સમાવેશ થઈ ગયો હતો. એટલે કે મહારાજા ઉદયનના જમાઈના હાથમાં જે રાજ્યાધિકાર સોંપાયો હતો તે તેના વખતના તે સમયના નરપતિ પાસેથી લઈ લીધા હતા અને મગધ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવાયા હતા એટલે તે સમયથી પ્રદ્યોતવંશની આ બીજી વિભાગની શાખાનું અસ્તિત્વ નષ્ટ પામ્યું ગણાય.

આ બીજી વિભાગની શાખામાં બે રાજા થયા દેખાય છે. તેમનાં નામ અત્યારે તો અનુક્રમે શ્રેણિકરાજ અને અારક રાજા છે. કદાચ તે અનુક્રમમાં ફેરફાર પણ હોય, પરંતુ બનવા જોગ નથી. અત્યારે તેની પહેલાંના બે નામ (જુઓ પૃ. ૧ પૃ. ૧૭૭) મંત્રીપતિ તરીકે જે સુનીકઝન અને પાલક તરીકે આપેલાં નોંધ્યાં છે તે હાલ તો એક બીજી એક પ્રતિપાદન અને કાર્યનું નામ પણ હોય કે હાલ તો તેમના નામ એકજ કામનાં જ હોય, પરંતુ હાલ આપણે એક બીજ નોંધ લઈ રાખીએ કે મંત્રીપતિ તરીકેનો તે બે નામના રાજાનો સમાવેશ પ્રથમ વિભાગમાં, અને શ્રેણિકરાજ તથા અારકનો બીજા વિભાગે જ કરવાનો છે. આ બીજા વિભાગનો અધિકાર જૂનાગઢમાં થયા પછી મંત્રીપતિ તરીકેની સ્વતંત્રતા હણાઈ જ ગઈ હતી. હવે તે મગધ સામ્રાજ્યનો ભાગ જ બની રહ્યો. હતો. તે ઈ. સ. પૂ. ૪૭૨ થી માંડીને ઉદયન રાજાનો

અધિકાર, યુવરાજ અનુરૂદ્ધને સોંપાયો ત્યાં સુધી; (યુવરાજ તરીકે જ અનુરૂદ્ધ રહ્યો હતો કે રાજ્યપદે આવ્યો હતો તે પ્રશ્ન અમે અત્યારે રહે તેને આ અવંતિની સ્વતંત્રતા સાથે નિસ્બત નથી). ત્યાર બાદ અનુરૂદ્ધનો કારભાર પણ બે એક વર્ષ રહ્યો છે અને ત્યાં સુધી પણ મગધ સામ્રાજ્યને કંઈ આંચ સરખીએ આવી નથી. પરંતુ તેના અધિકારના છેલ્લા વરસથી (એટલે ઈ. સ. પૂ. ૪૬૫ થી) આવવા માંડે છે, તેનું કારણ નીપજ્યું તે સમયથી, રાજ્યમાં ગભરાટ જેવી સ્થિતિ ઊભી થવા પામી. તેની ગાદીએ તેનો નાનો ભાઈ મુંડ આવ્યો. તેણે આઠ બે વરસ જ અધિકાર ભોગવ્યો છે. જ્યાં તે કાળ દરમ્યાન તો, સારાએ મગધ સામ્રાજ્યમાં ચારે તરફ હાહાકાર અને અંધકાર જ વ્યાપી રહ્યો હતો કેમકે રાજ્યમાં તે નિપુણ રાજા હતો નહીં, તેમ બાહોશ પણ નહીં હોય, એટલામાં વળી તેની ગાદીએ પરાણે પણ બેઠો. એટલે હવે વળી ગયાં આઠ બે આઠ વરસના સમયમાં તો મગધ દેશથી માંડીને દક્ષિણ હિંદનો સર્વ ભાગ એટલે કે વત્સ કલિંગ, શોણ, પાંચાલ, કોશલ, પંચાલ સર્વેએ પોત પોતાના હાથ તળે સોંપાયેલા સમયમાં સ્વતંત્ર રાજા તરીકે પોતાને જાહેર કરી દીધા આ પાછળથી જે ભક્તિએ વત્સ અને કલિંગ ઉપર પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી હતી તેનું નામ ક્ષેમરાજ હતું. તે પોતે જ તે સમયે તે પ્રાંત ઉપર મગધ સમ્રાટના સૂબા તરીકે અધિપત્ય કરતો હતો અને ગાદીપતિ બની બેઠો કે પછી આપ મેળે જ ત્યારથી આવી માંડીને તે પ્રાંતની રાજ લગામ હાથમાં લીધી હતી. તે બેમાંથી કઈ સ્થિતિ થવા પામી હતી તેનો નિર્ણય કરવાને કોઈ સામગ્રી મળતી નથી પરંતુ તેણે તે પ્રાંત કબજે કરી લીધો હતો તેટલું ચોક્કસ છે જ. વળી તે સૂબાના અધિપતિ અજ-ઉદયન મહારાજા ઉદયનો બાપ આવે કોઈ

---

(૧૫) જે ચંડિતાના પ્રિયદર્શિ ઉદયની હતી તે આ પ્રેમાળમાં કુમા બધીએ સ્વામીની બાબત જ શ્રીકૃષ્ણ હેમવર્ણ આ અંદ નુકસ થોડથોડ ફેરફાર, ઉદયનના સંબંધી ભાઈએ તેમિરાજની આવ થઈ તે સમયમાં તો ખૂન ખૂન કરી હતી અને તે આજ તો તે સામ્રાજ્ય નબળ બની ગઈ હતી. એટલે તે બધે આશ્ચર્ય ઉપજ્યું નહોતું

સગો[૨૬] પણ થતો હતો જ આ બનાવનો સમય ઇ સ પૂ ૪૭૫ છે અહીંથી ચેદિવંશના ત્રીજા વિભાગની આદિ થઈ ગણાશે

(૧) ક્ષેમરાજ

કલિંગપતિના ચેદિવંશના ત્રણ વિભાગમાંના છેલ્લા વિભાગની આદિ મહારાજા ક્ષેમરાજથી થઇ હોવાનું આપણે ઉપરમાં જોઈ ગયા છીએ

તેના વંશના નામ વિશેની સમજ વળી જાણી ગયા છીએ કે તે પોતે તે વંશના મૂળ સ્થાપક મહામેઘવાહન[૨૭] મહારાજા કરકંડુ (અથવા પૃ ૨૩૮ મા સૂચવ્યા પ્રમાણે સુલોચન કે સુરથ)નો દૂર દૂરનો ભાયાત પણ થતો હતો એટલે તેને પણ આપણે મહામેઘવાહનના વંશમાંથી ઉતરી આવેલ[૨૮] ગણવો રહે છે હવે આપણે બે હકીકત અત્રે વિચારવી રહે છે એક તે વંશનું નામ મહામેઘવાહન કેમ પડયું તે, અને બીજી, તેના વંશને ઇતિહાસમાં જ્યારે ચેદિવંશ તરીકે ઓળખાવ્યો ત્યારે તે તેને કેવી રીતે બંધ બેસતું આવે છે તે પ્રથમમાં મહામેઘવાહન શબ્દ વિશે વિચાર કરીએ

મહારાજા કરકંડુ પોતે ગાદીપતિ થયો હતો ત્યા સુધી તો તેને પોતાને પણ ભાન નહોતું કે તેના માબાપ કોણ છે? પોતે કયા વંશનો છે? અથવા પોતે ક્યાંનો વતની છે? જેથી બનવા જોગ છે કે, ભાગ્યવશાત્ જ્યારે પોતે વંશ અને કલિંગનો સ્વામી બન્યો ત્યારે પૃ ૨૩૮ માં સૂચવાયલાં બે નામોમાથી એકનું નામ-કે બન્ને એક જ વ્યક્તિના નામ ઠરે તો તે બન્ને નામ-ધારણ કરીને ગજ્યારૂઢ થયો હોવો જોઇએ. પરંતુ જ્યારે તેણે અંગદેશ ઉપર ચઢાઇ કરી હતી અને તેના રાજા દધિવાહન સાથે યુદ્ધમા ઉતરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો ત્યારે પદ્માવતી સાધ્વી જે સંસાર અવસ્થામા કરકંડુની જનેતા થતી હતી તેણી તે સ્થળે ઉપસ્થિત થઇ હતી અને લડવાને તૈયાર થયેલ બન્ને ભૂપતિઓ બાપ દીકરો થાય છે તેવી ઓળખ કરાવીને યુદ્ધ વિરામ જાહેર કરાવ્યો હતો આ સર્વ હકીકતથી આપણે પરિચીત થઇ ગયા છીએ. મતલબ કે કરકંડુ પોતે રાજા દધિવાહનનો પુત્ર થતો હતો તે સ્થિતિ તેની જાણમા માત્ર તે સમયથી જ આવી હતી એટલે તે સમયથી પોતાનું નામ ફેરવીને પોતાના જનકના નામને અનુસરતું-એવું મેઘવાહન નામ ધારણ કરી લીધું હોય તે દેખીતું જ છે, એટલે તે સમયથી તે મહારાજા મેઘવાહન કહેવાયો, અને જ્યારથી તેના પિતા દધિવાહનનું મરણ થયું અને પછી તે અંગદેશ પણ કલિંગના અધિકારમાં આવી પડયો ત્યારથી તે, તે અધિકતર પ્રદેશનો સ્વામી બનવા પામ્યો તેની યાદગીરીમા પોતાના નામ સાથે મહા શબ્દનો ઉમેરો કરીને, તે મહામેઘવાહન કહેવાતો થયો હોય તો તે પણ સ્વભાવિક જ છે આ પ્રમાણે ખરી સ્થિતિ હોવાનું સભાવિત છે, છતા એક બીજી કલ્પના પણ મનમાં સ્ફુરે છે પરંતુ તે કલ્પના જ ગણી લેવી રહે છે કલિંગ દેશની હદમાં સમતશિખર નામે જૈન ધર્મનું તીર્થસ્થાન આવેલું છે અલબત્ત અત્યારે આ તીર્થધામની તળેટી વર્તમાન બંગાળા પ્રાતમા ગણાય

(૨૬) દૂરદૂરનો સગો થતો હોવાનું જે લખવું પડયું છે તે એટલા માટે જ કે, જો નજીકનો જ સગો થતો હોત તો કરકંડુની ગાદી જે તેના જમાઈના હાથમા ગઈ હતી તેને બદલે આ નજીકના સગાને જ મળી જાત તેમ કોઇપણ રીતે સગો-વંશનો ભાયાત-થતો હતો તે એટલા માટે સ્વીકારવું પડે છે કે, તે ક્ષેમરાજના પૌત્ર મહારાજા ખારવેલે કોતરાવેલ હાથીગુફાના લેખમા, મહામેઘવાહનના વંશમા ઉતરી આવેલ તરીકે પોતાને ઓળખાવેલ છે

મહામેઘવાહન નામની ઉત્પત્તિ માટે આગળ ઉપર ક્ષેમરાજનું વૃત્તાંત જુઓ

(૨૭) ચેદિપતિઓ મહામેઘવાહન બિરુદધારી હતા એમ કહેવાનો તાત્પર્ય છે તે વાત પુરાણકારોને પણ માન્ય હોય તેમ લાગે છે કેમકે જૈનસાહિત્ય સંશોધક પુ ૩ પૃ ૩૭૪મા તેના લેખક મહાશયે જણાવેલ છે કે જ્યા કોશલના 'મેઘ' ઉપાધિધારી રાજાઓનું વર્ણન છે તે કદાચિત્ આજ 'મહામેઘવાહન' ઉપાધિવાળા ખારવેલ વંશીઓનો નિર્દેશ છે

અને એતો હવે સિદ્ધ થઇ ગયેલુ જ છે કે કરકંડુ મહારાજ વિગેરે ચેદિઓ મહાકોશલમાથી જ કલિંગમા આવ્યા છે એટલે ઉપરની હકીકત તેને લાગુ પડતી જ છે.

(૨૮) ઉપરની ટીકા ન. ૨૭ જુઓ.

છે. પરંતુ તે સમયે તે સુવર્ણસિકતા નદીનો વિસ્તાર અતિ મોટો હતો અત્યારે જે જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ ઉજ્જયંત પર્વત–ગિરનારગિરિ પર્વત પૂર્વ સમયે સારાયે સૌરાષ્ટ્રના ભાગમાં ... વધારે ભાગમાં પથરાયેલ હતો પણ કાળક્રમે તેના શિખરો છૂટાં પડી ભિન્ન ભિન્ન નામે ઓળખાતો થયો હતો, તેમજ નાનાં નાનાં શિખરો અલગ થઈ પામ્યાં હતાં, તેમ આ સમતશિખર પર્વતની તળેટી[૧૪] પણ, તે સમયે ... [illegible] ... ની ૬૦ માઇલોને વર્તમાન ... [illegible] ... વગોપ–ચીલી[૧] ના સ્થાનો આવેલ છે તે આ સમાપ્ર પ્રિયદર્શિને તીર્થ ધામનો સ્મારક કરી, પોતાના ... [illegible] ... હતા છે ત્યાં આવી રહી હતી. એટલે સાર એ થયો કે આ સાબિતી પ્રદેશ ... [illegible] ... અને જ્વાળામુખી જાગ્રત હતો. તેથી તેને પાર્વતીય[૧૫] પ્રદેશ તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો. વળી કુદરતનો એક નિયમ જ છે કે જ્યાં જ્વાળામુખી ... [illegible] ... આદિ વિશેષ હોય છે ત્યાં વૃષ્ટિ–મેઘ પણ વિશેષ પ્રમાણમાં આવે છે તથા વાદળાં પણ ... [illegible]

થઈ જાય છે. એટલે કે મેઘવાહન શબ્દને અને પાર્વતીય પ્રદેશને ... [illegible] ... પ્રકારનો સંબંધ હોય છે જ આ મતલબને લઈને કદાચ મેઘવાહન શબ્દ આ પ્રદેશના અધિકારીને ... [illegible] ... કરીને મહારાજે પોતાના ઉપનામ તરીકે તે શબ્દ પસંદ કરી લીધો હોય. ઉપર જણાવેલ ને કારણથી ... [illegible] ... એને લીધે કરકંડુ મહારાજે પ્રિયદર્શિન ... [illegible] ... પતિ તરીકે ... [illegible] ... ઉપનામ ... [illegible] ... પરંતુ તે તેમનું જ ઉપનામ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. (વળી જુઓ હાથીગુફાના લેખના વિવેચનમાં આપેલ છે તે ઉપરથી ખાત્રી થશે.)

હવે બીજી સ્થિતિ વિચારીએ, કે જેમ નામની સાથે ચેદિવંશનું નામ જોડાયું છે. આ શબ્દને ... [illegible] ... ઉપરના ... [illegible] ... ની ઉત્પત્તિવાળા પરિચયમાં ... [illegible] ... સાર એ હતો કે ... [illegible] ... ઉપરથી તે ... [illegible] ... ચેદિવંશ નામ પોતાના ... [illegible] ... રાખ્યું હોય એમ. અને ... [illegible]

(૧૪) [illegible]

(૧૫) આ અને સ્થાનોનું ... [illegible] ... છે. ... [illegible] ... ઉપરથી પ્રકાશે છે.

(૧) [illegible]

... [illegible] ... (જુઓ ... [illegible])

(૨) [illegible]

(૩) [illegible]

... [illegible] ... છે.

(આ ... [illegible] ... નથી)

(૨૧) [illegible] ... છે.

'ચેદિવંશ' પડી ગયું હોવું જોઈએ બાકી ખરી રીતે ચેદિ નામ, નથી કોઇ દેશનું, જ્ઞાતિનું કે સ્થળનું આ પ્રમાણે મારી માન્યતા બંધાણી છે તેમ બીજી તરફ વિદ્વાનોની માન્યતા જે બંધાઈ છે તે નીચે રજુ કરૂં છુ કઈ વાસ્તવિક ગણાય તેમ છે, કે બન્નેમા કાંઈક સત્ય સમાયલું છે, તેનો વાચક પોતે સ્વયં નિર્ણય બાંધી લેશે તે આ પ્રમાણે છે

હાથીગુફાના લેખમા પ્રથમ પક્તિમાં જ ખારવેલ ચક્રવર્તી પોતાને અર (ઐલ) મહારાજ મહામેઘવાહન ચેદિરાજના વંશજ તરીકે સંબોધે છે આમાના મહામેઘવાહન અને ચેદિરાજ શબ્દના અર્થ સ્પષ્ટ છે, તેમ વળી ઉપરમા તેના ખુલાસા પણ અપાઇ ગયા છે ઐર શબ્દ માટે એક વિદ્વાને એમ સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે કે,[૩૨] Aira, a descendant of Irā or Ilā, identifies one of the main dynastic divisions to which the Chedis do belong according to the Puranas) (Pargiter J R A S 1900 p 11-26)= ઐર એટલે ઇરા અથવા ઇલાના વશજો (ગણાય) અને પુરાણોના કથન પ્રમાણે ચેદિરાજાઓ જે વંશની એક મુખ્ય પ્રશાખાના છે તે આ જ વંશ છે (જુઓ જ રૉ એ સો સને ૧૯૦૦ નું પુસ્તક) એટલે કે મુખ્ય વશ ઇરા-ઇલાનો છે અને તેની એક પ્રશાખામા આ ચેદિપતિઓ ઉતરી આવેલ સંભવે છે ચેદિવશનો ઉલ્લેખ સ્વતત્ર વંશના નામ તરીકે થયેલ નથી દેખાતો પરતુ સંભવિત દેખાય છે કે ઇગના વંશની શાખારૂપે તે હોય વળી चेत् નામના લોકો વિદર્ભ દેશમાં રહેતા હતા એમ વૈદિક ગ્રંથોમા લખાયલ નજરે પડે છે[૩૩] અને ચેત્ ઉપરથી ચેદિવશ શોધાયું હશે આવી અનેકવિધ યુક્તિઓથી તેનો સબંધ ગોઠવાય છે

એક બીજી વાત વિચારવા જેવી છે આ આખો લેખ મરહુમ પંડિત જયસ્વાલજીએ સ ૧૯૮૪માં 'નાગરી પ્રચારિણી' પત્રિકાના કાર્તિક માસમાં બહાર પાડયો છે જેનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા વિવેચન સાથેની સમજૂતિ જૈનસાહિત્ય સંશોધક ખડ ૩, અંક ૩, પૃ ૩૬૬થી આગળ પૃષ્ઠોમાં ઉતારાયાં છે તેમાં પૃ. ૩૬૯ મા જણાવાયુ છે કે, કેટલાક અંગોમાં લેખ ગળી ગયો છે, કેટલીક પંક્તિઓની શરૂઆતના બારેક અક્ષરો પત્થરનાં ચપતરાં સાથે ઉડી ગયા છે અને કેટલીક પંક્તિઓમાં વચ્ચે વચ્ચે અક્ષરો એકદમ ઉડી ગયા છે તથા ક્યાક પાણીથી ઘસાઇ ગયા છે ક્યાક ક્યાક અક્ષરની કોતરણી વધી ગઈ છે અને જળપ્રવાહ તેમજ બીજા કારણોથી ભ્રમોત્પાદક ચિન્હો ઉત્પન્ન થઈ ગયાં છે જ્યા સુધી ટાંકણાંની નિશાની છે અને કયા કાલકૃત ભ્રમજાલ છે એનો ઉકેલ કરવો એજ આ લેખનું રહસ્ય છે ઇ ઇ એટલે કહેવાનું એ છે કે, જેવા સ્વરૂપમા અને જેવા ભાગાર્થમા અત્યારે તેનાં વાચન અને ઉકેલ થઈ રહ્યાં છે તેમાં સુધારા વધારાને ઘણા સ્થાન છે તેમા આ ચક્રવર્તી ખારવેલના વંશની ઓળખ આપતું વાક્ય એકદમ પ્રથમ પંક્તિ માં જ અપાઈ ગયુ છે તે દેખાવમા તો અખંડ છે એટલે શેષ પક્તિઓમાં જેમ અક્ષરોની ત્રૂટી પડી ગઈ છે (જેમાંની કેટલીકની સુધારણા વિશેનું વિવેચન તથા સૂચન આગળ ઉપર આપણે હાથ ધરવાનાં છીએ) તેમ અત્ર થવા નથી પામ્યું પણ પાણીના ઘસારાથી, ટાંકણાવડે ઘડતર કરતાં હાથ છટકી જતા થયેલ વિકૃતિથી કે અન્ય કારણવશાત્ ઉત્પન્ન થયેલ ભ્રમોત્પાદક ચિન્હથી જે ફેરફાર થઇ ગયા છે તેવા આ પક્તિમાં પણ બની ગયા હોય તેમ સંભવિત છે એટલે આપણે તેના લિપિજ્ઞોને એમ સૂચન કરી શકીએ કે આ વંશની ઉત્પત્તિના સંભવિતપણા માટે જે સૂચનો આપણે કર્યા છે તેને અનુસરતું કોઈ વાચન તેમાથી ઉપલબ્ધ થાય છે કે કેમ તે વિશે તેઓ મહેરબાની કરી તપાસ ચલાવે

અત્યારે પ્રચલિત માન્યતા એવી બંધાયલી છે કે,

---

(૩૨) જુઓ જ બી ઓ રી સો. પુ ૧૩ સન ૧૯૨૭ પૃ. ૨૨૩

(૩૩) જુઓ ઉપરની ટી. ન ૪

આ મેરિયતનો સ્થાપક મહારાજ પ્રેમરાજ હતો એટલે કે તેને આદ્ય પુરુષ

આપેલી કથા — તરીકે ગણાવે છે કેમકે ગ્રામ્ય માનતી આવતીઓમાં તેનું સ્થાન

વળીઓમાં તેનું સ્થાન — પોતાના વંશની ઓળખ આપતાં (પંક્તિ ૧૬ થી) પોતાના દાદા પ્રેમરાજ અને પિતા હરિરાજનાં નામ આપ્યાં છે એટલે સહજ અનુમાન થઈ શકે છે કે પ્રેમરાજ તે પ્રથમ પુરુષ હરિરાજ તે બીજો અને આરેવ પોતે ત્રીજો પુરુષ હોય શકે, વળી આ અનુમાનને એક ઉપરથી સમર્થન મળી રહ્યું છે કે શિલાલેખની પંક્તિ ત્રીજાનો અંતિમ શબ્દ તરીકે આવેલો છે અને ત્રીજી પંક્તિના આરંભે 'પુરિસજુગે અણાવણ શબ્દ વપરાયા છે એટલે તરીકે પુરિસજુગેનો અર્થ ત્રીજી પેઢીએ આરેવ થયેલ છે એમ વાંચવાનો મેળ બેસારી દીધો. આમ ખરી રીતે ત્રીજી પેઢી તો અમારે કરવાનો નથી પણ ઉપરના શિલાલેખના વાક્ય વિચારવાળા પાઠ માનવાં અને કરવું પછી જેમ ૧ વાળા પારિભાષિક આપણે જે પરિસ્થિતિ વર્ણવી ગયા છીએ તે જ ખરી રીતે સ્થિતિ બની રહી હતી, એટલે આપણી વાત કે ઉપરની પંક્તિમાં 'પુરિસજુગે' શબ્દ જેમ આચાર્યશ્રી મૂળનાતિ વાપરી હતો. આ પ્રમાણે મેં ઊલટ સૂલટ રાખ્યો હતો. તેમાં અનુચિત નાશે તેને સમર્થન મળી ગયું છે સ. ૧૯૨૯ માં લાહોર મુકામે અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદનું પાંચમું અધિવેશન ભરાયું હતું તે સમયે બંગાળ-આસામ તરફના ડૉ. બુઆ નામના વિદ્વાને આરેવ મહારાજ મેઘવાહન એમ વાંચ્યો હતો, તેમાં તેમણે (જો હું ભૂલતો ન હોઉં તો) આરેવને

મેરિયતના આદ્ય પુરુષ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો કે ત્રિભાગે પ્રેમ અને નંબર ગોઠવી આપ્યાં એટલે કે પૂર્વેના ત્રીજા રાજાઓ વિશે તપાસ કરી જ રહે. તેટલામાં પુ. ૨ પૃ. ૧૧૭ ટી. નં. ૪૨માં અનુમાન પ્રમાણેના શાસિકનો મેળ પણ મળ્યો તેથી પ્રેમરાજ અને આરેવની બે પૂરતી નામ મળી ગયાં એટલે કરકંડુ મહારાજને મૂળ સ્થાપક સ્થાની પ્રમાણે, પ્રેમરાજનો નંબર બીજો અને આરેવનો નંબર ત્રીજો આવી ગયો. આ સંબંધ અને મુશ્કેલીને તે પછી અન્ય સ્થાનેથી આ બધું પ્રમાણભૂત મળી ગઈ (જુઓ[44] વિવેચન પાછળ વધુ ઉપરથી સમજી શકાશે) એટલે તે બાબતે સ્થાને હવે નિર્ણય થઈ ગયો છે અને આ ઉપરથી જે પાછળથી ઉભી થઈ ગઈ છે તેનું વર્ણન પુ. ૧માં કરવામાં આવી ગયું છે. ટૂંકમાં કહેવાનું કે, ચેદિ વંશની વંશાવળીમાં પ્રેમરાજનું સ્થાન પ્રથમ નહીં પણ બીજા નંબરે આવતું રહે છે.

તેનો મળેલી ચાલી ઈ. સ. પૂ. ૪૫૫ ગણાય છે અને ૨૬ વર્ષ[45] લગભગ રાજ ભોગવ્યું છે. એટલે તેના રાજ્યનો

તેનો રાજ્યકાળ અંત ઇ. સ. પૂ. ૪૨૯માં આવ્યો ઉમર તથા રાજ્ય હતો એમ ગણવું રહે છે[46] તે

વિસ્તાર — કેટલા વર્ષની ઉંમરે ગાદીપતિ બન્યો હતો તે હજીસુધી કળી શકાતું નથી. પરંતુ તેના સમયમાં તેને જે આપત્તિ આવી છે તથા પોતાનો પરાક્રમ દાખવવો પડ્યો, ધર્માનુરાગ અને જૈનધર્મના ઉત્કર્ષ માટે કર્યો તેનો ટુંકમાં વિચાર અનેક નીતિવર્ણન જેવા ઉપરથી

(૪૪) જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૨૫૪ ટી. નં. [illegible] આ પરિચ્છેદ ... [illegible] ... તેના પૃ. ૧ ... (ઈ. સ. ૧૩) ... પૃ. ... [illegible] તથા અન્ય વિદ્વાનોએ ... [illegible] ... [illegible]

પ્રતીત થાય તેવી જ ... છે.

(૪૫) વિદ્વાનોમાં આ ... [illegible]

(૪૬) જુઓ પુ. ૧ ... [illegible] ... વગેરે.

સામે પણ, ટક્કર ઝીલી તો ઝીલી પરંતુ અંતે ફાવવા દીધો પણ નથી, તે સ્થિતિ એવા અનુમાન ઉપર આપણને લઈ જાય છે કે તે પણ યુદ્ધકળામાં કુશળતા મેળવીને સારી રીતે રીઢો થઈ ગયો હોવો જોઈએ આ સંજોગમાં આપણે તેની ઉમર ગાદીએ બેઠો ત્યારે કમમાં કમ ૩૦ અને વધારેમાં વધારે ૪૦ની ટેવીએ તો ખોટું નથી છતાં સહિસલામતીની હદ જો ૩૫ની લઈએ અને તેમાં ૩૬ વર્ષનો તેનો રાજ્યકાળ ઉમેરીએ તો ૭૦ ઉપરનું આયુષ્ય તેણે ભોગવ્યું હતું એમ સિદ્ધ થાય છે

રાજ્યવિસ્તારની બાબત વિચારીએ ઉપર પૃ. ૨૩૯માં જણાવ્યું છે કે, તેણે સ્વતંત્રપણે રાજ-લગામ ગ્રહણ કરી ત્યારે બે સ્થિતિમાં તે હોવાનું કલ્પી શકાય છે કાં તો પોતે તદ્દન નવીન સ્વરૂપમાં જ પ્રગટી નીકળ્યો હોય, કે પોતે મગધસમ્રાટના સૂબા તરીકે તે મુલક ઉપર અધિકાર ભોગવી રહ્યો હોય પ્રથમની સ્થિતિ જો બનવા પામી હોય તો, તેના હસ્તક બહુ જુજ પ્રદેશ જ હોવો જોઈએ, અને બીજી સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હોય તો વંશ અને કલિંગદેશ એ બે પ્રાંતો તેની હકુમતમાં હતા જ એમ માનવું રહે બેમાંથી ગમે તે સંયોગ કલ્પો તોપણ એટલો તો સાર નીકળે જ છે કે, તેણે ગાદી ઈ સ પૂ ૪૭૫માં જમાવવા માંડી ત્યારે થોડી જ ભૂમિ તેના હાથમાં હતી અને જ્યારે નંદિવર્ધન—નંદ પહેલા સાથે ઇ સ પૂ ૪૬૮ આસપાસ[૩૭] યુદ્ધમાં તે ઉતર્યો ત્યારે તેણે તેમાં ઘણો વધારો કરી દીધો હતો હવે બીજી બાજુ આપણે 'ચેદિદેશની સીમા'નું વર્ણન કરતાં કહી ગયા છીએ કે, તે સમયે કલિંગદેશમાં, હાલના ઓરિસા પ્રાંતવાળા સબલપુર,પૂરી,અગૂલ અને કટક જિલ્લાઓનો સમાવેશ થતો નહોતો, એટલે કે કલિંગદેશની (નહીં કે કલિંગ સામ્રાજ્યની) હદ મહાનદી અને ગોદાવરી નદી વચ્ચેના સમુદ્રતટવાળો પ્રદેશ જ ગણાતી હતી ત્યારે નંદિવર્ધન અને ક્ષેમરાજ વચ્ચેનું યુદ્ધ—હાથી-ગુફાના લેખમાં વર્ણવાયલી જીનપ્રતિમાવાળો બનાવ-તો ઓરિસાના કટક મહાલમાં બનવા પામ્યો છે, કેમકે તે જીનપ્રતિમા નંદિવર્ધન તે પ્રાંતમાંથી ઉપાડી ગયાનું લખાણ મળે છે, એટલે સિદ્ધ થાય છે કે તે જગ્યા ઉપર તે સમયે મગધનો અધિકાર નહોતો જ. મતલબ કે, યુદ્ધનું મંડાણ થયું તે પૂર્વે તે બધળો ભાગ રાજા ક્ષેમરાજે પોતાના અધિકારમાં મેળવી લીધો હતો આ અનુમાનને જ એ ખી રી સો પુ. ૩ પૃ ૪૮૨ (જુઓ ઉપરમાં પૃ ૨૩૬ માં ટાંકેલું) વાળું વાક્ય સાક્ષીરૂપ થાય છે સાર એ થયો કે, કલિંગ પ્રાંતની ઈશાન ખૂણનો કેટલોક ભાગ, જેને ઉરીય પ્રાંતો[૩૮] કહેવાતા (અથવા જેને હાલ ઓરિસા કહેવાય છે) હતા તે પ્રારંભમાં કલિંગની હકુમતમાં નહોતા તે તેણે ૪૭૫–૪૬૮ના સાત વર્ષના ગાળામાં જીતી લીધા હતા અને કલિંગ સામ્રાજ્યની હદ, મહાનદીથી આગળ વધારીને તે હવે સુવર્ણરેખા નદી સુધી લંબાવી ગયો હતો કદાચ તેથી પણ આગળ વધી ગયો હોય તેમજ રાજકીય પરિસ્થિતિને સર્વ રીતે પહોંચી વળાય માટે પોતાની રાજગાદી પણ તેણે ફેરવી નાખી હતી વંશદેશના મુખ્ય નગરનું નામ બૌદ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી દંતપુર હોવાનું જણાય છે, જ્યારે કલિંગનું કંચનપુર હોવાનું મનાય છે પરંતુ મહારાજા ક્ષેમરાજ તે ખસેડીને વર્તમાન કાળે કટક જીલ્લામાં સમુદ્ર તટ ઉપર આવેલ જગન્નાથપુરીના તીર્થધામ પાસેના ચિલ્કા સરોવરના કાંઠે આવેલ સ્થાન ઉપર લઇ ગયો હતો તે સ્થાન તેણે નવું વસાવ્યું હતું કે અસલ હતું તેને સમૃદ્ધ બનાવ્યું હતું તેમજ શું નામ તેણે તેને આપ્યું હતું તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય એવું નથી જ પરંતુ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના

(૩૭) આ સમય માટે જુઓ પુ ૧ પૃ ૪૦૦ની સમયાવળી તથા તેમાં આપેલી સાહેદો

(૩૮) આને ઉરીય પ્રાંતો કે ઉઙ પ્રાંતો કહો નામ ગમે તે આપો, પણ જે પ્રજા તે સમયે ઓરિસ્સા પ્રાંતવાળી ભૂમિમાં વસી રહી હતી તે પ્રજાનો મુલક, એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે એટલું સમજવું આ પ્રાંતની અગત્યતા તેને અને તેના ધર્મને માટે શા માટે ઘણી દેખાય હતી તે માટે આગળ વર્ણન આપવામાં આવશે,

શિશુપાલ ઉપરથી તેનું નામ તનસુલીનગરી[1] પડયાનું જણાય છે.

રાજધાની તરીકે આ સ્થાન જ શા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું તથા બીજા કારણોમાં કહીએ તો આ સ્થાનનું મહત્ત્વ તે સમયે કેટલું અંકાતું હતું તે કલીંગ ઉપર પ્રભાવ પાડવાની પણ અગત્યતા છે. જો તે સમજાય તો મગધપતિ અને કલિંગપતિ માટે વારંવાર જે યુદ્ધની યોજના થયા કરી હતી તેનું કારણ આપોઆપ ઉપજી આવે છે. પરંતુ તે વિષયનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક આગળ આપવાનું છે એટલે આટલો ઈસારો કરીને બીજા મુદ્દા ઉપર આવીએ કે આ સ્થાનની પસંદગી—રાજપાટની ફેરબદલી—તેણે કરી હતી કે રાજા ખારવેલે? મિ. કલીંગ એવા અનુમાન ઉપર દોરાઈ જાય છે કે તે સ્થાન ખારવેલની પસંદગીનું હોવું જોઈએ, કેમકે ગમે તેવી જે નહેર રાજા નંદિવર્ધને ખોદાવી રાખી હતી તે તેણે જ લંબાવીને પોતાના નગરે આણી હતી. પરંતુ હાથીગુફાના લેખની જે પંક્તિ (જુઓ છઠ્ઠી)માં આ સમાચાર છે તેમાં કે તેની પૂર્વેની કોઈ અન્ય પંક્તિમાં તેણે તે પ્રાંત છતી લીધો હોય એવી માહિતી નીકળતી નથી. એટલે તેના પૂર્વેના બે રાજા—ક્ષેમરાજ પિતા કે દાદા—માંથી કોઈએ તે પ્રદેશ છતેલો હતો એમ સાબિત થયું. તેમ તેના પિતા વૃદ્ધિરાજના સમયે પ્રાચીન ધારાધોરણ કેવું હતું કે શાસન હતું તે વિષેની કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતી નથી. વળી તેનો રાજ્યકાળ, ક્ષેમરાજની તુલનામાં અલ્પ છે એટલે તેણે પ્રદેશો છતવા જેટલો સમય મળ્યો હોય તેમ માની શકાતું નથી. તેમ મગધની બીજી રાજકીય સ્થિતિ તથા તેની ઉપર જોતાં પણ તે અનામ તેના રાજ્યે જીતેલો હોવાનું અસંભવિત જણાય છે. એટલે એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે મહારાજ ક્ષેમરાજના સમયે જ નવું નગર વસાવ્યું હતું અને કેમકે તે કલીંગ છે. મિ. તેણે જનાવેલું શૌર્ય અને આજીવને છતી લેવાં તેણે યુદ્ધ તથા બીજી બાજુ હાથીગુફાના લેખમાંથી જણાય છે કે રાજા નંદિવર્ધન કલિંગમાંથી જિનપ્રતિમા ઉપાડી ગયો છે એટલે કે તે વખતે પણ જિનપ્રતિમા રાજ્યદ્વારે બિરાજમાન થયેલી હતી જ.

આ પ્રમાણે કલિંગ સામ્રાજ્યની હદ ઉત્તરે સુવર્ણરેખા નદી કે તેથી પણ આગળ વધી હોય, દક્ષિણે ગોદાવરી નદી, પૂર્વમાં સમુદ્રતટ, અને પશ્ચિમે વરાડ—એટલે છત્તીસગઢ ઇલાકો અને મધ્ય રાજ્યપ્રાંતો પ્રદેશ—સુધી લંબાઈ હોય એમ સાબિત છે. વળી પશ્ચિમે અશ્મકનો કોઈ ભાગ તેણે છતી લીધો હતો કે કેમ તે જણાયું નથી. જો કે મિ. તો નંદિવર્ધનના રાજ્યસમયે સિદ્ધ થઈ ગયું છે કે તેણે વરાડના મહારથીઓને છતી લીધા હતા. એટલે આ અશ્મક પ્રદેશ તાબે જ હતો એમ માની શકાય. તેથી અશ્મકનો સમાવેશ કલિંગ રાજ્યમાં નહીં જ હોય એમ હાલ તો માની લેવું પડે છે.

નંદિવર્ધન મિ. વખત (મ. સં. ૬. ૪૧(?)) કલિંગ ઉપર ચડાઈ કરીને જ્યારથી જિનપ્રતિમા ઉપાડી ગયો ત્યારથી તેને, તેમજ ક્ષેમરાજને બન્નેને અરસપરસ ખાનગી વૈર થઈ ગયું હતું કે એકબીજાથી કેમ ગાંઠ્યું જાય તેમ નથી. એટલે પોતાના ક્ષત્રવંશ ટકાવી એકબીજાનું નામ કંઈ લીધું નથી જ. જેથી કહેવું પડે કે રાજા ક્ષેમરાજે પોતાનું કેમ ક્ષત્ર શાન્તિપૂર્વક રાજ્યકીય કરવામાં જ ખ્યાલ કર્યું હતું.

કલિંગની રાજધાની

મહારાજ મહામેઘવાહન ભિક્ષુરાજાધિપતિની ગાદી ઉપર રાજા ક્ષેમરાજ આવ્યો છે. તેમનો અશોક મગધમાં થયેલ છે તથા તેઓ તેના વંશ અને કલિંગ—દેશમાં જ ગૌરવ આવ્યા હતા. તેમના વંશ કેતુની રાજધાની કંચનપુર (જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૧૪૧) અને કલિંગની રાજધાની કનકપુર (તેજ પુરે) હોવાનું આપણે કહી ગયા

(૧) તનસુલીન નામ વંચાતું હોય તેના કારણ કે પ્રદેશમાં આ નહેર—નાળવાળા આણી હશે તે પ્રદેશનું નામ હોય એમ અનુમાન થાય છે (તે માટે હાથીગુફાના લેખમાંની પંક્તિ ૧૨ વિવેચન જુઓ.)

છીએ વળી વંશદેશનું સ્થાન વર્તમાન કાળે છત્તીસ ગઢ અને બસ્તર રાજ્યવાળા પ્રદેશમા હોવાનુ જણાવ્યુ છે એટલે દંતપુર શહેર તે સ્થાનમાજ ક્યાંક આવ્યુ ગણાશે, જ્યારે કલિંગની હદ વર્તમાન મહાનદી અને ગોદાવરી વચ્ચેના પ્રદેશમા જ સમાઈ જતી હતી, એટલે કચનપુરનુ સ્થાન તે વિસ્તારમાથી કદાચ અન્ય સ્થળે પણ હોય અથવા મહાનદીના મુખવાળા પ્રદેશમા પણ હોય પરતુ તે બાબત અનિશ્ચિત હોવાથી આપણે તે વિશે મૌન સેવ્યુ છે અલબત્ત પાછળથી, એટલે ક્ષેમરાજે મહાનદીની ઉત્તરમા આવેલ ઓરિસ્સાનો પ્રાંત જીતી કરીને જ્યારે સુવર્ણરેખા નદી સુધી કલિંગની હદ લબાવી હતી, ત્યારે તો તેની રાજધાની મહાનદીના મુખ પાસેના ચિલ્કા સરોવર વાળા પ્રદેશમા હતી જ પરતુ અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે, ત્યાં આગળ રાજધાની અગાઉથી જ હતી કે મહારાજ ક્ષેમરાજે કરી હતી તેની બરાબર ખાત્રી મળતી નથી બનવા જોગ છે કે, મહારાજા કરકડુના સમયે પણ તે પ્રદેશમાં જ હતી એટલે ક્ષેમરાજે સ્વતંત્રતા જાહેર કરી ત્યારે પણ ત્યા જ હશે બાકી એટલું સંભવિત છે કે, જો સ્થાનની ફેર બદલી કરવામાં આવી જ હોય તો બહુ લાંબે દૂર નહીં જ થઇ હોય પણ પચીસેક માઈલના અંતરમા જ થઈ હશે

ઉપર પ્રમાણે મારૂં મતવ્ય છે, સાથે વિદ્વાનોના મતવ્ય પણ જાણી લેવા જરૂર છે, તેથી જે વાચવામાં આવ્યુ છે તે અત્ર રજુ કરીશુ જ્યારે ચેદિ, અંગ અને વંશ નામ વિશે ભિન્ન ભિન્ન મત પડયા છે ત્યારે સ્વભાવિક છે કે તે દેશની રાજધાનીના સ્થાન વિશે તો મતભેદ પડે જ એટલે તેમની માન્યતામા કેટલુંક અંતર દેખાશે જ કોઇકના મતે તેના નામ કચનપુર૪૦, કપિલપુર૪૧, દંતપુર૪૨, અને મણિપુર૪૩, હતાં, તથા તે સર્વેના સંભવિત સ્થાન વર્તમાનના જગન્નાથ૪૪, વિજયનગર૪૫, રાજમહેંદ્રી૪૬, અને રાજનગર શહેર તરીકે ગણાવ્યાં છે જ્યારે કોઈ કે એમ પણ જણાવ્યુ છે કે૪૭ કલિંગના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા એક ઉત્તર અને બીજો દક્ષિણ, ઉત્તરની રાજધાની સિંહપુરમાં અને દક્ષિણની કપિલપુરમા હતી; વળી મહાભારતમાં તેના પાટનગરનું નામ રાજપુરી૪૮ કે યયાતિનગર૪૯ હોવાનું પણ એક વિદ્વાને જણાવ્યું છે આ પુસ્તકના લેખકે તો બીજો પણ કેટલાંક સૂચનો કર્યા છે, જેનો સાર આ પ્રમાણે નીકળતો કહી શકાય જો કે તેમણે ખારવેલનો સમય આંકીને તે સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે પરતુ આપણે તેને ક્ષેમરાજના રાજપાટ તરીકે ગણીએ તો કોઇ મહત્ત્વનો ફેરફાર તેથી થઈ જાય છે તેમ કરવાનું નથી કેમકે ઉક્ત બન્ને રાજવીઓના સમયે રાજ્ય વિસ્તારમા ભલે ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે છતા તેમણે રાજનગરનું સ્થાન ફેરવી નાંખ્યુ હતુ એવુ ક્યાય નોંધાયુ નથી તેમના મત પ્રમાણે (જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ ૪) પિતુન્દકદર્ભ નામ પણ છે, તેમ યયાતિનગર (પૃ ૭) જેને પાછળથી આદિનગર કહેવાયું છે અને

(૪૦) ઉપરના વર્ણનમા જુઓ તેને ચિલ્કા સરોવર વાળા પ્રદેશમા ગણાય એટલે જ્યા જગન્નાથપુરીમા હોવાનુ મનાય છે ત્યાં, વિશેષમા આગળના પરિચ્છેદે જુઓ.

(૪૧) જ ઑ હિ રી સો. પુ ર ભાગ ૧ પૃ ૩ (તેમા લખ્યું છે કે, ઉત્તર કલિંગની રાજધાની સિંહપુરમા અને દક્ષિણની રાજધાની કપિલપુરમા હતી)

(૪૨) જુઓ જ આ હિ રી સો પુ ર ભાગ ૧ પૃ ૨૨ તેમા આ દંતપુરને જગન્નાથપુરીના સ્થાન તરીકે જણાવ્યું છે તેમા બુદ્ધને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પૂજાતા હોવાનુ વિધાન કર્યું છે વળી જણાવે છે કે, સિંહપુર (The city of Lion) નામ ફેરવીને દંતપુર (The city of Tooth) નામ પાડવામા આવ્યું છે. (કારણ નથી જણાવ્યું પણ સમન્વય છે કે, જે એવી માન્યતા અત્યારે પ્રચલિત છે કે, ત્યા બુદ્ધ ભગવાનના અવશેષમાના દાંત સંરક્ષાયા છે તે ઉપરથી આ નામ રખાયું છે)

(૪૩) ઉપરની ટી ન ૪૧ વાળુ પુસ્તક જુઓ.

(૪૪) ઉપરની ટી ન ૪૦, ૪૧ તથા ૪૨ જુઓ

(૪૫) રે વે વ પુ ર પૃ ૧૦૭ ટી ન. ૬૦ જુઓ

(૪૬) ઉપરની ટી ન ૪૫ જુઓ

(૪૭) ઉપરની ટી ન ૪૧ જુઓ

(૪૮) જ આ હિ રી. સો. પુ ર ભાગ ૧ પૃ. ૨

(૪૯) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૭

જે હાલનું ગણી નથી પરંતુ ગોનપુર શહેર ગણાય છે તે પણ છે તેમ (પૃ. ૧૫) હાલના ધોલી ગામે જ્યાં પ્રિયદર્શિનનો ખડકલેખ છે તેની પશ્ચિમે થોડેક દૂર કલિંગ નગરીને ગણાવી છે (પૃ. ૨૩) વળી વર્તમાન પુરીથી લગભગ ૮ થી ૧૦ માઈલ, અને તેટલું જ દૂર ચિલકા સરોવરથી ? ધૌલી અને કોર્ણાક આવેલ છે તેને પણ કલિંગનગરીનું સ્થાન કહે છે. વળી અન્ય સ્થાને[૫૦] એમ નોંધ લીધી છે કે કલિંગની રાજધાનીનું નામ પીઠુંડ હતું ત્યારે એક બીજા લેખક[૫૧] પેરા ગ્રીક એલચી મેગેસ્થીનીઝનો આધાર લઈને તેનું નામ પાર્થિલિસ (Parthilyse) જણાવે છે આ પ્રમાણે જેને જે કાવ્યું અને ધાર્યું તેનું નામ જણાવ્યું છે. ગમે તે સ્થાન હો પરંતુ તેની જગ્યા વર્તમાન જગન્નાથપુરીથી ૨૦—૨૫ માઈલના અંતરમાં જ હોય એમ મોટા ભાગનો મત થયો છે

જ્યાં શિલાલેખો જેવા અગત્ય, આધાર અને આદર ધરાવતા પુરાવા મળી આવતા હોય ત્યાં અન્ય સાધનો શિલાલેખની અપેક્ષામાં ઉતરતા તેનો ધમ અને જેનું રહેતું જ નથી. તેથી ધ્યાનમાં રહેલું મહત્ત્વ નિઃશંકપણે કહી શકાય છે કે તે પોતે જૈન ધર્માનુયાયી હતો. શિલાલેખમાં તેના વંશનો મૂળ સ્થાપક મહામેઘ કહ્યો છે, તે ધર્મનો અનુયાયી હતો એટલું જ નહીં પણ પોતે રાજ્યપાટ છોડીને જૈનદીક્ષા લઈ સાધુ બન્યો હતો તથા કૈવલ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી મુક્તિપદને પામ્યો હતો. એટલે આખા શિલાલેખના અતિ પ્રારંભમાં તેની ગણાવી[૫૩] કરવામાં આવી છે. એનો ખુલાસો આગળ ઉપર હાથીગુફાના લેખનું વર્ણન કરતાં આપવામાં આવશે મતલબ કે એમ વંશનો આદ્યપુરુષ જૈનધર્માવલંબી હતો, હાથીગુફાનો કર્તા રાજા ખારવેલ એ હતો તેમ મહારાજા ક્ષેમરાજ પણ જૈન જ હતો. એટલે કે આખા વંશનો ધર્મ જૈન હતો એમ સાબિત થયું રહે છે આટલું તેમના ધર્મ વિષે ટુંકમાં જણાવી દીધું. વળી વિશેષ આગળ ઉપર કલિંગપતિ પ્રકરણના વર્ણનમાં જણાવીશું. હવે તેમના ધર્મને અને રાજનગરના સ્થાનને શું સંબંધ હતો તે હકીકત આગળ ઉપર વિચારવાનું પૃ. ૨૪૪ માં કહી આ બીના તે મુલતવી રાખીએ.

પ્રાચીનકાળ અનેકવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે વર્તમાનકાળે નરેન્દ્રોને ભૂમિ મેળવવાને જેટલો પ્રયાસ કરવો પડે છે તેટલો પ્રાચીન સમયે નહોતો જ તેમ આ હકીકત શિલાલેખોને આધારે સ્પષ્ટ પુરવાર કરી બતાવાઈ છે. એવી રીતે પ્રાચીન સમયના સમ્રાટોએ શિલાલેખો ઉપર પોતાનું નામ તો નાખ્યું નહીં, પણ નામ સુદ્ધાંત[૫૪] કોતરાવ્યું નથી જે કોઈ તેઓ કોતરાવવાનું વિશેષ પસંદ કરતા તે તેમના ધર્મના અમુક અમુક લાક્ષણિક ચિહ્નો ચિન્હો જ[૫૫] આ પ્રમાણેની તેમની મનોદશામાં જે પરિવર્તન થતાં ગયું છે અને નામ તથા વર્ણન કોતરાવવા લાગ્યા છે તે, જેમ જેમ આધુનિક કાળ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ—ઉત્તરોત્તર વધુ—ધારે જ મુખ્યત્વે[૫૬] સમજવું. તેમજ ધાર્મિક પ્રકરણ

(૪૯) જ. બે. બ્રા. રો. પુ. ૮ પૃ. ૬

(૫૦) એ. ઇ. પુસ્તક પુ. ૨ પૃ. ૬૬

(૫૧) જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૧૭૭ ટી. નં. ૫૧

(૫૨) એમ લિખાય આ સ્થિતિ ઉપરથી ચાલે છે તેમ ધારવું પ્રિયદર્શિને તો આખા વર્ષીને તેની પ્રકૃતિ પ્રમાણે કૃતિઓ તેજ પ્રમાણ ઉચિત કરેલી હતી. જેવી કે, પ્રજાકરણ મૂર્તિઓ, તેમજ વળી મૂર્તિઓ, જે તેણે કોતરાવી કઢાવ્યાં સાધારણ કૃતિઓ, મૂર્તિઓ બનાવી, વગેરે લીધી હતી. (આ પ્રમાણે લીધે જ પ્રિયદર્શિનના સમયની કોઈ પ્રતિમા હજી—હવે મળી આવી—હોય તો ? નિશાન છે જ નહીં. જુઓ પ્રિયદર્શિનનું વૃત્તાંત)

(૫૩) જુઓ પુ. ૧ દ્વિતીય પરિચ્છેદે સિક્કા ચિત્રોનું વર્ણન.

(૫૪) આ પ્રમાણેની—મૂર્તિઓની—અમારી માન્યતા છે તો કેટલી સુધી છે તે જે કોઈ જાણવા ઇચ્છે તે પુ. ૧ના પ્રથમ તથા દ્વિતીય પરિચ્છેદ જુઓ છે કે જેઓ તેમાં સિક્કાચિત્ર

સંસર્ગમા આવી તેમની સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કર્યું[૫૬] છે તે પણ કાંઇક અંશે સમજવુ

સિક્કામાં તો માત્ર ચિત્ર જ કોતરાવવાના હોય છે એટલે તે બિના નજીવી કહેવાય છતાયે તેમા જ્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ પોતાની ધર્મ પ્રત્યેની લાગણી વ્યક્ત કરવાની ચિવટ ધરાવતા હતા ત્યારે, જ્યા ખુદ ધર્મરક્ષણનો અથવા ધર્મના અવલબનરૂપ તે ધર્મના ઇષ્ટદેવની પ્રતિમાનો સવાલ ઉભો થતો હોય ત્યા તો તેઓ શુ શુ ન કરે? અરે કહો કે પ્રાણાર્પણ કરવાને પણ જરાયે પાછી પાની ન કરે-તે સમજી શકાય તેવુ છે આ કથનની ખાત્રી મહારાજ ક્ષેમરાજના જીવનમાથી જવલતપણે ગળતી રહે છે

ક્ષેમરાજના ધર્મને—અથવા તે આખાયે વશના ધર્મને—અને તેના રાજનગરના સ્થાનની મહત્ત્વતાને તેમજ હાથીગુફાના લેખકોતરને પણ, તે ધર્મ સાથે અતિ ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે આ સબધનું મહાત્મ્ય પ્રથમ સમજી લેવાયુ હોય તો જ તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી સ્થિતિ સહજમાં સમજી શકાય હાથીગુફાને લગતી જે બિના જણાવવી જરૂરી લાગે છે તે ત્યાં કહેવામા આવશે અહીં તો પાટનગરના સ્થાનની ઉપયોગિતા અને જીનપ્રતિમા પ્રત્યે તેણે બતાવેલું બહુમાન-એ બે પ્રશ્નો નંદિવર્ધન સાથેના યુદ્ધ પરત્વે સકળાયલ છે એટલે તે બે મુદ્દાને આશ્રયીને જ જે કહેવાનુ હોય તે કહી દેવુ રહે છે જૈન સપ્રદાયને લગતી આ હકીકત છે એટલે તે ધર્મવાળાને તો ખ્યાલમા તે હોય જ, પરતુ જૈનેતર વાચકો માટે ટૂકમાં જણાવીએ તેઓ પોતાના ધર્મપ્રવર્તકોને તીર્થંકર નામથી સંબોધે છે તેઓની સંખ્યા ચોવીસની છે તેઓ જ્યાં નિર્વાણ પામ્યા છે તે સ્થાનને[૫૭] તીર્થભૂમિ તરીકે ગણે છે ઉપરના ચોવીસમાથી વીસ તીર્થંકરો સમતશિખર નામના પહાડ ઉપર અને બાકીના ચાર પૃથક પૃથક સ્થાને મુક્તિપદને વર્યા[૫૮] છે સમેતશિખર ઉપર જે છેલ્લા તીર્થંકર મોક્ષે ગયા છે તેમનું નામ પાર્શ્વનાથ છે આ ઉપરથી આ પહાડને 'પાર્શ્વનાથ પહાડ' તરીકે પણ સામાન્ય રીતે ઓળખાવાય છે હવે સમજાશે કે જૈન પ્રજામા આ પાર્શ્વનાથ પહાડનું મહાત્મ્ય શા માટે વધારે અંકાય છે આ એક સ્થિતિ થઈ બીજી હકીકત એમ છે કે, જૈનો ચોવીસે તીર્થંકરોને એક સરખા જ ઉપકારક પુરૂષો ગણીને પૂજે છે, પરતુ પોતે કોના શ્રાવક—ભક્ત ગણાય તે માટે એક નિયમ ઠરાવાયેલ છે. જ્યારથી પ્રથમ તીર્થંકર પોતાની પ્રરૂપણા આપવી શરૂ કરે ત્યારથી માંડીને બીજા તીર્થંકર પોતાનો ઉપદેશ આપવો આરંભે તે સમય વચ્ચેના આખા ગાળામાં જે જે જૈન પ્રજા હોય તે બધી, પ્રથમ તીર્થંકરના શાસનમાં ગણાય પછી તે ગાળામાં પ્રથમના તીર્થંકરની શરીર દેહે હયાતી હોય યા નહીં આ નિયમને આશ્રીને, પાર્શ્વનાથ તીર્થંકર જેમનો આંક ત્રેવીસમો છે તેમના સમયથી[૫૯] એટલે ઈ સ પૂ ૮૭૭થી, મહાવીર જેમનો આંક ૨૪મો છે તેમને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ ત્યાંસુધી, એટલે ૪ સ પૂ

(૫૬) પુ ૩ મા અવતિપતિ રાજા નહપાણનું વૃત્તાત તથા પુ ૨ માં તેના સિક્કા ચિત્રનુ વર્ણન જુઓ

(૫૭) આ સિવાય બીજા સ્થાનોને પણ તેઓ તીર્થભૂમિ-કલ્યાણક ભૂમિ-કહે છે અને પૂજે છે તે માટે જુઓ પુ ૨ પૃ ૩૭૧ ટી ન ૫૩

(૫૮) આ સ્થાનો કયા કયા ગણાય છે તે માટે જુઓ પુ ૨ પૃ, ૩ ૨ ટી ન ૨૮ તથા પુ ૧ પૃ ૨૯૬ ટી. નં ૧૭

(૫૯) જ્યારે કૈવલ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ તીર્થંકરપદને-અર્હત્પદને પ્રાપ્ત થયા કહેવાય તે પહેલા એટલે સસારી હોય કે, દીક્ષા લઈને મુનિપણે વિચરતા હોય તો પણ તેમને તીર્થંકર કે અર્હન્ તરીકે ઓળખાવાય નહીં તેમને બહુ ત્યારે દ્રવ્ય તીર્થંકર કહેવાય, ભાવી (ભવિષ્યના) અથવા ભાવ તીર્થંકર (તીર્થંકરનો આત્મા) પણ કહેવાય પરતુ ખરા તીર્થંકર તરીકે તેમને સન્મનાય નહીં

આ પ્રમાણે પાર્શ્વનાથનુ કૈવલ્યજ્ઞાન, તેમણે ઇ સ પૂ ૮૭૭ મા (જુઓ પુ ૧ પૃ ૯૭) દીક્ષા લીધા પછી કેટલાક દિવસો બાદ થયું છે એટલે ઉપરના હિસાબે તે દિનથી જ તેમને અર્હન્ પાર્શ્વનાથ કહેવાય તે પહેલા નહી જ.

જ્યાં સુધી[૧] ? ? મનુષ્યો, માળીઓ, માતા કે માલિકો એમ મનાતો મનુષ્ય હોય પોતાને પાર્શ્વનાથના ભક્ત તરીકે ન મનાય. આ ઉપરથી સમજાય છે કે મહારાજ કરાકુના રાજ્યારોહણનો સમય ૪ સ. પૂ. ૫૫૮ હોય તે પોતાને પાર્શ્વનાથભક્ત તરીકે ન મનાવતો હતો એટલે જૈન પાર્શ્વનાથ પ્રભુ તરફ હરખના ઉમંગ પ્રેમમાં અને ધર્મબુદ્ધિથી સુખે તે તુરત સમજી શકાય. તેમાં પણ તે પ્રજાની તરફથી પોતાના જ મહાધિકારવાળા પ્રદેશમાં મળી રહી હોય તો તેની પ્રેમભક્તિની મીઠાશ કેવી પ્રોત્સાહિત ને સ્થિતિ વર્ણવવા કરતાં મનમાં કલ્પી શકાય તેવી છે. વળી આપણે એમ પણ જાણીએ છીએ કે તે સ્થાને પાર્શ્વનાથ પ્રભુની તરફથી, જ્યાં સમ્રાટ બિંબિસારે પોતાનો પ્રીતિનો અભિષેક ઉજવ્યો હતો ત્યાં હતી[૧૧] તેમ આ સ્થળ મગધના મહાપ્રદેશમાં જ હતું. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુનો મેળ આમ બેસાડી હવે વાચકવર્ગને ખાત્રી થશે કે આ પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું અને પાર્શ્વનાથ નામનું કેટલું કેટલું મહત્ત્વ મગધપતિઓએ પોતાના અંતરમાં રાખી રહ્યું હોવું જોઈએ.

આ સર્વ કારણને લઈને જેમ શિશુનાગવંશી રાજા ઉદયાશ્વે પાટલીપુત્ર (મહિમ નગરી)ને ઉત્તમનિમા પધરાવી હતી[૧૨] તેમ મહારાજા કરાકુએ પણ પોતાના રાજ્યમંડળ, જૈન ની રાજધાનીમાં મંદિર બનાવીને કે બનાવડાવીને શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા[૧૩] પધરાવી હતી. અને પોતાને કલ્યાણાર્થ સ્વમંદિર બિંબ તેની શાંતિઓ કરતો હતો. હવે સમજી શકાશે કે આ આધારે પ્રદેશની તેમજ નામ કરીને તેમ રાજનગરના સ્થાનની કેટલી કેટલી મહત્તા હતી.

મહારાજ કરાકુના સર્વનાશ પછી આખો મુલક તેમ મગધની હકુમતમાં આવી ગયો હતો, એટલે મગધપતિના મનમાં તો પોતાને પૈતૃક જ તે સર્વ છે એમ લાગ્યા કરે તે સ્વાભાવિક છે. વળી પ્રભાવશાળી મહારાજ હતા ત્યારે પણ મગધપતિઓને ઉપર ચીડ થવાનું કારણ નહોતું જ કેમકે તે સમયે પણ આ પ્રદેશ એક રીતે તો પોતાની માલિકી હતો એમ કહી શકાય. પરંતુ જ્યારે મહારાજ કેશવને સ્વતંત્ર નહેર કરી કે મગધપતિને નમવું છોડી દીધું ત્યારે તે કેવું છે.

વળી જેમ મગધપતિઓ અવંતીની તેમાં છે તેમ[૧૪] મગધપતિઓ પણ તે જ ધર્માનુયાયી હતા એટલે બન્નેને તે સ્થાન પરત્વે—તેમજ ત્યાંની મૂર્તિ પ્રત્યે પ્રમાણિક હોવ તો તે માટે તો ખાસ કરીને—મમત્વ હોય જ. એથી ક્ષેમરાજ સ્વતંત્ર થવાથી તેના હૃદયમાં શાંતિ આવે અને મગધપતિને ઉશ્કેરાટ થયા કરે તે દેખીતું છે. મહિમનગરને આ કારણને લઈને પણ જ તકરારથી આ રહી હતી. પરંતુ તેની સ્થિતિ અતિ ટોચે થઈ રહી હતી કેમકે રાજા ઉદયન અને મહારાજ ક્ષેમરાજ એક જ ધર્માવલંબી સમ્રાટો હતા, તેમ અન્ય પણ હતા તો ખરા જ. આ તે સમયના સમ્રાટ રાજ મુનિની માનસિક સ્થિતિને લીધે તેઓ પ્રથમ હુમલો ન કરવાનું નક્કી કરેલ હતું. જ્યાંસુધી તે વાતનો નિવેડો ન આવ્યો ત્યાંસુધી ત્યાં પણ પ્રયાસ કરીને તેમ એમ રહ્યું જ હતું. પરંતુ પ્રજાજનોને રાજપુરુષોએ ભારે ઉશ્કેરણી કરી એથી તેઓ રાજ્યાધિકારીઓ પણ ટકી

(૯) મહારાણી ખળખામ કોઈ લીધી સી. ઈ. સ. પૂ. ૫૨૫ માં થયો છે. આ દેવ સમ ઈ. સ. પૂ. ૫૫૯ મા થયું છે એટલે કે આ વર્ષના મગધમાં કેમકે તો ૪ થી ન મિલાવી શકાય તેમ તેના કે મરણ પર્યંત પણ એ કે ... ઈ. સ. ... અપિ પુ. ૨ ... ઉ. ...

(૧૧) ડૉ. ધ્રુ. પુ. ૨. પૃ. ૩૩૬ વગેરે તેનું વર્ણન કરવામાં પૃ. ૨ ... સ ...

(૧૨) પ્રતિમા એમ નહીં ... તેનું ... નથી તેમ. આ પ્રતિમા વાત નહીં જ કેમ ... કે ... તેમ પણ ... ઈ.સ. ... હતી તે ... અપિ.

(૧૩) અપિ. પુ. ૧ ૧ ૨ ૨ ...

(૧૪) પુ. ૧ માં મગધપતિ ... રાજાઓ ... અપિ.

પોતાનું મનધાર્યું કરી લેવાનો નિર્ધાર કર્યો મગધમાં સુવ્યવસ્થિત કરવા જેવું હતું તે કરીને તુરત ક્ષેમરાજ ઉપર ચડી ગયો બન્નેને જબરદસ્ત યુદ્ધ થયુ કેટલોક સમય વીતી ગયો છતા નિશ્ચયપૂર્વક પરિણામ આવી ન શક્યું તેવામા કેમ જાણે નંદિવર્ધનને વરમાળ અર્પવાની કુદરતની જ ઇચ્છા ન હોય તેમ, અચાનક મગધમાં અતિવૃષ્ટિ થઈ સોન નદીમા પૂર ઉભરાયા અને રાજનગર પાટલિપુત્ર ભયમાં આવી પડ્યું તે સમાચાર નંદિવર્ધનને કાને પહોચતા, અધવચે જ સમરક્ષેત્રનો ત્યાગ કરીને તેને પોતાના વતન તરફ વિદાય લેવી પડી અધકચરી છતની એ ધાણી તરીકે, રાજા ક્ષેમરાજને કે દેશને તો કાંઈ હીણપત પહોચાડી શક્યો નહીં, પરતુ પાર્શ્વનાથની જે પ્રભાવિક જીન-મૂર્તિ હતી તે પોતાની સાથે ઉપાડી ગયો પછી તો તેને અનેક કારણોને લીધે (તે માટે જુઓ પુ ૧ તેના વૃત્તાંતે) કલિંગ તરફ મીટ માંડવા જેટલો પણ વખત રહ્યો નહોતો છેવટે નંદિવર્ધન મરણ પામ્યો અને ક્ષેમરાજ પણ નિશ્ચિતપણે પોતાનું શેષ આયુષ્ય નિર્ગમન કરી મરણને શરણ થયો ક્ષેમરાજ તરફ મગધપતિએ બતાવેલ આ અપમાનનો—કે વેર કહો તેનો—બદલો તેના પૌત્ર રાજા ખારવેલે, તે જ નંદિવર્ધનના વશજ નંદ આઠમા ઉર્ફે બૃહસ્પતિમિત્ર ઉપર ચડાઈ કરીને પરાસ્ત પમાડી પોતાના પગ પાસે નમાવીને વાળ્યો હતો અને વિશેષમા તે મૂર્તિ પાછી પોતાના દેશે લાવી, જ્યા હતી ત્યાં પુન સ્થાપિત કરી દીધી હતી આ હકીકત રાજા ખારવેલના વૃત્તાંતે લખવી પડશે તે ત્યાંથી જોઈ લેવી

(૨) વૃદ્ધિરાજ

ક્ષેમરાજનું મરણ ઇ સ. પૂ ૪૭૯માં થતા, તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર વૃદ્ધિરાજ બેઠો મરણ સમયે ક્ષેમરાજની ઉમર ૭૦ વર્ષ ઉપરની હતી એટલે તેના યુવરાજ આ વૃદ્ધિરાજની ઉમર ૪૦–૪૫ લગભગ કે તેથી કાંઈક વધારે પણ હોય તો ના નહીં તેને આ સમયે જે જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો તેની ઉમર પંદર વર્ષની હતી તે પોતે ગાદીપતિ થતાં, તેના પુત્રને યુવરાજ પદવી આપવામાં આવી હતી. આ યુવરાજનું નામ ભિખ્ખુરાજ હતું તે જ્યારે ગાદીએ બેઠો હતો ત્યારે તેનું નામ રાજા ખારવેલ રાખવામાં આવ્યું હતું વૃદ્ધિરાજનું રાજ્ય માત્ર દશ વર્ષ જ ચાલ્યું છે એટલે તેના મરણ સમયે, યુવરાજ ભિખ્ખુરાજની ઉમર ચોવીસ ઉતરીને પચીસમા પ્રવેશી ચૂકી હતી આ ઉપરથી વિદ્વાનોએ એમ ઠરાવ્યું છે કે તે સમયે રાજ્યાભિષેક પચીસમે વર્ષે થતો હતો, તે વાત રાસ્ત નથી ગાદીએ બેસવું તેની સાથે ઉમરનો સબધ હતો જ નહીં પરતુ રાજ્યાભિષેક માટે—સગીર વય ઉલ્લઘીને પુખ્ત વયે પહોંચવાની ઇયત્તા ૧૩–૧૪ વર્ષની હતી એટલે નાનામાં નાની ઉમરે જે કોઈ ને રાજ્યલગામ સોંપવામાં આવતી તો તે આ પ્રમાણે ૧૪ વર્ષની રહેતી આ કિસ્સામા તો કુમાર ભિખ્ખુ-રાજ જ્યારે પદર વર્ષનો થયો હતો, ત્યારે યુવરાજ બનવા પામ્યો છે અને દશ વર્ષમાં થોડાક માસ કમતી હતા, ત્યાં તેના પિતાનું મરણ નીપજતાં પોતે ૨૪ વર્ષની ઉમર પૂરી કરીને કલિંગપતિ બન્યો હતો

રાજા વૃદ્ધિરાજના વખતમાં કોઇ ખાસ રાજકીય બનાવ બન્યાનું નોધાયું નથી તેના બે એક કારણ સભવે છે એક તો પોતે ૪૫ વર્ષનો, કે બલ્કે તેનાથી પણ આગળ વધીને ઘરડા જેવો થઈ ગયો હતો એટલે યુદ્ધ વહોરી લેવા ઇચ્છા કરે તેમ નહોતું બીજી બાજુ તેના યુવરાજની ઉમર કાંઇ એવી મોટી નહોતી થઈ ગઈ કે લડાઈનો બોજો તે ઉપાડી શકે, તે તો હજુ યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતો હતો અને વિદ્યાપ્રાપ્તિનો સમય તેને માટે આવશ્યક હતો તેમ બીજી બાજુ મગધની ગાદીએ નંદ બીજાનો અમલ શરૂ થઈ ગયાને દશ ઉપર વર્ષો થઇ ગયાં હતા તે દરમિયાન તેનું રાજ્ય સુદઢપણે પ્રવર્તતું ચાલ્યુ જતું હતું એટલે તે બાજુ તરફ ઉત્તર દિશામા આગળ વધવા જેવુ નહોતું પૂર્વમા સમુદ્ર હતો, પશ્ચિમે મગધપતિના રાજ્યની હદ આવી રહી હતી એટલે ત્યાં પણ ઉત્તર દિશાના જેવી જ સ્થિતિ હતી બાકી રહી માત્ર દક્ષિણ દિશા, તે તરફ કલિંગની હદ ગોદાવરીના તટ સુધી તો પહોંચી જ ગઈ હતી તેનાથીયે દક્ષિણે ચોલા, પલ્લવ અને પાંડયા રાજાઓ હતા તે બાજુ તેના યુવરાજને લશ્કર લઈને, પોતે ગાદીપતિ બન્યા પછી કેટલેક કાળે—યુવરાજે કેટલીક વિદ્યા સંપાદન કરી

લગભગ આઠ મોસમો હતો ત્યાં તેણે છત્ર જેવું મેળવ્યું પણ હતું અને બીજી રીતે વડ મેળના જેવું પરિણામ આવી પહોંચ્યે તેમાં રાજા હરિરાજ પોતે મરણ પામ્યો. એટલે યુવરાજને આપી હસ્તેથી પાછા વળીને ઘર લેવા થયું પડ્યું હતું યુવરાજને દક્ષિણ[illegible] મોકલ્યો હતો તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ત્યાંસુધી તેની તબિયતમાં વાંધા જેવું નહી હોય, અને જ્યારે યુવરાજને[11] મોકલ પાછો મોકલી પોતાની સ્થિતિ જેવી થઈ છે ત્યારે સમજાય છે કે રાજા હરિરાજનું મરણ નિશ્ચિત જ થયું હતું. પછી તેની વ્યવસ્થાને લીધે મોકલા મોકલ્યા વિના જ ત્યાંથી નીકળ્યા હોય કે રોગ આરંભમાંજ સપડાયો હોય અને તેથી તુરત મરણ નીપજ્યું હોય.

ઉપરના વર્ણનથી એક સાર નીકળે છે કે હરિરાજના સમયે રાજ્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર મહારાજ શ્રીમરાજના મરણ સમયે જે હતો તેમાં પણ વૃદ્ધિ થવા પામી હતી. આ વૃદ્ધિ દક્ષિણદિશા પશ્ચિમ તથા ઉત્તરના પ્રદેશમાં જ મુખ્યત્વે થઈ હતી. તેના સર્વાધિક અને તેના તરફી યુવરાજ કિંવા યુવરાજનોજ હાથ હતો.

યુવરાજે જે મહાન દક્ષિણમાં પાછા રાજ્ય ઉપર તથા સિંધુદ્વીપ તરફ કરી હતી તેનું વર્ણન હરિરાજના શિલાલેખમાં પોતે કરેલ છે અને તેનું ઉદ્દેશ્ય આપણે રાજા ખારવેલના હાથીગુંફાના લેખ સાથે સરખાવીએ છીએ એટલે અત્ર વિશેષ કરવા જેવું રહેતું નથી. રાજા હરિરાજનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૨૦૫માં થયાનું નોંધવું રહે છે.

તેનું નામ જે હરિરાજ છે તે તેણે ધારણ કરી લીધેલું લાગે છે. તે નામ તેણે ગાદીએ આવતાં જ ધારણ કર્યું હતું કે તેણે રાજા પ્રદેશમાં અતિ વૃદ્ધિ કરી દીધી હોવાથી, જેમ રાજા શ્રી પ્રદેશને વૃદ્ધિ વર્ધનની ઉપમા દેવાઈ હતી તેમ આને પણ વૃદ્ધિ રાજ અભિધાન મેળવવામાં આવ્યો હતો તે વિષેની પૂરતી માહિતી મળતી નથી. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે પોતાને રાજ્યમાં જે પુત્ર જન્મ્યો હતો તેમાં તેનું વૃદ્ધિ તો હરીજ હતી. તેની જે નમુ સાબિતી હાથીગુફાના લેખમાંથી મળી આવે છે.

તેમાં જણાવ્યું છે કે રાજા ખારવેલ ગાદીએ બેસતાં પ્રથમ વર્ષે રાજનગરે કેટલીક મરામત કરાવી નાખ્યું છે અને બીજા જ વર્ષે મથુરાથી જૈન મુનિ આવ્યાં હતા[11] ત્યારે રાજા શ્રીમુખની જગા પછીને કે નાશિક સુધી ફોજ મોકલી છે. જે રાજા ગાદીએ બેસતાં વેંત, ઘોડેથી પોતાથી અધિકાર, ફુલ કાયમાં લીધા, તેમ રાજ્યારંભમાં જ પણ અનેક કરીને મોટી મોટી પોતાની હોય, તે ઉપરથી તેને મેળવેલ રાજ્યકુમાર અને કિન્નરી સંસ્કાર લીધે જ જેવા હોય તેવા કરતા, પોતાને રાજ્યમાં પ્રવેશ રાજ્યમાન—સત્તાધારીઓને લીધે જ એમ માનવું પડે ઉચીત લેખાશે. એટલે હરિરાજે વિજય રાજ્યમાં આજ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી દીધી હતી એમ માનવું જ રહે છે. તે સ્થિતિ નીપજાવવામાં પણી ભલે યુવરાજ ખારવેલનોજ મુખ્ય હાથ હોય. અને તે બનાવ પિતા હરિરાજના રાજ્યકાળે બન્યો હોવાથી તેની કીર્તિ તો તેના હાથે જ ચાલતી રહે છે. બીજી હકીકત દક્ષિણ દિશા તરફ યુવરાજે કરેલી જીતે ચાલતી લેખાય. ઉપર તેનું વર્ણન કરી લીધું છે એટલે સિદ્ધ થાય છે કે રાજા હરિરાજના સમયે દક્ષિણ દિશા પણ મેળા આજ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત તેના કરવાની વાત થઈ ગઈ હતી. આ કારણ એ થયું કે, રાજા શ્રીમરાજે રાજ્યમાં આપેલ પ્રદેશમાં, પણ હરિરાજે પોતાના રાજ્ય અમલે, પશ્ચિમે અનેક નીકળી પ્રદેશના મુલકની તથા [illegible] દક્ષિણે આવેલ પણ મોટા ભાગની વૃદ્ધિ કરી હતી. અને આવા વૃદ્ધિગત રાજ્યની સત્તા ઉપર હરિરાજ પછી રાજા ખારવેલ આવ્યો તો જેથી ગાદીએ બેસતાં તુરત જ પોતાના હરીફને કોઈ રીતે ઉપર છત્ર બેસાડીને, તેમને (અધિકારીઓને) ભર યુવરાજ[12] તરીકે મેળવવાની [illegible] પછી હતી

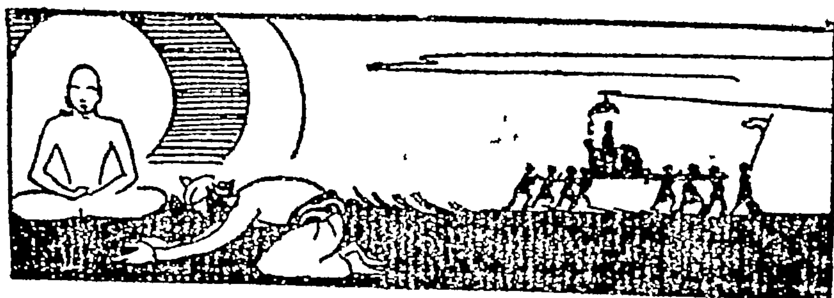
---

(૧૧) [illegible] ઉપર હકીકતમાં તેમાંથી પરિ ૧ થી ૮ સુધીની જુઓ.

(૧૧) શિલાલેખમાં લખાયેલી રાજ્યકાળની [illegible] તે [illegible] જોઈ શકાય છે. [illegible]

પુ. [illegible] ૧ થી [illegible] યુવરાજની હકીકત [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] [illegible]

(૧૨) [illegible]

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

ચેદિવંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર—(૩) રાજા ખારવેલ, ઉર્ફે ભિખ્ખુરાજ ઉર્ફે ધર્મરાજ—તેનો સમય જે મનાયો છે તેનાથી કેટલાય પૂર્વે તે છે, તેની ઉપાડેલ ચર્ચા—પ્રચલિત માન્યતા છે કે મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્ર તે જ પુષ્યમિત્ર ગણાય, તેની અસત્યતા સાબિત કરવા માટે, આપવા પડેલા લગભગ વીસ પુરાવા તથા તે ઉપર કરેલો વિધવિધ દૃષ્ટિએ વિવાદ—ઉપરાંત જુદી જ રીતે ચર્ચા ઉપાડીને તેનો કરી આપેલ નિર્ણય—

હાથીગુફાના લેખમાં જે ૧૦૩ નો આંક વાપરવામાં આવ્યો છે તેને વિદ્વાનોએ નંદ અને મૌર્ય સંવતનો ગણાવ્યો છે, પરંતુ તે તેમ નથી, તેની લીધેલી અનેક દૃષ્ટિથી તપાસ—અને ભિન્ન ભિન્ન રીત્યા બતાવી આપેલી તેની અશક્યતા—વળી તે આંક ચેદિ સંવતનો કે મહાવીર સંવતનો હોઈ શકે કે કેમ તેની પણ ચર્ચા ઉપાડીને, છેવટે બાંધી આપેલ નિરધાર—

વધ ખાન-પીણાનો હતો. ત્યાં તેણે છળ જેવું મેળવ્યું ખબ થઈ અને પાછી રીતે ગઢ મેળવ્યા જેવું પરિણામ આવી પહોંચ્યું તેમાં રાજા પૃથ્વીરાજ પોતે મરણ પામ્યો. એટલે કુતબુદ્દીનને આપી રસ્તેથી પાછા વળીને ઘર ભેગા થવું પડ્યું હતું. કુતબુદ્દીનને દક્ષિણ તરફ જવા મોકલ્યો હતો તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ત્યાંસુધી તેની હકીકતમાં વધવા જેવું નહીં હોય, જ્યાં જ્યારે કુતબુદ્દીનને[12] મોકલી પાછો બોલાવી લેવાની સ્થિતિ ઉભી થઈ છે ત્યારે સમજાય છે કે રાજા પૃથ્વીરાજનું મરણ ઓચિંતું જ થયું હતું. પાછી તેની વ્યવસ્થાને લીધે મારવા મોકલવા વિના જ આપ ખેંચાઈ ગયું હોય કે કોઈક અકસ્માતમાં ખપાયો હોય અને તેથી તુરત મરણ નીપજ્યું હોય.

ઉપરના વર્ણનથી એમ સાર નીકળે છે કે પૃથ્વીરાજના સમયે અહિંના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર મગધ રાજ બિંબિસારના મરણ સમયે જે હતો તેમાં વધુ વૃદ્ધિ થયેલ હતી. આ વૃદ્ધિ દક્ષિણહિંદના પશ્ચિમ તટ ઉપરના પ્રદેશમાં જ મુખ્યત્વે થઈ હતી. તેના કર્તાહર્તા અને નેતા તરીકે કુતબુદ્દીન શિશુનાગવંશ હાથ મનાયો છે.

કુતબુદ્દીને જે અવંતી દક્ષિણમાં પોતાના રાજ્ય ઉપર તથા સિંહલદ્વીપ વગેરે કરી હતી તેનું વર્ણન હાથી-ગુફાના શિલાલેખમાં પોતે કરેલ છે અને તેનું પૂર્ણ પ્રતિ આપણે રાજા ખારવેલના વૃત્તાન્તમાં કરવાનું છે એટલે આમ વિશેષ કરવા જેવું રહેતું નથી. રાજા પૃથ્વીરાજનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૪૮૬માં થયાનું નોંધવું રહે છે.

તેનું નામ જે પૃથ્વીરાજ છે તે તેણે પાછળ કરી જણાવ્યું લાગે છે. તે નામ તેણે ગાદીએ આવતાં જ ધારણ કર્યું હતું કે, તેણે રાજ્ય પ્રદેશમાં અતિ વૃદ્ધિ કરી દીધી હોવાથી, એમ રાજા નંદ પહેલાને નંદિવર્ધનની ઉપમા દેવાઈ હતી તેમ આને પણ પૃથ્વીરાજ કહીને નવાજવામાં આવ્યો હતો તે વિષેની ખરી માહિતી મળતી નથી. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે પોતાને વારસામાં જે મુલક આવ્યો હતો તેમાં તેણે વૃદ્ધિ તો કરીજ હતી. તેથી તે જ સામ્રાજ્યની હકીકત ઉપરથી કહેવાઈ લાગે છે.

તેમાં જણાવ્યું છે કે રાજા ખારવેલે ગાદીએ બેસતાં પ્રથમ વર્ષે રાજનગરે કેટલીક મરામત કરાવી આપ્યું છે અને બીજા જ વર્ષે મગધથી સૈન્ય સાથે ઉત્તરાપથ જતાં[11] ત્યાંના રાજા પૃથ્વીનો પરાજય કરીને ઠેઠ નાસિક સુધી લડાઈ કરેલી છે. જે રાજ ગાદીએ બેસતાં બેત્રણ વર્ષમાં પોતાની અધિકારશ્રેણિ ક્યાંથી ક્યાં સુધી તેમ રાજ્યવિસ્તારમાં આગળ વધારીને આવી આવી પેટાની હાર કબૂલ કરી મેળવેલ રાજ્યપ્રદેશ અને સૈન્યની તાકાતને લીધે જ પ્રબળ હોય તેવા પ્રતાપી, પોતાને વારસામાં મળેલ રાજ્યભાર-સત્તાધારીને લીધે છે એમ માનવું વધારે ઉચિત લેખાશે. એટલે પૃથ્વીરાજે વિશાળ રાજ્યના સમય ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી દીધી હતી એમ માનવું જ રહે છે. તે સ્થિતિ નીપજાવવામાં પણ ભલે કુતબુદ્દીન ખારવેલનો મુખ્ય હાથ હોય, પણ તે અવસર પિતા પૃથ્વીરાજના રાજ્યકાળે બન્યો હોવાથી તેની કીર્તિ તો તેના ફાળે જ આપવી પડે છે. ઉપરાંત દક્ષિણ હિંદ વગેરે કુતબુદ્દીને કરેલી પ્રગતિ આપણી જોવામાં, ઉપર તેનું વર્ણન કરી દેખાડ્યું છે. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે રાજા પૃથ્વીરાજના સમયે દક્ષિણ હિંદના ઘણા ભાગ ઉપર અધિકારશ્રેણી તેણે ફરકાવી દીધી હતી. આગળ ઇ. સ. પૂ. રાજા બિંબિસારે વારસામાં આપેલ પ્રદેશમાં, રાજા પૃથ્વીરાજે પોતાના રાજ્ય અમલે, પશ્ચિમ તરફ નીકળી પ્રદેશમાં કલિંગની તથા ... દક્ષિણે આવેલ ઘણા પ્રદેશ આપણી વૃદ્ધિ કરી હતી અને આમ વર્ધિત રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી ઉપર ... નિરાંતે રાજા ખારવેલ આવ્યા તે વખતે તે જ્યારે ગાદીએ બેસતાં તુરત જ પોતાના દ્વારે ... તેના ઉપર છત્ર બેસાડીને તેમને (અભિષેકવિધિ) ... કુમારપદ[13] તરીકે મિત્રભાવથી રાજ પાટે હતો.

(૧૨) જુઓ ઉપર હાથીગુફાના લેખમાં પંક્તિ ૧૦ નું વર્ણન જુઓ.

(૧૧) ... જુઓ ... ખારવેલના ... ઉ. જુઓ પૃથ્વી ...

પૃ. ... પૃ. ... માં ... હાથીગુફાના લેખનું ... અભિષેકવિધિ ...

ઉ. તે અભિષેક ... ૧૩૦૭

(૧૩) ... પૃ. ... જુઓ.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

ચેદિવંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર —(૩) રાજા ખારવેલ, ઉર્ફે ભિખ્ખુરાજ ઉર્ફે ધર્મરાજ—તેનો સમય જે મનાયો છે તેનાથી કેટલાય પૂર્વે તે છે, તેની ઉપાડેલ ચર્ચા—પ્રચલિત માન્યતા છે કે મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્ર તે જ પુષ્યમિત્ર ગણાય, તેની અસત્યતા સાબિત કરવા માટે, આપવા પડેલા લગભગ વીસ પુરાવા તથા તે ઉપર કરેલો વિધવિધ દૃષ્ટિએ વિવાદ—ઉપરાંત જુદી જ રીતે ચર્ચા ઉપાડીને તેનો કરી આપેલ નિર્ણય—

હાથીગુફાના લેખમા જે ૧૦૩ નો આંક વાપરવામાં આવ્યો છે તેને વિદ્વાનોએ નંદ અને મૌર્ય સંવતનો ગણાવ્યો છે, પરંતુ તે તેમ નથી, તેની લીધેલી અનેક દૃષ્ટિથી તપાસ—અને ભિન્ન ભિન્ન રિત્યા બતાવી આપેલી તેની અશક્યતા—વળી તે આંક ચેદિ સંવતનો કે મહાવીર સંવતનો હોઈ શકે કે કેમ તેની પણ ચર્ચા ઉપાડીને, છેવટે બાંધી આપેલ નિરધાર—

(૩) ખારવેલ, ભિખ્ખુરાજ; ધર્મરાજ[1]

રાજા વૃદ્ધિરાજના મરણ બાદ તેનો કુમારાજ ભિખ્ખુરાજ ઈ. સ. પૂ. ૪૨૯=મ. સ. ૯૮માં ખારવેલ નામ ધારણ કરી કલિંગ સામ્રાજ્યનો સમ્રાટ બન્યો હતો.

ગત પરિચ્છેદે ચેદિની ઉત્પત્તિ વિશેની ચર્ચા કરતાં સાબિત કરી ગયા છીએ કે ચેદિ અને ચેદિવંશ તે બે નામને ઉધાર

તેનો સમય

ખાસ કરીને કલિંગ જોડાણ થઈ ગયું છે જેથી આ પ્રકરણનું એક અંગ બની ચૂક્યું છે તેમ કલિંગપતિ તરીકે ચેદિવંશનું નામ પણ ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ખાસ-ખાસ પ્રસંગને લઈને જ જાણીતું થઈ ગયું છે. ચેદિવંશનું નામ કલિંગપતિ તરીકે જે મશહૂર થઈને ખ્યાતિ પામ્યું હોય તો આ ખારવેલ મહારાજાએ કોતરાવેલ હાથીગુંફાના શિલાલેખને લઈને જ છે તેમ જ કલિંગનું નામ હિંદી ઇતિહાસના રસજ્ઞ પુરુષો અને અભ્યાસીઓના હૃદયમાં જે સ્થાન પામ્યું હોય તો ખારવેલ મહારાજાની કારકિર્દી કરતાં ત્યાં ઉભા કરાવેલ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ખાસ લેખોને લીધે નહીં જ્યાં જાણીતી છે એટલે કલિંગ દેશના રાજ કીય ઇતિહાસ સાથે આ બે[2] મહારાજાઓ રાજવીઓના કાર્યને પાછો સંબંધ હોવો જોઈએ એમ માની શકાય છે. આ બેમાંના વિશેષ પ્રતાપી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયનું વર્ણન પુ. ૨ માં તેના રાજ્યકાળ વખતે જણાવી ગયા છીએ, જ્યારે બાકી રહેલ ખારવેલનું વૃત્તાંત આ પરિચ્છેદે કરવું રહે છે. તે આખું લીધા બાદ, તે બન્નેની સરખામણી કરવાનું આપણે માટે સરળ થઈ પડશે.

આ કલિંગપતિ ચેદિવંશી રાજાઓના સમયની ગણતરી હાથીગુંફાના શિલાલેખમાં કોતરાવેલ બનાવોની સમયગણનાના આધારે કરવામાં આવી છે આ વિષયમાં રસ-આનંદ લેનાર લગભગ સર્વે વિદ્વાનોએ એક અવાજે એવો મત બાંધ્યો છે કે રાજા ખારવેલ તે શુંગવંશના સ્થાપક પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન હતો. તેમ જ આ પુષ્યમિત્રનો સમય, માત્ર પૌરાણિક ગ્રંથો સિવાય લગભગ એકાદ કરી શકાયો છે. આ ઉપરથી ખારવેલનો સમય પણ નક્કી કરી, તેના પૂર્વજો—વૃદ્ધિરાજ તથા ક્ષેમરાજનો—સમય, તેમના રાજ્યકાળના આંકડા મૂકી, ગણી કાઢવામાં આવ્યો છે. આપણે પણ તેમનાજ પગલે ચાલીને પ્રથમ ખારવેલનો સમય નક્કી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને તે મેળવી લીધા પછી તેના આધારે પ્રથમના બે પુરુષોનો રાજ્યકાળ આંકી કાઢ્યો છે. આ પ્રમાણે લેખિત અત્યાર સુધી પ્રગટ થઈ ચૂકેલ ઇતિહાસમાં જ્યાં જ્યાં ઘટના પ્રાસંગિક સમય સિદ્ધ કરી આ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર લાગતી, ત્યાં ત્યાં તેને નિશ્ચિત કરી રાખેલ સમયનજ જણાવી દીધો છે અને ટીકા નોંધ કરી છે કે વિશેષ આધાર અને પુરાવા પ્રમાણ આપી ચર્ચા કરવાનું અને નિર્ણય ઉપર આવવાનું કામ, રાજા ખારવેલનું જીવન વર્ણવતાં પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યાં સુધી તે વિષય મુલતવી રાખવાની જરૂર છે. હવે તે સ્થિતિ આવી પહોંચી છે એટલે તેની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરીશું.

વિદ્વાનોએ અને નિષ્ણાતોએ પુષ્યમિત્રને અને ખારવેલને સમકાલીન માન્યું હોવાનું જણાવી ગયા છીએ. આમ કરવામાં તેમણે રાજા ખારવેલના હાથીગુંફાના શિલાલેખમાં આવેલ કોતરેલ લખાણ ઉપર તથા તેમાંના એક બે સ્થળે તેના સમકાલીન પર લીધેલ અંક સંખ્યા ઉપર, મુખ્યપણે આધાર રાખ્યો છે. એટલે હવે આપણે પણ તેનું જ અનુસરણ કરવું છે પરંતુ જે મતભેદ ઊભો થયો છે તે, તે અંકોની માન્યતાને અંગે થયો છે.

તે અંકોની ચર્ચા પણ કરવી તો ઠીક પડશે

(૧) આ નામ તેણે પોતે ધારણ કર્યાં હતાં તેનું [illegible] હાથીગુંફાના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તે માટે જુઓ આગળના વૃત્તાંત પરિચ્છેદે

(૨) તેમના માટે આ બન્ને સમ્રાટોની સરખામણી તથા ચારિત્ર્યની સરખામણી આગળ ઉપર કરી બતાવી ગયા છીએ.

તે સમજવાને કારગત થઇ પડે તેવી ભૂમિકા ઉભી કરવાની આવશ્યકતા દેખાય છે તે માટે નકારાત્મક પુરાવા (Negative proofs) પ્રથમ લઈને અમુક સ્થિતિ પ્રમાણુ પુરસ્મર સ્થાપિત કરીશુ તે બાદ પ્રત્યક્ષ-હકારાત્મક પુરાવા (Positive proofs) લઇને તે સ્થિતિને મજબૂત કરીશુ અને છેવટે Affirmative proofs (નિશ્ચયદર્શક પુરાવાથી)ની તપામણી કરીને તેને નિશ્ચિત કરીશુ આ ત્રણ જાતના પ્રમાણોનો જે નિર્દેશ અત્ર કરવામા આવ્યો છે તે સઘળાં ઐતિહાસિક બનાવોનાજ છે એટલે તેની સત્યાસત્યતા વિશે આપણે બધા નિર્ભયજ રહી શકીશુ આ બનાવો ઉપરથી એક વખત જેવી ભૂમિકા સિદ્ધ થઈ ગઈ કે, પછી તેને આકડાની કસોટીએ કસી જોતાં જરા પણ વિલબ થવાનો નથી પરિણામે અત્યાર સુધી ચાલી આવેલી માન્યતામા-કે રાજા ખારવેલ અને પુષ્યમિત્ર બન્ને એક બીજાના સમકાલીન હતા તેમા, કિંચિત્ પણ અંશ સમાયલો છે કે કેમ તે વાચક સમક્ષ આપોઆપ દીપકની પેઠે પ્રત્યક્ષ થઈ જશે

પ્રથમ આપણે નકારાત્મક પ્રસગોની સમાલોચના કરીશુ, એટલે કે પુષ્યમિત્ર અને ખારવેલ એક બીજાના સહકાળવર્તી હોઇ ન શકે તેની દલીલો વિચારી જોઇશુ આમાની કેટલીક ચર્ચા પુ ૩ પૃ ૬૬ થી ૭૨ સુધી પુષ્યમિત્રના વૃત્તાત નીચે કરી ગયા છીએ -તે જોઇ લેવી બનવા જોગ છે કે ત્યાં લખેલ વિગતોનું અહીં, એક યા બીજા સ્વરૂપમા પુનરૂચ્ચારણુ પણ થાય, છતાં દલીલનો જોશ અને જોમ બરાબર ખ્યાલમાં આવી શકે માટે, તેમ કરવાની જરૂરિયાત લાગતાં અત્રે તે ઉતારી છે એમ સમજી લેવુ તેવીજ રીતે તેનો સમય ઠરાવવા માટેના જે અનેક મુદ્દાઓ આગળના પારિગ્રાફમા ટાકીને તે ઉપર ચર્ચા જગાડી છે તેમાના કેટલાક તો પ્રસગોપાત અને પૃથકપણે[૩] આવી ગયા હશેજ તે સર્વ પ્રથમ વાચી જવાથી અત્ર રજુ કરવામા આવેલ વિવાદની મજબૂતાઈ વિશેષપણે દષ્ટિગોચર થશે

નકારાત્મક તથા પરોક્ષ મુદ્દાઓ
(Negative and Indirect evidences)

(૧) આધ્રવશના સ્થાપક તરીકે શાતકરણી શ્રીમુખને ગણવામા આવ્યો છે વળી રાણી નાગનિકાએ કોતરાવેલ શિલાલેખની હકીકતના આધારે તૂટતા મકોડા મેળવીનેજ તેને પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન ઠરાવ્યો છે એટલે કે રાજા પુષ્યમિત્ર તથા શ્રિમુખની હયાતી આધ્રવશની ઉત્પત્તિ થઈ તે સમયની માનવામા આવી છે આ એક સ્થિતિ થઇ, બીજી બાજુ, ચક્રવર્તી ખારવેલે કોતરાવેલ હાથીગુફાના શિલાલેખ આધારે સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે, રાજા શ્રીમુખને તેણે પોતે હરાવ્યો હતો એટલે કે રાજા શ્રીમુખ તથા ચક્રવર્તી ખારવેલ એક બીજાના સમકાલીન થયા હવે જ્યારે રાજા શ્રીમુખ એક પક્ષે રાજા પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન અને બીજા પક્ષે ચક્રવર્તી ખારવેલનો સમકાલીન થયો છે, ત્યારે ભૂમિતિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તે ત્રણે રાજવીઓ અરસપરસના સહસમયી થયાજ કહેવાય આ પ્રમાણે વર્તમાનકાળે એક ઐતિહાસિક વિધાનની રચના કરવામાં આવી છે તે બરાબર છે કે કેમ તે આપણે તપાસીએ અને તેના પરિણામમાંથીજ આપણને જોઈતી હકીકતનો ઉત્તર મળી જશે

[ટીપ્પણુ—શ્રીમુખ અને ખારવેલ બન્ને સમ-

---

(૩) પૃથક્પણે લખાઈ ગયા છેજ માત્ર યાદદાસ્ત તાજી કરવા માટે તથા અત્રે લખ્યા ઉપરાત પણ બીજા મુદ્દાઓ ઉભા કરી શકાય તે માટે, વાચકને વિનતિ છે કે તેમણે નીચે પ્રમાણે વર્ણન વાચી જવું

પુ ૧ પૃ ૧૫૪ થી ૧૫૬-ધનકટકના વર્ણનમા 'આ દેશ ઉપર સત્તા કોની' તે નામનો પારિગ્રાફ

પુ. ૧. પૃ. ૩૫૧ "બૃહસ્પતિમિત્ર વિશે વળી કાંઈક" ની હકીક્તનો પારા.

પુ ૧ પૃ ૩૮૮, ખારવેલ પેલી સુવર્ણ પ્રતિમા બૃહસ્પતિમિત્ર પાસેથી લઈ ગયો તેનું વર્ણન

પુ ૩ પૃ ૬૬થી ૭૨ પુષ્યમિત્રના વૃત્તાતમા તેની સમકાલીન વ્યક્તિઓના મથાળા તળે કરેલું વિવેચન પૃ ૧૧૬ની ટીકા.

પુ. ૩ પૃ ૧૫૫ ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરના વૃત્તાતે અવારનવાર કરેલ ઉલ્લેખો.

પ્રાચીન છે તે નિર્વિવાદ સત્ય મનાય, તેમાં સિવાય અર્થાત્ તે હકીકત સ્વીકૃત છે. પરંતુ શ્રીમુખને પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન ઠરાવવાને કોઈ પ્રમાણ રહ્યું નથી. માત્ર કેટલીક હકીકતોને આધારભૂત માનીને એમ બેસાડી દીધા છે કે જે તે પ્રમાણે સિદ્ધિ ન હોવાનું અનુમાનને આપણે પાસે પણ માનવો પડે છે. તે માનવો કેમકે આજની દલીલોમાં પ્રથમ જ્યાં કલ્પના પહોંચે, પણ અંતે તો બીજી હકીકત સાથે તે માન્યતાની સત્યાસત્યતા વિચારીશું.

એટલું તો ચોક્કસ છે જ કે મૌર્યવંશી સમ્રાટ અશોકના મરણ પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી મૌર્યવંશ ચાલ્યો છે અને તે બાદ પુષ્યમિત્રના શુંગવંશની સ્થાપના થઇ છે. એટલે એમ સિદ્ધ થયું કે અશોક અને પુષ્યમિત્ર વચ્ચે કેટલાક વર્ષનું અંતર છે. બીજી બાજુ, સમ્રાટ અશોકના રાજ્યકાળે મી. એલ્ફી મેગેસ્થેનીઝ જે આવ્યો હતો તેણે તે સમયની હિન્દી રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષેનું કેટલુંક વર્ણન કરી બતાવ્યું છે તેમાં મી. હકીકત એવી પણ જણાવી દીધી છે કે આંધ્ર પ્રજા ભારતના દેશોમાં પ્રથમ સ્થાન ભોગવતું છે અને તેથી જ ઉતરતું એટલે નંબર બીજાને આવેલું છે એટલે તો પછી એ બનેલ કે મગધપતિ સમ્રાટ અશોકના સમયે આંધ્રપતિનું સ્થાન, હિન્દીઓની અપેક્ષાએ માત્ર અશોકથી જ ઉતરતું હતું અને એ તો દેખીતું જ છે કે જે આંધ્રપતિના નામની કે ઇતની સેવા અને મહારાજાની સરખામણીમાં એનું નામ મૂકાતું હોય, તેની સ્થિતિ શું ગણતરીમાં આવવાલાયક તો હોવી જોઈએ જ હોય. તેને સ્થાપિત થયાને અને તે બાદ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની સ્થિતિએ પહોંચતાને કેટલોયે સમય વ્યતીત થઇ ગયો હોવો જોઈએ. મારા કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે આંધ્રપતિની જે સ્થિતિ મેગેસ્થેનીઝે જણાવી છે તે આંધ્રપતિની સ્થાપના તો અશોકની પૂર્વે ઘણાં વર્ષો પહેલાં થઇ ગઇ મનાય. વળી આપણે અનુક્રમે જોઇશું કે આંધ્રવંશનો સ્થાપક તો શ્રીમુખ જ છે એટલે જ્યારે તે વંશની સ્થાપના અશોકની પૂર્વે ઘણું વર્ષે થઇ ગઇ છે ત્યારે શ્રીમુખનો સમય પણ અશોકની પૂર્વે જ—અને તે પણ ઘણાં ઘણાં વર્ષ પૂર્વે—થઇ ગયો માનવો પડે. તેમ વળી ઉપર તો એવું કહી ગયા છીએ કે, પુષ્યમિત્રની પૂર્વે જ કેટલાક પૂર્વે અશોક થઇ ગયો છે. એટલે તો શ્રીમુખ અને પુષ્યમિત્ર વચ્ચેનું અંતર વળી ઓર વધી પડ્યું મનાય. હવે વિચારો કે, શ્રીમુખને પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન કહેવો તે સાચું કે શ્રીમુખના અસ્તિત્વને પુષ્યમિત્ર પહેલાં ઘણાં ઘણાં વર્ષોનું માનવું તે સાચું ! આ પ્રમાણે વિદ્વાનો પોતાના કથનમાં જ વિરોધાભાસ દેખાય આવે છે. સાર એ છે કે શ્રીમુખને અને પુષ્યમિત્રને કદી પણ સમકાલીનપણું એકલું નથી જ]

(૨) મિ. રેપ્સન, પોતાના પુસ્તકમાં પણ નાસિકના શિલાલેખના સમયની ચર્ચા કરતાં એ છે કે[૪] It may be placed a little, but not much, later than Asoka's & Dasaratha's edict. But what in my opinion most clearly proves that they belong to one of the first Andhras, is that their graphic peculiarities fully agree with those of the Nasik Inscriptions (No. 1) of Kanha's or Krishna's reign=અશોક અને દશરથના શિલાલેખ કરતાં કંઇ સમય બાદ કોતરાયા—પણ બહુ લાંબો નહીં—પછી પણ મૂકાયો હોય, પરંતુ આંધ્ર આદિ રાજાઓને લાગે છે એવો જે પુરાવો આ વધારે સ્પષ્ટ કરે આપ છે તેનું કારણ એમ છે કે તેમની લિપિની વિશિષ્ટતાઓ, કાન્હ અથવા કૃષ્ણના રાજ્યે કોતરાયલ (નં. ૧) નાસિકના લેખોને મળતીપણે આવતી આવે છે. આ લખાણની મતલબ એ થાય છે કે (૧) શ્રીમુખ નાસિકનો લેખ સમ્રાટ અશોક તેમજ દશરથ એ બંને નિકટની સમયનો ગણાય છે (જુઓ કે ઇ. સ. પૂ. ૨ ... આસપાસનો). (૨) પરંતુ એ

(૪) જુઓ પ્રા. ભા. ૧ પૃ. ૧૦ થી ૧૧

લિપિ વિગેરે, રાજા કન્હ અથવા કૃષ્ણના નાસિકના શિલાલેખને મળતી આવે છે તેથી પોતે [મિ રેપ્સન] તે લેખને આંધ્રવંશીના પ્રથમ પુરુષોના સમયનો હોવાનું માને છે [ગર્ભિત કથન એમ નીકળે છે કે, આંધ્રવંશીના આદ્ય પુરૂષોનો સમય અશોકની પણ પહેલાનો છે આપણે તેનો સમય ઈ સ પૂ ૪૨૫ આસપાસનો એટલે કે અશોકની પહેલાં સવાસો વર્ષનો ઠરાવ્યો છે] આ બન્ને હકીકતનું પૃથક્કરણ કરીશુ તો એમ ભાવાર્થ નીકળે છે કે (૧) રાણી નાગનિકાનો લેખ, રાજા કન્હના સમયનો જ લગભગ કહી શકાય (૨) રાજા કન્હ-કૃષ્ણ તે આંધ્રવંશી પ્રથમ પુરૂષોમાંનો એક છે (૩) અને રાણી નાગનિકાના લેખનો સમય, અશોક કે દશરથના સમયની આસપાસનો માની લેવાયો છે તે બરાબર નથી આ મુદ્દાઓનું એકીકરણ કરીશુ તો એમ સમયાવળી ગોઠવી શકાશે કે, સૌથી પ્રથમ આંધ્રવંશનો સ્થાપક રાજા શ્રીમુખ, તેના પછી તુરત જ કે થોડાક વર્ષે રાજા કૃષ્ણ ઉર્ફે કન્હ, તેના પછી રાણી નાગનિકા, અને તેણીની પછી કેટલાયે વર્ષે અશોક અને રાજા દશરથ થયા છે જ્યારે પુષ્યમિત્ર તો તેની યે પાછળજ થયો છે જો આ પ્રમાણે સ્થિતિ દેખાય છે,-શિલાલેખથી સાબિત થાય છે-તો પછી પુષ્યમિત્ર શુંગવંશીને શી રીતે આંધ્રવંશના સ્થાપક શ્રીમુખના સમકાલીન તરીકે માની શકાય?

(૩) વળી તેજ સિક્કાશાસ્ત્રી મિ રૅપ્સન એક ઠેકાણે આગળ જતાં લખે છે કે,[૫] "The coin legends of Andhras in every district and at all periods without exception are in same Prakrit language=આંધ્રદેશના સિક્કા ઉપરના અક્ષરોની લિપિ, દરેક પ્રાંતમા અને દરેક સમયે, એક પણ અપવાદ સિવાય એકની એક પ્રાકૃત જ છે" કહેવાની મતલબ એ છે કે જેટલા આંધ્રદેશના સિક્કાઓ મળી શકે છે તે સર્વે ઉપર, પછી ગમે તે સ્થળનો તે હોય કે ગમે તે સમયના રાજાનો હોય, તોપણ એકજ જાતની પ્રાકૃત ભાષાના અક્ષરો તેમા માલમ પડયા કરે છે એટલે માર એ થયો કે, જે સમયે પ્રાકૃત ભાષા બોલાતી-લખાતી હતી તે વખતેજ આંધ્રવંશી રાજાઓની સત્તા ચાલી રહી હતી બીજી બાજુ આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રાકૃતનો પ્રચાર બંધ પડયા પછી સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર થવા માંડયો છે તેમ વળી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના લેખ પરથી સમજાય છે કે તેના સમય સુધી તો પ્રાકૃત ભાષા ચાલુ હતી જ તેમ શુંગવંશના અમલમાં થયેલ મહાભાષ્યકાર પતંજલી મહાશયના સમયથી જ સંસ્કૃતનો પ્રચાર વધવા માંડયો છે તે હિસાબે એમ સાબિત થયું કે, આદ્ય આંધ્રવંશી રાજાઓ રાજા પુષ્યમિત્ર શુંગના અમલ પહેલાના થઈ ગયા છે આ પ્રમાણે સર્વે રાજાઓ જ્યારે પુષ્યમિત્રના પુરોગામી ઠરે છે તો તે વંશનો આદ્ય સ્થાપક શ્રીમુખ તો વિશેષ પુરોગામી થયો કહી શકાશે પછી સમકાલીન થયો હતો એમ માનવાનું જ કયા રહ્યું?

(૪) હાથીગુફાની દીવાલ ઉપરના સર્વે ચિત્રો નગ્નદશામાં ચિતરાયલા છે એટલેકે રાજા ખારવેલના સમયે, સંસારથી વિરક્ત થયેલ સર્વે ઋષિ મહાત્માઓ દિગંબર અવસ્થામાં જ વિચરતા હતા જ્યારે મહારાજા પ્રિયદર્શિનના ખડકલેખથી જણાય છે કે, તેમના સમયે શ્વેતવસ્ત્ર ધારણ કરવાનો રવૈયો વિશેષ જોરથી ચાલુ થઈ રહ્યો હતો તેથી એમ સિદ્ધ થયુ કહેવાશે કે, ખારવેલનો સમય-અથવા કહો કે હાથીગુફાના લેખનો સમય-મહારાજા પ્રિયદર્શિનની પૂર્વનો છે, અને પ્રિયદર્શિનની પહેલાનો થયો એટલે પુષ્યમિત્રની પૂર્વેનો તો આપોઆપ સિદ્ધ થઈ ચૂકયો જ ગણાશે. તેમ બીજી બાજુ રાજા શ્રીમુખ અને ખારવેલ બન્ને સમકાલીન છે જ એટલે સૂત્રસિદ્ધાંતના નિયમે રાજા શ્રીમુખને પણ પુષ્યમિત્રથી ઘણા ઘણાં વર્ષે પુરોગામી થયો ગણવો રહે છે

(૫) તેજ કો આ રે. નું પુસ્તક પારિ ૧૫૭

(૫) હાથીગુંફાના લેખનું વર્ણન કરતાં એક લેખક મહાશયે જણાવ્યું છે કે[1] Kharvela Invaded Magadh and laid siege to Rajagriha and that four years later he captured the royal palace (at Pataliputra) and made the Raja of Magadha fall at his feet=ખારવેલે મગધ ઉપર ચઢાઈ કરી અને રાજગૃહીને ઘેરો ઘાલ્યો, અને તે બાદ ચાર વર્ષે (પાટલિપુત્ર નગરે)[2] રાજમહેલની આસપાસ તે ફરી વળ્યો અને પોતાના પગ પાસે મગધના રાજાને નમાવ્યો. મતલબ કે રાજા ખારવેલે મગધ ઉપર બે વખત ચઢાઈ કરી હતી. પ્રથમ વખતે મગધ ઉપર હુમલો લઈ જઈ રાજગૃહને ઘેરો ઘાલ્યો હતો ત્યારે બીજી વખત તેથી પણ આગળ વધીને પાટલિપુત્ર નગરે રાજમહેલ સુધી પહોંચી જઈ ત્યાંના રાજાને તાબે કરી-પરાજય પમાડી પોતાના પગે નમાવ્યો હતો. મતલબ કે કલિંગપતિ ખારવેલે મગધપતિ રાજા ઉપર સંપૂર્ણ રીતે અધિકાર મેળવ્યો હતો. તે સમયે પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી વાળ્યું હતું. મતલબ કહેવું રહે છે કે તેણે પોતે જ ચક્રવર્તી ખારવેલનું બિરુદ ધારણ કર્યું હોવાનું લેખ ઉપરથી સમજાય છે તે મગધપતિ જેવા મહાન સમ્રાટને નમાવ્યાથી સાર્થક કરી બતાવ્યું જણાય છે તેમ બીજી બાજુ, સર્વ સમ્રાટના જેવા જ લાગી જતા પરાક્રમી આચાર્ય સુશ્રુતને તેણે નમાવ્યો છે (જુઓ આગળ ઉપર હાથીગુંફા લેખની પંક્તિ ૧૪નું વર્ણન). આવાં મોટાં બે સામ્રાજ્યના ભૂપતિઓને જે ઝૂકાવી દીધો તેને ચક્રવર્તી તો શું, પણ મહાન ચક્રવર્તી કહેવામાં પણ લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ થતી નથી. એટલે બીજી રીતે એમ કહેવાય કે ઉપરના બે મહા સમ્રાટ જેવા રાજવીઓને ખારવેલનો રાજકીય અમલ સ્વીકારવો પડે તેવી સ્થિતિ નિર્માણ થઈ હતી. આ પ્રમાણે એક સ્થિતિ હતી. જ્યારે બીજી બાજુ ઇતિહાસકારો વળી એમ જણાવે છે કે, રાજા પુષ્યમિત્ર, પાટલિપુત્ર ઉપર ચઢાઈ કરીને, મગધપતિને હણી દીધો હતો અને આખા પાટલિપુત્ર નગરને ચોમેર કરીને વેરાન જેવું બનાવી દીધું હતું. એટલે તે ઇતિહાસકારોના મતથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પુષ્યમિત્રના સમયનો મગધપતિ અતિ નબળો હોવાથી વધુ પરાજય પામી ગયો હતો તે એટલે સુધી કે મગધ સમ્રાટ પોતાનો ... આખા ... રાજનગરની કંઈ પણ દુર્દશા થવા દીધી હશે

---

(૧) જુઓ ઇ. હિ. ક્વા. પુ. ૫ સને ૧૯૨૯ પૃ. ૫૮૭

(૨) કેટલાક કહે છે કે લેખમાં મહારાજનગર છે. એક વખત કહેવું કે રાજગૃહ ને ઘેરો ઘાલ્યો હતો ને બીજી વખતે કહેવું કે પાટલિપુત્ર નગરે રાજમહેલની આસપાસ ફરી વળ્યો. આમ કહેવામાં બે પ્રશ્નો ઉઠે છે. પહેલો, પ્રથમ વખતની ચઢાઈ વેળા રાજગૃહને ઘેરો ઘાલ્યો હતો અને બીજી વખત તેથી આગળ વધીને પાટલિપુત્ર ગયો હતો એમ કહેવાનો આશય પણ હોય અને બીજું આમ પણ હોય કે, રાજગૃહમાં તે સમયે મહેલ નહીં હોય એમ તેમનું ધ્યાન પણ થયું હોય.

આ બંને પ્રશ્નો સરળ નથી. તેનો જવાબ કંઈ આગળ ઉપર આપણે લેખમાં પૃષ્ઠ છે એટલે કહેવાપણું રહેતું નથી.

(૮) એ સમયને લક્ષ્ય કરીને ... પક્ષ ... તે હકીકત આ અભિપ્રાયમાં પાકી થાય છે, પણ હાથીગુંફાના લેખમાં તે પ્રમાણે છે એટલે કંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી.

(૯) આ હકીકત કેવી રીતે બની શકે છે તે પુ. ૧ પૃ. ૧૮ ૧૯ માં બતાવી આપ્યું છે તે જુઓ.

વળી પુષ્યમિત્રને એક વખત ચક્રવર્તી જણાવે છે ત્યારે બીજી બાજુ તેને જ મગધપતિ હતો એમ કહે છે (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૫૭) બનાવે છે. તે બંને વચ્ચે સુમેળ જામતો નથી. તે હકીકત પણ પુષ્યમિત્રના રાજ્ય આ જણાવી છે.

વળી પુષ્યમિત્ર તો સેનાપતિ હતો ... તેમ પુત્ર અગ્નિમિત્ર હતું ... કહેવાની વાત છે. એટલે અહીં પુષ્યમિત્રનું નામ ... અગ્નિમિત્રનું નામ લેવાય તો ... બની શકે છે નહીં.

હતો હવે બન્ને કથનની સરખામણી કરો એક વખત જણાવાયુ કે મગધપતિને ખારવેલ ચક્રવર્તી જેવા મહાન ચક્રવર્તીની હૂંફ હતી, અને બીજી વખત કહ્યું કે તેવી સ્થિતિમા તે હોવા છતાં, તેનાથી અનેક ગણો નાનો રાજા-રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને વિસ્તારની અપેક્ષાએ-એવો પુષ્પમિત્ર મગધ ઉપર ચડી આવ્યો હતો ને રાજનગરની ખાના ખરાબી કરી વાળી હતી આ બન્ને વાતમા કાંઇ સત્યાંશ દેખાય છે ! હરગીજ નહીં એટલે સાબિત થાય છે કે, ચક્રવર્તી ખારવેલના સમય દરમિયાન પુષ્પમિત્ર શુંગવંશીનો સમય હોઈ શકેજ નહીં તેટલા માટે તે બન્નેને કોઈ કાલે સમકાલીન હોવાનું પણ કહી શકાશે નહીં

(૬) ખારવેલે પોતેજ હાથીગુફાના લેખમા રાજનીતિની ચર્ચા કરતાં (જુઓ લેખની પંક્તિ ૧૦) રાજનીતિ શાસ્ત્રના ત્રણ પ્રકાર=Three divisions of politics, જણાવ્યા છે તેમા દંડ, સંધિ અને સામ (સમજાવટ)=War, Peace and Conciliation, or Punishment, Peace and Compromise નો નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ ભેદની નીતિ=Dissentionsનું નામ લીધુજ નથી એટલે સમજવુ રહે છે કે, ખારવેલના સમય બાદ આ ચોથા પ્રકારની રાજનીતિનો ઉપયોગ થયો હોવો જોઇએ મતલબ કે તે પ્રકારની રાજનીતિનો આરંભ થયો હોય તેની પૂર્વે રાજા ખારવેલ થઈ ગયો છે ઇતિહાસનો અભ્યાસ શીખવે છે કે, મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયે તેમના રાજપુરોહિત અને મહાઅમાત્ય પંડિત ચાણક્યજીએ જ આ ભેદનીતિનો પ્રથમ ઉપદેશ આગળ ધર્યો છે અને અમલમા પણ કદાચ તેમણે જ મૂક્યો હોય એટલે તે હકીકતને આધારે સાબિત થાય છે કે, રાજા ખારવેલ પોતે સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તનો અને પં ચાણક્યજીનો પુરોગામી હોવો જોઇએ, અને તેમનો પુરોગામી પુરવાર થયો એટલે તેમના પછી થનાર પુષ્પમિત્રનો તો પુરોગામી સ્વયસિદ્ધ થઈ ગયોજ; બલ્કે દીર્ઘ સમયી પુરોગામી હતો એમ કહેવુ પડશે

(૭) ખારવેલના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે, તેણે બે વખત મગધદેશ ઉપર હલા કર્યા છે[૧૦] અને બન્ને વખતે તેણે રાજગૃહીનુ જ નામ લીધુ છે—બલ્કે એક વખત રાજગૃહી અને બીજી વખત પાટલિપુત્ર પણ હોય (જુઓ ઉપરના ટી ન. ૬)—તે હકીકત એમ સિદ્ધ કરે છે કે, ખારવેલના સમય સુધી મગધેશના રાજનગર તરીકે રાજગૃહીનું સ્થાન કેટલેક અંશે જળવાઈ રહ્યું હતું, પછી થોડે અંશે કે ઘણે અંશે, તે વાત અલગ રાખીએ ત્યારે પાટલિપુત્રની પાટનગર તરીકેની સ્થાપના અને પસંદગી, ભલે સમ્રાટ ઉદયનભટના સમયથી થઈ ગઈ છે ખરી, પરંતુ કાયમના સ્થાન તરીકે તેની ગણના તો સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયે અને તે બાદ જ થઈ છે આ હકીકતથી સાબિત થઇ જાય છે કે, ખારવેલની મગધ ઉપરની ચડાઈ ચંદ્રગુપ્તના સમય પૂર્વે થઇ હતી

(૮) હાથીગુફાના લેખમા મગધપતિ તરીકે બૃહસ્પતિમિત્રનુ (બૃહસ્પતિરાજ નામ હોવાનું કેટલાકની માન્યતા છે—ગમે તે વસ્તુ લ્યો) નામ આપેલ છે (જુઓ લેખની પંક્તિ ૧૨) અને તેને ખારવેલે નમાવ્યાની હકીકત છે આ બૃહસ્પતિમિત્રની પાછળ[૧૧] અગ્નિમિત્ર ગાદીએ આવ્યો છે એટલે કે બૃહસ્પતિમિત્ર પિતા થયો અને અગ્નિમિત્ર પુત્ર થયો, જ્યારે પુરાણોમા

---

(૧૦) આ પ્રમાણે અત્યારે માન્યતા ચાલે છે અમે તેનાથી જરા જૂદા મત ઉપર છીએ, તે આવતા પરિચ્છેદે હાથીગુફાના વિવરણમા જણાવેલ છે

(૧૧) જ ઓ બી. રી સો પુ ૧૩ પ ૨૪૨—"On the evidence of coins=સિક્કાના પુરાવાને લીધે" આ પ્રમાણે શબ્દો લખ્યા છે, અને તે બાદ શુંગવંશી મિત્રાંતિમાક્ષરી રાજાઓના નામો જણાવ્યા છે પરંતુ ખૂબી એ છે કે, તેમા કોઈનું નામ બૃહસ્પતિમિત્ર જ લખ્યું નથી તો પ્રશ્ન છે કે, બૃહસ્પતિમિત્રને શુંગવંશી ઠરાવી શી રીતે દીધો ?

બીજુ, બૃહસ્પતિમિત્ર પછી અગ્નિમિત્ર જ ગાદીએ બેઠો હતો એવો પણ ઉપર દર્શાવેલ નામોમા પુરાવો કે સાબિતી ક્યા છે ? તેમા તો મરજી આવ્યા પ્રમાણે સઘળા નામો આપી દીધા છે એટલું જ

જે યવન સરદાર મથુરા[૧૮] સુધી આવી ચૂક્યો હતો તેને પાછાં પગલાં ભરાવ્યાં, પછી તે સ્વદેશ ગયો હતો–અથવા કહો કે મથુરાથી પાછો ફરીને તે પંજાબ તરફ ગયો હતો–તે સરદાર બીજો કોઈ નહીં પણ પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન જે યવનપતિ (Bactrian King) ડિમેટ્રીઅસ (જેનું વર્ણન આપણે પુ. ૩ પૃ. ૧૫૨થી કરી ગયા છીએ) હતો તે જ છે. એટલે કે જેમના કથનમાં નોંધેલ ડિમેટ્રીઅસ તે પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન છે, તેમ ડિમેટ્રીઅસ તે ખારવેલનો સમકાલીન છે જ એમ તેઓ પોતે જાહેર કરે છે એટલે કે જ્યારે ડિમેટ્રીઅસ પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન છે અને ખારવેલનો પણ સમકાલીન ઠરે છે ત્યારે ભૂમિતિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પુષ્યમિત્ર અને ખારવેલ અને સમકાલીન જ કહી શકાય.

આ પ્રમાણે સર્વ સાબિત હોય તો તો ખાસ વાંધાભર્યું સિદ્ધ થઈ ગયું જ છે. પરંતુ તેમની માન્યતા અને દલીલો આપ્યો તેમ વાંચીને એક વિદ્વાને પોતાના વિચાર અજમાવતાં ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા છે કે[૧૯] "But even if we admit for arguments sake that Demit or Demitrius was engraved here what evidence is there to show that this Demitrius can be no other than the son and successor of Euthydemus of Bactria (વિગેરે)" આ વિદ્વાનની ખાતર આપણે સ્વીકારીએ કે ડિમિટ કે ડિમેટ્રીઅસ શબ્દ કોતરાયેલામાં આવ્યો જ હતો, તોપણ એવી કઈ સાબિતી છે કે આ ડિમેટ્રીઅસ તે (પિતા) યુથીડીમસપતિ યુથીડીમસનો પુત્ર અને પાછળથી ગાદીએ આવનાર જ હતો? તેમના કહેવાનો મતલબ એ છે કે (૧) પ્રથમ તો લિપિ ડિમેટ્રીઅસ શબ્દ હોવાની પણ શંકા છે.[૨૦] (૨) કદાચિત્, ઘડીભર દલીલ ખાતર માની લ્યો કે તે શબ્દ જ છે તોપણ તેમાં એવી કયા સાબિતી આપવામાં આવી છે, કે ડિમેટ્રીઅસ ઐતિહાસિક જ છે[૨૧] એટલે કે પ્રસિદ્ધ એવા યુથીડીમસના પુત્ર તરીકે જેમનો છે તે જ આ છે કે તે સિવાય કોઈ બીજો રાજા તે નામધારી[૨૨] થયો છે?

[ટીકા:–તેમના આ લિપિના શબ્દ હોવા વિષે જ શંકા ઊભી થઈ છે ત્યાં આપણે કાંઇ બોલવાનું નથી. ત્યાં તો શબ્દ છે અને જેવો અર્થ થાય છે તે પછી આપણે આગળના પરિચ્છેદે આવવાના તેમને અર્થ પંક્તિવાર વિચારવાના છીએ. એટલે અત્રે તેની ચર્ચા છોડી દઈએ. ખરા પેટા તેમની હું માન્યતા એમ સ્વીકારી છે તેમ માની લ્યો કે તે શબ્દ ડિમેટ્રીઅસ જ છે અને ડિમેટ્રીઅસ નામનો કોઈ બીજો રાજા થયો જ નથી (જુઓ ટીકાટિપ્પણ ટી. નં. ૨૧) એટલે કે તે યુથીડીમસનો પુત્ર જ છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેને મથુરા સુધી આવવાનું પ્રયોજન જ કયું ઊભું થયું હતું? પ્રથમ તો ડિમેટ્રીઅસના વર્ણને (જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૧૫૧ ?) આપણે પુરવાર કરી ગયા છીએ કે તેનું રાજ્ય

---

(૧૮) મથુરા નામના બે શહેર છે (૧) હાલનું મથુરા તે શૂરસેન દેશની રાજધાની; જે મથુરા નામથી પ્રખ્યાત છે. (૨) દક્ષિણનું મથુરા જે તિન્નીવેલીની પાસે આવેલ છે જેને આપણે પીઠ મથુરા કહેવાય છે.

તેમણે માન્યું છે કે મથુરા તે આગ્રા ઉપરવાળી છે. આમ તેમ છે કે પોતે માટે જોઈતું હતું અસર થયું છે; અને તેમાં પણ પુષ્યમિત્રની અને ખારવેલની આ પોતાના મતની સાબિતીમાં જ મત મૂક્યો દેખાય છે.

(૧૯) જુઓ જ. બિ. ઓ. રિ. સો. પુ. ૧૪ પૃ. ૫૪૮

(૨૦) ઉપરની ટી. નં. ૨૦ તુલો તેમાં શબ્દ હોવાનો મત દર્શાવ્યો છે. [લિપિ શબ્દને માટે શું વાપરવું છે તે પણ આગળ ઉપર ઉલ્લેખ તેમનો પરિચ્છેદ જુઓ.]

(૨૧) નીચેની ટીકા નં. ૨૩ જુઓ.

(૨૨) પુ. ૩. પૃ. ૧૫૧ ની ટીકામાં ઇન્ડો-ગ્રીક રાજાઓનાં નામો જુઓ.

(૨૩) ભીમ, ભીષ્મ અને ડેમેટ્રીઅસની સાબિતી જે વંશમાં આવ્યા છે તેમના નામ એક જેવા છે. ડિમેટ્રીઅસ નામને કે, તેના નામનો પ્રથમ ભાગ ડિમિટ છે તેવું ગમે તેમ હોય તેમ, કોઈ બીજો નામધારી રાજા થયો નથી અને તે એક જ સમજાય છે કે ડિમેટ્રીઅસ એક જ થયો છે અને તે યુથીડીમસનો જ પુત્ર બન્યો છે તેમ છે.

પુરવાર કરે છે, કે મૌર્યસમ્રાટોના રાજઅમલે પાટલિપુત્ર ખ્યાતિમા આવ્યુ, તે પૂર્વે સમ્રાટ ખારવેલ થઈ ગયો હોવો જોઇએ એટલે જ તેનો સમય ઇ સ પૂ ૩૭૨ પહેલાનો પુરવાર થાય છે

(૧૬) મિ હ્યુએનશાંગ જેવા વિશ્વવિખ્યાત યાત્રિકે કરેલ વર્ણનમાંથી પણ તેવો જ ધ્વનિ નીકળતો જણાય છે તેમના શબ્દો આવી મતલબના લેખાયા છે[૩૧] "Hieuen Tsang tells us that, shortly before his arrival, Punarvarman, Raja of Magadh and the last descendant of Ashok, had piously restored the sacred Bodhi tree at Gaya, which Sasanka, king of Bengal had destroyed These events happened soon after 600 A D=હ્યુએન શાંગ એમ નિવેદન કરે છે કે, પોતે હિંદમા આવ્યો તે પહેલા થોડા જ સમયે, મગધના રાજા અને અશોક (સમ્રાટના) અંતિમ વંશ જ પુનર્વર્મને ગયા (શહેર)મા પેલા પવિત્ર બોધિવૃક્ષની ધાર્મિકભાવે પુન સ્થાપના કરી હતી આ (બોધિવૃક્ષ)નો નાશ બંગાળના રાજા શશાંકે કર્યો હતો આ સર્વ બનાવો ઇ સ ૬૦૦ પછી તુરતમાં જ બન્યાનુ નોધી શકાશે" એટલે મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથના શબ્દોમા જો ઉતારીએ તો પેલા હ્યુએનશાંગ યાત્રિક મહાશયનો કહેવાનો આશય એ છે કે, ઇ સ ૬૦૦ સુધી મગધપતિ તરીકે અશોકના વંશજો, અવિચ્છિનપણે બંગાળ પ્રાંતમા ગાદી ઉપર ચાલુ રહ્યા હતા તેમાનો છેલ્લો રાજા પુનર્વર્મન હતો તેથી તે એમ કહેવા માંગે છે કે મગધપતિ તરીકે ઠેઠ અશોકના સમયથી માંડીને ઇ. સ ૬૦૦ સુધી મૌર્યજાતિના રાજાઓ જ રાજ્ય ચલાવ્યે આવતા હતા, પછી તેમનો રાજ્ય વિસ્તાર ભલે સંકોચ કે વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તે જુદી વસ્તુ છે પરતુ મગધપતિ તરીકે તેઓ અવિચ્છિનપણે રાજ્યપદ ભોગવતા જ આવ્યા છે આ પ્રમાણે એક હકીકત થઈ બીજી વાત એમ છે કે, અશોકના સમય બાદ જ પુષ્યમિત્ર થયો છે તેમા અશોક મૌર્ય ગણાયો છે અને પુષ્યમિત્ર શુંગ કહેવાયો છે એટલે કે બન્ને ભિન્ન જાતિના જ છે. ત્રીજી સ્થિતિ એમ છે કે, પુષ્યમિત્રનું બીજુ નામ (વિદ્વાનોની સૂચના પ્રમાણે) બૃહસ્પતિમિત્ર છે તેથી બૃહસ્પતિમિત્ર શુંગવંશી ઠરે છે અને તેને હાથીગુફાના લેખની નોધ પ્રમાણે મગધપતિ તો કહેવો જ રહે છે એટલે એમ થયુ કે તેમના હિસાબે મગધપતિઓ શુંગવંશી રાજાઓ હતા કદાચ તેને છેવટે ન મૂકતાં વચ્ચગાળે ક્યાંક બૃહસ્પતિને મૂકો, તો હ્યુએનશાંગે જણાવેલી અખંડતા જ તૂટી જશે. આ પ્રમાણે ત્રણ સ્થિતિ થઇ હવે જો તેમનો મેળ મેળવશો તો ઇતિહાસિક ગ્રંથકારોનાં મતવ્ય, દરેક રીતે એક બીજી હકીકતને અથડામણમા ઉતારનારા જેવાં જ દેખાય છે એટલે સાબિત થાય છે કે ઐતિહાસિક બનાવ છે તે તો સાચા જ છે, પરતુ આપણે ગોઠવી દીધેલી માન્યતા જ અસત્ય છે, અને વિરોધમા દેખાઈ આવતી સર્વ પરિસ્થિતિની જનેતા તેજ છે મતલબ કે પુષ્યમિત્ર બૃહસ્પતિમિત્ર નથી જ તેમ તે એકબીજાના સમકાલીન પણ નથી એટલુ જ નહી પણ પુષ્યમિત્રને મગધપતિ કહેવો તે[૩૨] પણ એક ભૂલ ખવડાવનારૂં ઐતિહાસિક તત્ત્વ ગણાશે

બીજુ, બૃહસ્પતિમિત્ર મગધપતિ છે તે તો નિર્વિવાદ છે હવે જો તેને અશોક અને પુષ્યમિત્રની વચ્ચે મૂકીએ છીએ તો હ્યુએનશાંગનું કહેવુ ખોટુ ઠરે છે, કેમકે, અશોકના વારસદારોની એકદોરી તૂટી જાય છે એટલે કાં તેને (બૃહસ્પતિને) પુષ્યમિત્રની પાછળ કે અશોકની પૂર્વે ગણવો જોઇએ પુષ્યમિત્રની પાછળ તો ગણવાની સર્વ સંજોગો તેમ જ વિદ્વાનો ના પાડે છે તો એકજ

(૩૧) જુઓ વિન્સેન્ટ સ્મિથ કૃત, રૂલર્સ ઓફ ઇન્ડિયા સીરીઝમાંનું "અશોક" નામનુ પુસ્તક પૃ ૭૧

(૩૨) ધારો કે તે ગાદીપતિ હતો અને મગધનો સ્વામી હતો, તો મગધનો પ્રાંત તેના પુત્ર અગ્નિમિત્રને વારસામા મળ્યો હતો એમ કહેવુ પડશે જ' જ્યારે બીજી બાજુ ઇતિહાસ તો એમ શિખવે છે કે અગ્નિ પાટલિપુત્ર ઉપર ચડાઇ લઈ જવી પડી હતી, તો સાચુ શું?

કીધું કે જે વાચકવર્ગને ઇચ્છા હોય તેમણે સ્વતઃ તે પ્રયત્ને કરી લેવું. અમારી આશા છે કે ઉપરના ચાર ખંડોની સાથે જોડીને / તેના અનુસંધાન તરીકે હવે અમારી દલીલોને રજુ કરીશું.

પીથુંડિત મુકામવાળા બનાવ આવનારી, પ્રત્યક્ષ પુરાવાની અભાવ રહિત જ ઉત્તર મળે તેવી છે; અને તે નામ આપી. તેની વ્યવસ્થા આપવા કામ જેટલી કે આપી શકીશું જ અને ઉમેર છે કે હવાની અપેક્ષા તેજ પિસ્તુ ને વિરલ ગૌરવવા ધારી તો અન્ય પણ ઉભો કરી શકે / આવા પુરાવાના પ્રમાણ તો ખુદ તે હાથીગુંફાના લેખમાંથી જ મળી આવે છે.

(૧૪) હાથીગુંફાના લેખમાંની ત્રીજી પંક્તિમાં ખારવેલે જણાવ્યું છે કે પોતાની ૨૪ વર્ષની ઉમર સંપૂર્ણ થયા બાદ તેનો રાજ્યાભિષેક થયો છે. તે પછીની પંક્તિઓમાં, પોતાના રાજ્યકાળના એકેક વર્ષ લઈને, તે તે સમયે શું શું પરાક્રમો કરી શક્યો હતો તેનું વ્યવસ્થિત વર્ણન કરી બતાવ્યું છે. સાર એ થયો કે જેમ ત્રીજી પંક્તિમાં પોતાના રાજ્યાભિષેકને લગતો બનાવ બન્યાની જાહેરાત કરી છે તેમ તે પછીની પંક્તિમાં વર્ણવેલી હકીકતના બનાવ પોતે ગાદીએ આવ્યા બાદ, બન્યા હતા એવું અનુમાનની સૂચના છે. તેવી જ રીતે ત્રીજી પંક્તિની પૂર્વેની બે એટલામાં ? બનાવ બન્યાનું વર્ણવ્યું છે તે તેના રાજ્યાભિષેકની પહેલા થઈ ગયા હતા, એમ આપણે માનવું રહે છે અને આ અનુમાનને તેમના જ શબ્દોથી સમર્થન મળે છે. કેમ કે તે બે પંક્તિમાં તેણે પોતાને યુવરાજ તરીકે જણાવ્યો છે. આટલી પ્રસ્તાવના કરીને હવે આપણે તે લેખની હકીકત તપાસીશું.

ત્રીજી પંક્તિમાં જણાવ્યું છે કે જ્યારે પોતે યુવરાજપદે હતો ત્યારે સિંહસ્થિત રાજા ઉપર આક્રમણ કરી ગયો હતો તે સમયે ત્યાં અભિવિજ્ઞ નામના રાજાનું રાજ્ય ચાલતું હતું, અને તેના રાજાનું [illegible][17] (આ પ્રસંગોના અર્થ માટે આગળના પરિશિષ્ટ હાથીગુંફાના લેખનું વર્ણન જુઓ) એટલે થયું હતું કે આ સિંહસ્થિત રાજાઓની નામાવલી તથા વખતની સરખામણી તે (જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૨૬૬ ટી. નં. ૭૧) તેમાંથી તેનો સમય પણ નક્કી થઈ રહે છે ત્યાં એટલું, આ વિજયરાજાનો[18] સમય ઇ. સ. પૂ. ૪૨૨માં હતો [illegible] જણાય છે તે હિસાબે તેનું [illegible] ઇ. સ. પૂ. ૪૨૯[19] આવશે. કે જ્યારે ખારવેલે યુવરાજ તરીકે સિંહોલ ઉપર ચડાઈ કરી હતી પણ ત્યાં પોતે પોતાનું કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે આટોપ્યે, તે બાદ રાજ્યાભિષેક કરાવવા તેને [illegible] ૪૨૯ પછી હતી. જે હકીકત આપણે રાજા [illegible] જોઈએ. એટલે અમારો સાર એ થયો કે ખારવેલના રાજ્યાભિષેકનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૪૨૯ સાબિત થાય છે જ્યારે પુષ્યમિત્રનો સમય તો ઇ. સ. પૂ. ૧૮૮ લગભગનો છે[20] (જુઓ પુ. ૨. પૃ. [illegible] તથા ૪ ૪) બન્ને વચ્ચે [illegible] વર્ષનું અંતર છે. મતલબ કે બન્ને સમકાલીન હતા જ નહીં.

(૧૫) લેખની પંક્તિ ૧૨માં એવી હકીકત છે કે તેણે (ખારવેલે) રાજગૃહને ઘેરી લીધું હતું અને બૃહસ્પતિ-(મિત્ર) નરેશ સુધી તે પહોંચી ગયો હતો. મતલબ કે મગધદેશની રાજધાની ઉપર [illegible] રાજ્યથી [illegible] નિશ્ચય [illegible] તેના સમયે [illegible] જેમ થયો હોય તેમ જોઈએ. લેખમાં ક્યાંય પુષ્યમિત્રનું નામ સુદ્ધાં લેવાયું નથી. પુષ્યમિત્રનું નામ જ અનુમાનથી પોતાની મતે [illegible] અને [illegible] ગોઠવી લીધું લાગે છે. આ હકીકત [illegible]

(૧૭) લેખની પંક્તિઓમાંની કેટલીકના અર્થ [illegible] કર્યો છે, તે સર્વ આપણે [illegible] વિચારવું રહ્યું છે.

(૧૮) આ શબ્દને વિજય કરો કે અભિવિજ્ઞ કરો, તે એક જ છે. તેના પ્રમાણ માટે હાથીગુંફાના લેખની સમજૂતી જુઓ.

(૧૯) આ સમય આપણા [illegible] છે કે જેમ તેની સાબિતી [illegible] રહે છે, તે માટે પુ. [illegible] ટીપ્પણ.

(૨૦) આ પ્રમાણ તેના આધારે છે. [illegible] રહે છે. [illegible]

પુરવાર કરે છે, કે મૌર્યસમ્રાટોના રાજઅમલે પાટલિપુત્ર ખ્યાતિમા આવ્યુ, તે પૂર્વ સમ્રાટ ખારવેલ થઈ ગયો હોવો જોઇએ એટલે જ તેનો સમય ઇ સ પૂ ૩૭૨ પહેલાનો પુરવાર થાય છે

(૧૬) મિ હ્યુએનશાગ જેવા વિશ્વવિખ્યાત યાત્રિકે કરેલ વર્ણનમાંથી પણ તેવો જ ધ્વનિ નીકળતો જણાય છે તેમના શબ્દો આવી મતલબના લેખાયા છે[૩૧] "Hieuen Tsang tells us that, shortly before his arrival, Punarvarman, Raja of Magadh and the last descendant of Ashok, had piously restored the sacred Bodhi tree at Gaya, which Sasanka, king of Bengal had destroyed These events happened soon after 600 A D=હ્યુએન શાંગ એમ નિવેદન કરે છે કે, પોતે હિંદમા આવ્યો તે પહેલા થોડા જ સમયે, મગધના રાજા અને અશોક (સમ્રાટના) અંતિમ વંશ જ પુનર્વર્મને ગયા (શહેર)મા પેલા પવિત્ર બોધિવૃક્ષની ધાર્મિકભાવે પુન સ્થાપના કરી હતી આ (બોધિવૃક્ષ)નો નાશ બંગાળના રાજા શશાંકે કર્યો હતો આ સર્વ બનાવો ઇ સ ૬૦૦ પછી તુરતમા જ બન્યાનું નોધી શકાશે" એટલે મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથના શબ્દોમા જો ઉતારીએ તો પેલા હ્યુએનશાંગ યાત્રિક મહાશયનો કહેવાનો આશય એ છે કે, ઇ સ ૬૦૦ સુધી મગધપતિ તરીકે અશોકના વંશજો, અવિચ્છિન્નપણે બંગાળ પ્રાંતમા ગાદી ઉપર ચાલુ રહ્યા હતા તેમાનો છેલ્લો રાજા પુનર્વર્મન હતો તેથી તે એમ કહેવા માગે છે કે મગધપતિ તરીકે ઠેઠ અશોકના સમયથી માંડીને ઇ. સ ૬૦૦ સુધી મૌર્યજાતિના રાજાઓ જ રાજ્ય ચલાવ્યે આવતા હતા, પછી તેમનો રાજ્ય વિસ્તાર ભલે સંકોચ કે વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તે જુદી વસ્તુ છે પરતુ મગધપતિ તરીકે તેઓ અવિચ્છિન્નપણે રાજ્યપદ ભોગવતા જ આવ્યા છે આ પ્રમાણે એક હકીકત થઈ બીજી વાત એમ છે કે, અશોકના સમય બાદ જ પુષ્યમિત્ર થયો છે તેમાં અશોક મૌર્ય ગણાયો છે અને પુષ્યમિત્ર શુંગ કહેવાયો છે એટલે કે બન્ને ભિન્ન જાતિના જ છે. ત્રીજી સ્થિતિ એમ છે કે, પુષ્યમિત્રનું બીજુ નામ (વિદ્વાનોની સૂચના પ્રમાણે) બૃહસ્પતિમિત્ર છે તેથી બૃહસ્પતિમિત્ર શુંગવંશી ઠરે છે અને તેને હાથીગુફાના લેખની નોધ પ્રમાણે મગધપતિ તો કહેવો જ રહે છે એટલે એમ થયુ કે તેમના હિસાબે મગધપતિઓ શુંગવંશી રાજાઓ હતા કદાચ તેને છેવટે ન મૂકતાં વચ્ચગાળે કયાંક બૃહસ્પતિને મૂકો, તો હ્યુએનશાંગે જણાવેલી અભગતા જ તૂટી જશે આ પ્રમાણે ત્રણ સ્થિતિ થઇ હવે જો તેમનો મેળ મેળવશો તો ઇતિહાસિક ગ્રંથકારોનાં મતવ્ય, દરેક રીતે એક બીજી હકીકતને અથડામણમાં ઉતારનારા જેવાં જ દેખાય છે એટલે સાબિત થાય છે કે ઐતિહાસિક બનાવ છે તે તો સાચા જ છે, પરતુ આપણે ગોઠવી દીધેલી માન્યતા જ અસત્ય છે, અને વિરોધમા દેખાઈ આવતી સર્વ પરિસ્થિતિની જનેતા તેજ છે મતલબ કે પુષ્યમિત્ર બૃહસ્પતિમિત્ર નથી જ તેમ તે એકમીજાના સમકાલીન પણ નથી એટલું જ નહી પણ પુષ્યમિત્રને મગધપતિ કહેવો તે[૩૨] પણ એક ભૂલ ખનડાવનારૂં ઐતિહાસિક તત્ત્વ ગણાશે

બીજુ, બૃહસ્પતિમિત્ર મગધપતિ છે તે તો નિર્વિવાદ છે હવે જો તેને અશોક અને પુષ્યમિત્રની વચ્ચે મૂકીએ છીએ તો હ્યુએનશાગનું કહેવું ખોટુ ઠરે છે, કેમકે, અશોકના વારસદારોની એકદોરી તૂટી જાય છે એટલે કાં તેને (બૃહસ્પતિને) પુષ્યમિત્રની પાછળ કે અશોકની પૂર્વે ગણવો જોઇએ પુષ્યમિત્રની પાછળ તો ગણવાની સર્વ સંજોગો તેમ જ વિદ્વાનો ના પાડે છે તો એકજ

(૩૧) જુઓ વિન્સેન્ટ સ્મિથ કૃત, રૂલર્સ ઓફ ઇન્ડિયા સીરીઝમાનું "અશોક" નામનું પુસ્તક પૃ ૭૧

(૩૨) ધારો કે તે અાદીપતિ હતો અને મગધનો સ્વામી હતો, તો મગધનો પ્રાંત તેના પુત્ર અગ્નિમિત્રને વારસામા મળ્યો હતો એમ કહેવુ પડશે જ' જ્યારે બીજી બાજુ ઈતિહાસ તો એમ શિખવે છે કે અગ્નિમિત્રને પાટલિપુત્ર ઉપર ચડાઇ લઈ જવી પડી હતી, તો પછી સાચુ શું ?

નિશ્ચય થયો કે બૃહસ્પતિમિત્ર અશોકની પૂર્વે જ થઈ ગયો છે અને અશોકની પૂર્વે થયો એટલે પુષ્યમિત્રની પૂર્વે તો થઈ ચૂક્યો જ કહેવાય. તેમ આ બૃહસ્પતિ પોતે ખારવેલનો સમકાલીન છે એટલે ખારવેલ પણ પુષ્યમિત્રની પહેલાં જ થયો ગણાય, મતલબ કે તે બેને સમકાલીન કોઈ રીતે પણ કરી શકાશે નહીં.

(૧૭) જેમ ઐતિહાસિક અને રાજકીય પુરાવાથી સાબિત કરી શકાય છે તેમ ધાર્મિક બાબતથી પણ તે જ સ્થિતિ પુરવાર કરી શકાય છે કે ખારવેલનો સમય પુષ્યમિત્રથી પહેલાં જ હતો છે. તે જ વિદ્વાન મિ. સ્મિથના શબ્દો આપણે ટાંકીશું. તેઓશ્રી લખે છે કે[૩૩] The creeds of Jesus, Zoroaster and Mahomed were unknown he (Ashoka) is not thinking of exclusive militant religions like Christianity and Islam—The essence of the matter —all Indian denominations as all aimed at self-control and purity of life. Similar toleration of various creeds was practised by later princes, Kharvel of Orissa, for instance used language almost identical with that of Ashoka ઈશુખ્રિસ્ત, ઝોરાસ્ટર અને મહમદના સંપ્રદાયો (એટલે કે જેને હાલ ક્રિશ્ચી ધર્મ, પારસી ધર્મ અને મુસલમાની ધર્મ કહેવાય છે) તેનું નામ અજાણ્યામાં નહોતું. તે (અશોક) ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ધર્મ જેવા જેમણ લડાયક–ઝનૂની–બળાત્ (સ્વપક્ષ–પ્રચારક) ધર્મનો વિચાર જ કરતો નથી (એટલે કે તેવા ધર્મનો ઉપદેશ કે તેજ નથી). સર્વ હિંદી (નામવાળા) સંપ્રદાયોની મૂળ વસ્તુ (સિદ્ધાંત)નો સાર–આત્મ સંયમ અને જીવનની વિશુદ્ધિ (શુદ્ધ ચારિત્ર)નું ધ્યેય જ છે (આ પ્રમાણે) અનેક સંપ્રદાયની (સહિષ્ણુતા–સહનશીલતા) સહિષ્ણુતા[૩૪] પાછળથી થયેલા રાજાઓએ પણ બતાવી છે દાખલા તરીકે ઓરિસ્સાના ખારવેલે, સર્વ રીતે અશોકના જેવી જ–શબ્દ ભાષ–વાપરેલ છે એટલે તેમનો કહેવાનો આશય એ છે કે (૧) તે સમયે, ઈશુ ઝોરાસ્ટ્રીઅન કે મુસલમાન ધર્મની તો સ્થાપના જ થવા પામી નહોતી એટલે તે ધર્મોનું તો નામ પણ અજાણ્યું હતું. (૨) ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ધર્મમાં લડાયક ઝનૂની, જોરજુલમી, બળાત્કારે, વટી પાડવાનો કે એવા ઉગ્ર–તેજ–સ્વભાવ નોમ–ઉદ્દેશ જે મુખ્યપણે રહેલ છે તે શિવ પાડને તો અશોક પોતાની આંખ સરખી પણ ઉંચી કરતો નથી. એટલે કે આવા સ્વભાવનું એક અંશ પણ તેના હૃદયમાં દેખાતું નથી. (૩) ભારતીય હિંદી જે જે સંપ્રદાયો, ભિન્નભિન્ન નામથી ઓળખાય છે તે સર્વેના સિદ્ધાંતનો સાર–મૂળ પાયો–આત્મસંયમ અને શુદ્ધ ચારિત્ર ઉપર જ રચાયેલ છે. તો પછી, એવો કે જ્યાં આવી પ્રકૃતિ કરાવી હોય, ત્યાં ઉગ્ર ધર્મના આચારીઓને સ્થાન જ ક્યાંથી મળે? તેમ (૪) આ પ્રકારની સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખવાની પદ્ધતિ, તેના (અશોકના) પછી થયેલ,[૩૫] અન્ય રાજાઓએ પણ પાળી બતાવી છે (અને) તેના દાખલામાં ઓરિસ્સાપતિ ચક્રવર્તિ–ખારવેલનું નામ આપી શકાય. એમ કહેવા માગે છે કે તેણે પણ અશોકના જેવીજ સહિષ્ણુતા તેને સર્વ રીતે આચરી બતાવી છે તેમ જ શબ્દોમાં, આજ્ઞાઓ કરાવી છે.[૩૬] ખારવેલે હાથીગુંફા લેખમાં જે ધર્મોપદેશ આપેલો છે તે અને અશોક

---

(૩૩) જુઓ સ્મિથ કૃત અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા અશોક નામનું પુસ્તક પૃ. ૧

(૩૪) અશોક પુસ્તક પૃ. ૧૧

(૩૫) આ શબ્દથી તેમનું ધ્યાન હાથી ગુંફાલેખના ખારવેલ તરફ જ દોરેલું છે. અત્યાર સુધી વિદ્વાનોને ખારવેલ અને અશોકને એક જ મનાય છે તેથી તેમણે અશોક પછી ખારવેલ થયેલ છે. જ્યાં અશોકની પછી ખારવેલ થયાનું મનાયું છે તેથી, તેની પછી થયેલ શબ્દો મિ. સ્મિથ વાપરે છે. જ્યારે આપણે સાબિત કરેલ છે કે ખારવેલ તો અશોકની પૂર્વે થયેલ રાજા ખારવેલ બધું તે આપો વાપરી છે એમ કહેવું પડશે.

(૩૬) હાથીગુંફાના લેખ તેમ અશોકના શાસનલેખ સરખાવવાથી તેમ અનેક શિલાલેખમાંથી જ આ જણાય છે.

પ્રિયદર્શિને પોતાના ખડકલેખમા જે ફરમાવ્યો છે, તેના ભાષા તથા અર્થનો માગ વિગેરે, સર્વ એક જ પ્રકારના છે, તેમા સર્વ ધર્મ પ્રત્યે ક્ષમાબુદ્ધિ જ ભરેલી છે, કોઇને હલકા પાડવાની કે કોઈ ઉપર જબરાઈ વાપરવાની વાત તો દૂર રહી, પણ તેવો વિચાર સરખો પણ દેખાતો નથી

ઉપર જણાવેલ ચાર મુદ્દામાના પ્રથમના ત્રણ સાથે, અત્યારે આપણે નીસબત નથી, એટલે તેને છોડી દઇએ. પરંતુ ચોથા મુદ્દાથી એટલું સાબિત થાય છે કે, ખારવેલ અને અશોક (જેને હવે આપણે પ્રિયદર્શિનના લેખ ગણાવ્યા છે તે-જુઓ ઉપરની ટી નં. ૨૫) એકજ ધર્મના હતા વળી આપણે જાણીએ છીએ કે, ખારવેલ જૈનધર્મી હતો ૩૭ એટલે પ્રિયદર્શિનને પણ જૈન મતાનુયાયી જ ઠરાવવો પડશે ૩૮ આ એક વાત થઈ બીજી વાત એમ છે કે ખારવેલ અને બૃહસ્પતિમિત્ર એકજ મૂર્તિ-અને તે પણ જીનમૂર્તિને માટે અગાઉ લડયા હતા એમ જાહેર થયું છે ત્રીજી વાત એ છે કે, પુષ્યમિત્ર વૈદિક મતાનુયાયી છે, તેમ તેણે ભગવાન પતંજલીના ઉપદેશથી અશ્વમેધ યજ્ઞો પણ કર્યા છે, જ્યારે ખારવેલે શિલાલેખમા જણાવ્યા પ્રમાણે ગજસૂય યજ્ઞ કરાવ્યો છે એટલે કે તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞને ત્યાજ્ય ગણાવ્યો છે ઉપરાંત પુષ્યમિત્રે કહો કે તેના પુત્ર અગ્નિમિત્રે કહો-પણ તેણે (વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે) બૌદ્ધધર્મી (બાકી આપણા મત પ્રમાણે, જુઓ પુ ૩ માં તેનું વૃત્તાંત-જૈનધર્મી) સાધુઓનો વીણીવીણીને શિરચ્છેદ કરાવ્યો છે મતલબ કે ખારવેલ અને બૃહસ્પતિમિત્ર (અથવા તેમના મતથી પુષ્યમિત્ર) બન્ને ભિન્ન સંપ્રદાયના જ પુરવાર થાય છે આ ત્રણે સ્થિતિનું એકીકરણ કરીએ તો એક વખતે તેમને સહધર્મી ઠરાવે છે, ત્યારે બીજી જ વખતે વિધર્મી મનાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે આ પ્રમાણે ધાર્મિક સ્થિતિ તપાસતાં પણ બૃહસ્પતિમિત્ર અને પુષ્યમિત્ર ભિન્ન જ છે, ઉપરાંત બન્નેનો સમય પણ જુદો જ છે જેથી ખારવેલ અને પુષ્યમિત્રને સમકાલીન કહી શકાય તેમ નથી

(૧૮) કે હિ ઈ માં જણાવેલ છે કે૩૯, "With regard to the Andhras, the more certain evidence of inscription, assigns them to a period, which is in flagrant contradiction to the position they occupy in the Puranas=આંધ્રવંશીઓની બાબતમા જણાવવાનું કે પુરાણોમાં તેમનું જે સ્થાન બતાવાય છે તેના કરતાં ઉઘાડી રીતે-સ્પષ્ટપણે વિરૂદ્ધ જતું સ્થાન (સમય પરત્વે) શિલાલેખી પુરાવા (જે પુરાણો કરતાં વિશેષ આધારભૂત કહી શકાય છે) થી મળી રહે છે" તેમનું કહેવું એમ છે કે (૧) પુરાણોમાં આંધ્રવંશીઓનો અમૂક સમય ઠરાવાયો છે (કહો કે ઈ સ. પૂ ૧ અને બીજી સદીમાં થયાનું માને છે) (૨) પુરાણો દંતકથારૂપી કહેવાય છે, જ્યારે શિલાલેખો તેમના કરતાં મજબૂત અને વિશ્વસનીય ગણાય છે (૩) આવા વજનદાર અને વિશ્વાસપાત્ર શિલાલેખી પુરાવાથી તેમનો સમય, ઉઘાડી રીતે જ પુરાણોમાં જણાવ્યા કરતાં વિરૂદ્ધ પડે છે એટલે તેમનું કહેવુ એ થયુ કે, શિલાલેખી પુરાવાથી આંધ્રપતિઓનો સમય (પુરાણોમા જેમનું વર્ણન અપાયું છે તે, આખો આંધ્રવંશ તો લગભગ પાચસો વર્ષ ચાલ્યો છે પરંતુ પુરાણોમાં પુષ્યમિત્રના સમકાલીનપણે થયેલ જે શાતકરણીનું વર્ણન કરાયુ છે તે આંધ્રપતિ કહેવાની અત્ર મતલબ છે આ આંધ્રપતિ તેમના વંશમાં છઠ્ઠો સાતમો પુરૂષ ગણાય છે) ભલે ઈ સ પૂ. ૧-૨ સદી કહી હોય, પણ શિલાલેખી પુરાવાથી સાફ જણાય છે કે, તેઓ તે પહેલા થઈ ગયા છે અને ઈ સ પૂ.ની ૧-૨ સદીની પણ પહેલાં, એટલે ઇ સ પૂ. ની ત્રીજી

(૩૭) વળી વિશેષપણે આવતા પરિચ્છેદમા તે હકીકત ની ચર્ચા થવાની છે,

(૩૮) આ પ્રમાણે આપણે પુ ૨મા અનેક વખત પુરવાર કરી બતાવ્યું છે તેને આ પુરાવાથી વિશેષ સમર્થન મળ્યું છે એમ જાણવુ

(૩૯) જુઓ તે પુ૨૨

કે ચોથી સદી માનો, તો બે એકમાં તો નહીં જ થયું હોવાથી કે વિદ્વાનોએ, આ પુસ્તકોના આધારે જે સમય ખારવેલનો બાંધ્યો છે તે સમય તેમનો નથી જ. ને આમ ખારવેલનો સમય ફેરવવો પડે છે તો પુષ્યમિત્ર તો તેનો સમકાલીન જ છે એટલે તેનો સમય ફેરે ફેરે ને ફરે જ. તેમ વળી પુષ્યમિત્ર તથા ખારવેલ તો સમકાલીનપણે થયા મનાયા છે એટલે ખારવેલનો સમય પણ ફેરવીને ઇ. સ. પૂ. ની ચોથી સદીમાં તો લઇ જવો જ પડે. મતલબ કે ખારવેલ અને પુષ્યમિત્ર સમકાલીન નથી જ.

(૧૯) એક અન્ય બનાવ જણાવે છે કે,[૧] "It must be observed that the Chetiya Kula mentioned in the Kharavela grants the earliest perhaps of South Indian Jains, is a branch of the Jains which has not spread itself in S. India. It perhaps represents one of the Jain Sakhas of N. Indian origin, which flourished before the great schism in the time of Bhadrabahu and Chandragupta. Possibly this branch belonged to Chedi kingdom" અનેક નોંધ કરી એટલે કે ખારવેલે કરેલાં સ્તંભોમાં ચૈત્યકુળનું જે નામ આવે છે અને જે દક્ષિણ હિંદ જૈનોમાં સૌથી પ્રથમ છે તે જૈન ધર્મની એવી શાખા છે કે જે દક્ષિણ હિંદમાં ફેલાવો પામી નથી. ઉત્તર હિંદથી ઉદ્ભવેલી જૈનોની શાખાઓની ફક્ત તે એક હશે; તેમજ ભદ્રબાહુ અને ચંદ્રગુપ્તના સમયે જે મોટું તડ પડ્યું હતું, તેની અગાઉ તે થઇ હશે. સંભવ છે કે આ શાખા ચેદિ રાજ્યની હશે. મતલબ કે તેમનું કહેવું એમ છે કે (૧) ખારવેલના લેખમાં ચૈત્યકુળનું નામ આવે છે. (૨) તેનું નામ દક્ષિણ હિંદના જૈનોમાં સૌથી પ્રથમ જણાય છે (૩) તે જૈન સંપ્રદાયની એક શાખા છે પણ તેનો દક્ષિણ હિંદમાં પ્રચાર થયો જણાતો નથી (૪) ઉત્તર હિંદના જૈનોની તે શાખા સમજે છે (૫) ભદ્રબાહુ અને ચંદ્રગુપ્તના સમયે જે મોટું તડ જૈન સંપ્રદાયમાં પડ્યું છે તેની પૂર્વેના સમયની તે શાખા દેખાય છે (૬) તેમ આ શાખાને ચેદિવંશ સાથે સંબંધ હોય એમ સંભવ પણ છે. આ જ હકીકતમાંથી [illegible] આપણે આમ કંઇ કહેવાની જરૂર નથી પણ જે પંક્તિ છે તેનું જ પ્રમાણ આપી દેવું રહે છે. તે ઉપરથી સમજાશે કે આ ચૈત્યકુળની ઉત્પત્તિ ભદ્રબાહુ અને ચંદ્રગુપ્તના સમયની પૂર્વે થઇ હતી એમ તેમનું માનવું થાય છે. ચંદ્રગુપ્તની પહેલાંની જ એટલે આશરેની પણ પૂર્વેની જ. તેમ પુષ્યમિત્રની પહેલાં તો ઘણાં જ વર્ષોની જ. મતલબ કે ખારવેલનો સમય પુષ્યમિત્રની પહેલાં ઘણાં વર્ષોનો છે એટલે ખારવેલ અને પુષ્યમિત્ર નહિ સમકાલીન નથી જ.

(૨૦) હાથીગુંફાના લેખની લિપિ અને રાજા પ્રિયદર્શિનના લેખોની લિપિ વચ્ચે તુલના કરતાં જણાય છે કે [illegible] પ્રાચીન છે તે તો લિપિ વિશારદોનો વિષય છે; પરંતુ એ તે એની ભાષાશૈલી ઉપરથી એ સિદ્ધ છે કે રાજા ખારવેલના લેખની લિપિ વિશેષ પ્રાચીન પ્રકાર થઇ.

ઉપર પ્રમાણેના પરીક્ષા અને આલોચન, દલીલ તથા નંબર ઉપરસાથે અનેક પુરાવાથી સાબિત કરી બતાવ્યા પ્રમાણે તેમ છે કે (૧) ખારવેલ અને પુષ્યમિત્ર સમકાલીન હોવાનું નથી (૨) ઉલટું ખારવેલ તો પુષ્યમિત્રથી લગભગ સો વર્ષ અગાઉથી થઇ ગયો છે (૩) તેમ જ પુષ્યમિત્રનું બીજું નામ બૃહસ્પતિમિત્ર હતું જ નહીં, અને હોય પણ શી રીતે (૪) બૃહસ્પતિમિત્ર તો એક વ્યક્તિ અને સ્વતંત્ર જ વ્યક્તિ છે (તે માટે નીચેની ટીકા જુઓ). આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યા બાદ હવે તેના[૧૧] [illegible]

( ) જુઓ જ. ઇ. ભાગ. ૯ પૃ. ૮૮-૮૯

(૧૧) આ ઉપરાંત અન્ય [illegible] પુરાવા [illegible] [illegible] નથી, ત્યાંસુધી [illegible] પડે તેમ છે [illegible]

સીધા પુરાવાથી–આકડાની ગણત્રીએથી–પણ સમર્થન મળી જાય છે જેની તપાસ આપણે નીચેના પારિગ્રાફે હવે લઇએ

હાથીગુફાના લેખમાં સંવતનો એક આંક આવેલો છે તેને કેટલાક ગ્રંથકારોએ ૧૬૯નો આંક વાચ્યો છે,[૪૨] કેટલાકોએ તેને ૧૬૫નો ઠરાવ્યો છે,[૪૩] પરંતુ હવે તો સર્વ સન્માનીય થઈ પડયું છે કે તે આક ૧૦૩નો જ છે એટલું તો

ખારવેલના સમયનો વિચાર

કબૂલ કરવુ જ પડશે, કે આ આખા હાથીગુફાના લેખનું મહત્ત્વ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એટલું તો વિશાળ અને સર્વવ્યાપક થઇ પડયું છે કે, તેમાંનો એક અક્ષર પણ વિચારસૃષ્ટિની મર્યાદામાંથી જો જતો કરાય, તો અતિ ગભીર પરિણામ નીવડવા સંભવ છે એટલે કે, જો એકાદ શબ્દને પણ અન્ય અર્થમાં બેસારી દેવાય તો, આખા ઇતિહાસનું પરિવર્તન થઇ જાય તેમ છે તાત્પર્ય એ છે કે, તેવી ભીતિના માર્યા પણ, આપણે તો દરેકની માન્યતા ગ્રહણ કરીને જ વિચાર કરવો રહે છે સાર એ થયો કે, ઉપરના ત્રણે આંકનો ૧૬૯, ૧૬૫ અને ૧૦૩–આપણે વિચાર કરવો રહે છે જ્યારે ખારવેલે પોતે જ શિલાલેખ કોતરાવ્યો છે અને ઉપરના આકવાળા વર્ષમા પોતે વિદ્યમાન હોવાનો પુરાવો આપેલ છે ત્યારે આપણે લેશમાત્ર પણ સંદેહ લાવવાનું કારણ નથી હવે આપણે જે તપાસવુ રહે છે તે, આંક કયા સંવત્સરનો છે એ સિદ્ધ કરવુ, જે ઉપરથી ખારવેલના સમયનો પણ અચુકપણે નિશ્ચય થઈ જાય

ભિન્નભિન્ન ગ્રંથકારોના ધારવા પ્રમાણે આ આકને, કા તો નંદસંવત અને કા તો મૌર્યસવત ધારી લેવામાં આવ્યો છે જો કે આવો કોઈ સવત પ્રાચીન સમયે અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો કે કેમ, અને ધરાવતો હતો તો કોઈ રાજદ્વારી બનાવ સાથે તે સંવત્સર સંયુક્ત કરીને વાપરવામાં આવ્યો છે કે કેમ, તે આપણી જાણમા આવ્યુ નથી જ, કેમકે સમય–કાળગણનાના જે બે પરિચ્છેદ (જુઓ ઉપરમાં પૃ ૬૦ થી ૧૧૩) સ્વતંત્ર રીતે લખી તેની ચર્ચા કાંઇક વિસ્તારથી અને છૂટથી કરી ચૂકયા છીએ, તેમા આ બે સવતમાંથી –નંદ કે મૌર્ય–એકેનું નામ આવ્યુ નથી જ છતાં કોઇ પણ સભવિત માર્ગ તેની વિચારણામાથી આપણે મુક્ત રાખવો નથી, એ પદ્ધતિએ કામ લેવાનું જ્યારે જાહેર કર્યું છે ત્યારે, સંભવિત કે અસભવિતપણાનો લેશમાત્ર વિચાર કર્યા વિના જ, આપણે તો કેવળ તે આક ઉપરથી જ, તેના સત્યાસત્યપણાનો વિચાર કરી લેવો રહે છે

તેટલા માટે, દલીલ ખાતર માની લ્યો કે તે આક મૌર્યસવત અને નંદસંવતનો જ છે. વળી આપણને ખબર છે કે, કોઈ સવત્સરનો આરંભ જે થાય છે તે કોઈક હેતુને અનુલક્ષીને જ કરાય છે, પછી ભલે તો વંશની સ્થાપના નિમિત્તે તેનો આરંભ થયો હોય કે અમુક મહત્ત્વપૂર્ણ બનાવના સ્મરણચિહ્ન માટે થયો હોય. પ્રથમ આપણે નંદસંવતને અંગે વિચાર કરી લઈએ.

નંદસંવતનો પ્રારભ તેની શરૂઆતની તારીખથી જ જો થયો હોય, તો નંદ પહેલાનો ઉર્ફે નંદિવર્ધનનો ઈ સ પૂ ૪૭૨=મ સં ૫૫ માં જ્યારે રાજ્યાભિષેક થયો હતો ત્યારથી ગણી શકાય. તે બાદ બીજો કોઈ મહત્ત્વનો ઐતિહાસિક બનાવ બન્યો નથી, કે તેનો

---

(૪૨) કે હિ ઇ. પુ ૧ પૃ ૬૦૮=Shatkarni of the Andhra Dynasty (Shalivahan Satkarni) being contemporary with Kharvel (whose accession c 169 B C if Hathigumfa inscription is dated in Maurya Era p 314–15, 534 & 602) = જે ખારવેલનો સમય, હાથીગુફાના મૌર્યન સવત પ્રમાણે આશરે ઈ સ. પૂ ૧૬૯ ગણાય તેનો જ સમકાલીન આંધ્રવંશી શાતકરણી (શાલિવાહન સાત કરણી) હોવાથી એટલે કે શાલીવાહન શાતકરણી અને ખારવેલ બન્ને સમકાલીન હોવાથી બન્નેનો સમય ઇ સ પૂ ૧૬૯ ગણાય.

(૪૩) જ બી ઓ રી સો પુ ૩ અને ૪ ક્રો ૯. પૃ ૧૬; ઈ હિ ક્વૉ પુ ૫ સન ૧૯૨૯ પૃ ૫૮૭ અને અને આગળ—હાથીગુફા લેખની પંક્તિ ૧૬ મા "In the one hundred and sixty fifth year of the time of the Mauryan kings=મૌર્યન રાજાઓના સમયની ગણત્રીએ ૧૬૫ મા વર્ષે.

વિચાર કરેલ છે, વળી એમ કહી શકાય કે નંદ બાગમાં પછી જ્યારે નવમો નંદ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે જે ઓંધાધૂંધી સારા યે રાજ્યમાં પ્રવર્તી રહી હતી, તેને નિર્મૂળ કરીને તેણે પ્રજામાં શાંતિ સ્થાપી દીધી હતી, ત્યારથી કદાચ તે સંવત્સરનો જે આરંભ કરાયો હતો એમ ધારી લેવાય, તો તેનો સમય પ્ર. સ. પૂ. ૪૧૫=મ. સ. ૧૧૨ નક્કી થાય. તે પછી તો નવમાનો જ અંત ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨= મ. સં. ૧૫૫ માં આવી ગયો છે, એટલે તે બાદ કોઈ પ્રસંગને લીધે તેનો આરંભ કરાયો હોય તેવી કલ્પના કરવાનું પણ સ્થાન રહેતું નથી. મતલબ કે જો તે બાબતને નકામત ઠરાવાય તો બે તારીખો જ વિચારવી રહે છે (૧) પ્ર. સ. પૂ. ૪૭૨ અને (૨) ઈ. સ. પૂ. ૪૧૫.

મૌર્યસંવત પરત્વે જો વિચાર કરીએ તો, તેની સ્થાપના કરવા માટે તો અનેક મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થતા જણાય છે. જેવા (૧) તેના આદ્ય પુરુષ રાજા મહાપદ્મે જ્યારથી એક નાના રાજ્યની તરીકે પોતાના વંશની સ્થાપના કરી ત્યારથી પણ ગણી શકાય. અને તે પ્રમાણે ઠરે તો તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૩૮૧-૨=મ. સં. ૧૪૬ આવશે (૨) મગધ ઉપર પોતે મગધનો સમ્રાટ બન્યો ત્યારથી જો તેનો આરંભ ગણ્યો હોય તો તેની મિતિ ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨=મ. સં. ૧૫૫ આવી લેવાય (૩) કેમકે કેરળ ઉપરથી નીકળેલ સર્વે ભાગને દાબી દઈને, રાજ ઓળખાવીને જ્યારથી નિષ્કંટકપણે પોતાનો રાજ્યાભિષેક જાહેર કર્યો ત્યારથી જો આદિ ગણી લો તો તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૩૨૬=મ. સં. ૨ ઠરે છે (૪) અને મૌર્યવંશી સર્વ સમ્રાટ તેમજ તે વંશની કીર્તિને સર્વોત્કૃષ્ટ શિખરે પહોંચાડનાર મહારાજા પ્રિયદર્શિનના રાજ્યાભિષેકને જે તેની આદિના કારણરૂપ ગણ્યો હોય તો તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૨૮૯=મ. સં. ૨૩૭ થયો ગણાશે આ પ્રમાણે મૌર્યસંવતના આરંભના મુદ્દા તરીકે ચાર બનાવો ગણી શકાય.

હવે અત્યારે વિચારણ કરીએ તો આપણે બનાવોની તારીખવાળા વર્ષના આંક તપાસવા પડે. નંદસંવતને અંગે (૧) પ્ર. સ. પૂ. ૪૭૨ અને (૨) ઈ. સ. પૂ. ૪૧૫ અને મૌર્યસંવતને અંગે (૩) ઈ. સ. પૂ. ૩૮૧-૨ (૪) પ્ર. સ. પૂ. ૩૭૨ (૫) પ્ર. સ. પૂ. ૩૨૬ અને (૬) પ્ર. સ. પૂ. ૨૮૯ આ છ મિતિ સાથે બંને આંકડો ઉપરના ત્રણે આંકને ઘટાડીને વિચારીએ.

મુદ્દો		(અ) ૧૦૩ના આંક સાથે ઘટાવતાં	(આ) ૧૬૫ના આંક સાથે ઘટાવતાં	(ઇ) ૧૬૯ના આંક સાથે ઘટાવતાં
(૧)	ઈ. સ. પૂ. ૪૭૨	ઈ. સ. પૂ. ૩૬૯	પ્ર. સ. પૂ. ૩૦૭	પ્ર. સ. પૂ. ૩૦૩
(૨)	૪૧૫	„ ૩૧૨	૨૫	„ ૨૪૬
(૩)	„ ૩૮૨	„ ૨૧૯	„ ૨૦૭	૨૦૩
(૪)	૩૮૧	„ ૨૭૮	„ ૨૧૫	૨૧૧
(૫)	„ ૩૨૬	„ ૨૨૩	„ ૧૬૧	૧૫૭
(૬)	૨૮૯	૧૮૬	„ ૧૨૪	૧૨૦

ઉપરના કોઠામાં બતાવ્યા પ્રમાણે નં. ૧થી૬ સુધીના મુદ્દા નીચેના બનાવોના (અ) (આ) (ઇ)વાળા આંક નથી બનાવેલ બાબતો જો સમન્વય કરીશું તો, વિદ્વાનોની જે માન્યતા છે કે પુષ્યમિત્રની ગાદીએ બેઠવાની સાલ પ્ર. સ. પૂ. ૧૮૮ ઠરાવેલી છે અને ખારવેલની ગાદીએ આવ્યાની પ્ર. સ. પૂ. ૧૮૩ ઠરાવેલી છે તેની સાથે જો કોઈ પણ સાલનો મેળ ખાતો આવી શકતો કે પુરવાર કરી શકાય તેવો હોય, તો તેની સમ

(૪૭) જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૫૫૫ ટીકા નં. ૧૨

પાચ સાલોને જ હજુ લેખી શકાય તેમ છે જેને આપણે જાડા અક્ષરે ખાસ નોધ લેવા યોગ્ય તરીકે બતાવી છે તે ઇ સ પૂ ૧૬૧, ૧૫૭, ૧૮૬, ૧૨૪ અને ૧૨૦ની છે આ પાચમાથી પણ બે તો,-૧૬૧, અને ૧૫૭-વિદ્વાનોએ ઠરાવેલ ૧૮૮ અને ૧૮૩ કરતા ૨૫ વર્ષ જેટલી મોડી આવે છે, જ્યારે બીજી બે-૧૨૪ અને ૧૨૦-તો તેથી પણ બીજા ૩૫ વર્ષ વધારે મોડી આવે છે, એટલે કે સાઠ વર્ષ બલ્કે તેથી પણ વિશેષ મોડી જાય છે પણ વિદ્વાનોએ જે "આશરે" શબ્દ લખેલ છે તેમા બહુ બહુ તો પાચ કે દશ વર્ષના ફેરનો જ સમાસ રહી શકે એટલે ઉપરોક્ત પાચમાની ચાર સાલોને તો આપણા વિચારક્ષેત્રમાથી બાતલ કરવી જ રહે છે, જેથી માત્ર હવે ઇ સ પૂ ૧૮૬ વાળી એક જ બાકી રહી, અને તે આઠ વિદ્વાનોની માન્યતાની સાથે તદ્દન બંધબેસતો પણ આવી જાય છે તેમ જ હાથીગુફાનો આંક જે સૌથી છેલ્લામા છેલ્લો ઉકેલ એટલે કે ૧૦૩નો ઠરાવવામાં આવ્યો છે તેની ગણત્રીમા તે આવીને ઉભો પણ રહે છે મતલબકે જે અઢાર બનાવોની સાલના આંકડાને કસોટી ઉપર ચડાવી જોવાને આપણે પસદ કર્યા હતા, તેમાનો માત્ર એક જ આંકડો, સર્વ રીતે ઉત્તીર્ણ થઈ શકે તેવો દેખાયો છે અને તે ઇ સ પૂ ૧૮૬ની સાલનો છે તથા ૧૦૩ના આંક સાથે સુમેળ ખાતો દેખાય છે પરતુ તે સાલ તેમ હોઈ શકે કે નહીં, તે સ્થિતિ જ આપણે વિચારવી રહે છે કે, જેથી છેવટના નિર્ણય ઉપર પણ આવી જવાય હવે આ ઇ સ પૂ ૧૮૬ની સાલ, જો મૌર્ય સંવત્સરનો પ્રારંભ મહારાજા પ્રિયદર્શિનના રાજ્યાભિષેકથી ગણવામા આવે તો જ (જુઓ ઉપરમાં પૃ ૨૬૮) ૧૦૩ના આંક સાથે ઘટાવી શકાય છે, અન્યથા નહીં જ એટલે સાર એ થયો કે મૌર્ય-સવતનો પ્રારભ મહારાજા પ્રિયદર્શિનના રાજ્યાભિષેકથી જ ગણવો અને તે હિસાબે તેના ૧૦૩ વર્ષે=ઇ સ. પૂ ૧૮૬માં અથવા તેની આસપાસમાં (એટલે કે ઇ સ પૂ ૧૮૮ કે ૧૮૩ જેમ વિદ્વાનોએ માની લીધુ છે તેમ) રાજા પુષ્યમિત્ર અને રાજા ખારવેલનો સમય નક્કી થયેલ મનાય, તેમ જ હાથીગુંફામાં લખેલ આંક પ્રમાણેની સર્વ હકીકત યથાસ્થિત સમયે બન્યાનું ગોઠવી શકાય. અથવા તે સર્વ બનાવને અનુક્રમમા જો ગોઠવીએ તો, પ્રથમ મહારાજા પ્રિયદર્શિન થયા છે અને તેમની પછી ૧૦૩ વર્ષે હાથીગુફાનો લેખ કોતરાવાયો છે એમ કહેવાય પરતુ લિપિ વિશારદોનો અભિપ્રાય તો તેથી ઉલટો જ થાય છે એમ આપણે ઉપર પૃ. ૨૫૩થી માંડીને આગળ (જુઓ દલીલો નં ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ ૬) જોઈ ગયા છીએ તેઓ તો મક્કમપણે એમ જ માની રહ્યા છે કે, પ્રથમ હાથીગુફાના લેખનો સમય હોવો જોઇએ, (પછી તે સમય તેની પૂર્વે થોડા વર્ષનો છે કે વધારે વર્ષનો છે તે જુદો પ્રશ્ન છે) અને તે પછી જ મહારાજા પ્રિયદર્શિનનો સમય હોવો જોઇએ એટલે વળી અઢાર સાલોમાની જે એક ઇ સ પૂ ૧૮૬ની કાંઈક અંશે આપણી કસોટીમાથી ઉત્તીર્ણ થવા જેવી દેખાઈ હતી તે પણ આ લિપિવિશારદોના મંતવ્ય પ્રમાણે જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે જેથી આપણે અંતિમ એક જ નિર્ણય ઉપર આવવુ રહે છે કે, હાથીગુફાના લેખમાંનો ૧૦૩નો આંક જે છે, તે નથી નંદ સવતનો કે નથી મૌર્યસંવતનો, અને પરિણામે પુષ્યમિત્ર તથા ખારવેલ સમકાલીન પુરવાર થતા જ નથી, તેમ જ ખારવેલનો સમય ઇ સ પૂ ૧૮૬ કે તેની આસપાસનો પણ નથી જ

આ પ્રમાણે એક પછી એક સ્થિતિ, તથા બનેલ બનાવોને લઇને, તેમ જ ગણિતશાસ્ત્રના આંકડાઓ માંડીને પણ, આપણે હવે પુરવાર કરી શક્યા છીએ તે વિશેષ આલ્હાદજનક છે જ, નહીંતોયે, પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ વિચારતા થકાં પણ, આપણે ઉપરના જ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય તેમ હતું, છતા તે મુદ્દો અત્યાર સુધી આપણે આગળ ધર્યો નહોતો, કેમકે તેમ કરવા જતાં, વાચકવર્ગની એકદમ ખાતરી પણ ન થાત એટલુંજ નહીં પણ કદાચ આપણે હાસીને પાત્ર પણ બની જાત હવે કોઈ પણ પ્રકારના ભય વિના સિંહનાદે તે કહી શકાય તેમ છે કે, વિદ્વાનોએ ઇ સ પૂ ૧૮૬નો જે સમય ખારવેલનો ઠરાવેલ છે તે તદ્દન કલ્પીત જ છે છતાં ઘડીભર માની લ્યો કે તે સમય બરાબર જ હતો, તો તેનો અર્થ એ થયો કે, ખારવેલે

જે મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્રને-કે બૃહસ્પતિરાજને-પોતાના પગે નમાવેલ હાથીગુફાના લેખમાં લખેલ છે તે ૪ સ. પૂ. પાંચમી કે છઠ્ઠી સદીથી માંડીને ૪ સ. પૂ. ૧૮૮ સુધીના કોઈક સમયે મગધની ગાદીએ બિરાજ્યો હોય એમને જ હવે આપણે તે મગધપતિઓની વંશાવળી તપાસીશું તો (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૩૮૩ પુ. ૨ પૃ. ૪૧૩ તથા પુ. ૩ પૃ. ૪ ૪) એમ અને તુરત જ માલૂમ પડશે કે, આ ત્રણ ચાર સદીના ગાળામાં મગધપતિ તરીકે માત્ર ત્રણ વંશો જ થયા એમની છે. (૧) શિશુનાગવંશ (૨) નંદવંશ અને (૩) મૌર્યવંશ. તેમાંય પ્રથમનો શિશુનાગવંશ તો અતિ પ્રાચીન હોવાથી આપણી ગણનામાંથી મુક્ત કરવો રહે છે-ત્યારબાદની જ કોઈક વંશનો નૃપતિ તે નામનો હોવો જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું. બીજું ખારવેલ પોતે જ જૈની હતો છે કે તેને અને ઉક્ત નૃપતિઓને નિસબતાઈ આવ્યું આવતું હતું, કેમકે તેના પૂર્વજ તેના સમયમાં, કોઈક મગધપતિ નંદરાજ કલિંગદેશમાંથી જિનમૂર્તિનું હરણ કરી ગયો હતો. એના બદલે પોતાને મગધ ઉપર ચડાઈ કરી અની પડી હતી. મતલબ એ થઈ કે ખારવેલને અને નંદરાજને વેરઝેર પેઢીઓ સુધીનાં ચાલ્યાં આવતાં હતાં. હવે એ તેવી દુશ્મનાવટ ચાલી આવતી હોય-અને દુશ્મન નાબૂદ થયો જ તે છતાંની જીત એવી મગધ ઉપર ઉન્નતો શું ખારવેલ જેવો ચતુર અને અદ્ભુત પરાક્રમી રાજા, પોતાના દુશ્મન રાજાના નામે ચલાવેલ સંવત્સરનો આશ્રય લે ખરો ! અને તે પણ જે શિલાલેખ રાજ્યકીર્તિ નજરે પોતે જ આલેખી ગયો ઉત્સવનો લેખીને, તેને રાજ્યના આખાયે રહેશે એવાની ઇચ્છા ધરાવે છે તેમાં જ તે અંક કોતરાવ્યા એવી ભૂલ કરે કે ઇચ્છા સેવે એવો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવે ખરો ! તેમ કદી પણ બને જ નહીં. એટલે માનવું જ રહે છે, તેમ હવે તે વિનાને વધુ સાબિત થયેલી જ આપી રહે છે કે હાથીગુફાના લેખમાંનો ૧ ક્રો

અંક જે છે તેને નંદસંવત સાથે[૪૫] કંઈ પ્રકારે સંબંધ જ નથી. તેમ તે અંક મૌર્યસંવતનો પણ કલ્પી શકાય તેમ નથી. કારણ કે બૃહસ્પતિરાજને મૌર્યવંશી ઠરાવો તો, આખી ખારવેલને પણ તેના વંશની સાથે જિનમૂર્તિને માટે પરાપૂર્વથી વેરઝેર ચાલ્યું આવ્યું હતું તેમ માનવું રહે. એટલે ઉપરની હકીકત એમ નંદવંશનો બૃહસ્પતિરાજ માનવાથી, તેનો સંવત ખારવેલને માનવાથી, જે પ્રકારનો બાધ નડે છે તે જ પ્રકારનો બાધ આ બૃહસ્પતિમિત્રને મૌર્યવંશી ધારી લેવાથી અને તેના વંશનો મૌર્યસંવતનો ઉલ્લેખ ખારવેલને માની લેવાથી આવશે. એટલે તે જ દલીલ અને તે જ સિદ્ધાંતના આધારે, બૃહસ્પતિમિત્રના સંવતનો ઉપયોગ, આખની ખારવેલથી હાથીગુફા લેખમાં કરાયો નથી એમ આપોઆપ સાબિત થઈ જ રહે છે. આ પ્રમાણે દરેક રીતે હાથીગુફામાં ૧૬૫મા અંકને, નંદસંવતના કે મૌર્યસંવતના અંક તરીકે ગણાવી લેવાને, દરેકને પગલે વિરોધ ઊભો થાય જ કરે છે. મતલબ કે તે અંક નથી નંદસંવતનો કે નથી મૌર્યસંવતનો.

ત્યારે હવે સવાલ એ થાય છે કે આ ૧૬૫ નો અંક ? વિદ્વાનોએ ઉકેલના ઉભય તરીકે માન્યો છે તે કયા સંવત્સરનો હોઈ શકે ! આ વાત જે શોધી શકાય તો, અને ઇતિહાસકારોએ ધારી લીધી આપણે પ્રાચીન સમયના રાજાઓના કેટલાંક ભૂલ ભરેલાં સિદ્ધાંતો કર્યાં હતાં તે બધાં બેસાડી આપી શકાય છે. પુ. ૨ માં શિલાલેખ વર્ણન કરતાં (જુઓ પૃ. ૫૫ થી ૭૨) એમ પણ બતાવી ગયા છીએ કે પ્રાચીન સમયે રાજાઓને પોતાના નામ નીચે સંવત્સર પ્રવર્તાવવાની ઇચ્છા ધરાવતા નહીં, તેમજ અને તેનું સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્ય પોતે કર્યું હોય તેવા તે કાર્યની સાથે પોતાનું નામ જોડીને લોકોને પણ તેવો ખ્યાલ આપતા હતા.[૪૬] માત્ર જે કોઈ વખતે

(૪૫) આ અંક નંદસંવત હોવા વિષેની કલ્પના આપી છે કે ૧૧૩ ૧૬૫ પ્રકારે માની છે તે જુઓ.

(૪૬) જુઓ આ વિષય ઉપર પૃ. ૨ ના અમુક વિષે જ તેનું આલેખન, નોંધ ૧ વગેરે.

આધાર તેઓ લેતા, તે પોતાના ઈષ્ટદેવના નામના સંવત્સરનો જ આધાર લેતા તેમ જ ગર્વ વસ્તુનો યશ પોતાના ધર્મને નામે જ ચડાવવામાં મગરૂરી માનતા જેમ સિક્કાચિત્રોનું અને ચિહ્નોનું છે, તેમ જ શિલાલેખમાંની હકીમતનું પણ સમજી લેવું રહે છે તેમાં પણ મોટા ભાગે પોતાની યશગાથા ગાવા કરતા, ધાર્મિક વૃત્તિથી દાન દેવાની જ હકીકતો કોતરાવવામાં આવતી હતી (જુઓ ઉપરમા ચષ્ઠણવરાની હકીકતે પૃ ૨૧૮-૧૯) વળી એ તો નિર્વિવાદીતપણે સિદ્ધ થયેલ છે કે રાજા ખારવેલ પોતે જૈનમતાનુયાયી હતો એટલે જે આંક તેણે હાથીગુફામાં કોતરાવ્યો છે તે અન્ય કોઇ નહીં પણ જૈનધર્મના છેલ્લા પયગંબર શ્રી મહાવીરનાજ સંવત્સરનો સંભવે છે આ મહાવીર સંવતનો આરંભ તેમના નિર્વાણ (બૌદ્ધ પરિભાષામાં જણાવવું હોય તો પરિનિર્વાણ) પામ્યાની તારીખથી થયેલ ગણાય છે જેનો સમય ઈ સ પૂ ૫૨૭ ઠરાવાયલ છે (જુઓ પુ ૨ પૃ ૮-૯) તે હિસાબે રાજા ખારવેલના રાજ્યનું ૧૦૩ આંકવાળું વર્ષ, તે ઇ પૂ ૫૨૭-૧૦૩=ઈ સ પૂ ૪૨૪ નું આવે છે અને તે તેના રાજ્યાભિષેક પછીનું પાંચમું વર્ષ હોવાનું તેણે હાથીગુફા લેખમાં જણાવ્યું છે એટલે તેનો રાજ્યાભિષેક ઇ મ પૂ ૪૨૪+૫ = ૪૨૯ મા થયાનો અથવા મ મ ૯૮ નો ગણવો પડશે[૪૭] આ એક વાત સિદ્ધ થઈ વળી તેણે ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે, જેથી તેનું મરણ ૪૨૯-૩૬ = ઈ સ પૂ ૩૯૩ મા થયું કહેવાશે એટલે તેનો સમય ઈ સ પૂ. ૪૨૯ થી ૩૯૩ = ૩૬ વર્ષ પર્યંતનો હોવાનું સાબિત થઈ ચૂક્યું અને પોતે ૨૫ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ આવ્યો છે એટલે તેનું આયુષ્ય ૨૫ + ૩૬ = ૬૧ વર્ષનું હતું એમ પણ નક્કી થઈ ગયું કહેવાશે.

ઉપરના પારિગ્રાફમા એમ સાબિત કરી ગયા છીએ કે હાથીગુફાના લેખમાં કોતરાવેલ ૧૦૩નો આંક મહાવીરસંવતનો છે અને

૧૦૩ના આંકની તેની ગણના તેમના નિર્વાણ **અન્ય શક્યતા** સમય ઇ સ. પૂ ૫૨૭ થી કરવામાં આવી છે. આ સિવાય જે બીજી એક બે શક્યતા તે આંકને વિશે અમારા ધ્યાનમાં આવી હતી પણ પાછળથી મૂકી દેવી પડી છે, તેનો પણ કાંઈક ખ્યાલ અત્ર આપી દેવા આવશ્યકતા છે, કેમકે સંવતોની કાળગણનાની પ્રથા ઉપર, પણ તેમાંથી કાંઈક પ્રકાશ પડે છે તેમજ સંભવ છે કે, વિશેષ વિચારણાના બીજા મુદ્દાઓ વાચકવર્ગના મનમાં ઉપસ્થિત થાય અને બહાર પડે, તો આ આંકની શક્યતા ઉપર વિશેષ ઉહાપોહ થવા પામે, જેના પરિણામે અમે આપેલ નિર્ણય સત્ય છે કે અસત્ય તે નક્કી થઈ જાય

આ આંકની શક્યતાનો વિચાર કરતી વખતે બે બીજી કલ્પના થઈ હતી (૧) ખારવેલ ચક્રવર્તીના ચેદિવંશની વિચારણા અત્યારે ચાલી રહી છે, વળી તેણે પોતે જ લેખની પંક્તિમાં એવા શબ્દો વાપર્યા છે કે જેમાંથી ચેદિ નામનો કેમ જાણે કોઇ સંવત તે સમયથી પ્રવાહમાં મૂકાયો હોય તેવો આભાસ-ધ્વનિ નીકળી રહે છે તેમજ, અન્ય રાજવંશોએ પણ પોતાના વંશના નામના સંવત્સરો ચલાવ્યા હોયાના અનેક દૃષ્ટાંતો આપણી નજરે પડી રહ્યા છે, ત્યારે ખારવેલે કાં "ચેદિસંવત" નામના સંવતનો[૪૮] આશ્રય

પ્રચ ડકાય કોઈ પણ મૂર્તિ ઉપર તેણે પોતાનું નામ સુદ્ધાં પણ કોતરાવેલ નથી લેખોમાં (ખડક લેખમા અને સ્તંભ લેખમા) જે તેનું નામ આવે છે તેમા માત્ર ધર્મોપદેશ જ છે એટલે તેમા પોતાની અહંતા દર્શાવવાનો હેતુ નથી, જ્યારે ઉપરની મૂર્તિઓમા તો તેવો ધર્મોપદેશ કોતરાવાયે નહીં, અને કેવળ નામ કોતરાવવા જાય તો અહંકારનું દર્શન કરાવાય છે

(૪૭) પુ ૧ પૃ ૩૪૮ મા ટાકેલી હકીકત હવે પુરવાર થઇ ગયેલી ગણવી તથા શતવહન વંશની આદિ જે ૧૦૦ મ સ મા થયાનું લેખાવ્યું છે તે પણ સાબિત થઇ ગયું ગણાશે કેમકે શ્રીમુખ આંધ્રપતિ જે શતવહન વંશનો સ્થાપક છે તેને આ ખારવેલે, પોતાના રાજ્યાભિષેકના બીજે વર્ષે એટલે ૯૮+૨=૧૦૦ મા કલિંગના અમુક ભાગમાં ઘસી આવતો અને સંસ્થાન જમાવતો અટકાવ્યો છે, જેથી તેણે નાસિક પાસેના મુલકમા હઠી જઈને ત્યા ગાદી સ્થાપી હતી.

(૪૮) જુઓ આ પુસ્તકમા પૃ ૬૪ માંની હકીકત તથા તે પાને ટી ન ૧૭

ન કીધી હોય? મતલબ કે એક અથવા તે બાદ દીક્ષિતનો હોવાની થઇ હતી (૨) અને બીજી નિમ થઇ હતી કે તે બાદ થયે મહાવીરસંવતનોજ હોય પરંતુ તેની આદિ તેમના નિર્વાણસમયથી એટલે ઇ. સ. પૂ. ૫૨૭થી ગણાતી હોવાનું જે અત્યારે મનાઇ રહ્યું છે તેને બદલે તેઓ જ્યારથી સર્વજ્ઞપદને પામ્યા ત્યારથી[૪૮] એટલે ઇ. સ. પૂ. ૫૫૬ (જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૩૬૭ની સમયાવળી)ના સમયથી ઠરાવ્યો ન ગણાઇ હોય? કેમકે, જે કોઇ સંવતનો પ્રચાર થયો છે તેમાંના લગભગ સર્વેનો પ્રારંભ[૪૯] એના સ્થાપકમાં તેમનો ઉલ્લેખ થયો છે તેમના મરણ સમય સાથે કદાપિ[૫૦] સંબંધ નથી જોડાયો, પણ ગાદી હોય તો તેના રાજ્યાભિષેક સાથે કે ધર્મપ્રવર્તક હોય તો[૫૧] તેમના જીવનના અન્ય ઉત્તમ પ્રસંગના[૫૨] સમય સાથે જ તે જોડાઇ ગયેલો નજરે પડે છે. તે પ્રમાણે અનુસરીને મહાવીરના સંવતનો પ્રારંભ પણ ઇ.સ.પૂ. ૫૨૭ને બદલે બીજા કોઇ પ્રસંગ સાથે જોડાયો હોય? આ બે સંભાવનાઓ વિચારીને જેમ બની શકવામાં આવી છે તે હવે તપાસીએ.

પ્રથમ ચૈત્યદીક્ષાવાળી બાબત તપાસી જોઈએ. જો તે દીક્ષિત બનાવ્યો જ હોય, તો તેની સ્થાપના નીચે જણાવેલ ચાર પ્રસંગમાંથી એકને લીધે—તે સમયે—જ થઇ હોય (૧) પ્રથમ જિનપ્રતિમા સ્થાપન કરાવનાર મહામેઘવાહન ક્ષેમરાજ બન્યો ત્યારથી, એટલે ઇ. સ. પૂ. ૫૫૮થી (પુ. ૧ પૃ. ૧૧૬–૮) આવતા ડિસ્ક ઇ. સ. પૂ. ૫૧૩ (વિગત પુસ્તક ૧ ૧૧૮ની ટીકા) (૨) ઇ. સ. પૂ. ૫૩૭માં બીજા જિનપ્રતિમા સ્થાપક રાજા ગાદીએ બેઠો ત્યારથી (૩) ત્રીજા જિનપ્રતિમા ઇ. સ. પૂ. ૪૭૫માં રાજા ક્ષેમરાજ ક્ષેત્રપતિ બન્યો ત્યારથી (૪) અથવા રાજા ખારવેલ જેઓ ઇ. સ. પૂ. ૪૨૯માં ગાદીએ બેઠો ત્યારથી. આમાં ખારવેલે કૈવલ્ય સંવત્સર ૧૩ના આંકનો અને રાજા નંદનો ઉલ્લેખ એ છે તું પ્રથમ છે તેની હકીકત તો ઇતિહાસ રૂપે ક્યાં મળતું નિર્ધાર કેવું એવું થાય છે જે કે સમય સાથે રાજા નંદનો પ્રથમ જેમ પ્રથમ જ્યારે હકીકત તેમ એ પણ સ્વાભાવિક છે કે જો તે સમયે તે રાજાની સાથેનો સંબંધ ધરાવતો હતો ગણાતો હોય, તો તે સમયે રાજા નંદની હકીકત કેવી જ હોય. એટલે તાત્પર્ય એ થયો કે ઉપરના ચાર પ્રસંગોમાંથી એકેય પ્રસંગ ખરો છે કે જેનાથી કોઇ સંવતનો પ્રારંભ થયો કહીને ૧૩ની સાલ આવે, ત્યારે તેવાનાની હકીકત હતી એમ ગણાય આમ ઉપરના ચાર ઓછા ઇ. સ. પૂ. ૫૫૮ (વિગતે ૫૧૩) ૫૩૭ ૪૭૫ અને ૪૨૯ છે તેમાંથી પ્રથમ

(૪૮) જુઓ ઉપરના પૃ. ૧૧ ટી. નં. ૫ અને ૬ની હકીકત તથા નીચેની ટીકા નં. ૫૨ માં જણાવી હકીકત સાથે મેળવતાં કદાચ સંવતનો પ્રારંભ થયો હશે તે હકીકત.

(૪૯) વિશેષ ખાતર આગળ જુઓ પૃ. ૧ ૬માં ઉલ્લેખ હેતુ.

(૫૦) એક ઉલ્લેખ છે કે ખરું (અથવા રાજ્યાભિષેક બાદનો અવસર) સમયથી પણ તેમના સંવતની આદિ થઇ હશે છે (જુઓ ઉપરના પૃ. ૧૧ ટી. નં. ૧ માં ઇ. સ. પૃ. ૧૧૧ આદ. ૧૩મું જે ઉલ્લેખ મળતું આવતું) ઘણે તેઓ મો. રાજ મેસમાસ હતું તેમાં આવી નથી. આગળની નીચેની ટી. નં. ૫૨ પણ તે વિષયનું તથા પ્રકરણ તે સંબંધિત બાબત આદિ સમય વાંચવી પડે છે.

(૫૧) જુઓ આ છે કે જેમ બાદ ધર્મનો પ્રચાર પણ આપણ ચરિત્રોનું સાથે તેમના સંવતનો સંબંધ પ્રચલિત રહ્યો છે, તેમ કે પણ લાગ્યું છે કે પ્રવર્તક તેમના સંવતને ઉલ્લેખ છે (જુઓ સ્થાન પૃ. ૨ પૃ. ૮ની આગળનું તથા ઉપરના વગેરે) તેમજ તેમના બાદ પ્રયત્ને હકીકત નથી હવા તેમ છે. વળી જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૫૨.

(૫૨) ક્ષિતિપાલ જેવા રાજાના બાબ તથા છે કે ઘણું સ્થાનના જાણે કે અથવા કે અને પ્રથમ હોય, તેથી આવી ગણાય બાદ વર્ષના તથા ઉલ્લેખ પ્રથમ જણાય છે. (જુઓ પૃ. ૧ ૬મા આગળ ટીકા) આ પ્રસંગ તરીકે ઇ. સ. ૨ હોવાની પ્રથમ બાબત છે કે તેમના સમયના ઉલ્લેખના પ્રસંગમાં આવે પ્રથમ બન્યો હશે તેમ માનવામાં વાંધો છે. વળી કે (સરખાવો તેની ટી. નં. ૫૧ની ટીકા) સંવતની ગણના શરૂ કરવાના સમયની જેમ જેમ થઇ શકવી નથી

થયો લઈને તેનું ૧૦૩ જુ વર્ષ એટલે ઇ મ પૂ ૪૫૫, (૪૬૦,) ૪૩૪, ૩૭૨ અને ૩૨૬ આવશે હવે આપણે નંદરાજાની વંશાવળી (જુઓ પુ ૧ પૃ ૩૯૨, તપાસીશુ તો આ ચારમાંથી પ્રથમના બે આંક એવા દેખાય છે, કે જે સમયે નંદ નામનો કોઈ રાજા ગાદીપતિ હતો જ. તેમા પણ પ્રથમનો આંક, ૪૫૫ (૪૬૦) જે છે તે નંદ પહેલાનો અને બીજો આંક ૪૩૪ તે નંદ બીજાનો સમય બતાવે છે તેમ આપણે પ્રતિહાસના જ્ઞાનથી જાણી ચૂક્યા છીએ, કે નંદ બીજાના રાજ્યઅમલે કલિંગપતિ સાથે કોઈ જાતની અથડામણ જેવુ કે મૈત્રી ભાવ જેવુ પણ બનવા પામ્યુ નથી. એટલે તેનો ખ્યાલ આપણે મગજમાંથી ખસેડી નાંખવો જ રહે છે પછી કેવળ રહી નંદ પહેલાની બાબતની વિચારણા અને આપણે જાણીએ પણ છીએ કે નંદ પહેલાની સાથે જ ખારવેલના પૂર્વજોને ખડાખાસ્તાના પ્રસંગો ઉભા થવા પામ્યા હતા એટલે નંદ પહેલાના સમયને અનુલક્ષીને જ રાજા ખારવેલે હાથીગુફાના લેખમા ઉચ્ચારણ કરેલું હશે એમ સમજાય છે આટલે સુધી વાતનો મેળ બરાબર મળી રહ્યો હવે આપણે જોવાનું એટલુ જ રહે છે કે, ઇ સ પૂ. ૪૫૫ કે વિકલ્પે ૪૬૦, અથવા તે માટેના ચેદિ સવતનો પ્રારંભિક આંક ઇ મ. પૂ ૫૫૮ વિકલ્પે ૫૬૩ છે, તે બેમાંથી કયો આંક ચેદિસવતનો પ્રારંભિક કાળ કહી શકાશે? અથવા બીજા શબ્દોમા તેને લખીએ તો ચેદિસંવતની આદિ ૫૫૮માં થઈ કહેવાય કે ૫૬૩મા? એટલે કે મહારાજા કરકંડુ ૫૫૮માં કલિંગપતિ બન્યા હતા કે ૫૬૩મા, એટલુ નક્કી કરવુ રહે છે પુ ૧ પૃ ૧૭૫ ટી ન ૪૪માં જણાવી ગયા છીએ કે, શ્રી મહાવીર જ્યારે દીક્ષા લીધા પછી નવમે વર્ષે (એટલે ઇ સ પૂ ૫૫૯મા) કલિંગમાં વિહરતા હતા ત્યારે કલિંગપતિ તરીકે તેમના પિતાનો મિત્ર હયાત[૫૪] હતો અને તે નિ સંતાન ગુજરી જવાથી તેની ગાદીએ કરકંડુને બેસારવામા આવેલ છે એટલે સાર એ થયો કે, ૫૫૯ સુધી તો કરકંડુ નહીં, પણ પેલો રાજવીજ કલિંગાધિપતિ હતો અને કરકંડુ જે ગાદીપતિ થયો છે તે ૫૫૯ બાદ જ એટલે ૫૬૩ની સાલ પણ કાઢી નાંખવી રહી, જેથી પુ ૧. પૃ ૧૬૮મા ચેદિસંવતની સ્થાપના માટે જે ત્રણ સાલો (૫૫૮, ૫૫૬ કે ૪૭૫) વિકલ્પે આપણે દર્શાવી હતી તેનો પણ ખારવેલે કોતરાવેલ શિલાલેખના આધારે કાંઈક અંશે નિકાલ આવી ગયો ગણાશે હજુ આપણે જે વિચારવુ રહે છે તે એ કે, ૫૫૮ની સાલ સાચી કે ૫૫૬, તેનો પણ નિર્ણય કરી શકાય તેમ છે તે ચર્ચાનો પ્રસંગ નીચેના ભાગમા આવે છે માટે ત્યા આપણે વર્ણવશું. આ પ્રમાણે ચેદિસંવતની શકયતાનો વિચાર કરી લીધો હવે મહાવીરની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથે ૧૦૩ના આંકની શકયતાને સંબંધ છે કે કેમ તે વિચારીએ

શ્રી મહાવીરને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ ઇ સ પૂ ૫૫૬મા થયાનું જાણીએ છીએ (જુઓ પુ ૧. પૃ ૩૯૭) એટલે જો તે સમયથી મહાવીર સંવતની સ્થાપના થઈ હોય તો તેનું ૧૦૩ જુ વર્ષ તે ઇ સ પૂ ૪૫૩ આવે છે જે સમયે નંદિવર્ધનને મરણ પામ્યાને પણ લગભગ ત્રણ વર્ષ થવા આવ્યા હતાં એટલે નંદ શબ્દનું અસ્તિત્વજ નાબુદ થઇ ગયુ કહેવાય, જ્યારે લેખમા તો ખારવેલે તે નામનું સ્પષ્ટ રીતે ઉચ્ચારણ કરેલ છે સાર એ થયો કે શ્રીમહાવીરની જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સમયથી તે સંવત ગણાયો હોય અને ત્યાંથી માંડીને ૧૦૩ વર્ષની ગણત્રી કરાઈ હોય તે કલ્પના પણ નિરાધાર છે

આ પ્રમાણે ઇ સ પૂ ૫૫૬ના જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રસંગના સંબંધને જેમ નિરાધાર ઠરાવાય છે તેમ કરકંડુના રાજ્યારોહણની જે તે સાલ લઇએ તો તે સમયથી ચેદિ સંવતની આદિ કરાયાનું અથવા ચેદિ વંશની સ્થાપના થયાનું પણ તેટલે જ દરજ્જે નિરાધાર ઠરાવી શકાશે એટલે ૫૫૬ની સાલ પણ સાચી ઠરતી નથી જ

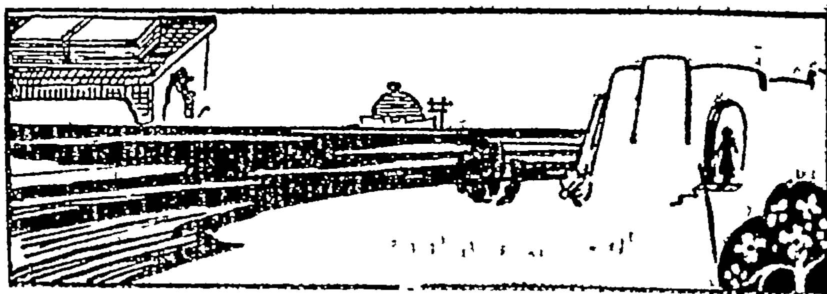
અહી બીજો મુદ્દો ઉભો થાય છે કે, જો ચેદિ સવતનો ઇ સ પૂ ૫૫૮મા આરંભ થયાનું ગણો તો ૧૦૩ની સાલ તે ઇ સ પૂ ૪૫૫ આવશે, જ્યારે

(૫૪) વળી જુઓ જૈ સા. સ ખંડ ત્રીજો પૃ ૩૭૨ પંક્તિ ૧૩-૧૪

નિર્વાણનું કારણ જે રૂપમાં એટલે કે એક સર્વ વહેલું નીપજી શકે છે. તો આ બે વસ્તુનો મેળ કેમ બેસશે? સમાધાન : એ રીતે સમજી શકાશે (૧) પ્રકારને માટે પાપકર્મ કરવાનું વગેરેને ભાગવું ભાગવું જેથી નિર્વાણના કારણે કેવળ સર્વ જ પૈકી ૧ ક સંપ્રદાય અનાજ અનેક પામ્યો હોય અને તુરત તે ભાવ નિર્વાણનું કારણ નીપજ્યું હોય. (૨) અથવા સત્કર્મ અને સામર્થ્ય તે બેની અછતી કરવામાં, કે પ્ર. સ. અને પ્ર. પ્ર. પૂની અછતી કરવામાં મહિનાઓની [illegible] કરીને જે કામ મેળું પડે છે તેથી [illegible] અને [illegible] ભાર મહિનાઓ અગાઉ પ્રમાણ થઈ ગયો હોય. આ પ્રમાણેની [illegible] અને [illegible] અપેક્ષાઓ ઉભી કરી અને તેની સમાધાનતાનો વિચાર કરવો તે કરતાં, જે કારણ માત્ર હોય તેનો જ આશ્રય લેવો તે બિનતર છે. તે હિસાબે આ બન્ને સમતા પાછી પડી છે એટલે કે તે બાબ્ધ મેળી સંતતનો હેતુની સમતા નથી જ"[૧૧] તેમ આશય પુરવાર કરી આપ જોઈએ કે તે બાબ્ધ ના સંતતનોને નથી તેમ ચિર્ફ સંતતનો પણ નથી, પરંતુ હવે સાબિત થઈ ચૂક્યું છે તેમ, સાધ્વીઓના શેષથી [illegible] ૧ કરો આ અધ્યાય સાતનો જ છે તથા તેનો આશય શ્રીઅણગારના નિર્વાણ પામવાના સમયથી એટલે કે પ્ર. સ. પૃ. ૫૨૭થી જ અનુરોધ છે એ નિર્ણય ઉપર આવવું પડ્યું છે.

(૧૧) આ [illegible] [illegible] [illegible] હોય વિષે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સાબિત થઈ ચૂકી છે તે જોઈ લેવી.

તૃતીય પરિચ્છેદ

રાજા ખારવેલ (ચાલુ)

હાથીગુંફાના લેખનો અનુવાદ

ટૂંકસાર—હાથીગુફાના લેખની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સમજાવેલી મહત્તા—અત્યારસુધી તે ઉપર ચાલી આવતા મતવ્યનો આપેલ પ્રથમ ખ્યાલ—તે બાદ તેમાંથી પંક્તિવાર વાક્યો તથા શબ્દો લઈ, કારણો સાથે થતા મતફેરની કરેલી રજુઆત—તથા તેમા સમાયલ મુદ્દાઓની આપેલી સમજૂતિ—

તેની સત્તર પંક્તિઓમાથી કેવળ બે જ વિના મતફેરવાળી છે, બાકીની પંદરમાંથી, ફૂટ તેમજ સરળ મળીને ૩૬ મુદ્દાઓ (જેવા કે, વેનરાજ, મુસિકનગર, ૧૦૩નો આંક, મૌર્યકાળે ઉચ્છેદ પામેલ ચોસઠિ, કલિંગજીનમૂર્તિ, રાજગૃહ, મથુરા, યુનાની રાજા, બિહતિ ભ્રમરદેશ, બૃહસ્પતિમિત્ર, કાયનિષીદી, ઈ. શબ્દો અને વાક્યપ્રયોગો) એવા ઉભા થયા છે કે જે ખૂબ સ્પષ્ટીકરણ માગી રહ્યા છે, વળી તે ૩૬ માંથી કેટલાયમા પેટા સવાલો ઉભા કર્યા છે, આવી રીતે લગભગ ૫૦ જેટલા પ્રશ્નો જે ઉપસ્થિત થયા છે તે સર્વેની, ઐતિહાસિક વિગતો, દલીલો અને અન્ય પરિસ્થિતિ ટાંકીટાકીને કરેલી ચર્ચા—જેથી હાથીગુફા લેખના વિધાયક રાજા શ્રી ખારવેલ જે જૈનધર્મ પાળી રહ્યો હતો તેની અનેક વિગતો ઉપર પાડેલ પ્રકાશ—વિદ્વાનોએ આ જૈનધર્મનું સાહિત્ય બિલકુલ તપાસેલ નહીં હોવાથી, લેખનો અર્થ બેસારવામા તેમને નડેલ મુશ્કેલીઓનું, તથા મળેલ નિષ્ફળતાનુ વાક્યે વાક્યે દેખાઈ આવતું ચિત્ર—તેના નિપજતા અર્થમાથી, એક જૈન રાજા કેવા પ્રકારનુ જીવન ગુજારી શકે છે તેનો આવતો ખ્યાલ—તે ઉપરથી રાજા ખારવેલનું ચારિત્ર્ય કઈ કક્ષાએ વ્યતીત થઈ રહ્યું હતું તેનો મળતો પરિચય—કુદરતના કાયદાએ બતાવેલ પડચાઓની વચ્ચે વચ્ચે આપવી પડેલી સમજૂતિ—

રાજા ખારવેલ (ચાલુ)

હાથીગુંફાનો શિલાલેખ

જે શિલાલેખે ઇતિહાસમાં આખું જૂનું અને અભ્યસ્ત પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે તે હાથીગુંફાનો લેખ તેને વિશે વાચક વર્ગને વિશેષ જાણવાની મનોવૃત્તિ જાગે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આખોયે શિલાલેખ કે તેનો સમગ્ર સાર, ઉલ્લેખિત કરવાનું કાર્ય આ ગ્રંથ પ્રમાણે અમારાથી ન બનાવી શકાયું તેથી તે કાર્ય પડતું મૂક્યું[1]. તેનો ભાવાર્થ વાચક વર્ગને સમજાવી શકાય તેટલે દરજ્જે તેનો સાર[2] જ માત્ર આપવો ઉચિત ધાર્યો છે. તે લેખનો જે અર્થ, અત્યાર સુધી વિદ્વાનોએ સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયલો આવ્યો છે તે પ્રથમ જણાવીશું અને પછી, તેમાં ક્યાં ક્યાં અમારી માન્યતા જુદી પડે છે તથા તેનો કેવી કેવી રીતે અર્થ થઈ શકવો રહે છે તે ઉપર જણાવીશું. માન્યતા જે જુદી પડે છે તેનાં મુખ્ય કારણ બે છે. એક તો તે લેખ જે સ્થિતિમાં[3] મળી આવ્યો છે તેને અંગે ઉત્પન્ન થતા પામ્યું છે અને બીજું કારણ તેના ઉકેલ- નારની તે પ્રવર્તાવનાર રાજા ખારવેલના પૂર્વ જીવનથી[4] અજ્ઞાત રહ્યા રહેલ છે.

આખો લેખ સત્તર લીટીમાં કોતરાયલ છે. તે દરેક પંક્તિનો અનુક્રમવાર ભાવાર્થ જે માન્ય થયો છે તે આ પ્રમાણે લેખાવું જણાય છે—

(૧) પ્રથમ પંક્તિ—ઐર[5] (ઐલ)[6] મહારાજ મહામેઘવાહન[7] ચેદિરાજ વંશવર્ધન[8]...કલિંગાધિપતિ શ્રી ખારવેલ

(૨) પંદર વર્ષ સુધી બાલ્યાવસ્થાની (ક્રીડાઓ) કરી...નવ વર્ષ સુધી યુવરાજ તરીકે શાસન કર્યું. તે વખતે સંપૂર્ણ ચોવીસ વર્ષની ઉમરના થયેલ (તેઓશ્રી) જેઓ બાલ્યાવસ્થાથી વર્ધમાન છે અને જેઓ અભિવિજયમાં વેન (રાજ) છે ત્રીજા

(૩) પુરુષયુગમાં (ત્રીજી પેઢીમાં)...મહારાજ્યાભિષેકને પ્રાપ્ત થયા. અભિષેક થતાં પ્રથમ વર્ષમાં...[illegible]ની મરામત કરાવી...તળાવો અને પાળો બંધાવ્યાં. બધા બાગોની મરામત[9]

(૪) કરાવી પાંત્રીસ લાખ પ્રકૃતિ[1] (પ્રજાનું

---

(૧) વાચકવર્ગે તે વિસ્તાર [illegible] જોઈ લેવા વિનંતિ છે.

(૨) [illegible] (જુઓ [illegible] પૃ. ૩૮ [illegible])

(૩) આ સ્થિતિ કેવી છે તેનું વર્ણન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] છે તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] સુધી [illegible] છે અને [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] આ લેખનું [illegible] છે.

(૪) [illegible] તેમાં તેણે [illegible] [illegible] [illegible] છે કે નહીં!)

(૫) [illegible] [illegible] છે. તેણે [illegible] [illegible] જૈન સાહિત્યનું [illegible] [illegible] સુધી જૈન સાહિત્યનો [illegible] અને [illegible] [illegible] તેમાં [illegible] [illegible] નહિ તેથી તે [illegible] [illegible] [illegible] અને તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible] [illegible] તેવી સ્થિતિ રહે તે [illegible] જ છે.

(૬) આ [illegible] અર્થ માટે, આ [illegible] જ [illegible] [illegible] જુઓ.

(૭) જે [illegible] [illegible] શિલાલેખમાં નથી [illegible] [illegible] સંબંધ [illegible] [illegible] [illegible] છે તે [illegible] [illegible] [illegible] છે.

(૮) [illegible] અર્થ માટે જુઓ પૃ. ૧૩ [illegible]

( ) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

(૯) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ સ્થિતિ [illegible] છે.

(૧) આ [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ગજન કર્યું બીજા વર્ષમા સાતકણિ (સાતકર્ણિ)ની કશી પરવા કર્યા વિના જ પશ્ચિમ દિશામા (ચડાઇ કરવા માટે) મોટી સેના મોકલી, કન્હવેંના (કૃષ્ણ વેણા નદી) ઉપર પહોચેલી સેનાવડે મુસિક (મૂષિક) નગરને બહુ ત્રાસ આપ્યો વળી ત્રીજે વર્ષે

(૫) ઉત્સવ, સમાજ[૧૧] કરાવી નગરીને રમાડી ચોથે વર્ષે

. (૬) એવા બધા રાષ્ટિક, ભોજકોને પોતાના પગ ઉપર નમાવ્યા હવે પાચમા વર્ષમાં નદરાજના એકસો ત્રીજા વર્ષ (સવત)માં ખોદાયલી નહેરને તન-સુલિય વાટે રાજધાનીની અંદર લઈ આવ્યા અભિ-ષેકના [છઠ્ઠા વર્ષ] રાજસૂય યજ્ઞ ઉજવતા કરના બધા રૂપિયા—

(૭) માફ કર્યા .સાતમા વર્ષમા રાજ્ય કરતાં [તેઓની] ગૃહિણી વજ્રઘરવાળી ધુષિતા (નામચીન યા પ્રસિદ્ધ) માતૃપદને પ્રાપ્ત થઈ આઠમા વર્ષમા ગોરથગિરિ[૧૨]

(૮) ને તોડીને રાજગૃહને ઘેરી લીધુ એના કર્મોનાં અવદાનો (વીરકથાઓ)ના સનાદથી યુનાની રાજા (યવનરાજ) ડિમિત . Demetrios પોતાની સેના અને છકડાં એકઠા કરી મથુરા છોડી દેવા માટે પાછા પગલા ભર્યા નવમા વર્ષમાં ..પલ્લવ

(૯) ([૧૩]અનેક દાનો દીધાનો ઉલ્લેખ) છે અર્હતના

(૧૦) રાજભવનરૂપ મહાવિજય (નામનો) પ્રાસાદ તેઓએ આડત્રીસ લાખ (પણ) વડે બનાવરાવ્યો દશમા વર્ષમા દડ-સધિ-સામ પ્રધાન (તેઓએ) ભૂમિજય કરવા માટે ભારતવર્ષમાં પ્રસ્થાન કર્યુ ..

(૧૧) (અગિયારમા વર્ષમા) (કોઇ) ખરાબ રાજાએ બનાવરાવેલ મડ (મડી યા બજાર) ને મોટા ગધેડાઓના હળવડ ખેડાવી નાખ્યો લોકોને છેતરનાર એકસોતેર વરસના તમરના દેહસવાનને તોડી નાખ્યો બારમા વર્ષમાં ઉતરાપથના રાજાઓને બહુ ત્રસ્ત કર્યા

(૧૨) તે મગધવાસીઓને ભારે ભય ઉત્પન્ન કરતો છતો હાથીઓને સુગાગેય[૧૪] (પ્રાસાદ) સુધી લઈ ગયો અને મગધરાજ બૃહસ્પતિમિત્રને પોતાના પગ ઉપર નમાવ્યો તથા રાજા નંદદ્વારા લઈ જવામા આવેલ કલિંગજિનમૂર્તિને અને ગૃહરત્નોને લઈ પ્રતિ-હારોવડ અંગ-મગધનુ ધન લઈ આવ્યો

(૧૩) ..અદ્ભૂત અને આશ્ચર્ય (થાય તેવી રીતે તે) હાથીઓવાળા વહાણ ભરેલ નજરાણા હય, હાથી, રત્ન, માણિક્ય પાંડ્ય રાજાને ત્યાંથી આ વખતે અનેક મોતી, મણિ, રત્ન હરણ કરાવી લાવ્યો

(૧૪) .સીઓને વશ કર્યા તેરમા વર્ષે પવિત્ર કુમારિ પર્વત[૧૫] ઉપર જ્યા (જૈન ધર્મનુ) વિજય

ખ્યાલ આવશે (શિલાલેખની હકીકત છે એટલે તેની સત્યતા વિશે તો શકા રહેતી નથી જ) સવાલ એ છે કે આ વસ્તી એક નગરની છે કે તેને આખા સામ્રાજ્યની વસ્તી કહેવાનો ભાવાર્થ છે તે સમજાતું નથી

(૧૧) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પણ આવા સમાજ દર્શનના કાર્યને લોક રજનના કાર્ય તરીકે ગણ્યું છે (જુઓ ખડક લેખ ન ૩) આ ઉપરથી સમજાશે કે ખારવેલ અને પ્રિય દર્શિન એકજ ધર્મના હશે. સરખાવો ઉપરની ટીકા ન ૯ તથા નીચેની ટીકા ન. ૨૦

આવા લોકરજનના કાર્યો, જ્યારે જ્યારે કાંઈ ખુશાલીના પ્રસગો રાજ્યને ઉપસ્થિત થતા ત્યારે ત્યારે કરવામા આવતા હતા (જૈન સાહિત્યમા આવા અનેક પ્રસગોના વર્ણનો વાચવામા આવે છે)

(સરખાવો ટીકા ન. ૬૧ મા કર માફ કર્યાની હકીકત)

(૧૨) ગિહારમા ગયા શહેરની પાસે જે બરાબર નામ નો પહાડ છે (જુઓ પ્રિયદર્શિન રાજ્યે, પુ ૨ પૃ ૩૯૭ ઉપરનુ પરિશિષ્ટ ક) તેને ગોરથગિરિ તરીકે ઓળખાવે છે (જુઓ જૈ સા. સ ખડ ૩ પૃ ૩૮૧ ટી ન ૮)

(૧૩) કૌંસમા મૂકેલ શબ્દો અમારા છે મૂળમા દાન કર્યાની વિગત આપેલી છે તે અત્ર ઉતરવાની જરૂર ન લાગી તેથી તે હેતુ દર્શાવતા શબ્દો જ મૂકાયા છે

(૧૪) મુદ્રારાક્ષસ નાટકમા ન ૬ અને ચદ્રગુપ્તનો 'સુગાગ' નામક મહેલ પાટલિપુત્રમા બતાવવામા આવ્યો છે (જૈ. સા સ પુ ૩ પૃ ૩૮૨ ટી ન ૧૧)

(૧૫) આ નામ ખડગિરિ-ઉદયગિરિનુ છે પ્રિયદર્શન. નો જ્યા ધૌલિનો શિલાલેખ છે તે ભુવનેશ્વરની પાસેનો નાનો પહાડ છે ત્યા જ આ હાથીગુફાનો લેખ કોતરાયલ છે

મા[11] મુકાવ છે નાગનિષીધી (સ્તૂપ)[12] ઉપર [illegible] કરી લીધી (વાસનો ખાધી ખાધ)[13] પુનામા રત[14] ઉપાસક[?] બારવેલે ક્ષ્મ અને શરીરની[15] શ્રીની પરીક્ષા કરી લીધી (ક્ષ્મ અને શરીર પારખી લીધું).

(૧૫) [illegible] નિષીદી[16] પાસે અનેક યોજનોથી આવ્યા આવેલ સિંહપ્રસ્થવાળી રાણી સિંધુલાને માટે [illegible]

(૧૬) ...વૈડૂર્ય રત્નવાળા ચાર થાંભલાઓ સ્થાપન કર્યાં, પંચોતેર લાખના (ખર્ચથી) મૌર્યકાળમાં [illegible] પામેલ ચોસઠી (ચોસઠ અધ્યાયવાળા) અંગસપ્તિકાનો ચોથો ભાગ ફરીથી તૈયાર કરાવ્યો. આ ક્ષેમરાજે વૃદ્ધિરાજે ભિક્ષુરાજે[18] ધર્મરાજે કલ્યાણ દેખતાં સાંભળતાં અને અનુભવ કરતા

(૧૭) બધા પંથોનો આદર કરનાર[19] બધા પ્રકારના મંદિરોની[20] મરામત કરાવનાર, અપ્રતિહત

(૧૧) જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૨૦૫ થી ૫૧૧ પુ. ૨ પૃ. [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] તે ઉપરથી [illegible] [illegible]

[illegible]

આ [illegible] (જુઓ [illegible] પૃ. [illegible]) અને [illegible]

(૧૩) [illegible]

(૧) [illegible]

[[illegible] (જુઓ [illegible]) [illegible]]

૧૯) [illegible] (જુઓ પુ. ૧ [illegible]) [illegible]

(૨) [illegible]

(૨૧) [illegible] } [illegible]
[illegible] } [illegible]

[illegible]

(૨૨) જુઓ ઉપરની ટીક નં. ૧૯

(૨૩) [illegible]

(૨૪) [illegible]

[illegible]

(૨૫) [illegible]

 અને સૈન્યવાળા, ચક્ર[૨૬] (રાજ્ય)ના ધુર (નેતા) સ (રક્ષિત) ચક્રવાળા, પ્રવૃત્ત ચક્રવાળા[૨૭] રાજર્ષિ[૨૮] શ વિનિ સૃત રાજા ખારવેલ

[નોંધ—ઉપર પ્રમાણે તે લેખનો ભાવાર્થ સ ૧૯૮૪ (ઇ સ ૧૯૨૬) સુધી માન્ય કરાયો હતો અમારી માન્યતા કેટલેક ઠેકાણે તેમનાથી જુદી પડે છે વાચકોને એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે, અમારી માન્યતા–કે કલ્પના–કાંઇ શિલાલેખના વાચન ઉપરથી કે તેના ઉપરથી નીકળતા અર્થના ફેરફાર ઉપરથી ઉભી થવા પામી નથી પરતુ જે વિચારો ઉદ્દભવ્યા હતા, તથા તે સમયની બનેલી અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો પરસ્પર સબંધ મેળવવા માટે જે કેટલાક અનુમાનોની રચના કરવી આવશ્યક હતી, તે પ્રથમ રચી કાઢયા હતા, ત્યાર બાદ તે સર્વને તદાકાર–વર્ષોની સાથે મેળ મેળવી ગૂથી–ઘડી કાઢયાં છે એટલે બનવા જોગ છે કે, તે અનુમાનો સર્વથા સાચાં ન પણ નીવડે છતાં હિમતથી કહી શકાશે કે તેમાંથી એવા પ્રકારની એક સ્થિતિનું સર્જન થાય છે કે જેથી તે લેખના લિપિ-જ્ઞોને, ફરી ફરીને તે વાંચવાની અને વિચારવાની જરૂરિયાત લાગશે પરિણામે સૂચિત ફેરફાર યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, અથવા પૂર્વે અર્થ બેસારવામા ભ્રાંતિ થઈ છે કે કેમ અથવા જ્યાં અક્ષરો ખૂટતા માલૂમ પડે છે ત્યા અમુક અક્ષરોનું ક્ષેપન કરીને સળગ પક્તિ ઉભી કરાય છે કે કેમ, અથવા અમુક અક્ષરની અનુમાત્રા કે કાનામાત્રી તાણી ટૂકી થઈ જઈને કે કાળદેવની અસરથી[૨૯] શિલા ઉપરના અક્ષરોનો ઉકેલ અન્યથા સમજાય છે કે કેમ, આવા અનેક પ્રશ્નો તેમના વિચાર ક્ષેત્રમા ઉત્પન્ન થઈ તે સંબધી માર્ગ કાપવા માટે તેમને પ્રયાસ કરવો પડશે

અમે સૂચવેલ અર્થ બેસારવા માટે અથવા કહો કે બધી વસ્તુસ્થિતિ સાથે હાથીગુફામા કોતરેલ હકીકતોને અન્ય ઐતિહાસિક પ્રસગોની સાથે ઘટાવવા માટે, સૌથી પ્રથમ અમારે એક પરિસ્થિતિનોજ આશ્રય લેવો પડયો હતો તે એ છે કે ખારવેલને પોતાના આખાયે જીવનકાળ દરમ્યાન, ઉત્તર હિંદની સાથે અલ્પાંશે પણ લેવા દેવા હતી નહીં, સિવાય કે એક જ પ્રસંગ, અને તે એટલો જ કે મગધપતિરાજને નમાવવાનો અને જૈન મૂર્તિને પોતાના દેશમાં પાછી લાવવાનું મહત્કાર્ય[૩૦] કરવાનો, આ સિવાય તેણે ઉત્તર હિંદ તરફ આખની મીટ સરખી પણ માંડી નથી

---

(૨૬) ચક્ર એટલે ચક્રવર્તીના રાજ્ય જેવું વિશાળ જેનુ રાજ્ય છે તેવો વળી સરખાવો ઉપરની ટીકા ન ૧૬

(૨૭) જુઓ ઉપરની ટીકા નબર ૧૬, ઉત્તર હિંદના "સગા" માસિક પત્રનો ૧૯૩૩ જાન્યુઆરીનો ખાસ પુરાતત્વ અક પૃ, ૧૬૭–ઇસ લેખમે (હાથીગુફાના વર્ણન કરતા)

चक्रका भी वर्णन है जोके बौद्धों के

धम्मचक्र के समानही धर्मका चिन्ह था ।

એટલે કે, રાજા ખારવેલે લખેલ પ્રવૃત્તચક્ર શબ્દ તે બૌદ્ધ ધર્મના ધર્મચક્ર સમાન છે એમ લેખકનુ મતવ્ય છે આ બાબતમા જૈનધર્મવાળાની શી માન્યતા છે તે માટે ઉપરની ટી. ન ૧૬ જુઓ. તથા પુ ૩ પૃ ૨૮૧ મા તક્ષીલાને જે ધર્મચક્ર તીર્થ કહેવાયું છે તેનુ વર્ણન જુઓ)

(૨૮) રાજ+ઋષિ=જે રાજા હોય અને પાછળથી દીક્ષા લઇને મુક્તિપદને વર્યા હોય તેને અગે આ શબ્દ 'પ્રવૃત ચક્રવાળા રાજર્ષિ' વપરાયો છે મતલબ કે રાજા ખારવેલ પોતે તેમના વશમાથી ઉતરી આવ્યો હતો એમ તેમનુ કહેવું થાય છે તેથી જ પોતાને રાજર્ષિવશ વિનિ સૃત = રાજર્ષિના વશમા વિશેષપણે ખ્યાતિ પામેલ છે, એવો પોતે, એમ કહીને સબોધે છે

[જૈનધર્મના સિંધુસૌવીરપતિ રાજા ઉદયનને પણ અતિમ રાજર્ષિ કહેવાય છે એટલે કે તે છેલ્લા કેવળી હતા એમ નહીં, પણ જે રાજાઓએ શ્રી મહાવીર પ્રભુના વરદહસ્તે દીક્ષા લીધી હતી, એવા રાજા માહે તે છેલ્લા હતા એમ ભાવાર્થ છે નહીં તો તેની પછી તો અનેક રાજાઓએ દીક્ષા પણ લીધી છે (જેમકે ચદ્રગુપ્ત મૌર્ય) તો તેને જ કા અતિમ પદ લગાડાયુ છે? (જુઓ પુ ૧ પૃ ૨૨૪ ટી નં ૧૦૫)]

(૨૯) આ લેખના અક્ષરો સબધી અહીં દર્શાવેલી પાચ છ પ્રકારની સ્થિતિ હતી જ એમ ઉપરની ટી. ન ૩ ના વાચનથી સ્પષ્ટ થાય છે આવી સ્થિતિમા જ્યા લેખ મળી આવે, ત્યા તેના ઉકેલમા તથા ભાવાર્થ બેસારવામા અનેક ક્ષતિઓ રહેવા પામે તે સ્વભાવિક છે વળી ઉપરની ટીકા ન ૪ પણ સરખાવો

(૩૦) મૂર્તિ પાછી પોતાના દેશમા લાવવાના કાર્યને મહત્કાર્ય શા માટે કહેવામાં આવ્યું છે તે તો, તે મૂર્તિનું

તેણે યુવરાજ તરીકેનો કાળ, તેમ જ ગાદીએ બેઠા બાદ થયા પછીનો પણ સર્વ સમય, પોતાના પવિત્ર દેશમાં જ ગાળ્યો તો તેની પ્રસિદ્ધિ એટલે કે પ્રસિદ્ધ દિગ્વિજય જે કરે ત્યારે સિંહલદ્વીપ સુધી બધાયે થઈ જઈ પરાક્રમ બતાવવામાં જ વ્યતીત કર્યો હતો. તેમાં બાકી શુભના લેખમાં તેણે જે જે વર્ણન કરી બતાવ્યું છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ હિસ્સો તેણે કરેલ પ્રવાસ પરત્વેનું જ છે એટલું આમ સમજી લેવું રહે છે આ નિર્ણય ઉપર આધારે આવવું પડ્યું છે તેનું મુખ્યમાં મુખ્ય કારણ એ છે કે તે સમયે સમસ્ત ઉત્તર ભારતવર્ષ ઉપર મગધ સમ્રાટની હકૂમત[32] ચાલી રહી હતી, જેથી તે બાજુ નજર ફેરવવાની તેને કાંઈ તમન્ના–તાલાવેલી પણ નહોતી તેમ વળી પોતાને નરેશ તેનો કોઈ રાજ્યલોભ કે નહોતો કોઈ ઉપર વેરવાળનો ગાઢો વૈમનો પ્રસંગ. પોતે આર્હત[33] ધર્મ ઉપર અત્યંત પ્રેમ[34] ધરાવતો હતો, જે તેના હાથીગુંફાના લેખ ઉપરથી સારી રીતે સમજી શકાય છે. એટલે પોતાના ધર્મના ફરમાન પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં તથા અન્ય રીતે લોકોપયોગી અને સાર્વજનિક કામમાં રચ્યો પચ્યો રહેવાની[35] ઉત્કંઠા વૃત્તિ ધરાવતો હતો. પતિનો પ્રસંગ, કે જે તેના પુત્રની કીર્તિ–ખ્યાતિ–નાનો બનાવ બની પામ્યો હતો તે જો તેને ખાતે આલેખ્યો ન હોત, તો મગધ તરફ પણ કોઈ કરીને તે ગયો જ નહીં. આ પ્રકારની તેની મનોદશા સમજી લઈને, હાથીગુંફાના લેખ ઉપરથી વસ્તુ સ્થિતિનો ઉકેલ કરવા અમે પ્રયાસ લઈએ તે પહેલાં પ્રથમ જણાવી દઈએ છીએ. હવે તેની પ્રત્યેક પંક્તિના અર્થ ઉપરની સૂચના તથા તે ઉપરની ચર્ચા કરીશું] આટલું નિવેદન કરી હવે મતભેદવાળા મુદ્દાઓ, અને તેની લીધેલ કારણે સાથે રજુ કરીશું.

(૧) પ્રથમ પંક્તિ–અક્ષરાન્તર છે. ખાસ મુદ્દો જેવું કંઈ થતો નથી.

(૨) (અ) પંદર વર્ષ સુધી બાળક્રીડામાં કરી છે; અને તે બાદ નવ વર્ષ સુધી યુવરાજ પદે રહ્યા છે. એટલે ૨૪ વર્ષ સંપૂર્ણ થતા બાદ તેનો રાજ્યાભિષેક થયો છે. આ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે તે સમયે પચીશ વર્ષની ઉંમરે રાજ્યગાદી સોંપવાનો રિવાજ[36]

મહારાજ, આમ પરિસ્થિતિ બદલાયેલું છે, તેની સમજણ પછી ત્યારે જ આવતા ઉપરથી (જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૧૪૪ થી આગળ પુરાવો પ્રતિમા વિષેનું વર્ણન વાંચો.

(૩૨) આથી જ જિનેશ્વર ભગવંતની હકીકત જે આ લેખમાં લખવામાં આવી છે તે સમજાશે.

(૩૩) રાજ ખારવેલનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૨ થી ૩૨૦ સુધીનો છે તે સમયે મગધની ગાદી ઉપર ન. ના. [illegible] અને [illegible] ... જે કંઈ [illegible] ત્યાં [illegible] ... પણ તે સ્થિતિ [illegible] કરી હતી. (જુઓ પુ. ૨. પ્રથમ પરિચ્છેદે [illegible] વર્ણન)

(૩૪) હાથીગુંફાના લેખની પંક્તિ [illegible] જુઓ તેમાં તેણે [illegible] છે;

[illegible] કે [illegible], ત્યારથી [illegible] ... તેને [illegible] ... છે. [illegible] ... અને [illegible]

[illegible] તે [illegible] છે [illegible] ... નથી. [illegible] જુઓ.

(૩૫) [illegible] જૈન ધર્મ [illegible] અનુમાન હતો કે આવા હાથીગુંફાના [illegible] ... છે [illegible] ... પી. ન. ૩૦ ... પી. ન. ૨૧

(૩૬) જુઓ [illegible] પી. ન. ... ૧૧ ની [illegible] તથા પંક્તિ ૪ ... ૮ માં કરેલ [illegible] વર્ણન.

[illegible] ... અને "[illegible]" [illegible] વર્ણન જુઓ.

તેના લેખમાં [illegible] ... છે કે [illegible] ... ત્યારે [illegible] વર્ષે [illegible] કર્યો હતો.

(૩૭) જુઓ [illegible] તેમાં [illegible] છે કે [illegible] છે કે ૧૪ વર્ષે [illegible] ... [illegible] પણ [illegible] છે."

ચાલ્યો આવતો હતો, તે કથન સામે ચેતવણી આપવાની કે, ભલે ૨૫ વર્ષની ઉમર રાજકારભાર ચલાવવાને વધારે લાયક ગણાતી હશે, પરતુ સગીરવયની મર્યાદા તો ૧૩ અને ૧૪ વર્ષની જ તે વખતે લેખાતી હતી જેથી તે ઉમરે લગ્નો પણ થતાં તેમ જ રાજ્યકારોબાર સોંપીને રાજ્યાભિષેક પણ કરાતો હતો આ ખારવેલનો ૨૫ મા વર્ષે જે રાજ્યાભિષેક થયો છે, તે સમયના દેશાચારને અંગે નહોતો જ, પરતુ જેમ લેખમા જણાવાયું છે તેમ, પંદર વર્ષ સુધી તે બાળક્રિડામા અને વિદ્યાભ્યાસમાં ગુથાયલ રહ્યો હતો અને તે પછી તેના પિતા ગાદીપતિ થતાં, પોતે યુવરાજ પદે નિયુક્ત થતાં, તે હોદ્દાની જવાબદારી તેણે ઉપાડી લીધી હતી, અને દશવર્ષ તે સ્થિતિમા પસાર થયા બાદ, તેના પિતાનું મરણ નિપજતાં, પોતાને એકદમ યુદ્ધના મેદાનમાંથી પાછા ફરીને ગાદી સંભાળી લેવી પડી હતી આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેનો રાજ્યાભિષેક જે થયો છે તેની સાથે ઉમરની પ્રૌઢતાના પ્રશ્નને કાંઈ સંબધ જ નથી તેમ તેના પિતાનું મરણ પણ કોઈક આકસ્મિક સંજોગોમાજ નીપજ્યું દેખાય છે, નહીં તો તે પોતે ઠેઠ સિંહલદ્વીપ સુધી દૂરના પ્રદેશ ઉપર[૩૭] વિજય મેળવવા જેટલી ચડાઈ લઈ જાત જ નહીં, કે જ્યાંથી તેને પોતાના પિતાના મરણ સમાચાર મળતા, દેશ જીતવાનું[૩૮] ઉપાડેલું કાર્ય અધૂરૂં મૂકીને રાજધાની તરફ એકાએક ઉપડી આવવુ પડયુ હતું

(આ) જેઓ બાલ્યાવસ્થાથી વર્ધમાન છે અને જેઓ અભિવિજયમાં વેન (રાજ) છે, ત્રીજા—આ પ્રમાણે અનુવાદ કરેલ છે, જ્યારે મૂળ શબ્દો वधमान सेसयो वेनाभिविजयो ततिये આ પ્રમાણે છે, તેની સંસ્કૃત છાયા वर्धमान शैशवो वेनाभिविजय स्तृतीये કરાય છે અને તેનો અર્થ બચપણથી (શૈશવ) વર્ધમાન છે (અથવા થયો), અને જે અભિવિજયમાં વેન છે (અથવા થયો), એવો બેસારીને એમ જાહેર કરવા માગે છે કે, વેન નામે પૃથ્વી માત્રનો જે રાજા હતો અને જેણે સારા કાયદાઓ ઘડયા હતા તેની સાથે પોતાની સરખામણી રાજા ખારવેલે કરી બતાવી છે આ અર્થ બેસારવામા પ્રથમ વાંધો તો એ જ આવે છે કે ખારવેલ હજુ સુધી પોતે રાજા જ બન્યો નથી, કેમકે રાજ્યાભિષેકની વાત હવે પછીની[૩૯] એટલે પંક્તિ ત્રીજીમા તેણે કરેલી છે તો પછી આ દ્વિતીય પક્તિમાં વર્ણવેલી હકીકત તેના યુવરાજ પદના કાળની સમજવાની છે તેમ બીજો વાંધો એ છે કે, જ્યારે રાજા જ બન્યો નથી ત્યારે—અને કદાચ બન્યો હોય તો પણ—હજુ પ્રથમ વર્ષમાં તે પોતે ભવિષ્યમા આવો થશે એમ ઇચ્છા વ્યક્ત કરે, પરંતુ આવો થઈ ગયો છે તેવાં વિશેષણો જોડવાની, કે તેણે વિજય મેળવી લીધાની અને વેનની કોટીમા મૂકાઈ તેના જેવો પરાક્રમી પોતે થયો છે એમ નોંધ કરાવવાની, હિંમત કેવી રીતે તે પ્રદર્શિત કરી શકે? છતાં માનો કે તેણે આ લેખ, જ્યારે પોતાના રાજ્યા-

(૩૭) આ પ્રદેશ સુધી તે ચડાઈ લઈ ગયો હતો કે નહીં, તે ત્રીજી પક્તિવાળી હકીકત વાંચીને સરખાવવાથી સમજી શકાશે, અત્ર એટલું જ જણાવીશું કે, જ્યારે ત્રીજી પક્તિથી તેના રાજ્યાભિષેકને લગતી અને તે બાદની જ હકીકત આવે છે, ત્યારે તે પૂર્વેની સર્વ હકીકત, રાજ્યાભિષેકની પૂર્વની સમજવી—મતલબકે યુવરાજપદે બની ગઈ હતી એમ સમજવું રહે છે

એટલે કે પ્રથમની બે પક્તિમા વર્ણવાયલી હકીકત બધી યુવરાજના સમય દરમિયાનની જ છે

(૩૮) આ કાર્ય તેને ઉપાડવું પડયું હતું તેમા પોતાને (અથવા તો યુવરાજપદે હતો ત્યા સુધી તેના પિતાની પ્રેરણાથી ઉપાડવું પડયું હોય) ભૂમિ પ્રાપ્તિનો લોભ કારણરૂપ હતો, કે સામા ધણીએ અનેક પ્રકારની વેતરણ કરી હતી તેથી તેના પ્રતિકારરૂપે જવુ થયું હતું (એટલે કે તેને offensive ને બદલે defensive ભાગ ભજવવો પડયો હતો) કે ધર્મકાર્ય તરીકે પ્રયાણ કરવુ પડયું હતું તે પ્રશ્નો વિચારવા રહે છે હમણા તો એટલુ કહી શકાય તેમ છે, કે ભૂમિતૃષ્ણા કારણરૂપ નહીં હોય

(૩૯) રાજપદ ધારણ કર્યા પહેલાનો બનાવ હોઈને જ તેણે પોતાને શિશુવયનો બાળક અથવા તો તેવા ભાવાર્થના શબ્દો વાપર્યા છે, પોતે રાજપદે બિરાજમાન થઈ ગયો હોત તો 'બાળક' શબ્દનો ઉપપ્રત્યય પોતાના નામ સાથે જોડત કે કેમ, તે જરા પ્રશ્ન રહે છે

ચિત્રો. વળી ઉમ્મર પચીસ વર્ષે બેઠાવ્યો છે ત્યારે પોતાની [illegible] લિપિ તેને [illegible] [illegible] [illegible] એટલે તે પ્રમાણે તે નોંધ લેખમાં આવેલી હોય [illegible] [illegible] ને [illegible] આવે તે [illegible] થાય છે કે જે મેળ રાજાની કારકિર્દી [illegible] વિદ્વાનોએ બતાવ્યું છે તે મેળ રાજ લિપિ આ [illegible] સિવાય અન્ય સ્થાને [illegible] ૧૫ તેનું [illegible] લેખમાંનું બતાવ્યું છે કે આમ [illegible] અર્થ બેસારવા પૂર્વે જ તેને [illegible] કરવામાં આવ્યું છે. મતલબ કે ઉપરની સર્વ સ્થિતિ માત્ર કલ્પનામાંથી જ ઊભી કરાયાનું દેખાય છે. જ્યારે ખરી વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે તે યુવરાજ પદે હતો ત્યારે તેના પિતા તરફથી તેણે દક્ષિણ દિશામાં [illegible] કરી હતી અને ઠેઠ સિંહલદ્વીપ સુધી[૪] પણ તે પહોંચ્યો હતો. ત્યાં તે સમયે [illegible] નામનો રાજા ગાદી ઉપર જ [illegible][૫] [illegible] હતો; વળી તે [illegible] રાજાના વખતે [illegible] વિજય હતો તેથી કે અન્ય [illegible] તે [illegible] નામ [illegible] અભિષિક્ત થયું લાગે છે, તે [illegible] રાજાનું રાજ્ય ૧૫ વર્ષનું [illegible] છે અને અતિ પરાક્રમી [illegible] થયો છે એટલે તે નાનપણમાં જ ગાદીએ બેઠો હતો અને તેનું રાજ્ય [illegible] વર્ધમાન [illegible] થયું હતું, જ્યારે તેમના [illegible] થઈ ગયું હતું. એટલે તેની કારકિર્દીમાં પોતાને [illegible] અને નાની વયથી પોતાનું રાજ્ય પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતું ગયું હતું તે [illegible] વર્ણન [illegible][૬] [illegible] સ્થિતિએ એમ લખ્યું છે.

(૬) આમાંનો [illegible] શબ્દનો અર્થ [illegible] એમ થાય છે પણ તેનો અર્થ [illegible] રીતે [illegible] થાય છે તે [illegible] અભિષિક્ત શબ્દની સાથે [illegible] તો તેનો અર્થ પણ એ રીતે [illegible] થાય છે. [illegible] તો તે રાજાનો નંબર જ સિંહલદ્વીપની [illegible] [illegible] બીજો [illegible] છે એટલે તેને [illegible] પણ તે [illegible], અથવા તેનો રાજ્યારંભ મ. સં. [illegible] = ઈ. સ. પૂ. ૪૩૨ માં થયો છે અને તેના [illegible] એટલે મ. સં. ૬૮ = ઈ. સ. પૂ. ૪૨૯ માં આ દ્વિતીય પંક્તિમાં [illegible] [illegible] [illegible] પામ્યો છે તે દર્શાવવા માટે પણ તે [illegible] [illegible] હોય એમ [illegible] બીજી રીતે જો તેને બીજી પંક્તિમાં [illegible]

[illegible] શબ્દની સાથે જોડો તો [illegible] વખતના બીજા પુરુષ [illegible] એવો અર્થ તે [illegible] [illegible] અને તેનો ભાવાર્થ [illegible] [illegible] [illegible] નિવાય પાડી [illegible] છે (જુઓ [illegible], પ્રથમ પરિચ્છેદ, પૃ. ૨૭ની નિમ્ન) તેમના [illegible] પુરુષ—નિવાયમાં રાજા ખારવેલ થયો હતો એમ સમજવું રહે. વળી બીજી રીતે એમ અર્થ થાય કે રાજા ખારવેલ પોતે જ પોતાના વંશમાં બીજો રાજા થયો છે (પ્રથમમાં તેનો [illegible] ક્ષેમરાજ બીજે નંબરે તેનો પિતા વૃદ્ધિરાજ અને ત્રીજે નંબરે પોતે); આ પ્રમાણે [illegible] શબ્દનો ભાવાર્થ ચાર રીતે સમજવી [illegible] છે. તેમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], બીજો અને ત્રીજો અર્થ [illegible] [illegible] છે કેમકે અભિષિક્ત રાજાના ત્રીજા વર્ષે રાજા ખારવેલનો રાજ્યાભિષેક પણ થયો છે તેમજ [illegible] રાજ્યશ્રીના બીજા પુરુષમાં જ તે, થયો છે. વળી તેની [illegible] એ છે કે રાજા ખારવેલે પોતાને (જુઓ લેખની પંક્તિ ૧૭ માં) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને "[illegible]" (જુઓ લેખ પંક્તિ ૧) વગેરે બતાવેલ છે. મતલબ કે તેણે પોતાનો સંબંધ [illegible] કરેલું [illegible]

---

(૧૦) ત્યાં સુધી તે [illegible] છે, તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], તેણે પોતાની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જ [illegible] છે (કે તેના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે)

([illegible] [illegible] ૧ [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible])

(૧૧) આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

(૧) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેને [illegible] તેવું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

મેઘવાહન, જેને આપણે ચેદિવંશ સ્થાપક તરીકે ઓળખાવ્યો છે, તેની સાથે જોડવાને મગરૂરી બતાવેલી છે પરંતુ તે મહામેઘવાહન રાજાથી વંશની આદિ થયેલી ગણાય તો વચ્ચે તેમની ગાદી ઉપર અન્ય કુળદીપકો આવ્યા છે (કેમકે જામાતૃના વંશમાં ગાદી ગઇ છે, તેઓ અન્યકુળ કહેવાય, તેમ બીજી રીતે ગાદી તો ચાલુજ રહી છે તેથી ગાદીપતિ તરીકે તેમને ચેદિપતિ તો ગણવા જ રહે છે) અને તે બાદ પાછા તે જ મહામેઘવાહનના કુળદીપકો આવ્યા છે આ પ્રમાણે તેનો ત્રીજો યુગ થયો કહેવાય. વળી તે યુગમા પોતે થયો છે એમ સ્પષ્ટ કરવાને તેણે વિશિષ્ટતા સૂચક 'પુરૂષ યુગ' શબ્દ વાપર્યો છે પરંતુ જેમ વિદ્વાનો મનાવતા આવ્યા છે તેમ, તેના વંશના ત્રીજા પુરૂષ તરીકે જ (ઉપર બતાવેલી ચારમાની છેલ્લી રીત પ્રમાણે જ) પોતે હતો એવુ બતાવવાનો જો તેનો આશય હોત તો પુરુષયુગને સ્થાને માત્ર પુરુષ શબ્દ જ વાપરત વળી તેને ત્રીજા પુરૂષયુગમા થયેલ તરીકે જો લેખીએ તો પુ ૧ પૃ ૧૭૩ મા નિર્દિષ્ટ કરાયેલ નામાવળી પ્રમાણે તેનો આંક છઠ્ઠો આવ્યો ગણાશે અને જે એક વિદ્વાને[૪૩] ખારવેલનો નંબર આશરે છઠ્ઠો ગણાવ્યો છે તે પણ બંધબેસતી થતી જણાશે આ પ્રમાણે સમજાવેલ નિવેદનથી સાબિત થાય છે કે, ખારવેલે પોતાને ત્રીજા રાજા તરીકે નહિ, પણ ત્રીજા યુગમાં—વિભાગમા—થયેલો પોતાને જાહેર કરેલ છે તથા લંકાધિપતિ રાજા અભયના રાજ્યાભિષેક પછીના ત્રીજા વર્ષે પોતે આદીપતિ થયો છે અને તેની પેઠેજ દિવસે દિવસે વર્ધમાન થતાં રાજ્યનો સ્વામી બનતો ગયો છે એમ પણ સાથે સાથે જણાવી દીધું છે

(૩) ત્રીજી પંક્તિમા પુરૂષયુગ' શબ્દ લખાયો છે તેની સમજૂતિ ઉપરમા અપાઇ ગઇ છે, એટલે હવે વિશેષ વિવેચનની અપેક્ષા રહેતી નથી

(૪) બીજા વર્ષે—સાતકર્ણિ (ઉપર) મોટી સેના મોકલી છે, અને કન્હવેંના (કૃષ્ણ વેણા નદી) ઉપર મૂસિક નગરને બહુ ત્રાસ આપ્યો છે

(ખ) સાતકર્ણિ ઉપર—આમાં પોતાનું બીજું વર્ષ ગણાવ્યુ છે અને તેનો રાજ્યાભિષેક મ સં ૯૮=ઇ સ પૂ ૪૨૯મા થયો છે તે હિસાબે આ પંક્તિમા વર્ણવેલા બનાવનો સમય મ સં ૧૦૦=ઇ સ પૂ ૪૨૭મા થયો ગણવો રહે છે, એટલે તે સાલમા અંધ્રપતિ શાતકરણીઓનો વંશ અથવા જેને શતવહન વંશ તરીકે પણ ઓળખાવાય છે તેની સ્થાપના થયાનું અને જેના આદ્ય રાજા તરીકે શ્રીમુખનું નામ લેવાય છે તેનો રાજ્યારંભ થયાનું ગણવુ પડશે આ વિષયનો સ્પર્શ સંક્ષિપ્તમા પુ ૧ પૃ ૧૫૮, તથા ૩૪૨—૪૪મા કરાયો છે, છતાં વિસ્તૃત અધિકાર શતવાહન વંશના વૃત્તાંતે જણાવવામા[૪૪] આવશે એટલે અત્ર એટલુજ જણાવવાનું કે આ રાજા શ્રીમુખ નંદબીજાનો પુત્ર હોઇ, તેના મરણ બાદ (ઇ સ પૂ ૪૨૮) મગધપતિ થવાનો હતો, પણ શૂદ્રાણીના પેટે જન્મેલ હોવાથી તેનો હક ઝૂટવાઈ ગયો હતો, તેથી મગધમાથી મધ્યપ્રાંતને રસ્તે દક્ષિણમા ઉતર્યો હતો અને વગડ જીલ્લો કબજે કરી ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના પ્રવાહ વચ્ચેના પ્રદેશમાથી ધસમસી આવીને કલિંગની પશ્ચિમ હદ ઉપર ભય પમાડી રહ્યો હતો એવા ઈરાદાથી કે ખારવેલ હજુ જુવાન છે, તથા તાજેતરનો જ (જો કે પોતે પણ તુરતમાંજ છૂટો પડીને સ્વતંત્ર રાજા બન્યો હતો) ગાદી ઉપર આવ્યો છે પરંતુ પોતે ઉમરે મોટો પણ છે તથા જોત જોતામાં (એક વર્ષથી પણ ઓછી અવધિમાં) મોટો રાજ્ય વિસ્તાર પોતાની આણમાં મેળવી શક્યો છે એટલે ખારવેલના રાજ્યના સીમાપ્રાંતો ઉપર જો હલ્લો લઈ જવાશે તો, તેનો ભાર નથી કે તે બચાવ કરી શકે, આવી આવી ગણત્રીમા તે આગળ ને આગળ પોતાના પ્રદેશની પૂર્વ દિશાએ—અથવા કલિંગ પ્રાંતની પશ્ચિમ દિશા તરફ—વધ્યો જતો હતો તેને આ પ્રમાણે આવતો સાભળીને, રાજા ખારવેલે પોતે પણ તે શ્રીમુખ સાતકરણીની કશી પરવા કર્યા વિના જ કૃષ્ણવેણા નદી-

(૪૩) જુઓ દશમા ખંડે પ્રથમ પરિચ્છેદે પૃ ૨૪૨ નું વર્ણન.

(૪૪) આ બધા વર્ણન માટે પુ ૧મા નંદવંશનું વૃત્તાંત જુઓ.

પણ પ્રદેશમાં મોટી સેના સાથે ઝંપલાવ્યું, અને ખાસ કરીને કૈન્યનો એવો તો પરાજય પમાડ્યો કે તેને એકદમ પાછા હટવું પડ્યું હતું. એટલે સુધી કે ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીઓ આગળ પ્રવેશ બાળી કરીને છે, તે નદીઓના મૂળ પાસે જ્યાં મુખ્ય છે અને જ્યાં નાસિક નગર આવેલ છે ત્યાં સુધી આવી ગઈ અને ત્યાં જ આસરો મેળવી તેમને દૂર થવું પડ્યું હતું. આ બનાવ બન્યાથી શ્રીમુખને પોતાની રાજધાની પૈઠણ[૪૫] અને નાસિકના પ્રદેશમાં સ્થાપવી પડી હતી. જો ખારવેલ તેને મારતો અટકાવ્યો ન હોત, તો આગળ ઉત્તરાપથીઓના [illegible] સમર્થન ઈચ્છા વિના લગભગ સર્વ પ્રાંતો ઉપર, તેઓનું સાર્વભૌમત્વ સ્થાપન થતું હોત; પણ મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ અને કુદરત કરે છે કાંઈ. તે ઉક્તિ અનુસાર શ્રીમુખની ઈચ્છા વિના સામ્રાજ્ય બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા મનમાં ને મનમાં જ રહી ગઈ. ઊલટું તેને ખારવેલનું સાર્વભૌમત્વ[૪૬] સ્વીકારવું પડ્યું અને [illegible] પોતાના પદને [illegible] ભૃત્ય[૪૭] (જે [illegible] સેવક-ભૃત્ય છે એમ) તરીકે ઓળખાવવા પડ્યા છે.

(આ) કૃષ્ણવેણા (કૃષ્ણ વેણા) નદી. આ ઉપરથી સમજાય છે કે જેમ કૃષ્ણાનદીનું બીજું નામ વેણા હોવાથી કૃષ્ણવેણા[૪૮] તરીકે કહેવાય છે તેમ અન્ય નદીઓને પણ વેણા નામથી ઓળખાવી હશે એમ જણાય. (જુઓ પુ. ૧ પૃ ૧૫૧ તથા તેની ટીકાઓ) વેણાને બેના પણ કહેવાય છે. અને તેથી બેના તટ પ્રદેશ

(૪૫) [illegible] પ. સ ૧ [illegible] ગઈ છે અને [illegible] [illegible] તથા ત્યાં [illegible] રહેલ પણ છે. [illegible] તે [illegible] જ [illegible] હતો. [illegible] તે પ્રદેશ જ [illegible] કહેવાય. [illegible] તે [illegible] તથા [illegible] તે [illegible] હતી પણ તે [illegible] છે [illegible] છે અને [illegible] તે [illegible] પડ્યું છે.

([illegible] આગળ [illegible] ત્યાં [illegible] એ [illegible] તેરે તેમ [illegible] સમજાવી [illegible] તેમના [illegible] હતો. આ [illegible] તેમ [illegible] અને [illegible] [illegible])

(૪૬) [illegible] તેના [illegible] તેમ [illegible] કરી શકે [illegible] નહીં. આ [illegible] છે કે તેનું [illegible] [illegible] (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૭ થી [illegible] અને [illegible]) [illegible] તે [illegible] ([illegible]) અને તેની જ [illegible]

[illegible] હતું.

(૪૭) [illegible] (પુ. ૨ પૃ [illegible] પૃ. ૧૫૯, તથા [illegible] ઈ. સ.) [illegible] તે [illegible] ત [illegible] હતી [illegible] હતો ત્યારે તો [illegible] તે [illegible] ([illegible]) તે [illegible] છે. [illegible] છે [illegible] તે [illegible] છે [illegible] નથી [illegible] છે.

[illegible] પૃ. ૩. પૃ. ૩૫૫ [illegible]

(૪૮) [illegible] છે [illegible] પણ [illegible] છે. [illegible]

(જુઓ [illegible] ૧૯૩૮ પૃ. [illegible] તથા [illegible]

([illegible] ૧૯૦૮ [illegible] પૃ. [illegible] થી [illegible] પૃ. ૧૧૧ થી ૧૦૪) ([illegible] ૧૯૩૪ [illegible])

ઉપર જે શહેર વસી રહ્યું હતું તે બેન્નાતટ નગર કહેવાતું હતુ (આનુ કાંઇક વૃત્તાંત પુ ૧ પૃ ૧૫૦ મા ધનકટક શીર્ષક તળે આપ્યુ છે વળી આગળ ઉપર આ પરિચ્છેદમા મહાવિજયના પારિગ્રાફે આપવાનું છે તે જુઓ)

(દ) મુસિક (મૂષિક) નગર સુધી સાતકર્ણિને હઠાડી દીધાની હકીકત છે પ્રથમ તો આ નગરના સ્થાન વિશે એવી કલ્પના અમારી હતી, કે મુસિ નદી ઉપર જે શહેર વસ્યુ હોય (સરખાવો ઉપરમા બેન્ના નદી ઉપરથી બેન્નાતટનગર નામની સ્થાપના વિશેની હકીકત)તે મુસિક નગર કહેવાયુ હશે તેમ કૃષ્ણા નદીની એક શાખાનદીનું નામ પણ મુસિ કહેવાય છે એટલે, તેટલે દરજ્જે વાત મળી રહી ગણાય. જેથી તે મુસિ નદી ઉપર ગોલકોંડા નામનું જે શહેર આવેલ છે તેને શ્રીમુખ શાતકરણીના રાજનગર તરીકે માની લીધુ પરતુ આંધ્ર દેશના રાજધાનીનાં શહેર તરીકે, પૈઠણ, વરંગુળ, ચાંદા, ચિતુર ઇ અનેકના નામ વિદ્વાનોએ માન્યા છે પણ કોઇએ ગોલકોંડાનું નામ જણાવ્યું નથીજ એટલે તે કલ્પના ત્યજી દેવી પડી પછી વરંગુળ શહેર ઉપર નજર પડી તો તે 'મુનિ' નામની નદી ઉપર આવેલુ જણાયુ, જેથી તેનું નામ કદાચ 'મુનિક' હોય, છતા લેખના ઉકેલમા તેને 'મુષિક' વચાઈ ગયુ હોય તો તેમ બનવા યોગ્ય છે એવી કલ્પના થઈ પરતુ તેમ કરતા બીજી મુશ્કેલી ઉભી થઈ, કે જો વરંગુળમા શ્રીમુખની રાજગાદી ઠરાવાય, તો પછી પૈઠણમા ક્યારે પરિવર્તન થયુ ગણાય તેનો પત્તો ન લાગ્યો છેવટ એમ અનુમાન ઉપર જવુ પડ્યું કે 'નાસિક' અને 'પૈઠણ' પાસે પાસે આવેલ છે એટલે 'મુષિક' ને બદલે 'નાસિક' નગરજ કહેવાનો ઇરાદો, લેખ કોતરાવનારનો હાવો જોઈએ આ બે કલ્પનામાં નાસિકની કલ્પના બળવત્તર કહેવાય છે, કેમકે આંધ્ર ભૂપતિઓના એકની રાણી નાગનિકાનો તેમજ અન્ય આંધ્રપતિઓમાના શિલાલેખો નાસિક ગામેથી તથા આસપાસમાથી જડી આવ્યા છે, તેમ તેમના સિક્કાઓ પણ કૃષ્ણા નદીના મૂળ લેખાતા આ પ્રદેશમાથી ઘણાજ જથ્થામા મળી આવે છે એટલે તે કલ્પના વિશેષ માનનીય દેખાય છે છતાં લિપિ વિશારદો લેખની આ પંક્તિનો ઉકેલ કરીને જે વિચાર જણાવે તે ઉપર વધારે આધાર બધાશે હાલ તો આપણે તેને નાસિક નગરજ[૪૯] માની લઇશુ

(૫) પાચમી ઓળના ઉકેલ વિશે કાંઈ કહેવાપણુ નથી

(૬) છઠ્ઠી પંક્તિના ઉકેલમા ઘણાં સૂચનો સૂચવવા પડે તેમ છે તે આ પ્રમાણે છે —

(ઝ) રાષ્ટ્રિક, ભોજકોને પોતાના પગ ઉપર નમાવ્યા આમા રાષ્ટ્રિક કોને કહેવાય અને તે કયા પ્રદેશમાં વસતા હતા તે જણાવીએ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ખડક લેખોમા આ શબ્દો આવે છે અને વિદ્વાનોએ તેમના સ્થાન તરીકે મધ્ય પ્રાંતવાળા ભાગમા, તાપી અને નર્મદા નદી વચ્ચેનો તથા તેની તટની આસપાસનો જે પ્રદેશ આવેલ છે તેને ગણાવ્યો છે પરંતુ હવે આપણે સમજી ગયા છીએ કે આ નામો તો માત્ર હોદ્દાને લગતાં છે જેમકે રથની અમુક સંખ્યાનો જે ઉપરી તે રથિક અને તેવા ઘણા રથિકો જેના હાથ તળે રહેતા હોય તે મહારથિક કહેવાય આવા મહારથિકનાં દૃષ્ટાંત માટે જુઓ પુ ૨ પૃ ૨૧૩ ટી ન ૩૮, અને આ રથિક, મહારથિકનું પરિવર્તન થઇને રાષ્ટ્રિક અને મહારાષ્ટ્રિક શબ્દો થયા છે તેવીજ રીતે ભુક્તિ એટલે જેને હાલમા જીલ્લો કહેવાય છે તેવો એક ભૂમિપ્રદેશ, તેવા પ્રદેશનો ભોકતા એટલે વહીવટ કરનાર તે ભોજક, આ ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે, રાષ્ટ્રિક (રથિક) અને મહારાષ્ટ્રિક (મહારથિક) તે સૈન્યને લગતા હોદ્દાઓ છે, જ્યારે ભોજક તે મુલકી હોદ્દાઓ છે તેવીજ રીતે અસ્મક—અશ્વક એટલે અશ્વનો અમલદાર સમજવો આ પ્રમાણે જો આ આ બધાં નામો હોદ્દેદારોનાજ ઠરે, તો પછી તેમના નિવાસસ્થાન માટે અમુક પ્રદેશજ નિર્મિત કરી શકાય નહીં.

(૪૯) આગળ ઉપર રાજા ખારવેલના રાજ્યવિસ્તારવાળા પારિગ્રાફની વિગત જુઓ.

કહ્યું એમ કરવી શાય કે જે સ્થાન ઉપર પણ સૈનિક ભમનારો ભાવી રહ્યા હોય એવું બનતાં તે ભર્યું એવી સૈનિક છાવણીઓ હોય તેવાં સ્થાન-તેવા પ્રદેશોના સ્થાન-તરીકે તેમને ઓળખાવી શકાય. મતલબ કે રાજ ખારવેલ જે રઠિકોને અને ભોજકોને પોતાના પગે નમાવ્યા છે તે કોઈ અમુક પ્રદેશોની પ્રજા નથી પણ ત્રીજા ચોથા વર્ષે જે પ્રદેશ ઉપર તેણે ચડાઈ કરી હતી, ત્યાં આ પ્રકારના સરદારો જે રહેતા હતા તેમને જ આ દર્શાવ્યાને જણાવાય છે કે ત્રીજા વર્ષે તેણે શતકર્ણિનું નગર તોડી નાખ્યું હતું એટલે આ ત્રીજા ચોથા વર્ષે જે રઠિકો અને ભોજકોને તેણે નમાવ્યાનું લખ્યું છે તે આ અધિપતિઓના તે તે પ્રાંતના સૂબા અથવા ફોજદારો સમજવા રહે છે અધિપતિઓના એવા મહારથિઓ મધ્યભારતમાં પણ હતા કે જેમના એકની પુત્રી નાગનિકાને શ્રીમુખે પોતાના પુત્ર શ્રીશાતકર્ણિ વેરે પરણાવી દીધી હતી તેમ કુમારગુપ્ત જેવા ત્રીજા મહારથિઓ કાનેરા જીલ્લામાં વસી ગયા હતા જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રઠિકો અને ભોજકો અમુક એક સ્થાને નિયત થઈને પડી રહેલ પ્રજા નથી ન હતી તેમ તેઓને જુદા જુદા સ્થાનનો વહીવટ કરવાનો સોંપી દીધો હોય એટલે અમુક રાજ્યે તેઓ સ્વતંત્ર અને અમુક રાજ્યે મુખ્ય આધીપતિ-એવા અધિપતિને તાબેદાર પણ હશે એમ સમજાય છે વળી તેઓમાંથી કેટલાક એક Race-જાતિમાંથી ઉતરી આવેલ હોય તેઓ સર્વે રાજકુંભી અને બાવનો જેવા જણાતા હોવાથી, ખારવેલે ... આવ્યા હોવાથી પણ લેખના દેખાવ છે રઠિક અને ભોજક નામના આ બે શબ્દોના આખાયે વિષયની જે માહિતી અમારા ધ્યાનમાં આવી છે તે આ પ્રમાણે સમજી લેવી

(આ) પાંચમા વર્ષના નગરજનના એકસો ત્રીજા વર્ષ (સંવત)માં ખોદાવવી નહેરને, આ પ્રમાણે અનુવાદ કરાયલ છે. મૂળ શબ્દો જોતાં જ શાથી સહેજ સમજાય તિ-વસ-સત-ઓગાહિતં છે જ્યારે તેની મતલબ આપણે પોતાની વર્ષ ગણતરીમાં તિ-વસ-સત-વર્ષે આવીને આવા શબ્દોમાં થવી હોવાનું જણાવ્યું છે અને તે પ્રમાણે જ લેખના કોતરનારનો હેતુ હોય, તો અર્થ બરાબર જ મળાય. તે પ્રમાણે છે કે કેમ તે આપણે તપાસીએ.

આખા વાક્યના બે ભાગ પડે છે; પ્રથમ ભાગ પાંચમે વર્ષે અને નગરજનતિવસ ઓઘાટિત. પહેલા ભાગને અર્થ સ્પષ્ટ છે તેમ શબ્દ ... પણ સ્પષ્ટ છે એટલે તેને બરાબર તરીકે સ્વીકારી લેવી રહે છે જે બીજું વાક્ય અથવા ભાગ તેનું છે તે આ ત્રીજા ભાગમાંજ છે. તે ભાગને આપને સમાસરૂપે એક શબ્દ બનાવી મૂક્યો છે તેમાંજ કોતરનારે ખાસ ખૂબી વાપરી જણાય છે સામાન્ય સ્વરૂપે જો તે સમાસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેના અર્થ બે રીતે કરી શકાય. (એક) નગરજનતિવસ્તવર્ષ-નગરજનના એકસો ત્રીજા વર્ષે (એમ ઇસ્ટૂન અથવા જણાવ્યું છે તેમ) અને (બીજો) નગરજનનું ત્રિશત વર્ષ:

નગરજનના એકસો ત્રીજા વર્ષે પાઠને અર્થમાં જો સ્વીકારીએ, તો પાછો તેનો અર્થ પણ બે રીતે થશે. એકમાં નગરજનના પોતાના રાજ્યે એકસો ત્રીજાં અને બીજામાં નગરજનનો ? સંવત ચાલતો હોય તેના એકસો ત્રીજા વર્ષે, આમાં નગરજનનું પોતાનું રાજ્ય એકસો ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલ્યું હોય, તે વાતના પુરાવા ન હોવાથી તેને પડતી મૂકી દઈએ; પણ નગરજનના સંવતનું એકસો ત્રીજું વર્ષ તે વધુ સંભવિત છે. પરંતુ આપણે પૃ. ૨૧૮-૭૦માં તે બાબતની અનેક પ્રકારની શક્યતાઓ અને પુરાવા કરી આપ્યું છે કે ૧ ક્યા આધારે, નથી ન સંવતની સાથે

(ક) ભલા (મહારથિ)ઓના જેમ અનેક થયેલા હતા અને પણ તેમના અધિકાર નીચે ઉપરાંત કરેલા તેમાં સ્વાધીનતા થઈ શકતી હતી તેમ ઝાંખા ... ખંભાત, ... પરંતુ વિશેષ પણ સમજ હેતું. અને આ ... જે ભાગમાંથી ઉતરી આવ્યા હોય તેના દેશ વિભાગમાંથી આવેલી તેમના દેશ ... છે તેમ આ આધિપતિઓ પણ સમજ હેતુ. તેથી જ ... આ અધિપતિઓને મહારથિ વિશેષણથી ... પ્રાપ્ત થયો હશે.

સબંધ કે નથી મૌર્ય સવતની સાથે સબધ, એટલે તે વાતનો પણ અસ્વીકારજ કરવો પડશે છતા તે પ્રમાણે થતો અર્થ વિશેષપણે બુદ્ધિમા ઉતરી જતો દેખાય છે, એટલે ઉડાણમા ઉતરી તેના અર્થનો બરાબર ઉકેલ લાવવો જરૂરી દેખાય છે દલીલની ખાતર માનો કે તેજ અર્થ થાય છે, તો તેની મતલબ એ થાશે કે (૧) કોઈ નંદ નામનો રાજા પૂર્વે થઈ ગયો હતો તેના નામે સવત્સર ચાલુ કરાયો હતો, અને તે સવતના ૧૦૩જા વર્ષે, કોઈ બીજા નંદરાજાએ આ નહેર ખોદાવી હતી (૨) અથવા તો ફરીવાર નંદનું નામ વચ્ચે ન જ લાવવુ હોય, તો પહેલા નંદે પ્રવર્તાવેલા સવતના ૧૦૩જા વર્ષે, રાજા ખારવેલે નહેર ખોદાવી હતી—આ પ્રમાણે પાછા બે ભાવાર્થ થઈ શકે જો પહેલો ભાવાર્થ લ્યો તો તે નહેર સાથે બે નંદરાજાને સંબધ હતો એમ થયુ, અને તેનો અર્થ એ થયો કે પહેલા નંદે સંવત પ્રવર્તાવ્યો હતો અને બીજા નંદે નહેર ખોદાવી હતી, તથા તે બે નંદ વચ્ચે કમમા કમ ૧૦૩ વર્ષનું અંતર હતું તેમ જો ન હોત તો પહેલા નંદના સવત્સરના તે આંકની હદ, બીજા નંદના સમયે પહોચી શકતજ નહીં હવે જો તે પ્રમાણે વસ્તુ સ્થિતિને માન્ય રાખીએ તો અડચણ એ આવે છે કે, ઈતિહાસમા નંદરાજાઓ નવ થયા છે અને તેમનો કાળ, એટલે કે આખાયે નંદવંશનો સમય માત્ર સો વર્ષનો જ ગણાયો છે, તો પછી નંદસવતના ૧૦૩જા વર્ષે બીજો નંદ થયાની માન્યતા, 'બારહાથનું ચીભડુ અને તેર હાથનું બી' વાળી કહેવત જેવી દેખાશે મતલબ કે બે નંદને નહેર સાથેનો સબધ હોવાની ધારણા પણ પડતી મૂકવી પડશે પછી બીજી વિચારણાની શકયતા વિચારવી રહી, તેમા નંદસંવતના ૧૦૩જા વર્ષે રાજા ખારવેલે પોતેજ તે નહેર ખોદાવી હતી એ હકીકત છે તે વાત પણ માન્ય થતી નથી, કેમકે, રાજા ખારવેલે લેખમાં સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશ કર્યો છે કે, તેણે તે નહેર ખોદાવી નથી પણ, જે નહેર અસ્તિત્વમા હતી તેને માત્ર લમાવીજ છે મતલબ કે તે કલ્પના પણ બંધબેસતી થતી નથી આ સર્વ દલીલ અને કલ્પનાની ચર્ચાનો સાર એ થયો કે વિદ્વાનોએ સૂચવ્યા પ્રમાણે અને સસ્કૃત છાયામા બતાવ્યા પ્રમાણે 'નંદરાજસ્ય ત્રિશત વર્ષે' એવો અર્થ બેસારવાથી કોઈ રીતે પણ સ્થિતિ બરાબર ઘટાવી શકાતી નથી જ

હવે 'નંદરાજેણ ત્રિશત વર્ષે'ના અર્થવાળો સમાસ ઘટીત છે કે કેમ તેનો વિચાર કરીએ તેનો સ્વીકાર જો કરીએ તો એ ફલિતાર્થ થશે કે, નહેરનો બનાવનાર રાજા નંદ છે પણ તેનો સમય જે ૧૦૩નો બતાવાયો છે તે આંકવાળા સવતનો પ્રવર્તક અન્યજન હતો તથા તે નહેર ખારવેલના સમયે અસ્તિત્વમા હતીજ, માત્ર તેણે જે કાર્ય કર્યું છે તે એટલુંજ કે તેને લમાવીને કલિંગમા લઇ ગયો છે એટલે કે સવતનો પ્રવર્તક પ્રથમ થયેલ છે, તે પછી ૧૦૩ વર્ષે નંદરાજા થયો છે, અને તે બાદ રાજા ખારવેલ થયો છે, આ પ્રમાણે સ્થિતિ થઈ તેમ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચારતાં, આ મતવ્ય સ્વીકારી લેવામાં કયાય વિરોધ આવતો પણ જણાતો નથી છતા રાજા ખારવેલનું માનસ તે પ્રમાણે કહેતું હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે તેજ પ્રમાણે આલેખન કરવાનો જો તેનો આશય હોત, તો સરલ માર્ગ એ હતો, કે તેણે સમાસ વાપરવાને બદલે, નંદરાજેણ અને તિવસસત ઓઘાટિત, એમ બન્ને પદો જૂદાં પાડયાં હોત, અથવા સમાસજ વાપર્યો હોત તો નંદરાજ તિવસસત–ઓઘાટિતને બદલે તિવસસતનંદરાજઓઘાટિતં વાળું પદ મૂકત, જેથી અર્થ પણ સ્પષ્ટ સમજાત અને સમાસ પણ વપરાયો ગણાત છતા તેમ નથી કર્યું એટલે સમજાય છે કે, તેનો કહેવાનો આશય જૂદોજ છે અને તે દર્શાવવા માટે તેને અમુક ખૂબીનું પ્રદર્શન કરવુ પડયુ છે તે શુ હશે તેજ આપણે શોધી કાઢવુ રહે છે

ઉપરમા અનેક શકયતાની વિચારણાનું વિવેચન કરતાં સાબિત થયુ છે કે, નંદરાજસ્ય અથવા નંદરાજેણ વાળો અર્થ ઘટાવી શકતો નથી જ, પરતુ એક ઐતિહાસિક ઘટનાનો સ્વીકાર કર્યો છે જેમા નીચેના ત્રણ મુદ્દાનો સમાવેશ થઇ જાય છે, કે તે સંવતનો પ્રવર્તક પ્રથમ થયો છે, પછી નંદરાજા થયો છે તે સૌથી છેવટ ખારવેલ થયો છે એટલે આપણું કર્તવ્ય

હવે મિશ્રણ થઈ ગયું છે કે એવી કોઈ પરિસ્થિતિની કલ્પના કરવી જ પડે કે જેમાં ઉપરના અતિહાસિક તથ્યો મુદ્દા સાબિત થઈ જતા પણ દરેકની સાથે તેમજ તેની સાથેનો સમય જે ૧૦૩ વર્ષનો જણાયો છે તે ખારવેલના રાજ્યના પ્રથમ જ તેના ગાદી ઉપર બેઠાનું પાંચમું વર્ષ હોવાનો એમ પણ બને તો કેમ? જ્યારે આ પ્રમાણે બધી વાતો તૈયાર કરીને રજુ કરાય છે ત્યારે આપણે તો હવે માત્ર ગણિતના સરવાળા–બાદબાકીના નિયમે જ કામ કરવું રહે છે. કે ૧૦૩ આવી પ્રમાણ ૧૬૬ તા જે ૯૮ છે તે આમાં ખારવેલના રાજ્યાભિષેક થવાનું વર્ષ બેઠું તેમ તે ૯૮નો આંક આ સંવત્સરનો કોઈ હો તે સીધી રીતનું પણ હવે સહેલ થઈ જાય છે. કેમકે એક બાજુ ૯૮ સંવતની આદિ, નંદ પહેલાના સમયની પૂર્વે થઈ ગયાની હકીકત છે બીજી બાજુ નંદનો સમય મ. સ. ૫૫ થી ૭૧ સુધીનો સાબિત થઈ ગયેલ છે ત્રીજી બાજુ નંદ વંશ અને રાજા ખારવેલના વચ્ચે વરસોથી કેટલાક સમય પૂર્વેથી એક જિન પ્રતિમાને માટે સંબંધ થઈ રહ્યાનું જણાયું છે. ચોથી બાજુ અને નવા જૈન મતાનુયાયી પુરવાર થઈ ચૂક્યા છે. પાંચમી બાજુ જૈનધર્મના પ્રવર્તક તરીકે મહાવીરને સ્વીકાર્યા છે અને તેમનો સંવત ઈ. સ. પૂ. ૫૨૭ થી ગણાતો આવ્યો છે આમ સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તૈયાર પડી છે પછી તો ગણિતની મજૂરીજ કરવી રહે છે. હવે તો પ્રથમ ઈ. સ. પૂ. ૫૨૭ વર્ષ તેમાંથી ૯૮ બાદ કરી લ્યો કે પ્રથમ ખારવેલના રાજ્યારોહણનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૨૯ નો કાઢ્યો છે તેમાં ૯૮નો ઉમેરો કરીને ૫૨૭ની સાલ ઉભી કરો[૫૫] તો પણ મેળ ખાય નીકળે કે તે આંક મહાવીર સંવતનો જ છે. આપણા માનવાને છે. કેમકે ડૉ. જાયસ્વાલ જણાવે છે કે,[૫૬] (It) is postulated that the years are reckoned in the Mahavira Era but unfortunately no mention expressed or implied of the Mahavira Era is actually found in the Inscription—એમ સ્વીકારવામાં આવે છે કે તે વર્ષોની ગણત્રી મહાવીર સંવત પ્રમાણે કરી છે પરંતુ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે લેખમાં ખરી રીતે મહાવીર સંવતના નામનો સ્પષ્ટપણે કે અધ્યાહારરૂપે પણ નિર્દેશ કરાયો નથી. એટલે ઉપર સાર એ થયો કે તે ૧૦૩નો આંક મહાવીર સંવતનો છે અને તે ૯૮ માત્ર ખારવેલના રાજ્યે પાંચમા વર્ષનો છે એટલે કે પોતાનું પાંચમું વર્ષ, જેમ મહાવીર સંવત ૧૦૩ની સાલ હતી એમ થયું. તથા જે નંદ પેલે પ્રતિમા લઈ ગયો છે તે પ્રથમ મગધ દેશમાં નંદ રાજાએ અવંતી–પાટલી [illegible] માટે તેનું નામ પણ અંતર આવી જાય છે. આ સર્વ બેસારવામાં કોઈ પ્રકારે મેરામણની રહી ન જાય, માટે લેખમાં [illegible] પ્રમાણે, તે શબ્દોને સમાસરૂપે જોડવી કાપવા છે આમ કરવાથી સમયનો નિર્દેશ પણ કરાયો તથા વાક્ય રચના કરવાની ખૂબીનું પ્રદર્શન પણ કર્યું.

આ પ્રમાણે સર્વ બરાબર બેસતો થઈ ગયો છે. અને તે સુધીકાર છે એમ સાબિત થાય છે. વળી એક અન્ય પ્રકારે બીજા પ્રકારની સૂચના કરી છે તે પણ વિચારવા જોગ તથા સુઘટિત છે. તેની ચર્ચા ટીકાની ત્રણ (૬)માં કરવામાં આવી છે.

(૬) ખોદાવેલી નહેરને તનસુલિ માર્ગે રાજધાનીની અંદર લાવ આવ્યા–આણી આ એક વાત છે કે જે નહેર નંદ રાજાએ પોતાના દેશ મગધમાં આણી અને ખોદાવી હતી તેને અહીં લાવ્યો, તનસુલિ વાટે ખારવેલ પોતાની રાજધાનીની સુધી લઈ ગયો હતો. આ વાક્યથી અનેક બાબતો ઉપર પ્રકાશ પડે છે. (૧) નંદ રાજાએ નહેર ખોદાવી હતી (૨) ક્યારે અને (૩) શા માટે ? તે જણાવ્યું નથી. પરંતુ રાજા ખારવેલે (૪) તનસુલિ નામના પ્રદેશ વાટે (૫) એનું નામ જણાવ્યું નથી તેથી પોતાની રાજધાની સુધી તે નહેરને લંબાવી લીધી હતી.

---

(૫૫) પ્રથમ [illegible] કે પ્રથમ [illegible], [illegible] પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે તેમ આ હિસાબમાં [illegible] તેમ પણ [illegible] જોઈએ [illegible] છે.

(૫૬) જુઓ [illegible] પુ. ૧૩ [illegible]

(પહેલો) પ્રશ્ન સ્પષ્ટ છે, (બીજો) ક્યારે અને (ત્રીજો) શા માટે, તેમ કર્યું હતું તે તપાસીએ ક્યારે ?–જે સાલમાં નહેર ખોદાવી તેના ઉલ્લેખ માટે જો ૧૦૩નો આંક ભર્યો હોત તો આ પ્રશ્ન ઉભો નજ થાત ? અત્ર તો તે આંક નહેર લબાવ્યાની તારીખનો પુરવાર થયો છે, એટલે ખોદવાની તારીખ તો શોધી કાઢવીજ રહી પરતુ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ વિચારીને નંદ રાજાનું વૃત્તાંત લખતા એમ જણાવી ગયા છીએ કે તેના રાજ્યે કુદરતની વિચિત્રતાનો બે પ્રકારે દેખાવ થયો હતો એક વર્ષાની અતિવૃષ્ટિરૂપે અને બીજો વર્ષાના અભાવરૂપે (જુઓ પુ ૧ પૃ ૩૩૦) તેમા અતિવૃષ્ટિનો સમય મ સ ૫૯=ઇ સ પૂ ૪૬૮ (એટલે નંદિવર્ધન રાજ્યે ચોથા વર્ષે) અને અનાવૃષ્ટિનો સમય મ સ ૬૪થી ૭૨=ઇ સ પૂ ૪૬૩થી ૫૫ દરમિયાન, અથવા અંદાજે મ સં ૬૫=ઇ સ પૂ ૪૬૨ (જુઓ પુ ૧ પૃ ૪૦૧ની સમયાવળી) ઠરાવ્યો છે ઉપરના સમયોની નોંધ, આપણે અન્ય પરિસ્થિતિને અંગે, સ્વયસ્ફુરણાથી ઉપજાવી કાઢી હતી પરતુ એક લેખકે જણાવેલ વિચાર ઉપરથી[૫૩] તે બાબતની વિચારણા કરવાનું મન થાય છે તે કથન આપણે ઉપરની કલમ (આ)માં જણાવેલ ૧૦૩ના આંક સબંધે જાહેર તો કર્યું હતું, પરતુ આ નહેરના સમયને તે વિશેષપણે લાગુ પડતું હોવાથી તેની ચર્ચા કરવાનું, ત્યા ન કરતાં અત્ર કરવા ઉપર મુલતવી રાખ્યું હતું તેમના લખવા પ્રમાણે તિ–વસ–સતનો અર્થ 'તીસરે વર્ષ કે સત્ર'=ત્રીજા વર્ષના એક ભાગમાં, એમ થઇ શકે છે એટલે તેમનો કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, રાજાનંદે પોતાના રાજ્યના ત્રીજા વર્ષનો અંત આવ્યો તે પહેલા (મ સ ૫૬+૩=૫૯=ઇ સ પૂ ૪૬૮) તેણે આ નહેર ખોદાવી હતી નહેર ખોદવાનું કાર્ય સામાન્ય રીતે ખેતરોને પાણી પૂરું કરવા માટે હાથ ધરાય છે, એટલે તેની રચના–સર્જનનું કાર્ય, ગમે તે સમયે પાર ઉતારી શકાય તેવુ કહી શકાય, પરંતુ આ લેખમાં જે સ્થિતિના નિર્દેશમા તે કાર્ય કર્યાનું જણાવાયુ છે તે જોતા, તેને દુષ્કાળ–વૃષ્ટિના અભાવના–પ્રસંગ સાથે સબધ હોવાનું[૫૪] જણાય છે તેમ આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ કે નંદિવર્ધનના રાજ્યે અતિવૃષ્ટિ અને અનાવૃષ્ટિ બન્ને થવા પામી હતી એટલે કદાચ સમજી શકાય કે, અનાવૃષ્ટિનો પ્રસંગ ઇ સ પૂ ૪૬૮ માં બન્યો હોય, જે ઉપરથી રાજા નંદે પ્રજા કલ્યાણાર્થે તે નહેર ખોદાવી હોય આપણે પણ તે સાલ અંદાજ તરીકે વર્ણવી તો છે, પરતુ આપણા વર્ણનમાં અને અત્રેના લેખદર્શનમા જણાવેલી પરિસ્થિતિ વચ્ચે એક તફાવત એ છે કે, આપણે અતિવૃષ્ટિનો સમય મ સં ૫૯ જણાવ્યો છે જ્યારે લેખાંકન પ્રમાણે અનાવૃષ્ટિનો સમય તે છે [નોધ આ પ્રમાણે તિવસસત નો જો અર્થ સ્વીકારાય,[૫૫] તો અનાવૃષ્ટિનો સમય નક્કી થઈ ગયો કહેવાય, બાકી આપણે અંદાજી

(૫૩) જુઓ ભાર પ્રા રાજવશ પુ ૨ પૃ ૨૪૬ (હાથીગુફાના લેખનુ વર્ણન કરતા, છઠ્ઠી પક્તિમા જે ૧૦૩ નો આંક બીજા વિદ્વાનોએ વાચ્યો છે તે સબધમા વિવેચન કરતા જણાવે છે) તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે કુચ્છ વિદ્વાન ઇસ્મે કે, તિવસ સતં કા અર્થ તીનસૌ વર્ષ કરતે, મરમતકે સમય તક ઉસ નહરકો બને ૩૦૦ વર્ષ હો ચૂકે થે, ઐસા અનુમાન કરતે હૈ, ઔર કુચ્છ તિવસ સતં સે ત્રિવર્ષ સત (તીસરે વર્ષ કે સત્ર)કા તાત્પર્ય નિકાલતે હૈ" એટલે કે તિવસસતના બે અર્થ કરાય છે (૧) ત્રણસો વર્ષ (૨) અને ત્રીજા વર્ષના અમુક ભાગમા, આમા પહેલો અર્થ અસભવિત દેખાય છે

(૫૪) આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે, પૂર્વના સમયે પણ રાજકર્તાઓને પોતાની ફરજનુ ભાન હતું કે, જ્યારે દુષ્કાળ પડે ત્યારે લોકના દુ ખ ફેડવા માટે આવા આવાં કાર્ય હાથ તેમણે ધરવા જોઈએ જ તેમ નહેરના કાર્યને–ઈજનેરી કળાના અગ વિશેષ તરીકે–ફતેહપૂર્ણ બનાવવાની આવડત અને જ્ઞાન પણ હતું (જે કેટલાક એમ માને છે કે તે વખતે આવુ ઇજનેરી જ્ઞાન જ નહોતું તથા રાજાઓને આવા કામની પડી પણ નહોતી, તેઓની ખાત્રી થશે કે તેમના આક્ષેપો ખોટા અને ભ્રાતિજનક છે)

(૫૫) આ અર્થ સ્વીકારાય તોપણ ખારવેલના જીવનને અંગે કાંઇ ફેરફાર નથી થવાનો, કેમકે તેમા તો પોતાના રાજ્યાભિષેક બાદ અમુક વર્ષે આ બનાવ બન્યો હોવાનુ તેણે કહ્યું–[illegible] માત્ર ફેર એ પડે છે તે નંદિવર્ધન

ધટીનાના આધારે તે પ્રમાણ યોજ્યો હોય, ત્યારે આ શિલાલેખના પુરાવાના આધારે હોવાથી તે હવે પ્રમાણભૂત ઠરે છે. એટલે મગધની અનાવૃષ્ટિ ઇ. સ. પૂ. ૪૧૮-માં થયાનું નોંધવું રહે છે તેમ નક્ષિણના ઇતિહાસમાં પણ તદનુસારીને ફેરફાર કરવો પડશે. તે આ પ્રમાણે—જે ઇ. સ. પૂ. ૪૫૨ માં તે ગાદીએ આવ્યો છે. ત્યાર બે વર્ષ પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરવામાં ગાળ્યા છે. પછી અનાવૃષ્ટિ મેળવવા કલિંગ ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો છે તે ક્રમ જાણું પાછું પડ્યું, ત્યાં દુષ્કાળના સમાચાર મળવાથી પોતે મગધ તરફ વળ્યો રહ્યો અને નંદને યુદ્ધથી. તેવામાં ૪૧૭ મા વર્ષ અને અનાવૃષ્ટિ અનુક્રિયો મરણ પામ્યો. એટલે તેને તે બાજુ ધ્યાન દેવું પડ્યું. પછી, ઉત્તર હિંદના અને પશ્ચિમ હિંદના—અવંતિ તથા કોશલ વાળા પ્રદેશો અનુક્રમે છતી લઈને પોતાના દેશ તરફ વળવાનો સમય આવ્યો ત્યારે તેણે પ્રથમ કલિંગને પ્રથમ મહાત કરી તેને નિધાન મગધમાં આવ્યો હતો; પરંતુ તેવામાં અતિવૃષ્ટિ થવાના સમાચાર મળવાથી, તે પ્રદેશનો અર્ધભાગ પામ્યો હતો, તેને અધ્યક્ષતાને રસ્તે જતી મગધમાં પહોંચી જવું પડ્યું. ઇ. સ. પૂ. ૪૧૭–૮ આશરે. અને તે આ વર્ષ દેશ વર્ષમાં તે મરણ પામ્યો. એટલે કલિંગ છતવાનું એમને એમ બાકી રહી ગયું. [મતલબ કે કલિંગ ઉપર તેણે બે વખત ચઢાઈ કરી હતી] આ પ્રમાણે (૨) ક્રમની વિચારણાના પક્ષ મુદ્દાઓના, ત્યારે અને હાથપિ વાળા બીજા બીજા મુદ્દા પણ મળી આવ્યા. જ્યાં બીજો મુદ્દો જે વિચારણીય છે તે મંત્રી જેવા શિલ્પીઓની ભાર હતે છે. પરંતુ એ ઘટના સિદ્ધ રીતે રજૂ થતી ન હોવાથી ટીપ્પણ (જુઓ નીચેનું ટી. નં. ૫૧)માં જણાવીશું. બાકી આ એટલીજ નોંધ કરવાની કે તે નંદ પ્રથમ નંદવંશને મગધમાં ઇ. સ. પૂ. માં કરાવી હતી અને ઇ. સ. ૧ ૩ માં તેને ખારવેલે કલિંગ સુધી લઈ ગયો હતો. એટલે ૪૦–૪૫ વર્ષના ગાળામાં જ તે બન્ને પ્રદેશોમાં દુષ્કાળ[51] પડ્યા હતા એમ ગણવું જોઈએ.

[illegible]

વિશેષ સ્પષ્ટીકરણથી છે પુરાવા વળે તે આ

(૫૧) તે સમયે દુષ્કાળ હતો એવું સિદ્ધ થઈ પછી તે દુષ્કાળ [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હવે ચોથો તથા પાચમો મુદ્દો વિચારીએ રાજા ખારવેલ (૪) તનસુલીય વાટે તે નહેરને પોતાની (૫) રાજધાનીની અંદર લઇ ગયો આમાં હકીકત એમ છે કે, નદરાજાના સમયે મગધમા દુષ્કાળ હતો, કયા ભાગમા હતો તેવો ઉલ્લેખ ક્યાંય જણાયો નથી, પરતુ એમ જરૂર માની શકાય છે કે, તે ગમે તે ભાગમાં હશે તોપણ ગગા નદીમાથીજ તે નહેરમા પાણી વાળવામા આવ્યુ હોવુ જોઇએ અને જ્યા મગધ રાજ્યની હદ અટકી જતી હશે ત્યાસુધીજ તે નહેર ખોદાઈ હોવી જોઇએ તે નહેર હવે જ્યારે રાજા ખારવેલે લબાવીને, એટલે જ્યા આગળ

પીવાના પાણીની છૂટ રહે છે, જ્યારે શકા દુકાળમા વર્ષાનો અભાવ હોઈ ને મૂળથીજ ઘાસ અને અનાજ પાકતુ ન હોવાથી તે બન્નેની તગી તો પડે છેજ અને સાથે સાથે પાણીની ખેચ પણ પડે છેજ જ્યારે પાણી વિના તો, ન પશુ-પખી જીવી શકે, કે ન મનુષ્ય જીવી શકે કે ન વનસ્પતિ ઉછરી શકે પરિણામે સર્વ પ્રકારનો સહાર વળી જાય છે એટલે ભીના કરતા સૂકો દુષ્કાળ વધારે તીવ્ર અને કરૂણ તથા ઘોર પરિણામ નીપજાવનારો નીવડે છે

જ્યારે સૂકો દુષ્કાળ પડે છે ત્યારે પાણીનો અભાવ થતા વનસ્પતિ કરમાઇને મરી જાય છે, જેથી ખેતરો ઉજ્જડ વેરાન જેવા થઈ જાય છે, ઝાડીઓ હોય છે તેના ઝાડ પાન મરી જવાથી નરા ઠુઠા-રૂખ ઉભા હોય તેવુ વન દેખાવા લાગે છે વળી જે જગલોમા પ્રથમ સૂર્યનુ કિરણ સરખુ પણ પ્રવેશ થઇ શકતુ નહોતુ ત્યા વિના અડચણે પશુઓ દોડાદોડ કરી શકે છે જ્યા એક વર્ષનો દુષ્કાળ હોય ત્યા પણ આવી સ્થિતિ થઇ જાય છે ત્યારે એક વર્ષ કરતા વિશેષ મુદ્દત માટેનો જ્યા દુષ્કાળ પડયો હોય ત્યા તો ઓર વિશેષ ગભીર સ્થિતિ ઉભી થાય તે દેખીતુ જ છે તેમજ દુષ્કાળનુ ક્ષેત્ર જો સ્થાનિક-ટૂકી મર્યાદામા-સ્તભિત થવાને બદલે વિશેષ વિસ્તારમા પ્રસરી જતુ હોય તો તે પ્રમાણમા તેની પીડા વધારે ભોગવાય છે આ બાબતમા સ્ટડીઝ ઑફ જૈનીઝમ ઇન સાઉથ ઈન્ડિયાના લેખક પૃ ૨૧ મા જણાવ્યુ છે કે, sometimes the famine extended over the whole kingdcm, but more often than not, it was confined to small tracts = કેટલીક વખત દુષ્કાળ આખા રાજ્યમા ફરી વળતો હતો પરતુ અપવાદ કરતા સામાન્યપણે તો નાના નાના પ્રદેશમા જ તે ગોંધાઈ રહેતો હતો આમ છતા યે જો દુષ્કાળનો વિસ્તાર વધી જાય અને તેમા યે વળી તે ઉપરા ઉપરી દુષ્કાળ આવી પડે તો, સર્વત્ર ઝાડ કે જગલનું નામ નિશાન પણ ન રહેતા, સફાચટ વેરાન જ થઈ જાય છે અને મનુષ્યની સખ્યાનો પણ તેટલાજ પ્રમાણમા કચ્ચરઘાણ વળી જાય છે આ બધુ સમજી શકાય તેવું છે.

શ્રી મહાવીરનું નિર્વાણ ઇ. સ. પૂ પ૨૭ મા થયા બાદ, સાડા ત્રણ વર્ષે એટલે ઇ સ પૂ પ૨૩ પછી, સમય બદલાતો ચાલ્યો હતો, ઉપરા ઉપરી દુષ્કાળો પણ પડવા લાગ્યા હતા પ્રથમના સો વર્ષમા કેટલાયે પડયા હશે તેની નોધ અત્યારે શોધી જડતી નથી પરતુ હાથીગુફાના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે સમયમા બે તો નોધ ઉપર ચડી ચૂકયા હતા જ તે બાદ ચદ્રગુપ્ત સમ્રાટના સમયે પણ બે વાર પડયા હતા પ્રથમનો દુષ્કાળ કાતિલ પરિણામી હોવાથી તેને બારવર્ષી કહેવાયો છે (આ માટે જુઓ સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તનું વર્ણન ત્યા પૃ ૧૭૯ ઉપર અજનગુટિકાવડે અદૃશ્યપણે બેસીને શ્રમણોએ ભોજન કર્યાનો જે પ્રસગ વર્ણવ્યો છે તે આ સમયનો જાણવો) પણ સમજાય છે કે તેટલો લાંબો સમય તે ચાલ્યો નહી હોય, જ્યારે બીજો તો તેનાથી પણ વિશેષ ભયકર અને દીર્ઘ સમયી નીવડયો હતો અને તે બાર વર્ષી હતો જ આ સમયે શ્રીમહાવીરની ગાદીએ (મ સ ૧૭૦ = ઇ સ પૂ ૩૫૭) સ્થૂળીભદ્રજી નામના આચાર્ય હતા તેમના પછી થોડાક વર્ષે એટલે લગભગ મ મ ૨૨૩ = ઈ સ. પૂ ૩૦૪ પાછો દુષ્કાળ પડયો હતો આ બધા દુખકર હોવાથી તેમની નોધો જળવાઈ રહી છે. સિવાય નાના અને મીત પરિણામી તો અનેક બીનને.ધાયા પડી રહ્યા છે તેની વાત તો જૂદીજ ગણવી

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રી મહાવીરના નિર્વાણ પછી પ્રથમના પાચસો વર્ષમા એક બીજાથી ઉતરે નહી-બલ્કે ચઢી જાય-તેવા અનેક દુષ્કાળો હિંદની ભૂમિ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે પડયા છે પરિણામે શ્રી મહાવીરના સમયે જે જગલો, ઉદ્યાનો, ઉપવનો, બાગ બગીચાઓ, ઇત્યાદિ હતા તેમાનો મોટો ભાગ વિનાશ પામી ગયો હતો, જેથી તે સમયે માણસની જે આબાદી માત્ર શહેરોમા જ જમા થઈ રહી હતી, તે આવા થઈ પડેલા નવા ઉજડ જગલોવાળા ભાગમા વસવાટ કરવા લાગી હતી એટલે શહેરની ગીરદી ઓછી થઇ, તેમ ઝાડ-જગલો પણ ઓછા થયા પરિણામે વર્ષા પણ કમી થવા લાગી અને દુષ્કાળની સખ્યા અને સકટ, ઉત્તરોત્તર વધતા ચાલ્યા આ પ્રમાણે આ વેરીયસ vicious circle ગતિમાન થયું

આ બધુ નૈસર્ગિક રીતે બન્યા કરતું હતું. તેથી

મગધની હદે આવીને આક્રમણ શરૂ કરી ત્યાંથી પોતાની હદમાં આવતી હતી ત્યારે એટલે [illegible] થાય છે કે તે નહેરની બનાવટ પછી જ હોવી જોઈએ. તેમ પોતાની રાજધાનીમાં લઈ ગયા છે એટલે એમ પણ સમજાય છે કે મગધની હદથી પોતાની રાજધાની [illegible] અંતરે આવેલી હોવી જોઈએ. તે રાજધાનીનું નામ શું હશે તે જણાયું નથી પણ [illegible] પરિશિષ્ટ આપ્યું તેની અંદર [illegible] અને સર્વમિત્ર કર્યું છે કે તેનું સ્થાન, વર્તમાનકાળે જગન્નાથપુરી આવ્યું છે તેની અને તેની પાસેના [illegible] પરના પ્રદેશની અંતરમાં આવેલ હશે. આપણા આ અનુમાનને એક લેખના શબ્દથી સમર્થન મળે છે.

[illegible] આનું નામ [illegible], તેમ [illegible] અને [illegible] નામ આપ્યા છે [illegible] પ્રથમ [illegible] છે. [illegible] વર્તમાન [illegible] આ [illegible] નહીં [illegible] અને તે [illegible] [illegible] આ [illegible] તેમને પણ [illegible] તે [illegible] છે.

[illegible] તેથી [illegible] નહોતું છે [illegible] તે [illegible] આ [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] છે. તેમ [illegible] અને [illegible] આ [illegible] અને [illegible] છે.

[illegible] ત્યારે [illegible] પણ [illegible] અને [illegible] ન રહે, [illegible] અને [illegible] તેમ [illegible] છે.

હવે વિચારો કે [illegible] હોય, ત્યાં [illegible] વિશેષ [illegible] પણ [illegible] વિશેષ [illegible] અને [illegible] પણ હોય, તેમ [illegible] છે! [illegible] કે, [illegible] અને [illegible] (તેમ [illegible] ૧—૨૨ [illegible] ૧૪—૨૫ [illegible] છે કે તે [illegible] પણ [illegible] તેમ [illegible] છે) તો [illegible] અને તેથી પણ [illegible] તો પણ [illegible] (તેઓની [illegible] અને [illegible] અને [illegible] અને [illegible].)

હવે [illegible] કે [illegible] છે કે, તેમ [illegible] અને [illegible] અને [illegible] છે કે, [illegible] (જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૧૧૮ થી [illegible] પૃ. [illegible]) પણ [illegible] છે. [illegible] તેથી [illegible] ન હોવાથી, તે [illegible] ન હોવાથી [illegible] છે [illegible] અને [illegible] તે [illegible] છે. તેમ જ [illegible] છે કે [illegible] તે [illegible] છે તે જુઓ.

તેઓ[૫૭] જણાવે છે કે, He made a canal from the Bhargavi to Chilka lake=તેણે (રાજા ખારવેલે) ભારગવી (ગગાનદીનું નામ છે)માંથી ચિલ્કા સરોવર સુધી નહેર બંધાવી હતી આ શબ્દથી એમ પણ હકીકત નીકળે છે કે, તે સમય પહેલાંયે ચિલ્કા સરોવર તો હતું જ, પરતુ દુષ્કાળને લીધે તે નિર્જળ થઈ ગયુ હતું–અથવા થઇ જાય તેવી ભીતિ ઉત્પન્ન થઇ હતી તેથી તેણે નહેર ખોદાવીને ગગાનદીનું પાણી તેમા વાળ્યું હતું એટલે તે સરોવર સજળ બનવા પામ્યુ હતું તનસુલિયવાટે[૫૮] જે શબ્દ વપરાયો છે, તે પ્રદેશવાચક હોવાનું સમજાય છે અને તેમ જ હોય તો, જ્યાંથી મગધની હદ અટકી પડી હતી ત્યાથી ચિલકા સરોવર સુધીની જે કલિંગરાજ્યની ભૂમિ હતી, તે સઘળીને કે તેના એક અંશને, આ તનસુલિય નામથી ઓળખવામા આવતી હતી એટલે તે ભૂમિમા થઇને તે નહેર ખોદવામા આવી હતી એમ કહેવાની મતલબ થઇ

(૩) છઠ્ઠી લીટીમાં છેલ્લું સૂચન એમ છે કે, રાજા ખારવેલે, રાજ્યાભિષેકના છઠ્ઠા વર્ષે રાજસૂય યજ્ઞ ઉજવતા કરના બધા રૂપીઆ માફ કર્યા આમા રાજસૂય યજ્ઞ અને કરનું માફીપણું આ બે મુદ્દા સમજૂતિ માગે છે

રાજાઓ તરફથી બે પ્રકારના યજ્ઞો કરાતા આપણે સાહિત્ય ગ્રથોમા વાચીએ છીએ એક અશ્વમેધ અને બીજો રાજસૂય અશ્વમેધ યજ્ઞમા અશ્વનો બલિ દેવાય છે અને તે વૈદિક વિધિરૂપે ગણાય છે જ્યારે અશ્વના બલિને હિંસકરૂપ માનીને, જૈનો જે અહિંસાને પ્રધાનપદે સ્થાપે છે તેઓ રાજસૂય યજ્ઞ કરે છે પડિત જાયસ્વાલજીએ (તેમના આ લેખના મૂળ ઉપરથી અનુવાદ થયેલ છે તેમ) સ્પષ્ટપણે જાહેર કર્યું છે[૫૯] કે, "જૈન હોવાથી તે રાજાએ અશ્વમેધ ન કરતા રાજસૂય યજ્ઞ કરીને પોતાનું સાર્વભૌમ પદ સિદ્ધ કર્યું હતું" મતલબ કે જૈન રાજાઓ રાજસૂય યજ્ઞ અને વૈદિક મતાનુયાયીઓ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતા હતા આટલે સુધી તો હકીકત બરાબર છે પણ શા માટે યજ્ઞ કરવામાં આવતો તે વિશે મતભેદ અમને જે દેખાયો છે તે અહીં જણાવવા જરૂર પડી છે ઉપરમા પડિતજીએ એટલું જ માત્ર જણાવ્યુ છે કે, સાર્વભૌમત્વ સિદ્ધ કરવા યજ્ઞ કરાયો હતો પરતુ આપણને ખુદ રાજા ખારવેલ પોતે જ, હવે પછીની પક્તિઓમા જાહેર કરે છે કે, તેણે આ યજ્ઞ કર્યા પછી પણ અનેક પ્રદેશો જીત્યા છે પાછળથી પ્રદેશો જીત્યા છે એમ જ્યારે જણાવે છે, ત્યારે આપોઆપ સિદ્ધ થઇ ગયુ કે, યજ્ઞ કર્યો તે સમયે તે પ્રદેશો તેના કબજામા નહોતા જ, એટલે સાર્વભૌમત્વની સિદ્ધિને માટે તે યજ્ઞ તેણે કર્યો હોવો ન જોઇએ તે દેખીતુ છે, વળી શબ્દકોષમા તેનો અર્થ જોવા જતા અન્ય સ્થિતિ જ નીકળી પડે છે તેમા આપેલ સમજૂતિ વડે તો એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે,[૬૦] સર્વોપરિ રાજાવડે પોતાના રાજ્યાભિષેક વખતે કરાતોજ તે યજ્ઞ છે જો રાજ્યાભિષેક વખતેજ કરાતો હોય તો તો પછી તે સમ્રાટને આખા રાજ્યકાળમા શાંતિ અને નિરાત જ ગાળવાનું રહેવું જોઈએ, કેમકે સાર્વભૌમત્વ મેળવ્યા પછી વિશેષ લોભ રાખવાનું કારણ રહેતું નથી ગમે તેમ અર્થ કરો, પરતુ એટલું તો રાજા ખારવેલના નિવેદન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેણે આ રાજસૂય યજ્ઞ નથી કરાવ્યો પોતાના રાજ્યાભિષેકના સમયે, કે નથી કરાવ્યો સાર્વભૌમત્વની સિદ્ધિની જાહેરાત માટે ત્યારે શા માટે કરાવ્યો હશે તે પ્રશ્ન થાય છે? તેનો ઉત્તર તેના જ શબ્દો, જે આ યજ્ઞ કર્યાના ઉલ્લેખ પૂર્વ અને પાછળ જોડયા છે તેમાથી મળી આવે છે, તેણે સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે, દુષ્કાળ પડવાથી નહેર બધાવીને

(૫૭) જ આ હી. રી સો પુ ૨ ખડ ૨ પૃ ૧૪

(૫૮) એક લિપિકે આ 'તનસૂલિય' ને બદલે 'તોસલીય' શબ્દ હોવાનુ જણાવ્યુ છે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ધૌલી–જાગૌડાવાળા ખડક લેખમા તે સ્થાનની રાજધાનીનુ નામ તોસલીય નગરી જણાવી છે

(૫૯) જુઓ. જ સા સ પુ ૩ પૃ ૩૭૫ પક્તિ ૧૬

(૬૦) જુઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પડેલ, સાર્થ જોડણી કોશ પૃ. ૬૫૫

વેલું પાણી પીવાના મુલકમાં લાવ્યો હતો અને રા જસૂય યજ્ઞ કરી કરના બધા રૂપિયા માફ કર્યા હતા. આ પ્રમાણથી એમ અર્થ નિકળે છે કે દુષ્કાળ પડવાથી જેમ તેણે સક્રિય અને રચનાત્મક પગલાં તરીકે નહેરનું કાર્ય ઉપાડયું હતું, તેમ બીજી બાજુ દુકાળ પીડિત પ્રજા અને ખેડૂતને રાહત મળે તે માટે અનેક પ્રકારના કરમાંથી ઉત્પન્ન થતા લાખો રૂપિયાની આવકની પણ જતી કરી દીધી હતી[11] એટલું જ નહીં પણ દુકાળની શાંતિને અર્થે[12] રાજસૂય યજ્ઞ પણ કર્યો હતો. પરિણામે સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાઈ હતી.

(૭) સાતમી પંક્તિ—સાતમા વર્ષમાં તેની ગૃહિણી વજ્રધરવાળી ધુમિતા—(પ્રસિદ્ધ) માતૃપદને પ્રાપ્ત થઇ

આમાં માત્ર ગૃહિણી શબ્દ જ વપરાયો છે એટલે સમજાય છે કે પ્રથમ તેણી પટરાણી ન પણ હોય અને સામાન્ય રાણી હોય. તેમ પોતે રાજગાદીએ આવ્યા પહેલાં મોટો પુત્રનો પિતા થયા પામ્યો નહીં હોય એમ પણ સમજાય છે નહીં તો તેનું કાંઈ વિશિષ્ટ જેવી બતાવત. આગળ, એટલું પણ ખરું છે કે તેણે યુવરાજ શબ્દ પણ વાપર્યો નથી જ અને સર્વ સંજોગો જોતાં આપણું એમ માનવું રહે છે કે એક સામાન્ય રાણીના પેટે યુવરાજનો જન્મ[13] થયો હતો તો તે અનુમાન ખોટું નહીં ગણાય.

વજ્રધરવાળી શબ્દ તે રાણીની ઓળખ બતાવે છે કાં તો તે પ્રદેશવાચક શબ્દ હોય કે કુળવાચક કે જાતિવાચક પણ હોય. તેવા નામવાળો પ્રદેશ હોવાનું

જણાયું નથી તેમ કુળ પણ જણાયું નથી એટલે જાતિ race—વંશને જ અને વજ્રધર સ્વતંત્ર હતી એક જાત હોય કે પછી બીજી વ્યક્તિઓનો કોઈ પેટા વિભાગ હોય કે વિદિ ઉમેદવારમાં પ્રવેશ કર્યાનું વધ્યા[14] પામ્યો હોય. પરંતુ મહિમાની હકીકત કે ઓળખાણ પ્રદેશમાં તે રાષ્ટ્રિક મહિમા હતી એમ બતાવ્યું જાય છે.

(૮) આઠમી પંક્તિ—(ગોરથગિરિ)ને તોડીને રાજગૃહને ઘેરી લીધું—ગ્રીકલોકોના સેનાપતિ યવન રાજા (યવનરાજ) ડિમિત...Demetrius...તેણે પીછેહઠ કરી મથુરા જેટલી દૂર પલાયન થયો. તથા અર્થમાં પાઠ...છે આ પ્રમાણે અર્થ કરાયો છે.

(ક) આ આઠમી પંક્તિનો અર્થ કરવા જેવો છે કેમકે મથુરા નગરની હકીકત ઉપર મદાર રાખીને તે અર્થ કરાયો છે એટલે કે ઉત્તર હિંદનું જે નગર મથુરા છે તે આ લેખના ઉત્કીર્ણ મધ્યબિંદુ તરીકે રખાયું છે જ્યારે ઉપર લેખનાંની પ્રસ્તાવનામાં જ જણાવ્યું (જુઓ પૃ. ૨૭૭—૮) જણાવી ગયા છીએ કે રાજા ખારવેલને ઉત્તર હિંદ સાથે કાંઈ સંબંધ હતો જ નથી સિવાય કે અવંતીપતિ મગધ સુધી માત્ર ચડી જઇ તેના રાજાને પરાજિત પાછી લઇ આવ્યો છે. તેના પરાક્રમનું ખરું ક્ષેત્ર જ દક્ષિણ હિંદ છે મતલબ કે યવનરાજ ડિમિત Demetrius છે. સર્વ વસ્તુ કલ્પનાથી જોડી કાઢી છે. એની વાસ્તવિકતા આગળ આપેલ વર્ણન ઉપરથી સમજી શકાશે. તેમજ રીતે ગોરથગિરિ અને રાજગૃહ શબ્દો અર્થ

---

(૧૧) પ્રથમ સમયે રાજ્યોની આવક કેવી હતી તથા પોતાની પ્રજા પ્રત્યે કેવા પ્રેમ પાળતા હતા, આ લેખ ઉપરથી સમજાય છે. આ વાત કર્યો છે નહીં કે પુરવાર કર્યો છે તે ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવું છે.

(જુઓ શાખાઓ ઉપર ટી. નં. ૧૧ ની હકીકત)

(૧૨) આ પ્રમાણી દુકાળની શાંતિ અને નિમ આ માં અને દુષ્કાળ શાંત થયા બાદ, પણ યજ્ઞ કર્યો હોય એમ પણ ખરું (અહીં શાંત થયા બાદ કર્યાનો ધ્વનિ નીકળ સમજાય છે)

આ વાત પણ અમુક પ્રકારની મહત્તાની છે. હવે ઉપર દૃષ્ટિ નાખી જુઓ તો એ લેખ તેના વિષયનું હતી

તેમ જ શાંતિ સ્થાપન થયા બાદ જૈન પર્વકાળમાં ઉત્સવો પ્રમાણે ધાર્મિક વિધિવિધાનો કર્યો છે જ

તેમ બતાવે આ પ્રયત્ન છે તેમ પ્રાચીન સમયે હતી એમ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

(૧૩) આ યુવરાજ તે પાછળ કોણ નહીં પણ જન્મ વખતથી તરીકે, તેની પાછળ ખાતર આવ્યો છે તે જ હકીકત તેને જ આ અનુક્રમે ખ. ઘ. અવતરણ ૫ પછી ૪ ખ. ૫. રચના થઇ જેવી

(૧) વૈભવ પૂરા શબ્દ ખરી—ગરદન જ અને ગરદન અવાયા વજ્રધરથી જાણ છે. મૂળમાં પ્રથમ અને ત્યાર શબ્દ પ્રયોગ જોવા છે.

બેસારવામા પણ સ્ખલના થવા પામી લાગે છે પરંતુ તેનો ભાવાર્થ જે અમે તારવી શકયા છીએ તેનું યોગ્ય સૂચન શોધી ન કઢાય ત્યાસુધી તો, હાલ જે અર્થ સર્વ માન્ય થયો છે તેનો સ્વીકાર કરીને જ આગળ વધવું રહે છે છતાં તે સૂચન શોધી કાઢવામાં ઉપયોગી થાય તે માટે કાંઈક માર્ગદર્શન કરીશુ

(આ) ગોરધગિરિ—તે માટે તેવા જ નામનો, અન્ય ગિરિ કે ગિરિશૃંગ, જેનું સ્થાન કૃષ્ણા નદીના મુખની આસપાસ થોડા માઈલોમાં આવ્યુ હોય તે પર્વતને રાજા ખારવેલની ચડાઈનુ સ્થાન સમજવુ રહ્યુ છે તેમજ રાજગૃહીને તોડી નાખ્યાની વાત ગલત જેવી છે તેને બદલે 'રાજગૃહમ્' જે મૂળપાઠ છે એટલે રાજગૃહને–કહેતાં રાજાના મહેલને–તોડી નાખ્યો હતો એમ કહેવાનો અર્થ છે આ અમારા કથનને ટેકારૂપ શબ્દો તેના પોતાના આલેખનમાથી જ નીકળી આવે છે, જે "પલ્લવ" શબ્દ છે અને જેની હકીકત કોઈએ શિલાલેખનો અર્થ બેસારવામા અત્યારે હિસાબમા જ લીધી નથી, તે પલ્લવજાતિના (જેને આપણે લિચ્છવી ક્ષત્રિયની એક શાખા તરીકે અને રાજા નંદિવર્ધનના સમયે તે પ્રાંત ઉપર વહીવટ કરવાને સૂબા તરીકે નીમ્યાનું જણાવી ગયા છીએ તે સમજવા રહે છે પલ્લવ, ચોલા, કદંબ ઈ લિચ્છવીના વિભાગો પડયા છે તે માટે જુઓ પુ ૧ પૃ ૩૮૫, ૩૧૩નું વર્ણન) રાજાને ઉદ્દેશીને વપરાયો છે તેમજ તે પછી આપેલુ વર્ણન, ચોલા અને પાંડયા રાજાને લગતું સમજવાનુ છે કલ્પના કરવામા ઉપયોગી થાય તે માટે આટલું સૂચન કરી, હવે બાકીના અર્થનો તોડ બતાવીશુ

(ઇ) યુનાની રાજા (યવનરાજ) ડિમિટ–Demetrius–મથુરા છોડી પાછાં પગલા ભર્યા આ અર્થ કરાયો છે પરંતુ મૂળે તો યુનાની રાજા એવો શબ્દ જ લેખમાં કોતરાયલ નથી, ખરૂં છે કે, યવનરાજ શબ્દ વચાય તેવા અક્ષરો છે, તે ઉપરથી યુનાની શબ્દ ગોઠવી દીધો લાગે છે વળી આગળનો અક્ષર ડિમિતે આવવાથી અને તેની જોડેની જગ્યા ત્રૂટિત હોવાથી કેટલાક અક્ષરો પડી ગયા પણ સમજાય છે, જેથી ડિમિટ્રીઅસ નામ બેસાડી લેવામાં સરળતા થઈ ગઈ તેમજ આખા લેખનો ભાવાર્થ બૃહસ્પતિમિત્ર મગધપતિનું અને રાજા ખારવેલનું સમકાલીનપણું સાબિત કરી આપવા ઉપર અવલંબિત હતો, એટલે બૃહસ્પતિનો બીજો અર્થ પુષ્ય થાય છે તે ઉપરથી બૃહસ્પતિમિત્ર=પુષ્યમિત્ર ગોઠવી દેવાયો છે તેમ પુષ્યમિત્રના રાજગુરૂ ભગવાન પતંજલીના સમયે ઉત્તર હિંદમા યવનોનો પગ પેસારો થયો હતો એટલે તેમણે अरुणद् यवन साकेत શબ્દવાળુ જે વાક્ય લખેલુ છે તેનો અર્થ યવન લોકોના ઉદય સાથે બંધ બેસતુ પણ થઈ ગયુ છે આવા રીતે મૂળે દોરેલ એક અનુમાનની અનેક કડીઓ મળતી થઈ જતા, ડિડિમનાદે જાહેર કરી દેવાયુ કે, ડિમિતે શબ્દ જે છે, તે ડિમિટ્રીઅસ યુનાની રાજા સૂચવતોજ શબ્દ છે બૃહસ્પતિમિત્ર તે પુષ્યમિત્ર છે, અને જે નગર યવનરાજને છોડીને ખસી જવુ પડયુ હતું તે મથુરાનગર છે. આ પ્રમાણે અનુમાન તારવવામા આવે તે પદ્ધતિ સામે આપણે એક અક્ષર બોલવા જેવુ નથી સંશોધનનો વિષયજ એવો છે કે તેમા અનેક પ્રકારના અનુમાનો અને કલ્પનાઓ કરવા પડે છે જ પરંતુ જે વાંધો છે તે એજ કે, અમે બહાર પાડેલ પ્રથમનાં પુસ્તકો વિષે, વિદ્વાનોએ એવા આરોપો અમારા શીરે મૂક્યા છે, કે ઇતિહાસના લેખકે અનુમાન કદાપિ કરવાં જ ન જોઈએ તેમણે તો " હું ધારૂં છુ, મારૂં મંતવ્ય છે, આમ હશે, આમ સંભવ છે, ઇ ઇ " શબ્દની વપરાશથી હમેશાં સો ગાઉ દૂરજ રહેવુ જોઈએ અને તેથી આવા શબ્દોનો જે પ્રયોગ અમે કર્યો છે તે સાચા ઇતિહાસના આલેખનનું દૃષ્ટિબિંદુ ન ગણાય આવા અભિપ્રાય ધરાવનાર વિદ્વાનોને પોતાનું વક્તવ્ય બહાર પાડતાં પહેલાં, ભલભલા વિદ્વાનોને પણ કેવા પ્રકારે કામ લેવુ પડયુ છે[૬૫]

(૬૫) વળી જુઓ નીચે પૃ ૨૯૯મા ટી ન ૭૭વાળુ લખાણ આ માટે બીજા દૃષ્ટાંતો પણ અનેક મળી આવે તેમ છે પરંતુ ટુંકમા સમજી શકાય માટે એક બે ટાંકી બતાવીશું (જુઓ પુ ૩ પૃ ૧૭૬ ટી ન ૮, પુ ૪ પૃ ૨૧ ટી ૨૯, ઉપરમા પૃ ૧૮૬ ટી. ન. ૬ તથા પૃ ૧૯૮ ટી ન. ૩૦ ઈ ઇ)

તે પ્રસંગની યાદ ધ્યાનમાં રાખવાને સૂચન જ માત્ર આધારે કરવાનું છે ઉપરાંત જણાવવાનું કે આટલા આટલા સંજોગોનો મેળ ખાતા જતા પણ, તેમણે રોકેલા અનુમાન કેવાં ખોટાં ઠરે તેમ છે તે નીચેની હકીકતથી તેઓશ્રીને રોશન થશે.

વાત એમ છે કે ડિમિટ્રીઅસનો સમય જ જુદો છે પુ. ૩માં આપેલી વંશાવળીના પૃ. ૧માં પ્ર સ. પૂ. ૧૮૩ની વિગત ઉપરથી ખાત્રી થશે કે તેનું મરણ પ્ર. સ. પૂ. ૧૮૧ના અરસામાં થવાનું નોંધાયું છે જ્યારે પુષ્પમિત્રનું મરણ તો તેની પૂર્વે સાત વર્ષ એટલે ૫ સ. પૂ. ૧૮૮માં અને ખારવેલનું પ્ર. સ. પૂ. ૧૯ થી ૧૪ થાયું છે તેમ પુષ્પમિત્રની કાયત અત્યસ્થાઈ બનેલ્યે સાથે ઉપર[11]આરાપ કરવાની જે હકીકતનું વર્ણન વિદ્વાન પંડિતોએ કરવાનું છે તે, ડિમિટ્રીઅસના પિતા યુથીડીમસને લાગું છે એટલે તે વાત પણ સાચું અને પરિસ્થિતિ પણ સાચી, પરંતુ વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન, આમ ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ પ્રમાણ મિનેન્ડરને આશ્રયીને બન્યો હોય (જુઓ ટી. નં. ૧૧) પણ તેમ તો બનતા જેમ નથી લાગતું કેમકે વિદ્વાન પંડિતોનું મરણ નીપજ્યા બાદ મિનેન્ડરની રાજકીય કારકીર્દિનો સમય આવે છે એટલે મિને કરે સાતિનને પૈરો પાડીને જ્યારે બીજાની નાનતનું વર્ણન વિદ્વાન ખારવેલના મુખે થવાનું સમ્ભવિત જ નથી. જ્યા એ ધારણી માની લેવા કે ઉપરના બન્ને પ્રસંગો—યુથીડીમસે કે મિનેન્ડરે સાતિનને પૈરો પાડ્યાના—ડિમિટ્રીઅસના રાજ્યે બન્યા હતા તો પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે જ્યારે ડિમિટ્રીઅસ પોતે સતલજ નદીની પૂર્વ બાજુની ભૂમિ ઉપર પગ મૂકવા જેટલો પણ ભાગ્યશાળી થયો નથી, ત્યારે સતલજ નદીની પૂર્વે ફેલાએલ અંતરે આવેલ અયોધ્યા સુધી કે મથુરા સુધી તે આવી પહોંચ્યો ક્યારે? કે જેથી તેને ચંપાપારમાં ખારવેલને પાછા હઠી જવું પડ્યું?[12] વળી બીજી વાત એ છે કે આ હકીકત તેમણે પુષ્પમિત્ર અને ખારવેલના સમકાલીન તરીકે રાજા ખારવેલને લઈને ઊભી કરી છે તેથી તેનો સમય હતું ડિમિટ્રીઅસની સમાન માની લીધું છે પરંતુ તેનો ખરો સમય તો ઈ. સ. પૂ. ૪૦૦નો હવે સાબિત થઈ ચૂક્યો છે. એટલે કહેવાનું એ રહ્યું કે ખારવેલના સમયે તો શું, પણ તેની પછીના નહિ ત્રણ સદી સુધી પણ, કોઈ યવન રાજાએ હિંદુસ્તાનમાં પગ મૂક્યો નથી. શીઘ્ર પ્રસંગમાં પ્રથમ જો કોઈ યવનપતિ હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો હોય તો તે અલેકઝાંડર ધી ગ્રેટ છે અને તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭ છે તો પછી ડિમિટ્રીઅસનું નામ પણ ખારવેલના સમયે ક્યાંથી એમને? મતલબ કહેવાની એ છે કે જેમ બૃહસ્પતિમિત્ર તે પુષ્પમિત્ર નથી (દ્વિતીય પરિચ્છેદે આપેલ ૧૮ દલીલો તથા આ લેખમાં પણ પ્રસંગોપાત જણાવેલ બીજી બે ત્રણ દલીલો જુઓ) તેમ, તેમ ડિમિટ તે ડિમિટ્રીઅસ[19] પણ નથી. તેમજ યવનરાજ અને મથુરા શબ્દનું વાંચન જે કરાયું છે તે પણ સાચું નથી. યવનરાજને બદલે બનારસ શબ્દ છે અને મથુરાને બદલે દક્ષિણ હિંદમાં આવેલું મદુરા—મધુરા નગર છે કેમકે મૂળ લેખમાં બિન્દુચિહ્ન વગર અક્ષરો લખ્યા હોય છતાં, અત્યાર સુધી તેનો શિલાલેખનું વાંચન કરનારાઓ આવો અર્થ જે કરાયો છે તેને બદલે, મિ. લેબર્ટ[1] સિદ્ધાંત મુજબ અક્ષરો આ પ્રકારનો તેનો અર્થ જે બેસાડી છે તે વધારે બંધબેસતો થઈ રહે છે. વળી આ લેખમાંના અનેક અક્ષરોનો ઉકેલ થયે તેવી રીતે કરી, તેમાં યદ્યપિ મેળ જેવું નથી પરંતુ મૂળમાં ઘણાં શબ્દ જે છે તે તો મધુરા શબ્દ મથુરા નું વધારે સૂચન કરે છે શબ્દ છે. અર્થાત્ સર્વ કથન જે અત્યાર સુધી ઉપર

(૧૧) ઉદ્ધૃત શબ્દ છે કે હશે, તે પ્રથમ નથી થઈ શક્યું. હજુ કેટલો વિવાદમાં પડેલું, અને તેને પૈરો પાડનાર ડિમિટ્રીઅસ કે પિતા યુથીડીમસ હતો જ્યારે સાથે શબ્દ હોય તો, અયોધ્યાથી પણ અને તેવી જ રીતે બીજો કોઈ પ્રમાણ ડિમિટ્રીઅસનો પ્રતાપ અને તેવી લડાઈમાં ભાગ લેનાર મિનેન્ડર હતો. (આ બધાં વર્ણન માટે પુ. ૩માં તેમનાં વંશાવળીઓ જુઓ.)

(૧૭) જુઓ જ. બિ. ઓ. રિ. સો. ૧૯૧૮, પુ. ૪ પૃ. ૪૦૩

(૧૮) ડિમિટ્રીઅસનો બાપ યુથીડીમસ કહેવાતો તેમનો દેશ છે કેમકે આપણે જાણ્યું તે પ્રશ્નને આધારે લખેલ છે.

(૧) જુઓ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા નામનું પુસ્તક (ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રમાણે ટેનવીલ્સ લિ.) પૃ. ૧૧૧ની ટીપ.

હિંદમાં બનાવ બન્યા તરીકેનું કહેવાયુ છે તે હવે દક્ષિણ હિંદના મદુરાને અંગે કહેવાયુ છે એમ ગણવુ પડશે આટલું સમજાયું તો પલ્લવ, પાડયા વિગેરેનું જે વર્ણન આગળ આવે છે તથા યવનરાજ શબ્દને બદલે વનરાજ(૭૦) હોવાનો સંભવ છે તે બધુ આપોઆપ સમજી જવાશે

આ પ્રમાણે પ્રસ્તાવિક ચર્ચા કરીને હવે મૂળ વાત ઉપર આવી જઇએ હકીકત એમ બની છે કે જે વખતે કલિંગમાં ખારવેલના પિતા વૃદ્ધિરાજનો અમલ તપતો હતો, તે સમયે સિંહલદ્વીપના (જુઓ પુ ૨. પૃ ૨૬૪ ટી ન ૭૧ની વશાવળી) રાજપ્રકરણમા ખૂબ અંધાધૂંધી ચાલી રહી હતી ત્યા મ સં ૪૫ થી ૭૫ સુધીના ૩૦ વર્ષમાં કોઇક પાંડુવાસ નામના અપરિચિત વ્યક્તિનું રાજ્ય ચાલતું હતું તેનો ત્રાસ અને જુલમ બહુ હતા તેના અમલનો ઉચ્છેદ કરીને મ સં ૯૫ મા ત્યા અભિવિજય અથવા વિજય નામનો રાજા ગાદીએ આવ્યો હતો તે મહા પરાક્રમી હતો તેમજ નાનપણથી ઝળકી ઉઠવાની આગાહી આપે તેવા બુદ્ધિ અને કૌશલ્ય ધરાવતો હતો આ વિજય રાજાની સાથે પોતાની તુલના રાજા ખારવેલે પોતાના લેખની ત્રીજી પંક્તિમાંજ કરી છે રાજા વૃદ્ધિરાજના સમયે તે પોતે દક્ષિણ હિંદમાં ચડાઇએ ગયો હતો અને ત્યાંનો મામલો પૂરતો કાબુમાં લેવાય તે પહેલાં તેને પાછા આવવુ પડયુ હતું એમ આપણે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ ત્યા સ્થિતિ એવી બની રહી હતી કે જે પાંડુવાસ પાસેથી મ સં ૯૫ મા સિંહલદ્વીપની ગાદી રાજા વિજયે લઈ લીધી હતી તે પાંડુવાસ તથા તેના બીજા મળતીયાઓ જેઓ પણ લૂંટફાટ કરવામાં અને ત્રાસ વર્તાવવામાં તેના જેવીજ મનોવૃત્તિ ધરાવતા હતા તેમને સિંહલદ્વીપમાથી રૂખસદ મળેલી હોવાથી, પાસેના હિન્દના દક્ષિણ ભાગમાં નાસી આવ્યા હતા અને ત્યાં પોતાનો અડ્ડો જમાવી બેઠા હતા તથા પોતાની હમેશની રીત પ્રમાણે ત્યાની પ્રજા સાથે કામ લીધે જતા હતા ત્યાં વસી રહેલી પ્રજાનો પોકાર પોતાના સગદાગ કે ખડિયા રાજા, એવા પાંડયા અને ચોલાપતિદ્વારા, કલિંગાધિપતિ રાજા વૃદ્ધિરાજના કાને પહોચતા, તેમણે પોતાના યુવરાજ ખારવેલને તે લુટારાઓને જેર કરવા સૈન્ય સહિત મોકલ્યો હતો પરતુ તે કામ સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડે, તે પહેલાં ખારવેલને પાછા બોલાવી લેવાની ફરજ પડી હતી. છતાં ખારવેલ જ્યારે દક્ષિણ હિંદમા પ્રથમ વખતે પહોચ્યો હતો, ત્યારે શિશુવયથી આગાહી આપતા પેલા સિંહલપતિ અભિવિજયની યશગાથા તો તેણે સાભળીજ હતી એટલે ત્યાથી પાછા આવતા જે સ્મરણો પોતાની સ્મૃતિમા તેને તાજાજ રમી રહ્યાં હતાં, તે સાથે પોતાની સરખામણી કરવાની તક તેણે હાથધરી દેખાય છે આવી રીતે ખારવેલને મ સં ૯૮માં દક્ષિણ હિંદમાંથી પાછુ ફરવુ પડયું હતું અને પોતાનો રાજ્યાભિષેક થઇ ગયા બાદ, તુરતમાંજ શાતવહન વંશી રાજા શ્રીમુખ શાતકરણીના આક્રમણને અટકાવવાનું કામ હાથ ધરવુ પડયુ હતું તથા તે બાદ રાષ્ટ્રિકો અને ભોજકોને નમાવવામાં ગુથાવુ પડયું હતુ તથા તે બાદ દુષ્કાળની સ્થિતિ પોતાના દેશમાં ઉભી થવાથી તેમા પણ યથા સમય રોકાઈ જવુ પડયું હતુ આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની પાંચ છ વરસના સમય ઉપરાંતની તેને રોકાણ થઈ પડી હતી, જેથી પેલા પાંડુવાસનાં કાર્યો પરત્વે રાજા ખારવેલ જરા પણ સંભાળ રાખી શકયો નહોતો જેમ જેમ રાજા ખારવેલની રોકાણ વધતી ચાલી, તેમ તેમ આ બાજુ પેલા ભાઈસાહેબ વધારેને વધારે જોરમાં આવતા ગયા, અને ઠેઠ મદુરા સુધીનો મુલક પોતાની સત્તામાં લઇ લીધો હવે આ બાજુ રાજા ખારવેલને ત્યા, પોતાના રાજ્યના સાતમા વર્ષે પુત્ર જન્મની ખુશાલીના પ્રસંગની ઉજવણી પણ પુરી થઇ ગઇ હતી એટલે આઠમા વર્ષથી પાછુ પોતાનું ચિત્ત દક્ષિણહિંદમા શાંતિ સ્થાપવા તરફ દોડાવવાનો તેને અવકાશ મળ્યો હતો. કલિંગની

(૭૦) યવનરાજમાથી પ્રથમાક્ષર ય કાઢી નાખવાથી વનરાજ શબ્દ આવે છે, અને વનરાજ એટલે વનમા રાજા જેવો જે પુરૂષ હતો તે, એટલે લુંટારા જેવી વૃત્તિ ધરાવતો પુરૂષ એમ કહેવાની મતલબ છે

ઠ થાનમાં પ્રથમ પીઠા રાજ્યનો, તે બાદ ખારવેલપતિનો અને તે બાદ પાંચમાની હકીકતનો પ્રવેશ આવે છે એટલે આગળ વર્ષે પ્રથમ તો, પંક્તિ આઠમીમાં ગોરથગિરિના પ્રમાણે પીઠા મોરથગિરિ-અને રાજગૃહ લેવા માટે બનાવ રાજા ખારવેલના હાથે બનવા પામ્યો. તથા તે બાદ દક્ષિણમાં આગળ વિશેષ બનાવો લેવા કુચ કરવા માંડી. આ સમાચાર પીઠા મુદ્રારા પાંડુવાસ બનાવને કાને પહોંચ્યા એટલે તેણે મથુરાથી ઉત્તરમાં પ્રયાણ કરવાની જે તૈયારી કરી રાખી હતી તે બાજીમાંથી પાછી ફરી વળ્યો. આખીયે આઠમી પંક્તિમાં ગોરથગિરિ બનાવનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે સમજવાનો છે. તેને ઉત્તરહિંદના મથુરા કે ડિમિટ્રીઅસ સાથે સંબંધ જ નથી.

(૯) તે બાદ આઠમી લીટીના છેડે જે ખારવેલ શબ્દ છે તથા નવમી પંક્તિમાં જે અનેક પ્રકારના દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે તેનો અર્થ એમ કરવાનો છે કે, તે આઠમું વર્ષ ખારવેલરાજાની સાથેના યુદ્ધમાં તેને પસાર કરવું પડ્યું હતું અને અતિ તેમાં વિજય મેળવીને તેની ખુશાલીમાં વિધવિધ પ્રકારનાં દાન કર્યાં હતાં; તથા પોતે જૈનધર્મી હોવાથી તે પ્રસંગમાં રાજ્યાભિષેક, મોટા રાજમહેલોને પણ ઓળંગ થાય તેવો એક મોટો મહાવિજય નામે-અર્હતનું સ્થાનક પ્રાસાદ બનાવ્યો હતો. જે હકીકત દશમી પંક્તિમાં તેણે સ્પષ્ટ જાહેર કરી બતાવી છે.

અર્હતોનો[૧] પ્રાસાદ બનાવ્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે જૈનધર્મી હતો.

(૧) દશમી પંક્તિ-મહાવિજય પ્રાસાદ આઠ ગીશ લાખ રૂપિયા વડે બનાવરાવ્યો તથા ભારતવર્ષમાં પ્રસ્થાન કર્યું.

(અ) આમાં મહાવિજય પ્રાસાદ અને તેને બનાવવામાં આડત્રીસ લાખ રૂપિયાનો ખરચ થયેલ આંક પ. હકીકત વિસ્તારપૂર્વક આપણે જણાવી છે એટલે અહીં તો નાહક ન રોકતાં આગળ વધીશું.

(આ) ભારતવર્ષમાં પ્રસ્થાન કર્યું-મૂળમાં પ્રયાણ શબ્દ છે. અત્યારે કોઈ બીજો અર્થ ઘટાવાય તેમ નથી. એટલે વિવેચન કરવું બંધ કરીશું. માત્ર તેમણે હેતુ દક્ષિણ ભારતવર્ષ તરફ દિગ્વિજય કરવા તે બાજુ ઉપર ગયો હશે એમ કહેવાનું થતું હોય.

(ઇ) દંડ, સંધિ, સામ પ્રધાન ઇત્યાદિ એમાં કંઈ ખાસ નોંધ લીધેલી નથી. પણ સમજાય છે કે, દંડ, સંધિ, સામ અને ભેદરૂપે રાજનીતિના જે ચાર પ્રકાર ગણાય છે તેમાંના પ્રથમના ત્રણ ભેદો તે સમયે અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, જ્યારે ચોથો પ્રકાર, જે પ્રજાને દંડ કરવાનો, જે જણાય છે તે રાજા ખારવેલના સમય બાદ અમલમાં આવેલ દેખાય છે. આ પ્રકારની નીતિ પણ બાહ્યથી અમલમાં મૂકાયું હોય એમ છે એટલે ખારવેલનો સમય પણ શાંતિમય અને પ્રજાની ધાર્મિક પૂર્તિને સાધિત થયો હશે.

(૧૧) અગિયારમા વર્ષે ખરાબ રાજાએ બનાવેલ મંડીને[૧૧] એમ અહીંના લખાણ ઉપરથી પ્રાચીન-શિલાલેખ તેર વર્ષના વખતના કેટ સંખ્યાને લેતી નાખ્યો.

(અ-આ) આમાં ખરાબ રાજા કયો તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો નથી. એક લેખક[૧૨] વિદ્વાન વિચાર એમ લખ્યા છે કે ખરાબ શબ્દને બદલે આવ રાજા Ava king or the king Ava એવો અર્થ કરીને તેનો અર્થ કરતા રહે છે કે, He (Kharvel) raises to the ground (plough down) with an ass-plough the market town (Mandi) founded by the Ava kings, આવ રાજાએ બનાવેલ તે મંડી (મંડીબજાર) ને પીઠા મહિલાઓના હળ વડે તેણે

(અ) અને વધારે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન આગળ ઉપર મહાવિજય પ્રાસાદ વિશે પરિચ્છેદમાં આપ્યું છે તે જુઓ.

(૧૧) પ્રાણ છે અત્યારની કહેવત પ્રમાણે પ્રતિ આપીને ... નાખ્યું છે તેનું મહત્વ ... તો ... ગધેડાનાં હળ ફેરવ્યાં હોય અને ત્યાં તેણે તથા તેના વંશજોએ ફરીથી કબજો કરવાનો નિષેધ થયો હોય.

(૧૨) જુઓ જ. બિ. ઓ. રી. સો. પુ. ૧૪ પૃ. ૧૫૦ થી આગળ.

(ખારવેલે) ખેડાવી નાંખ્યો જ્યારે એક અન્ય લેખક[૭૪] જૈન સમ્પ્રદાયના વિદ્યમાન એક આચાર્ય સાગરાનંદસૂરિજીને પૂછતાં તેમણે બાકન કરેલ[૭૫] શબ્દો ટાંકીને જણાવ્યુ છે કે, "He points out that Kunika is related to have ploughed Vishālānagar with ploughs drawn by asses=ગધેડાના હળ વડે રાજા કોણિકે વિશાલા નગરને ખોદી નાખ્યુ હોવાનું સમન્વય છે" પણ અમારી એમ સમજણ છે કે આ વિશાલા નગરની[૭૬] હકીકતને ખારવેલના જીવન સાથે જરાએ સબંધ નથી તેનાં અનેક કારણો છે (૧) ખારાગ રાજાએ બંધાવેલ નગર કૂણિકે તોડી નાખ્યુ છે તો તે નગર કૂણિકના સમય પૂર્વે બંધાયું કહેવાય, અને તેને તોડનાર કૂણિક કહેવાય, તો પછી રાજા ખારવેલને તેના તોડનાર તરીકે શા માટે ગણવો ? વળી પ્રથમ કૂણિક છે અને તે બાદ ૭૫ વર્ષે ખારવેલ થયો છે, તો એક વખત જે કૂણિકે તોડી નાખ્યુ હોય તેને પાછુ તોડવાનું ખારવેલને પ્રયોજન શુ ? વળી ગાર માદીને સામાન્ય બુદ્ધિમાં પણ ઉતરી શકે તેવી હકીકત તો એ છે કે, વિશાળાનગરી તો કલિંગની ઉત્તર કેટલાયે આઘી છે, ત્યા પહોચતાં પહેલા, વચ્ચે રાજગૃહી તથા મગધનો કેટલોક ભાગ આવે છે પછી ગંગા નદી આવે છે અને તે ઓળંગ્યા બાદ વૈશાળી નગરી આવે છે જ્યારે લેખમાં કહ્યાય (૧૧ગી પંક્તિ પહેલાની નં. ૮, ૯ કે ૧૦મીમા) આ પ્રમાણે રાજા ખારવેલે આક્રમણ કર્યાનું જણાવવામા જ આવ્યુ નથી મતલબ કે ઉપર જણાવેલ હકીકતને કોઇ પ્રકારનો સંબંધ જ નથી (વિદ્વાનો સંશોધનના કાર્યમા કેવી વાતોનો ઉલ્લેખ કરી શકે છે તે[૭૭] આ ઉપરથી જોઈ શકાશે) ત્યારે આગળ જણાવેલ એક વિદ્વાન આ મડીના સ્થાન બાબત અનુમાન કરતા જણાવે છે કે,[૭૮] "Pithunda-Pitunda of Ptolemy. It seems that it is a commercial town of importance It was the gate to the Tamil-land, is indicated by the information which we get from the reading, now proposed by the last portion of this most difficult line — bhi[m]dati Tramira desha etc, भि [म्] दति त्रमरदेश=he breaks up the combination of the Tramil (Tamil) countries The combination or league had existed for 113 years as the preceding expression says The Tamil tradition covering up the Pandya, Chola and Kerala Desha is here

(૭૪) જ ઓ. બી રી સો પુ ૧૩ પૃ ૨૧૧ ટી ન ૧-૨.

(૭૫) આ પોતાના કથનના આધાર માટે તેમણે આવશ્યક વૃત્તિ-હરિભદ્રસૂરિ રચિત-પૃ ૬૮૮-૭ તથા હેમચંદ્રનું વીર ચરિત્ર પૃ ૧૭૦-૧ હોવાનું જણાવ્યું છે આધારપૂર્વક જણાવ્યું છે એટલે બનાવ સાચો છે પરંતુ તે પ્રસંગ અત્ર થતી ચર્ચાના વિષયને લાગુ નથી પડતો

(૭૬) વિશાલાનગર એટલે વૈશાલીનગરી કહેવાનો આશય સમન્વય છે કેમકે રાજા કુણીકે વૈશાલીપતિ ચેટકના મરણ બાદ તે પોતાના રાજ્યમા ભેળવી દીધી છે એટલે કદાચ તે નગરીની દુર્દશા તેણે કોઈ કારણને લઈ ને કરી પણ હોય. (અયોધ્યાનો વિસ્તાર વિશાળ ગણાતો હતો તેથી તેનું નામ કોઇ કોઇ વખત વિશાલા કહેવાઈ જાય છે પણ તે નગર તો કૂણિકના સમયે કોશળપતિની સત્તામા હતું એટલે તે હકીકત તેને બંધબેસતી થતી નથી)

વિશાળા નગરીનો અર્થ અવંતિનગરી પણ એક વખત થતી હતી, જુઓ ઉપરમા પૃ ૨૨, પુ. ૧ પૃ ૧૮૩ ટી. ન ૧૦૨, તથા મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ જૈનકાળ ગણના નામના લેખમા ૧૯૮૭, પૃ ૩૧ ટી ન ૨૮મા લખ્યું છે કે "શ્રી વીર નિર્વાણાત્ વિશાલાયા પાલક રાજ્ય ૨૦ વર્ષાણિ" મતલબ કે અવંતિને વિશાળા કહેવાતી હતી પણ અત્રે તે કથન બંધબેસતું નથી, માટે છોડી દેવું રહે છે

(૭૭) પૃ ૨૯૫ ઉપર અમારા પુસ્તકના વાચકોએ જે આક્ષેપો અમારા ઉપર મૂક્યાની ફરિયાદ કરી છે તે વાક્ય સાથે આ બીના સરખાવો વળી જુઓ નીચેની ટી. ન ૭૯ અને ૮૧.

(૭૮) જુઓ જ. ઓ. બી રી. સો. પુ. ૧૪ પૃ. ૧૫૦-૧

confirmed—પિથુડ નામના ઠેકાણાને (ગર્દભનગર) પિથુંડ એમ લેખાય છે કે લેખાતું તે એક નગરનું મથક હતું. તે તામિલ દેશનું પ્રવેશદ્વાર મનાતું હતું. એટલું સ્થાન (આખા લેખની) આ પંક્તિ જે સંબંધમાં સૌથી મુશ્કેલ છે તેના ઉપર આગલા વાચનમાંથી નીકળે છે. તે વાચન હવે નવીન રીતથીજ કરવામાં આવ્યું છે (તે નવીન વાચન આ પ્રમાણે કરાય છે):—પિ(થુ)ડંતિ ત્રમરદેહસંઘાતં (તામિલ) દેશના સંઘને—એકાકારપણે તેણે છિન્નભિન્ન નાખ્યું છે (તે દેશોનો) આ સમૂહ—આખા સમાસ—આગળના વખતમાં ચાલ્યા પ્રમાણે ૧૧૩ વર્ષથી હસ્તિમાં હતો. તામિલ (દેશની) હકુમતમાં જે પાંડ્ય, ચોલા અને કેરલ દેશનો સમાવેશ કરાયેલ છે તે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે." એટલે તેમનું કહેવું એમ થાય છે કે (૧) આખાયે લેખમાં સૌથી વધારે મુશ્કેલીએ સમજી શકાય તેવું હોય તો તે આ પંક્તિનો પાછલો ભાગ છે (૨) તેનો અર્થ નવીન રીતે[૯૦] હવે સમજાયો છે તે મુજબ હવે એમ અર્થ કરવાનો છે કે, રાજા ખારવેલે, તામીલ દેશના સમૂહને છિન્નભિન્ન નાખ્યું હતું. (૩) આ સમૂહમાં ત્રણ દેશ સમાયા છે (૪) તેનાં નામ પાંડ્યા, ચોલા અને કેરલ દેશ કહી શકાય[૯૧] (૫) તેથી તામિલ સાહિત્યમાં આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા પ્રચલિત છે. (૬) આ તામિલ દેશનો જ્યાંથી આરંભ થતો મનાય છે ત્યાં—તેના પ્રવેશદ્વારે—પિથુંડ શહેર[૯૨] આવેલું છે. (૭) પ્રોફેસરે પિથુંડ તરીકે એનું વર્ણન કર્યું છે તે જ આ પિથુંડ શહેર નગર છે (૮) તે પિથુંડ એક જબરદસ્ત વેપારનું મથક[૯૩] મનાતું હતું. ઉપરના કથનથી અનેક બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ જાય છે. આપણે જે મુદ્દો અને ખાસ ધ્યાનમાં લેવો રહે છે તે એ જ કે, રાજા ખારવેલે તામિલ દેશના સંઘ ઉપર જીત મેળવી અતુલ ગજાથી મળ્યું મેળવ્યો હશે તથા કોઈ એક નગર—શહેર, જે આગળના રાજાએ બાંધેલું હતું તેનો તેણે નાશ કરી વાળ્યો હશે.

(૯) ઉત્તરાપથના રાજાઓને બહુ ત્રસ્ત કર્યા... એટલે કે ઉપર પ્રમાણે દક્ષિણ હિંદનું કામ જેટલું બને પૂરું કરીને, હવે ઉત્તર હિંદ તરફ તેણે પોતાનું ધ્યાન દોરવ્યું. અમારા મત પ્રમાણે આ બારમા વર્ષે જ પ્રથમવાર ઉત્તર હિંદમાં ગયો છે. અને ત્યાંનું રાજ જે ક્ષત્રપોએ જીતી લીધું હતું તે પાછી જીત્યા બાદ તે તરફ ફરીને નીકળ વખત જોવું પણ નથી. જ્યારે આજદિન પર્યંતની પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે, આખી પંક્તિમાં રાજાઓને તેમાંનો જે ઉલ્લેખ આવ્યો મનાયો છે તે તેમનું રાજ્યથી બહારી લઈને મગધ દેશ પ્રતિનું તેનું પ્રયાણ હોવાનું લેખ્યું છે તેથી તે બનાવને મગધ ઉપરની પ્રથમ ચડાઈ ગણી છે અને આ બારમા વર્ષની ચડાઈને બીજીવારની ગણી છે. મતલબ કે અત્યારે બે વખત મગધ ઉપર હલ્લો કર્યાની માન્યતા છે. પણ વાસ્તવિક રીતે એક જ ચડાઈ તેણે કરી છે.

(૧૧) ઉપરોક્ત મુદ્દો છઠ્ઠો અને અગિયારમો

(૯૦) પ્રયાગ્યા, અમરસિંહ નામના તાજ સિવાય સર્વ અર્થ બેસાડીને, (બિરુદો કે વર્ણનો બે ભાગ તે નગરના લેખમાં કર્યા હતો અને તે ઉપરથી વાચનમાં આવ્યો હતો એટલે અર્થ કર્યો હતો. હવે તે જ લેખનું વાચન બહુ થઈ ગયું છે તેમ અર્થ પણ બદલાઈ જ ગયેલાં છે. વાચ્યું એટલે એક દેશ બન્યું, ત્યાર જ વાચન ફરી કર્યું હોવાથી છે. (આ દેશનો વિષય જ જુદો છે. પ્રોફેસરે આપેલ અર્થ થાય છે કે, શું એટલે એક વસ્તુ હોવા છતાં આપણે નવું પરિવર્તન થયું હશે! તે વાત તેમની સુવિધા ન હતી હોય તો પોતાને પણ તેવા દેખાવવાથી અમને હરકી આવવાની પ્રતિરૂપે ગઈ હશે.)

(૯૧) આપણે તેને વિદર્ભ તરીકે ઓળખાવીએ છીએ તે પણ દેશના વ્યાપાર ત્રિ આ પ્રદેશ છે. એમ સમજાવ્યું. ત્રિકલિંગ અર્થ આપણે ઠીક લાગે છે તે પુ. ૧ના પરિશિષ્ટ વર્ણનમાં પૃ. ૪ ચમકતું પણ છે. ત્રિકલિંગના જ પ્રમાણ ઉપર આધારિત.

(૯૨) આ પિથુંડનો અર્થ અત્યારે કોઈ નવાણ નામ લીધો કરીએ છીએ. ભારતના પુરાતત્વ વિદ વિદ્વાનો આપતિમાં કર્યો હતો (જુઓ પિથી વાચન, સત્તાઓ ઉપ-મા પૃ. ૧૫૧ની હકીકત તથા ટી. ન. ૭૦ તથા ટી. ન. ૭૭).

(૯૩) પોતાના તો કહી શકાય તેમ નથી પણ અત્યારના નગરે છે કે, તેનું સ્થાન વર્તમાનના મ્યાનરે, ઠારોલ, કે વિવિધતાની વાગરામાં આવેલું હશે.

બૃહસ્પતિમિત્રને પોતાના પગ ઉપર નમાવ્યો હતો. નાગ નંદરાજ લઈ જવામાં આવેલ કલિંગ જીનમૂર્તિને, અંગમગધનું ધન લઈ આવ્યો.

(ગ) સુગાંગેય–પાટલિપુત્રમાં મગધપતિનો આ નામનો મહેલ છે તેનું નામ મુદ્રારાક્ષસ નાટકમાં પણ લેવાયું છે, પોતાના પગ ઉપર મગધપતિને નમાવ્યો છે એટલે તેને કંઈ વાંધો લેવા જેવો નથી છતાં પણ તેના પોતાનાને–આપણે ગાદી નામમાં જેની 'માન' કહેવરાવી કહેવાય છે–તે સ્થિતિમાં આવી મૂક્યો હતો. નાગનંદરાજ લઈ જવામાં આવેલ એટલે નંદીવર્ધનરાજા જે, કલિંગપતિ ક્ષેમરાજના સમયમાં લઈ ગયા હતા તે, ત્યાં આગળના ને વપરાયેલ છે એટલે કે જે જીનમૂર્તિ નંદીવર્ધન–૮૯ પહેલાંના આગળના વખતે લઈ ગયો હતો તેને, આ ખારવેલ, ગંગા નદીના પ્રવાહમાં ઠેઠ પાટલિપુત્ર જઈ, મગધપતિના સુગાંગેય નામના મહેલને ઘેરી લઈ પાછી લાવી લાગ્યો હતો અને કલિંગપતિનું જે અપમાન નંદિવર્ધને કર્યું કહેવાતું હતું તેના બદલામાં, તેજ નંદિવર્ધનના વંશજ અને હાલના મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્રને પોતાના પગે નમાવ્યો હતો. આ બૃહસ્પતિમિત્રને અત્યાર સુધી વિદ્વાનોએ શુંગવંશી પુષ્યમિત્ર મનાવ્યો છે પરંતુ તેમ માનવા યોગ્ય નથી તે આપણે ઉપરમાં અનેક પુરાવાથી પુરવાર કરી આપ્યું છે એટલે હવે ફરીને તે પ્રશ્ન ચર્ચવાનો નથી. આ પ્રમાણે પરિણામ આવતાં કલિંગપતિ અને મગધપતિ વચ્ચેના અંટસની પૂર્ણાહુતિ થઈ ગઈ હતી એમ સમજવું રહે છે.

[નોંધ—અત્ર નોંધ લેવાની એટલી જરૂર રહે છે કે, ભાષા ઉકેલમાં અનેક વખત અનેક વિદ્વાનોનો મતફેર થયા જ કરે છે. પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીત જેવા પ્રયોગશીલ નિષ્ણાતે બૃહસ્પતિમિત્રને બદલે 'બહુપતિસાસિત' વાંચ્યું હતું[૮૪] આ પ્રમાણે જુદી રીતે વાંચન થાય તો અર્થ પણ ફરી જાય તે દેખીતું જ છે. પ્રાચીન સમયે શિલાલેખોમાં લેખમાં કોતરનારા, સમાનતા, જમાવટ, પણ્ડિતો, કોતરનારા, તે ઉપર લેખના પત્થરની હાલતના, ઝુમાઉરોના લાંબા ગાળાના ઘસારા આદિ, અનેક પ્રકારના મુશ્કેલીઓને લીધે તેવા અક્ષરો ઉપર તથા શબ્દોના કાના માત્રા ઉપર ભેદાભેદ પડે છે. તો જે આમાં થાય છે તે તો અનેક પ્રમાણની છે, એટલે વાચનવાંચનમાં કાને કાંઈ ફરફાર દેખાય આવે તે પણ સ્વાભાવિક છે. કોઈનું જ નથી પણ એક જ ભાષા પણ લેખકોની દૃષ્ટિમાં પણ ભિન્નતા હોવાથી જુદો ઉકેલ કરી નાખે છે. માનવ છે કે પછી શિલાલેખનો ઉકેલ કે વાંચન તદ્દન સાચો કરી શકતો જ નથી. આ વાત ધ્યાનમાં રહે, તો, કોઈ પણ નવી વસ્તુના સ્પષ્ટ અવતાર પરની વાતચીતને જે આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે કે શું આટલા સર્વ નામી વિદ્વાનો જોઈ શક્યા હતા જેઓ તેમને આગો ઉકેલ સૂઝ્યો જ નહીં! તેવા તેમની મનોદશા થયે નહીં, પરંતુ પ્રતિવાદના વ્યાપનમાં જે સમદૃષ્ટિ કેળવવાનો નૈતિક સાચો ઉપદેશ આપવા તૈયાર થઈ જશે અને તે જ ઉપદેશ પોતાને કેટલા પ્રમાણમાં લેવો જરૂરી છે તે આપોઆપ સમજી જશે]

(ઘ) કલિંગજીનમૂર્તિ—ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જીનમૂર્તિ શબ્દ વાપર્યો નથી પરંતુ તેની સાથે કલિંગ નામનું વિશેષણ જોડ્યું છે તેનો બે રીતે સમાસ કરી શકાય. એક કલિંગ–જીનમૂર્તિ અને બીજો કલિંગજીન–મૂર્તિ, પ્રથમ રીતે સમાસ હોય તો તેનો અર્થ કલિંગ દેશમાંની અથવા કલિંગદેશવાળી મૂર્તિ એટલે કલિંગ દેશમાંથી લઈ જવાઈ હતી તે મૂર્તિ, એવો સાધારણ અર્થ થઈ શકે જ્યારે બીજા સમાસનો અર્થ કાંઈક વિશિષ્ટતાસૂચક છે, મૂળ લખાણમાં પણ 'કલિંગજીન' શબ્દ લખાયો છે એટલે આપણે પણ તે જ આશયમાં

(૮૩) જૈ. સા. સં. પુ. ૩ પૃ. ૩૯૨માં અનુવાદકે લખ્યું છે કે, ઈ. સ. પૂ. ૪૫૮ વર્ષ પહેલાં અને વિક્રમ સં. ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં, ઓડિસામાં જૈનધર્મનો મોટો પ્રચાર હતો કે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫૦ ઓતેર વર્ષમાં જ ત્યાં મૂર્તિઓ પ્રચલિત થઈ ગઈ (આ તો તેમણે ૭૦ વર્ષની વાત કરી છે જ્યારે આપણે તો તે પૂર્વની પણ સાબિત કરી બતાવી છે જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૧૭૦ ટી. નં. ૫૫).

(૮૪) જુઓ જૈ. સા. સં. પુ. ૩ પૃ. ૩૭૩ પંક્તિ ૧૪,

લેખનો પાઠ પ્રતિષ્ઠાન(૮૯) એટલે, જે મૂર્તિનું નામ જ પ્રતિષ્ઠાન કહેવાય છે તેવી વિશિષ્ટ અર્થવાળી મૂર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાન એટલે જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ કહેવાય છે એમ આપણે ઉપરમાં જણાવી ગયા છીએ. તેવી પ્રતિમા અનેક મનોવાંછિત [illegible] ઉપર [illegible]. જેઓ જે તીર્થંકર નિર્વાણપદ પામ્યા છે તેમનું નામ પાર્શ્વનાથ છે તે ઉપરથી તેની તળેટીમાં [illegible] રાજનગર ગણાતા શહેરમાં પાર્શ્વનાથની નિર્વાણભૂમિના સ્મારક તરીકે રાજા કરકંડુએ ત્યાં એક મંદિર બંધાવી તેની અંદર મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી. આવાં અનેક કારણોથી અત્યારે પણ તે પહાડ, પાર્શ્વનાથપહાડના નામથી જ ઓળખાય છે. વળી આ પાર્શ્વનાથને જૈન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ 'પુરુષાદાનીય' તરીકે ઓળખાય છે. તેનો સામાન્ય અર્થ તો મનુષ્યના રોગનું નિદાન જણાવનારા આપ્ત તેને ગણવો જ આવશ્યક થાય છે. અને તેવા સામાન્ય અર્થમાં તો દરેક તીર્થંકરને તે વિશેષણ લગાડી શકાય છે. પરંતુ અહીં ત્રણેમાં—ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં—

---

(૮૯) જૈન ધર્મ, શિલ્પ અને [illegible] જૈન [illegible] તેના નામે એક પુસ્તક છે. તેના પૃ. ૧૪ની [illegible] અને [illegible] પાર્શ્વનાથ નામનું એક પુસ્તક [illegible] ૧૯૮[illegible] [illegible] પોતાના [illegible] તરીકે આપ્યું છે. તેના પૃ. ૧૧ ઉપર જણાવ્યું છે કે [illegible] હાથીગુફામાં તેમણે [illegible] મૂર્તિએ પ્રતિષ્ઠિત પાદપીઠ [illegible] અનેક [illegible] છે. (તેમણે [illegible] નામ [illegible] તેની [illegible] હોય તો તે [illegible] મુખ્ય [illegible] કે મૂર્તિ [illegible] છે ત્યારે [illegible] તે પાર્શ્વનાથની હોવાનું સંભવિત છે).

[ટિપ્પણ—આ મૂર્તિ [illegible] પ્રથમ [illegible] (જુઓ પૃ. ૨૫ ૩ ૪) [illegible] પાદપીઠ [illegible] મૂળ [illegible] જૈન [illegible] તેમાં શ્રી નેમિનાથની પ્રતિમા [illegible] છે. ([illegible] નેમિનાથ અને [illegible] મૂર્તિ [illegible] હોય [illegible] છે) આ પાદપીઠને [illegible] [illegible] ત્યારે આ મંદિર [illegible] તેમની મૂર્તિ [illegible] તેના [illegible] [illegible] મૂર્તિ ૧૯૮[illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] તથા તેમાં 'ભાવ' અને 'પ્રથમ પતિતપતિ' [illegible] છે તેને ૧૯૮[illegible] [illegible] ([illegible] માટે [illegible] પાદપીઠ [illegible] તેની [illegible] માટે [illegible] મૂર્તિ [illegible] અને [illegible] આ પ્રમાણે મૂર્તિ [illegible] ન [illegible] ત્યારે મૂળ પ્રતિમા અને [illegible] તેને [illegible] છે) [illegible] મંદિરને [illegible] જ [illegible] અને પાદપીઠનું સ્થાન [illegible] છે. આ [illegible] અનુમાન [illegible] કે નેમિનાથ [illegible] મૂર્તિના [illegible] હોય. તેમાં પણ વિશેષ પ્રકારે [illegible] મૂર્તિ [illegible] સમય વિશેષપણે [illegible], તેની પહેલાં [illegible] [illegible] સમર્થન [illegible] કે [illegible] ૫૧૮ [illegible] પ્રતિષ્ઠાનના [illegible] આ પ્રતિષ્ઠાનની મૂર્તિનું [illegible] તેને [illegible] સ્થાન [illegible] તેમાં [illegible] (ઈ. સ. ૧૧ [illegible]) [illegible] તીર્થંકરનું [illegible] (જુઓ [illegible] [illegible] છે) તેમાં [illegible] છે. ત્યારે આ પ્રતિષ્ઠાનનું તીર્થ [illegible] [illegible] છે [illegible] અને [illegible] કે પ્રતિષ્ઠાનની મૂર્તિ પાર્શ્વનાથની જ છે, તેને [illegible] પાર્શ્વનાથ [illegible] છે. તેમ [illegible] કે મૂર્તિ [illegible] પાદપીઠના [illegible] કે મૂર્તિ ન હોય [illegible] છે કે [illegible] સમયે તેમ જ [illegible] પાદપીઠ [illegible] તેમજ પાદપીઠની [illegible] અને [illegible] કે મૂર્તિ [illegible] કે [illegible] કે મૂર્તિ અને પાદપીઠ [illegible] જ [illegible].]

આ પાર્શ્વનાથના નામ સાથે અનેક પ્રકારના ચમત્કારો સંયુક્ત થયાનું જણાયેલ હોવાથી તે જુદા જુદા નામે[૮૬] ઓળખાતા રહ્યા છે તેથી તેમની મૂર્તિ વિશેષ ચમત્કારિક મનાતી રહી છે તેમ એટલું તો સ્વભાવિક જ છે કે, જેમ મૂર્તિ વિશેષ પુરાણી અને ચમત્કારિક, તેમ તેના ઉપર તેના ભક્તોની ભક્તિ પણ વિશેષ તથા તે માટે તેમની પ્રાણ પાથરવાની તૈયારી પણ વિશેષ સમજવી આ બે સિદ્ધાંત નક્કી કરાયા (૧) તે મૂર્તિ પાર્શ્વનાથની હતી અને (૨) તે બહુ ચમત્કારિક હતી–એટલે સહજ સમજી શકાશે કે, તે મૂર્તિ ઘણા કાળની જૂની તથા અલૌકિક હોવાથી, તેના ગૌરવ–પ્રતિભા અને મહિમા–અતિ મોટા પ્રમાણમા પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકયા હતા. આવી પ્રતિમાના રક્ષણને માટે, કોઈ ઉપાડી ન જાય તે માટે–તેના ભક્તો પોતાનો પ્રાણ અર્પી દેવાને પણ વિલંબ ન કરે અને પોતાથી બને તેટલા પ્રયત્ન–આકાશપાતાળ એક કરે જ જ્યા સામાન્ય માણસની વાત આ પ્રમાણે હોય ત્યા, સમ્રાટ ખારવેલ જેવાની સ્થિતિ કેવી થાય તે તો વર્ણવવા કરતા સમજી શકાય તેવી છે તેમાં પણ જે મૂર્તિ ખુદ ખારવેલના જ પ્રપિતામહ ગણાતા આદ્ય પુરુષ એવા મહામેઘવાહન રાજાએ પ્રતિષ્ઠિત કરી હોય તો તો પછી પૂછવાની વાત જ ક્યા રહે? વળી આપણે જાણીએ છીએ કે મહારાજા કરકંડુ પોતે જ પ્રત્યેક-બુદ્ધ હતો એટલે કે તેને કૈવલ્યજ્ઞાન થયું હતું, જેથી મૂર્તિની હકીકત અથથી ઇતિ સુધી તેના ખ્યાલમાં હતી, અને તેથી જ તેને અસાધારણ પ્રતાપવતી માનતો હતો આવા સંજોગોમા જે મૂર્તિ ખુદ કરકંડુ મહારાજે પ્રતિષ્ઠિત કરી હોય તેનાં ગૌરવ, સામર્થ્ય અને મહાત્મ્ય કેટલાં બહોળા પ્રમાણમાં હોય તે માત્ર કલ્પનાનો જ વિષય કહેવાય આ મૂર્તિને લગતું વિશેષ વર્ણન આગળ ઉપર લખવાનું છે એટલે અહીં તો માત્ર તેના મહાત્મ્યનું જ દર્શન કરાવ્યું છે.

(૬) અંગ–મગધનું ધન લઇ આવ્યો એમ જે ખારવેલે કોતરાવ્યું છે તે વાક્ય જ બતાવે છે કે, તે સમય સુધી અંગદેશનું મહત્ત્વ પણ પ્રજાના મગજમાં રમી રહ્યું હતું જ્યારે ઐતિહાસિક નજરે ભલે કયાંય એવો નિર્દેશ થયો નથી જાણાતો કે અંગદેશ કયારથી રાજદ્વારી અગત્યતા ગુમાવી બેઠો હતો, છતાં કોઈ પણ ઇતિહાસવિદ્ એટલો તો સ્વીકાર કરશે જ, કે મૌર્યવંશની હકુમત તળે જ્યારે મગધ દેશનું આધિપત્ય ચાલતું હતું ત્યારે અંગદેશનું નામ તો લગભગ ભૂંસાઈ ગયું જ હતું તેમ સમ્રાટ–પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખમા પણ તેને કોઈ ઠેકાણે યાદ સરખોયે કર્યો નથી એટલે સમજવું રહે છે કે મૌર્યવંશ પહેલાં અથવા મોડામાં મોડો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની પહેલાં[૮૭] રાજા ખારવેલ થઈ ગયો છે એમ ફલિતાર્થ નીકળે છે

(૧૩) તેરમી પંક્તિ અદ્ભૂત અને આશ્ચર્ય (થાય તેવી રીતે તે) હાથીઓવાળા વહાણ ભરેલ. . પાંડ્ય રાજાને ત્યાથી આ વખતે અનેક મોતી, માણેક, રત્ન હરણ કરાવી લાવ્યો

(અ) અદ્ભૂત અને આશ્ચર્ય–હાથીઓવાળા વહાણ ભરેલ, હાથીઓવાળા વહાણ એમ જ્યારે ખાસ વિશેષણ વાપર્યું છે ત્યારે સામાન્ય કરતા તેમા કાંઈક વિશેષ કહેવાનો હેતુ દેખાય છે તેનો અર્થ એમ સમજાય છે કે, હાથીઓના કામ માટે ઉપયોગમા લેવાય તેવાં વહાણો, એટલે કે જે વહાણોમાં હાથીઓને ચડાવવા ઉતારવાની સગવડતા સચવાય એવી રીતે બાંધવામા આવ્યાં હોય તેવા વહાણો, એમ અર્થ થાય અને બીજી રીતે એમ પણ થાય કે વહાણનો આકાર જ હાથીઓના સ્વરૂપને મળતો આવે તેવો હોય અથવા સામાન્ય

(૮૬) જેવાકે –શંખેસરા, અમીઝરા, જીરાવલા, સ્તંભન, ફલોધિ, સોરિસરો, અંજાવરો, અંતરીક્ષ, પંચાસરો જગન્નાથ, (આ બધા સાથે પાર્શ્વનાથ શબ્દ જોડવો) જોકે ઉપરના નામો તો તે તે સ્થાનમા સ્થાપિત કરાયલી પ્રતિમા તરીકે લેખવાના છે, પરંતુ તે દરેક સાથે અમુક પ્રકારના ચમત્કારો નીપજ્યા હોવાની આખ્યાયિકા જોડાયલી છે તે વિષય અહીંનો ન ગણાય એટલે આટલો ઉલ્લેખ જ માત્ર કર્યો છે

(૮૭) આ હકીક્તને રાજા ખારવેલના સમય નિર્ણયની જે વીસેક દલીલો પૃ ૨૫૩ થી ૨૬૬ સુધી આપી છે તેમા ઉમેરી શકાશે

બદલો કરતાં એવા છે તેમજ અન્ય પ્રકારે રચાયેલાં હોય કે જેને એના તૈતન્ય નવીન વિચારના સ્ફુરે અને તેવા અર્થમાં લ્યો પણ તેમાં બદલાની રચના અને ધાત ઉપરથી હકીકત જાણી છે અવશ્ય સમજાય છે

આભૂત અને આભરણ–આ શબ્દો પણ વિશિષ્ટરૂપે વપરાયા હોય તો ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે તેના ધાત અને ૬૬ વિગે જ ખાસ કરાયું છે એમ સમજાય, પરંતુ ખાસ શબ્દો જુદાજ પાડીને એકલા છે ત્યારે તેમાં કાંઈક વિશેષ ધ્યાન ખેંચવાનો આશય દેખાય છે. તે આ રીતે આભૂષણ અને માણિક્યોની રત્ન શબ્દ તો લખ્યા / છે એટલે કે દરેક વસ્તુ આ પ્રકારે તો હતાં જ ઉપરાંત બદલામાં મળેલ નજરાણામાં હાથી રત્ન, માણિક્ય એવા શબ્દો પણ વાપર્યા છે એટલે એમ કહેવાનો હેતુ સમજાય છે કે જેમાં રત્ન, માણિક્ય જડેલાં છે તેવા આભરણનાં દર, હાથી ઈ આકારનાં આકૃતિઓ બનાવેલ હતાં અને તે એક આપવા લાયક હતાં વળી તેમ એવાં જ તેની કારીગરી માટે તથા બનાવનારની કૌશલ્યતા માટે આપણા મનમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય,

(આ) પાંચ રાજાને ત્યારથી આ વખતે પ્ર. પ્ર– પાંચ રાજાને ત્યારથી આ વખતે એવા શબ્દ જ્યારે વપરાયા છે ત્યારે એમ અર્થ થાય છે કે, આગળ પણ એક કે વધારે વખત પાંચ રાજાના ઉપર હુમલો થઈ ગયેલો હતો, પરંતુ તે સમયે આ વખત જેવી એક ચોગાનમાં વપરાય, તેવી વસ્તુઓ મળી પ્રાપ્ત થઈ નહોતી. જો તેવી વસ્તુઓ મળી હોત તો આ વખતે ની સાથે પણ શબ્દ જોડીને આ વખતે પણ એમ લખ્યું હોત.

પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે પ્રથમ વખતે (એટલે આ પૂર્વે એક વા વધારે વખતે) પાંચ રાજા ઉપર ક્યારે ચઢાઈ થયેલી કહેવી સમજવું? મોટી પ્રથમ તેની યુવરાજ અવસ્થામાં [ઉપરમાં જુઓ, તેમાં પાંચાલિકો સાથે તે પહેલાંની બીજી પંક્તિનું વિવેચન (અ) ની હકીકત– માં] તે ત્યાં થયો દેખાય છે; બીજી વખત, આઠમી પંક્તિમાં આઠમા વર્ષે ? રાજગૃહને ઘેરી લેવાનું તથા તેના સેનાપતિ સાંભળી પેલા વનરાજ પાછો હઠી ગયાનું લખ્યું છે તે પ્રસંગ પણ હોય, અથવા અગિયારમી પંક્તિમાં અગિયારમા વર્ષે ? મંડી ખેડાવી નાખવાની અને ૧૧૩ સંઘાતને તોડી નાંખવાની હકીકત લખી છે તે પ્રસંગ પણ હોય, ઉપરમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ સર્વે પ્રસંગો અથવા પ્રાય એકાદ બીજા વખતે, પાંચ દેશના રાજા ઉપર તે ચઢાઈ થયો હોવો જોઈએ. પરંતુ એટલું તો ખરૂં જ કે એક કરતાં વધારે વાર થયો હશે, નહીં તો આ વખતે શબ્દો લખત નહીં

(૧૪) ચૌદમી પંક્તિ–કુમારીપર્વત ઉપર જ્યાં જિન ચાતુર્માસ છે એનુમતિ (જ મ મરણને વળતી અને પ્રતિનિષીધિ (સ્તૂપ) ઉપર–રાજભૃતિઓ કાયમ કરી દીધી. પૂજામાં રત ઉપાસક ખારવેલે જીવ અને શરીરની પરીક્ષા કરી લીધી.

(અ) કુમારીપર્વત ઉપર જ્યાં જિનનાથ સુપ્રખ્ય ઉપકુમારી છે, ઉદયગિરિ–ખંડગિરિ પર્વત ઉપર[૮૮] ધર્મવિજયચક્ર પ્રવર્ત્યું હતું એટલે મહાવીર ભગવાને પોતેજ જૈનધર્મનો ઉપદેશ દીધો હતો. ત્યાં એટલે તે પર્વત ઉપર.

(આ) પ્રતિનિષીધિ (સ્તૂપ) ઉપર—રાજભૃતિઓ કાયમ કરી દીધી[૮૯] જન્મ મરણ વળતી અને છે તેવાની પ્રતિનિષીધિ અર્થાત્ જેમ સ્તૂપ હતા, જેમાં કોઈ અરિહંતનું હાડ઼કું દાબવામાં આવ્યું હતું ત્યાં રાજનો ભાગ આપવામાં આવ્યો. એટલે સ્તૂપ ઉપર જે પ્રાર્થના કરનાર હતા તેમને કે જેઓ તેના સંરક્ષક હતા અથવા તે આશ્રમ લેઈને પૂજા–અર્ચા–આરાધના કરનારા હતા તે સર્વેને આખા આયુષ્ય સુધીના જીવનનિર્વાહ માટે કરી આપ્યા. આ સ્તૂપ કોનો હતો અને તેમાં શું મુકાયલ આવ્યું હતું તથા જૈનધર્મનાં આવા સ્તૂપ શા માટે ઉભા કરતા હતા તે સર્વે પ્રશ્નો અહીં ઉદ્ભવે છે. (૧) આ સ્તૂપ કોનો ?–તેનો ઉત્તર તો ખારવેલે પોતે જ આપેલ છે, કે પ્રતિનિષીધિ એટલે જે જન્મ મરણને વળતી

(૮૮) જુઓ હે. ઓ. બ. બુ. કા. પુ. અને પંક્તિ ૧૪

( ) જ. બ. ઓ. રી. સો. પુ. અને પંક્તિ ૧૪

ગયેલ છે તે માટે, મતલબ કહેવાની કે, તેના પ્રદાદા મહારાજ કરકંડુ જે પ્રત્યેક બુદ્ધ થયા હતા–એટલે કૈવલ્યજ્ઞાન પામવાથી જેમના આઠ કર્મમાંના મોહની-કર્મ આદિ ચાર ઘાતિ કર્મનો નાશ થઈ ગયો હતો અને બાકીનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે શેષ ચાર અઘાતિ કર્મનો નાશ કરી જે નિર્વાણ પદને પામ્યા હતા, તેથી તેમને હવે જન્મ મરણના ફેરા કરવા રહ્યા નથી, એવા–તેમના દેહને જે સ્થાને અગ્નિદાહ દીધો હતો તે સ્થાને એક સ્તૂપ ચણાવવામાં આવ્યો હતો તે સ્તૂપની અંદર તેમના શરીરના કોઈક અવશેષો સાચવી રખાયા હતાં[૯૦] આ સ્તૂપ પાસે બેસીને જાપ જપવા જે માણસોને નીમ્યા હતા તેઓ ત્યાં બેઠા બેઠા, ધર્મ કાર્ય કરે તથા નવકાર મંત્ર આદિ ભણ્યા કરે અને સ્તૂપની પૂજા કરે, અર્ધ્ય ચડાવે, ઈત્યાદી જે જે કર્મો કરવા યોગ્ય હોય તે કરે, તે માટે તે માણસોને કાયમના પગાર બાંધી આપ્યા હતા (૨) શું મુકવામાં આવ્યું હતું?–મુખ્યત્વે શરીરને અગ્નિદાહ દેવાયા પછી જો કોઈ હાડકુ રહી ગયું હોય-જેને અત્રે સામાન્ય ભાષામા ફુલ કહેવાય છે,–તે અથવા દાઢાઓ કે કેશ આદિ જે કોઈ ભાગ જળી ગયા વિનાનો રહી ગયો હોય, તે એક વાસણમા સાચવી રાખી, તે ઉપર મોટો સ્તૂપ રચવામાં આવે છે અને તેના પોલાણમાં–ગર્ભાગારમાં–પેલા અવશેષવાળુ વાસણ, દાબડો, કરંડિયો કે તેવુ ઠામ હોય, તે મૂકવામાં આવે છે આવા સમાધિ–સ્તૂપો અનેક સ્થાને અનેક સખ્યામાં અદ્યાપિ પર્યંત નજરે પડે છે (૩) જૈનધર્મીઓ આવા સ્તૂપો શા માટે ઉભા કરતા હતા? આનો ઘણો ખરો ઉત્તર, ઉપર નં. ૨ના ખુલાસામા આવી ગયો છે અત્રે એટલું જણાવવાનું કે અત્યાર સુધી સર્વ વિદ્વાનોની એવી માન્યતા છે કે, સારા હિંદુસ્તાનમાં અનેક ઠેકાણે (દષ્ટાંતમાં જાણવુ કે–સાંચી, ભારહુત સ્તૂપવાળા પ્રદેશમા) જે સ્તૂપો ઉભા કરાયા છે તે સર્વે બૌદ્ધ ધર્મના છે, પરંતુ પુ ૨ માં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું વૃત્તાંત લખતા આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ, કે તે પોતે જૈનધર્મી હતો અને તેણે તેમજ તેની પૂર્વેના રાજાઓએ (કોશલપતિ પ્રસેનજીત રાજાએ તથા મગધપતિ રાજા અજાતશત્રુએ-ભારહુત મુકામે[૯૧]) અથવા તે ધર્મના અનેક ભક્તોએ (સાંચી–ભિલ્સા ટોપ્સવાળા ભૂમિ પ્રદેશમાં) વિપુલ સખ્યામાં આવા સ્તૂપો પોતાની ભક્તિ દર્શાવવા ચણાવ્યા છે અને આ સ્તૂપોની રચનામાં જે ધર્મચિહ્નો કોતરાવાયાં છે તે પણ જૈનધર્મનાં પ્રતીક રૂપે જ છે તેનો વિગતવાર સમજૂતિ સાથેનો ખુલાસો આપણે પુ ૨ માં પ્રથમ અને દ્વિતીય પરિચ્છેદે તથા સિક્કાનું વિવરણ કરતા તૃતીય પરિચ્છેદે આપી ગયા છીએ એટલે અત્ર તે સબંધી કાંઈ વિશેષ જણાવવા અપેક્ષા રહેતી નથી માત્ર

(૯૦) જૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ ૩ પૃ ૩૭૨ પંક્તિ ૧૮થી આગળ જે લખવામા આવ્યું છે તે અહીં ઉતારવામા આવ્યું છે

ત્યા પર્વત ઉપર એક કાયનિષીદી અર્થાત જૈન સ્તૂપ હતો, જેમા કોઇ અરિહંતનું અસ્થિ દાટવામા આવ્યું હતું ખારવેલ યા એના પહેલાના વખતની એવી અનેક ગુફાઓ અને મંદિરો આ પર્વત ઉપર છે કે જેના ઉપર પાર્શ્વનાથના ચિન્હો તેમજ પાદુકાઓ છે અને જે કોરી કાઢેલા છે તેમજ બ્રાહ્મીલિપિમા લેખવાળા છે તેમા જૈન સાધુઓ રહેતા હતા એ વાતનો ઉલ્લેખ છે આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે, આ સ્થાન એક જૈનતીર્થ તેમજ ઘણું જૂનું છે મરાઠાઓના રાજ્યકાળ દરમ્યાન પણ જૈનોએ અહીં એક નવું મંદિર બંધાવ્યું હતું યાત્રીઓએ બનાવરાવેલા અનેક નાના નાના સ્તૂપો અથવા ચૈત્યો અહીં એક જગ્યાએ છે જેને દેવસભા કહેવામા આવે છ

(૯૧) પ્રસેનજીત પીલર અને અજાતશત્રુ પીલર તરીકે, ભારહુતસ્તૂપ નામે પુસ્તકમા જે વર્ણવાયા છે, તેના ચિત્રો પુ ૧મા આકૃતિ નં ૮ તથા ૯ તરીકે આપણે રજુ કર્યાં છ

આ સ્તૂપ પણ પ્રક્ષીણ સંસૃતિરૂપ સ્મારક હતું કેમકે તે સ્થાને શ્રી મહાવીરને કૈવલ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી કૈવલ્યજ્ઞાન ઉપજે એટલે નિયમ જ છે કે તે જીવે અન્ય સર્વ ઘાતિકર્મો ખપાવી નાખ્યા છે, માત્ર જે આયુષ્ય ભોગવવું બાકી હોય છે, તે સાથે અન્ય ત્રણ અઘાતિકર્મનો પણ અંત સમયે નાશ થવાથી પોતે નિર્વાણને પામે છે જ, એવો સર્વદા નિયમ હોય છે અને નિર્વાણ પામ્યા એટલે તેને આ સંસારમાં ફરી ફરીને જન્મમરણના ફેરા કરવા રહેતા નથી

જે કહેવાનું રહે છે તે એટલું જ કે વાચકને હવે ખાત્રી થઈ કે જણાય તે કાનને રાજા ખારવેલના હાથીગુંફાના લેખથી સંપૂર્ણ સમર્થન પણ મળી રહ્યું છે તેમ આવા સ્તૂપો ઊભા કરવાની પ્રથા જૈનમતાનુયાયીઓમાં હતી તે હકીકત પણ હવે સિદ્ધ થઈ જાય છે.

(૬) પૂર્વમાં રત ઉપાસક ખારવેલે હાલ અને શરીરની બીજી પરીક્ષા કરી લીધી એટલે કે રાજા ખારવેલ જે જૈનધર્મમાં સંપૂર્ણપણે આસક્તિ ધરાવતો હતો તેણે ઉપાસકપણું[૬૧] સાધી હતી, એટલે શ્રાવક તરીકે જે કાંઈ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે નિત્ય નિયમ તરીકે કરવાં જોઈએ[૬૨] તે સર્વે પોતે હવેથી આચરતો થયો હતો અને આમ કરવાથી તેને પોતાના આત્માનું જ્ઞાન થયું હતું. તેમજ [illegible] શાસ્ત્રનાં પાન પાન આદિ કર્યાં. તેમને લીધે [illegible] તથા આત્માના એકની બીજાથી જુદી રીતિ સમજણ તેને પ્રાપ્ત થઈ હતી.

વળી પોતાના આત્મકલ્યાણ માટે ધર્મક્રિયા કરવામાં તથા ધર્મની વૃદ્ધિ માટે અને બીજાઓને ધર્મકાર્યમાં જોડવાનું અનુકૂળ પડે તે માટે, અનેક પ્રકારનાં ધર્માલયો બંધાવવાનું તેણે ધાર્યું હતું તેથી એક તરીકે પોતાના પૂર્વજ-મહામેઘવાહન [illegible] મહારાજનો એક સમાધિ સ્તૂપ રચાવ્યો હતો તેમ બીજા તીર્થંકરો અને કેવળીઓ પણ આ સમેતશિખર ઉપર મોક્ષ પામ્યા હોવાથી, તેવા પ્રત્યેક સ્થાન ઉપર પણ સ્તૂપો ઊભા કરાવી દીધા હતા તે હકીકત હવેની પંક્તિમાં તેણે જણાવી છે.

(૧૫) સુકૃતિ શ્રમણ સુવિહિત અને [illegible] જ્ઞાની[૬૪] તપસ્વી, ઋષિ લોકોના અરિહંતની નિષિદ્ધિ પાસે [illegible] સિદ્ધ કરવાવાળા સર્વ સિદ્ધોને માટે નિષ્ક[illegible]

(અ) શ્રમણ સુવિહિત, એક ઉપરની પંક્તિમાં મહામેઘવાહન રાજાની જેમ નિષિદ્ધિ ઉપર સ્તૂપ કરાવ્યો તેમ અનેક શ્રમણો સુવિહિત ઋષિ મુનિઓ તથા તપસ્વી અને સંયમીઓ જે પણ અન્ય ભરતખંડ એક પાર ઉતરી ગયા હતા[૬૫] તેઓના-તેમજ

(૬૧) [illegible]

(૬૨) [illegible] જે પણ [illegible] છે કે તેનું [illegible] કથા પણ વખતે [illegible] પૂજા કરી એટલે આ પ્રમાણે રાજા તેણિકને પણ નિયમ હતો (શ્રેણિક તેનું [illegible]) તેમ [illegible] પણ આ પ્રકારે માટે જ [illegible] નહીં [illegible] તેમાં [illegible] મૂર્તિ [illegible] હતી. (પુ. ૧ પૃ. ૩ [illegible]).

(૬૩) [illegible] સિવાય [illegible] સિવાય [illegible] તેવી એટલે આ [illegible] એ [illegible] તો [illegible] છે, જે [illegible] છે તે [illegible] આ [illegible] છે.

[illegible] તેને [illegible] છે કે, [illegible] અને [illegible] તે [illegible] ત્યારે ત્યારે તે [illegible] ત્યારે ત્યારે [illegible] તેને [illegible]

આ પ્રમાણે [illegible] છે તે [illegible]

[illegible] તેમ [illegible] છે.

(૬૫) [illegible] તેમ [illegible] તેનો [illegible] નહીં ત્યાંસુધી આ [illegible] [illegible] શું [illegible] માટે છે [illegible] ન જ [illegible] તેથી [illegible] છે.

[illegible] આદિ, [illegible] અને [illegible] છે કે [illegible] તે [illegible] નહીં [illegible] તે [illegible] રીતે [illegible] નથી. [illegible] જ [illegible] છે.

[illegible] છે કે [illegible] છે કે [illegible] તે [illegible] છે કે તેથી [illegible] જ એટલે [illegible] નથી, [illegible]

અરિહંત[૯૬]ની નિષીદી પામે એટલે જે ઠેકાણે અરિહંત કહેતાં તીર્થંકરના[૯૭] દેહાગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવેલ હતા તેવા સ્થાનો ઉપર પણ સ્તૂપો રચાવી દીધા આ પ્રમાણે ભિન્નતા દર્શાવવા તેમને જુદા વર્ણવી બતાવ્યા છે મતલબ કે જે જે સ્થાનો તેને પવિત્રાત્માઓનાં સ્મરણ તરીકે જાળવી રાખવાં યોગ્ય લાગ્યા તે સર્વ ઠેકાણે[૯૮] લોકકલ્યાણને માટે[૯૯] તેણે સ્તૂપ આદિ સ્મારકો કરાવી દીધા હતાં ઉપરાંત,–ખાસ પોતાની રાણીને (કહેતાં રાજકુટુંબની નારીવર્ગને) સર્વ પ્રજાથી અલગ રહીને ધર્મકાર્ય કરવાની અનુકૂળતા સાચવી શકાય માટે, જુદો જ[૧૦૦] પ્રબંધ કરાવ્યો હતો તે માટે રાજને શોભે તેવું મહામુલ્યવાન સ્મારક કર્યું લાગે છે જે શબ્દો સોળમી પંક્તિમા લખાયલા વંચાય છે તેની, અને પંદરમી લિટિના છેલ્લા શબ્દો વચ્ચે, એક મોટો ગાળો પડેલ છે એટલે તેમા શું લખાણ હશે તે નિશ્ચિત થતું નથી પરંતુ કલ્પનાના બળે એમ ગોઠવી શકાશે કે, તે મહામુલ્યવંતુ હોવું જોઈએ જ વળી વૈડુર્યરત્નવાળા ચાર થાભલાઓ સ્થાપન કર્યા, પંચોતેર લાખના ખર્ચથી–એવા જે શબ્દો લખાયા છે તેને જો રાણી સિંધુલા માટેની યોજનાની સાથે જોડીએ તો પણ જોડાય તેમ છે કદાચ એક તદ્દન જુદી જ પ્રવૃત્તિ આદરી હોય અને તેમાટે તેણે તે ખર્ચ કર્યું હોય તેમ કહેવાની પણ મતલબ દેખાય છે તે પ્રવૃત્તિ એમ કહી શકાય કે, જેમ તેણે અરિહંત–તીર્થંકરાદિના શરીર જ્યાં પડયાં હતા ત્યાની ભૂમિને પવિત્ર માની તે ઉપર સ્મારકો ઉભા કરાવ્યાં હતા તેમ તે તીર્થંકરાદિના વચનોને, અમૃતમય વાણીને–શ્રુતજ્ઞાનને, કાયમ ઝીલી રાખવા માટે સંગ્રહિત કરવા માટે–એકાદ સ્થાનની સ્થાપના પણ કરી હતી વળી તે સ્થાન ઉભું કરવામા જે ખર્ચ થયું હતું તેની તથા તે વસ્તુના ગૌરવ અને મહત્તા કેવી ગણવામા આવતી હતી તેની, વિશેષ માહિતી રાજા ખારવેલે પોતે જ હવે પછીની પંક્તિમા કોતરી બતાવી છે

(આ) સિંહપ્રસ્થવાળી રાણી સિંધુલા–આ ઉપરથી રાણીના નામની તથા તેના પિયરની ઓળખ અપાઈ છે જેમ ઇંદ્રપ્રસ્થ–ઇંદ્રપુરી દિલ્હીને માટે વપરાય છે

કરે તો ઉત્તર આપે, પ્રશ્નકારના મનનું સમાધાન કરે તે વસ્તુ જુદી છે બાકી સ્વયં ઉઠીને તેઓ બીજાઓને ઉપદેશ આપતા જ નથી આ હિસાબે, તીર્થંકરમા અને અન્ય ત્રણ વર્ગમા ફેરફાર છે

ઉપરાંત અરિહંત શબ્દનો અર્થ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે (૧) અરિ+હંત=પોતાના શત્રુને (બાહ્ય તેમ જ અંતરના, બાહ્ય એટલે હથિયાર ધરીને સામા થાય તે અને અંતરના એટલે કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કષાયાદિ જે, પુદ્ગલરૂપી લૂટારાઓ આત્માને પોતાના ખરા સ્વરૂપમાથી ચલિત કરવા મથી રહ્યા છે તે (જુઓ પુ ૩ પૃ ૨૪૯નું વર્ણન તથા ટીકાઓ) જેણે હણી નાખ્યા છે તે (૨) અર્હંત્–અર્ઘ્ય જેને આપવા યોગ્ય, જેની પૂજા કરવા યોગ્ય છે તે (૩) અ+રૂહંત=અ=નહીં, અને રૂહંત (રૂહ=ઉગવું) ઉગવાપણું એટલે ફરી ફરીને જન્મમરણ ધારણ કરવા તે મતલબ કે જેને ફરીને જન્મમરણનો આશ્રય લેવાનો નથી તે આ ત્રણે અર્થમા, ઉપરના ચારે પ્રકારના જીવોને મૂકી શકાય છે, પરંતુ સામાન્ય અને પ્રચલિતપણે અરિહંત એટલે તીર્થંકર, એવા એકજ ભાવાર્થમા અત્યારે તે વપરાતો થઈ ગયો છે.

અહીં ઉપરના ચારે પ્રકારના જીવોને સામાન્ય રીતે વર્ણવીને આ શબ્દો વાપર્યા છે

(૯૬) જ્યારે અહીં અરિહંત શબ્દ, સામાન્ય અર્થમા ન વાપરતા તેના વિશેષાર્થમા એટલે તીર્થંકરના ભાવાર્થમા વપરાયો છે.

(૯૭) ઉપરની ટીકા નં. ૯૫ તથા ૯૬ સરખાવો.

(૯૮) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને આવા ક્યા સ્થાન સ્મારક તરીકે ગણ્યાં હતા તે માટે તેના વૃત્તાંતો જુઓ.

(૯૯) આવા સ્મારકો ઉભા કરવામા મૂળઅંશે એક જ હેતુ રખાયો હોય છે કે, તે સ્મારકને નિહાળીને જે આત્માની યાદીમા તે ઉભું કરાયું હોય તેનું જીવન યાદ કરાય તથા તે જીવે કયો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો કે જેથી તે મુક્તિને પામ્યો, તે વારંવાર સંભારીને, આપણે આપણા જીવનમા આચરણમા ઉતારી તે સ્થિતિ મેળવવાની અભિલાષા સેવાય.

(૧૦૦) આત્માની સાધના કરવા માટે ખરી રીતે તો આવો જુદો પ્રબંધ કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી પરંતુ, પોતાની સગવડતા સાચવવા, જેમ પ્રત્યેક માણસને હક છે તે પ્રમાણે રાજા ખારવેલે બંદોબસ્ત કર્યો દેખાય છે, જેથી પ્રજાની પણ સગવડ સચવાય તેમ પોતાના રાજકુટુંબની પણ સચવાય.

તેમ આમાં સિંહપથ એટલે સિંહપુર કહેવાનો અર્થ પણ સમજાય છે અને આપણે જાણીએ છીએ કે સિંહપુરનગર (કલિંગના ભૂપ ખારવેલનું રાજધાની) એવું મોટું શહેર તે સમયે હતું (જુઓ પ્રથમ પરિચ્છેદ) તાત્પર્ય કે તે નગરની પ્રજા તે રાજપુરી હોય.

(૧૧) —વૈડુર્યરત્નવાળા ચાર થાંભલાઓ સ્થાપન કરી પંચોતેર લાખના (ખર્ચે)થી મૌર્યકાળમાં ઉચ્છેદ પામેલ ચોસઠિ (ચોસઠ અધ્યાયવાળા) અંગ-સપ્તિનો ચોથો ભાગ ફરીથી તૈયાર કરાવ્યો—ભિક્ષુરાજે ધર્મરાજે [illegible], ભાવનાનો અને અનુભવ કરતો.

(અ) વૈડુર્યરત્નવાળા ચાર થાંભલાઓ સ્થાપન કરી પંચોતેર લાખના ખર્ચથી—આ શબ્દોથી પોતે [illegible] ભાવનપૂર્ણ કેટલી અતુલ હશે તે સમજાય છે કે જેથી તે સ્તંભોને તેણે વૈડુર્યરત્નોથી શોભિત બનાવ્યા હતા તથા તેની રચનામાં પંચોતેર લાખ[1] [2] જેટલું અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચી નાખ્યું હતું.

(બ) મૌર્યકાળમાં ઉચ્છેદ પામેલ ચોસઠિ (ચોસઠ અધ્યાયવાળા) અંગ સપ્તિનો ચોથો ભાગ ફરીથી તૈયાર કરાવ્યો—આ વાક્યમાંના ઘણા શબ્દો ખાસ રીતે તથા આસપાસના સંબંધ પરત્વે વિચારવા જેવા છે. પ્રથમ આપણે 'મૌર્યકાળમાં ઉચ્છેદ પામેલ' વાક્ય લઈએ. તેમાં બે ભાગ છે: મૌર્યકાળમાં અને ઉચ્છેદ પામેલ. આમાં ઉચ્છેદ પામેલ જે અર્થ કર્યો છે તેના મૂળ પાઠમાં વોછિન અક્ષરો છે તથા રાજ ખારવેલને [illegible] એટલે [illegible] સમાપ્તિ કરવાથી મૌર્યવંશની સમાપ્તિ થયા બાદના સમયે તેની ઘટના કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે માની લેવાથી વોછિનનો અર્થ 'ઉચ્છેદ પામેલ' કરી લેવાય તે સમજી શકાય તેવું છે પરંતુ જ્યારે તો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે રાજા ખારવેલનો સમય તો મૌર્યકાળની પૂર્વેનો છે એટલે જે સમય હજુ ભવિષ્યમાં આવવાનો છે તે સમયે બનનારી હકીકતને 'ઉચ્છેદ પામેલ' તરીકે લેખ ન કરી શકાય તેમ જે વસ્તુ ઉચ્છેદ પામી ગયેલ જ હોય તેને ફરી સંસ્કરણ કરવાનું પ્રયોજન જ ક્યાં રહે છે[1]? હજુ નાશની અણી ઉપર જે હોય તેને બચાવી લેવાનો આશય હોય તેની ભાવના તો સમજી શકાય, તે માટે 'ઉચ્છેદ પામશે, અથવા ઉચ્છેદ પામવાની છે કે તેવો જ અર્થ ઘટાવતા અક્ષરો કોતરાવવાનું આવશ્યક ગણાય. એટલે સમજાય છે કે વોછિન—નાશ થયેલું (destroyed) શબ્દને, ભૂતકાળ કે ભૂતકૃદંત (Past tense કે Past participle) તરીકે વાપરવા ન જોઈએ, વર્તમાન કૃદંતમાં Present Participle વાપરવા તરીકે લેવો, જેનો અર્થ ઇંગ્લીશમાં being destroyed—નાશ પામતું અથવા તો on the verge of being destroyed—અત્યંત નાશ પામવાની અણી ઉપર આવી પહોંચ્યું હતું તેવું થાય. હવે "મૌર્યકાળમાં એવા શબ્દો ? વાપર્યા છે તેનો વિચાર કરીએ. મૂળ પાઠમાં મુરિય શબ્દ છે અને તેની પહેલાં જગ્યા ખાલી હોવાનું જણાય છે. તે ખાલી જગ્યામાં (૧) એક શબ્દ હોય એમ લઈએ, અથવા તો (૨) ત્યાંથી એક પણ અક્ષર [illegible] ન થયો નથી: આ બેમાંથી એકે સ્થિતિએ વિચાર ન કરીએ પરંતુ તે શબ્દો અત્યારે જેમ ઉભા છે તે જ પ્રમાણે અર્થ ઘટાવીએ, તો [illegible] રહે છે કે, [illegible] આપણી છે કે મુરિય! અથવા [illegible] તેવું [illegible] હોય તો છે કે કેમ? તેને માટે બે [illegible] વિકલ્પ સંભવે તેમ છે. (૧) [illegible] હોય—[illegible] પૂર્વે[1] [2] જે [illegible]

(૧ ૧) આ અર્થ [illegible] પર તેમ છે. [illegible] પૃ. [illegible] આ અર્થ [illegible] [illegible] શબ્દોની [illegible] તેરે [illegible].

(૧ ૨) [illegible] (જુઓ પ્રથમ ખં. [illegible] પૃ. [illegible] [illegible] છે) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નો [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] તે [illegible] ૧૬ વર્ષ [illegible] ૮૮ [illegible] છે. તેની [illegible] ૪૦ વર્ષ [illegible] [illegible] છે [illegible] તે [illegible] જે [illegible] પૂર્વે [illegible] [illegible]

નાશ થવો ચાલુ થઈ ગયો છે તેવુ (૨) બીજો વિકલ્પ દુરિય કાલ સૂચની શકાય તેમ છે તેનો અર્થ દુષ્કાળનો સમય એવો થઇ શકે છે એટલે કે જ્ઞાનને ધારણ કરવા યોગ્ય જે સ્મરણ શક્તિ હોય છે તે મનુષ્ય-માથી દુષ્કાળના સમયને લીધે, ધીમેધીમે કમી થવા માંડી હતી એટલે કે તે શક્તિનો અમુક પ્રમાણમા નાશ થવા માંડયો હતો વળી આગળ જતા કાળ વ્યતિત થતા,તેવી શક્તિનો તદ્દન અભાવ થઇ જાય જેથી શ્રુત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ દુરાકષ્ય થઈ જાય, માટે અગા-ઉથી તેનું સંરક્ષણ કરવાનું તેણે મુનાસીબ ધાર્યું હતું અને ખુદ હાથીગુફાના લેખથી આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ કે, તે સમયે —નંદરાજાના સમયથી ખારવેલના સમય સુધીના ૪૫ વર્ષના ગાળામા પણ (જુઓ પૃ ૨૮૮ છઠ્ઠી પંક્તિના ૬ ના ઉકેલનું વર્ણન) બે દુષ્કાળ તો નોધાઈ ચૂકયા છેજ ઉપરાત અણનોંધ્યા રહી ગયા હોય તે વળી જુદા જ (જુઓ ફુટ નોટ નં ૫૬ની હકીકત) તેમ વળી ભદ્રબાહુસ્વામીના એટલે કે ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના—સમયે (મ સં ૧૫૬થી૧૭૦=ઇ મ. પૂ ૩૭૧થી ૩૫૭ સુધીના ૧૪ વર્ષના ગાળામાં) બે મોટા દુષ્કાળ મગધ દેશમા પડયા છે (જુઓ પુ ૨માં તેનું વૃત્તાંત) વળી જૈન શાસ્ત્રોમાં જણાવાયું છે કે ભદ્રબાહુ સ્વામીના કાળ પછી શ્રુતજ્ઞાનની ક્ષતિ ધીમે ધીમે વધતી જશે અને આ પ્રકારની ભવિષ્યવાણી-આગાહી—ઠેઠ શ્રી મહાવીર ભગવાનના સમયથી જણા-વાયેલી ચાલી જ આવે છે એટલે કોઇની અજ્ઞાનમાં તે રહી ગઈ હતી તેવુ તો બનવા યોગ્ય જ નથી તેમજ દુષ્કાળના સમયે પૂરતો ખોરાક ન મળે એટલે શરીર-શક્તિ અને સાથેસાથ શ્રુતજ્ઞાનને હૈયામાં-હૃદયમાં રાખી મૂકવાની—સ્મરણ પટમા ધારી રાખવાની શક્તિ પણ દિવાસાનુદિવસ ક્ષતિ[103] પામતી જાય અને પરિણામે જ્ઞાનનો અમુક ભાગ લુપ્ત થતો જાય તેમ કેટલોય લુપ્ત પણ થઈ ગયો હોય, તે સ્થિતિ સમજી શકાય તેવી છે તેથી જ તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું રાજા ખારવેલે યોગ્ય ધાર્યું છે (૩) ત્રીજો વિકલ્પ (દુત્ત) રિય કાલનો સમજવે, પરંતુ તે બહુ સ્વીકાર્ય થઇ પડે તેમ નથી કેમકે ઘુ શબ્દ ક્યારનો કોતરીજ બતાવાયો છે, જો એકલો 'રિયકાલ'[104] હોત તો આ સૂચના યોગ્ય થઇ પડત અને તેનો અર્થ ' અન્ય કોઇ કાળે ' તેવા આશયવાળો લેવાત (૪) ચોથો વિકલ્પ પુવિય=એટલે પૂર્વને લગતું, જૈનશાસ્ત્રો—સૂત્ર—સિદ્ધાંતના અર્થોને પૂર્વ શબ્દથી ઉલ્લેખાય છે જેથી અત્ર "પુવિય" કહેતાં 'પૂર્વ'નું જ્ઞાન જે આગમ અર્થોમા સમાયલું છે તેનો નાશ થઈ જતો અટકાવવા માટે, તેણે આ પ્રકારનું પગલું ભર્યું હોય

આ મૌર્યકાળ મુરિયકાલ શબ્દ ઉપર એક અન્ય લેખકે[105] સુધારો સૂચવતા, પોતાના વિચાર જણાવ્યા છે તે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય હોઇને અત્ર ઉતારીશુ તથા તે ઉપર અમારા વિચાર પણ જણાવીશુ તેમની

જોઈએ, તે તો ઠેઠ મ સ ૧૭૦ સુધી એટલે મૌર્ય ચદ્રગુપ્તના ગુરુમહારાજ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીના સમય સુધી જળવાઈ રહ્યુ છે તેથી તેમને અંતિમ શ્રુતકેવળી કહેવાય છે (પુ ૨ પૃ ૧૫૨ ટી ન ૭૦)

મતલબ કહેવાની એ છે કે, આ સમયે જોકે શ્રુતજ્ઞાનનો અમુક ગણત્રીએ અભાવ થવા માંડયો હતો જ, છતા ૪૭ વર્ષ તે એવડો મોટો કાળ નથી, કે જેને 'મુરિય'પદ લગાડી શકાય પરંતુ એક શકયતા તરીકે અત્રે તેનો વિચાર તો કરવો જ જોઇએ, તે કારણથી માત્ર અમે તેની સંભવિતતા સૂચવી છે

(૧૦૩) ઉપરમા જુઓ ટી ન. ૫૬ તથા પુ ૧ પ્રથમ પરિચ્છેદ; ઈ સ. પૂ ૫૨૩ બાદ અવસર્પિણીકાળ બેઠો છે. અવસર્પિણીકાળમા દરેક વસ્તુની અવનતિજ થાય છે. તે નિયમાનુસાર, વર્ષાઋતુ કમી થવું, અનિયમિત થવું અને કાળે કરીને અભાવ પણ થાય, દુષ્કાળો પડે, શરીરને ખોરાકી તથા પોષકતત્ત્વો ઓછા મળવાથી, મનુષ્યનાં દેહ, આયુષ્ય, શરીરરચના, સ્મરણશક્તિ તેમજ મનુષ્યને વરેલી કુદરતી અન્ય બક્ષિસોમા કેવી રીતે હણપ આવતી જાય છે તેનું વર્ણન ઉપરના ઠેકાણે સમજાવ્યું છે તે સરખાવો. એટલે રાજા ખારવેલે, જે પગલુ શ્રુતસંરક્ષણ માટે ભર્યું છે તેમા તેનું ડહાપણ તથા ધર્મપ્રેમ જણાઇ આવ્યા વિના રહેશે નહીં.

(૧૦૪) જુઓ નીચેની ટીકા ન. ૧૦૬

(૧૦૫) જ બી ઓ. રી સો. પુ ૪ ૧૯૧૮ પૃ. ૩૬૫. માના વૃત્તાંત ઉપરનો સુધારો ન. ૧૩. પૃ. ૩૬૫

દરખાસ્ત એ છે કે મૂળ પાઠમાં જે પાન તરિયસત છઠ્ઠેમિ ચુકિતમ્ચ ચોઠિય છે અને તેનો અર્થ વિદ્વાનોએ પન સત ચત પાઠ મૌર્યકાલ વ્યચ્છિન્નમ્-પ્રમાણેર વાચના (અર્થથી) મૌર્યકાળે નાશ પામ્યું છે તેનું એવો બેસાર્યો છે તેને ન્યાયે ચતુરિય છઠ્ઠિત કરે છાયા (પુ) રિવરચ[1] '=In the one hundred and sixty fifth year of the time of the Mauryan kings=મૌર્ય રાજાના સમયે ૧૬૫ વર્ષે આ પ્રમાણે તેની રચના થઈ છે. એટલે કે ૧૬૫મા વર્ષે તેમણે મૌર્ય સંવતનું ગણવું છે અને તે સમયે રાજા ખારવેલે ઉપર પ્રમાણે પુસ્તોદ્ધારનું કાર્ય કરી બતાવ્યું છે. પણ હવે જ્યારે રાજા ખારવેલનો સમય મૌર્ય વંશની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાનો મનાય છે તેમજ મૌર્ય સંવત જેવી કોઈ વસ્તુજ હવે બની નથી એ પુરવાર થઈ ગયું છે એટલે તેની ઘટનાઓ ઉતરવાપણું રહેતું નથી. પરંતુ મૂળ પાઠનું વાચન જ તેમણે અન્યથા પ્રકારે સમજ્યું છે તેનો અર્થ અત્ર આપણે વિચારવો રહે છે. આપણી સમજ તે પાઠે એમ છે કે ચતુરિયને ન્યાયે ચતુર્વિધસંઘાર પછી આવતા ઠામ વાચના, એટલે કે ચતુર્વિધસંઘના ચાર વિભાગોએ સ્થાપન કરી ત્યાર પછી મૌર્યકાળમાં ઉચ્છેદ પામતાં, પ્રતર્કિ પ્રત્યાદિનું વર્ણન એટલે કે આ પ્રમાણે કરવાથી શું અર્થ થાય છે તે સમજી લઈએ. કે ચરિત્ર ચોસઠસતનો અર્થ શો કરી છે તેને ન્યાયે ચાર વાચન સ્તોત્રો, મિશ્ર કે રાજા ખારવેલે આ એમની જિન કેવલજ્ઞાનપ્રાપ્ત સમય વર્ષે મતલબ કે મ. સં. ૯૮ માં તેનો રાજ્યાભિષેક છે તે આ તેમણે વર્ષે આ શિલાલેખ બન્યું લેખાયું છે અને તે પછી

સાડા વર્ષે=૯૮+૧૩+૧=૧૧૨ મ. સ. ૧૧૧ વર્ષે દિગંબરાચાર્ય અંગનો ભણવા શ્વેતામ્બરમાં જેમ પૂર્વ કહેવાય છે[1] તે આગમગ્રંથોનો જે કાળ ચાલે છે તેના પુનઃકારની વાત તેમણે કરી છે. આ સમયે પણ છે કેમકે મ. સં. ૧૦૦ માં શ્વેતામ્બર જૈનાચાર્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી જેઓ અંતિમ શ્રુતકેવલી કહેવાય છે તેમનું મરણ થયું છે તથા સંથારા સમાધ દીક્ષા લઈને તેમની સાથે દક્ષિણ હિંદ મહીસુર રાજ્યે શ્રવણબેલગોલાના સ્થાન ઉપર પર્વત ઉપર ધ્યાન ધરતા રહ્યા હતા તે હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે (જુઓ પુ. ૨ માં પૃ. ૧૫ ૧ની હકીકત) આ સમયે શ્રી ભદ્રબાહુના પટ્ટધર સ્થૂલિભદ્રજીએ[1૮] પુસ્તોદ્ધાર કર્યો હતો (જુઓ જૈનોલોજીના અભ્યાસની આવૃત્તિ પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૧) He (Bhadrabahu) being the last, who knew all the Parvas=પૂર્વ જેઓ હતા કે જેમને પૂર્વેનું જ્ઞાન હતું) એટલે તાત્પર્ય એ છે કે મ. સં. ૧૦૦ પછી, શ્રુતજ્ઞાનની વૃદ્ધિ અવરુદ્ધ પ્રમાણમાં થઈ હતી અને થવાની હતી તેં અંતિમ તો શ્રી મહાવીર ભગવંતના વખત તક ઉત્તરોત્તર તેમની પાટે આવતા સર્વ આચાર્યો જ્ઞાનવંત જ રહ્યા હતા એટલે ખારવેલ જેવા મુત્સદ્દી રાજવીએ તે વાત અંધારામાં રહી જાય તે તો બનવા જોગ છે જ નહિ. પરંતુ અતિમત્વ તરીકે જે વસ્તુ આવતીજ છે તેને આપણી હામ તેમ નથી જ પછી કેવળી પામ્યું અને vault & aecna નિયમ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ બનવા કરે તે જેમ કહ્યું. એમ ઉપર રહે છે. એટલે અહીં તોફિનો અર્થ નાશ પામેલું એમ

(૧૬) ઉપરના ચોથે વિભાગ (ઘ) ફિર જુઓ ઉપ સાથે જે અંધ સમજ્યો છે તે અમે માન્યો (ઉપરની ટી. ન ૧).

(૧૭) જુઓ ઉપરની ટી. ૧ નું વિવેચન તથા પૃ ૩૪૪ ઉપર બિના [illegible] નું વર્ણન.

(૧૮) આ પ્રસંગ જે મળી હતી [illegible] [illegible]

પણ હતા, તે પ્રથમ પ્રથમ બન્યો છે. તે સમયે એકાદ પૂર્વ હતી હતી. તે પછી ચઉદપૂર્વ ટીકા [illegible] [illegible] [illegible] તેમનું અર્થ આ થયું છે. તે આ [illegible] કે સ્થૂલિભદ્રના [illegible] રહેલ છે.

આ સ્થૂલિભદ્ર [illegible] [illegible] પ્રથમ [illegible] પૃ. ૩૩૮ ટી. ન ૩૨ તથા પૃ. ૩૩૬.

નહીં, પણ નાશ પામવાની સ્થિતિમાં જે ક્યારનું દાખલ થઈ ચૂક્યું હતું તેવું, એવો અર્થ કરવો, કેમકે જો નાશ થઈજ ચૂક્યો હોય તો પછી તેને સંરક્ષીત રાખવાનો હેતુજ રહેતો નથી

(૬) ચોસટ્ઠિ (ચોસઠ અધ્યાયવાળા) અંગ સપ્તિકનો ચોથો ભાગ ફરીથી તૈયાર કરાવ્યો—મૂળપાઠ चोयठि-अग-सतिक तुरीय છે, અનુવાદકે તેની સંસ્કૃત છાયા चतु' षष्ठिकाङ्ग सतिक तुरीय એવા વાક્યથી કરી છે તેનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે થઇ શકે છે [109] આ વાક્યના બે વિભાગ થાયછે એક, ચોસટ્ઠિ અધ્યાયનો અને બીજો અંગ સપ્તિકનો, તેમાંના પ્રથમની[110] બાબતમાં ડૉ. ફ્લીટ નામના વિદ્વાનનું માનવું એ થાય છે કે And he produces, causes to comeforth (i e revises) the sixty fourth chapter (or other division) of the collection of seven Angas=સાત અંગો (જૈનાગમના અમુક શાસ્ત્રોને આ નામથી ઓળખાવાય છે)ના સમુદાયમાંનું ૬૪ મું પ્રકરણ (અથવા કોઈ વિભાગ) તે બહાર પાડે છે–પ્રગટ કરે છે, એટલે કે અમુક આગમ ગ્રંથનો ૬૪ મો અધ્યાય-સર્ગ જે છે તે એકલો જ ભાગ પ્રગટ કરે છે ત્યારે મિ. જાયસ્વાલજી એવો મત જાહેર કરે છે કે[111] The four fold (for the fourth) Anga-Saptika of 64 sections, lost in the time of the Maurya (king) he restores=૬૪ અધ્યાયનું અંગ સપ્તિક કે જેના ચાર પ્રકારમાંનું એક (?) (ચોથું) મૌર્ય રાજાના સમયે નષ્ટ થયું હતું તે ફરીને લખાવે છે એટલે કે અંગ સપ્તિક નામે ગ્રંથમાં ૬૪ અધ્યાય છે તે ચાર વિભાગમાં ગોઠવાયેલ છે, તે ચાર વિભાગમાંનો ચોથો તેણે ફરીને પ્રગટ કર્યો છે ત્યારે ડૉ. કોનાઉ નામના વિદ્વાન વળી ત્રીજા જ પ્રકારે માનતા જણાય છે તેમનો મત એમ છે કે[112] He restores the sixty-four section Anga, that had become obsolete at the time of the Mauryan king, included in a Saptika=મૌર્ય રાજાના સમયે, ૬૪ અધ્યાય વાળું અંગ (નામનું જૈનશાસ્ત્ર) જે નષ્ટ થયું હતું અને જેનો સપ્તિકમાં સમાવેશ થતો હતો તેનો પુનરૂદ્ધાર કરે છે એટલે પ્રથમના વિદ્વાન ૬૪ મા અધ્યાય એકલાની જ માત્ર વાત કરે છે, બીજા વિદ્વાન ૬૪ અધ્યાયના ચાર ભાગ પાડીને તેમાંના છેલ્લા ભાગની જ વાત કરે છે ત્યારે ત્રીજા વિદ્વાન ૬૪ અધ્યાયવાળા આખા પુસ્તકની વાત કરે છે આ પ્રમાણે ત્રણેના મત ભિન્ન ભિન્ન પડે છે એટલે કોઈ પ્રકારના છેવટ ઉપર આવવું મુશ્કેલ બને છે પરંતુ છેલ્લા વિદ્વાન ડૉ. કોનાઉએ પોતાના મતની ચર્ચા કરતાં એક परिकम्म શબ્દની સૂચના કરી છે તેનો અર્થ The first part of Drishtivad=દૃષ્ટિવાદ (જૈનધર્મના શાસ્ત્રનું નામ છે)નો પ્રથમ ભાગ એમ કરવો રહે, અને તે પ્રમાણે અંગ સપ્તિકની સાથે જોડતાં, દૃષ્ટિવાદને અંગે The Anga consisting of sixty sections=જે અંગસૂત્રમાં ૬૦ સર્ગ-અધ્યાય-પ્રકરણો છે તેવો અર્થ બેસારવો જોઈએ આ સૂચના ઉપાડી લઈને મિ. રામપ્રસાદ ચંદા, તેનો અર્થ એમ સૂચવે છે કે, that only sixty-four were included in the recension restored by Kharvel=ખારવેલે જે આવૃત્તિ ફરીને સ્થાપન કરી તેમાં ૬૪નો જ સમાવેશ થતો હતો આ પ્રમાણે चतुपष्टिक ના ભાવાર્થની ભાંજગડ સમજવી તેવી જ પાછી सतिकवाળા બીજા વિભાગની પણ છે ડૉ. કોનાઉના મત પ્રમાણે सतिक શબ્દનો, પ્રાકૃતમાં सप्तीय અને સંસ્કૃતમાં सतिक જેવો થાય છે એટલે તે अंगसतिक વાળા આખા શબ્દનો અર્થ a treatise com-

(૧૦૯) આ વિષયને લગતી થોડીક ચર્ચા આગળ ઉપર 'દુષ્કાળનો પ્રસંગ અને પુસ્તકોદ્ધારનો સંબંધ'વાળા પારામાં કરી છે તેમજ ઉપરની ટીકા નં. ૫૬ માં જુઓ.

(૧૧૦) જુઓ જ. રૉ. એ. સો. ૧૯૧૦ પૃ. ૮૨૭

(૧૧૧) જુઓ ઇ. હિ. ક્વૉ. પુ. ૫, ૧૯૨૯ પૃ. ૫૮૯

(૧૧૨) જુઓ એક્ટા ઓરીએન્ટેલીઆ પુ. ૧ પૃ. ૧૯ તથા ઇ. હિ. ક્વૉ. પુ. ૫ પૃ. ૧૯૨૯, પૃ. ૫૮૯

prising of seven chapters=જે ગ્રંથમાં સાત પરિચ્છેદો[૧૧૩] આવેલા છે એમ કરેલ છે. જો કે આ અર્થ વાસ્તવિક હોવાનું કરે, છતાં એક બીજો અર્થ પણ વિચાર કરવાનું માગી લે છે. જે વકીલનો અર્થ વકીલ કર્યો છે તેને બદલે વકીલ એટલે ટીકા સહિત એમ અર્થ શા ન કરવો? તેમ કરતાં આખાયે વાક્યનો અર્થ એમ થશે કે ચોસઠ અધ્યાયવાળા અંગશાસ્ત્રોની બાબત ઈતિહાસ અંગ જે લુપ્તપ્રાય થઈ ગયું હતું તેની સહિત આવૃત્તિ રાજા ખારવેલે તૈયાર કરાવી. આ પ્રમાણે કલ્પના કરવાની પણ ટેવ છે. કેમકે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી જે આચાર્ય મહાપુરુષના ગુરુ થતા હતા અને જેમનો શાસનકાળ મ. સં. ૧૫૬ થી ૧૭૦=ઈ. સ. પૂ. ૩૭૧ થી ૩૫૭નો ગણાય છે તેમણે પણ અમુક શાસ્ત્રોને વિનાશમાંથી બચાવવા ચાર પ્રકારની ટીકાઓ (ભાષ્ય, અવચૂરિ, વૃત્તિ અને નિર્યુક્તિ) રચી છે તે પ્રકારે રાજા ખારવેલે પણ સ્વયંસ્ફુરણાથી હોય કે પછી તે વખતના પ્રખર-પ્રભાવશાળી કોઈ જૈનાચાર્યની પ્રેરણાથી હોય, પરંતુ તેમણે તે લુપ્તપ્રાય થવાના કે થતા શાસ્ત્રના તે ભાગને, શાસ્ત્રની રચના પ્રમાણે ચોસઠ હોય એમ દેખાય છે એટલે ૪ અનુયોગોને fourfold=ચાર પ્રકારે એવો જે અર્થ બેસાડ્યો છે તે આખી ઉપરની સમજાને સમર્થન આપે છે. વળી વકીલની પાછળ તુરિય શબ્દ જોડેલ છે તેનો અર્થ ચોથો પ્રકાર છે તે વિચારતાં ઉપરમાં જે ચાર પ્રકારની ટીકાઓનાં નામો આપ્યાં છે તેમાંથી છેલ્લી નિર્યુક્તિના નામે જે ઓળખાય છે તેજ તેમણે ખાસ રચાવી હોય એમ સમજાય છે. મતલબ આખીએ પંક્તિનો સાર એ થયો કે જે ઈતિહાસ પૂર્વે, દુકાળના સમયને લઈ (તેની ભયંકરતા પ્રમાણે) વિચ્છિન્ન થઈ ગયું હતું તેની ચાર ટીકાઓની પૈકી નિર્યુક્તિ ગ્રંથરૂપ રાજા ખારવેલે નવી—ફરીથી તૈયાર કરાવી નાખી.

(ચ) ભિક્ષુરાજે ધર્મરાજે કલ્યાણો દેખતાં, સાંભળતાં અને અનુભવતાં—આખી મૂળ પંક્તિ ખેમરાજા સ વઢરાજા સ ભિખુરાજા ધમરાજા— એવા શબ્દો છે. મતલબ કે, જેમ ખેમરાજ (ક્ષેમરાજ) અને વઢરાજ (વૃદ્ધિરાજ)ને જુદા જુદા પાડે એવો સ શબ્દ મૂક્યો છે તેમ ભિખુરાજ (ભિક્ષુરાજ) અને ધમરાજ (ધર્મરાજ) તે બન્ને જો જુદી વ્યક્તિઓનાં હોત તો તે સમજાય સ શબ્દ મૂક્યો હોત પણ તેમ કર્યું નથી એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે બન્ને એક જ વ્યક્તિનાં નામ છે. અને જ્યારે રાજા ખારવેલે ધર્મ-જૈનધર્મનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં મોટાં સત્કાર્યો કરી બતાવ્યાં છે ત્યારે તેનું નામ ધર્મરાજ પણ બરાબર બંધબેસતું આવે છે એમ આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે રાજા ખારવેલને, ભિક્ષુરાજ અને ધર્મરાજનાં નામોથી પણ ઓળખવામાં આવતો હતો—કલ્યાણો દેખતાં, સાંભળતાં અને અનુભવતાં એટલેનો અર્થ એ છે કે શિલાલેખની ઉપર પ્રમાણે જે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યાં અથવા તેણે કરી બતાવેલાં ધર્મકાર્યો છે તે સર્વ લોકોમાં કલ્યાણ કરનારાં જ છે એવું તેણે દેખતાં—નજરે જોયું છે સાંભળતાં—પરાપૂર્વથી તેનું સાંભળતો આવ્યો છે તથા અનુભવતાં—તેને સ્વાનુભવમાં સત્ય પણ લાગ્યું છે. આમાં કહેવાનો મતલબ એ છે કે તેણે જે ધર્મકાર્યો કર્યાં છે તે જાત દેખાદેખીથી કે કોઈના કહેવા માત્રથી જ કર્યાં છે એમ નથી, પરંતુ પોતાને જાતિ અનુભવથી તે સર્વ કાર્યની તથાપ્રકારની વાસ્તવિકતા પણ સમજાઈ છે અને તેથી જ તેણે તે કર્યાં છે. આ પ્રમાણેની પ્રસિદ્ધિ કરવામાં તેના મનમાં નીચે વર્ણવ્યાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે અંતરમાં આત્મસંતોષ પણ થયો હશે કે કેમ તે એક નગણ્ય બાબત થઈ નથી પરંતુ આખાય કાળે જૈન સાહિત્યમાં વારંવાર એક ઉક્તિ બોલાતી સંભળાય છે કે કરણ, કરાવણ અને અનુમોદન, એટલે શાસ્ત્રમાં ફળ નીપજાવે ત્રણેય અંગ પોતે કરવું, બીજા પાસે કરાવવું તેમજ કોઈ બીજો કરતો હોય તેની અનુમોદના કરવી (સારું

(૧૧૩) જૈનશાસ્ત્રમાં જેને 'અંગ'ના નામથી ઓળખ- વામાં આવે છે તેની સંખ્યા અગિયારની છે. ને તેમાંથી બારમું અંગ જે હોય તો તેમનો ગણ ગણાતું અલગ

છે એમ ભાવના રાખવી) તે ત્રણે સ્થિતિનું એક સરખું જ ફળ-લાભ છે એમ સમજવુ, તે ઉક્તિનો ભાવાર્થ તેના આ શબ્દો-દેખતા, સાભળતા અને અનુભવતાં-ની સાથે તુલના કરવા માટે રજુ કર્યો છે

(૧૭) સત્તરમી પંક્તિ—બધા પથોનો આદર કરનાર, બધા (પ્રકારના) મંદિરોની મરામત કરાવનાર —પ્રવૃત્ત ચક્રવાળા રાજર્ષિવંશ વિનિ સૃત રાજા ખારવેલ—

(જ) આ બધા પથોનો આદર કરનાર—મૂળપાઠ सवपासड–पूजको છે પાખડનો અર્થ વર્તમાન કાળે જેમ ઢોંગના રૂપમા કરાય છે તેમ તે વખતે વપરાતો નહોતો[૧૧૪] પાષડ એટલે સ્વમાનિત ધર્મથી અન્ય મત, એવા સામાન્ય અર્થમાં જ તે વપરાતો દેખાય છે, આ અર્થ તેના પોતાના જ શબ્દોથી સિદ્ધ કરી આપ્યો છે તેણે પોતે પાખંડ-પૂજક તરીકે પોતાને લેખાવ્યો છે વિચારો કે જો ઢોગ-દભ કે તેવો આશય તેમા રહ્યો હોત, તો પોતાને માટે પાછો પૂજક શબ્દ કદી તે સાથે જોડત ખરો ? એટલે સિદ્ધ થાય છે કે, અન્ય ધર્મ એવો સામાન્ય અર્થ જ તેણે કર્યો છે વળી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પણ ખડકલેખોમાં તે જ મુદ્દામાં વાપર્યો છે આ શબ્દથી પોતે એક રાજા તરીકે અન્ય ધર્મ વિશે કેવો મત ધરાવે છે તે જાહેર કરે છે એટલું-જ નહીં, પરતુ પોતાના વચનને, પ્રસંગ પડતાં કાર્યમાં મૂકવાની તત્પરતા પણ તેણે સેવી છે, એમ જણાવવા પોતાને બધા પ્રકારના મદિરોની મરામત કરાવનાર તરીકે પણ લેખવ્યો છે મતલબ કે, એક રાજા પોતે એક ધર્મ પાળતો હોય અને પોતાની પ્રજા અન્ય ધર્મ પાળતી હોય તો તે બાબત તેણે મનમાં જરા પણ લાવવુ નહીં એટલે કે કેવળ નિરપેક્ષાવૃત્તિ-ઉદાસીન વૃત્તિ માત્ર ધારણ કરવી-સહિષ્ણુતા દાખવવી એમ નહીં, પરંતુ જરૂર પડે તો તેમા હમદર્દી બતાવી, પોતે તેમા રાજી છે એ બતાવવા પ્રજાનાં ધર્મસ્થાનો જ્યા મરામત માગે ત્યાં રાજધર્મ લેખી તેની મરામત પણ કરાવી દેવી જોઇએ એવી પોતાની રાજનીતિ હતી એમ તેણે સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધુ છે

(ઝ) પ્રવૃત્તચક્રવાળા રાજર્ષિવશ વિનિ સૃત-આ બધા શબ્દોની સમજૂતિ ઉપરમાં ૧૪ મી પક્તિનું વિવેચન કરતાં તથા લેખના પ્રચલિત અર્થ ઉતારતાં (જુઓ પૃ ૨૭૮,૭૯ તથા ટીકાઓ) જણાવી ગયા છીએ એટલે વિશેષ વિવેચનની હવે અપેક્ષા રહેતી નથી

અહીં આખા લેખની સમજૂતિ પૂરી થાય છે તેમાં જ્યાં બન્યું ત્યા શબ્દાન્વય આપી અને વાક્યના ભાવાર્થ સમજાવી, પ્રચલિત માન્યતાથી ક્યાં ક્યા અમારો મત જુદો પડે છે તે સર્વ ખાસ દલીલપૂર્વક અને સકારણ બતાવી આપ્યુ છે તે બેમાંથી કયો માર્ગ વધારે બંધબેસતો ગણાય તે વાચકવર્ગે જોવુ રહે છે

---

(૧૧૪) જેમ પાખડ સારા રૂપમા વપરાતો અને હાલ અનિષ્ટ રૂપમા વપરાય છે તેમ તે સમયે અનિષ્ટ ગણાતા હોય છતા અત્યારે ઇષ્ટ ગણાતા હોય તેવા પણ શબ્દો મળી આવે છે તેના દૃષ્ટાંતમા 'દેવાણુપ્રિય' શબ્દ કહી શકાશે

આ દેવાનાપ્રિય શબ્દ, પ્રિયદર્શિનના ખડકલેખમા અનેક વખત દર્શન દે છે, તેમ જૈન સાહિત્યમા પણ અનેક વખત વપરાતો દેખાયો છે સર્વ ઠેકાણે તેનો અર્થ ઇષ્ટ રૂપમાં જ થયો છે પરતુ સસ્કૃત શબ્દકોષમાં કે બૌદ્ધ સાહિત્યોમાં તે શબ્દ, મૂર્ખના ભાવાર્થમા વપરાતો હોવાનું સૂચન હોય એવું-સમજાય છે પાખડના અર્થમાટે પુ ૨ પૃ ૩૩૫ ટી ન ૪૯ જુઓ.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

રાજા ખારવેલ (ચાલુ)

હાથીગુંફાના લેખની ચર્ચા

ટૂંકસાર—રાજા ખારવેલે કરાવેલ પુસ્તકોદ્ધાર સાથેની જણાવી આપેલ કુમારની સંસ્તુતિ—

મહાવિજય અને અર્હત્ શબ્દ ઉપર કરેલ વિવેચન—મહાવિજયપ્રાસાદના સ્થાન બાબત બતાવેલ વધારો—

બે કલિંગજિનમૂર્તિ માટે, મગધપતિ અને કલિંગપતિ વચ્ચે થયું યુદ્ધ પેઢીથી ખાસ-જરાબર ચાલી આવતી હતી તેનું સામાન્ય દૃષ્ટિએ પ્રથમ જણાવેલ મહાત્મ્ય—તે મૂર્તિ વિશે તટસ્થ વિદ્વાનોના તેમજ સાંપ્રદાયિક વિવેચકોનાં મતભેદો ટાંકીને, હવે કરેલા કેટલીક પ્રમાણો—દરેકે દરેક મુદ્દા ઉપર ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ લઈને કરેલ પર્યાલોચના તથા તે સમસ્તની મૂલવણી—ને અમેલ મૂલવણીમાંથી નિશ્ચય થતા સાબિત કરેલ ઉપાય—તેમાંથી ઉદ્ભવતાં પરિણામો—તથા તેવાં પરિણામ સાથે અન્ય પ્રયોગોની ઘટનાનો મેળ બેસે છે કે કેમ તેની વીગત બાકી તપાસ—

સાત તીર્થધામો વિશેની આપેલી સમજૂતિ (જૈન અને હિંદુઓની દૃષ્ટિએ)—મૂર્તિ વિશેના આપેલ મતભેદ ઉપર પ્રબોધન બતાવવા કરેલ વિનતિ—ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર વિશે કરેલી કેટલીક ચર્ચા—મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજા વિશેના સમયની સમજ—

રાજા ખારવેલનું નામ સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાં કેમ દૃષ્ટિએ નથી પડતું તે સંબંધી દોરેલાં અનુમાનો—

હાથીગુફાના લેખનું પંક્તિવાર વિવરણ કરતા, પંક્તિ ૧૬મા જણાવી ગયા છીએ કે વોછિન્નનો અર્થ, નાશ થઈ ગયેલ destroyed ન કરતા, જેનો નાશ થવો ચાલુ થઈ ગયો છે=which is being destroyed એવા રૂપમા કરવાનો છે તેના ટેકામાં

દુષ્કાળનો પ્રસંગ અને પુસ્તકોદ્ધાર-નો સંબંધ

એમ પણ જણાવ્યુ હતું કે, જો વસ્તુનો નાશ જ થઈ ગયો છે તો પછી તેનું રક્ષણ કરવુ તે કથન જ બેહુદુ ગણાય તેમ છે વળી જ્યારે રાજા ખારવેલનો સમય મૌર્યકાળની પૂર્વે હોવાનું પુરવાર થઈ ચૂકયુ છે, ત્યારે તેના સમય બાદ જ—મૌર્યકાળે લુપ્ત થવાનુ જે સરજાયુ છે તેને માટે તે વોછિન્નનો પ્રયોગ કરી શકે? કે ભવિષ્યકાળ સૂચક विनश्यति અથવા તો તેને મળતો પ્રાકૃત શબ્દ વાપરે? ઉપરાંત मुरिय काले ને બદલે मुरिय फाले વધારે ઉચિત ગણાય તેમ છે જો મૌર્ય કહેવાનો હેતુ હોત તો मुरियને સ્થાને मौर्य શબ્દ વાપરવો ઠીક ગણાત

જો કે અત્ર આલેખવાની હકીકત કેટલેક દરજ્જે જૈનધર્મને અંગે છે પરતુ તેમા ઐતિહાસિક તત્ત્વ સમાયલુ છે તેથી તેને જણાવવી પડે છે પુ ૨ પૃ ૩૧ની ટી નં ૧૨૬માં શ્રી મહાવીરની પટ્ટાવલી આપી છે તે ઉપરથી જણાશે કે તેમની બીજી ગાદીએ શ્રી જબુ થયા છે અને તેમને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ૨૦માં થતાં તેમની ગાદીએ તેમના શિષ્ય આવ્યા છે પરતુ તે જ્ઞાનીદશામા ૪૪ વર્ષ[1] રહીને મ સં ૬૪માં મોક્ષને પામ્યા છે અને ત્યારથી કૈવલ્ય જ્ઞાનનો તથા તે સાથે અન્ય કેટલીક આવશ્યક પરિસ્થિતિમો વિચ્છેદ થયો મનાય છે એટલે કે તે સમય બાદ આ અવસર્પિણી કાળમાં કોઈને તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાની જ નથી એમ જૈનશાસ્ત્રનું કથન છે, તે માટે તેમને અંતિમ કેવળી કહેવાય છે તે સિવાય એક બીજી સ્થિતિના કેવળી પણ કહેવાય છે તેમનું બિરૂદ 'શ્રુતકેવળી' છે તેઓને જ્ઞાન પરત્વે તો કેવળી જેટલું જ્ઞાન હોવાનું ગણાય છે, પરતુ બીજી કેટલીક આવશ્યક સ્થિતિનો તેમનામાં અભાવ હોવાથી કેવળ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તેમને થઈ શકતી નથી આ પ્રમાણે કેવળી અને શ્રુતકેવળીનો તફાવત છે[2] આવા શ્રુત-કેવળીમા શ્રી ભદ્રબાહુ છેવટના થયા ગણાય છે, જે ચદ્રગુપ્ત સમ્રાટના ગુરુ હતા તેમજ, મહાનદ ઉર્ફે નવમા નદના એક મહાઅમાત્ય શકડાળના જ્યેષ્ઠ પુત્ર તથા બીજા એક મહાઅમાત્ય શ્રિયકજીના વડીલ બધુ સ્થૂલભદ્રજીના પણ તે ગુરુ થતા હતા આ અંતિમ શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુનો દીક્ષા સમય મ સં ૧૩૯ અને સ્વર્ગગમન મ સં ૧૭૦માં ગણાય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે મ સં ૬૪ થી ૧૭૦ સુધીના ૧૦૬ વર્ષના ગાળામાં શ્રુત જ્ઞાન—જ્ઞાનરૂપે તો સચવાઈ રહ્યું હતું જ પરતુ જેમ સમય આગળ વધ્યે જતો હતો, અને વારવાર દુષ્કાળ પડયે જતા હતા, તેમ મનુષ્યની શક્તિઓ પણ ક્ષીણ થતી જતી હતી એટલે જ્ઞાન અત્યાર સુધી જે અનૈંદ્રિય[3] હતું તે ધીમે ધીમે ઐંદ્રિય બન્યે જતું હતું વળી સ્મૃતિની[4] શક્તિ અનૈંદ્રિય ગણાય છે એટલે કે આ સમય સુધી સ્મૃતિપટમાં જ્ઞાન રહી શકતું હતું પણ હવે તેનો ક્ષય થવા માડયો હતો તેમ બીજી સ્થિતિ એ હતી કે અંતિમ શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુને

(૧) કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ એટલે તે જીવને સસારનું બંધન છૂટી જવાનુ છે એટલુ નક્કી થયું જ ગણાય, જ્યારે ગાદી ઉપર રહીને ચતુર્વિધ સઘની દોરવણી કરવી તે સસારિક કાર્યમા ગણાય છે માટે જેવુ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય કે તે જીવે ગાદી ઉપરથી ઉતરી જવુ જ રહે પછી કેવળી અવસ્થામા ભલે ગમે તેટલો કાળ જીવત રહે એટલે ગાદી શ્રી જબુને મ સ ૨૦મા ગાદી ઉપરથી ઉતરી જવુ પડયુ છે ને તે સ્થાને તેમના પટ્ટધર આવ્યા છે. જો કે તે બાદ પોતે ૪૪ વર્ષ પર્યંત જીવત રહ્યા છે

(૨) વળી જુઓ પુ ૨ પૃ ૧૫૧ તથા તેની ટીકા.

(૩) સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર=એમ શરીરની પાચ ઇંદ્રિયો છે તેનાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે ઐંદ્રિય કહેવાય અને ઇંદ્રિય સિવાય જેની પ્રાપ્તિ કરાય તે અનૈંદ્રિય કેવળજ્ઞાન તે અનૈંદ્રિયની કક્ષામા આવે છે આ સમય પછી તેનો ધીમે ધીમે લોપ થવા માડયા હતો એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે,

(૪) સરખાવો નીચેની ટીકા નં. ૭,

આર્ય સહિત સર્વે પૂર્વ અને અંગનું જ્ઞાન હતું જ્યારે તેમના શિષ્ય સ્થૂલભદ્રને[5] ત્યાગ પૂર્વનું અર્થ સહિત અને ચૌદનું અર્થ વિનાનું જ્ઞાન હતું. આ પ્રમાણે મ. સં. ૧૪૭થી શરૂ થતા તેમને શાસનની રાજ્યસ્થાની જવાબદારી આવી પડી હતી. તેમાં શ્રી આર્યસુહસ્ત પ્રથમ ગણાય થયો કે જેથી તે સર્વ ઉપાડી લીધું હતું. આ સર્વ તેની ૬૮+૧૪૫ [illegible] ૫. ૧૧૨માં ૫. ૫. ૩૧૪માં જરા જોઈ શકાશે.

જેમ ઉપરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનની ક્ષતિ થયે જતી હતી, તેમ પૃ. ૨૯૦ ટી. નં. ૫૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે વર્ષાઋતુનું અનિશ્ચિતપણું પણ વારંવાર દેખાવ આપે જતું હતું પરિણામે દુકાળ પણ ઉપરા-ઉપરી પડયે જતા હતા. જેમ રાજા નંદ અને ભદ્રબાહુના સમયે દુકાળ પડવાની હકીકત નોંધાઈ ગઈ છે તેમ બે વખત ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયે પણ પડયા હતા.[૧] પ્રથમ જ્યારે પડ્યો ત્યારે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી નેપાળમાં વિચરતા હતા અને સ્થૂલિભદ્ર પાટલિપુત્રમાં હતા. દુકાળની જાહેરાતને લીધે સ્થૂલભદ્રને જ્ઞાનની ત્રુટિ રહેવા પામી હતી તે પૂર્ણ કરવા[૬] શ્રી સંઘની આજ્ઞાથી તેઓ પોતાના [illegible] સાથે નેપાળમાં જઈને પૂરી કરી આવ્યા હતા. તેવામાં પાછા બીજો દુકાળ પડવાના ભણકારા વાગવા લાગ્યા. તે સમયે ભદ્રબાહુસ્વામી તો દક્ષિણ હિંદમાં ગયા હોવાથી પરિવાર સાથે બીજી જગ્યાએ ગયા હતા; પરંતુ હોવાથી એમ જે અનિશ્ચિતતા જણાય છે તેમ નથીને, ઉત્તર હિંદ–મગધમાં જ કે આર્યસ્થૂલભદ્ર સ્થિર રહી ગયા હતા, તેઓએ તે દ્વિતીય દુકાળ પૂરો થયો, એટલે જ્ઞાન સમ્બન્ધી રહ્યું હતું તેને લગતી વાચનાનો પ્રબંધ શ્રી ઉપરોક્ત સ્થૂલિભદ્રના નેતૃત્વ નીચે સઘળા સાધુઓની સભા મેળવી હતી. એને પાટલિપુત્રની વાચના તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ મળી છે. આ બધું વર્ણન કરવાની મતલબ એ છે કે, ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં વર્તતી જે પરિસ્થિતિ છે તેને વિશેષ જ્ઞાન ઐતિહાસિક પુરાવાથી સમર્થન મળે છે અને આપણું [illegible] બનાવો આપણા પૂર્વજોના [illegible] કરે છે. આ પ્રમાણે રાજા ખારવેલે જે [illegible] માને છે તે સમજને દુકાળના [illegible] કહી શકાય.

મહારાજા ખારવેલે પોતે કોતરાવેલ શિલાલેખની પંક્તિ ૯ અને ૧૦ માં "રાજ્યભિષેક [illegible]" અને "અર્હંત" આ બે શબ્દો પ્રિયદર્શિન અને વાપર્યા છે તથા "અશોક" અર્હંત શબ્દ ઉપર થાય તું. કેમ તેમાં વાપર્યો છે તેનો પ્રમાણ એમ પણ [illegible] છે. આ શબ્દો ખાસ વિશેષ ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે.

આપણે હવે સુપરિચિત થઈ ગયા છીએ કે પૂર્વ સમયે રાજાઓ, પોતાના નામની [illegible] ઓળખાવવા માટે જે બિરુદ ધારણ કરતા નહીં [illegible] હતી તેમની ઐતિહાસિક ઓળખ [illegible] ઇતિહાસકારોને [illegible] મુશ્કેલીમાં ઉતરવું પડે છે. જ્યાં જણાય કે કેવળ જ છે કે જ્યારે તેમનાં [illegible] મહત્ત્વનું કાર્ય તેઓ કરતા, ત્યારે [illegible] જ ન મૂકી પોતાના નામનો ઉલ્લેખ [illegible] કરી

---

(૫) આ સ્થૂલિભદ્રને યાદ રહેલ હતી તેમાંથી ચૌદ પૂર્વ હતાં. તેમાં જે છેલ્લાં ચાર હતાં તેમને અર્થ વગર મૂળ પાઠ રૂપમાં હતું. તે માટે જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૩૧૨ ટી. નં. ૧૩ પુ. ૨. [illegible]

(૬) જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૧૧૯. ટી. ૨૧; પુ. ૨. પૃ. ૧ ૧. ટી. નં. ૧૪૮ તથા મગધનું વર્ણન.

(૭) જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૧૭૦ ટીમ નં. ૨૨. પુ. ૨. પૃ. ૧૫ થી ૧૮.

(૮) પુ. ૨ ના ટિકા પ્રકરણમાં આ [illegible] [illegible] ગયું જણાવે છે કે જુઓ. તેમ જણાવેલ છે કે [illegible] [illegible] નામ, વગેરે કે [illegible] [illegible] તેમજ પ્રિયદર્શિન તેમના શિલાલેખો [illegible] [illegible] કરી જણાવી શક્યા છે. તથા આ જ [illegible] [illegible] મેળવી આપી છે. એવે પ્રતિમતિ તેમ થઈ, તેમજ [illegible] પ્રોફેસરો પણ [illegible] [illegible] તેમનાથી આપી પણ [illegible] [illegible] હતી.

વાળતા તેમાં યે જ્યાંસુધી બનતું, ત્યાંસુધી તો પોતાના નામને બદલે કાંઇક સાંકેતિક ચિન્હનો[૯] ઉપયોગ કરીને પતાવી દેતા હતા. રાજા ખારવેલે પણ ઉપરના સિદ્ધાંતનું અનુકરણ કર્યું હોય એમ તેના લેખની ભાષા ઉપરથી જોઈ શકાય છે તે પોતે એકાંતરે એકાંતરે–એટલે કે એક વર્ષ મૂકીને બીજે વર્ષે–આવા લોકહિતનાં કાર્યો તો કર્યે જતો જ હતો, છતાં આ બે પંક્તિમાં જેવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે તેવો બીજી જગ્યાએ કર્યો નથી જ એટલે સમજાય છે કે આ કાર્યો તેને પોતાને કદાચ અતિ મહત્ત્વના તેમજ ભવિષ્યની પ્રજાને વિશેષ ઉપકારક નીવડવાનું લાગ્યું હશે

આટલું પ્રસ્તાવિક વિવેચન કરી હવે આપણે આગળ વધીશું રાજા ખારવેલ પોતે કલિંગપતિ હતો તેથી તેણે મહાવિજયપ્રાસાદ બંધાવ્યાનું તથા આડત્રીસ લાખ દ્રવ્ય તેમા ખરચાયાનું જે લખ્યું છે તે આ કલિંગ દેશને અથવા તો હાથીગુફાના સ્થાનને આશ્રયીને જ હોવું જોઈએ એમ સર્વ વિદ્વાનોનું માનવું થાય છે જ્યારે તે લેખમા વપરાયેલી ઇબારત ઉપરથી આ પ્રાસાદને લગતી હકીકત કલિંગ સિવાયની અન્ય ભૂમિને અંગે લખાયલી હોય એમ અમારું માનવું થાય છે કેમકે (૧) સામાન્ય નિયમ હમેશા એ ગણાય છે કે, જો કોઈ રાજા પોતે મેળવેલ વિજયનું અથવા તો લોક હિતના કરેલ અન્ય કાર્યનું વિવેચન કરવા માંડે અને તે પોતાના જ મુલકમા કોતરાવવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો હોય તો, તે લખાણમાં આ, આ, આવાં, કે આવા પ્રકારનાં ઈ ઈ અંગુલિ નિર્દેશ કરતાં (demonstrative forms of places or *things*) સ્પષ્ટતાસૂચક શબ્દો[૧૦] વાપરે છે, પરતુ જો કોતરાયલા લેખનું સ્થાન અને તેમાં આળેખેલ હકીકતનું સ્થાન, એમ બન્ને ભિન્ન હોય, તો તે જગ્યા માટે કે તે કાર્ય માટે, અંગુલિનિર્દેશ કરતા (Demonstrative words=this very spot or that very deed) શબ્દો વાપરતા નથી માત્ર મોઘમ જ શબ્દ વાપરીને જણાવે છે કે અમુક સમયે અમુક કાર્ય કર્યું હતું અત્ર આપણે જોઈએ છીએ કે રાજા ખારવેલે તો સમય, સ્થાન કે બનાવ, કોઈનો પણ સંબંધ રાખ્યા વિના સર્વે બનાવો એક જ સ્થાનમાં અને એક જ લેખમા વર્ણવી દીધા છે એટલે, તેમાં આલેખેલી સર્વે હકીકત એકલા કલિંગને જ લાગુ પડતી હતી એમ માનવાનું નથી બલ્કે કલિંગને ઉદ્દેશીને જે સ્પષ્ટ વક્તવ્ય કરાયું હોય, તેજ માત્ર કલિંગ પરત્વેનું છે અને બાકીનું સર્વે જે કાંઈ લખાયું છે તે અન્ય પ્રદેશને અંગે છે એમ સમજી લેવું જોઈએ આ નિયમ પ્રમાણે વિચારતા નં ૯ અને ૧૦ મી પંક્તિમાં દર્શાવેલ પ્રાસાદનિર્માણ અને તેમાં ખર્ચેલ દ્રવ્યવાળી હકીકત કલિંગ દેશ (નહીં કે કલિંગ રાજ્ય) સિવાય અન્ય ભૂમિને લગતી હોવાનું નક્કી થાય છે એટલે વિચાર કરવો રહે છે કે તે કયો પ્રદેશ હશે? લેખની હકીકત તો સર્વે દક્ષિણ હિંદને લગતી છે હવે તેણે જે જે દેશો દક્ષિણ હિંદમાં જીતી લીધા છે તેમાં પલ્લવ, પાંડયા, અને મદુરાના નામો તો સ્પષ્ટ જણાવી જ દીધા છે, એટલે તે વર્જીને પછી જે ભૂમિ બાકી રહી તે સમજાવવા પૂરતો તેનો મનસૂબો હશે એમ પુરવાર થાય છે અને તેવી ભૂમિ તો માત્ર ચોલા રાજ્યની જ રહી જાય છે એમ ભૂગોળ શીખવાડે છે અથવા જેને આપણે આ પુસ્તકના વર્ણન કરવાના સમયે ધનકટક–બેનકટક–બેન્નાકટકના રાજ્ય[૧૧] તરીકે ઓળખાવ્યું છે તે ભૂમિ જ તે હોવી જોઇએ એમ આ ઉપરથી સમજાય

---

(૯) પ્રિયદર્શિનનું સાંકેતિક ચિન્હ હાથી છે ખારવેલે પણ હાથીગુફાના લેખમા આદિ અને અંતમા પોતાનું ચિહ્ન વાપર્યું લાગે છે (શું તે બરાબર જણાતુ નથી) જુઓ જૈ સા. સં. પુ ૩, પૃ. ૩૮૨ ટી નં ૧૮).

(૧૦) એટલે કે Words denoting that particular space or deed=તે અમુક સ્થાન અથવા તો કાર્યનો ઉલ્લેખ કરીને શબ્દો વાપરે છે; જેમકે, તલસૂયાની સાથે તેની પૂર્વે રાજધાની વિશેષણ જોડ્યું છે, એમ બતાવવાને કે આ પ્રદેશની રાજધાની જે તલસૂયામા હતી તેમા નહેર લાવવામા આવી નહીં તો મોઘમમાજ રાજધાની શબ્દ શું ન લખી શકત! પણ સ્પષ્ટીકરણ જે કરી બતાવ્યુ છે તે ખાસ પ્રસંગ હોઇને તેની ચોખવટ કરવા માટે જ દેખાય છે

(૧૧) આ ધનકટકની હદ, રાજધાની ઈત્યાદિ હકીકત માટે જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૧ ... રૂ ૨૯૨નું વર્ણન.

છે તથા મહાવિજય નામનો પ્રાસાદ મંદિર, જૈન કે ધર્મસ્થાન જે કહેવું હોય તે કહો તે પણ ત્યાં જ તેણે સાધી આપ્યો ઉતાવળ ભક્ષે બંધાવ્યું હતું એમ આપણી માન્યતા સાર નીકળે છે.

ખારવેલના આ ઠરાવ ઉપરથી આપણે તાગ મેળવ્યા પછી, બીજી કેટલીક હકીકત મેળવવી બાકી રહે છે. તે માટે ધનકટક કૈહેનો પ્રતિહાસ તપાસવો જોઈએ જે તેમાંથી કાંઈ લાભ થાય છે કે કેમ! રાજા શ્રેણિક મહારાજાનું નિર્વાણનું સ્થાન બનતાં જણાયાનું છે કે તે પોતે ઈ. સ પૂ ૫૮ માં મગધપતિ થયો, તે પૂર્વેથી અહીં ઘણું ઘર્ષ તેને બેનાતટ નગરે આવવું પડ્યાં હતાં. તે સમયે જઈને ગોપાળસ્વામી એક નવું નગર વસાવવાનો પ્રસંગ બનેલો છે. તેમ જણાયાનું છે કે આ જમાનાના સાધનો પૂર્ણ પૂર્ણાતી આપવાને શું રાજાનો ગોપાચાર પણ સહાય નહોતો. એથી એક સામાન્ય વેપારી જેવા ગણાતા ગોપાળ નામના શ્રેષ્ઠિની બજારમાં હરઘાનધ ઘેનપુરી જે પડી હતી તે વડે તેનું પણ ચલાવાયું હતું. આ વસ્તુ અત્યારે બીતસ્થાનો આશ્રય એટલું જણાવવા પૂરતો જ છે કે, તે સમયે બેનાતટ નગર અતિ વિપુલ પ્રમાણમાં સમૃદ્ધિ ધરાવતું, અનેક દેશના સાહસિક અને માલુ ગોરે લઈને પ્રાપ્ત કરનારા આપારીઓની અવરજવરવાળું તથા ધનાઢ્ય વણિકોથી વસેલું શહેર હતું. તેમ મોટું નગર હોઈને, તેનો વિસ્તાર પણ મોટા પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ એ તો દેખીતું છે અને એમ પણ માનવું રહે છે કે, મગધની રાજધાનીવાળા રાજગૃહી અને પાટલિપુત્ર[11] નગરોને પણ આપ વખતમાં પાછી ર

તેનું તે પીસવું આર હોવું જોઈએ. આ બેનાતટ નગરની સ્થિતિ, જે ઈ. સ. પૂ. ૫૮ માં હતી તે જ આ રાજા ખારવેલના સમયે ઈ. સ. પૂ. ૪૨૧ માં પણ હતી. કારણ કિંચિત્ ન્યૂન થઈ હોય—કુશ મગધપતિ ઉદાયનું સ્થાન, ને કે તેમ બનવા પામ્યું નથી અને એમ કહો કે [illegible] સમયે એટલે ઈ. સ. પૂની બીજી સદીના અંત સુધી અને તેથી પણ કેટલાં વર્ષો પછી સુધી આપ, તેની અને ત્યારથી પૂર્ણ પૂર્ણ પ્રમાણમાં [illegible] હતી એમ દેખાય છે કેમકે આંધ્રપતિ રાજા પુલુમાવી[12] જે શિલાલેખો કોતરાવેલા મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી તે હકીકત સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ તે સમય બાદ ક્યારે તેનો નાશ થયો હશે તે વિષય અત્યારના પ્રસંગને સ્પર્શ કરતો ન હોવાથી આપણે તેની ચર્ચામાં ઉતરવા જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે હાથીગુંફાના શિલાલેખ એટલે, ઉપર જણાવેલા ઐતિહાસિક પુરાવાથી હવે પુરવાર થયું ગણાય છે કે રાજા ખારવેલે બેનાતટના પ્રદેશમાં સાધી આપેલી ઉતાવળ આપીને મહાવિજય નામનું અર્હદ્ ધર્મ પ્રચિત્, મોટો એક જૈનપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો એ આપણું આ સ્થિતિ છે. બીજી વાત હવે તપાસવી બાકી એમ જણાતી રહી છે કે બેનાતટના પ્રદેશમાં આવેલી—અને ધરણીકોટ જ્યાં હાલ આવી રહ્યું છે તે સ્થાનમાંથી મોટો એક ધર્મસ્તૂપ[12] મળી આવ્યો છે. તે બિલકુલ જ નહિ પણ તે સ્થાન ઉપર આવેલું તેની આસપાસ, કાંઈ મોટું શહેર[13] અસ્તિત્વમાં હશે તેવું જણાઈ એમ ચોક્કસ સ્થિતિ હાલ છે. બીજી બાજુ

---

(૧૧) જે સમયની આપણે વાત ચાલી રહી છે (ઈ. સ. પૂ. ૫૮થી ૪૨૧ સુધી પણ વર્ષની વાત) તે સમયે પાટલિપુત્રની સ્થાપના પણ નહોતી થઈ (તેની સ્થાપના ઈ. સ. પૂ. ૪૪૪માં થઈ છે. જુઓ પુ. ૧ [illegible] ઉદાયનું વર્ણન) પરંતુ રાજ ખારવેલનો સમય તો ઈ. સ. પૂ. ૪૩ થી ૩ [illegible] છે તે સમયે પાટલિપુત્રની નહેર તથી નિર્માણ થઈ ચૂકી હતી પરંતુ તેથી સામાન્ય સમજાવવા પ્રયત્ન કીધો છે.

(૧૨) જુઓ આ. રિ. સ. ઇ. પુ. ૧ પૃ. —The Inscriptions we have of Pulumavi and Yagna-sree from Amravati—આ અમરાવતીમાંથી પુલુમાવી અને યજ્ઞશ્રીના શિલાલેખો આપણને મળી આવ્યા છે.

આ પુલુમાવી અને યજ્ઞશ્રીના સમય માટે જુઓ પુ. ૪. આ પ્રદેશમાં ન હતી આવી વસ્તુની હકીકત ટાંકી બતાવી છે (પુલુમાવીનો સમય ઇ. સ. પૂ. [illegible] છે અને યજ્ઞશ્રીનો ૨૮ થી ૧ / છે).

(૧૩) આ. સ. સ ઇ પુ ૧ (ન્યુ ઈમ્પીરીયલ સીરીઝ નં ૧) પૃ. ૧૩ [illegible] પુ. ૧. પૃ. ૧૧૨

૩૦-૧૨-૩૯ના પત્રિપત્રથી મદ્રાસ સરકારના શોધખોળ ખાતાએ[૧૫] ઈ સ ૧૯૩૦મા જાહેર કર્યું છે કે, ગતુર જીલ્લામાં બેઝવાડા શહેર નજીકથી એક મોટો મઠ મળી આવ્યો છે વળી કૃષ્ણા નદીના આ પ્રાંતોનું તથા તેને લગતા અન્ય પ્રદેશોનું સંશોધન કરીને જે ગ્રંથો બહાર[૧૬] પડી ચૂક્યા છે તેમા આવેલ હકીકતનું એકીકરણ કરીશુ તો માલૂમ થાય છે કે કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળનો (કૃષ્ણાના ડેલ્ટાવાળો) આ સર્વે પ્રદેશ મહા ગૌરવવંતો પ્રતિભાસપન્ન તથા સમૃદ્ધિ-શાળી હોવો જોઈએ તે પ્રદેશના પાટનગરને માત્ર ૩½ માઈલના વિસ્તારનું ગણી, ધનકટક અને અમરાવતી જેવા સ્થાન ઉપર તેને આવેલું ગણવું કે બેઝવાડા અને ગંતુરની આસપાસની જગ્યામાં પદર વીસ માઈલનો વિસ્તાર રોકી પથરાઈ ગયલું લેખવુ, અથવા તો તેને એક મોટું નગર કલ્પી, ઉપરનાં સર્વે સ્થળોને તે નગરના એકેક પરા તરીકે લેખવું (જેમ મુંબઈ અને તેના પરાંનો વિસ્તાર કેટલાયે માઈલ સુધી લબાયેલો ગણાય છે તેમ), તે તો, જેને જેમ સૂઝે તેમ અનુમાન બાંધી લ્યે, પરતુ એકંદરે એટલી વસ્તુસ્થિતિ તો જળવાઈજ રહે છે કે, આખો બેન્નાતટનો પ્રદેશ તે સમયે સમસ્ત દક્ષિણ ભારતવર્ષમાં એક અનોખું-જ સ્થાન ભોગવી રહ્યો હતો

આટલી સ્થિતિ સ્પષ્ટ કર્યા પછી જે અમરાવતી સ્તૂપ તરીકે ઓળખાવાયો છે તેમાં આવેલી કેટલીક હકીકત તરફ આપણે ધ્યાન ખેંચીશુ આ અમરાવતીના સ્તૂપનું વર્ણન કરતા તેના સંશોધક કર્નલ મેકેનઝી સાહેબ લખે છે કે[૧૭] In the inscriptions, this building is called the Mahachaitya or the Great Chaitya= શિલાલેખમાં કોતરાયેલુ છે કે આ મકાનને "મહાચૈત્ય" કહેવાતું હતું વળી તેજ ગ્રંથમા પૃ ૧૦૪ ઉપર પ્લેઈટ નં ૩૯માં વર્ણન કરતાં કરતા જણાવાયું છે કે, શિલાલેખમાં અર્હત્ શબ્દ લખેલ છે તેમ રાજા ખારવેલે 'મહાવિજય' નામે એક પ્રાસાદ આર્હત્ ધર્મની પ્રણાલિકાની સિદ્ધિ અર્થે સાડી આડત્રીસ લાખ દ્રવ્ય ખર્ચીને બનાવ્યાનું પોતાના શિલાલેખમા જણાવ્યું છે આ પ્રમાણના બન્ને ઠેકાણે શિલાલેખના જ શબ્દો છે તેનું એકીકરણ કરીશુ તો તુરત કલ્પના કરી લેવાય છે, કે તે બને હકીકત એકજ સ્થાન પરત્વેના કાર્યને અંગે વપરાયલી હોવી જોઈએ એક ઠેકાણે મહાવિજય કહ્યો છે બીજામા માત્ર મહાચૈત્ય કહ્યો છે બીજી બાજુ તે અમરાવતી સ્તૂપનાં દશ્યો, કારીગિરિ, શિલ્પકળાના સુરેખ ચિત્રો તથા તેના સ્થાપત્યને આપણે જ્યારે નિહાળીએ છીએ તથા તેના મૂલ્ય વિશે કાંઈક આંક મુકવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે રાજા ખારવેલે સાડી આડત્રીસ લાખ દ્રવ્ય ખર્ચ્યાનું જે જણાવ્યું છે તેની યથાર્થતા જણાઈ આવે છે આ પ્રકારની બધી પરિસ્થિતિમા, તે અમરાવતીના સ્તૂપને રાજા ખારવેલની કૃતિ તરીકે જો આપણે સ્વીકારીએ તેમજ તેને તેના જૈન ધર્મના દ્યોતક તરીકે લેખીએ, તો કાંઈ અન્યાય કર્યો કહેવાશે નહિ વળી આ સ્તૂપના સંશોધક મેકનઝી સાહેબના મંતવ્ય પ્રગટ થયા બાદ તે વિશેનો સામાન્ય મત કેવો ફરી ગયો છે તે નીચેના શબ્દોમાં તેના પ્રકાશકે વ્યક્ત કર્યો છે તેમણે પ્રથમ તો જણાવ્યુ છે કે[૧૮] Long after Col Mackenzie's time, that it was first surmised that the Amravati Stupa was a Buddhist document= અમરાવતી સ્તૂપ બૌદ્ધ ધર્મનું દ્યોતક છે એવુ અનુમાન (તો) કર્નલ મેકેનઝીના પછી લાંબા કાળે પ્રથમ વખતે જ બહાર પડ્યું હતું પરતુ તે બાબતમાં મેકેનઝી સાહેબનો કેવો મત હતો તથા પોતે તેમના મતને કેટલે દરજ્જે વધાવી લ્યે છે તે જણાવતા

(૧૫) પ્રા. ભારત પુ ૧ પૃ ૬૫ ટી ન ૫૩

(૧૬) જુઓ આ. સ રી ઇ પુ ૧૫ (તેમા ગુંટીવાડ અને કૃષ્ણા જીલ્લાના અન્ય શહેરોનું સશોધન બાબતનું વર્ણન જેમાના બે ચિત્રો આપણે ભારત પુ ૧ પૃ ૧૫૩ આકૃતિ ન ૨૦ અને ૨૧ તરીકે રજુ કર્યા છે)

(૧૭) જુઓ આ સ સ ઇ પુ. ૧ (ન્યુ ઇમ્પીરીઅલ સીરીઝ પુ ૬) ૧૮૮૨ (મુદ્રિત ૧૮૮૭) પૃ ૨૩

(૧૮) જુઓ ઉપરનું પુસ્તક પૃ. ૩.

લખે છે કે His own belief that it might be Jain was credible=તેમના (ડૉક્ટર બૅનરજીના) મતે, તે (સ્તૂપ)ને જૈનધર્મનો હોવાનું (માનતા હતા) તે વિશ્વસનીય છે એટલે તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ એમ છે કે ડૉક્ટર બૅનરજીનો પ્રથમ મત તે અમરાવતી સ્તૂપને જૈનધર્મનો ગણવા માટે પ્રતિ હતો, તે મત તેમના પછી ઘણા વખત બાદ ફરી ગયો છે અને હવે તેને બૌદ્ધધર્મનો ગણાવે છે પરંતુ પ્રથમ મત એટલે તે જૈનધર્મનું પ્રતીક હોવાનો બૅનરજી સાહેબ વાળો મત—વધારે પ્રમાણિક દેખાય છે. આખી બાબતનો સાર, તે સ્તૂપ જૈનધર્મનો હોવા સંભવ છે. પરંતુ વિદ્વાનો એમ માની બેઠા છે તેમ બૌદ્ધધર્મનો નથી.

આ સંબંધી બીજો પણ પ્રશ્ન હવે ચાર વિચારવો રહે છે. તે આ સ્તૂપની ઉપર શિલ્પો છે વિદ્વાનો તેને ઈ. સ. ની બીજી કે ત્રીજી સદીનો હોવાનું માને છે જ્યારે આપણે તેને રાજા ખારવેલના સમયનો એટલે ઈ. સ. પૂ. ની ચોથી સદીનો ઠરાવીએ છીએ. બે મત વિચ્ચેનું અંતર લગભગ પાંચસો વર્ષનું થઈ જાય છે. આ બે વસ્તુનો મેળ શી રીતે ખાય તેમ છે તે આપણે ઉપ્પરવરીએ તેના કર્તા મહાશય "અમરાવતી સ્તૂપ"ના લેખક મહાશયના પોતાના શબ્દો જ ટાંકી બતાવીશું: જેથી વાચકવર્ગને પોતાની કલ્પનાશક્તિને પણ બેચી જઈને વધારે સમય સુધી વિચારના વમળમાં તણાતા રહેવું નહીં પડે. તે શબ્દો આ પ્રમાણે[૧૯] છે "There is so much of Greek rather than Bactrian art in the architectural details of the Amravati tope that the first inference is, that it must be nearer to the Christian Era—With the revised date of the inscriptions, the date of the rail in the latter part of the second century. The stupa itself is much older as is shown by the sculpture and the inscriptions, especially one in the Mauryan character recording the gift of a pillar by the General Mudo Kontala=અમરાવતી રેલના સ્થાપત્યમાં ગ્રીક શિલ્પની અસર જોતાં, તેમાં બેકટ્રિયન કરતાં ગ્રીક અસરની અધિકતાને લીધે, પ્રથમ અનુમાન તો એમ બાંધવું પડે છે કે, ક્રાઈસ્ટ (ઈસુ) એવું અનુમાન બાંધવું પડે છે કે તેનો સમય ઈ. સ. ની સદીની પાસે આવે છે જ્યારે તેના ઉપર ઉપરના શિલાલેખોની સુધારેલ તારીખો જોતાં તેનો સમય ઈ. સ. ની બીજી સદીના ઉત્તર ભાગમાં તે બનાવવામાં આવ્યો હશે (ધ્યાન રાખવું કે અહીં રેલના શિલાલેખનો સમય વાત કરી છે નહીં કે સ્તૂપના પોતાના સમયની કે તેના ઉપરના કોઈ શિલાલેખની—તે તો હવે આવે છે) જ્યારે સ્તૂપ પણ પ્રાચીન સમયનો દેખાય છે, જેથી તેના ઉપરની શિલ્પકળાઈ રહ્યો અને શિલાલેખો ? કોતરાયાં છે તે ઉપરથી તેની પ્રતીતિ થાય છે તેમાંયે ખાસ કરીને મુડકુન્તલ નામના સેનાપતિએ દાન આપીને મૌર્યકાળમાં વપરાતી ભાષામાં લેખ કોતરાવ્યો છે તેથી—એટલે આ ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે સ્તૂપના સમયમાં પ્રકૃતિ જે ભાષા છે તે મૌર્ય સામ્રાજ્યનો વખત હતો તથા તે રચનો આ સ્તૂપ તો ક્યારનો ઊભો પણ થઈ ગયો હશે એમ પણ બને જ છે કે જે સ્તૂપ બનાવી કોઈ પણ મૌર્ય સમયે (ઈ. સ. પૂ. ૩૨૨ થી ૨૩૪ સુધી) કરાવ્યા જાણ્યું હોય, તે સ્તૂપ પોતે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૨ની પૂર્વે જ ઊભો કરાયો હોવો જોઈએ એમ સ્વીકારવું પડે[૨]. આપણે પણ તેનો સમય રાજા ખારવેલના રાજ્યના સમયનો (ઈ. સ. પૂ. ૪૩ થી ૩૪૫)

(૧૯) જુઓ અમરાવતી પુસ્તક પૃ. ૧૨.

(૨) ભારતીય લિપિ આ લખાણ બનાવેલી કદાચ ની છાપી કે કુશાનિયન અને આંધ્રભૃત્યવંશી પણ છે

૧ ૨૧૧ સુધીની ૧ ટીકા ઘણી પૃ. ૩૦૩ ટી. ન. ૨૫ની ૧૧૫૨ તથા આ બાબતે તેની ઘ ખા ૧૧ ની નોંધ.

જણાવીએ છીએ અથવા વધારે ચોક્કસ તારીખ તેના નિર્માણ માટે દર્શાવવી હોય તો, તેના રાજ્યાભિષેક બાદ નવમા વર્ષે ચણાવ્યાનું તે જણાવે છે એટલે તેનો સમય ઈ સ પૂ ૪૨૧–૨૦ નો ગણવો રહે છે

પુ ૧ પૃ ૧૭૪ મા મહારાજ કરકંડુના વૃત્તાંતમાં સાબિત કરી ગયા છીએ કે તે પોતે પાર્શ્વનાથ ભગવાનનો અનુયાયી હોવાથી, આત્મ કલ્યાણ માટે તેણે મંદિર બંધાવી તેમાં અલૌકિક અને ચમત્કારવાળી એક પ્રતિમા પધરાવી હતી તે પ્રતિમા આગળની ભરાવેલી હતી કે તેણે જ તૈયાર કરાવી હતી તે હકીકત સાબિત કરવી બાકી રાખી હતી તેમ આવી નજીવી અને જડ પ્રતિમા માટે શા સારૂ બે મોટા સમ્રાટો જીવ સટોસટ લડી રહ્યા હતા તેનો કાંઈક આછો ખ્યાલ ત્યાં આપી, વિશેષ સમાચાર ખારવેલના વૃત્તાંતે આપવાનું જણાવ્યું હતું તેમજ ઉપરના દ્વિતીય અને તૃતીય પરિચ્છેદે (પંક્તિ ૧૨માં કલિંગજીનમૂર્તિના વર્ણનમા) કહી ગયા છીએ કે, જૈનધર્મીઓનું સમેતશિખર નામનું એક પવિત્ર તીર્થ આ પ્રદેશમાં આવેલ હોઈ તથા તે ઉપર વીસ જેટલા તીર્થંકરો નિર્વાણ પામેલ હોવાથી તેના ખ્યાતિ અને ગૌરવ તેમને મન ઘણાં હતા વળી ઉપરોક્ત વીસ તીર્થંકરોમાંના સૌથી છેલ્લા પાર્શ્વનાથ, ત્યાં મોક્ષે ગયેલ હોવાથી તેનું નામ પાર્શ્વનાથ પહાડ પણ પડી ગયુ છે તથા તે મૂર્તિને કલિંગમા પધરાવનાર તેમજ તેના મૂળસ્થાપક કરકંડુ મહારાજ પોતે ત્રિકાળજ્ઞાની હોવાથી તેનાં પ્રતિભા તથા ગૌરવ તેમની જાણમાં હતા (જુઓ પૃ ૩૦૨–૩) આટલી હકીકત લખાઈ ગઇ છે હવે વિશેષ માટે આગળ વધીએ

તે મૂર્તિનુ મહાત્મ્ય

જેમ મગધપતિ નંદને તથા કલિંગપતિ કરકંડુ મહારાજને, ક્ષેમરાજને અને ખારવેલને આ સ્થાનની અને મૂર્તિની કિંમત હૃદયમાં ઉતરી ગઈ હતી, તેમ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને તથા તે સમયના કલિંગપતિ રાજા શાતકરણીને પણ તથાપ્રકારે જ ઉતરી ગઈ હતી એમ તુરત સમજી શકાય છે કારણ કે તે માટે જ તે બંને ભૂપતિઓ[૨૧] પોતાના ધર્મની તે ભૂમિ ઉપરનું પ્રભુત્વ મેળવવા જબરદસ્ત સંગ્રામ ખેલી રહ્યા હતા, જેની માહિતી આપણને પ્રિયદર્શિનના ખડકલેખથી મળી રહે છે વળી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પોતાના જીવનમા જે અનેક સગ્રામો ખેલ્યા હતા તેમાં કલિંગભૂમિ ઉપરનો સૌથી દારૂણ અને ભયંકર તથા છેલ્લામાં છેલ્લો જ હતો, તે પણ તેણે પોતે જ કોતરેલ હકીકતથી સમજાય છે આ ઉપરથી પણ તે બન્ને જૈનધર્મી રાજાઓના હૃદયમાં તે તીર્થ પ્રત્યે તથા તેની મૂર્તિ વિશે કેવાં ભક્તિ અને માન વસી રહ્યા હતા તેનું માપ કાઢી શકાય છે[૨૨]

આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર થતા જૈનધર્માનુયાયી રાજાઓ જ્યારે આ સ્થળ અને પ્રતિમા વિશે આટલા બધા ઓવારણા લઈ ને સ્વજીવને પણ કુરબાન કરી દેતા હતા ત્યારે તેમાં કાંઈક વિશેષપણે તારતમ્ય સમાયલું હશે એમ તો દેખાય છેજ। નહીં તો શુ પૂર્વેના રાજાઓ એવા મૂર્ખા હતા કે એક મૂર્તિ જેવી અજીવ વસ્તુ માટે મોટી લડાઈઓ લડવા નીકળે તો નીકળે, પણ અહિંસા જે પોતાના ધર્મનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત કહેવાય, તેને એક કોરાણે મૂકીને

(૨૧) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન તો જૈન હતો એ હકીકત તેના જીવનચરિત્રે સાબિત કરી દેવાઇ છે તેમ આ શાતકરણી રાજાઓનો મોટો ભાગ પણ જૈનમતાનુયાયી હતો તે આપણે પુ ૫ મા તેમના વૃત્તાંતે સાબિત કરવાના છીએ (તે ત્યા જુઓ) માટે અહીં કલિંગ પ્રદેશનુ યુદ્ધ લડનાર બંને રાજવીઓ જૈન ધર્મી હતા એમ લખવુ પડયું છે

(૨૨) હવે સમજાશે કે કલિંગનું યુદ્ધ, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને જે ખેડયું છે તથા ત્યા ધૌલી–જાગૌડાના લેખો ઉભા કરાવ્યા છે તેનું કારણ ભૂમિવિજયનુ નથી પણ તે તીર્થધામ પ્રત્યેના હકની સ્થાપનાનુ છે

તેનું હૃદય જે કંપી ઉઠયું હતું તેના કારણ તરીકે, મનુષ્ય સંહાર જે સંખ્યામા વળી ગયો હતો તે પણ એક હતું ઉપરાંત જે ધર્મના નામે લડાઇ લડાય, તેજ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ લડાઇની નીતિ દોરવવી પડે, તેથી પણ તેનું હૃદય હચમચી

વાળો કોઈના ઝઘડોનો સંહાર નથી અને તેની સૈદ્ધાન્તિક અસાર પણ ન કરે! એટલું જ નહીં, પરંતુ ઉલટ તેઓ ઇતર મૈત્રીના ભાવ જેમ લાગે તે ગામે અતિ મહત્ત્વનું[૨૩] મહત્ત્વ હોય, અથવા આત્મજ્ઞાનમાં રહે કે ઋષિઓ મહ છતી આવ્યા હોય, તેવા ઠીકાણેથી મિત્રતાથી જાહેર કરી, તેની પણ વાત્સલ્યપ્રિયતાથી જળવાઈ રહે માટે હિતાર્થેન[૨૪] જેવા અગાઉ અને અનેક ભાગીદારો તેને અર્પિત કરાવે! આ સર્વ વિવેચનથી સમજી શકાશે કે જૈન ધર્મીઓને આ પર્વતની માલિકી રહ્યા કે તીર્થયાત્રા જે એમ તે જેવા ખાસ અને પ્રાણપ્રિય બન્યાના છાપ.

હવે જે એક અન્ય મુદ્દા ઉપર વાચકને લઈ જવા ધારીએ છીએ તે એ કે આ પુસ્તકના લેખ બહાર જેવો જેમની રીતે જણાશે, પરંતુ આ વિષય સાથે સંબિધિત બનાવની એક ઢબ એવી છે સંભવ હોઈ જેમ છે કે જો તે બાબત ઉપરથી પ્રકાશ આપવી પણ કામ ન આપવામાં આવે, તો ભારતીય ઇતિહાસમાં સમાવેશ અને અધ્યાત્મ પરમાર્થનું એક અત્યધિક સ્વી અનુ એવાએ સાથે હિમત પણ છે કે આમ રજુ કરવાથી કદાચ, જે વાચક સમુદાય શાંત ચિત્તથી અને નિષ્પક્ષપાતપણે વિચારી જોશે, તો તેઓને પણ અનેક-અનેકપણે સ્વી જેવું જ્ઞાન- આપવાથી પણ લાગશે. આવું અમૂલ્ય તરીકે જણાશે, જે હકીકત વાચક સમક્ષ ધરવી રહે છે તે બરાબર સમજ લાભ થાય, તેને લખેલો પ્રસ્તાવ, પ્રથમ આપવો આવશ્યક લાગે છે. તે એને પ્રમાણે ટૂંકમાં જણાવ્યો છે.

આ સ્થળમાં જગન્નાથપુરી નામે મશહૂર હિન્દુઓનું એક મહાપ્રભાવિક તીર્થસ્થાન આવેલું છે. તે તીર્થનો મહિમા એટલો બધો પ્રસરિત થયેલો છે કે વર્ષ દરમ્યાન સારાયે ભારત વર્ષમાંથી આવેલા લોક સમૂહ, અતિ મોટા પ્રમાણમાં ત્યાં નિરંતર જાય છે, તે વાત જાણીતી છે. તે સમયે કોઈપણ પ્રકારની જાતિઓમાં કોઈ પણ પ્રકારે વ્યક્તિને પ્રવેશ એક ભાન ધારણ કરી શકતો નથી. એટલું જ નહીં પરંતુ, ત્યાંની ધાર્મિક સંસ્થા તરફથી એવા પ્રબંધનો કે આહાર ત્યાં આપવામાં આવે છે તે સર્વે કામળીઓ હરિજન વગેરે લોકો સાથે બેસીને જમે છે, તથા પોતાને મુક્તિ-પાવન થયેલ સમજે છે. આ તીર્થ ઉપર અંદર કરતાં એક વિશેષતા[૨૫] જણાવું છું કે જ્યાં ભિક્ષુકો ભેદ રાખ્યા વગર આવે છે, ત્યાં સર્વેનું દ્વાર છે. આ વિશિષ્ટ હાર એ છે[૨૬] કે ત્યાં હિંદુ ધર્મ અને હિન્દુ-અહિંસિંધુ મતાવલંબીઓ પરસ્પરમાં ઉદાર રીતે વિચારી સ્વી ધર્મોની એકરૂપતાનો ભાવ પણ આ સ્થળે સાથે જેમના તેમ કાયમ ઉભા રહેલ છે. તે આ પ્રમાણે, આ જગન્નાથનો પુરાતન અને ઐતિહાસિક ઇતિહાસ આપવો, તેની ઉત્પત્તિ વિષે આપણે ...

(૨૩) પ્રચલિત છે કે વિશ્વવિદિત આ સ્થાનને ઉદ્દેશ કરી હતી જેમાંથી તેમ, જ્યારે અન્ય સ્થાનો ભાગ લેવાની વિશાળી જ ભાવેલી છે, (જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૩૧૪)

(૨૪) સમાન વિતર્ક-ને પોતે પણ તેમ આ દેહપૂર્વક સ્થિર થયેલું છે (જેની રીતે અન્ય તીર્થ જેની સિદ્ધિ પૂર્ણ સ્થાનમાં સ્થાન હતા પણ ભાવ હૈયા રાખવા છે એ ત્યાં એક પણ ઘટતું તેને વાણી પણ નથી) વળી આવેલો ઉપદેશોનો જૈન શિષ્યસમાજ ઉપર દેવ તો સર્વધર્મની પ્રતિષ્ઠા થઈ જ શકે (જુઓ આગળ ઉપર)

(૨૫) હુંમણાંની પ્રથા ઘણા વર્ષોથી ચાલતી આવતી પ્રાચીન જમાની ઇ. સ. ૧૯૧૩ની સાલ લગી ભાગોળે "જગન્નાથની પૂર્તિ અને સ્થાપત્ય ઇતિહાસ" નામે પુસ્તકમાં લેખ પ્રગટ થયો જ્યાં જગન્નાથ પ્રભુ નામથી ઓળખાતી ઉપરાંત જૈન વિશેષ તથા વિષ્ણુ તરીકે ધર્મ માનીને સ્વીકાર્યું તે તથા પ્રમાણ તરીકે જણાવેલ છે તેમજ તે પુસ્તકમાં પૃ. ૧ ૧૦૪ જે લખ્યું છે તેવા આ લખ્યો છે. (વધુ વાંચો ટીકા નીચે)

(૨૬) મગધ પુસ્તક પુ. ૧ પૃ. (આ સર્વ ઉદાર પ્રસંગ પૈકી પહેલા કે તેથી લખ્યું હતું, પરંતુ હવે એવી મુક્તિ મેળવવાને ઉપાય આવ્યો છે જ્યારે જૈન ધર્મ નિષેધ પામ્યો છે તે પછી વિચાર કરીએ, આ સ્થાને હીર વસ્તાર તેમના નામ લઈ મનુષ્ય અન્ય ટોળા નથી.)

(૨૭) વિષ્ણુનાથે જેને ઐતિહાસિક પ્રદેશથી લઈ તે આ સ્થાનનું આ સ્થાપ આપ્યું તથા અવલોકન કરવા સમજ પડશે.

આપે છે અને છેવટે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતા જણાવે છે કે[૨૮] "આ પ્રમાણે પૌરાણિક સિદ્ધાતના (નહીં કે પૌરાણિક ગ્રંથોના) અનુયાયી જનોનું કહેવુ છે કે માળવાના રાજાએ[૨૯] બંધાવેલા એ ભવ્ય મંદિરનો (મતલબકે જગન્નાથજીનું મૂળ મદિર જે હતું તેનો) પણ નાશ થઈ ગયો હતો, પણ ઈ સ ની સત્તરમી સદીના પ્રારભમાં જગન્નાથજીનું જે મંદિર અસ્તિત્વ ધરાવતું હતુ અને આજે પણ પોતાના ઉન્નત શિખરોથી પૂર્ણ અભિમાન ધરાવતું જે મંદિર જોવામા આવે છે તે મંદિર ઘણું જ પાછળથી એટલે બહુધા ઈ સ ૧૧૯૮મા રાજા અનંગ ભીમદેવ તરફથી બંધાવવામાં આવ્યુ હતું" પ્રથમ મંદિર અને તેમાની મૂર્તિઓ વિશે આપણે જેવી ચમત્કારિક કથા વાચી આવ્યા છીએ તેવીજ અનેક પ્રકારની ચમત્કારિક આખ્યાયિકાઓ એ મંદિર અને તેમાંની મૂર્તિઓ વિશે[૩૦] સાંભળવામા આવે છે આ સર્વે અવતરણો-ને સમુચ્ચય ગ્રહણ કરતાં નીચેનો સાર તારવી શકાય છે, જેમ કે (૧) હાલનું જે વિશ્વમંદિર છે તે ઇ સ ૧૧૯૮ મા બનાવાયુ છે, (૨) તેની પહેલાનું જે મંદિર હતું તે માલવપતિએ બંધાવ્યું હતું અને તેનો નાશ થઈ ગયો હતો (કાળે કરીને નાશ થયો હતો કે કોઇ રાજમત્તાના જોરજુલમથી નાશ થયો હતો તે જણાવાયુ નથી) અને (૩) મંદિર તથા મૂર્ત્તિઓ વિશેની જે આખ્યાયિકાઓ વર્તમાનકાળે સાભળવામા આવે છે તેવી જ ચમત્કારિક, પરતુ કાંઈક ભિન્ન સ્વરૂપમાં, પ્રાચીન-કાળની આખ્યાયિકાઓ હોવા સભવ છે

તેજ વિવેચક વળી આગળ જતા લખે છે કે[૩૧] "એની (રાજધાનીની) પશ્ચિમે[૩૨] પુષ્પગિરિ નામક એક પર્વત હતો અને તે પર્વતમાં એક સ્તૂપ તથા એક વિહારનું અસ્તિત્વ હતું એ પર્વત તે વર્તમાનકાળના ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ[૩૩] નામક પર્વતો જ હોવા જોઈએ.[૩૪] એ પર્વતોમાં

(૨૮) મજકુર પુસ્તક પૃ ૧૦૮

(૨૯) માળવાના કયા રાજાએ તે દર્શાવ્યું નથી પરતુ હવે પછી આલેખાતા વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે કે, યયાતિકેશરી નામે જે રાજા થયો છે તેની પૂર્વેના કોઇ માલવપતિએ તે મદિર બંધાવ્યું હતું એમ કહેવાનો આશય છે

(૩૦) એટલે કે, વિદ્યમાન મદિરની સ્થાપના વિશે જે આખ્યાયિકાઓ ચાલી રહી છે તે ભલે દંતકથારૂપે લાગતી હશે પરંતુ તેનો પ્રભાવ તો ચમત્કારિકજ લેખાય છે એમ કહેવાનો આશય છે

(૩૧) મજકુર પુસ્તક પૃ ૧૧૦

(૩૨) આ બધા સ્થાનના દિશાસ્થાનની હકીકત માટે નીચેની ટીકા ન ૩૩ જુઓ.

(૩૩) પૃ ૧મા રાજગૃહીના સ્થાન વિશે જે વર્ણન આપ્યું છે તે જુઓ તેની આસપાસ જે પંચપહાડ (ઉદયગિરિ, ખંડગિરિ, વૈભારગિરિ આદિ) આવેલા હતા તેની પર્વતમાળા લંબાતી લંબાતી ઠેઠ કલિંગ દેશમા જઈ હવી તેજ ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ આ પર્વતો છે

[ટીપ્પણ-લેખક મહાશયનું આ વર્ણન પ્રાચીન સમયનું છે આપણે હાથીગુંફાનું જે વર્ણન કરી રહ્યા છીએ તે પણ પ્રાચીન સમયનું છે ભલે બન્નેના સમયમા ઘણો ફેર છે છતા બન્ને વર્ણન કેવાં મળતા આવી જાય છે તે જુઓ તેમના લખવા પ્રમાણે તે દેશની રાજધાનીની પશ્ચિમે પુષ્પગિરિ પર્વત હતો અને આ પર્વતમા ગુફામંદિર તથા સ્તૂપ હતો જ્યારે આપણે પણ તેમજ કહીએ છીએ કે, ચિલ્કા સરોવર પાસે કલિંગની રાજધાની હતી તેની પશ્ચિમે એક પર્વત છે કે જેની તળેટીએ ધૌલી જાગૌડાનો ખડકલેખ છે તથા તે પર્વતમા આ હાથીગુંફા છે (જેને ગુફામંદિર પણ કહેવાય છે કેમકે તે પર્વતમા જે અનેક ગુફાઓ અને મંદિરો છે તેમાનુ આ એક ગુફામંદિર કહેવાય છે). વળી આ પુષ્પગિરિને વર્તમાન કાળના ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ-માનો એક માને છે આપણે પણ તે પ્રમાણેજ કહીએ છીએ જુઓ ઉપરની લીટીઓ. મતલબ કે સર્વેનું કથન એકજ પ્રકારનુ અને સર્વ હકીકતે મળતુંજ છે એટલે તે નિશંક છે એમ કહેવું પડશે]

(૩૪) લેખકે હોવા જોઇએ શબ્દ વાપર્યો છે આપણે પણ ટી ન ૩૩મા આપણો અભિપ્રાય દર્શાવતા જણાવ્યું છે કે, તે નિશંક છે એમ કહેવું પડશે (જુઓ ટી. ન. ૩૩ના અતિમ શબ્દો).

બૌદ્ધોનાં[35] અનેક[36] ગુફાઓ અને લેખો મળી આવ્યા છે એની પૂર્વ દિશાએ પાસ માર્ગ ઉપર ભુવનેશ્વર નામક[37] અનેક દેવાલયવાળું એક સ્થાન છે તથી આગળ[38] લખેલ છે કે "એવો એક ઐતિહાસિક મત કેટલાક તરફથી કરવામાં આવે છે કે જગન્નાથનું મંદિર તે બૌદ્ધધર્મનો એક સ્તૂપ[39] છે અને તેમાંની મૂર્તિઓ પણ બૌદ્ધ ધર્મના એક અમુક તત્ત્વનું જ દર્શન[40] કરાવે છે તેના સમર્થનમાં એક દાખલો ગ્રંથિત છે. "આ દાખલા વર્ણવતાં તેનો સમય તેમણે ઈ. સ. ૩ ની આસપાસ હોવાનું જણાવ્યું છે. તથા તે ઉપરાંત હાલના મંદિરનું વર્ણન કરતાં[41] તેઓ જણાવે છે કે " એ મંદિરનો ચારો મનુષ્યના આકારનો ૧૫૨ ફીટ ઊંચો ૧૪૪ ફીટ પહોળો [illegible] ઓનબીજના રક્ષણ માટે ૨૨ ફીટ ઉંચાઈની પથ્થરોની એક દીવાલ બાંધી છે. તે દીવાલના આગળ અનેક દેવાલયો બાંધેલ છે જે તે ભિન્ન ભિન્ન દેવોને[42] અર્પણ કરેલ છે જેમાં મોટું અને સર્વથી ઉન્નત મંદિર શ્રી જગન્નાથ [illegible] આવ્યું છે. એના શિખર ઉપર [illegible] વિષ્ણુની ઉંચાઈ ૧૯૨ ફીટ છે. કાળના અનંત આઘાતથી તેનો રંગ કાળો પડી ગયેલો છે. એ વિષ્ણુનું ચક્ર, ધ્વજ[43] [illegible] ભાગથી સુશોભિત છે. મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનું સિંહદ્વાર છે તે સિંહદ્વારના નામથી[44] એમ

(૩૫) [illegible] બૌદ્ધ ધર્મ [illegible] વિદ્વાનોએ [illegible] છે [illegible] કે તેમ તે [illegible] બૌદ્ધ ધર્મના [illegible] સુધી [illegible] છે તે [illegible] વિદ્વાનો [illegible] છે.

(૩૬) અનેક [illegible] છે ([illegible]).

(૩૭) આ [illegible] ભુવનેશ્વર [illegible] છે [illegible] પૃ. [illegible] છે.

(૩૮) જગન્નાથ પુરાણ પૃ. ૧૧૨.

(૩) [illegible] "બૌદ્ધધર્મનો" [illegible] છે તે [illegible] આપેલી [illegible].

( ) [illegible] તે માને છે તે [illegible].

(૪૧) જગન્નાથ પુરાણ (જગન્નાથની મૂર્તિ અને આસનું વર્ણન) પૃ. ૧૧૨.

(૪૨) જગન્નાથના મંદિરના આ વર્ણન [illegible] મંદિરનું વર્ણન કરનાર

(૪૩) [illegible] મંદિરના [illegible] છે. તેમના [illegible] મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત [illegible] ([illegible]) [illegible] મૂર્તિ [illegible] છે. [illegible]

(૪૪) એમ [illegible] (વર્ણન [illegible] છે તેમ) [illegible] તે [illegible] છે (જુઓ [illegible]) [illegible] આપ્યું છે.)

(૪૫) [illegible] નવીન મંદિરનું વર્ણન [illegible] તે નવીનું નામ "[illegible]" [illegible] (પૃ. ૨. ૪ ૧૧૫ થી ૧૨૧).

(૬) [illegible] વિદ્વાન [illegible] છે. [illegible] છે. તો [illegible] મંદિરના [illegible] પ્રાચીન [illegible] છે.

છે બહુધા એ દ્વાર પાસેના ચોખૂણા મેદાનમાજ યાત્રાળુઓ આવીને ભેગા થાય છે એ સ્થાને માત્ર એકજ પાષાણમાથી કોરી કાઢેલો[૪૭] એક ઉચ્ચ અને સુશોભિત સ્તંભ[૪૮] ઉભેલો છે આ પછી દેવભવનમાં બિરાજમાન કરાયેલી જગન્નાથજીની મૂર્તિનું વર્ણન કરેલું છે તે બાદ મન્દિરના અંત ર્ભાગનું વર્ણન કરતા જણાવે છે કે, દેવભવનમા અંધકારની એટલી બધી પ્રબળતા વ્યાપેલી હોય છે કે, ખરે બપોરે પણ દીપકની સહાયતા વિના અંત-ર્ભાગની કોઇ પણ વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી[૪૯] અને છેવટે ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઓરીસા નામે પોતે રચેલા પુસ્તકમાં આ મૂર્તિઓનું અવલોકન કરતાં જે જણાવ્યુ છે "કે[૫૦] તે મન્દિર બુદ્ધનું હોવુ જોઇએ " તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આટલુ લખીને લેખક મહાશયે મૂર્તિ વિગેનુ વર્ણન ખતમ કરેલ છે ઉપર ટાંકેલ સર્વે અવતરણો ઉપરથી ફલિતાર્થ એ નીકળે છે કે (૧) રાજધાનીની પશ્ચિમે જે પર્વતો આવેલા છે તે ઉદયગિરિ અને ખડગિરિના નામે જાણીતા છે (૨) આ પર્વતો મગધની પાસેના પચપહાડના નામે ઓળખાતી ગિરિશૃંખલાની લમાયલી હારમાળાના અંગો છે (૩) વિશ્વમન્દિરનો ચોક, અંદરના ગઢના વિધવિધ દેવોને અર્પણ કરાયલા મન્દિરો તથા ચોક-માંનો માનસ્તંભ વિગેરે સર્વ બાંધકામ, વૈદિક મતના ગણાય છે, પરતુ ઐતિહાસિક અવલોકનના અંગે તે બૌદ્ધ-જૈન મન્દિરને મળતા આવતા હોઇને તેમને બૌદ્ધ મન્દિર તરીકે ગણાવે છે (૪) આખ્યાયિકા ઉપરથી સમન્વય કે ત્યા ઈ સ ૩૦૦ની આસપાસમા કાંઇક ક્રાંતિકારક ફેરફાર થયો હશે (૫) જે મૂર્તિઓ હાલ ત્યા બિરાજમાન છે તે ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર જેવા તટસ્થ અને પુરાતત્ત્વ વિશારદના મત પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મીઓની હોવા સંભવ છે (૬) તેમજ આ સ્તૂપ અને મન્દિર પણ ઓરિસ્સાના અન્ય ગુફા મન્દિરોની પેઠે બૌદ્ધધર્મના (જૈન ધર્મનાં ?) હોય એમ કેટલાક ઐતિહાસિક વિદ્વાનોનો મત છે

ઉપર પ્રમાણે જગન્નાથજીના મન્દિરને લગતી હકી-કતની આપણે નોંધ લીધી હવે ટીકા નં ૩૩ અને ૩૭મા દર્શાવેલ ભુવનેશ્વરના મન્દિરને લગતી હકીકતનું વર્ણન આપીશુ ઉત્તર હિંદમાંથી પ્રગટ થતા પ્રખ્યાત "કલ્યાણ" માસિકનો ખાસ અંક સં ૧૯૯૦ શ્રાવણ, ભાગ ૮ અંક ૧ શિવાંક તરીકે જે બહાર પડ્યો છે તેમા પૃ ૫૭૦ થી તે વિસ્તૃતાધિકારે આપવામા આવ્યો છે વાચકવર્ગે તે જોવા વિનંતિ છે અત્રે તો આપણી વિચા-રણાને ઉપયોગી થાય તેટલો ભાગ જ ઉતારીશુ "સ્ટેશનસે ભુવનેશ્વરકા સ્થાન કરીબ પાંચ મેલ હૈ। ભુવનેશ્વરકા પ્રાચીન નામ 'એકામ્રકાનન' હૈ। ભુવને-શ્વર ઉડીઆકે કેસરીનામક પ્રસિદ્ધ રાજવંશકી રાજ-ધાની રહ ચુકા હૈ। કહા જાતા હૈ, કિસિ સમય કે આસપાસ કમસેકમ સાત હજાર મંદિર થે। કેશરી વંશકે આદિમ રાજા જજાતિ કેસરીને સન ૫૮૦ ઈ મે ઈસે (ભુવનેશ્વરકા મંદિર) બનવાના પ્રારંભ કિયા[૫૧] થા। મંદિર કે ચારો ઓર સાત ફુટ ઉંચી એક મોટી પત્થરકી દીવાર હૈ। જો ૫૨૦ ફીટ લાંબી

(૪૭) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને અનેક સ્તંભો જે ઉભા કરાવ્યા છે તે પણ monolithic=એક પાષાણમાથી બનાવાયા હોવાનું ગણાવાય છે (તે વર્ણન પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે આપ્યું છે તે સાથે સરખાવો) (શું આ પ્રસ્તુત સ્તંભ પણ તેજ સમયની બનાવટનો હશે કે ?)

(૪૮) દક્ષિણ હિંદમા જૈન બસ્તિઓના પ્રાંગણમા માન સ્તંભ ઉભો કરવામા આવે છે આ વિશિષ્ટતા કેવળ જૈન મન્દિરોનીજ છે એમ કહેવાયું છે

(૪૯) દેવભવનમા જ્યા મૂર્તિના દર્શનજ કરવાના હોય ત્યા આટલુ બધું અંધકારમય વાતાવરણ શા માટે સરજાવાતુ હશે તે સમજી શકાતું નથી શું કાઇ ગુપ્ત ભેદ સાચવવાની જરૂર રહે છે કે આવી સ્થિતિ નીપજાવવી પડે છે ! ઉલટું અનુભવ તો એમ જણાવે છે કે દરેક ધર્મવાળા ઇષ્ટ દેવનુ-મુખારવિંદનુ દર્શન પેટભરીને કરી શકાય તે માટે કુદરતી પ્રકાશ જેમ બને તેમ વધારે આવવા દે છે એટલુંજ નહિ પરતુ જરૂર પડતા કૃત્રિમ પ્રકાશ પણ દેવમુખ ઉપર ફેંકવાની ગોઠવણ કરી હોય છે

(૫૦) જુઓ ઉપરની ટી નં ૩૯, જગન્નાથની મૂર્તિ અને ભારતનું ભવિષ્ય પુસ્તકમા પૃ ૧૧૭ પંક્તિ ૨

(૫૧) એટલે આ સમય પહેલા તે મન્દિરની કાંઇક અન્ય પ્રકારે સ્થિતિ હતી એમ આ ઉપરથી ... શકાય છે.

ઔર ૧ ફિર મોટી હૈ। ઉસ ઉપર કે અંદર ભિન ભિન દેવતાઓ કી મેરે મેરે સો મંદિર હૈ ઔર ઉસી બીચમેં ભગવાન ભુવનેશ કા મંદિર હૈ। મંદિર પ્રધાન દ્વારની ઠીક સામે અરુણ સ્તંભ નામકા એક બડા સુંદર સ્તંભ હૈ। ભગવાન ભુવનેશ્વરકા લિંગ-વિગ્રહ બડા વિશાલ હૈ। ઉસકા વ્યાસ કરીબ ૮ ફુટકા હૈ ઉંચાઈ ભી કરીબ ઉતની હી હૈ। મંદિરકા ઉંચા શિખર વામની કહી દેખનેકો (ન)[૫૨] મિલેગા। વિચારી આકૃતિ ભી કુછ વિચિત્ર સી હી હૈ। વહ એક પાષાણ સ્તંભ-સા દિખાઈ દેતા હૈ। ઉસમ તીન વિભાગસે નજર આતે હૈ, જો મહાભારત બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ઔર શિવકે પ્રતીક હૈ। જગદીશકી (જગન્નાથપુરીની પેઠે) તરફ વહેકી પ્રેમ નતિ-પાતિક એક પ્રકાર ક્યારી રસોઈકા પ્રસાદ પા લેતે હૈ ? આ પ્રમાણેના વર્ણનથી માલૂમ થાય છે કે આ ભુવનેશ્વરનું અને શ્રી વિશ્વ મંદિરનું વર્ણન, આકૃતિની બનાવટ, મહિમા મૂર્તિનું સ્વરૂપ ઇ. ઇ. સરખાં છે જે ફેર છે તે માત્ર બોલવા લેખકોનો અને સ્થાનનો એટલે આપણે માની શકીએ કે તે બન્ને પૂ. ૮ પચના પ્રતીક છે.

આ બન્ન પ્રસિદ્ધ અને પવિત્ર તીર્થધામ વિષેનું આટલું વર્ણન આપીને હવે તે વિશે પુરાતત્ત્વ વિશારદોનું શું મતવ્ય થયેલું છે તે અનુક્રમીએ એટલે આપણને તે ઉપરથી સરખામણી કરવાનું સહેલું થઈ પડશે.

ભારહુત સ્તૂપ નામે ઓળખાતા દેપ વિષે એક તેમજ સાંચી-ભિલ્સા પ્રદેશમાં જે બનેલ સ્તૂપો આવેલા છે તે વિષે એક એમ ઘણી ન સ્વતંત્ર પુસ્તિકા બનાવ્યા મનિષ્ઠકોએ[૫૩] લખેલ છે. આ બન્ને ઠેકાણે ઉભા કરાવ્યા સ્તૂપો બૌદ્ધ ધર્મના અનુસાર બાંધવામાં આવે છે. બન્ન સ્થાનના[૫૪] શિલ્પકામમાં ત્રિરત્ન નામે ઓળખાતાં ધર્મચિહ્નો છે. તે વિષેનું ચોવાનું મતવ્ય આપેલ હતું, જગન્નાથપુરીના મંદિરમાંની મુખ્ય મૂર્તિના સ્વરૂપની આકૃતિ, જે સાંચીના પ્રદેશમાં પણ તેમની નજરે પડી છે[૫૫] તે સંબંધી પોતે જે અનુમાન ઉપર આવ્યા છે તે પણ તેમણે જણાવી દીધું છે. તેમના પોતાના શબ્દો આ પ્રમાણે છે[૫૬]—Considerable interest attaches to this symbol of the Tri-ratna as there can be no reasonable doubt that the three rude figures of Jagannath and his sister and brother now worshipped with so much fervour in Orissa, have been directly derived from three of these symbols. I was first led to this opinion in 1851 by the discovery of these symbols, set up together in one of the Sanchi sculptures. I may add that the Jagannath figure in Orissa is universally believed to contain a bone of Krishna, but as Brahmans do not worship the relics of their gods, I conclude that this bone must be a relic of Buddha and that the rude figure of Jagannath in which it is contained is one of the old Tri-ratnas or Triple-gem symbols of the Buddhist Triad. The able reviewer of Mr Fergusson's Tree-and Serpent worship (Mr Healy in the Calcutta Review) remarks that one of General Cunningham's happiest hits

(૫૨) આ ઉપરથી ન કહ્યા અમે સૂચવ્યું છે. [illegible] છે કે મૂળ ઠાણામાં પુરાતત્ત્વની કલ્પનાથી લઈ ગયો છે.

(૫૩) આ પુસ્તક જ્યારે લખ્યું ત્યારે તેમને આ બે ઉપર મળી નહોતાં તેથી જનરલ કનિંગહામના સામાન્ય વાંચથી તે પછી ઓળખાતાં હતા.

(૫૪) પુરાતત્ત્વ રસ લેતા સર્વ વિદ્વાનો આ હકીકત જાણે છે આ બન્ન તેના અનુસાર સ્થાનો દેખાય છે કે જે સામાન્ય અભિપ્રાય સ્થાનને તેવા જ હતા પ્રથમ તેમજ છે.

(૫૫) પી ફિરસ્તો ક પુસ્તકને અંતે ગોઠવ્ય ટેકાન ૧ કા આકૃતિ ૨૨-૨૩ જુઓ.

(૫૬) ભારહુત સ્તૂપ પુસ્તકમાં પૃ. ૧૧૧-૧૧૬

in his derivation of the three fettish-like figures of Jagannath and his sister and his brother, from three of the combined emblems of the Buddhist Trinity, placed side by side as at Sanchi The resemblance he adds is rude but unmistakable ત્રિરત્નના ચિન્હને અતિ મહત્ત્વ આપવુ રહે છે, કેમકે જગન્નાથજી તેમની બહેન અને ભાઈની જે ત્રણ આણઘડ મૂર્તિઓની પૂજા ઓરિસ્સામા ઘણીજ આતુરતાથી કરવામા આવે છે તેમનો ઉદ્દ્ભવ સીધી રીતે આ સાંકેતિક ચિહ્નો-માંથી થયાનું વાસ્તવિક રીતે સદેહરહિત છે (નિ સંદેહ છે) સાચી (સ્તૂપ)નાં અનેક દશ્યોમાના એકમા[૫૭] આ ત્રણે ચિહ્નો એક સાથે કોતરેલાં મારી નજરે ૧૮૫૧માં પ્રથમ પડયા, ત્યારથી મારો મત આ પ્રમાણે બધાયો છે વિશેષમા જણાવવાનું કે,[૫૮] સર્વત્ર એવુ માનવામાં આવે છે કે જગન્નાથજીની મૂર્તિમાં શ્રીકૃષ્ણનું એક અસ્થિ રહેલુ છે પરતુ બ્રાહ્મણો પોતાના દેવોના અવશેષની પૂજા કરતા ન હોવાથી[૫૯] મારૂ મતવ્ય એવુ થાય છે કે, આ અસ્થિ તો બુદ્ધનું અવશેષ[૬૦] હોવું જોઈએ, તેટલા માટે જે જગન્નાથજીની બેડોળ મૂર્તિમા[૬૧] તેને સાચવી રાખવામાં આવ્યુ છે તે પણ બૌદ્ધ ધર્મના રત્નત્રયીમાનાં[૬૨] ત્રિરત્નોમાંના પ્રાચીન ત્રણ જવાહીરમાનુ એકાદ હોવુ જોઇએ મિ ફરગ્યુસન કૃત "વૃક્ષ અને નાગપૂજા" નામના પુસ્તકના સમર્થ વિવેચક—કલકત્તા રીવ્યુ પત્રમા મિ હીલીએ—નોધ કરી છે કે, બૌદ્ધધર્મના રત્નત્રયીનાં એકત્રિત ચિન્હોને, જેમ સાચીમા એકેકની પડખે મૂકયા છે તેમ જગન્નાથ, તેમની બહેન અને ભાઇની ચમત્કારિક ત્રણે આકૃતિ-ઓની ઉત્પત્તિ પણ હોવી જોઇએ એવી જનરલ કનિંગહામે કરેલી સૂચના અતિ સુખદાયી—આનદકાર-દાયક છે વળી તે ઉમેરે છે કે, જે સામ્યતા છે —બુદ્ધના રત્નત્રયીની અને મૂર્તિની આકૃતિની—તે ભલે બેડોળ—અણઘડ છે પણ અચૂક—ભૂલમાં ન ચાલી જાય તેવી છે" એટલે કે કનિંગહામ જેવા સશોધક અને પુરાતત્ત્વ વિશારદનો મત એમ છે કે (૧) જગન્નાથપુરીમા જે ત્રણ મૂર્તિઓ શ્રી કૃષ્ણ, તેમના ભાઈ બળરામ તથા બહેન સુભદ્રાની છે તેની ભીતરમાં

(૫૭) આ ઉપરથી એમ તો દેખાય છેજ કે, સાચી સ્તૂપ અને જગન્નાથપુરીની મૂર્તિઓ વચ્ચે કોઈક 'સામાન્ય અશ' હોવો જોઈએ (આ હકીકતને નીચેની ટીકા ન ૫૮ સાથે સરખાવવાથી માલમ પડશે કે તે વૈદિકની નથી તેમ ન ૫૯ સાથે સરખાવવાથી માલમ પડશે કે તે બૌદ્ધની નથી તો પછી બાકી જૈન ધર્મની તે છે એમ સ્વત સિદ્ધ થશે)

(૫૮) જ બે એ સો પુ ૧૮ પૃ ૯૭

(૫૯) ઉલટા તેઓ તો, અસ્થિને અડકવાથી અભડાય છે અને શુદ્ધિને માટે સ્નાનની આવશ્યક્તા અનિવાર્યપણે સ્વીકારે છે એટલે આ પ્રસ્તુત અવશેષને બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે સબધ ધરાવાતું માની શકાય નહિ, જ્યારે જૈનોમા પોતાના તીર્થંકર ગણાતા આત્માઓના અસ્થિ, દાઢાઓ ઈ ને પૂજ્ય માનીને, શક્રાદિ દેવતાઓ પણ તેમને પોતાની દેવસભામા પધરાવે છે તથા ભક્તિ માટે હરહમેશ વદન અને નમસ્કાર કરે છે (જુઓ કલ્પ સૂ સુ ટીકા)

(૬૦) બૌદ્ધ ધર્મમા પણ અસ્થિ વગેરે અવશેષોને પૂજનીક ગણે છે એટલે કે (જુઓ ઉપરની ટીકા ન ૫૮) આ અવશેષો કા જૈનોના હોય ને કા તો બૌદ્ધોના હોય પણ બૌદ્ધોના હોવા સભવ નથી કારણ માટે જુઓ આગળ ઉપર ટીકા ન ૫૭

જે સમયે બ્રાહ્મણધર્મની એટલે વૈદિક તેમજ શૈવ ધર્મની ચડતી કળા હતી તે સમયે તેના અનુયાયીઓએ ધર્માંધ પણાને લઇને આવેશમા ને આવેશમા કેટલાયે જૈન મદિરોનો નાશ કરી નાખ્યો છે તેમ કેટલાકનું પરિવર્તન પણ કરી નાખ્યું છે મદિરોનું પરિવર્તન કરી, અદરની મૂર્તિઓના સ્વરૂપો ફેરવી નાખ્યાનુ પણ હવે તો અનેક શોધખોળો ઉપરથી પૂરવાર થયેલું તથા ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સમજાયલુ છે (વળી જુઓ નીચેની ટી ૬૧)

(૬૧) ઉપરની ટીકા ન ૬૦ જુઓ જેમા મૂર્તિઓના પરિવર્તન સબધી ઉલ્લેખ કરેલ છે

મૂર્તિને બેડોળ કરી નખાઇ છે એમ તો આ તટસ્થ વિદ્વાનનુ પણ કથન થાય છેજ કેમકે ત્રિરત્નનો દેખાવ ક્યા? અને આ મૂર્તિનો દેખાવ કયા? આ મૂર્તિનો દેખાવજ કહી આપે છે કે, તેમા ઘણો જ કાલ્પનિક ફેરફાર કરાયો છે

(૬૨) આ બાબતની વિશેષ હકીકત માટે જુઓ 'ભીલ્સાટોપ્સ' પુસ્તક [illegible] પારી ૧૦-૧૧

તેમના નિર્વાણ સમયનાં શરીરના કોઈ અસ્થિનો અંશ સમાવી રાખવામાં આવ્યો છે. (૨) આ મૂર્તિઓને વૈદિક ધર્માનુયાયીઓ (બ્રાહ્મણો હોય કે અન્યનો હોય) અતિ પવિત્ર માને છે (૩) નિયમમાં એ છે કે, વૈદિક ધર્મપાળનારાઓ તે મૂર્તિઓ પોતાની હોવાનો એ કે દાવો કરે છે પણ તેઓ અસ્થિને પવિત્ર માનતા નથી, આ સર્વ અભ્યાસ છે જ્યારે આ મૂર્તિની અંદર તો અસ્થિ સુરક્ષિત રાખેલું માનવામાં આવે છે (૪) આ મૂર્તિઓને વિકૃત બનાવી ત્યાં સ્થાપન કરવામાં આવી છે (૫) તમના નામ લિંગ જેવા બૌદ્ધ ધર્મના સાંકેતિક ચિન્હો જે મિરતને નામે ઓળખાય છે તેમને સુસંગત અને અપૂર્ણ રીતે મળતા આવે છે (૬) વળી આવીજ રીતે બે મૂર્તિનું એક ચિત્ર સાંચી સ્તૂપના પ્રદેશમાં પણ મળી આવ્યું છે—એટલે કે સાંચી સ્તૂપ અને જગન્નાથપુરીના તીર્થસ્થાનો એકજ ધર્મના સ્થાને છે (૭) સાંચીનું સ્થાન વિદ્વાનોએ જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મનું માન્યું છે તેથી જગન્નાથપુરીનું તીર્થ પણ બૌદ્ધધર્મનું હોવા સંભવ છે. આ પ્રકારની માન્યતાને સમર્થન મળે તેવા સમાચાર પણ મળે છે કે સર એલેમ હરમુસન નામના વિદ્વાને વૃક્ષ અને નાગપૂજા નામનું એક પુસ્તક રચ્યું છે તેની સમાલોચનામાં પેલા મિ. ટીબીએ બારપૂતક સર કનિંગહામની કલ્પનાને ટેકો આપ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ વિશેષમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે ત્રિરત્ન અને મૂર્તિની આકૃતિ સ્થાપવી સારસ્વત ઉપર બધા નોંધ લાગે છે પરંતુ તે ભ્રમ-મૂલ ઉપર રચાયેલી છે આવી સાદૃશ્યતા છે તે નિર્મૂલ છે

આ પ્રમાણે વિદ્વાન મહાશયો એઓ આધાર પર્યંત પોતપોતાના વિષયમાં નિષ્ણાત અને એક સરખા સન્માન મેળવતા આવ્યા છે તેમના—અને તે પણ એક નહીં, પરંતુ બબ્બે ત્રણ ત્રણ (સર કનિંગહામ, મિ. ટીબી અને ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર) અનુમાન—અભિપ્રાયો જ્યારે સમ્મત થતા જાય છે ત્યારે આ વિચારો તદ્દન ઉવેખીને કાંઈ ન નોંધતાં વિશેષ નહીં તો કોઈકને ખાતર પ્રયોગોને તેમને કાંઈ એકની આપણી મોટી અનિવાર્ય ફરજ થઈ પડે છે

ઉપરના પારિગ્રાફમાં આ મૂર્તિના મહાત્મ્ય વિષે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળેથી જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેનાં અવતરણો ટાંકી ટાંકીને ટીકાત્મક વિવેચન તે ઉપરથી સારાંશે આપણે પ્રમાણોની શોધખોળ કરવાની તારવી શકાય છે એવી પુ. ૩૨૩ ઉપરના પણ અને પુ. ૩૨૫ ઉપરના ૭ મણકા ઓછા નવ, તે પરિસ્થિતિઅનુસારી સર્વ વિવેચનકારના કથન ઉપરથી તારવી શકાય છે ઉપરાંત ૩૨૭ અને આ પૃષ્ઠ ઉપર જે મત પ્રકાશમાં લાવવામાં આવ્યા છે તે, મહાશયના વિષયમાં વિશેષ અભ્યાસી તેવા બે અન્ય—યુરોપીય વિદ્વાન જેવા તટસ્થ વ્યક્તિઓ સમાન તેવા—નિષ્ણાતજનોના મત ઉપરથી તરી નીકળતા માલૂમ પડે છે. ચારે દશ્યમાન પ્રમાણો મળે. ઉપરાંત, પરિસ્થિતિની અત્યારમાં જૈન ધર્મની કેટલી માન્યતાઓ જેને ઐતિહાસિક ટેકો છે તેની વર્ણના અમારી છે આપણી સાથમાં આપણી પાસે મોજુદ થઈ છે. હવે તેનાં ઉપર વિચાર કરતાં કોઈ નિર્ણય ઉપર આવી શકાતો હોય તો અજમાવીએ.

આપણી પાસે તપાસ કરવા માટે સાધનો તો ઘણાં આવી પડ્યાં છે. પરંતુ તેની ચોકસાઈ ન કરાય, ત્યાંસુધી આપણા નિર્ણયમાં ઘણી ક્ષતિઓ પડે તેમ છે એકથી વિગતો ઉપરથી જે અનેક અનુમાન કરવામાં આવ્યાં હોય, પરંતુ તે અનુમાનોને આપણા પાસેની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિથી સમર્થન મળી શક્યું હોય, તો તેમને અનુમાનની કોટિથી ઉઠાવીને નિર્ણયની કોટિમાં મૂકવા જેવાં ગણાય. પણ જ્યાં તે અનુમાનોની કડીઓને કેવળ મેળ ખાતી જ બનાવીને બેસી રહેવાય, તો ઘણીએ બાબત તે નિર્ણય ઉઠાવવા જેવાની બાકી રહે છે. તે માટે તે વિગતોને પ્રમાણોની ખાત્રી મજબૂત બનાવવાની જરૂર રહે છે. એટલે ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને તાત્કાલિક નિર્ણય માર્ગ એ ગણાય, કે જેથી ઐતિહાસિક વિગતોને સમજવા માટે શોધીને, તેમને અનુક્રમવાર ગોઠવી આપવી જોઈએ. તે નિયમાનુસાર આપણે કામ લેવું પડશે. એવી કરીને ઉપર દર્શિત સર્વ પ્રમાણો સાથ સમન્વય

પરત્વેનો અને વિગત પરત્વેનો, એમ બે વિભાગે આપણે પ્રથમ વહેંચી નાખવો રહે છે સમય પરત્વે વિચારતા સાર એ નીકળે છે કે, જગન્નાથજીનું મંદિર જે સ્વરૂપમા સાપ્રત કાળે ઉભુ છે, તે સ્વરૂપે પ્રાચીન સમયે નહોતુંજ સંભવ છે કે તેના ઉપર અનેક સમયે ધર્મક્રાંતિના ઓળા પ્રસરી રહ્યા હશે તેમાં જ્યારે જુદા જુદા સમયે તે મદિરની સ્થિતિ દર્શાવાય છે, ત્યારે આપણને તે ઉપરથી કાંઇક નિર્ણય બાંધવાને સહારણ અવકાશ મળી રહે છે એક મુદ્દો એમ જાહેર થયો છે, કે તે સ્થળે અનેક મદિરો હતા, પરતુ ઈ સ ૩૦૦ની આસપાસ તેઓનો નાશ થઈ ગયો હતો તે બાદ વળી કોઇ માલવપતિએ ત્યાં એક મદિર બધાવ્યું હતું, જેનો નાશ કયારે થયો તે કહી શકાતું નથી તેમ તેનો નાશ કરનાર કોઇ રાજસત્તા હતી કે નૈસર્ગિક બનાવને લીધે તેનો નાશ થઇ ગયો હતો તે પણ અંધકારમાજ રહ્યુ છે પરતુ એટલું ખરૂં કે, ઇ સ ૫૮૦મા જ્યારે તે પ્રદેશ ઉપર યયાતિ કેશરી નામે રાજાનો અમલ ચાલતો હતો, તે સમયે તેનાં અવશેષ ઉપર એક મદિર બહુજ મોટા પાયે-મોટુ ખર્ચ કરીને-બધાવવાનો તેણે ઇરાદો સેવ્યો હતો, અને તે પ્રમાણે કામ આરંભાયુ પણ હતું પરતુ લગભગ ૭૫ વર્ષે-એટલે તેની પછી ચોથી પેઢીએ થનાર રાજાએ તે સંપૂર્ણ કરાવ્યું હતું આ ઇમારતનો તથા તેની સાથે ઉભાં કરેલ અનેક મદિરોનો નાશ ફરીને પણ કરી નંખાયો હતો કયારે તે જણાવાયુ નથી પરંતુ ઈ સ ૧૧૯૮મા કોઈ અનંગ ભીમદેવ નામના રાજાએ તે બાબત મન ઉપર લીધી અને ફરીને તેનો પુનરૂદ્ધાર કરાવ્યો વર્તમાન મદિર જે આપણે નિહાળી રહ્યા છીએ તે મોટા ભાગે તેના સમયનોજ નમુનો જળવાઈ રહ્યો છે એમ ગણવુ પડે છે જો કે વચ્ચગાળે કેટલીક આફતો તેને શીરે આવી પડી છે, છતાં છેલ્લો સસ્કાર જે રાજા ભીમદેવે તેના ઉપર સીંચ્યો છે, તે જેમનો તેમ સચવાઇ રહ્યોજ છે આટલી હકીકત તે સાથે જોડાયલા સમય પરત્વેની છે એમ સમજાય છે

હવે તે મંદિરના દેખાવ તેમજ તેની અંદરની મૂર્તિઓની વિગતોમાથી નીકળતા સારનો વિચાર કરી લઇએ મૂર્તિઓ શ્રીકૃષ્ણ, તેમના ભાઈ બળરામજી તથા બહેન સુભદ્રાજીની છે મૂર્તિઓનું સ્વરૂપ અને સ્થાન ઉપરની ગોઠવણી જોતા, બૌદ્ધધર્મના ત્રિરત્નને તે મળતાં આવે છે એટલે સંભવ છે કે તે મૂળે બૌદ્ધ ધર્મની પણ હોય તે અનુમાનને એ વિચારથી સમર્થન મળે છે કે, મૂર્તિની ભીતરમા અસ્થિની સ્થાપના થયેલ છે આ હકીકત જગજાહેર છે વળી બીજી બાજુ વૈદિક મતાનુયાયીઓ અસ્થિનો સ્પર્શ જ અપવિત્ર ગણાવે છે એટલે તેને અડકવાથી સ્નાન કરવાની આવશ્યકતા માને છે આથી તે પૂજનીક તો ગણેજ શી રીતે? માટે તે વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાતનીજ વિરૂદ્ધ છે, જેથી મૂર્તિઓનો વૈદિક ધર્મ સાથેનો સંબધ શકાસ્પદ છે. મૂર્તિઓ બેડોળ છે તેમજ અંધકારમય ઓરડામાં પધરાવેલ છે તે મૂર્તિઓના ચમત્કાર વિશે અનેક પ્રકારની આખ્યાયિકાઓ તથા દતકથા પ્રચલિત છે ત્યા મહાપ્રસાદ ધરાવાય છે જે સર્વ યાત્રિકો સ્થાન, જાતિ કે વર્ણના કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ સિવાય સહર્ષ આરોગે છે અને તેમ કરી પોતાને પાવન થયેલ સમજે છે આટલું ખુદ મૂર્તિઓના સંબંધમાં જણાયુ છે હવે મદિરની રચના સંબધીમાં, જે જણાયુ છે તે વિચારીએ મુખ્ય મંદિર એક વિશાળ ચોકમા છે, તે ચોકને ફરતો બીજો કોટ છે મુખ્ય મદિરના પ્રવેશ દ્વાર પાસે એકજ પત્થરમાંથી બનાવેલો મોટો સ્તંભ છે આ પ્રમાણેની મદિરની રચના જગન્નાથપૂરીના સ્થળેથી થોડે દૂર આવેલ ભુવનેશ્વર તીર્થમાં પણ લગભગ એક સરખી રીતની જોવામા આવે છે જે મુખ્ય તફાવત ત્યા નજરે પડે છે તે મૂર્તિના સંબધમાંજ દેખાય છે, ત્યા પૂરીના જેવી ચમત્કારીક મૂર્તિ નથી પરતુ અન્ય શિવલિંગો બીરાજમાન કરાયલાં છે

હવે જો સમય અને વિગતો ને લગતી આ હકીકતોને પરસ્પર ગુથી દઇશુ તો તેનો સળંગ ઇતિહાસ આ પ્રમાણે બનશે -મૂળે મૂર્તિઓ બૌદ્ધધર્મને લગતી હતી કેમકે તેના લાક્ષણિક ચિન્હો બૌદ્ધના ત્રિરત્નને મળતા આવે છે જે મદિરમાં તે પધરાવવામા આવી હતી તેનો નાશ લગભગ ઇ સ. ૩૦૦ના અરસામા

થયો હતો. વળી આ પ્રમાણ એ વાસ્તવિક હોય તો તે જનાર ગ્રાહ્યતી સંપ્રદાયના વર્ણનામાં જણાયો હતો એમ કહી શકાય, જેથી હિન્દુસ્તાનમાં આવી ધાર્મિક મન્દિરો અનેક સમયે બંધાયાં છે. જેના કોઈ સમયે તેવી ધર્મમન્દિરો બનાવ પામ્યાં હતાં તેનો પ્રતિહાસ ને પ્રમાણ શિલ્પમાં આવે, તો અનેક રતન ઐતિહાસિક તત્ત્વો બહાર નીકળી પડે તેમ છે. આમ તો ઘર એમ બંધુ: પિતાનો મત આપવા વખારે છે.[13] ભારતવર્ષે ઘણી ધાર્મિક ભીર ધર્મપ્રતિક-પ્રતિમા રૂપ છે, ઘણી મંદાર કે અન્ય રિતિ રૂપે નથી થઈ આ પ્રમાણે જે અનેક ધર્મ-મન્દિરો ભારતખંડમાં બંધાયાં હતાં તેમાંની એક બૌદ્ધિકની સમાપ્તિ પછી ગુપ્તકાળ સમયે, તેવા મૌર્ય, ધનાનુકારી ધર્મતિઓએ બાંધી હતી, એમની વર્ણનમાં આવી એવાં થયાં હશે કે અન્યમતના ભાર્ગ વિશ્વના વિરચિત રાજ અભિલેખ-પ્રતિમો છે. છે [illegible] પ્રમાણ જાહેર થઈ હતી. તેવીજ રીતે એક બૌદ્ધ ધર્મકાન્તિ અર્વાતિધનિ ગુપ્તસમ્રાટોના પાલનમાં ઘણાં વર્ષો પછી આરંભ કરી તેમજ તેમનાં પ્રતા-

પ્રમા) (હિન્દમાં પ્રવેશ કરેલ મતપાલના [illegible] ઉપજાવ્યા બાદ, ત્યાં [illegible] નિર્દેશ [illegible] કરેલ ગયા હતા [illegible] વસ્તીને જોઇને [illegible] વૈભવ ભેદ કરે [illegible] ગણાતી છે. આવી [illegible]

પૃ. ૧૦૮). તેવીજ રીતે આ ગુપ્તસમ્રાટોએ ભારે બળવાનપણાથી પાછળથી બનાવેલ શાસન કર્યાં પછી ત્યારે પણ તેઓના તેમજ તેમનાં સ્થાપેલ ધર્મમન્દિરોમાંથી તેમનું નામ ઘસી નાખ્યું. તેમ પોતાના શાસનકાળમાં જ્યાં જ્યાં તેઓનું ચાલ્યું ત્યાં ત્યાં તેમણે પૂર્વેની ધાર્મિક સંસ્થાઓનો નાશ, પોતાના ધર્મના પ્રચાર અર્થે કરવા માંડ્યો હતો. હિન્દમાં આવાં સુંદર અનેક મંદિર છે તે પ્રમાણે હિન્દમાં પણ તેમનાં ધર્મસ્થાનોનો નાશ કરી નાખ્યો તેમ ન માનવા જેવું નથી. પ્રમાણ જે થયું કે ઈ. સ. ૧ ની આસપાસ જે ધર્મમન્દિરને લીધે આ સ્થાનક મૂળમંદિરનો નાશ કર્યો હતું સૂચન થયું છે, તે ઉપરના બનાવથી ગુપ્તવંશી સમ્રાટના સમયે તેમણે આમરેલી પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ સમજી લેવું.

તે બાદ કોઈ ધર્મપતિએ ત્યાં મંદિર બંધાવ્યું હતું, ઈ. સ. ૫૮ ના અરસામાં સ્થાપિત કર્યો[14] તે પૂર્વે, તેનો પણ નાશ થયો હશે એ જે બાબતનો કોઈ બરાબર કરી શકાય નથી. જેથી ધર્મપતિ શક, ભારતીય ઈતિહાસમાં ઈ. સ. પૂર્વે આરંભી અભિમુખિત રાજપૂતોની સાર સત્તા બાદ તારીખ જ્યારે થયા હતા તેમ એમ માનવું રીતે ધર્મના [illegible] અને ઈ. સ. ૫૩૩ થી ૫૮ સુધીમાં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર ધર્મપતિ જેર કર્યો અભિમુખિત ધર્મપતિનું[15] એર બનાવ્યા પાછું થઈ ગયું, તેમ તે નથી [illegible] પણ એ તેમના સમયમાં કર્યો એક ઉપરનું સ્થાપિત મંદિર આજ્ઞાથી તે રહેલ હોય, તો તે પણ[16] [illegible]

(૧૩) જૌ[illegible] [illegible]

(૧૪) [illegible]

(૧૫) [illegible]

[illegible]

(૧૬) [illegible]

હોવાથી, તેણે પેલા ગુપ્તવંશીઓએ કરેલ કાર્ય ઉપર પાછું પાણી ફેરવી વાળ્યું હોય એ બનવાજોગ છે અથવા બીજી એક સ્થિતિ એમ સંભવિત છે કે, આ સમયે પણ, મૌર્ય સમ્રાટ અશોકમાંથી તેના પૌત્ર દશરથ અને શાલિશુકથી નીકળેલ શાખા જે (જુઓ પુ ૨ પૃ ૨૯૭થી પરિશિષ્ટ ક) મગધ ઉપર રાજ્ય ચલાવી રહી હતી અને જેમાંના એક શશાંક રાજાનું અસ્તિત્વ ઈ સ ૭ સૈકાની આદિમાં જણાવાયું છે, તે મગધપતિ રાજાઓની સત્તામાં તે પ્રદેશ હોય અને તેમણે પણ આ મંદિરના સર્જનમાં થોડોઘણો હિસ્સો પુરાવ્યો હોય, અથવા ૫૮૦માં યયાતિ કેશરીનું વૃત્તાંત ભુવનેશ્વરને લગતું છે પરંતુ જગન્નાથપુરીના મંદિર ને લગતું નથી વળી તે સ્થાને મંદિર તો ઇ સ ૧૧૯૮માં અનંગ ભીમદેવે બંધાવ્યું છે જેથી તે સ્થાને ઈ સ ૩૦૦ થી ૧૧૯૮ વચ્ચેના સમયે કોઇ માલવપતિએ મંદિર બંધાવ્યું હતું એમ અર્થ નીકળે છે ગમે તેમ હોય પણ આવી અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં આપણે ભારપૂર્વક જણાવી નથી શકતા કે ગુપ્તવંશી સમ્રાટે તે મંદિરનો નાશ કર્યા પછી કયા માલવપતિએ અથવા કયા બીજાએ તેનો પુનરોદ્ધાર કર્યો હતો ? અથવા તે લેખકનું વક્તવ્ય પણ કદાચ યુક્તિપૂર્વક ગોઠવાયું હોય પરંતુ એટલું ખરૂં છે કે યયાતિ રાજાના હાથમાં તે પ્રદેશની લગામ આવી કે તેણે ભુવનેશ્વરના મંદિરના સ્થાન ઉપર નવીન સ્વરૂપમાં બીજું બંધાવા માંડયું હતું તેણે ઘણું દ્રવ્ય તે મંદિર ઉપર ખરચ્યું છે તેની પછી લગભગ ૭૫ વર્ષે ત્રીજી પેઢીએ થયેલ તેના વંશ જે- તે પૂર્ણ કર્યું છે જેમ આ ભુવનેશ્વરનું મંદિર કેશરી વંશી રાજાઓએ બંધાવ્યું છે તેમ જગન્નાથજીનું મંદિર પણ તેમણે બંધાવ્યું કે કેમ ? (જુઓ ટીકા નં ૬૦) તે જો કે નક્કી નથી કહી શકાતું, પરંતુ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિથી આપણે માનવાનું તેમ કારણ મળે છે કે તેમણે તે બંધાવ્યું હશે. જો તેણેજ બંધાવ્યું ઠરે તો, માલવપતિએ બંધાવેલ મંદિરનો વિનાશ રાજસત્તાના જોરે આ કેશરિ રાજાઓએ કરાવ્યો હતો એમ માનવું રહેશે આ કેશરિ રાજાઓના સમય બાદ ઈ સ ૮મી સદીના પ્રારંભમાં વળી બીજી એક ધર્મક્રાન્તિ આવી હતી આ સમયની ક્રાન્તિ કાંઈક વધારે બળવત્તર હતી તે સમયે વેદાંત ધર્મના મહાન પ્રવર્તક શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યનો[૬૭] ઉદ્‌ભવ થઈ ચૂકયો હતો તેમણે વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર પણ બહુ અચ્છી રીતે કરવા માંડયો હતો. આ સમયે માલવાની ગાદી ઉપર[૬૮] દેવશક્તિ નામે રાજા હતો, (તેના નામ ઉપરથી દેખાય છે કે તે અતુલ પરાક્રમી હશે અને તેથી તેણે કદાચ વિક્રમાદિત્ય નામ પણ ધારણ કર્યું હશે) તેના સમકાલીન તરીકે ગ્વાલિયરની ગાદી ઉપર યશોધર્મન નામે રાજા હતો[૬૯] આ પણ અતિ પરાક્રમી હોવાથી વિક્રમાદિત્ય નામે ઓળખાતો હતો તેમના રાજ્યકાળે વાકપતિરાજ નામના મહાન વૈદિક પંડિત થઈ ગયા છે તે ગ્વાલિયર રાજ્યના એક ભૂષણરૂપ ગણાતા હતા ગાડવહોનું જે પુસ્તક રચાયું છે તે આ વાકપતિરાજ અને યશોધર્મનને આશ્રયીને લખાયલું છે આ યશોધર્મનના સમયે જૈન સંપ્રદાયના તેવાજ એક પ્રખર આચાર્ય બપ્પભટ્ટસૂરિ હતા આ વાકપતિરાજને અને બપ્પભટ્ટસૂરિને વાદ થયો હતો જેના પરિણામે વાકપતિરાજે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો (જુઓ પુ ૩ પૃ ૨૬૨) તેમ ઉપરોક્ત વૈદિક મતવાળા આચાર્યોએ પોતાનો પ્રભાવ પણ અન્ય રાજાઓ ઉપર પાડયો હતો મતલબ કે તે સમયે હિંદભરમાં ધર્મક્રાંતિનું એક જબરદસ્ત મોજું ફરી વળ્યું હતું એટલે તે વખતમાં આ સ્થાન વૈદિક ધર્માનુયાયીઓની ભાવનાને વિશેષ પોષતું થઈ પડેલ

---

(૬૭) શંકરાચાર્યજીનો સમય આ પ્રમાણે બતાવાય છે
જન્મ ઈ સ. ૭૮૮=વિ સ. ૮૪૪; } ઉમર વર્ષ ૩૨
મરણ ઇ સ ૮૨૦=વિ સ ૮૭૬, }

આ સમયે કુમારિલભટ્ટ, તેમના બનેવી મંડનમિશ્ર તથા ગોવીંદદાસ ઈત્યાદિ, વેદાંતધર્મી મહાસમર્થ વાદીઓ- એકઠાઓ થયા હતા
ભવભૂતિ ઈ સ ૬૯૦-૭૫૦ આશરે;
વાકપતિરાજ પણ તેજ સમયે આશરે;

(૬૮) જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૮૭માં આપેલ વંશાવળી.

(૬૯) આ [illegible] પુ ૧ પૃ ૧૮૭મા આપેલી વંશાવળી જુઓ.

ઊંચું જોઈએ અને તેની અનેકાનેકતાની તથા પ્રમાણની અનુક્રમે દિન પર દિન વધતી જતા માટી છી. તે ત્યાર પછી પ્રાચ્ય પૈકી વર્ગ–મુસલમાન આમક વખતે–તેને પૈકી પછી જવા પડેલી હોય કે ન પડેલી હોય. એમ કરતાં ત્યારથી સદીમાં જે ક્ષિતિ રાગ અનેક ભીખોને ભખાવ્યું તે પૈકા પણ ઉદાર સાથે વર્તમાનકાળ સુધી એમને એમ ચાલ્યું આવ્યું છે. એટલે આપણી મૂળનો સાર એ થયો કે જે વસ્તુસ્થિતિ ૪૪૧ પ્રાણ્યા, સમય પરત્વે જણાતી આ ભૂમિ તેને પરિસ્થિતિનો રૂપ છે એટલે તે સત્ય કે છે અને તેથી આ ક્ષિતિ સંબંધી તેમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ, જે મૂળમાં તે ક્ષિતિ બૌદ્ધ ધર્મનું હોવું જોઈએ તથા તેનો નાશ ઈ. સ. ૩ આસપાસમાં થયો હોવો જોઈએ, તે વસ્તુ આપણી તપાસના પાયા તરીકે સ્વીકારવી રહે છે ઉપરના નિર્ણયને બીજી રીતે પણ પાછું સમર્થન મળે છે કેમકે ક્ષિતિને વૈદિક મતવાળા તો અપવિત્ર માને છે અને એટલું તો સર્વમાન્ય છે કે ક્ષિતિની બીનારમાં મીઠાઈનું અસ્તિત્વ છે અને તે ઉપરથી જ વૈદિક મતવાળાઓ તે ક્ષિતિ પોતાની હેલાનો દાવો આગળ ધરે છે. જો તે અસ્તિત્વ હોત તેમજ કુંભ–સ્નાનક કે સ્નાનની ક્ષિતિ ન … તે તેમને પણ જ બેસી રહેત.

બીજી એ પણ બીજા પણ વૈદિક મતની … કારવાની સિદ્ધ થતી દેખાય છે વૈદિક મતમાં … ઈશ્વરસ્તુતિ પણ મોટું સ્થાન આપ્યું છે ત્યારે … કહેવાતા મહાપ્રભુની પ્રથા તો તેથી ઊલટુંજ … ન કરાવે છે કેમકે સર્વ વ્યક્તિએ પોતાના ક્ષતિ, … … કે સામર્થ્ય બીજાની પરવા કર્યા વિના તેને સર્વ … … … છે. બીજું એ છે કે … …

… … … … … … … …

વિષ કારણોથી, ઉપર ક્ષિતિ નિર્ણયે આવવી જાય છે.

હવે જ્યારે સિદ્ધ થયું છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે … આસપાસ તેનો નાશ થઈ ગયો હશે એમ હશે ત્યારે તે ક્ષિતિ બૌદ્ધ ધર્મની હોવા સંભવ છે ત્યારે તે ક્ષિતિ … … … ક્ષિતિ … … તેના પછી કૈલા થઈ આ સ્થાન ઉપર … ધર્મકાળ ધામની સત્તા ઈ. સ. ૩ સુધી … છે તેનો આસપાસ કરવો જોઈએ.

ઈ. સ. પૂ. ૪૦૪ થી ૩૦૨ = ૧ ૩ નો … પ્રેમાનંદની ચોકીને તે વખત સુધી.

ઈ. સ. પૂ. ૩૦૨ થી ૨ ૪૦/૪ નો … મગધોની મહાપાણી ચોકીને તે વખત …

ઈ. સ. પૂ. ૨ ૪ થી ઈ. સ. ૩ … ઉપરાંતની અધિપતિઓની કુશનાએ … … સ્વતંત્ર રાજનીતિની.

ઉપરની રાજસત્તાઓની હકીકત તપાસતાં … … કે, આગળ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ હતો … … ઝીમર–જાચે … … … … … સિવાય–તેમાંથી હતો અને … … … … … … વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર થયો હતો … … … … … … … … … … … … … … … … … … … તેઓ બૌદ્ધ ધર્મની તે ક્ષિતિ … … … … … તેમજ … … … … … અને તે ન ક્ષિતિ … … … … … … … …

બૌદ્ધ ધર્મની …

… … … … … … … …
… … … … … … … …
… … … … … … … …
… … … … … … … …

કેમ ? જોકે આપણી પાસે તેવી કોઈ વિગત અશોક વર્ધનના રાજ્યે નોંધાયાની પડી નથી એટલે એકદમ તેની તરફેણમાં મત ઉચ્ચારી શકીએ તેમ નથી પરંતુ સાંચી પ્રદેશમા પણ આવી ત્રિમૂર્તિઓ જડી આવી છે અને સાંચીને પણ વિદ્વાનો બૌદ્ધધર્મના સ્થાન તરીકે અદ્યાપિ ગણી રહ્યા છે તથા તે જે પ્રકારનો ધર્મપ્રેમ ધરાવતો હતો, નર્કાલય જેવાં સ્થાનો તેણે જે ઉભા કરાવ્યાં છે તથા તેણે જે મનુષ્યકતલ કરાવી છે તેમજ જીવતા ને જીવતાં તેમને બાળી મૂકાવ્યાં છે ઈ ઈ પ્રકારના વર્ણન જ્યારે તેને વિશે વાંચીએ છીએ ત્યારે અનુમાન થઈ જાય છે કે કદાચ તે પ્રકારની ધર્મક્રાન્તિ તે પ્રદેશમા તેણે કરી મૂકી પણ હોય ? પરંતુ તે મૂર્તિઓ શ્રીકૃષ્ણની તેમજ તેના ભાઈ બ્હેનની છે તે સ્થિતિ ઉપર જ્યારે વિચાર કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે તુરતજ અશોકવર્ધનનો ખ્યાલ આપણે મગજમાથી ખસેડી નાખવોજ રહે છે, કારણ કે બૌદ્ધધર્મને અને શ્રીકૃષ્ણને કે તેમના કુટુંબ સાથે કોઈ પ્રકારની લેવા દેવા પણ નથી તેમજ શ્રી કૃષ્ણના વખતમા બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મ પણ થયો નહોતો, એટલે કે બૌદ્ધધર્મ સાથે પણ તે મૂર્તિઓને નિસ્બત નથી ત્યારે તે કયા ધર્મની માનવી ? શુ વિદ્વાનોનું અનુમાન ખોટું છે ? જવાબ એટલો જ છે કે, ઉપરમા સાબિત થઈ ગયા પ્રમાણે જ્યારે વૈદિકની અને બૌદ્ધની તે નથી ત્યારે જૈનધર્મની જ હોઈ શકે છે વળી પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે આપણે જણાવી ગયા છીએ કે તેને અશોક ગણીને બૌદ્ધધર્મી માન્યો છે અને તે હિસાબે તેના ધર્મકાર્યને બૌદ્ધને લગતા ઠરાવી દીધા છે તે બધી ભ્રમણા હવે તોડી નંખાઈ છે એટલે ઉપરની ચર્ચાના અંતે આપણે જે નિર્ણય ઉપર આવી ચૂક્યા છે તેને હવે ટેકો મળે છે અને પરિણામે તે મૂર્તિઓ હાલ તો આપણે જૈન ધર્મી હોવાનું માનવુ રહે છે, સિવાય કે તેની વિરૂદ્ધમા અન્ય પુરાવાઓ રજુ થઈ આવે

આ પ્રમાણે જે નિર્ણય આવ્યો છે તેને, ઉપરમાં આપેલ સોળ મુદ્દા સાથે ઘટાવી જોઈએ, અને બરાબર બંધબેસતા થતાદે ખાય તો તેટલા પ્રમાણમાં તેને વધારે મજબૂતી મળી ગઈ કહેવાશે તે મુદ્દાઓ અત્રે, ફરીને વર્ણવવા જરૂર નથી પરંતુ દરેકે દરેક મુદ્દો લઈને અમે મેળવણી કરી જોઈ છે અને ખાત્રી થઈ છે કે તે મૂર્તિઓને જૈનધર્મી ધારી લેવાથી તે સર્વ મુદ્દાઓ સંપૂર્ણ રીતે સંતોષાય છે છતા તેમાથી જે ત્રણેક મુદ્દા વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માગે છે તે વાચકવર્ગની જાણ માટે અત્રે રજુ કરીશુ તે ત્રણ મુદ્દા આ પ્રમાણેના છે (૧) મૂર્તિ વિશેની આખ્યાયિકાઓમાં વર્ણવાતો ચમત્કાર (૨) ચોકમા ઉભો કરાયલો મોટો સ્તંભ (૩) અને શ્રીકૃષ્ણ તથા તેમના ભાઈબ્હેનને વૈદિક મતાનુયાયી અત્યારે માની લીધા છે તેનું કેમ ? તે ત્રણે મુદ્દાનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરી શકાય છે

ચમત્કાર વિશે—જે ક્રાંતિ ગ્વાલિયરપતિ યશોધર્મનના સમયની આસપાસ થવા પામી હતી ત્યારની આ વાત છે તે સમયે[૭૦] શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર નામના એક પ્રખર શક્તિશાળી જૈનાચાર્ય થઈ ગયા છે, તેમનો વિહાર પ્રદેશ અવંતિ અને ગ્વાલિયરની વચ્ચેનો મનાય છે જૈન સાહિત્ય ગ્રંથોમા એવી મતલબની હકીકત બન્યાનો ઉલ્લેખ કરાયેલો માલૂમ પડે છે કે[૭૧] તેઓ એક રાત્રીના નિદ્રાવશ થયા હતા, તેવામા તેમને સ્વપ્ન આવ્યુ કે શહેરના સ્મશાન-માર્ગે મહાકાળેશ્વર નામનુ જે શિવલિંગ છે[૭૨] તેમા

(૭૦) સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે આ સિદ્ધસેનજી દિવાકરને શકારિ વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન મનાયા છે એટલે કે તેમનો સમય ઇ સ પૂ ૫૭ છે અમારી માન્યતા પ્રમાણે તેઓ આ ગ્વાલિયરપતિ વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન ઠરે છે તે આધારે તેમનો સમય અત્યારનો ઠરાવ્યાની નોંધ કરી છે (આમના સમયની વિચારણા જૈન ધર્મપ્રકાશ–માસિકપત્ર સાવનમા સં ૧૯૮૩ અંક ૬-૭-૯-૧૦મા ‘હરિભદ્રસૂરિનો સમયવિચાર’ શીર્ષક નામના લેખમા લગભગ ૩૦ પૃષ્ઠોમા કરી છે તે જુઓ)

(૭૧) વિશેષ વિગત માટે જૈન સાહિત્ય ગ્રંથો જુઓ

(૭૨) તે સમયે આ શિવલિંગજીનું સ્થાન ઉજ્જૈની નગરની બહાર સ્મશાનના માર્ગે હોવાનું મનાયું છે, કેમકે જે વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન તરીકે તેઓ મનાયા છે તે અવંતિપતિ હતા મારી ગણત્રીમા તેમનો વિહારપ્રદેશ અવંતિ અને

હોવું જોઈએ અને તેની આજુબાજુથી તથા સામેથી આગળ દિન પર દિન વધતી જતી થઈ હતી. તે બાદ ઘણો કાળ વીત્યા વર્ષે-મુસલમાન અમલ વખતે-તેને પીડી પહોંચી જતાં પહોંચી હોય કે ન પહોંચી હોય. એમ કરતાં આખી સદીમાં જે મંદિર રાજ અનેક લોકોએ નષ્ટમાં તે પીડા પડ્યા કેટલાક સમે વર્તમાનકાળ સુધી એમને એમ ચાલ્યું આવ્યું છે એટલે આખી બાબતનો સાર એ થયો કે જે વસ્તુ-સ્થિતિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, સમય પરત્વે બનતી ગઈ હોય તેને ઈતિહાસનો ટેકો છે એટલે તે સત્ય કરે છે અને તેથી આ મંદિર સંબંધી તેમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ, જે મૂળમાં તે મંદિર બૌદ્ધ ધર્મનું હોવું જોઈએ તથા તેનો નાશ ઈ. સ. ૩ આસપાસમાં થયો હોવો જોઈએ, તે વસ્તુ આપણી તપાસના પાયા તરીકે સ્વીકારવી રહે છે. ઉપરના નિર્ણયને બીજી રીતે પણ પાકું સમર્થન મળે છે: કેમકે અસ્થિને વૈદિક મતવાળા તો અપવિત્ર માને છે અને બૌદ્ધ તો સર્વમાન્ય છે કે, મૂર્તિની બીનામાં બૌદ્ધોનું અસ્થિ છે અને તે ઉપરથી જ વૈદિક મતવાળાઓ તે મૂર્તિને પોતાની હોવાનો દાવો આગળ ધરે છે. જો તે અસ્થિ ન હોત તેમજ કૃષ્ણ-બળભદ્ર કે સુભદ્રાની મૂર્તિ ન હોત તો તેઓ મૂંગા જ બેસી રહેત.

વળી બીજી બે ત્રણ બીના પણ, વૈદિક મતની માલિકી સ્થાપવાની વિરુદ્ધ જતી દેખાય છે. વૈદિક મતમાં સ્પર્શાસ્પર્શનું ભૂત બહુ ઊંડું ઘાલી ગયું છે જ્યારે અહીં વહેંચાતા મહાપ્રસાદની પ્રથા તો તેથી ઊલટું બ્યાન કરાવે છે કેમકે સર્વ વ્યક્તિ પોતાની જાતિ, વર્ણ, ધર્મ કે સામાજિક બંધનની પરવા કર્યા વિના તેને સહર્ષ આરોગી શકે છે. બીજું એમ છે કે અંધારામાં દેવ મૂર્તિઓ નિરખવા જ્યારે પણ દીપ વિના આગળ જ મૂર્તિના દર્શન કરી શકાય છે. આવી સ્થિતિ દેવદર્શન માટે હોવી ઘટતી શું કારણ? વળી ત્રીજી સ્થિતિ એ છે કે જગન્નાથપુરીના એ મંદિરની મૂર્તિઓ એક દિન સાથી મુસલમાની ફરી આવ્યું છે અને ધાર્મિક સ્થાનને કોઈ રીતે વૈદિક ધર્મ સાથે સંબંધ હોય તેવું આજ સુધી એક પણ પુરાવો મળ્યો નથી. આવા આવાં અનેક વિધ કારણોથી ઉપર દર્શાવેલ નિર્ણયને મજબૂતી મળતી જાય છે.

હવે જ્યારે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે ઈ. સ. ૩ ની આસપાસ તેનો નાશ થઈ ગયો હતો અને મૂળ મૂર્તિ બૌદ્ધ ધર્મની હોવા સંભવ છે ત્યારે તે સિવાય બીજી અન્ય કોઈ પ્રકાશ પડે છે કે કેમ તે જોવું રહ્યું. તે બાબતનો ખરો ખ્યાલ મેળવવા સ્થાન ઉપર કયા કયા ધર્મવાળા રાજાની સત્તા ઈ. સ. ૩ સુધી હતી ત્યાં છે તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

ઈ. સ. પૂ. ૪૭૫ થી ૩૭૨ = ૧૦૩ વર્ષ શૈશુનાગ વંશ (જેમાંથી પાડીને તે વંશના અંત સુધી.

ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨ થી ૨૦૪ = ૧૬૮ વર્ષ ચેદિવંશી સમ્રાટોની: મહાપદ્મથી માંડીને તે વંશના અંત સુધી

ઈ. સ. પૂ. ૨૦૪ થી ઈ. સ. ૩ = વર્ષ ઉપરાંતની આંધ્રપતિઓની કુમકમાં તથા નાનાં નાનાં અન્ય સ્વતંત્ર રાજવીઓની.

ઉપરની રાજસત્તાઓની ધર્મજ તપાસતાં માલૂમ પડે છે, આમાં બે વંશ જૈન ધર્મી હતા. આમાં શૈશુનાગ-વંશે અશોકવર્ધનના ૪૨ વર્ષના અમલ સિવાય-જૈનધર્મી હતો અને આંધ્રપતિઓ મૂળથી જૈન તથા વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર થયો હતો. આમાં અને વૈદિક આનો વિચાર કરવો તો વર્જિત કર્યો છે એટલે બૌદ્ધ ધર્મનો અને જૈન ધર્મનો જ રહે છે તેમાં બૌદ્ધ ધર્મની તે મૂર્તિ હોવાની શક્યતા ઓછી છે માટે જૈનીજ તપાસ કરવી રહે છે. અને તે ન [illegible] હોય તો પછી તેને જૈન ધર્મીજ માનવી પડે.

બૌદ્ધ ધર્મની કલ્પના માટે સામાન્ય અશોકવર્ધનના સમયનો વિચાર કરવો રહે છે જે તેમના સમયે કોઈ ધર્મક્રાન્તિ થયું હતું આવે છે કે કેમ! તેમણે કલિંગજીત વખતે એવી ધારણા આવી પુરવાર કરી શકાય કે તેમના પુત્ર મહેન્દ્ર અને પુત્રી સંઘમિત્રાને બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા આપીને બોધિવૃક્ષ સાથે સિલોનમાં જવા માટે જે આજ્ઞાની વિચાર કરી હતી તે આ પ્રદેશમાં આવેલ ધામમાંના મુખ્ય બંદરથી વિદાય થઈ: એટલે એવું રહે છે કે તે સમયે આ પ્રતિનો આધાર બનવા પામ્યો હતો કે

દક્ષિણ હિંદમાં જૈન ધર્મની એક શાખા જે દિગંબર સંપ્રદાયના નામે ઓળખાય છે તેમની સ્થિતિ, જમાવટ અને જોર ધીમે ધીમે દક્ષિણ હિંદમાં જામવા માંડયું હતું વળી દક્ષિણ હિંદમાં[૭૫] અનેક રાજવીઓ તે ધર્મના અનુયાયી પણ બન્યા હતા આ દિગંબર જૈનોએ જે મંદિરો-દેવાલયો બનાવ્યા છે અને જેમને બમતી નામથી ઓળખાવાય છે તે દેવાલયોના પ્રાંગણમાં હમેશાં આવો મોટો માનસ્તંભ ઉભો કરાવાતો હતોજ તેના અનેક ચિત્રો દક્ષિણ કેનેરામાં આવી રહેલ બસ્તીવાળા શહેરનું વર્ણન આપતા સરકારી રિપોર્ટોમાં નજર પડે છે મતલબ કે આવા માનસ્તંભ ઉભો કરવાની પ્રથા ઈ સ ની પાંચ છ સદીમાં દક્ષિણ હિંદમાં ખૂબ જોરમાં પણ હતી જ્યારે આપણને જણાવવામાં આવ્યું છે કે (ઉપરમાં જુઓ પૃ ૩૨૯) યયાતિ કેશરી રાજાએ ઈ સ ૫૮૦ના અરસામાં બંધાવેલ ભુવનેશ્વરના મંદિરમાં પણ આવો એક મોટો અરૂણસ્તંભ ઉભો કરાવ્યો હતો એટલે સમજાય છે કે તે સમયના પ્રચલિત ધાર્મિક મતાનુયાયીઓના અરસપરસના સંસર્ગ અને વસવાટને લઇને એક બીજાની નકલ કરવાના પરિણામરૂપે તે પ્રથા[૭૬] ઉદ્‌ભવી હોય આ પ્રકારની રચના પ્રથમ કોણે કરી તે શોધી કઢાય તો તેમાથી ઘણો સાર કાઢી શકાય પ્રથમ દિગંબરોએ કર્યાનું જો સાબિત થાય તો વૈદિક મતવાળાઓએ તેનું અનુકરણ કર્યું હતું એમ સ્વભાવિક રીતે કહેવાય, અથવા તો જીનાલયોને શિવાલયો તરીકે ભૂલાવો ખવરાવવા[૭૭] જાણી જોઇને તેમ કરવામાં આવ્યું હતું એમ પણ અનુમાન દોરાય

શ્રી કૃષ્ણ તથા તેમના ભાઈ બહેન કયા ધર્મના અનુયાયીઓ હોય તે બાબત —સામાન્ય રીતે વર્તમાન કાળે એવી માન્યતા જ જૈનેતર પ્રજામાં શ્રદ્ધાબદ્ધ થઇ ગયેલ છે કે રામાયણમાં જે રામલક્ષ્મણાદિ વીર પુરૂષોનું તથા મહાભારતમાં જે પાંડવકૌરવ યોદ્ધાઓનું અને દ્વારકાના જે યાદવોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે સર્વે વૈદિક મતાનુયાયીઓજ હતા જ્યારે જૈનધર્મીઓ એમ માનતા આવ્યા છે કે ઉપરના સર્વ મહાપુરૂષો જૈનધર્મી હતા આ બન્ને ધર્મવાળાઓ પાસે પોતપોતાના સંપ્રદાયાનુસાર તેમના જીવનપ્રસંગોની હકીકત વર્ણવતા ગ્રંથો પણ છે આમાં કોની મહત્તા વધારે વજનદાર છે તે બાબતમાં આપણે ઉતરવાનું પ્રયોજન પણ નથી, તેમ આપણો અધિકાર પણ નથી, વળી અહીં પ્રસંગ પણ નથી એટલે તે પ્રસંગને સ્પર્શ્યા વિના, આપણી પાસે જે સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઇ છે તેટલા પુરતી વિગતની જ તપાસ આપણે લેવી રહે છે પુ ૩ પૃ ૮૬ ટી ન ૨૪માં એમ હકીકત જણાવાઈ છે કે, રાજા કલ્કિએ મથુરામાં આવેલું કૃષ્ણમંદિર તોડી નાખ્યું હતું તે ઉપરથી એ સાર ઉપર આવવું પડયું હતું કે શ્રી કૃષ્ણનું મંદિર વૈદિક મતાનુયાયીનું નહિ પણ જૈન મતવાળાનું હશે, પરંતુ તે કથન જૈનસૂત્રાનુસાર હતું એટલે તે હકીકત ઉપર વિશેષ મદાર બાંધીને કામ લેવા યોગ્ય નહોતું ગણ્યું પરંતુ સર્વ ધર્મના મુખ્ય ગણાતા શાસ્ત્રગ્રંથો હમેશા પ્રમાણિક હોવાનુંજ માનવું રહે છે સિવાય કે તેની વિરૂદ્ધ બીજું કોઈ પણ સપ્રમાણ તત્ત્વ મળી ન આવે તો એટલે તે નિયમાનુસાર જૈનસૂત્ર ગ્રંથનું કથન હોવા છતાં તે બાબત શંકા લાવવા કારણ ન હોતુંજ આ પ્રમાણે બન્ને બાજુની દલીલ કરી શકાય તેમ છે પરંતુ અહીં તો ગ્રંથના કરતા વિશેષ સબળ ગણાતા સ્થાપત્યના પુરાવાઓ મળી આવ્યા છે, અને તે પણ સંશોધનમાં રસ લેતા, તટસ્થ અને સત્તાસમાન લેખાતા વિશારદ પુરૂષોએ ટાંકેલા તેમાનો

---

(૭૫) અજંટાની ગુફાઓ, બદામી તથા ઐહોલના મંદિરો ઇ તેમના સમયના દૃષ્ટાંતો કહી શકાશે

(૭૬) પાછળથી આ પ્રથાએ વધારે જોર પકડયું લાગે છે, છતાં એક તફાવત તરફ કાંઇક ધ્યાન ખેંચવા જેવું લાગે છે જૈનોના માનસ્તંભમાં ઠેઠ ઉપરી ભાગેજ દીપક પ્રગટાવવાની ગોઠવણ હોય છે જ્યારે વૈદિક મતવાળાઓ સ્તંભની આખીએ ઉંચાઈમાં દીપક મૂકવાની રચના કરે છે (આ નિયમ સર્વથા સચવાયલો છે કે કેમ તેની પાકી તપાસ માગે છે)

(૭૭) આ હકીકતનો ફડચો લાવવા માટે આ ધર્મક્રાન્તિ થઇ તે પૂર્વેના જે શિવાલયો બંધાયા હોય તેનું નિરીક્ષણ કરવું જોઇએ.

શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છુપાવેલી પડી છે માટે અમુક વિધિ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવા [illegible] અને તેમાંથી તે મૂર્તિ પ્રગટ થઈ. તે પ્રમાણે તેમણે કર્યું હતું. આમ થવાથી જે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ પ્રગટ થઈ તેના સમયના વિશે [illegible] કોઈ ત્યાં પણ આજ પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના નામની સાથે અનેક પ્રકારના ચમત્કારી[૭૩] દંતકથાઓ જોડાયલી છે કે જેથી તેમની સ્થાપના જુદા જુદા સ્થળે કરીને, તે તે સ્થળને આશ્રયીને નામો પાડવામાં આવ્યાં છે. એમ એક આખ્યાયિકા આમ વર્ણવીને તેના સમયકાળનો ટૂંક ખ્યાલ આપ્યો છે તેમ હજુ આગળ જતાં એક બીજી આખ્યાયિકા ઉતારવી પડી. જેથી ખાત્રી થશે કે આવા ચમત્કારો પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સાથે તો પરાપૂર્વથી[૭૪] જોડાયલા ચાલ્યા જ આવે છે.

[illegible] ઊભા કરાવેલા સ્તંભ વિશે—આવા સ્તંભને સામાન્યપણે 'માનસ્તંભ'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આવા સ્તંભ ઊભા કરવાની પ્રથા ક્યારથી અમલમાં આવી છે તે વિશે કોઈ ખાત્રીપૂર્વક સમય જણાવી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ઉપરમાં [illegible] કરી ગયા પ્રમાણે મૂળ મંદિરનો નાશ જે ઈ. સ. ૩ [illegible] આસપાસ થઈ ગયો હતો તે સમય પર્યંતમાં ઉત્તર કે દક્ષિણ દિશામાં ક્યાંય તેવો માનસ્તંભ ઊભો કરાયો હોવાનું જણાતું નથી. જો કે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને, એક પત્થરમાંથી બનાવેલ (Monolithic) સ્તંભો અનેક સ્થળે ઊભા કરાવ્યા છે પરંતુ તેવા સ્તંભોની ટોચે અમુક [illegible] સિંહાકૃતિ જેવું મૂકાવ્યું છે, કોઈ સ્થળે દીપક પ્રગટાવવા જેવી વ્યવસ્થા કરાવ્યાનું દેખાતું નથી. તેમ વળી તેણે ઊભા કરાવેલા આવા સ્તંભો માત્ર ઉત્તર દિશામાં જ દેખાય છે. ઉપરાંત એક બીજી હકીકત [illegible] છે

[illegible] છે. વિક્રમચરિત્ર [illegible] જણાય [illegible] પડે છે કે તેમને [illegible] હોવાનું [illegible] છે. [illegible] તે આવિષ્કારનું [illegible] તો તેમનો સમય ઈ. સ.ની [illegible] ઈ. સ. પૂ. ની પહેલી સદીમાં હતો એમ જ આ મૂર્તિના [illegible] નથી [illegible] તો [illegible] વર્ણન [illegible] છે. [illegible] કે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ [illegible] છે ([illegible]) [illegible] છે કે જે મૂર્તિ [illegible] હતી અને જે [illegible] હતી, અને જે મૂર્તિ [illegible] હતી [illegible] આ મૂર્તિ હોય (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૧૧૭ અને ૧૧). તે મૂર્તિ [illegible] હતી [illegible] તે મૂર્તિની [illegible] છે [illegible] હોય, [illegible]

[illegible] તેણે તેમને તેમજ [illegible] હોય એમ [illegible] મૂર્તિ જેમ હોય [illegible] છે જે [illegible] હોય તો, [illegible] ઈ. સ. પૂ. [illegible] પરંતુ [illegible] ઈ. સ. ની [illegible] છે.]

(૭૩) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧૨૭ [illegible] જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૭૦ની ટીકા [illegible] તેમજ પુ. ૧ પૃ. ૧૦૭ અને ૧૨૪ [illegible] છે. [illegible] પૃ. ૩૨૧ [illegible] મૂર્તિનું [illegible] વર્ણન વાંચો.

(૭૪) [illegible] ઈ. સ. પૂ. [illegible] તેમનું [illegible] ઈ. સ. [illegible] હોય જ [illegible] છે જે [illegible] મૂર્તિઓ [illegible] છે તેનું [illegible] પ્રમાણે [illegible]

દક્ષિણ હિંદમાં જૈન ધર્મની એક શાખા જે દિગંબર સંપ્રદાયના નામે ઓળખાય છે તેમની સ્થિતિ, જમાવટ અને જોર ધીમે ધીમે દક્ષિણ હિંદમા જામવા માંડયુ હતું વળી દક્ષિણ હિંદમાં[૭૫] અનેક રાજવીઓ તે ધર્મના અનુયાયી પણ બન્યા હતા આ દિગંબર જૈનોએ જે મંદિરો–દેવાલયો બનાવ્યાં છે અને જેમને બસતી નામથી ઓળખાવાય છે તે દેવાલયોના પ્રાંગણમાં હમેશા આવો મોટો માનસ્તંભ ઉભો કરાવાતો હતોજ તેના અનેક ચિત્રો દક્ષિણ કેનેરામા આવી રહેલ બસ્તીવાળા શહેરનું વર્ણન આપતા સરકારી રિપોર્ટોમાં નજરે પડે છે મતલબ કે આવા માનસ્તંભ ઉભો કરવાની પ્રથા ઈ સ ની પાંચ છ સદીમાં દક્ષિણ હિંદમા ખૂબ જોરમા પણ હતી જ્યારે આપણને જણાવવામા આવ્યુ છે કે (ઉપરમા જુઓ પૃ ૩૨૯) યયાતિ કેશરી રાજાએ ઈ સ ૫૮૦ના અરસામા બંધાવેલ ભુવનેશ્વરના મંદિરમા પણ આવો એક મોટો અરૂણસ્તંભ ઉભો કરાવ્યો હતો એટલે સમજાય છે કે તે સમયના પ્રચલિત ધાર્મિક મતાનુયાયીઓના અરસપરસના સંસર્ગ અને વસવાટને લઇને એક બીજાની નકલ કરવાના પરિણામરૂપે તે પ્રથા[૭૬] ઉદ્‌ભવી હોય આ પ્રકારની રચના પ્રથમ કોણે કરી તે શોધી કઢાય તો તેમાંથી ઘણો સાર કાઢી શકાય પ્રથમ દિગંબરોએ કર્યાનું જો સાબિત થાય તો વૈદિક મતવાળાઓએ તેનું અનુકરણ કર્યું હતું એમ સ્વાભાવિક રીતે કહેવાય, અથવા તો જીનાલયોને શિવાલયો તરીકે ભૂલાવો ખવરાવવા[૭૭] જાણી જોઇને તેમ કરવામા આવ્યું હતું એમ પણ અનુમાન દોરાય

શ્રી કૃષ્ણ તથા તેમના ભાઈ બહેન કયા ધર્મના અનુયાયીઓ હોય તે બાબત —સામાન્ય રીતે વર્તમાન કાળે એવી માન્યતા જ જૈનેતર પ્રજામાં શ્રદ્ધાબદ્ધ થઇ ગયેલ છે કે રામાયણમાં જે રામલક્ષ્મણાદિ વીર પુરૂષોનું તથા મહાભારતમા જે પાંડવકૌરવ યોદ્ધાઓનું અને દ્વારકાના જે યાદવોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યુ છે, તે સર્વે વૈદિક મતાનુયાયીઓજ હતા જ્યારે જૈનધર્મીઓ એમ માનતા આવ્યા છે કે ઉપરના સર્વે મહાપુરૂષો જૈનધર્મી હતા આ બને ધર્મવાળાઓ પાસે પોતપોતાના સંપ્રદાયાનુસાર તેમના જીવનપ્રસંગોની હકીકત વર્ણવતા ગ્રંથો પણ છે આમા કોની મહત્તા વધારે વજનદાર છે તે બાબતમા આપણે ઉતરવાનું પ્રયોજન પણ નથી, તેમ આપણો અધિકાર પણ નથી, વળી અહીં પ્રસંગ પણ નથી એટલે તે પ્રસંગને સ્પર્શ્યા વિના, આપણી પાસે જે સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઇ છે તેટલા પુરતી વિગતની જ તપાસ આપણે લેવી રહે છે પુ ૩ પૃ ૮૬ ટી ન ૨૪માં એમ હકીકત જણાવાઈ છે કે, રાજા કલ્કિએ મથુરામાં આવેલું કૃષ્ણમંદિર તોડી નાંખ્યુ હતું તે ઉપરથી એ સાર ઉપર આવવુ પડયુ હતું કે શ્રી કૃષ્ણનુ મંદિર વૈદિક મતાનુયાયીનું નહિ પણ જૈન મતવાળાનું હશે, પરતુ તે કથન જૈનસૂત્રાનુસાર હતું એટલે તે હકીકત ઉપર વિશેષ મદાર બાંધીને કામ લેવા યોગ્ય નહોતું ગણ્યુ પરંતુ સર્વ ધર્મના મુખ્ય ગણાતા શાસ્ત્રગ્રંથો હમેશા પ્રમાણિક હોવાનુંજ માનવુ રહે છે સિવાય કે તેની વિરૂદ્ધ બીજું કોઈ પણ સપ્રમાણ તત્ત્વ મળી ન આવે તો એટલે તે નિયમાનુસાર જૈનસૂત્ર ગ્રંથનું કથન હોવા છતાં તે બાબત શંકા લાવવા કારણ ન હોતુંજ આ પ્રમાણે બન્ને બાજુની દલીલ કરી શકાય તેમ છે પરતુ અહીં તો ગ્રંથના કરતા વિશેષ સબળ ગણાતા સ્થાપત્યના પુરાવાઓ મળી આવ્યા છે, અને તે પણ સંશોધનમાં રસ લેતા, તટસ્થ અને સત્તાસમાન લેખાતા વિશારદ પુરૂષોએ ટાંકેલા તેમાનો

(૭૫) અજંટાની ગુફાઓ, બદામી તથા ઐહોલના મંદિરો ઇ તેમના સમયનાં દૃષ્ટાંતો કહી શકાશે

(૭૬) પાછળથી આ પ્રથાએ વધારે જોર પકડયું લાગે છે, છતા એક તફાવત તરફ કાંઇક ધ્યાન ખેંચવા જેવું લાગે છે જૈનોના માનસ્તંભમા ઠેઠ ઉપરી ભાગેજ દીપક પ્રગટાવવાની ગોઠવણ હોય છે જ્યારે વૈદિક મતવાળાઓ સ્તંભની આખીએ ઉંચાઈમા દીપક મૂકવાની રચના કરે છે (આ નિયમ સર્વથા સચવાયલો છે કે કેમ તેની પાકી તપાસ માગે છે)

(૭૭) આ હકીકતનો ફડચો લાવવા માટે આ ધર્મક્રાન્તિ થઇ તે પૂર્વેના જે શિવાલયો બંધાયા હોય તેનું નિરીક્ષણ કરવું જોઇએ.

એક પુરાવો તે મૂર્તિની બીજરમાં અસ્તિત્વ ધરાવેલ દેખાય છે તથા બીજો શ્રી જગદીશચંદ્ર જેવી જ અન્ય ત્રિમૂર્તિ, ગુફાના એક ભાગમાં નાગના સ્વરૂપથી મળી આવી છે તેના છે (આ મૂર્તિનું વર્ણન ઉપરમાં પૃ. ૩૩૨ ઉપર થયું છે તે જુઓ). આ બધા ઉપરથી વિચાર કરતાં હાલ તો આપણે એટલું જ નિશ્ચય કરવો પડે છે કે શ્રી કૃષ્ણનું મંદિર વધારે મહત્વનું નથી પરંતુ આ મતાનુયાયીનું છે અને તેના પરિણામે તેમાં વધારેલી મૂર્તિવાળી આકૃતિઓ પણ અન્યધર્મી (?) માનવી પડે છે.

આ પ્રમાણે સાથે પુરાવો મળતો દેખાય છે તથા તેમાંના બે ત્રણ પુરાવા ભિન્ન ભિન્ન મુદ્દાઓ ઉપરથી જરૂર દેખાતી હતી તે પણ કરાઈ ગયું છે ઉપરથી તેનું સમાધાન થઈ જતાં એમ માની શકાય છે કે તે ત્રિમૂર્તિ જૈનધર્માનુયાયી વ્યક્તિઓની છે અને તેથી તે મંદિરને પણ જૈનોનું જ કહેવું પડશે.

ઉપરમાં ભિન્ન ભિન્ન પુરાવાઓ અને વિવેચનોની મદદથી જે જે વસ્તુઓ સાબિત થઈ તે સર્વે છે

વગેરેમાં અને ત્રિરત્નનો અર્થ

મૂર્તિ વિધિ વિશેષ મંદિરોનો પણ વિચાર કરી લીધો અને ઉપરનો સાર છે તથા જે ત્રિરત્ન મળી આવ્યો તે

જાણી લીધો પણ છે અને

તે સંબંધમાં, જે કંઈ વિશેષ જાણવા જેવું કે અન્ય પ્રમાણોથી મળી આવતી હોય તેનો વિચાર આપણે કરીશું.

ધર્મપરિવર્તનના સમયે આ મૂર્તિનું અસલ સ્વરૂપ બદલાયું હશે તે તો ઇતિહાસ સિદ્ધ બાબત છે જ તેમ મેં પણ આગળ જોયું કે આવું સ્વરૂપ બદલાતાં પોતાની મતિ મુજબ કંઈ અંતિમ હો પહેલાંથી જ છે તેનો કોઈ તો જ હોતો નથી. નાનામાં નાના અને વિશેષ ફેરફારથી માંડીને વધારેમાં વધારે ધર્માંતરના જ નહીં પરંતુ હલકાં થઈ રહેલી ચેષ્ટાઓને પણ વૃત્તિ જમાવી હોય ત્યાં સુધીનું પરિવર્તન કરવાની ટેવ પહેલાંથી ચાલતી છે.[૭૪] ઉપરમાં વર્ણવેલ ત્રિમૂર્તિના વિચારે કરી બતાવેલ અવતારની બાબતમાં આખી મૂર્તિનું રૂપાંતર કરીને જે ત્રિમૂર્તિ તરીકે જાહેર થઈ તે ઉપરથી આવા પ્રકારના ફેરફારનું માપ આપણે કાઢી શકીએ. વળી તે પ્રમાણે આ મૂર્તિના મંદિરમાં પણ ફેરફાર થયા હોય એમ માનવામાં બાધ જેવું દેખાતું નથી. કેમકે મૂર્તિ પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં પણ નથી તેમ તેને ધરાવેલ સ્થાનેથી સ્વાભાવિક રીતે[૭૫] ફેરવી કરી શકાય તેવી રીતે નીચે ઉતારવામાં પણ કરવામાં નથી. વળી જે સ્વરૂપમાં હાલ તે સ્થાપન કરવામાં આવી છે તેનું વર્ણન કરતાં એક લેખકે આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—જગન્નાથની મૂર્તિનો દેખાવ વિચિત્ર છે. તેનું નીચેનું શરીર જણાતું નથી, વિચિત્ર પ્રકારે એક અનુપમ ઘાટ, નાક મોઢું અને આંખો અને મુખ આકર્ષક સ્વરૂપનું છે—[૭૬](બલરામ અને સુભદ્રાની મૂર્તિનું વર્ણન કરેલું છે) જગન્નાથજીની મૂર્તિ ડાબી બાજુએ બિરાજમાન છે મધ્યમાં સુભદ્રાની સ્થાપના કરેલી છે અને જમણી બાજુએ બલભદ્રની બેઠક કરવામાં આવી છે.[૭૭] આ પ્રમાણે ત્રણેય દેવતાની સ્થાપના કરી ખ્યાલ આપ્યા બાદ, તેના મંદિર વિષે પણ કેટલુંક જાણી લેવું ઠીક પડશે. તેના મહત્ત્વની

---

(૭૪) ભગવાન, રામ, શિવ આદિ દેવો, તથા જૈનધર્મ સંબંધી પણ એવા જ દાખલા પરત્વે શિલાલેખો અને પુરાવા મળ્યા છે.

તેમજ રીતે દક્ષિણ હિંદમાં જ્યારે વૈષ્ણવધર્મ સત્તામાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં પણ આ પ્રમાણે ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે.

(૭૫) જુઓ પુ. ૧ પૃ. ... ટી. નં. ૧૫.

( ) તે પુસ્તક પૃ. ૧૧ તથા ૧૧૮.

(૭૬) આમાં કંઈક દેખાવ અજાણ્યો લાગે છે તેમ છે તેમ ભળેલો આકાર, કંઈક મૂળ સ્વરૂપ ઉપરનો પુરાવો પણ છે. વળી આગળની નીચેની ટીકા નં. ૭૮.

(૭૭) આવો ક્રમ જોવામાં કેટલું મહત્વ છે તેની અન્ય ઠેકાણે ખ્યાલ જોઈએ તથા પુરાવો મળે છે.

સંબંધી[૮૩] ટાળવટાળ જેવું કાંઈ નથી તે તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે સાથે સાથે તે પણ સુવિદિત છે કે જૈનોમા અસલના સમયે જ્ઞાતિભેદ કે વર્ણભેદ જેવું કાંઈ હતું જ નહીં પરંતુ રોટીવહેવાર અને બેટીવહેવારની પ્રથાને ધાર્મિકક્ષેત્રથી પર ગણીને, માત્ર સામાજીક પરિસ્થિતિ સાથેજ ગુંથવામા આવી હતી (જુઓ પુ ૧ પૃ ૨૫, ૨૬૭ ઇ ઇ) આ મૂર્તિની સાથે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનું નામ જોડાયું છે ત્યાર તેમના સમયે એક ઘટના જે બનવા પામી હતી તેનો નિર્દેશ, જૈન સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે તેનું વર્ણન કરવુ અસ્થાને નહીં નીવડે, તેમ તે ઉપરથી મૂર્તિમા રહેલ ચમત્કારનો ખ્યાલ પણ આવી જશે કહેવાય છે કે એક પક્ષે કૃષ્ણ વાસુદેવ અને બીજા પક્ષે તે સમયના મગધપતિ જરાસંધ પ્રતિવાસુદેવ, તે બેની વચ્ચે મગધની ભુમિ ઉપર યુદ્ધ થયું હતું તેમાં જરાસંધને અમુક વિદ્યાની સિદ્ધિ થઇ હતી તેણે પ્રતિપક્ષી–શ્રીકૃષ્ણના સૈન્ય ઉપર આ વિદ્યાનો પ્રયોગ કર્યો હતો, જેથી તેમનું લશ્કર મૃત્યુવત્–જડ–ચેતન રહિત બની ગયુ હતું આ વિદ્યાના નિવારણ માટે શ્રીકૃષ્ણે ઇષ્ટદેવની આરાધના કરી હતી. દેવે, ધરણેંદ્ર દ્વારા એક મૂર્તિ આપીને જણાવ્યુ કે પાર્શ્વનાથની આ મહા ચમત્કારિક મૂર્તિ છે તે લ્યે તથા તે મૂર્તિને પ્રક્ષાલન કરી, તેનું જે નહવણ થાય તેને મારાએ સૈન્ય ઉપર છાંટજે, એટલે સામાપક્ષે મૂકેલી વિદ્યા પલાયન થઈ જશે તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કર્યું હતું અને કહેવાની જરૂર નથી કે, યથાસ્થિત સૂચવ્યા પ્રમાણે બધું બન્યું હતું તથા શ્રીકૃષ્ણને જય મળ્યો હતો જૈન ગ્રન્થોમા જણાવેલ છે કે આ મૂર્તિ હાલમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલ શંખેશ્વર નામના ગામે સ્થાપન કરેલ છે તથા સ્થાનના નામ ઉપરથી શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે પરંતુ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને જરાસંધ વચ્ચે સમેલ યુદ્ધના સ્થાન વિશે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એવો અનુમાન બંધાઈ જાય છે કે તે મૂર્તિ કદાચ આ જગન્નાથ પાર્શ્વનાથની પણ હોય જેમ શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથનું મહાત્મ્ય જૈનોમાં જાણીતું છે તેમ આ જગન્નાથનું પણ હોવાથી, તેને વિધ વિધ પાર્શ્વનાથની નામાવળીમા ગુંથી નાખીને, એક સ્તવનના રૂપમાં[૮૪] ગોઠવી દીધુ છે મૂર્તિ શંખેશ્વર વાળી હોય કે જગન્નાથવાળી હોય, પણ કોઈ એક પાર્શ્વનાથની તો હતી જ; એટલે ઉપરોક્ત ચમત્કાર સાથે પાર્શ્વનાથનું નામ સંકલિત થયેલું છે તેટલી વાત સત્ય છે જ આવી અદ્ભુત પ્રતિભાવાળી મૂર્તિને અત્યારની જનતા પણ તેવાજ ભક્તિભાવથી ભજતી રહે તો તે પણ સર્વથા બનવા યોગ્ય જ છે વર્તમાનકાળે આ જગન્નાથપુરીના તીર્થનો મહિમા, એક અદ્વિતીય અને અલૌકિક તીર્થધામ તરીકે પ્રસરી રહેલો છે આ વૈજ્ઞાનિક જમાનામાં જ્યારે કેવળ જડ વસ્તુઓનું જ પ્રાધાન્ય–સામ્રાજ્ય વર્તી

(૮૩) મહારાષ્ટ્રમા પંઢરપુર શહેર વીઠોબાની યાત્રાનુ પવિત્ર ધામ છે ત્યા પણ આ પ્રકારે ટાળવટાળ સિવાય પ્રસાદની વહેંચણી થાય છે તેમજ જગન્નાથપુરીના સ્થળે જે મેળાઓ ભરાય છે તેના, અને વીઠોબાના સ્થળે ભરાતા મેળાના, સમય પણ જૈનપર્વોનુ સૂચન કરતા હોય એવો ભાસ ઉત્પન્ન કરે છે

એટલે કે, મહાપ્રસાદની વહેંચણી, ભરાતા મેળાના દિવસો તથા અસ્થિના સ્પર્શથી ન થતી આભડછેટ, ઈ ઈ વિગેરે મુદ્દા ઉપર લક્ષ ખેંચતુ રહે છે (આ બાબત બિલ્સા ટોપ્સમા વર્ણવાયલી છે)

(૮૪) તીર્થમાળાનુ સ્તવન છે તેમા ૯ તથા ૧૦ કડીઓ આ પ્રમાણે છે —

શેરિસરો, શંખેશ્વરો, પંચાસરોરે,
ફલોધી સ્થંભણ પાસ, તીરથ તે નમું રે ॥ ૯ ॥
અંતરીક, અજાવરો, અમીઝરોરે,
જીરાવલો જગનાથ* તીરથ તે નમું રે ॥ ૧૦ ॥

*આમા જગનાથ લખ્યું છે પરંતુ તે જગન્નાથ શબ્દ હોવો જોઇએ જગનાથ લખાયાના બે ત્રણ કારણ સમજાય છે એક તો પિંગળની રચના પ્રમાણે નિયમને લીધે તેમ કરવુ પડયું હોય, બીજુ રાસ મેળવવા માટે તેમ કરાવ્યું હોય (જેમ અંતરીક્ષ ને બદલે અંતરિક લખ્યું છે તેમ) ત્રીજુ મૂળ શબ્દ જગનાથજ હોય, પરંતુ તેમા ફેરફાર કરીને હવેથી જગન્નાથપુરી લખાતું થયું હોય, એટલે મૂળ શબ્દ સાચો હોય અથવા જેમ હમેશા બનતું આવ્યું છે તેમ લહિયાએ કાંઈક ભૂલ ખાધી હોય મતલબ એ છે કે, સ્તવનમા જે લખાયુ છે તે હવે હાથીગુફા જેવા શિલાલેખથી પુરવાર થયેલી બીના સમજવાની એટલે તેને ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે જ સ્વીકારવું રહે છે

રહ્યું મનાય છે ત્યારે પણ જે તીર્થની આટલી બધી કીર્તિ અને મહિમા ગવાતાં હોય, તે તીર્થ વિશે પ્રાચીન કાળમાં, કે જે સમયે પ્રજામાં ધર્મ ઉપર પ્રબળતમ શ્રદ્ધા વહેતી હતી તે કાળે, તેની પ્રભાવિક મૂર્તિની પાછળ રાજા કે પ્રજા તરફથી ભારી ભાવ તે શું બનવા યોગ્ય નથી? એટલે આવી અદ્ભુત મૂર્તિ માટે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન રાજા ખાર-વેલના ધુરંધરો તથા નંદિવર્ધન જેવા ચક્રપતિઓ અનેક વર્ષોથી અંતર અંતર ધામધૂમ યાત્રા કરતા રહ્યા હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું પણ શું મનાય! તેમજ પ્રિયદર્શિન જેવો સમ્રાટ પોતાની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના તથા અહિંસાની પ્રજાની દોરવણી માટે એક ને બદલે અનેક શિલાલેખો ત્યાં ઊભા કરાવી, આસપાસ રમણીય ઉદ્યાન કરાવે તેમાં અજુગતું પણ શું છે? આ સર્વ વિષયો સાથે પુ. ૨૨૭ ઉપર તે મૂર્તિનું માહાત્મ્ય વાળો પરિશિષ્ટ જે તારણ આપ્યું તારવી બતાવ્યું છે તેની સાથે રાખીને નિર્ણય કરવાનું રાખશું તો નિર્ણય કરી શકાય તેમ છે કે તે જગન્નાથ પુરીનું ધામ તથા તેમાં સ્થાપિત કરાયેલી મૂર્તિઓ જૈન સંપ્રદાયને લગતાં જ સ્મારકો હોવાનું દેખાય છે.

પુ. ૧ પૃ. ૧૮૧ ટી. નં ૬૩ માં હિન્દનાં મોટાં તીર્થ સ્થાનોનાં નામ જણાવતાં નીચેની કડી ટાંકી છે અને જણાવ્યું છે કે વિશેષ અમો

સાત તીર્થ પાવની રાજ ભાસ્કરના ઉપરાંત કરવાના
આશય વિશે જાણવી આ સૂચના કરવાનો
હેતુ એ હતો કે તે કડીમાં પુરી

નામનું તીર્થસ્થાન આપેલું છે. આ પુરી એટલે સામાન્યતઃ જગન્નાથપુરી સમજાય છે. એટલે તે કડીમાં પુરીની હકીકત સમજાવવાને જગન્નાથપુરીનો ઇતિહાસ જ્યાં સુધી પુરેપુરો સમજાયો ન હોય ત્યાં સુધી તે સંબંધી કાંઈ પણ વિવેચન કરવું વ નિરર્થક નીવડવા સંભવ રહે. પરંતુ હવે તેની યથાયોગ્ય સાબિતી આપી ગઈ હોવાથી તે વિશે સામાન્ય જોવી કાળની સ્થિતિમાં આપણે મૂકવા જોઈએ એટલે હવે તેનું વિવેચન આગ કરીશું. તે કડી આ પ્રમાણે છે:

અયોધ્યા મથુરા, માયા કાશી કાંચી અવન્તિકા
પુરી દ્વારાવતી ચૈવ સપ્તૈતા મોક્ષદાયિકા ॥૧॥

વૈદિક સંપ્રદાયમાં આ તીર્થસ્થાનો મુખ્ય મુખ્ય મનાય છે તે શ્લોકના ઉપરની કડી સમજાય છે. તેમાંના અયોધ્યા મથુરા કાશી, અવંતિકા-ઉજ્જૈની, પુરી-જગન્નાથપુરી, અને દ્વારાવતી-દ્વારિકા, આ નામની છ નગરીઓનો આપણે તુરત સમજી શકાય તેમ છે. પરંતુ 'માયા' અને કાંચી એ બે સ્થાનો જરા શોધી કરવા જેવાં છે. માયા નામની નગરી સાથે બૌદ્ધધર્મનો ઇતિહાસ સંકળિત થયો કહેવાય છે એટલે વૈદિક કરતાં તે સ્થાન બૌદ્ધધર્મ સાથે વિશેષ સંબંધ ધરાવતું ગણી શકાય તેમ છે. તેવી જ રીતે કાંચીનું પણ ગણી શકાય. કાંચી તે હાલ દક્ષિણ હિંદમાં જેને કાંજીવરમ કહેવાય છે તેનું ટૂંકું નામ છે. ત્યાં વૈદિક ધર્મનો કોઈ પ્રસંગ બન્યો હોય તેમ જણાતું નથી. ઊલટું બૌદ્ધ સંપ્રદાય માટે સિદ્ધપ્રાપ્તિનું મોટું સ્થાન તે મનાય છે. અને ઉપરની કડીમાં આપેલી લગતી તીર્થોનો ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ વિશેષ છે ત્યારે કાંચી તો પ્રાચીન કાળે અનાર્ય ગણાતા એવા દક્ષિણ દેશમાં આવેલું ગણી શકાય. એટલે આ બે તીર્થો-માયા અને કાંચી નગરીઓને-બાકાત ઉપરની કડીમાં સ્થાન મળ્યું હશે, અથવા તે બેને બદલે બીજી કોઈ નગરીનાં નામ મૂકવા યોગ્ય છે કે કેમ, તે તો વૈદિકધર્મના શાસ્ત્ર ગુરુઓ જણાવી શકે તેમ કહેવાય.

પરંતુ અત્રે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે એક બાજુ સપ્તૈતા શબ્દ વાપર્યો છે એટલે કે સાતની સંખ્યા હોવાનું જણાવે છે ત્યારે તેમાં વિશેષ નગરીની સંખ્યા જો બરાબર ગણીએ તો આઠની થઈ જાય છે. તે માટે બે રસ્તા સંભવિત દેખાય છે: એકમાં સાતને બદલે આઠની સંખ્યા સમજીને સપ્ત સુધી અર્થ લખવું અને બીજામાં પુરી તથા

(૯૫) ઉપરમાંથી હવે ... ... અને ...
...

જુઓ પુ. ૧ ટી. નં ૩૦ની હકીકત

દ્વારાવતી શબ્દોને છૂટા ન પાડતા એક જ સ્થાન દર્શાવતો પૂરિદ્વારાવતી એવો સમાસવાચક શબ્દ મૂકવો આ બીજી રીત જો સ્વીકાર્ય ગણાય તો પછી, જગન્નાથ-પુરીનું તીર્થ વૈદિક મતવાળાનું ઉપરની કડીને લીધે જે ગણાય છે તે ખધ થઇ જશે, અને જે વસ્તુ અત્યાર સુધી આપણે પુરવાર કરી રહ્યા છીએ તેને ઉલટુ વિશેષ સમર્થન રૂપ ગણાશે

આ કડીમાં વૈદિક દષ્ટિએ શુ શુ ફેરફાર કરવા યોગ્ય હતું તે સૂચવવાનું કાર્ય તો આપણે વૈદિક મત-વાળા જ્ઞાતા પુરુષો ઉપર છોડી દીધુ છે પરતુ જૈન દષ્ટિએ તે કડીનું સ્વરૂપ કેવુ હોવુ જોઈએ તે અત્ર જણાવી દઇએ એટલે તે બેમાથી જે યોગ્ય લાગે તે ભલે અનુસરવામા આવે

अयोध्या, मथुरा, पावा, चपा, सांची अवतिका ।
पूरी द्वारावती चैव, अष्टैता मोक्षदायिका ॥१॥

આમા ઉદ્દેશેલી નગરીઓની ઓળખ તો સ્પષ્ટ છે જ, છતાં થોડોક ખુલાસો કરી દઇએ પાવા એટલે પાવાપુરી તે સ્થાને શ્રી મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા છે ચપા નગરીએ જૈન સપ્રદાયના બારમા તીર્થંકર શ્રી વાસુપૂજ્ય નિર્વાણને પામ્યા છે (જુઓ પુ ૧ પૃ ૭૭ ટી ૪) સાચીને અત્યાર સુધી બૌદ્ધ ધર્મનુ તીર્થ ધામ મનાતું આવ્યુ છે પરતુ આપણે તે જૈન ધર્મને લગતુ સ્થાન ગણાવ્યુ છે (જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૮૬ ઇ ઇ) પૂરી એટલે જગન્નાથપુરી તે જૈન તીર્થ હોવાનુ આ પરિચ્છેદે અનેક પુરાવા આપી સાબિત કરી આપ્યુ છે મતલબ કે ઉપરની કડી કેવી રીતે જૈનતીર્થદર્શિકા હોઇ શકે છે તેની સમજૂતિ આ પ્રમાણે સમજવી

આશ્વાસન સાથે એક ચેતવણી

વિશ્વનાથ જગન્નાથની મૂર્તિ અત્યાર સુધી વૈદિક મતની હોવાનું સર્વત્ર મનાયુ છે તે માન્યતા હવે જ્યારે ઉથલાઈ પડતી દેખાય છે ત્યારે સભવિત છે કે, ચાલી આવતી માન્યતામા કોઇ કાળે કોઇ જાતનો ફેરફાર થવો જ ન જોઇએ, એવા અભિપ્રાય ધરાવનારાઓના રૂઢીચુસ્ત મનને કાંઇક લાગી આવશેજ, તો તેમને આશ્વાસન આપવાનું કે, પ્રથમ તો જે મત અત્યારે દાખલા દલીલોથી અમે પુરવાર કરી બતાવ્યો છે તે પણ સર્વથા કબુલ થશે કે કેમ ? અથવા તો નિરતર ચાલુ જ રહ્યા કરશે કે કેમ ? તેની ખાત્રી જ કયા છે ? છતા ધારો કે અમારી દલીલો અતુટ રહી અને તે મત કાયમ થયો તો પણ પેલી ઉક્તિ છે કે, જે સત્ય હોય છે તે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કર્યા છતા બહાર આવ્યા વિના રહેતું જ નથી એટલે સત્યને ચાહનારને તો કોઈ રીતે ખોટાનુ હોતું જ નથી બીજી વાત, ઇ સ ૩૦૦ માં જ્યારે મૂળ મદિર નષ્ટ કરી દેવામા આવ્યુ અને તે સ્થાને તેની વિકૃતિ ઉભી કરવામા આવી, ત્યારે તે ઉભી કરનારના મનમાં શુ શુ થઈ રહ્યું હશે, તેમજ તે મૂળ મદિર ઉપર શ્રદ્ધા ધરાવનાર હશે તેની મનોદશા કેવી થઇ રહી હશે ? તે બન્નેની મનોદશા અરસપરસ ઉલટી જ દીશામાં વહી રહી હોવી જોઇએ એમ કલ્પના કરી શકાય છે વિકૃતિ કરનારે સામાન્ય જનતાનું ધ્યાન સત્યથી અલગ લઈ જવા કેટકેટલાયે પ્રયત્ન કર્યા[૮૬] હશે છતાં કાળે કરીને તે પડદાઓ હવે ઉચકાઈ જતા નજરે પડે છે, તેમ અત્યારે જે મત, અનેક દલીલો અને આધારો આપીને આપણે સ્થાપિત કર્યો છે, તે સર્વ મુદ્દાઓ પણ જો માત્ર આચ્છાદન રૂપે જ હશે તો ગમે તેટલા તેને મજબૂત ગોઠવી રાખીશુ તો પણ, કાળદેવની એરણ ઉપર ટીપાઇ ટીપાઇને તે સર્વ નષ્ટ થઈ જવાના જ છે વસ્તુનો કાળક્રમ જ હમેશાં એવો રહ્યો ગણાય છે એમ તો ડૉ ગજેન્દ્રલાલ મિત્રે જ્યારે વચ્ચમા જાહેર કર્યું હતું કે, તે મૂર્તિઓ બૌદ્ધધર્મની હોવા સભવે છે, ત્યારે ઉપરના બે પક્ષોની શી મનોદશા થઇ હશે તે વિચારવું જોઈએ ? કહેવાની મતલબ એ છે કે, જે કાળે જે થવાનું હોય છે તે થયા જ કરે છે માટે કોઈએ, કોઇ પ્રકારે વિહ્વલ બનવુ ન જોઇએ પણ જે મુદ્દાઓ રજુ થાય તે ઉપર બુદ્ધિપૂર્વક વાદ કરવાનું જ

(૮૬) જેના બે ત્રણ ઉદાહરણો આપણે ઉપરમા રજુ પણ કરી બતાવ્યા છે (જુઓ ઉપરમા ટી. નં. ૮૧, ૮૨)

પૂરણ અખત્યાર કર્યું કે જેથી નવિ સત્ય જેમ તેમ બહાર તરી આવે.

આજ કાલ આ પ્રકારનો પ્રશ્ન ઘણીવાર કોઈએ ઉપસ્થિત થયા કરે છે. તેવો પ્રચલિત પ્રશ્ન એ છે કે તે બન્ને ભિન્ન છે તેમ

હિંદુ અને જૈન સંસાર તરફથી વારંવાર થતી એક કે ભિન્ન? વસ્તીપત્રકની ગણતરીમાં પણ ધર્મના આગ્રહનો મુદ્દો પાછળ

હોવાથી, તે બન્ને ભિન્ન હોય એવા વિચાર જોર પકડે છે. જ્યારે કહેવાનું મતલબ એમ છે કે તે બન્ને એક જ છે. ભલે હિંદુમાં જૈનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે પણ હિંદુ છે અને જૈન તેમાંથી નીકળેલી એક શાખા છે. આ બધાં મતલબ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ સાચા જ છે કેમકે દરેક વસ્તુને જે દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તેવીજ તે દેખાય છે જેથી સ્યાદ્વાદ–અનેકાંતવાદને સત્ય તરીકે સ્વીકાર્યો છે તથા સર્વમાન્ય થયો છે અને તેથી જ દરેક વસ્તુનું સ્વરૂપ તેને અનુસરીને વિચારવામાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ આવ્યા વિના તે સિદ્ધ કરી શકાય છે. તેથી જ ઉક્તિ થઈ પડી છે કે જાકી દૃષ્ટિ તાકી સૃષ્ટિ। —યાદૃશી–તાદૃશી ભાવના તાદૃશી સૃષ્ટિ।

હિંદુ અને જૈન; તે બન્ને શબ્દો આજકાલની દુનિયામાં નામ પણ છે અને વિશેષણ પણ છે. નામ તરીકે વાપરશો તો બન્ને શબ્દો ભિન્ન જ દેખાય છે પરંતુ વિશેષણ રૂપે વાપરશો તો તેની સાથે જે નામ જોડાયું હોય તે ઉપર, તેનું ભિન્નત્વ કે અભિન્નત્વનો આધાર રહેશે. તેની સાથે ધર્મ શબ્દ જોડીને હિંદુધર્મ, સંસ્કૃતિ જોડીને હિંદુ સંસ્કૃતિ કે સંસાર જોડીને હિંદુ સંસાર કહેશો અને તેજ પ્રમાણે જૈનધર્મ, જૈન સંસ્કૃતિ અને જૈન સંસાર કહો તો પણ તે સર્વે કેવી રીતે ભિન્ન ગણાવી શકાય છે અને કેવી રીતે અભિન્ન ગણાવી શકાય છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ પુ. ૧ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૧ થી ૨૪ પ્રશ્ન નં. ૭માં પુ. ૨ માં પૃ. ૩૪૨–૪૪ સુધી તેમજ પુ. ૩ માં પૃ. ૨૭૭ થી ૨૫૨ સુધીમાં, વિધવિધ રીતે કરી બતાવ્યું છે એટલે પાછું અને તે ઉતારવાની જરૂર રહેતી નથી. ચોખ્ખા જનોએ નિર્દિષ્ટ સ્થાનેથી વળી તેવા મહેરબાની કરી, અને તો એટલું જ જણાવવાનું છે કે સર્વે ધર્મો, પછી તેને ભલે તે નામ આપીને સંબોધો, તો પણ તેમનો મુખ્ય આશય પોતાના આશ્રિત આત્માઓને પેલે કાંઠેથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગતિએ લઈ જવાનો જ હોય છે. પછી તે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ–સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનને મોક્ષનું નામ આપો કે, મોક્ષને ધ્યેય અને ધર્મને ધ્યાન અથવા સાધન તરીકે સ્વીકારેલ રહેશે. અને જો મંસૂબિને જ ધ્યેય કહેશો તો પછી ઇશ્વરને સાધન ગણવો પડશે. આ પ્રમાણે ધ્યેય અને ધ્યાન વચ્ચે રહેતી પરિસ્થિતિ જો બરાબર સમજવામાં આવે, તો ઉપરની ઉક્તિની સાર્થકતા પણ યથાસ્વરૂપમાં તુરત થઈ જાશે. એટલે કોઈ પણ સમજણવાળા કોઈ પણ વસ્તુને સ્યાદ્વાદના પોતાની સ્થિતિસ્થાપકતાના કાટલે જોખીને તપાસવા માંડે, તો તેમને દરેક તે દરેક વસ્તુ સત્ય અને યથાસ્વરૂપમાં જ દેખાશે કેમકે અભિનંદન થાશે નહીં, તેમ તેના પરિણામે, મન દુઃખ થવાનું કારણ પણ બનશે નહીં. જે દુઃખ થાય છે તે, દરેક વસ્તુને તેના યથાર્થ અને વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકને બદલે સંકુચિતપણે નિહાળવાની આદતમાં પડેલી તેના પરિણામ રૂપે જ છે એમ સમજવું.

આમ સમજ્યા પછી જ જો જૈન તો તો બધું તે વાતની આવશ્યકતા શી રહે, પરંતુ નહીં

મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજા

હિંદુઓમાં એવો અનેક યુગનો વર્ણી આવે છે ત્યાં તે બાબતમાં સિવાય પણ સમજણનો અભાવ રહેલો નથી. અને જો મૂર્તિ હોવાનું સિદ્ધ થયું તો મૂર્તિપૂજા હોવાનું પણ સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે જ એટલે એક તરફનો રસ્તો થઈ ગયો. એટલે કે જે કેટલાક વિદ્વાનો આધુનિક સમયે એમ મંતવ્ય ધરાવતા થયા છે કે પ્રાચીન સમયે મૂર્તિ કે મૂર્તિપૂજા જેવું કાંઈ હતું જ નહીં, તો તેઓ હવે શિલાલેખના આધારે સાબિત કરે છે કે ઈ. સ. પૂ. ૪૫૬ માં મૂર્તિપૂજા થતી હતી અને આ લેખના સમય પહેલાની આ મૂર્તિ છે અને

રાજા નંદિવર્ધને તે માટે લડાઈ આદરી હતી એટલે તે સમયે પણ તે વસ્તુઓ હતી એમ કહી શકાય વચ્ચે એમ પણ પ્રશ્ન કરી શકાય કે તે મૂર્તિ તો પરાપૂર્વકાળે ભરાઈ હતી એમ તમે કહી ગયા છો માટે નંદિવર્ધન અને ખારવેલના સમયે મૂર્તિપૂજા ભલે હશે પરતુ મૂર્તિ તો તે સમયે નવી ભરાવાતી જ નહોતી, પરાપૂર્વથી કોઇ હોય તો તે વાત નીરાળી છે ઉત્તરમાં કહી શકાશે કે નંદિવર્ધનની વાત જવા દો, પરન્તુ રાજા ઉદયાશ્વે તો નવેસરથી જ પાટલિપુત્ર વસાવ્યું હતું અને ત્યાં જીનમંદિર બંધાવ્યુ હતું તથા નવીન પ્રતિમા પધરાવી હતી, તેમજ તે સ્થાનેથી બે યક્ષોની મૂર્તિ–અમુક લેખવાળી–મૂર્તિ મળી આવી છે તથા હાલમા કલકત્તાના મ્યુઝીઅમમા તે સંગ્રહિત પડેલી છે તેવું કેમ[૮૭] મતલબ કે મૂર્તિઓ હતી તે વાત જેમ નિર્વિવાદ છે તેમ અમુક અંશે[૮૮] મૂર્તિ વિના પણ ચલાવી લેવાતું હતું તે પણ નિર્વિવાદ છે પરતુ આ વિષય ઇતિહાસને લગતો નહી હોવાથી તેની ચર્ચામાં અત્ર ઉતરવાનું નિષ્પ્રયોજન છે

રાજા ખારવેલે પોતે જે ધાર્મિક અને પરાક્રમશીલ જીવન ગાળ્યુ હતું તેનો જીવતો જાગતો પુરાવો તો હાથીગુફાના લેખ ઉપરથી મળી આવેલ છે એટલે તેમા શંકાને સ્થાન રહેતું નથી જ જો કે તેના હાથે જ તે લેખ કોતરાવેલ હોવાથી કદાચ સંશય ઉભો થવા પામે,

વસ્તુ એક, ધ્યેય જુદા

છતાયે તે લેખમાં વર્ણવેલી હકીકતની સત્યતા, જ્યારે અન્ય ઐતિહાસિક ઘટનાથી સાબિત થઇ જાય છે ત્યારે તે સંશય તદ્દન ગળી જાય છે મતલબ કે હાથીગુફાના લેખને એક નગદ અને સત્યપૂર્ણ દસ્તાવેજ માનવો રહે છે આટલો જબરદસ્ત અને કિંમતી તે લેખ છે તથા તેનું જીવન આટલુ બધુ મહત્ત્વશાળી નીવડયુ છે, છતા અજાયબી ભરેલી ઘટના એ છે કે તેના સમયે હિંદમા પ્રવર્તી રહેલા જે ત્રણ ધર્મો–વૈદિક, બૌદ્ધ કે જૈન–ગણાયા છે તેમાના એકકેના સાહિત્ય પુસ્તકોમા રાજા ખારવેલનું નામ સુદ્ધાત પણ જણાવાયુ નથી

ડૉ રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે પોતાના 'એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઓરીસા 'મા જાહેર કર્યુ છે કે શ્રી જગન્નાથજીનું મંદિર બુદ્ધધર્મનું હોવા સભવ છે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે મૂળ મંદિરનો નાશ ઇ સ ૩૦૦ ની આસપાસમાં થઈ ગયો હતો પરતુ યયાતિ કેશરી રાજાના સમયે ઇ સ ૫૮૦ આસપાસ નૂતન મંદિર[૮૯] બંધાવવાનું શરૂ થયુ હતું અને ૭૫ વર્ષે તેની પેઢીમા થયેલ ચોથા રાજાએ તે સંપૂર્ણ કરાવ્યુ હતું એટલે કે આ બધુ પરિવર્તન ઇ. સ ૫૮૦ અને ૬૫૫ ના અંતરગાળે થયુ હોવુ જોઈએ બલ્કે એમ કહો કે જે વખતે પેલા બૌદ્ધ યાત્રિક મિ હ્યુએનત્શાંગ હિંદમા મુસાફરી કરતા હતા, તે સમયે આ નૂતન મંદિર પૂર્ણ થયું હતું કે પૂર્ણ થવાની તૈયારીમા હતું વળી તે પોતે આ પ્રાંતની મુસાફરીએ આવ્યો પણ છે છતા તેણે

---

(૮૭) આ સમય અગાઉની મૂર્તિઓ હોવાના પણ દષ્ટાંતો મળી આવે છે પરતુ તે શંકાસ્પદ છે (જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૭૦ ટી ન ૫૫) અથવા તો તેનો સમય નીચેની ટી. ન ૮૮મા જણાવ્યા પ્રમાણે થઈ જતો હતો એટલે તેની ગણત્રી અહીં કરી નથી

(૮૮) અમુક અંશે એટલા માટે લખવું પડયું છે (૧) આવી મૂર્તિઓ જે મળી આવી છે તે, કાળગણનાનો સમય જ્યારથી ગણાય છે તેનાથી પૂર્વાતીત છે (૨) અથવા તો જે સમયે મૂર્તિ વિના ચલાવી લેવાનું હતુ એમ હું માની રહ્યો છુ તે સમયની તે નહોતી પરતુ અન્ય સમયે ભરાવાઇ હતી (૩) મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજા તે સાલંબન છે, જ્યા નિરાલંબન અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ, ત્યા તો તે બન્ને વસ્તુના અભાવ જ માનવો પડે આ સંજોગોમા મૂર્તિઓ તેટલા સમય માટે ન હોતી એમ હજુ કહી શકાય.

(૮૯) જગન્નાથપુરીનુ મંદિર અને યયાતિકેશરીએ બંધાવેલુ ભુવનેશ્વરનું મંદિર, બન્ને સ્થાન જુદા જુદા છે માત્ર પાંચથી દશ ગાઉના અંતરે જ છે પરંતુ તે બન્ને પ્રદેશ એક છે મંદિરોની રચના એક છે, બન્નેના રાજવી એકજ છે, રાજ્યધર્મ એક જ છે, એટલે એકજ ધર્મ ક્રાન્તિમાંથી બન્ને, એકજ વખતે પસાર થયેલ ગણાય, જેથી જે હકીકત એકને લાગુ પડે તે બીજાને પણ લાગુ પડે છે તે માન્યતાથી નામની લખાવટમા તેમની વચ્ચેનો આંતસપરસ ભેદ જળવાઇ રહ્યો નથી એમ સમજવું.

પોતાની મુસાફરીના વર્ણનનાં જે બે પુસ્તકો લખ્યાં છે તેમાં આ બાબતનો[40] એક અક્ષર વડો પણ લખ્યો નથી. જો તે તીર્થધામ સાથે કોઈ પણ રીતે બૌદ્ધધર્મનો સંબંધ જોડાયલો હોત, તો શું તેનો ઉલ્લેખ તે બૌદ્ધ યાત્રિક પોતાનાં પુસ્તકમાં કર્યા વિના રહેત ખરો કે? મતલબ એ નીકળે છે કે તે તીર્થ બૌદ્ધ ધર્મનું નહીં હોય જેથી તેણે આ બાબત મૌન સેવ્યું છે.

બીજી વાત કરીએ વળી પત્તાવાળાની કે કિ. ઈ. ના લખેલ છે કે[41] His (Kharvela's) family has found no place in the dynastic lists of suzerains which are handed down to posterity by the Puranas—? મગધપતિ-રાજાધિરાજોની વંશાવળીઓ પુરાણોમાંથી આપણને મળી આવે છે તેમાં ખારવેલના વંશને લગતો કોઈ ઈસારો સુદ્ધાં પણ મળતો નથી. આમ કરવામાં પુરાણોના લેખકોનો શું આશય હશે તે સમજી શકાતું નથી. તે બાબતમાં બે ત્રણ પ્રકારનાં અનુમાન કરી શકાય તેમ છે (૧) પ્રથમ કહેવાય કે પુરાણની રચના ઈ. સ. ની ચોથી સદી બાદ થઈ મનાઈ છે. તે સમયે અજાતશત્રુના આ ચેદિ વંશ કોઈ જાણવા યોગ્ય બન્યું નહીં હોય, તેથી તેમાં નોંધ લેવાઈ નહીં હોય. આ ઠીક લાગે તેમ નથી, કેમકે નંદવંશનો નાશ તો ઈ. સ. પૂ. ની આસપાસ થઈ ગયો હતો એટલે પુરાણો પછિ સમયે આ હકીકત નથી તાજી જ હોવી જોઈએ. (૨) જ્યારે બીજું અનુમાન એ કરી શકાય છે કે આ ચેદિ વૈદિક સંપ્રદાયનું હવે અનાદર થયો તો આવી રહ્યું છે એટલે રાજા ખારવેલનું કે તેના પૂર્વજો વિ. નું વર્ણન જો લખવામાં આવશે તો તેના વિશેષ ઉત્કર્ષમાં કાંઈને ઉત્તેજનનું મન થશે અને પરિણામે સત્ય વસ્તુ જે છે તે પ્રકાર પણ આવી પડશે. એમ થાય તો નાહકની એવું બનાવ. માટે તે વસ્તુ જ પ્રકાશ જ ન પામે તે બહેતર. બનાવ એવી કરવાથી આખું પ્રકરણ ખોટી રાખવું હોય એ પ્રકારનો અનુમાન કરવું બનતા યોગ્ય કરી શકાશે. (૩) ઉપરાંત એમ પણ કહેવાય કે પુરાણોમાં વૈદિક રાજાઓનો જ નિર્દેશ જ આલેખાયો છે અને રાજા ખારવેલ વૈદિક ન હોવો એટલે તેના વંશનું આલેખન કરાયું નથી. તો તે પણ વાસ્તવિક નથી; કેમકે અવૈદિક એવા મૌર્ય સમ્રાટો પરદેશી યવન આક્રમણકારો, શક પ્રજા ઈ. ઈ. ના, રાજકીય પરાક્રમોનાં વર્ણનો અને હકીકતો તેમાં કરેલ નજર છે તો પછી ખારવેલના વંશના પ્રતિ-પક્ષે નહીં કે બે ચાર પંક્તિ એટલું-કે વર્ણન આપવું જોઈતું હતું. આ તેમ થયું નથી. તે માટે ઉપરથી ? બીજું અનુમાન દોરાયું છે કે જિન ધર્મ રાખવા માટે જ મૌન પાળ્યું હશે તે કારણ યથાર્થ દેખાય છે.

બીજી વાત હવે જૈન ગ્રંથોની લઈએ—વૈદિક અને બૌદ્ધ મતના સાહિત્ય ગ્રંથોમાં ભલે તેનો ઉલ્લેખ ન હોય તે તો બનવાજોગ છે અને એમ પણ અનુમાન કરી શકાય કે તેમને જે બાબત લાગતું વળગતું ન હોય તેથી—એટલે કે પારકાની પંચાતમાં શું કામ પડવું જોઈએ તેથી તેઓએ મૂકી પડી હોય. પરંતુ જૈનોને તો ઉલટું, આ રાજાનો પ્રબંધ એક ગૌરવ સમાન હતો, જ્યારે તેનાથી ઉતરતા પ્રકારે નાના અને તુચ્છ કસ્તાવીજ રાજવીઓનાં વર્ણનો તેમણે ગીતાનો પ્રયત્ન સેવ્યો છે ત્યારે આ રાજા કે, તેમનામાં પ્રાતઃસ્મરણીય ગણાય તેવા તેમજ ધર્મોન્નતિ કરનારામાં અગ્રેસર ગણાય એવા રાજા કુમારપાળ અને રાજા સંપ્રતિ જેવાની હરોળમાં મૂકવા યોગ્ય ગણાય તેવા છે તો શું તેનું નામ પણ ભૂલાવી દેવાય! આના જેવું આશ્ચર્ય બીજું શું ગણાય! ખરેખર છે પણ તેમજ કોઈ આનો ઉત્તર આપી શકાય કે નક્કી કરી શકાય તેવું દેખાતું નથી. એક વખત આપણી એવી માન્યતા બંધાઈ હતી કે રાજા ખાર

(૪૦) જુઓ રેકર્ડ્સ ઑફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ્સ બે પુસ્તકો, જે સ્મિથ સાહેબે બહાર પાડેલ છે તે.

(૪૧) જુઓ તે પુસ્તક પૃ. ૫૪૬.

વેલ કદાચ જૈનમતાનુયાયી નહીં હોય પરંતુ આજીવિક મતનો હશે તેથી તેનું નામ લખાયુ નહીં હોય પરંતુ વિચાર કરતાં તે મત બીનપાયાદાર હતો કેમકે રાજા ખારવેલ એક તો આજીવિક જ ન હોતો, અને હોયે તો પણ આજીવિક મતના ઉત્પાદક અને સ્થાપક એવા ગોશાળકના નામનો તેમજ જીવનનો પરિચય જૈનગ્રંથોમાં કેટલોયે અપાયો છે, તો આવા ઉપમારક મહા રાજાનો, વિશેષ નહીં તો કલિંગજીનની મૂર્તિને અંગે લડત ચલાવનાર તરીકે તેમજ સૂત્રગ્રંથોના સંરક્ષક તરીકે તો જરૂર જ તેનું નામ જાળવી રાખવાનુ આવશ્યક હતું જ, એટલુ પણ જ્યારે થયું નથી ત્યારે કહેવુ પડશે કે જૈન ગ્રંથકારોએ રાજા ખારવેલને તેટલે દરજ્જે ઘોર અન્યાય જ કર્યો છે જૈન ગ્રંથકારોએ કોઈ દિવસ ધર્મદ્વેષ પોષ્યો નથી જ તેમણે તો ગુણગ્રાહીપણું જ દાખવ્યું છે ને દાખવવુ જોઈતુ હતું એટલે તે નિયમે પણ (આજીવિક મતનો હોત તો પણ) રાજા ખારવેલ તરફ અન્યાયભરેલું પક્ષપાતિપણું બતાવાયું છે એમ ન્યાયને ખાતર નોંધવુજ રહે છે. મતલબ કે જૈન ગ્રંથકારોની ચૂપકીદીનું કારણ શોધ્યું જડતું નથી

અમારા એક મહદ્નીશ શ્રીયુત ગંધીની સાથે આ બાબતની ચર્ચા થતા તે એમ જણાવે છે કે, પૂર્વદેશના પ્રાચીન મગધના કેટલાક જૈનગ્રંથોનો વિનાશ થઈ ગયો છે એટલે રાજા ખારવેલના કલિંગદેશનું વર્ણન મળતું નથી કેટલેક અંશે અમને આ કથન વ્યાજબી લાગે છે કેમકે તેનો ઉલ્લેખ હાથીગુફાના લેખમા પણ રાજા ખારવેલે કર્યો તો છે જ છતા આ વિષય તપાસ તો માગે છે જ

આ પ્રમાણે રાજા ખારવેલનું જીવન ચરિત્ર લખવાની બાબતમાં એક વિષય પરત્વે–ત્રણે ધર્મના સાહિત્ય ગ્રંથોના લેખકોના આશયો–ભિન્ન ભિન્ન હોવાનું અત્યારે દેખાય છે એટલી નોંધ કરીને હવે આ પરિચ્છેદ પુરો કરીશુ

પંચમ પરિચ્છેદ

રાજા ખારવેલ (ચાલુ)

ટૂંકસાર—(ઘ) રાજા ખારવેલ (ચાલુ)

હાથીગુફાના લેખમાં આવેલ ૧ ૩ ના આંક સંબંધી ઉઠાવેલ વિરોધ વિચારણા તથા તેમાં રહેલ સંવતની ગણવાનો બતાવેલ સંવત ૪૩૨—ત્રિરશ્મિ શબ્દનું કરેલું સ્પષ્ટીકરણ તથા સમય સમય પરત્વે સમજાવેલું તેનું સ્વરૂપ—રાજા ખારવેલનાં આયુષ્ય અને રાજ્યકાળની કરેલી ચર્ચા—તેના કુટુંબ પરિવાર વિશેનો આપેલ ખ્યાલ તથા તે સંબંધી પ્રવર્તી રહેલ કેટલાક ભ્રમનો કરેલો સ્ફોટ—તેના રાજ્ય વિસ્તાર સંબંધી ઉઠાવેલ વિચાર—તથા તે સમયે હિંદની પશ્ચિમ દિશાની ભાગાત અને પૂર્વે ઈન્ડોનિશિયા (સુમાત્રા તથા આર્કીપેલેગો આદિ) ટાપુઓ સુધી ત્રિકલિંગના વતનીઓના વસેલ સંસ્થાન સંબંધી કરેલું યથોચિત વિવેચન જેથી તે ટાપુઓના વતનીઓનો હિંદ સાથે લેવાતો દેખાઈ આવતો સંબંધ—તેના સામાજીક તથા ધાર્મિક જીવન પરત્વે બંધાયેલ અનુમાનનું કરેલું નિદર્શન—પિયદર્શિને અને ખારવેલે વિવિધ ક્ષેત્રમાં ગાળેલ જીવનની કરેલી સરખામણી—

(ચ) વક્રગ્રીવ પરિસ્થિતિનું રાજકીય તેમજ સામાજીક દૃષ્ટિએ આપેલું વૃત્તાંત—જે કયા સંયોગોમાં તેના જીવનનો અંત આવ્યો હતો તેનું કરેલું વર્ણન—

(છ) મહામેઘવાહન મહારાજાના સકળ અમલનું વર્ણન તથા ચેદિવંશનો આવેલો અંત—

હાથીગુફાના લેખમાં આવતો ૧૦૩ નો આંક નંદ કે મૌર્ય સંવતનો હોવાની જે માન્યતા ચાલુ આવે છે તે ખોટી છે એમ આપણે પૃ ૨૬૭ થી ૨૭૦ માં બહુ અચ્છી રીતે સાબિત કરી આપ્યુ છે ઉપગત તે આંક વિશેની બીજી શકયતા હોવાનો મુદ્દો આપણે આપણી સ્ફુરણાથી ઉભો કર્યો હતો તે બે શકયતામાની એકમાં, તે આક ચેદિ સંવતનો હોવાનો અને બીજીમાં મહાવીર સવતનો હોવાનો હતો તેમાયે મહાવીર સંવતનો જો તે હોય તો, તેની આદિ કયાથી તેમના નિર્વાણ કાળથી એટલે ઈ સ પૂ ૫૨૭ થી? અથવા તો તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારથી એટલે ઈ સ પૂ ૫૫૬ થી? થયાનું સંભવિત છે એમ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો હતો આ બધા પ્રશ્નોના -મુદ્દાના-ઉત્તર પણ આપણે પૃ ૨૭૨-૭૪ આપી દીધા છે કે તે આક ચેદિ સંવતનો નથી પણ મહાવીર સંવતનો જ છે તેમ તેની આદિ શ્રી મહાવીરના નિર્વાણ કાળના સમયથી જ ગણાઈ છે, નહીં કે તેમના જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સમયથી

૧૦૩ ના આંક સંબંધી વિશેષ

ઉપર પ્રમાણે સર્વ સ્થિતિની ચોખવટ કરી નંખાઈ છે છતા કિંચિત્ સંશય (જુઓ પૃ ૨૭૪ ટી નં ૫૫) બતાવાયો હતો કે કદાચ તે આંક ચેદિ સંવતનો હોઈ શકે છે, જેનો ખુલાસો આગળ આપીશુ અત્ર તે વિષય હાથ ધરવો રહે છે

જો ચેદિ સવતનો તે આંક હોય તો તેની શરૂઆત મહારાજા કરકડુ ઇ સ પૂ ૫૫૮માં ગાદીએ બેઠા ત્યારથી થયેલી ગણાય તે હિસાબે ૧૦૩ની સાલ એટલે ઇ સ પૂ ૪૫૫ થાય, જ્યારે નંદિવર્ધનનુ મરણુજ ઇ સ પૂ ૪૫૬મા એટલે કે તેની પૂર્વે એક વરસે થઈ ચૂકયુ હતુ એટલે તે નહેર નંદિવર્ધને પ્રથમ ખોદાવી હોય એ બની શકે નહીં આ અથવા તો આને મળતાજ મુદ્દા ઉપર તે ૧૦૩નો આંક ચેદિ સંવતનો હોઇ ન શકે એમ આપણે બતાવી ગયા છીએ વળી બીજી રીતે પણ તે આક ચેદિ સવતનો નથી એમ પુરવાર કરી શકાય છે

જો તે આંક ચેદિ સવતનો લેવાય તો તેનો પ્રારંભ ઇ સ પૂ ૫૫૮મા થયો ગણાય એટલું તો ચોકકસ જ, તે હિસાબે ૧૦૩ જું વર્ષ ઇ સ પૂ ૪૫૫ મા આવે કે જે ખારવેલ રાજ્યે પાચમુ વર્ષ હતુ એમ હાથીગુફાના લેખમાં સ્પષ્ટ જણાવાયું છે એટલે માર એ થશે કે રાજા ખારવેલનું ગાદીનશીન થવુ ઈ સ પૂ ૪૬૦માં થયું ગણાશે, તથા તેના પિતા વૃદ્ધિરાજનો રાજ્યઅમલ ઇ સ પૂ ૪૬૦ થી ૪૭૦ સુધીનો અને રાજા ક્ષેમરાજનો સમય ઈ સ પૂ ૪૭૦ થી ૫૦૬ સુધીનો ગણાશે આ પ્રમાણે ગણુતા આખો ઈતિહાસ જ ઉથલી જતો દેખાશે મતલબ એ થઈ કે ૧૦૩ નો આક ચેદિ સવતને લગતો બીલકુલ છેજ નહીં

ત્રિકલિંગનુ સ્વરૂપ

પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ત્રિકલિંગ શબ્દનો પ્રયોગ અનેક વખત કરવામાં આવ્યો છે અને સામાન્યત અંગ, બંગ, અને કલિંગ એ નામના ત્રણ પ્રદેશનો ઝુમખો-સમુહ-એવો તેનો અર્થ કરાય છે પરંતુ આ પ્રમાણેની માન્યતા આગળ ધરવામા કોઇ વિશ્વસનીય પુરાવો કે દલીલ રજુ કરવામાં આવતી નથી એટલે જેમ પ્રાચીન ઐતિહાસિક અનેક કિસ્સામાં બનતું આવ્યુ છે, તેમ આ બાબતમાં પણ માત્ર કલ્પનામાં બેસતું આવ્યુ અથવા શ્રોત્રપ્રિય લાગ્યુ માટે આમ બનવા પામ્યુ હોવુ જોઇએ એમ ઠરાવી દેવાયું છે? કે તે કથન વાસ્તવિક હોવાથી જ વપરાતુ થયું છે? તે આપણે તપાસી જોઇએ

પુ ૧ મા અંગ દેશ[1] અને ચેદિ દેશ[2]ની ભૌગોલિક સ્થિતિનુ વર્ણન કરતાં ત્રિકલિંગ શબ્દમા કયા કયા પ્રદેશનો સમાસ થઇ શકે તેમ છે તે પ્રસંગોપાત જણાવી દીધું છે પરતુ તે સર્વ મુદ્દા એકત્રિત કરીને તથા તેમને વ્યવસ્થિત ગુથીને રજુ કરાય તો તેનો

(૧) જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૦૬ તથા પૃ ૧૪૦ થી ૧૪૬ નું લખાણ તથા તેને લગતી ટીકાઓ.

(૨) જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૬૪ થી ૧૬૬ સુધીનું લખાણ તથા તેને લગતી અનેક ટીકાઓ.

સમીકરણો ધ્યાન બહાર ગયાં હોવાથી આ વિષય ફરીને હાથ ધરવું પડ્યું.

(૧) પ્રથમ તો પ્રિયદર્શિન ના સમયમાં જે બન્ને દેશને ગણવામાં આવે છે તે બન્નેને પરસ્પરમાં તેમની વચ્ચે કોઈ જાતનો સંબંધ હોવાના-(જેવી કે સરકારની, વસ્તીની ભાષાની કે કે કોઈ જાતની) હોવાનું ઇતિહાસમાં જણાતું નથી, તેમ દેખાતું પણ નથી. અત્યારે પણ નથી તેમ તે વખતે હોવાનું પણ ઇતિહાસના પાનેથી સિદ્ધ થતું નથી તો પછી તે સંબંધીની એકતારતા શી રીતે મેળવી શકાય?

(૨) વળી કદાચિત્ કદાચિત્ અસંબંધિત દેખાતી વસ્તુ પણ જેમ સંબંધિત બની જાય છે તેમ નં ૧ માંની સ્થિતિ-વાળે દેશને એક સમૂહ તરીકે માની લેવાની-ભાષાએ માન્ય રાખી લઈએ તો પણ પાછો વિરોધ એ આવીને ઊભો રહે છે કે:—

તેમાંના અંગદેશને, હાલના વિદ્વાનો બિહાર પ્રાંતમાંનું ભાગલપુર જણાવ્યું જણાવે છે અને બંગદેશને, વર્તમાન બંગાળ પ્રાંતના મુર્શિદાબાદ જીલ્લાને અને તેની દક્ષિણે કેટલાક ભાગ સુધી ફેલાતા પ્રદેશને ગણાવતા દેખાય છે જ્યારે કલિંગની હદ ઉત્તરમાં મહાનદી અને ગિરિમાળા સુવર્ણરેખાથી હદ થતી માને છે એટલે કે આ પ્રમાણે કલિંગ દેશની હદની માન્યતામાં પણ તેમની ભૂલ થતી દેખાય છે, અર્થાત્ તકરારનું સમાધાન થયું હોય તો થવા દેવું, તે સિવાયે આપણે તેમનું કથન ધ્યાન રાખી લઈએ જોઈએ. તો પણ આ પ્રમાણે માની લેવામાં મુશ્કેલી એ આવે છે કે તે વિદ્વાનોના અંગદેશ અને બંગદેશ બન્ને પાસે પાસે અને જોડાજોડ આવેલા હોવાથી એકજ રાજ્યની હદમાં હતું તેમનો સમાવેશ થયો પણ શકાય; પરંતુ બંગદેશ અને કલિંગ-દેશની વચ્ચે તો હાલના બર્દવાન, મિદનાપુર, બાલાસોર, કટક વિગેરે જીલ્લાઓ આવી જાય છે કે જે અન્ય રાજાની હકુમતમાંના પ્રદેશો ગણાતા હતા. આ પરિસ્થિતિ તે સમયે મગધપતિને તાબે હતી. એટલે કે અંગ-બંગ હતું કલિંગપતિના તાબામાં, તે પછી મગધપતિનો પ્રદેશ આવે અને તે બાદ પાછો કલિંગ પતિનો કલિંગ દેશ આવે. મતલબ કે આસપાસ કલિંગ પતિનો અને વચ્ચે મગધપતિનો મુલક હતો. હવે વિચારો કે અંગ બંગ અને કલિંગ એ ત્રણેનું સમૂહગત રાજ્ય ક્યારે બની શકે કે જ્યારે તે ત્રણેની હદની વચ્ચે કોઈ રાજ્યની દખલ આવતી ન હોય તો જ; એટલે કે તે ત્રણેની સીમા એક બીજાને અડી રહેલી હોય તો જ. આવો તો કોઈ પુરાવો મળતો નથી. ઊલટું હાથીગુંફાના લેખમાંથી મગધપતિ અને કલિંગપતિ બન્નેને વિગ્રહોથી અને સત્તાધારી સર્વ [illegible] હોવાનું જણાય છે. સાર એ થયો કે પ્રિયદર્શિનના સમયમાં હાલની માન્યતા પ્રમાણેના અંગ, બંગ અને કલિંગ ભેગા કરી શકાતા જ નથી.

[ટીપ્પણ—એક રાજાની હકુમતવાળા સર્વ પ્રદેશો, એક બીજાને આદિ-સ્પર્શિત જ રહેવા જોઈએ એવો સિદ્ધાંત ઉપરની ટીકામાં જે આપ્યો જણાય પડે છે તેની વિરુદ્ધમાં એવો બચાવ કરવામાં આવે કે તેવો નિયમ ભલે સાધારણપણે હશે પરંતુ સર્વથા તેમ હોવું નથી જ કેમકે વર્તમાનકાળે કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં પણ બ્રીટીશ સત્તાના સરકારના અનેક મુલકો વચ્ચે અન્ય રાજવીઓના પ્રદેશ આવી જાય છે તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે તે સ્થિતિ ભિન્ન પ્રકારની છે કેમકે આપણે વાત કરીએ છીએ સાર્વભૌમ સત્તા ધરાવતા સમ્રાટોની, જ્યારે દૃષ્ટાંત આપીએ છીએ તેવા સમ્રાટોની સત્તામાં રહેલા અર્ધ-આશ્રિત સત્તા ભોગવતા રાજાઓની. મતલબ કે સાર્વભૌમ સત્તા જેવા સમ્રાટોના હાથ તળેના રાજ્યોના મુલક, મુખ્યત્વે એકબીજાને જોડાજોડ જ આવેલ હોય છે. વર્તમાન કાળે યુરોપીય પ્રજાના શાસકોના મુલકો જે ચારે બાજુ છૂટા છવાયા પથરાયેલ નજરે પડે છે તેનું કારણ એ છે કે તેમણે વ્યાપારના રક્ષણ માટે જુદા જુદા પ્રકારના નુસખાઓ વાપર્યા છે અને તેને આશ્રયીને તે સર્વેને વર્તન રાખવું પડે છે. જે સમયનું આપણે વર્ણન કરી રહ્યા છીએ તે સમયે તે પ્રકારની રાજનીતિ નહોતી. તે સમયે તો, જેના હાથમાં જેટલા પ્રદેશો—એટલે કે તદ્દન સ્વતંત્રપણાની ભાવના ભરેલી આણ્યવર્તિની એટલે કે આપસ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવાની રાજનીતિ પ્રચલિત હતી તે માટે

અત્યારની પરિસ્થિતિનો દૃષ્ટાંત તે સમયની રાજનીતિ પરત્વે લાગુ પાડી શકાય તેમ નથી]

(૩) નં ર ની દલીલમાં અંગદેશનું સ્થાન, વર્તમાનકાળના વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે ભાગલપુર જીલ્લો લેખીને આપણે તેના સત્યાસત્યનો વિચાર કરી ગયા છીએ પરતુ વાસ્તવિક રીતે તેનું સ્થાન (જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૨૯) વર્તમાનના મધ્યપ્રાન્ત વાળા પ્રદેશમા છે એટલે તેને આશ્રયીને પણ આ પ્રશ્ન વિચારી લેવો જોઈએ તે પ્રમાણે અંગ અને કલિંગના સ્થાન તો ચોક્કસ છે જ, પરતુ બંગ શબ્દનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રન્થોમા થયાનું નજરે પડતુ નથી, એટલે તે તો આધુનિક પ્રયોગ સમજાય છે અને તે જ પ્રમાણે સ્થિતિ જો હોય તો, ત્રિકલિંગમા અંગ, બંગ અને કલિંગનું જોડકણું ઉભુ કરવામા, મૂલ નાસ્તિ કુત શાખા જેવુ થતું હોય એમ શુ નથી લાગી આવતું ?

(૪) અંગ, બંગ (વંગ) અને કલિંગને બદલે, અંગ, વંશ અને કલિંગ તે ત્રણ દેશના સમુદ્દગત રાજ્યને ત્રિકલિંગનું નામ આપીએ તો તે યથોચિત છે એમ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પણ માન્ય રહે તેમ છે, કેમકે તે ત્રણે દેશની સીમા પરસ્પર સલગ્ન થયેલી છે તેમ ઐતિહાસિક પુરાવાથી, કલિંગપતિઓનાં જીવનવૃત્તાંતથી (જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૬૦ થી આગળ) તેમજ મહારાજા કરકડુ મહામેઘવાહનના રાજ્ય વિસ્તારના હેવાલ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે એટલે કે ઇતિહાસ અને ભૂગોળથી તે બિના સાબિત થઈ જતી હોવાથી વિશેષત માનનીય ગણવી રહે છે

(૫) નં. ૪ મા જણાવ્યા પ્રમાણે, મહારાજા કરકડુના સમયે, ચેદિવંશની સ્થાપના કરવામા આવી તે વખતે-ભલે અંગ, વંશ અને કલિંગના યુથને ત્રિકલિંગ કહેવામા આવતું હતું, પરંતુ હાથીગુફામા કોતરેલ ચિત્ર ઉપ થી, ચક્રવર્તી ખારવેલના સમયે તો ત્રિકલિંગનું સ્વરૂપ જુદું જ પડી જતું હતું એમ સમજાય છે તેમા જે અનેક વિજય મેળવવાનું રાજા ખારવેલને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુ હતું તે સર્વ હકીકતનું જોડાણ કરતા એવો સાર કઢાય છે કે, રાજા ખારવેલે, મૂળ કલિંગની દક્ષિણેથી વધતાં વધતા, ઠેઠ સિંહલદ્વીપની સીમાંતે, પાંડય રાજા ઉપર પણ તેણે વિજય મેળવ્યો હતો અને તેની પાસે પોતાની સત્તા કબુલ કરાવરાવી ત્યાથી અઢળક દ્રવ્ય પણ હરી લાવ્યો હતો તેમજ કલિંગ અને પાંડયની વચ્ચે આવેલ ચોલા અને પલ્લવ રાજ્યોને પણ તાબે કરી લીધા હતા મતલબ કે તામિલ, તેલગુ, અને ઉરિય ભાષા-દ્રાવિડીયન ગણાતી ત્રણ મુખ્ય ભાષા બોલતા પ્રાંતો ઉપર તેણે વિજય મેળવી પોતાનું સ્વામિત્વ બેસાર્યું હતું (જુઓ હાથીગુફા લેખ પંક્તિ ૧૧ નો અનુવાદ) એટલે તે ત્રણ પ્રદેશના-કલિંગ, ચોલા અને પાંડય-સમુહને વ્યાજબી રીતે આપણે રાજા ખારવેલના સમયનો 'ત્રિકલિંગ' સમુદ કહીએ તો વાસ્તવિક ગણાશે વળી તે ત્રણે પ્રજાની ભાષા, દ્રાવિડીયનમાથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તે સર્વ પ્રજા સંસ્કૃતિમા તથા અન્ય આચાર વિચારમાં તેમજ સાહિત્ય વિશેષમાં પણ અરસપરસ ઘણી જ માન્યતા ધરાવતી હોવી જોઇએ એમ માની શકાય

(૬) ઉપરાત, ધી હિસ્ટરી ઓફ ઓરિસ્સાના કર્તા વિદ્વાન ડૉ આર ડી બેનરજી મહાશયે પુ ૧ પૃ ૪૩ થી આગળ જે વર્ણન આપ્યુ છે તે ઉપરથી ઉત્કલ, કોંગોદ અને કલિંગ મળી ત્રિકલિંગ થતું હોય એમ સમજાય છે તેમાં તેમણે ઉત્કળને દામોદર અને વૈતરણી નદી વચ્ચેનો, કોંગોદના બે ભાગ ઉત્તર દક્ષિણ પાડીને વૈતરણી અને બગધારા નદી વચ્ચેનો અને કલિંગને બગધારા અને ગોદાવરી નદી વચ્ચેનો, પ્રદેશ લેખાવ્યો છે મતલબ કે દામોદર અને ગોદાવરી નદી વચ્ચેના પ્રદેશને તેમણે ત્રિકલિંગ મનાવ્યો છે

(૭) જ્યારે જ ઓ બી રી સો પુ ૧૪. પૃ ૧૪૫ મા લેખક મહાશયે ત્રિકલિંગનું સ્વરૂપ વળી સર્વથી જુદી જ રીતે વર્ણવી બતાવ્યું છે તેમણે સ્પષ્ટ લખ્યુ છે કે, It has been discovered that the Kalinga people went to Burma, long before the Christian era and established a kingdom which comprised three districts & hence called

Modukalinga (Modu means three in the Telangu language) or Trikalingas. whole country was a part of the Trikalinga Trikalinga = Kalinga, Kongad and Utkal—એવી નોંધ કરવામાં આવી છે કે, ઇસ્વીની પૂર્વે વાચાસકે કલિંગની પ્રજા નામાંકિત હતી અને ત્યાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું, તેમાં ત્રણ પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હોવાથી તેને મુદુકલિંગ (તેલગુ ભાષામાં મુદુ એટલે ત્રણ અર્થ થાય છે) અથવા ત્રિકલિંગ કહેવાય છે (એટલે) આખો (કલિંગનો) દેશ તે ત્રિકલિંગનો એક અંશ થયો. ત્રિકલિંગ=કલિંગ, કોંગદ અને ઉત્કલ કહેવાનો ભાવાર્થ એમ સમજાય છે કે કલિંગની જે મૂળ પ્રજા હતી તે નર્મદાના કિનારે આવેલ દેશમાં જઇ વસી હતી (જેને હાલમાં મધ્ય-ભૂમિ તરીકે ઓળખાય છે) તે પ્રાંતને પણ ત્રિકલિંગના એક અંશ તરીકે ગણી શકાય તેમ છે.

(૮) ભારતનો પ્રાચીન રાજવંશ ના લેખક મહાશયે તેના પુ. ૨. પૃ ૩૭ માં સર કનિંગહામના મતના આધારે એમ જણાવ્યું છે કે ત્રિકલિંગના સમૂહમાં ધનકટક આંધ્ર અને કલિંગદેશનો સમાવેશ થતો હતો.

આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ ત્રિકલિંગનું સ્વરૂપ જુદું જુદું સમજાવ્યું છે. કોણ સત્ય અને કોણ અસત્ય, તે નક્કી કરવાનું આપણો અહીં ઉદ્દેશ પણ નથી તેમ અહીં તે વિષય પણ નથી. આપ તો એટલું જ જણાવવાનું હતું કે ત્રિકલિંગના સમૂહમાં, આંધ્ર, ઓડ્ર અને કલિંગનો સમાવેશ જે કરી બતાવે છે તે યથોચિત નથી. બાકી જુદા જુદા સમયે ત્રિકલિંગનો ભાગ ભિન્ન ભિન્ન થઇ ગયો હતો એટલું ચોક્કસ દેખાય છે. તેમાં પણ આપણી ખારવેલના સમયે ત્રિકલિંગ કયાંથી ઉત્તરે ગંભીરા નદીથી માંડી તેથી પણ ઘણે ઉત્તરેથી શરૂ કરીને, ઠેઠ કન્યાકુમારીની ભૂમિનો ભાગ મુખ્ય આવી જતો હતો.

હાથીગુંફાના લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે, ૧૩ ની સાલમાં, તેના રાજ્યાભિષેક થયાને પંદરમું વર્ષ ચાલતું હતું. વળી આ આંક મહાવીર સંવતનો જ છે એ પણ આપણે મત પરિભાષે પુરવાર કરી ગયા છીએ. એટલે

આયુષ્ય અને રાજ્યકાળ

મહાવીરસંવતની દૃષ્ટિએ હિસાબ કરતાં તેનો રાજ્યાભિષેક મ. સં ૯૮ (૧૩−૧૫=૯૮)=ઇ. સ. પૂ. ૪૨૯ માં થયો હતો એમ નિશ્ચયપૂર્વક હવે કહી શકાશે. વળી તેનું રાજ્ય ૩૬ વર્ષ ચાલ્યું હતું એમ જણાયેલ છે.[૫] અને જ્યારે રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે તેની ઉમર ૨૫ વર્ષની[૪] હતી એમ તેણે પોતે જ લેખમાં જણાવ્યું છે. તો તે ગણત્રીએ તેનો જન્મ મ. સ. ૭૩=ઇ. સ. પૂ ૪૫૪ માં થયો કહેવાય. યુવરાજપદ મ. સ. ૮૮ માં, રાજ્યાભિષેક મ. સ. ૯૮ માં અને મરણ મ. સં. ૧૩૪ માં થયું ગણાશે. આ હકીકત પ્રમાણ હોવા છતાં ઉપરમાં પૃ-૨૭ માં જણાવી ગયા છીએ પણ કેટલાક રાજવીઓના આયુષ્ય તથા ઉમર વિષેની હકીકત જુદા જ પરિચ્છેદમાં જણાવવાનું ધોરણ અખત્યાર કર્યું હોવાથી તે પ્રમાણે અત્ર ફરીને જણાવવું રહે છે. એટલે નીચે પ્રમાણે તેના સમયની સાલ ગોઠવી શકાશે.

બનાવ	મ. સં	ઈ.સ.પૂ.	તેની ઉમર	પ્રસંગનાં વર્ષ
જન્મ	૭૩	૪૫૪		
યુવરાજપદ	૮૮	૪૩૯	૧૫	૧
રાજ્યાભિષેક	૯૮	૪૨૯	૨૫	૩૬
મરણ	૧૩૪	૩૯૩	૬૧	−

એ આપણે ઉપરમાં તેનું મરણ ૬૧ વર્ષની ઉમરે થયાનું જણાવ્યું છે પણ એક વિદ્વાન લેખકના જણાવ્યા પ્રમાણે તે સમયે તેણે સંસારત્યાગ કરી, અદ્ભુત ધૈર્ય સમાધિની ચેષ્ટા લીધી હોય એમ મત થયો છે જેથી આ બાબત સંશોધન માગે છે તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે. Last of all,

(૩) ઇ. એ. પુ. ૬ પૃ. ૩૫
(૪) જુઓ હાથીગુંફાનો લેખ પંક્તિ ૨ (ઉપરમાં પૃ. ૩૫) જ. બિ. ઓ. રીસર્ચ સોસાયટી પુ. ૩ ... પૃ.
(૫) જ. બિ. ઓ. રી. સો. પુ. ૩ ભાગ ૧ પૃ. ૧૫

in right orthodox fashion he spent his last years as a sanyasi in the hills of Udayagiri, where the two-storied rock-cut palace still stands=છેવટમા, જુના ધર્મની પ્રણાલિકા મુજબ, તેણે પોતાના અતિમ-વર્ષો ઉદયગિરિની ટકરી ઉપર સન્યસ્થ[૬] દશામા ગાળ્યાં છે, કે જ્યા આગળ અદ્યપર્યત ખડકમાથી કોતરી કાઢેલ બે મજલાનો પ્રાસાદ ઉભેલો દેખાય છે, એટલે કે, તેણે જૈન દીક્ષા નહી પણ તેવી નિવૃત્ત દશા ધારણ કરી હતી અને ઉદયગિરિ પર્વત ઉપર જે ઠેકાણે હાથીગુફાનો લેખ કોતરાવ્યો છે તે ઠેકાણે પોતે તપશ્ચર્યા આદિ કરી પોતાનું શેષ જીવન નિવૃત્તપૂર્ણ કર્યું હતું વળી તે કામમા તેમની સરળતા સચવાય તે માટે તેની રાણીએ[૭] તે સ્થાન ઉપર બે મજલાનો આ ગુફારૂપી પ્રાસાદ[૮] બધાવ્યો હતો

ઉપરોક્ત લેખકે કરેલુ વિધાન, શોધખોળ કરતા જો સત્ય ઠરે તો તે ઉપરથી નીચે પ્રમાણે અનુમાન બાધવાને અવકાશ રહે છે જેને પાછા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસી જોવાની જરૂરિયાત પણ લાગશે

પહેલું અનુમાન-ગુફાનો લેખ તેની રાણીએ કોતરાવેલ છે રાજા ખારવેલે તેમા કાંઈ જાણે ભાગ જ લીધો દેખાતો નથી એટલે સમજાય છે કે, રાજા ખારવેલે મન્યસ્થ સ્થિતિ અંગિકાર કર્યાનું જે જણાવાય છે, તે સ્થિતિ જ કદાચ બનવા પામી હોય

બીજુ—તેણે જો દીક્ષા લીધી હોય તો તેણે જે ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનુ કહેવાય છે તેને બદલે થોડા જ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોય અને બાકીનાં વર્ષ તે મુનિ અવસ્થામા જીવત રહ્યા હોય, એટલે તેમની ગાદી ઉપર તેમના કુવરનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો મુહૂર્ત રખાયો હોય તેવા સંજોગમા આ બન્ને સમયનો (રાજસત્તાના ભોગવટાનો તથા મુનિઅવસ્થાનો[૯] સમય મળીને) એકદર અવધિ ૩૬ વર્ષનો આકવો રહેશે પરતુ મુનિઅવસ્થા કલ્પી લેવામા ઉપરની ટી નં ૬ પ્રમાણે બાદ આવે છે એટલે તે કલ્પનાનો ત્યાગ કરવો રહે છે વળી લેખની પક્તિ ૭ માં જણાવાયુ છે કે, વજ્રઘરવાળી રાણીને પુત્રરત્ન સાંપડયુ છે આ પુત્ર યુવરાજ હોવા સભવ છે તેથી લેખ કોતરાવવાના સમયે તેની ઉમર માત્ર સાત

(૬) જો દીક્ષા લીધી હોય તો તો તેમને રાજકાજ સાથે સબધ પણ રહી ન શકે, તેમ પોતે એકજ સ્થળે નિરતર રહી પણ ન શકે પરતુ જો નિવૃત્ત અવસ્થામા રહેવા માડયું હોય તો તેના નામની આણ પણ ચાલુ રહે, બીજાનો રાજ્યાભિષેક કરવાની જરૂરિયાત પણ ન રહે, તેમ પોતે એક જ સ્થાન ઉપર (હાથીગુફાના બે માળવાળા પ્રાસાદમા) લાબોકાળ રહી પણ શકે

એટલે સભવિત છે કે, તેણે દીક્ષા નહી લીધી હોય, પણ તદ્દન નિવૃત્ત દશામા રહેવાનું પસદ કર્યું હશે જેથી જ આ હિ રી સો પુ ૨ પૃ ૧૪મા જે શબ્દો લખ્યા છે as a sanyashi (જુઓ ઉપર) તે વ્યાજબી લાગે છે

(૭) હાથીગુફાનો આખો લેખ જ તેની રાણીએ કોતરાવ્યો દેખાય છે તેથી અહી તે શબ્દો અમે વાપર્યા છે

જૈ સા સ ખડ ત્રીજો અક ૪ ના લેખમા પૃ ૩૬૬ ઉપર પક્તિ ૮મા લખ્યું છે કે 'કલિંગ ચક્રવર્તી ખારવેલે જ પોતે કોતરાવેલ શિલાલેખ' જ્યારે તેજ પુસ્તકમા પૃ ૩૭૪ પક્તિ ૫ મા "એની સીમે એને બરાબર જ ચક્રવર્તી કહેલ છે" આ પ્રમાણે શબ્દો છે તે બતાવે છે કે શિલાલેખ કોતરાવનાર તો રાણી છે, નહીં કે ખારવેલ પોતે, આ પ્રમાણે જૈનસાહિત્ય સશોધકે વિશેષ ચોકસાઈ પૂર્વક નોધ લીધી દેખાતી નથી

પરતુ લેખમા એવા અનેક શબ્દો માલૂમ પડે છે કે જેથી લેખ કોતરાવનાર રાણી પોતે છે એમ સાબિત થઇ શકે છે, જેવા કે–

પક્તિ ૨=તેઓએ નવ વર્ષ સુધી યુવરાજ

,, ૭=તેઓની ગૃહિણી વજ્રધરવાળી

,, ૮=એમના કર્મોના અવદાનો સતોષથી

,, ૧૦=મહાવિજયપ્રસાદ તેઓએ આડત્રીસ લાખ વડે બનાવરાવ્યો

(૮) ગત પરિચ્છેદે આ પ્રસગનુ વિવેચન કરતા આપણે એવો અનુમાન બાધ્યો હતો કે સમતશિખર પહાડની તળેટી જેમ પ્રિયદર્શિનના ધૌલી જાગૌડાના ખડક લેખ વાળા સ્થાને સભવે છે તેમ આ હાથીગુફા લેખવાળા સ્થાને-ભુવનેશ્વરના નામે-પણ સભવે છે તે અનુમાન હવે અવાસ્તવિક ઠરે છે

(૯) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૬

વર્ષની જ વયથી થાય છે. એટલે સુરરાજની આવી નાની વયમાં રા ન બારવેમે દીક્ષા લેવાનું મુનાસબ ન પણ ધાર્યું હોય. પરંતુ નિરંતર આશ્રમમાં રહેવાથી, રાજાનું ચિત્ત પણ ભાગવી શકાય તેમ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ પણ સાધી શકાય. આ પ્રકારના બેઉ ઉદ્દેશથી તેમણે ઉજ્જયિનિ ઉપર વાસો કરવાનું ઠરાવ્યું હોય, જેથી ત્યાં સિદ્ધપ્રસન્ન‌ાળ[1] રાજશ્રીએ તેને યોગ્ય પ્રાસાદ બંધાવી આપ્યો છે તથા તે સમય બાદનું રાજ્ય જીવન ત્યાંજ ગાળવાનું આદરેલું પણ છે.

ત્રીજું—ન ૧ મા ફકરામાં અનુમાનને, એક બીજી સ્થિતિથી સમર્થન મળે છે. સૂત્રના લેખમાં તેથી રાજશ્રીએ ૯ મા આરવેલની રાજ્ય અવસ્થાનો સમય ૧૪ વર્ષનો જ ગણાવ્યો છે. આમ કરવાનું કારણ શું હશે? જે રાજશ્રી સ્વશક્તિના પરાક્રમ બાદથી ચીરી ચીરી નિર્બળોને ઉતારીને, શત્રુઓની સમક્ષ સ્વાભિમાને પ્રકાશતી હોય તે શું એકાએક ધાર્મિક ક્રમમાં રસલીન બની જાય ખરી? ઉલટું આવા પરાક્રમશીલ અને કાબેલ રાજાના ઉત્તર જીવનમાં તો દિન ને દિન ગૌરવશાળી બનાવો બનવા પામે કે જેથી ઉદ્ધોષણા કરવી, આવી પ્રશસ્તિ લેખમાં તે રાજાના ચારિત્ર તથા સમસ્ત જીવન વિષે, કાંઈ ઓર જ બાબતના ઉલ્લેખ થવા પામે! આ પરિસ્થિતિ જોતાં કાં તો રાજાના જીવનમાં જ પરિવર્તન થઈ ગયું હોય, અથવા તો રાજશ્રી પોતે જ આ દુનિયામાંથી આથમી ગયા હોય અથવા શિલાલેખ જ રાજા ખારવેલના રાજ્યે ચૌદમે વર્ષે કોતરાવ્યો હોય. રાજ્યકાળ વિષે તો કોઈ ઠેકાણે આપણે જ નથી એટલે તે બાબતનો[11] વિચાર ચલાવવા માટે હાલ ના પાડે છે. પરંતુ સંભવ છે કે શિલાલેખ જ રાજ્યકાળના ચૌદમા વર્ષે ધારેલો હોય, અથવા વિશેષતઃ રાજા ખારવેલના જીવનનો પલટો થયો હોય તે બનવાજોગ છે જેમ શિલાલેખનું અંતર કાંઈ ત્યાં આપણી આગળ જતાં આપણે અનુમાન કરવા લલચાઈએ છીએ તેમ રાજા ખારવેલના ધાર્મિક વલણનો જે આભાસ મૂળ રાજશ્રીએ લેખમાં કોતરી બતાવ્યો છે તે પણ તેજ અનુમાનને દૃઢ બનાવે છે. સૂત્રોમાંની પંક્તિ ૧૪-૧૫ અને ૧૬ ની હકીકત જોતાં સ્પષ્ટ થતું જાય છે કે રાજાનું મન સંસારથી ઉચ્ચિત થઈ રહ્યું છે અને તેથી ધર્મકાર્યમાં પોતે દિન ને દિન મહત્વ બતાવવા કરે છે. ઉપરાંત ચૌદમી પંક્તિમાં તો વિશેષમાં ઉમેરો કરી બતાવ્યા છે કે રાજા ખારવેલ જીવ અને શરીરની પરીક્ષા કરી લીધી (જીવ અને શરીર પારખી લીધું) એટલે સઘળી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં, એવું અનુમાન દૃઢતર થઈ

(૧) સિદ્ધપ્રસન્નવાળી રાજશ્રી સિંધુલ, ધારાજી નહીં હોય ને હોય તો પોતે પેદા થાય, ધારાજી ભાગ જ વાપરા.

આ ભાગથી જણાઈ આવે છે કે [illegible] રાજશ્રીએ જે દુર પ્રયત્ન કર્યો છે તે સુરરાજ જ હશે. સુરરાજની માતા હોય તેજ ધારાજી [illegible] પણ નિયમ નહીં હોય, નહીં તો [illegible] રાજશ્રી [illegible] ન બનાવ ધારાજી બનાવ. બીજો અનુમાન એમ છે કે જે રાજશ્રી પ્રથમ પટ્ટરાણી હતી તેજ ધારાજી [illegible] હતી તે, સુરરાજની જનેતા હોય કે ન હોય (સરખાવો "તેદ [illegible] પરિસ્થિતિની હકીકત)

જ્યારે [illegible] રાજશ્રી તેમજ આ સિંધુલ રાજશ્રી [illegible] ધારાજીનું જ બતાવ્યું નથી ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે તે કોણ? અને તેણે [illegible] બાર [illegible] નહીં હોય!

(૧૧) [illegible] અનુમાન [illegible]

સિંધુલરાજશ્રી પોતેજ [illegible] ખારવેલ [illegible] વર્ષે ભાગ પામી હોવાથી તેના [illegible] રાજશ્રીએ [illegible] ઉપર દીધું હશે અને પોતે નિવૃત્તિમાર્ગ કે દીક્ષા લઈને મુનિઅવસ્થામાં રહેવાનું [illegible] કર્યું હશે. આ અનુમાન, [illegible] પંક્તિ [illegible] [illegible] થયો, કેમકે આ મનુષ્યના દેહમાં [illegible] બનાવ્યું [illegible] છે. તે હેતુથી જ રાજા ખારવેલે પંક્તિ ૧૪-૧૫-૧૬ માં ધાર્મિક ધર્મકાર્યો કરી હોય. પણ જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ કે [illegible] [illegible] પણ ધર્મકાર્યો તો કરી શકાય છે ત્યારે તે સર્વ વિચાર [illegible] પડે છે. રાજશ્રી સિંધુલને [illegible] [illegible] તેમજ તેણીને [illegible] [illegible] રહે છે માત્ર જે [illegible] તે પંક્તિ [illegible] તેઓ ધર્મ 'અનશન વ્રત' ન [illegible] હોય. જેથી આ બાબત [illegible] નથી.

જાય છે કે, ખારવેલે દીક્ષા નહીં લેતાં, તદ્દન નિવૃત્ત-અવસ્થા ધારણ કરીને, ગુફાવાળા સ્થાને નિવાસ રાખ્યો હશે, જેથી રાજસત્તા અને કાર્યભાર ભલે તેના નામે ચાલ્યા કરે પરંતુ પોતે તેમાં સક્રિયપણે ભાગ લે નહીં .

ઉપરમાં દોરી કાઢેલા ત્રણે અનુમાન જે ઐતિહાસિક સંજોગોથી સત્ય પુરવાર થઇ જાય-સંભવ છે કે સત્ય જ ઠરશે, કેમકે જ્યાં સુધી અને જેટલા પ્રમાણમાં રાજા ખારવેલના જીવન સંબંધી માહિતી મળી શકી છે ત્યાં સુધી અને તેટલા પ્રમાણમાં તે સર્વને અનુમાનિક સંજોગોથી સમર્થન મળી રહે છે એટલે નિશ્ચિતપણે માનવું રહેશે કે, રાજા ખારવેલનું રાજ્ય ૩૬ વર્ષ પર્યંત ચાલ્યું છે અને પોતે ૬૧ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી મરણ પામ્યો છે પરંતુ વચ્ચે જ્યારે પોતે ૪૦ વર્ષની ઉંમરે પહોંચ્યો હતો ત્યારે સંસારની મોહમાયાથી જાણીતો થતાં, આત્મકલ્યાણને[૧૨] અર્થે તદ્દન નિવૃત્ત અવસ્થા ગાળવા, રાજમહેલનો ત્યાગ કરી પાસે આવેલ ઉદયગિરિ પર્વત ઉપર સિંધુલા રાણીએ પોતા માટે નિવાસને માટે બે મજલાનો પ્રાસાદ ખાસ બંધાવરાવ્યો હતો તેમાં રહેવાનું ઠરાવ્યું હતું, જેથી પોતે સંસારથી દૂરને દૂર પણ રહે તેમજ યુવરાજ તદ્દન શિશુવયનો હોવાથી રાજકારોબાર ચલાવવાનું જે રાજકર્મચારીઓને સોંપાયું હતું તેઓ, પ્રસંગ પડતાં તેમની સલાહ અને દોરવણીનો લાભ પણ ઉઠાવી શકે, તેમજ રાજાની વિદ્યમાનતાને લીધે, પડોશનો કોઇ રાજા કલિંગની સત્તા ઉપર આક્રમણ લાવવાની હિંમત પણ ધરી ન શકે આ પ્રમાણે સ્થિતિનો નિરધાર થતાં, ઉપરમાં જે આંકડા આપણે નિર્દિષ્ટ કર્યા છે તે કાયમ જ ઠરે છે એમ સમજવું

તેનું કુટુંબ

હાથીગુફાના લેખમાં તેની બે રાણીઓનાં નામો તો સ્પષ્ટપણે વાંચવામાં આવે છે જ, તેમાંની (એકનું) નામ વજ્રધરવાળી રાણી જાહેર થયું છે, જેણીને પેટે (જુઓ પંક્તિ ૭ મી) રાજાના અભિષેક થયા બાદ સાતમે વર્ષે યુવરાજશ્રીનો જન્મ થયો છે એટલે યુવરાજશ્રીના જન્મની સાલ ૯૮+૭=૧૦૫ મ સ =ઇ સ પૂ ૪૨૨ તરીકે નોંધવી રહેશે અને (બીજીનું) નામ આ શિલાલેખ કોતરાવનાર તરીકે પોતાને સિંહપ્રસ્થવાળી સિંધુલા તરીકે જેણે ઓળખાવી છે તે સમજાય છે એટલે આ લેખકોતરનો બનાવ રાજ્યાભિષેક પછીના ચૌદમા વર્ષે અને મ સ ૯૮+૧૪=૧૧૨ મ સં =ઈ સ પૂ ૪૧૫ માં થયાનો નોંધવો પડશે (૩) ઉપરાંત આ બેમાંથી કોઇ રાણીએ પોતાના નામ સાથે પટરાણી પદ જોડેલું ન હોવાથી સમજાય છે કે તેણી વળી ત્રીજી જ વ્યક્તિ હશે (૪) વળી એક પુસ્તકમાં લખાયું નજરે પડે છે કે,[૧૩] He (Kharvela) married the daughter of Hathisāh or Hathisimha, the grandson of Lālaka[૧૪]=લાલકના પૌત્ર હઠીશાહ ઉર્ફે હઠીસિંહની કુંવરી વેરે ખારવેલનું લગ્ન થયું હતું આ હકીકત જો સત્ય ઠરે તો આ રાણી ચોથી ઠરી શકે (૫) આ ઉપરાંત એક અન્ય લેખકે[૧૫] વળી એમ જણાવ્યું છે કે Not only the Kalingas had trade in Persian gulf as well

(૧૨) એટલે કે આત્મા અને પુદ્ગલ વચ્ચેના તફાવત વિશે પોતે પૂરેપૂરો માહિતગાર બની ગયો. આત્મસ્વભાવમાં રમણતા અનુભવવા લાગ્યો (વળી ગત પરિચ્છેદમાં તે સંબંધનો ખુલાસો તથા ટીકાઓ વાંચો.)

(૧૩) કૉ. ઈ પૃ ૧૬ જુઓ

(૧૪) આ હઠીસિંહ કે હસ્તિશાહ કોણ તથા તેમના દાદા લાલકનું રાજકીય જગતમાં સ્થાન શું હતું ને તેમનો પ્રદેશ કયો હતો તે કાંઇજ સ્પષ્ટ કર્યું નથી, એટલે તે સંબંધી કોઈ પ્રકારનો તર્કવિતર્ક કરવો નકામો જાય તેમ છે છતાં એક વાત એમ જચે છે કે, જેમ ચષ્ઠણવંશી રાજાઓને (જુઓ ઉપરમાં પુ ૩ પૃ ૩૩૪થી આગળ) એક સમયે 'શાહવંશી' ઠરાવ્યા હતા તેમ આ લાલક તથા હસ્તિશાહ પણ તે વંશના કદાચ હોય, અને તેમ માની તેમને અફઘાનિસ્તાન તરફની પ્રજા ધારી રાજા ખારવેલનો શરીર સંબંધ તે દેશની રાજકુંવરી વેરે બંધાયાનું અન્ય લેખકે જણાવ્યું છે તેમ માની લેવાયો હોય તો (જુઓ નીચે નં ૫ વાળી રાણીની હકીકત) તેને ટેકો મળતો કહેવાશે

(૧૫) જ આ હિ રી સો પુ ૨ ભાગ ૧ પૃ ૨૪

Ballabhi and Pātala but Kharvela had married a princess of Vazra, west of the land of the Madras beyond the present Afghan border=મતલબ કે મધ્યમાં વલ્લભી[11](રાજ્ય) અને પાતલ સાથે કલિંગદેશના ધણીઓનો વેપાર ચાલતો હતો એટલું જ નહીં પણ વર્તમાન અફગાનિસ્તાનની હદની પેલી પાર[12] જે મદ્રદેશ (મદ્ર) પ્રજાનો મુલક છે તેની પશ્ચિમે ખારવેલ વજીરા (પ્રદેશ)ની એક રાજપુત્રીને પરણ્યો હતો. આ વાત વિચારવા જેવી છે તેમણે આધાર બતાવ્યો હોત કે અન્ય હકીકત જણાવી હોત તો તેની સત્યાસત્યતા તપાસવાનું અનુકૂળ થઈ પડત અમારા મત પ્રમાણે તે અસંભવિત લાગે છે. કેમકે પ્રથમ દરજ્જે તો જે ભૌગોલિક સ્થિતિ તેમણે ચીતરી બતાવી છે તે જ કપોલકલ્પિત છે કારણ કે વલ્લભીરાજ્ય અને પાતલના મુલક[18]નું નામ જ્યાંસુધી લેવાયું છે ત્યાંસુધી તો બન્ને પાસે પાસે હોવા જેવું દેખાતું નથી પરંતુ અફગાનિસ્તાનની સરહદની પેલી પાર મદ્રદેશ (માદ્રક) પ્રજાનો મુલક અત્યારે છે અને તેની પશ્ચિમે વજીરા (હાલ જેને વઝીરિસ્તાન કહેવાય છે તે પ્રાંત હશે) કહે છે તે ન સમજાય તેવું નથી. કેમકે મદ્રપ્રજાનો મુલક[19]—મહાભારત વિખ્યાત રાજા પાંડુની રાણી માદ્રીનું પિયર—તો પંજાબમાં આવેલ રાવી અને ચિનાબ નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ મનાય છે અને વઝીરિસ્તાનનો પ્રાંત અફગાનિસ્તાનમાં (અગ્નિખૂણે) પ્રવેશ કરતાં જ આવે છે એટલે મદ્ર પ્રજાના મુલકને, અફગાનિસ્તાનની સીમાની પેલી પાર કહેવો અને તેની યે પશ્ચિમે વઝીરિસ્તાનને કહેવો તે જરા અસમંજસ દેખાય છે. છતાં એક વખત માની લ્યો કે મદ્ર પ્રજાના મુલક અને વઝીરપ્રદેશનાં સ્થાનો નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું જ ભૂલ થાપ્ટી છે અથવા તો લેખકે જ ક્યાંક સ્થાનનાં નામ કે વિભાગીય હકીકતો સંબંધી ફેરફાર કરી દીધો છે. તો પણ મુખ્ય વાત તો રાજા ખારવેલના રાજ્યવિસ્તારની અનિશ્ચિત સ્થિતિ જ ઊભી કરે છે તે સમયે આખો ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદ, નંદ રાજાઓની સત્તામાં હતો. ખરી વાત છે કે વચ્ચે થોડોક વખત ત્યાં તેમની સત્તા જરૂર નબળી પડી હતી પરંતુ રાજા ખારવેલના રાજ્યકાળના ઉત્તરાર્ધમાં તો નવમા નંદની સત્તા ફરી મજબૂતપણે ત્યાં સ્થાપિત થઈ ગઈ હતી (જુઓ પુ. ૧ના અંતે, રાજા નંદ બીજાના તથા નવમા નંદના રાજ્યવિસ્તાર બતાવતા નકશાઓ) એટલે રાજા ખારવેલે તે ભાગ જીતી પ્રાપ્ત કરવા કોઈ જાતનો પ્રયાસ સેવ્યાની કલ્પના પણ અસ્થાને કરે છે. ઉપરાંત રાજા ખારવેલે આખા જીવન દરમ્યાન ઉત્તર હિંદ તરફ જ્યાં જ્યાં સવારી કરી હતી ત્યાં એકે ઠેકાણે તેણે લડાઈ કર્યા વિના સુલેહ કરી નથી. ત્યાં મગધ સામે હાર ખાઈ જવા જેવી સ્થિતિ જ આવી હતી ત્યાં પણ લડાઈ કરી જ હતી. કહેવાનો મતલબ કે સુલેહ કર્યા પહેલા, ત્યાં શિવ જ માત્ર પોતાના દેશના વેપારીઓ ત્યાં જતા આવતા હોવાથી અને ત્યાંની સ્થિતિથી વાકેફગાર બનીને તેમણે જ તે પ્રદેશ અને પોતાના દેશના રાજકુળ સાથે લગ્નસંબંધ બાંધવાની ટીપ્પણ કરી તેવું ધારી લઈએ તો પણ એવું તે આપણે, કે રાજા ખારવેલે આ પ્રમાણે જે કોઈ પણ લગ્ન કર્યું હોય તો તે પોતે રાજ્યકારભારથી નિવૃત્તિ લીધી તે પૂર્વે જ થયું હોવું જોઈએ. અને તેમ થયું હોય તો લગ્નવિધિના સમયમાં તેનો નિર્ણય કરવા વિના રહેવાય નહીં. તેમ લગ્નની બેઠક અવસ્થાથી મુક્ત થયા ત્યારે નિવૃત્તિ લેવાની હોય ત્યારે તે લગ્ન થાય તો લગ્ન કરીને, પાછી સાંસારિક ચિંતામાં માથે વહોરી લેવા જેવું કરવાનું માની શકાય જ નહીં. કારણ કે સર્વ પરિસ્થિતિ તપાસતાં આ લેખક મહાશયના કથનને ટેકો મળતો દેખાતો નથી.

(૧૧) સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું વલ્લભીપુરવાળું સ્થાન કહેવાનો અર્થ સમજાય છે.

(૧૨) ચાણક્યના વખતની ટીકા નં. ૧૪.

(૧૯) જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૨૧૩ સિંધુ નદી અને સંબંધમાં એ છે તથા તેના મુખ આગળના વિભાગના પ્રદેશને આ નામથી ઓળખવામાં આવતો હતો.

(૧૮) જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૨૫૨ ટી. નં. ૧૯.

નથી જ છતાં અમુક પ્રકારે હકીકત[૨૦] આવી રહી છે તો તેની ખોજ કરવી તે આપણું કર્તવ્ય ગણાય એટલે સશોધનરસિક વિદ્વજ્જનોને તે કાર્ય ઉપાડી લેવાની વિનંતિ છે છતા હમણાં વિશેષ પુરાવા ન મળે ત્યાસુધી ઉપરની સર્વ હકીકત કબૂલ રાખતાં, તેને પાત્ર ગણી હોવાનું માનવુ રહે છે

પુત્રપુત્રીઓ બાબતમાં શિલાલેખથી જણાય છે કે ઈ સ પૂ ૪૨૨ માં તેને ત્યાં યુવરાજનો જન્મ થયો હતો સભાવ છે કે આ યુવરાજ જ વક્રગ્રીવ નામ ધારણ કરીને પાછળથી કલિંગપતિ તરીકે તેની ગાદીએ બેઠો છે તે સિવાય વિશેષ પુત્ર–પુત્રી હતા કે કેમ તે ક્યાય સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવાયુ નથી જ પણ સાહિત્યગ્રથોમાં આલેખાયલી હકીકતથી સમજાય છે કે, તેને વૈરોચદ[૨૧] નામે એક બીજો પુત્ર હશે જેટલી હકીકત ઉપલબ્ધ થાય છે તે ઉપરથી આટલું તારવી શકાય છે વિશેષ તો પ્રાચીન ઈતિહાસની અનેક વિગતોની પેઠે હજુ સુધી અંધકારમા જ પડયુ રહ્યુ છે એમ સમજી લેવુ

રાજ્યવિસ્તાર તથા પ્રાસંગિક વિવેચન

જો કે રાજા ખારવેલનો રાજઅમલ છત્રીસ વર્ષ જેટલો લાબો કાળ ચાલ્યો છે, છતા ઇતિહાસના આલેખન માટે ઉપયોગી થઈ શકે તેવુ તત્ત્વ ધરાવતો હાથીગુફા લેખ સિવાય અન્ય કોઈ દસ્તાવેજ કે પુરાવો અદ્યાપિ પર્યંત હાથ લાગ્યો નથી. એટલે પ્રાચીન સમયના સર્વે રાજકર્તાઓ કે તેમના રાજઅમલ વિશે, જેમ વારવાર બનતું આવ્યુ છે તેમ આ રાજવીના સંબંધમાં પણ કેટલેક અંશે તો આપણે મૌન જ સેવવુ પડશે છતા જ્યારે કેવળ એક હાથીગુફાના લેખ ઉપરથી પણ તેની કારકીર્દીના પ્રથમના તેરેક વર્ષ જેટલો કાળ મહત્ત્વપૂર્ણ બનાવોના ધ્યાનથી તથા ઇતિહાસને પણ ગૌરવવતો બનાવે તેવી સામગ્રીથી ભરપૂર થઈ પડેલો જોઇ શકાય છે, ત્યારે સહજ એટલું તો અનુમાન કરી શકાય જ કે તેના રાજ્યકાળનો શેષ ભાગ પણ આવાં જ ઉપયોગી–રાજકીય નજરે તેમજ પ્રજાદષ્ટિએ– કાર્યથી અનલકૃત તો રહ્યો નહીં જ હોય? સિવાય, ઉપર જેમ એક લેખકના કથનથી, આપણે એવો અનુમાન દોરી ગયા છીએ કે તેણે રાજકાજમાંથી તેમજ સંસારિક કામમાંથી નિવૃત્તિ–અનાસક્તિ–ધારણ કરી લીધી હતી

હવે તેના રાજ્યકાળના પ્રથમના તેર વર્ષનો ઇતિહાસ નિહાળીએ જો કે આખાયે શિલાલેખમા દર્શાવેલી હકીકતનું એક પછી એક પક્તિ લઇને ક્રમાનુસાર વિવેચન તો આપણે ગત પરિચ્છેદોમા આપી ગયા છીએ જ પરતુ એક જ સ્થાને સમુહરૂપે જે વિવેચન એક પારિગ્રાફના રૂપમાં કરવુ જોઇએ તે કરવાનું ત્યા બની શકે નહીં, તેથી અત્ર જરૂર જોગુ વર્ણન આપીશુ શિલાલેખની સમગ્ર પ્રશસ્તિના વાંચનની સમાલોચના કરતા એક વિવેચકે એવો સાર દોરી બતાવ્યો છે કે,[૨૨] "ખારવેલ એક વર્ષ વિજય માટે નીકળતો અને બીજા વર્ષે ઘેર રહેતો મહેલ વિગેરે બનાવરાવતો, દાન દેતો, તેમજ પ્રજાહિતના કાર્યો કરતો " આ ઉચ્ચારણ કેવળ સત્ય જ છે પણ આપણે અત્યારે તો માત્ર તેની વિજયપ્રાપ્તિના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરવાનો જ હોવાથી, અન્ય ધાર્મિક તેમજ પ્રજા ઉપયોગી કાર્યોનું વિવેચન આગળ ઉપર છોડીશુ અને અત્ર તો માત્ર તેનાં પરાક્રમનાં વર્ણન કરવાનુ જ કાર્ય હાથ ધરીશુ

જ્યારે તેના પિતા વૃદ્ધિરાજનું મરણ નીપજ્યુ ત્યારે તે તેની સમીપમાં પણ કદાચ નહીં હોય એમ પરિ-

(૨૦) જ્યા સુધી વિશેષ પાકો નિર્ણય ન થાય ત્યા સુધી વધારેમા વધારે એટલુ જ સલામતીપૂર્વક માની લઇએ કે તેની પ્રજાના માણસો તે તરફના ભાગ તરફ વેપારી સબધમા જોડાયલા રહેતા હોવાથી એકબીજાને જાણીતા થયા હતા (સરખાવો આગળ ઉપર સુમાત્રા, જાવા, આર્કીપેલેગોની હકીકત પૃ ૩૫૬મા જણાવેલી છે તે)

(૨૧) આની હકીકત માટે આગળ ઉપર રાજા મયુર ધ્વજના વૃત્તાતે જુઓ.

(૨૨) જૈન સાહિત્ય સશોધક પુ ૩ અક ૪થો પૃ ૩૭૪

સ્થિતિ જોતાં બનતા પામ્યું હશે એવા અનુમાન ઉપર આપણે આવ્યા છીએ, એટલે રાજપૂત મહાજન સંબંધી સેનાના સંયોગોમાં જે તેની ગાદી તૈયારીમાં તે નહોતી તેવા સમયે તેનો રાજ્યાભિષેક થવા પામ્યો હતો એમ કહી શકાય. જ્યાં શિલાલેખની પ્રથમની બે પંક્તિમાં બતાવી હકીકતથી સમજાય છે કે તેણે રાજ્યકારભારની તાલીમ લેવા ઉપરાંત આયુઃ ૨૪ને થાઈ લઈ જવાની અને તેની ટેરવણી કરી સચિવાલય ભાર ઉપાડવાની શક્તિ પણ મેળવી લીધી હતી. એટલે ગમે તેવા કોઈ સંજોગમાં તેણે રાજ્યકારભાર ગ્રહણ કરી હતી જ્યાં રાજકારી કુનેહ વાપરી રાજધાનીની સ્થિરતા જમાવવામાં જ પ્રથમનું વર્ષ તેને પસાર કરવું પડ્યું હતું. આ તેનું રાજકીય ડહાપણ હતું. પરંતુ એક અન્ય વ્યક્તિ, જે તેની પાછળ વારસેવરમાં જ તે સમયે ઉભી થતી હતી તેણે તેના આ ડહાપણને અન્ય સ્વરૂપે જ જોઈ કહ્યું હતું. આ વ્યક્તિ બીજું કોઈ નહીં પરંતુ મગધની સ્થાપના કરનાર રાજા શ્રીમુખ શાતકરણી સમજવો. તે પણ રાજા ખારવેલની સમકાલીન ઉમરનો હતો. તેમ તેણે પણ પોતાના પિતા મગધપતિ રાજા નંદ બીજાના રાજ્યમાંથી ખૂબ રાજ્યતંત્રની તાલીમ લીધી હતી. આજ અરસામાં નંદ બીજાને મરણ પામ્યો હતો અને તેની માતાએ તેની સુનિયમથી રાજ્ય પેટે અન્ય નાના કુંવરોનો હક સ્વીકારવાને લેવાથી હાલમાં રાજ્ય પેટે અન્યોના શ્રીમુખ, નંદ બીજાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવા છતાં, મગધપતિ બનતો અટકી પામ્યો હતો. એટલે તેણે પોતાના બીજા અહેવાલ સાથે મગધમાંથી છૂટા થઈ મધ્યપ્રાંતના રસ્તેથી દક્ષિણ હિંદમાં ઉતરવા માંડ્યું હતું. પ્રથમમાં જબલપુર પાસેનો પ્રદેશ કબજે કરી ત્યાંના મહારથીને વશ કરી ત્યાં રાજધાની સ્થાપવાનો મનસૂબો કરી રહ્યો હતો. માત્ર ૭ માસ જેટલી અવધિમાં જ પ્રદેશ કબજે કરતો કરતો તે, રાજા ખારવેલના રાજ્યની પશ્ચિમ હદ સુધી પોતે પહોંચી ગયો, અને ઉત્તરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રાજા ખારવેલ જે કોઈ અને કયા સંજોગોમાં તખ્તનશીન થયો હતો તે પરિસ્થિતિનો લાભ લેવા તત્પર થયો. તેના મનમાં એમ જે આ જ માસમાં જ મગધથી છૂટા પડીને અગરાસ્ત પ્રદેશનો સ્વામી પોતે બની શક્યો છે એટલે તેની વિજય કરવાની શક્તિ પણ અતુલ છે તેમ પોતે રાજકારી પટુતા મેળવવામાં પણ કુશળ છે; જેથી આ ઉગતા ખારવેલને પણ તુરતમાં જ દાબી દેઉં. આવી મનમાં તે આશા ને આશાએ પછી, કલિંગની સરહદ ઉપર આક્રમણ લઈ ગયો. એટલે તુરત જ પોતાની શક્તિનો કે સંયોગોનો જરા પણ વિચાર કે અવતાર કર્યો વિના[૨૩] સાહસિક ખારવેલ પોતે જ સૈન્યની સરદારી લઈને તેનો સામનો કરવા મેદાન પડ્યો. આ તેનો સૌ થયો. મહાસંગ્રામ મંડાયો. પુલમા રાજા શ્રીમુખને પીઠ ફેરવવી પડી, એટલે સુધી કે રાજા ખારવેલે તેનો પીછો પકડ્યો અને ઠેઠ નાસિક સુધી નસાડી મૂક્યો. તથા પોતાનો ખડિયો બનાવી અશિક્ષિતાઃ ની જેમ[૨૪] તેના હાર ચોંટાડી ત્યારે તે જંપ્યો. આ પ્રમાણે શાલિએ બેસતાં વેંત મહારાજાથી એવા રાજા શ્રીમુખ જેવા રાજવીને હરીફ ઉપર હકે મેળવી હિન્દ પશ્ચિમ કિનારા સુધીના મુલક ઉપર પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકતો કરી શક્યો હતો, તેમ અધિપતિઓ સરસેરા જેવા રાષ્ટ્રિકો અને ભોજકોને પણ પરાસ્ત કરી દીધા હતા. એટલે આ મેળવા વિજયથી નાસિક અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના સર્વ પ્રદેશ ઉપર તેનું સ્થાપિત સ્વામિત્વ જામ્યું રહેશે. તે બાદ નિયમ પ્રમાણે એક વર્ષ આરામ લઈને વળી કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે પ્રયાણ કર્યું એમ વર્ષે વર્ષે ઉત્તરોત્તર ચડાઈ કરી કરીને, પાંડ્ય, ચોળા અને ચેર રાજાઓને હરાવીને ઠેઠ દક્ષિણ હિંદના મદુરાનગર સુધીનો દેશ કબજે કરી લીધો હતો. જ્યારે પ્રસંગ બનતાં—મગધપતિ

(૨૩) જુઓ હાથીગુફા લેખની પંક્તિ ૨ જી.

(૨૪) આ હકીકતથી જ રાજા શ્રીમુખ તથા તેની માતા નાગનિકા ખરા છે તેમની આણાનુસાર વળી વિભાગમાં છે. શ્રીમુખ અને આ આણાનુસાર ના ખાતેમાં છું કે કરી

* તે માટે જુઓ ઇતિહાસ પૃ. ૧૮૮ ટી. નં. ૩૪

ખોળખળતાની બાબ ક્યારથી હતી તથા છે તે માટે વિગત ખૂબ ઠીક છે તે સાથે ... ન હોય વગેરે અનુમાનમાં આવશે.

બૃહસ્પતિમિત્ર ઉર્ફે નંદ આઠમા ઉપર હલ્લો લઇ જઇ પોતાના પગે નમાવી પેલી કલિંગજીન મૂર્તિ જે, આ નંદ આઠમાના દાદા નંદિવર્ધન ઉર્ફે નંદ પહેલો, પોતાના દાદા ક્ષેમરાજ પાસેથી ઉઠાવી લઇ ગયો હતો તે, પાછી પોતાની પાટનગરે લઇ આવ્યો હતો આ જ સમયે દક્ષિણ હિંદમાંના મદુરા પાસે જમાવટ કરી પડેલ પેલા સિંહલદ્વીપવાળા લુટારૂ ટોળાના સરદારને કાને આ વિજયના સમાચાર આવી લાગતા, આગળ વધવાની જે તૈયારી કરી રહ્યો હતો, તે પડતી મૂકીને પાછો નાસી ગયો હતો એટલે વળી નિયમ પ્રમાણે એક વર્ષના આરામ બાદ રાજા ખારવેલે દક્ષિણમા જઇ મદુરા શહેરમા બલ્કે તેની આસપાસના મુલકમાં જે નાની નાની મઢીઓ—બજાર—જેવી સ્થિતિ, ઉપરની લુટારૂ અને બદમાસ ટોળીએ ધામા નાંખીને ઉભી કરી હતી તે બધી ઉખેડી નાખી તેમનું નામ નિશાન કાઢી નાખ્યુ[૨૫] આમ કરીને ઠેઠ કન્યાકુમારી સુધીનો મુલક નિષ્કટક બનાવ્યો તથા કલિંગ ઉર્ફે ઉરીય, તામીલ અને તેલગુ એ ત્રણે ભાષા બોલતી પ્રજાના જે વિભાગ કેટલાયે વર્ષોથી પડી ગયા હતા તેનું એકીકરણ કરી મૂક્યુ[૨૬] અને પોતાના ત્રિકલિંગ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી દીધી આ સમયથી ત્રિકલિંગાધિપતિ સમ્રાટ ચક્રવર્તી ખારવેલના ઉપનામને પોતે લાયક ઠર્યાનું કહી શકાશે

આ સ્થિતિએ પહોચતાં ઈ સ પૂ ૪૧૫ની સાલ આવી પહોચી તે સમયે મગધપતિ તરીકે નવમા નંદનો રાજ્યાભિષેક થઈ ચૂકયો હતો તેના વ્યવહાર અને રાજકુશલ મહાઅમાત્ય મત્રી શકડાળની રાજનીતિથી ઉત્તર હિંદની અંધાધૂધી અદૃશ્ય થવા લાગી હતી તથા ક્રમેક્રમે નંદ નવમાની સત્તા ઉત્તર હિંદમા જામવા માંડી હતી એટલે પણ રાજા ખારવેલને ઉત્તર હિંદ તરફ નજર નાંખવાની જરૂર નહોતી પડી, તેમ પચમ આરાજન્ય કાળભગવાનની પેલી ભૂમિતૃષ્ણાની અસરથી તે હજુ વિમુખ હતો[૨૭] તેથી દક્ષિણ હિંદનું સાર્વભૌમત્વ મળી જતાં તે નિરાંત વાળીને બેસી રહ્યો હતો એટલે આત્મકલ્યાણ સાધવામા જ તેનું ચિત્ત પરોવવા લાગ્યુ તે માટે દક્ષિણ હિંદના આ ચક્રવર્તીએ ધર્મરાજ્યના ચક્રની પ્રાપ્તિ કરવામા જ શેષ જીવન ગાળવા માંડયુ

તેના રાજદ્વારી જીવન વિશે હાથીગુફાના લેખાધારે આપણે જે જાણી શકયા છીએ તે ઉપર પ્રમાણે છે પરતુ એક લેખકે[૨૮] એટલે સુધી જણાવવાની હિંમત કરી છે કે, Kharvela had sea–borne trade with Persia Probably he had also colonies in Burmah and further India=ખારવેલના (સમયે) ઇરાન સાથે દરિયાઇ માર્ગે વેપાર ચાલતો હતો વિશેષ સભવિત છે કે, બર્મા અને દૂરના હિંદમાં તેના સસ્થાનો પણ હતા તેમની કહેવાની મતલબ એ છે કે, જેમ હિંદની

---

(૨૫) આ બનાવ રાજા ખારવેલ ગાદીએ બેઠા પછી અગિયાર વર્ષે બન્યો હોવાનું લેખ ઉપરથી સમજાય છે હિસાબ કરતા તેનો સમય મ સ ૯૮+૧૧=૧૦૯=ઇ સ પૂ ૪૧૮ આવે છે (જુઓ નીચેની ટીકા ન ૨૬ નું લખાણ)

(૨૬) નમરના દેહ સઘાતને તોડયો એમ જે લખાણ છે તે નીચેનો પ્રસગ સમજવો

રાજા ઉદયાશ્વના વૃત્તાતે જણાવી ગયા છીએ કે, તેના પુત્ર અનુરૂદ્ધ અને સૈન્યપતિ નાગદશકે દક્ષિણહિંદ ઉપર જીત મેળવી સિંહલદ્વીપની ભૂમિને પણ મગધપતિની આણામાં લાવી મૂકી હતી તેનો સમય આપણે (જુઓ પુ ૧ સમયાવલીમા ઇ સ પૂ ૪૮૧=મ સ ૪૬થી ઈ. સ. પૂ. ૪૮૨=મ. સ ૪૫ની હકીકત) જે ઠરાવ્યો છે તે આ દેહસઘાતની બીના સાથે સરખાવવી પડશે. તેમા ૧૧૩ વર્ષ લિપિજ્ઞોએ વાચ્યો છે પરતુ સભવિત છે કે જેમ પંક્તિ પાચમાનો આક પ્રથમ ૧૬૫ ઉકેલાયો હતો અને હવે ૧૦૩ માન્ય રહ્યો છે, તેમ અહીં પણ સ્ખલના થઇ હોય જ્યારે ખરી રીતે તે આક ૭૩-૬૩ કે તેની આસપાસનો હોય.

(૨૭) તેમ રાજા નંદે પણ દક્ષિણ હિંદ તરફ નજર ફેરવી નથી. બાકી જો તેણે ધાર્યું હોત તો ઇ. સ. પૂ. ૪૧૫ થી જ્યારે ખારવેલે નિવૃત્તિ અગીકાર કરી અને ૩૯૩મા મરણ પામ્યો તે વચ્ચેના ૨૩ વર્ષમા તે દક્ષિણ હિંદમા કાઇને કાઇ નવા જૂની કરી શકત પરતુ કાઇ નથી કર્યું તે બતાવે છે કે તેને પણ ભૂપ્રાપ્તિની લોલુપતાનો મોહ લાગેલો નહોતો.

(૨૮) જુઓ જ. આ. હિ. રી. સો. પુ ૨. ભાગ ૧ પૃ. ૧૪.

પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ સુધી તેના સમયે નેપાલીઓ વેપાર ખેડતા હતા તેમ હિન્દી પૂર્વ તરફના ભાગોમાં અને તેની બે પૂર્વમાં આવેલ, કંબોડિયા, સુમાત્રા, જાવા અને આર્કિપેલેગોના ટાપુઓ સાથે પણ વેપાર ચલાવતા હતા. અમો અનુમાન છે કે આ બાજુ પૂર્વના દરિયામાં તો રાજા ખારવેલની આણમાં પ્રદેશો સુધ્ધાં પણ આવી ગયા હતા. આ વિધાન ઉપર અમને તે લેખોએ કોઈ ખુલાસો કર્યો નથી એટલે જેમ ખારવેલના ઝુંબેશના પરિણામના વર્ણનમાં તેની એક રાજ્ય સત્તા તે જ લેખે કહેવી હકીકતને આપણે અતિશયોક્તિપૂર્ણ ગણીને વિશેષ વિવેચન માટે એક બાજુ રાખી મૂકી દીધી છે તેમ આ પ્રશ્નને પણ તેમ પ્રવૃત્તિમાં હાલતો રહેવા દઈશું. અમા માનવાને કારણ મળે છે કે તેમનું આ અનુમાન, વર્તમાનકાળે જે એક હકીકત આ ટાપુઓના વતની-ઓના નામોચ્ચારણને અંગે ઉભી થવા પામી છે તેને અનુસરીને બાંધવા પામ્યું હોય. [ટીપ્પણ—આ પ્રશ્ન અત્યારની હજુ ઉકેલના નિર્ણયાત્મક પહોંચ્યો નથી, પરંતુ પાશ્ચાત્ય વર્ગ તેમાં આગળ વધતુ હેય તે વધી રહી છે તે માટે તેમની પાસે પ્રમાણ વિગતો રજુ કરવા યોગ્ય ધારીએ છીએ. તે સંબંધમાં એક અંગ્રેજી[૨૮] અનુવાદ છે કે The people of Kalinga were the pioneers of Indian colonisation in further India and the Indian Archipelago.. Kern recognised that South Indian tribes took the most prominent part in the colonisation of the Indian Archipelago and among the Simbiring tribe (which means the Black) there are five sub-divisions designated Cholya, Pandiya, Melyala Depari and Palawi. In these five names he rightly recognised the South Indian names Chola, Pandya, Pahlava or Pallava and Malayah or Chera કલિંગની પ્રજા, દૂર પૂર્વના હિન્દમાં અને હિન્દી આર્કિપેલેગોમાં વસાહત કરવામાં અગ્રેસર હતી હિન્દી આર્કિપેલેગોની વસાહત જમાવવામાં, દક્ષિણ હિન્દની કોમોએ અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ હિસ્સો પૂરાવ્યાની હકીકત ડૉ. કર્ને સ્વીકારી હતી. સિમ્બિરિંગ (જેનો અર્થ શ્યામ-કાળું[૨૯] થાય છે) નામના લોકોના પાંચ પેટા વિભાગ ઓળખાય છે. (વળી) દક્ષિણ હિન્દના ચોલ પાંડ્ય, પલ્લવ અથવા પાહ્લવ અને મલયાળી અથવા ચેર જેવાં નામોમાં, આ પાંચે નામોની વાસ્તવિકતા હોવાનો તેણે સ્વીકાર કર્યો છે. મતલબ તેમની કહેવાની એ છે કે સુમાત્રા, જાવા આદિ પેટેઓમાં વર્તમાન સમયે વસી રહેલી જે પ્રજા સિમ્બિરિંગ નામે ઓળખાય છે તેમના પાંચ પેટા વિભાગો છે. તેમના નામ આબેહુબ રીતે દક્ષિણ હિન્દની પ્રજાને મળતાં આવે છે જેથી તે બન્નેની સામ્યતા-સાદૃશ્યપણું પુરવાર થાય છે. તેમ પ્રાચીન સમયે કલિંગની પ્રજા પણ દરિયો ખેડી દૂરસ્થ મુલકોમાં જઈ વસી રહેવાની આકાંક્ષા ધરાવતી હતી એટલે તેમાં સંજોગો મળતા આવી રહે છે. વળી પોતાના કથનના ટેકામાં જણાવે છે કે[૩૧] "The Kalingan origin of the earliest colonists from India does not depend merely on the terms now applied to Indians in the Archipelago but also on definite Archaeological and historical evidence—આર્કિપેલેગોમાંના હિંદીઓને જે નામોથી ઓળખવામાં આવે છે તેથી જ તેમાં આવેલા વસતાં હિન્દીઓ આવ્યા હતા અને કલિંગની પ્રજામાંથી

---

(૨૮) જુઓ આગ. ક. ઇન્ડિયા ઇન ફિલ્મી લેખ જ્યોગ્રોફિકલ ભાગ ૧ પૃ. ૮૩ મુદ્રિત સંવત ૧૯૩

(૨૯) સિમ્બિરિંગ એટલે કાળું અને દક્ષિણ હિન્દની પ્રજા શ્યામ, કેટલી અતિ શ્યામને બદલે કાળી ચામડીવાળી બનેલી સૌ છે. જેથી તે વાળી કેટલું સામ્ય મળતાપણું આ દર્શાવે છે.

(૩૧) આગળ મુજબ પૃ. ૭૨.

ઉતરી આવેલા કાંઈ પુરવાર થતા નથી, પરંતુ સ્થાપત્યના અને ઐતિહાસિક અન્ય પુરાવાથી પણ તે સાબિત થઈ શકે છે" મતલબ કે તેમના આ કથનને તેઓ કેવળ અનુમાન નહીં પણ એક ઐતિહાસિક સત્ય બિના લેખવાનું સૂચવે છે તેમની સૂચના આપણે વધાવી લઈએ તોપણ એટલું જ કહી શકાય કે, સુમાત્રા, જાવા અને આર્કીપેલેગોની વસ્તીનો અમુક ભાગ, મૂળે કલિંગની પ્રજામાથી ઉતરી આવ્યો હતો પરંતુ એમ તો સાબિત થયુ નહીં જ કહેવાય કે તે પ્રાતો રાજા ખારવેલની સત્તામા આવી ગયા હતા તે જ પ્રમાણે કલિંગપ્રજા અંગેની બંગાળની અખાત તરફની સ્થિતિ પણ થવા પામી હતી[૩૨]]

ઉપર પ્રમાણે તેનું રાજદ્વારી જીવન અને રાજ્ય-વિસ્તારનું વિવેચન હાથીગુફાના લેખમાથી જેટલુ તારવી શકાયુ તેટલુ આલેખી બતાવ્યું છે ધાર્મિક વિવેચન નીચેના પારામા જણાવ્યુ છે

લેખની હકીકતથી જાહેર થયુ છે કે, જેમ તે રાજકીય બાબતમા રસ લઈ રહ્યો હતો તેમ ધાર્મિક અને સામાજીક જીવનમાં પણ સાથે સાથે પ્રવૃત્ત રહ્યા કરતો હતો, તેથી આપણે તેને પોતાના જીવનના એક વર્ષે લડાઈના રણ-

ધાર્મિક તથા સામાજીક જીવન

ક્ષેત્રે ઝઝુમતો અને બીજે વર્ષે કાંઇક પ્રજોપયોગી કે આત્મકલ્યાણનું કાર્ય કરતો નિહાળી રહ્યા છીએ લેખમા પ્રથમના તેર વર્ષના બનાવનું દર્શન કરાવાયુ છે તેમાંથી અડધોઅડધ રાજકીય પ્રવૃત્તિનો સમય બાદ કરતાં છ એક વર્ષ આ પ્રકારના જીવનનાં રહેશે તેનો વૃત્તાત અનુક્રમ વાર તેમજ વિસ્તારથી સમજુતિ સાથે લેખના અનુવાદવાળા પરિચ્છેદે અપાયો છે અત્ર તેનો ટૂંક સાર જણાવીએ કે, એકાદ વરસ તેણે રાજનગરે કીલ્લા વિગેરેની મરામત કરવામાં ગાળ્યુ હતું, એકાદ વર્ષ કુમારિપર્વત–ગોરથગિરિ ઉપર વિહારો –સ્તૂપો ઇત્યાદિ બનાવવામાં, તેમજ એક વર્ષે પોતાના વંશના સ્થાપક અને તે પર્વત ઉપર મોક્ષપદને પામેલ એવા મહામેઘવાહન વિજય પ્રવૃત્તચક્ર કરકંડુ મહારાજની કાયનિષિદી બનાવવામાં ગાળ્યુ હતું વળી એક વર્ષે તે પ્રાંતમાં દુષ્કાળ પડવાથી પૂર્વે ખોદાયેલી ગંગા નદીમાથી નહેર લંબાવી, પીવાનું પાણી આપી તેમજ ખેતીના કાર્યને સરળ બનાવી, પ્રજાને રાહત આપતા કાર્યો કરવામા અને કર માફ કરી રાજસૂય યજ્ઞ કરવામા પણ ગાળ્યું હતું તેમ એક વર્ષ વળી, ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના પ્રદેશમા પલ્લવ રાજાને હરાવીને ત્યા મહાવિજયપ્રાસાદ લગભગ ૩૮ લાખના દ્રવ્યના ખર્ચે ઉભો કરાવ્યો હતો[૩૩] ઉપરાંત જે શ્રુતજ્ઞાનનો લોપ થવાનો નિર્માયો હતો તેમાના એક પૂર્વના ૧૪ અધ્યાયને ફરી લખાવી–વિશેષ નકલો ઉતરાવીને વહેચી દેવરાવી–તે જ્ઞાનને જીવંત બનાવવામા એક વર્ષ ગાળ્યુ હતું વિશેષમાં ઉપરના સર્વને ટપી જાય તેવું જે કાર્ય તેણે ઉપાડયું હતું અને જે માટે મોટા રણસંગ્રામ ખેડવા પણ તૈયાર હતો, તે તો પેલી કલિંગજીન મૂર્તિને મગધમાથી પાછી લાવી સ્વસ્થાને પુનઃ સ્થાપિત કરવાને લગતું હતું આ પ્રમાણેના છ વર્ષના સામાજીક કાર્યો કરતા, વચ્ચે પોતાને ત્યા યુવરાજના જન્મનો ખુશાલીનો પ્રસંગ સાંપડતાં, તેને પણ યથોચિત રીતે ઉજવ્યો હતો

ઉપર વર્ણવેલા બનાવના વાચનથી એક વાત સ્પષ્ટ રીતે એ તરી આવે છે કે તેણે ભલે સામાજીક અને ધાર્મિક કાર્યો કરી બતાવ્યાં છે, છતાં ઉડાણમાં ઉતરીને જોઇશુ તો તેમા વિશેષ પણે તો, જેને કેવળ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આત્મહિતના અને કલ્યાણ માર્ગનાં કહેવાય, તેવાંજ કાર્યોનો સમાવેશ થતો હતો ચોખ્ખુ અને કેવળ પ્રજાને ઉપયોગી કહી શકાય તે તો માત્ર નહેરવાળુ જ કહી શકાય તેમ છે અને તે પણ જો કુદરતે તે સમયે અવકૃપા ન કરી હોત, તો નહેરવાળું કામ તે હાથ ધરત કે કેમ તે એક પ્રશ્ન જ થઈ રહેત

(૩૨) જુઓ ઉપર પૃ ૩૫૨ ટી ન ૧૪

(૩૩) આ સ્થાને આવડો મોટો અને મહામુલો મહાવિજય પ્રાસાદ ઉભો કરાવવાને શું કારણ તેને મળ્યું હતું તે તેના જીવન પ્રસંગમાંથી તારવી શકાતું નથી.

એટલે આપણે તેનું કથન સોળસોળવાની કાર્યમાં આવીને અંતે આવીએ છીએ અને ચિંતિત કરવાથી કે અન્ય પ્રકારે હેરાન કરી રાજ્યમાંથી દૂર રહ્યું હતું એમ કહીએ અથવા તેમ પણ નહિ તો બેઉને પ્રજા કલ્યાણનાં અર્થે પોતાને તેણે તદ્દન કંઈ કે ઉદાસીન વૃત્તિનું કથન જાહેર કર્યું હતું એમ કહીએ તો પણ વાસ્તવિક લેખાશે.

અંતમાં તેણે પોતે ઉપાસના કરતો થઈ સંસારમાંથી નિવૃત્ત થઈ ગિરિનિવાસ સેવી લીધો હતો. હવે જે કહીએ અન્ય સ્થાને જણાવાયેલી કર્ણપ દષ્ટિએ માની નથી તે ઉપર વાચક વર્ગનું ધ્યાન ખેંચીને આ તારીખ સમાપ્ત કરીશું.

તે પુરત જૈન હતો એ વાત તો નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થઈ ગઈ છે અને તેથી જ તેણે કલિંગજીન મૂર્તિનું માહાત્મ્ય વિચારીને મગધપતિ જેવા બળવાન સમ્રાટની સામે લડવાનું તથા તે કેવા રાજ્યદેવ સુધી પહોંચી જઈ તે મૂર્તિ ઉપાડી લાવવાનું જોખમ ખેડવા જેવું સાહસ ઉપાડ્યું હતું. આ વિષે મિ. જાયસ્વાલ સાહેબ ને કે ? નામના વિદ્વાને સમાલોચના કરતાં ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા છે કે,[37]—why should he have chosen so strange an object, if he had not been a believer in the Jinas? એટલે તે (રાજા ખારવેલ) જૈનધર્મનો ઉપાસક—અનુયાયી ન હોત તો શા માટે તેણે આવી વિચિત્ર વસ્તુને (જીનમૂર્તિને) લાવીને ઉપાડ—કરવાનું પસંદ કરી હોત? મતલબ કે તે જૈન હોવાથી જ તેણે તે મૂર્તિ માટે આટલું બધું સાહસ ખેડ્યું હતું. વળી આપણને, એક નહીં પણ બે (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૩૫૧માં ટી. ૨ વાળું તેમજ તેજ પુસ્તક ઉપરનું જ આ. ટિ. ટી. સેન ના પૈસાનું અવતરણ) વિદ્વાનો એ જણાવ્યું કે રાજા ખારવેલના સમયે કલિંગના પ્રજાજનો પશ્ચિમે છેક ચાની જાવાસ સુધી અને પૂર્વમાં આફ્રિકાના દક્ષિણ સુધી જેવા તે દરિયાઈ સફરે જતા હતા તથા ત્રિકરી મોટી સંખ્યામાં વિદ્વાન વિચારે તો ભારપૂર્વક તેમાં ઉમેરો કરી જણાવ્યો છે કે ત્યાંની વસી રહેલી પ્રજા પૂર્વે દક્ષિણ હિંદી કલિંગ પ્રજામાંથી ઉતરી આવ્યાના સ્થાપત્ય શિલ્પ અને ઐતિહાસિક પુરાવા પણ મળી આવે છે એટલે આ સંબંધ કોનોનું એકીકરણ કરીએ તો માનવું પડે કે રાજા ખારવેલના સમયે પર્યટન ખેડતા થયેલ સોદાગરો કે તેમના આશ્રિતજનોએ જ ત્યાં વસવાટ કરવા માંડી હતી, તેમ થયું હોય તો તેઓની સાથે તેમના ધર્મના અવશેષો થઈ ત્યાં આવ્યાં હોય અને ત્યાં તેનું ખીલવણું થયું હોય તે સ્વચ્છ સમજાય તેવું છે પરંતુ આ વિદ્વાન મહાશયને બીજાઓના મતને સંમત થવા જે કેટલીક મુશ્કેલીઓ આવે છે તે અન્ય રીતે વ્યક્ત કરતા જણાવે છે કે[38] (1) Trikalinga form cannot be proved to have existed in the first century B. C. or A. D—ઈ. સ. પૂ ની કે ઈ. સ. ની પહેલી સદી સુધી ત્રિકલિંગ જેવા શબ્દનું—નામનું—અસ્તિત્વ જ પુરવાર થઈ શક્યું નથી. એટલે તેમનું કહેવું અને માનવું એમ થાય છે કે ત્રિકલિંગ એવો શબ્દ જ ઈ. સ. ની કેટલીયે સદી બાદ વપરાશમાં આવેલું દેખાય છે ત્યાં કલિંગ પ્રજામાંથી ઉતરી આવેલ આ પ્રજા સુમાત્રા—જાવા ઈ. માં આવીને જે વસી હોય તો તેનો સમય તો તેથી પણ મોડો જ થાય. જ્યારે ખારવેલનો સમય આપણી માન્યતા પ્રમાણે ઈ. સ. પૂ.ની ચોથી ને પાંચમી સદીનો તથા વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે તેનાથી અડધો વધુ બાદ એટલે ઈ. સ. પૂ.ની બીજી સદીમાં છે આમ બન્નેમાંને લીધે બન્ને વસ્તુનો મેળ બેસતો થતો નથી એટલે કલિંગની પ્રજાથી તે બાજુની પ્રજાનો ઉતાર માની શકાય જ નહીં. (૨) વળી પોતે જણાવે છે કે[39] The question of the religion of the original colonists to further India and the Indian

(૩૭) જ. બિ. ઓ. રી. સો. ૧૯૧૪ પૃ. ૧૯૦.
(૩૮) જુઓ હિંદની સંસ્કૃતિ સૌ અતિ પૃ. ૧ પૃ. ૬૫.
(૩૯) તેજ પુસ્તક પૃ. ૬૫.

Archipelago is still the subject of a very great controversy. Results of *excavations prove the earliest Indian* colonists were Hindus i e Brahmanical faith, then Buddhism while Jainism *does not appear at all*= દૂર પૂર્વના હિંદ અને હિંદીઆર્કીપેલેગોના મૂળવતનીઓના ધર્મ વિશે હજુ પણ તીવ્ર મતભેદ ચાલે છે— ખોદકામનાં પરિણામે તો એમ સાબિત થાય છે કે હિંદમાથી આવનાર (હિંદીઓ) પ્રથમ બ્રાહ્મણધર્મના હિંદુઓ અને પછી બૌદ્ધો હતા, જ્યારે જૈનોનું તો નામ નિશાન પણ નથી એટલે તેમનું મતવ્ય એમ છે કે હિંદીઆર્કીપેલેગોમાં જે લોકો હિંદમાંથી આવીને પ્રથમથી વસ્યા હતા, તેઓ અનુક્રમે બ્રાહ્મણધર્મના, તથા બૌદ્ધધર્મના જ હોવાનું, શોધખોળ–ખોદકામથી મળી આવતી વસ્તુઓ ઉપરથી સાબિત થાય છે અને જૈનો તો હતા જ નહીં એટલે આ વસાહતોના ધર્મ વિશે તીવ્ર મતભેદ રહે છે મતલબ એ છે કે, ખોદકામનું પરિણામ જુદી વસ્તુ બતાવે છે અને વિદ્વાનોની માન્યતા ભિન્ન થાય છે એટલે એમની મુઝવણ એ છે કે, એકબાજુ ખોદકામ એમ પોકારે છે કે, હિંદમાથી વસાહત જે થઇ હતી તે બ્રાહ્મણોની અને બૌદ્ધોની હતી અને તેમને–તે હિંદુઓને–ત્રિકલિંગ–કલિંગના સમૂહમાના કોઈ દેશની પ્રજા તરીકે માનો તો તેમની તે પ્રદેશમાં થયેલી આયાત ઇ સ પૂ ની બે સદીની કે બહુતો ઇ સ ની બીજી સદીની માનવી જોઇએ, પરંતુ ત્રિલિંગ શબ્દનો ઉપયોગ જ ઈ સ ની કેટલીયે સદીબાદ વપરાશમાં આવ્યો છે, એટલે તે બન્ને હકીકત મળતી આવતી નથી માટે તેમના ધર્મ વિશે તીવ્ર મતભેદ રહે છે તેમના આ બન્ને મતવ્યના કથનમાથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે, ખોદકામથી અલબત્ત સાબિત થાય છે કે આર્કીપેલેગોના વતનીઓ મૂળે બ્રાહ્મણ કે બૌદ્ધ સંસ્કૃતિને ભજનારા હોવા જોઈએ અને તેમની આયાત ઇ મ ની બીજી સદીમા મોડામા મોડી થઈ હોવી જોઇએ, પરતુ જે હિંદુઓ વહેલામા વહેલા ત્યાં આવીને વસ્યા હોય તે Talaing તલૈંગ[૩૭] (બર્માંમાં વસતી એક જાત)જ હતા. તલૈંગ તે ત્રિકલિંગમાથી ઉદ્ભવ્યો છે અને ત્રિકલિંગનો ઉદ્ભવ જ ઈ સ ની ઘણી સદી બાદ થયો છે એટલે સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવનો સમય મોડામા મોડો ઈ સ ની બીજી સદીનો જે ખોદકામ પુરવાર કરી રહ્યો છે તે આ ત્રિકલિંગ શબ્દની ઉત્પત્તિના સમય સાથે (ઇ સ ની ઘણી સદીનો મનાય છે માટે) મેળ ખાતો નથી માટે સંસ્કૃતિ ક્યા ધર્મની ગણવી તે વિશે અત્યારે તો બહુમતભેદ રહ્યો ગણવો પડશે અથવા ઉપરના મતવ્યને ઉથલાવીને બીજા રૂપમાં રજુ કરીએ કે તેમના મતવ્યનું સમાધાન થઈ જાય અને તેમની મુંઝવી રહેલી મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ આવી ગયો કહેવાય, તે રૂપ આ પ્રમાણે કહી શકાય, કે જો ત્રિકલિંગ શબ્દનું અસ્તિત્વ ઈ સ પૂ ની બીજી સદીનું અથવા મોડામા મોડું, ઇ મ ની બીજી સદીનું પુરવાર થઈ જાય તો ત્રિકલિંગની પ્રજા બર્માંમા થઈ ને, હિંદી આર્કીપેલેગોમા જઈ વસી રહી ગણાય અને તે પ્રમાણેની સ્થિતિ સર્જાય તો ખોદકામના પરિણામને પણ સમર્થન મળતું ગણાય, વળી તે પ્રમાણે થતા, ત્યા પ્રથમ બ્રાહ્મણો અને પછી બૌદ્ધો આવ્યા કહેવાય એટલે કે જો એમ પુરવાર કરી દેવાય કે ત્રિકલિંગ શબ્દની વપરાશ ઈ મ ની બીજી સદીમાં અથવા તે પૂર્વેમાં પણ હતી જ તો, બધી ઘડ (ઐતિહાસિક તેમજ સ્થાપત્યની) બંધબેસતી થઈ જાય છે આ પ્રમાણે વસ્તુ

(૩૭) તે પુસ્તક પૃ ૯૫–

It is now universally acknowledged that the Talaing people of Burma though of Mon origin, obtained their name from Tri kaling =હવે તો સર્વત્ર માન્ય થઇ પડયું છે કે, બર્માની તલૈંગ પ્રજાની ઉત્પત્તિ, ભલે મોનમાથી થઈ છ પરતુ તે તલૈંગનું મૂળ તો ત્રિકલિંગમાથી જ છે (કહેવાની મતલબ એ છે કે બર્માંમા જેને તલૈંગ કહેવાય છે, તેનું મૂળ અત્યારે તો મોનમાથી થયું મનાય છે, પરતુ આદિઆદ્ય જતા તો તેનું મૂળ ત્રિકલિંગ પ્રજામાથી જ મળે છે તે સર્વત્ર સ્વીકારાયલી બીના તરીકે જ લેખાય છે

સ્થિતિ છે કે નહિ તેજ હવે જાણવું રહે છે.

એક મશહૂર વિદ્વાન લેખક, પોતાની રીત પ્રમાણે, તેજ પુસ્તકમાં આ સત્ર જ્યાં પૃ. ૯૭ થી ૧૦૭ સુધી પાસીફિક મહાસાગરમાં આવેલ અનેક ટાપુઓની પુરાતત્ત્વ ને લગતી હકીકતો લખી અનેક વિદ્વાનોના ઉતારા લઇ આપ્યા નિર્ણય ઉપર આવવા મહેનત તો કરી છે પરંતુ એક તો અનિશ્ચિત રહ્યું છે તોપણ એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ ડૉ. પેરી નામના વિદ્વાનના મતને વધારે મજબૂત અને વજનદાર લેખી અત્યાર સુધીના હિંદી અને યુરોપી વિદ્વાનો જે મત ધરાવે છે તેને ભ્રમક ખ્યાલ જેવા (are obsessed) ગણાવે છે. પરંતુ જણાવું જોઇએ નથી કે તેમનું આ મંતવ્ય, ઉપર દર્શાવી ગયેલ તેમના વિચારોને આશ્રયીને નક્કી થયેલ છે એટલે આપણા મતે વિદ્વાનોની માન્યતા છે તે આગળની બાજુએ છે. વિદ્વાનોનું મત તેમણે આ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે [૫૪] "They (In India and Europe, the majority of scholars) therefore look upon Indonesia as being colonized by Aryans either two centuries before or after the birth of Christ—તેઓ (હિંદ અને યુરોપી વિદ્વાનોનો મોટો ભાગ) તેથી એવો મત ધરાવે છે કે ઇ. સ. પૂ. ની બસો તે પછીના અન્ય પછીની બે સદી પૂર્વે, આર્ય પ્રજા ઇન્ડોનિશિયામાં (જાવા સુમાત્રા અને આજુબાજુના ટાપુઓમાં) આવીને વસી રહી હતી. આમાં આર્યન પ્રજા એટલે હિંદ સંસ્કૃતિથી રંગાયલી પ્રજા સમજવી રહે છે. એટલે તેમની માન્યતા એવી છે કે આર્યન પ્રજા જો ઇન્ડોનિશિયામાં આવીને વસી હોય તો તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ની કે ઇ. સ. ની બીજી સદી પૂર્વેનો જ હોવો જોઇએ. આ પ્રમાણે વિદ્વાનોએ આ મત બાંધ્યો છે જ્યારે ૩૫૬ માં જણાવી ગયા છીએ કે નિર્ગ્રંથ પ્રજા પશ્ચિમ અને પૂર્વના દરિયામાં પર્યટન કરી ત્યાં વસાહત કરી રહી હતી તે ની રે આ છે. શિલ્પી મિ. મોરીસના વિદ્વાન લેખકના મત પ્રમાણે સ્થાપત્ય શિલ્પ અને ઐતિહાસિક પુરાવાથી સાબિત થઇ ગયું છે કે ઇ. સ. પૂ. ની બસો કે ઇ. સ. ની એકાદ સદીના અરસામાં ત્યાં હિંદી પ્રજાએ વસવાટ કર્યો હતો એ પ્રમાણે બીજો મત છે. રાજા ખારવેલના સમય પહેલાંથી હવે આપણે જાણી ગયા છીએ કે તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ચોથી સદીનો હતો. તેમજ તે પોતે નિર્ગ્રંથ ધર્મ-પતિ હતો તથા તેની આણ ચક્રવર્તી સમાન હતી. આ સર્વે સ્થિતિનો—ચારે મતનો—એ સાર મેળવી કરી જોઇએ તો માનવાને કારણ રહે છે કે, હિંદી તે સમયની આર્યન પ્રજા—આપણે નિર્ગ્રંથ-આર્ય સંસ્કૃતિની પ્રતિ બની રહી હતી તેથી તે પ્રજાને આર્યન જ કહેવાય તથા તેમની જ—તૈયાર કરાવેલી—મૂર્તિઓ ત્યાં જઇને વસી હતી તેથી પ્રજાએ દૂર પૂર્વના હિંદમાં જઇને વસવા માંડયું હોય તેમાં કંઇ નવાઇ જેવું કે આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

ઉપર પ્રમાણે એક બાબત સાબિત થઇ ગયું કે, નિર્ગ્રંથી આર્યન પ્રજા સૌથી પ્રથમ ઇન્ડોનિશિયામાં જઇ વસી હતી અને તેમનો સમય ઇ. સ. પૂ. ની બે કે ચાર સદીનો છે. તો પછી તે આર્યન પ્રજા ક્યા ધર્મની હતી તે પુરવાર કરવું તે તો સહજ વાત છે. એક વિદ્વાન લખાણે તો એમ જણાવ્યું છે કે, પ્રથમ બ્રાહ્મણ અને પછી બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ ત્યાં પ્રવેશવા પામી છે જ્યારે જૈનોનું તો નામ નિશાન પણ નથી એવું એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ પ્રમાણે તેમને જે મત બાંધ્યો છે તે આર્યન પ્રજા ત્યાં વસેલાની પ્રતીતિ થાય ત્યારે બની આવ્યા પામી છે એવી હકીકત ઉપરથી છે. આપણે ત્યાંના પુરાતત્ત્વની મૂર્તિઓ ઉપરથી જોઇએ, તેની આર્યન પ્રજાની વસાહત વિશે જે મત પ્રદર્શિત કરી ગયા છે તે વસ્તુનો વિશે બોલતાં[૫૫] જણાવે છે "one peculiar feature of these statues is disproportionate size of the ears—which we find in Jain and Buddhistic images of India from the Gupta

(૫૪) જુઓ ઉપર ટાંકેલ પુસ્તક પૃ. ૧ ?

(૫૫) શિલ્પી મિ. મોરીસનું પુસ્તક પરિ ૬ પૃ. ૭૭

period downwards=આ પુતળાની ખાસ વિશિષ્ટતા તો તેમના કાનનું અસમાન કદ છે (એટલે કે માથુ અને ધડ, તે બેના પ્રમાણમાં કાનની લંબાઈ જે જોઈએ તે કરતાં વિશેષ છે) આ પ્રમાણેની સ્થિતિ, ગુપ્ત સમયના પછીની જૈન અને બૌદ્ધની મૂર્તિઓમા આપણી નજરે પડે છે" એટલે તેમનું કહેવું એમ છે કે મૂર્તિના કાન જોતા, તે ઇ સ ની ત્રીજી કે ચોથી સદીના કાળની જૈન અને બૌદ્ધ મૂર્તિના જેવી દેખાય છે ધ્યાન રાખશો કે અહીં તેમણે બ્રાહ્મણ ધર્મ કે વૈદિક સંસ્કૃતિનું નામ જ લીધુ નથી, જ્યારે પ્રથમ વખતે તેમણે જ મત આપ્યો છે કે, વૈદિક સસ્કૃતિ પહેલી પ્રવેશી હતી અને પછી જ બૌદ્ધ છે અને જૈનનું તો નામનિશાન પણ નથી આ ઉપરથી સમજાય છે કે તેમને પોતાને અમુક નિર્ણય ઉપર આવવાને બહુ કઠિન લાગ્યુ છે લગભગ દશેક વર્ષ ઉપર ડૉકટર નાગ નામના બંગાળી વિદ્વાન જેઓ ખાસ આ સુમાત્રા અને જાવાની મુલાકાતે ગયા હતા તેમણે પાછા આવતાં પોતાને થયેલ ત્યાંનાઅનુભવ ઉપર મુંબઈમા ધી રૉયલ એશિયાટિક સોસાઈટીની શાખામાં એક સરસ પ્રવચન આપ્યુ હતું તેમાં પણ એવો જ ધ્વનિ નીકળતો હતો કે આ સર્વ બૌદ્ધ સસ્કૃતિનો જ પ્રતાપ હતો. મતલબ કે તેમણે પણ વૈદિક સંસ્કૃતિને પ્રાધાન્ય આપ્યું નહોતું જ આટલી તવારીખથી સમજાય છે કે, આર્યન પ્રજામાંની વહેલામાં વહેલી જો કોઇ પણ સંસ્કૃતિ તે બાજુ જવા પામી હોય તો વૈદિક નહીંજ પરંતુ તે બૌદ્ધ કે જૈન જ છે આ બેમાંથી પહેલી કઈ જવા પામી છે તે એક ગૌણ વિષય છે. છતાં યે જો આપણે ઐતિહાસિક ઘટનાઓના આધારે એટલું પણ કહી શકીએ છીએ કે, રાજા ખારવેલના સમયે એટલે ઇ સ પૂ ની ચોથી સદીથી ત્રિકલિંગના વતનીઓ બર્મામાં ઉતરવા મંડયા હતા, અને ત્યા તેમને તૈલંગ નામથી ઓળખતા હતા, તેમજ કાળે કરીને તેમની શાખાપ્રશાખાઓ, ઇન્ડોનિશિયામાં પહોંચી હતી, તો પછી નીચે જણાવેલી ત્રણ સ્થિતિ જેવી કે (૧) આ શાખાપ્રશાખા બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ વાળી જ હતી (૨) કે જૈન અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ બહારથી જોનારને બન્ને, એક સરખીજ લાગતી હોવાથી (જુઓ પુ ૨ માં પ્રથમના બે પરિચ્છેદનું વર્ણન) વિદ્વાનો તે બે વચ્ચેનો તફાવત પારખી ગયા નથી તેથી જ એવું ઉચ્ચારણ કરતા થયા છે (૩) કે પછી અશોક અને પ્રિયદર્શિન સમ્રાટના શિલાલેખ વચ્ચેની ભિન્નતા નહીં સમજાયલી હોવાથી જેમ એકની કૃતિ બીજાને નામે ચડાવી દેવાઈ છે-દેવાય છે, તેમ અહીં પણ બનવા પામ્યું છે, તેમાંથી કઈ સ્થિતિ હોવાનું વાસ્તવિક છે તે સંશોધનનો એક મહત્ત્વનો વિષય બની રહે છે

જેમ બન્ને જણા જૈનધર્માનુયાયી હતા તેમ અનેક બાબતોમાં તેઓ સરખા દરજ્જે મૂકાય તેવા ગુણો ધરાવતા હતા એકે જેમ કલિંગજીનમૂર્તિનો કબજો મેળવવા આકાશપાતાળ એક કર્યું હતું તેમ બીજાએ કલિંગદેશ પોતાને હસ્તક લેવા માટે પોતાની જીદગીમાંનું અજોડ યુદ્ધ ખેલ્યુ હતું. આ બન્ને પ્રસંગોમાં બન્ને જણાને સ્વધર્મી એટલે જૈનાવલબી રાજાઓ સાથે જ બાથ ભીડવી પડી હતી તેટલે દરજ્જે સમાન પ્રસંગો લાધ્યાનું કહી શકાય

પ્રિયદર્શિન સાથે ખારવેલની સરખામણી

એકે પોતાના ધર્મના દ્યોતક સ્મારક તરીકે ચોકબંધ દ્રવ્ય ખર્ચી મહાવિજય નામે પ્રાસાદ, અર્હત કાયનિષિદી સ્તૂપો, શ્રમણવિહારો ઈ બંધાવી તેના નિભાવાર્થે પૂજકોને દાન આપ્યાં છે તથા કાયમી પગાર બાંધી આપ્યા છે ત્યારે બીજાએ, લાખો અને કરોડોની સંખ્યામાં નવાં જ જીનાલયો, મૂર્તિઓ (ધાતુની તેમજ પાષાણની અને કોઈ કોઈ પ્રસંગે સુવર્ણની-કિંમતી પદાર્થોની) બંધાવ્યાં છે તેમ અનેકના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા છે એટલે કે બન્નેએ સ્વધર્મરક્ષણાર્થે નવીન પ્રવૃત્તિ આદરવામાં તથા જે હતી તેને કાયમી બનાવવા માટે એકસરખો પુરૂષાર્થ સેવ્યો છે. તેમ બન્ને જણાએ દાનશાળાઓ તથા ધર્મશાળાઓ, પણ બંધાવી છે બન્ને જણાએ યુદ્ધમાં એકસરખાં પરાક્રમ અને શૌર્ય જેમ દાખવ્યાં છે તેમ પરાજીત પ્રત્યે હૃદયની ઉદારતા બતાવી તેઓને તેમના અસલના સ્થાન ઉપર પુનઃસ્થાપિત પણ કર્યા છે. દેખીતી રીતે

આ પ્રમાણે સરખાવતાં જો કે ઘણા ફરકો દેખાય છે છતાં એક રીતે પ્રિયદર્શિનનો નંબર તેમાં ઊંચો મૂકી શકાય; કેમકે રાજા શાર્લમેનના સમયે પાશ્ચાત્ય રાજ્યો સામ્રાજ્યમાં ભેળવી એકની તૃષ્ણાનો જન્મ થયો નહોતો, અને તે હજુ ઉદરમાં હતી જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયે તો તેવી ભાવના રાષ્ટ્રભૂમિ એટલા ઊંડાણે પણ ઘર ઘાલી હતી; છતાં તેણે જીતાયલાં રાજ્યો જેમનાં હતાં તેમને પાછાં સુપ્રત કરી દીધાં છે તે તેના હૃદયની વિશાળતા હતી એટલું જ કહેવું પડશે. ધર્મ અંગેના ધર્મપ્રચાર બાબતે પણ પ્રબળ ભિન્નતા જ છે; છતાં કહેવું પડે છે કે રાજા શાર્લમેને માત્ર આધાર નિમિત્ત ધર્મને જ્યાં ત્યાં લોહામસ્ત સાધનો દ્વારા જ તેમાં ફાળો આપ્યો હશે; કારણ, અમે જ્યાં જોઈશું, પૂર્વમાં પશ્ચિમોત્તર મહાસાગરમાં આવેલ ફ્રાન્સીસીયા દ્વીપ સુધી અને પશ્ચિમમાં ફિરાની અખાત સુધી ફેલાયાં હતાં, પરંતુ તે તેની પોતાની જ સુરક્ષાથી ઉપજેલ હતાં, વિશેષમાં તો આપણીઓએ સ્વોત્સાહથી લીધાં હતાં એમ સમજાય છે; જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તો ધર્મપ્રચારને જેમ આમજનને જેમ ગમે એમ આપું જ રાજધર્મે ઉપલી કોટિને નિભાવી રાખ્યું હોય તેમ દેખાય છે. એટલું જ નહીં પણ તેની અસંખ્યહીન સર્વોપરી અધિકાર પર પણ પોતે જ રહી નિયમિતપણે તેની દેખરેખ અને દોરવણી કર્યે રાખી છે. તેની સાક્ષીરૂપ છે કે ઉત્તરમાં ખપ એશિયા સુધી, પશ્ચિમે એશિયાઈ તુર્કીના સિરિયા સુધી ધર્મપ્રચાર કરવામાં તેમજ તેનાથી દૂર ગ્રીસના રાજ્યોમાં સારી સિદ્ધાચારી નીપજાવી તે દૃષ્ટાંત બસ છે. એટલે એકના રાજ્યે ધર્મવિસ્તારનું ક્ષેત્ર પૂરી તરહ ખેડાયું હતું જ્યારે બીજાના સમયે ખ્રિસ્ત દ્વારા ખેડાયું હતું. પરંતુ રાજાની દીર્ઘતા, વ્યવસ્થા અને કાર્યદક્ષતાની અપેક્ષાએ તો, પ્રિયદર્શિનને આગળ નિઃશંક પદ તો આપવો જ રહે છે. લોકકલ્યાણ માટે જાહેરમાં સગવડો, ઇત્યાદિ કાર્યો થયાં દેખાય છે છતાં રાજા શાર્લમેને સીધી રીતે પ્રજા-સુખને સ્પર્શે તેવાં કાર્યો હાથ ધર્યાનું દેખાતું નથી. જો કે તેણે નહેર ખોદાવવાનું કાર્ય કર્યું છે પરંતુ તે સ્વેચ્છાથી ઘર પાસેનું કેમ તેના કરતાં કુદરતે પાડેલી દરજને લીધે ઉપજતું હેમ એમ વિશેષપણે દેખાઈ આવે છે; જ્યારે પ્રિયદર્શિને મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે તો પોતાનો ઉત્સાહ સતત ચાલુ રાખ્યો હતો એટલું જ નહીં પરંતુ મનુષ્યોના આરામ માટે સારા રસ્તાઓ બંધાવવાનું, રસ્તા ઉપર ઝાડ ઉગાડવાનું અને તેમને તથા વટેમાર્ગુઓ માટે આરામગૃહો બંધાવવાનું પણ તે ચૂક્યો નથી. ઉપરાંત બિમાર પડતાં મનુષ્યો અને પશુઓ માટે દવાખાનાં અને ઇસ્પિતાલો પણ નિભાવ્યાં છે. જ્યારે શાર્લમેનના વિષે તેમાંનું કાંઈ જ નોંધાયું નથી. અલબત્ત શાર્લમેનના પક્ષમાં એટલું જરૂર મૂકી શકાય કે તેણે કોઈ રીતે પ્રજાપીડનની વૃત્તિ રાખેલી નથી અને તદ્દન ઉપેક્ષા-વૃત્તિ જ સેવી હતી એમ સમજાય છે. આવા સંક્ષેપમાં કહી શકાય કે રાજા શાર્લમેનનો રાજ્ય અમલ સન્માર્ગ-ગામી કરવામાં ઉણપવાળો હતો જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો રાજ્ય અમલ સર્વોદયી અને પ્રગતિકારી હતો. એટલું જ નહીં પરંતુ તે, આધુનિક પ્રજાસત્તાકની ભાવના અને ચિંતન કરતો જ દેખાય છે. રાજા શાર્લમેનના બચાવ પક્ષ માટે આટલું કહી શકાશે કે તેના સમયે અજ્ઞાનતા-અસહિષ્ણુતા કામની-અસર એટલી બધી હતા પામી ન હોતી કે જેથી એક રાજાને પ્રજાકલ્યાણ તરફ ધ્યાન આપવું પડે. રાજ્યવિસ્તારની બાબતમાં, એક સામાન્ય રાજવી કરતાં રાજા શાર્લમેન જો કે અતિ વિસ્તૃત ક્ષેત્ર ઉપર પોતાની હકુમત સ્થાપવામાં ફતેહમંદ નીવડ્યો હતો, છતાં મહારાજા પ્રિયદર્શિનની તુલનામાં તો તેનો રાજ્યવિસ્તાર માત્ર ત્રીજા કે ચોથા ભાગનો જ કહી શકાશે. એટલે રાજ્યવિસ્તારને અંગે મહારાજા પ્રિયદર્શિનના આખા બે ગુણનાં ગુણીયાણીની અપેક્ષા એ ભાગ વિશેષ મહત્વ ચઢી આવે છે. તેથી રાજા શાર્લમેનની પ્રતિભા ભલે તેજસ્વી હો, પણ અતિ ન્યૂનાધિક ફરક એ રહ્યો આવી જશે તેટલું જ પ્રવર્તન થયું છે.

આ પ્રમાણે ધાર્મિક બાબતમાં આપણે ઉભયને સરખા ફેલાયું જેમ જોઈ શકાય તેવું છે તેમ ઘણી બે બાબતમાં મોટો ત્યારે અને બીજાનો નીચો ઢળતું પણ દેખાઈ આવે છે. છતાં બે ત્રણ ખાસ

એવા છે કે જેમા પ્રિયદર્શિનનો નંબર ખારવેલ કરતા ઘણો નીચે ઉતરી જાય છે તેમાનો એક તો એ કે પ્રિયદર્શિને ભલે પોતાની કીર્તિ જગઆશકારા કરવાની ઉમેદથી, શિલાલેખો અને સ્તંભલેખો ઉભા નથી કરાવ્યા છતાં યે જાણ્યે અજાણ્યે તેણે પોતાનું નામ તો કોતરાવ્યું છે જ, જ્યારે રાજા ખારવેલે શિલાલેખ ઉભો કરાવવાનું તો અલગ રાખો પરતુ ક્યાય પોતાનું નામ સુદ્ધાત કોતરાવવાની પણ કનવાર રાખી નથી તે મધળુ તેની રાણીએ જ કરાવ્યુ દેખાય છે અને તેમા પણ રાજા ખારવેલે કોઇ જાતનો આદેશ કર્યો હોય કે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હોય એવુ યે સમજાતું નથી બીજું એ છે કે બન્ને જણા, ઉપાસક વૃત્તો લેવા સુધીના દરજ્જે પહોંચ્યા તો છે જ, પરતુ રાજા ખારવેલ તેથી યે આગળ વધીને રાજ્યલગામ મૂકી દઇ તથા તદ્દન નિવૃત્ત થઈ સ્વઆત્મકલ્યાણ સાધવામા પણ રત્ત થયો દેખાય છે જ્યારે પ્રિયદર્શિન વૃત્ત લીધા પછી આગળ વધવામા તદ્દન અટકી જ ગયો છે સરખામણીના આટલા આટલા અંશો હોવા છતાં, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન પશુ-કલ્યાણના માર્ગો અખત્યાર કરવામા જેમ નિરાળો પડી જાય છે તેમ રાજા ખારવેલ એક બાબતમા તદ્દન જ નોખો પડી જાય છે પુસ્તકોદ્ધારનું અને સૂત્રસંરક્ષણનું કાર્ય રાજા ખારવેલે જ માત્ર કરી બતાવ્યું છે જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તે દિશામાં કિંચિત્ પણ પ્રયાસ સેવ્યો દેખાતો નથી તે માટે બનવા જોગ છે કે કદાચ સ્થિતિ અને સજોગો જ જવાબદાર હોવા જોઈએ અથવા હશે આપણે એમ તો નથી જ કહી શકતા કે મહારાજા પ્રિયદર્શિન પુસ્તકનું મહત્ત્વ આંકવામા રાજા ખારવેલ કરતા કોઇ રીતે પશ્ચાત્ પડી જતો હતો અથવા તે બાબતમાં તે અજ્ઞ હતો પરતુ અમારૂ કહેવુ તો એટલું જ છે કે તેમના હસ્તે તેવુ કાર્ય થવા પામ્યુ નથી, પછી કારણ ગમે તે હોય

બાકી રાજા ખારવેલનું ઉગર જૈનધર્મ પ્રત્યે બળતું હતું તે દૃષ્ટિએ તો મહારાજા પ્રિયદર્શિન અને રાજા ખારવેલને એક જ કક્ષામા મૂકવા રહે છે

(૪) વક્રગ્રીવ પર્વતેશ્વર

રાજા ખારવેલનું મરણ થતાં, કલિંગપતિ તરીકે તેમના યુવરાજ કુમાર વક્રગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો તેનો રાજ્યઅમલ મ સ. ૧૩૪ થી ૧૫૫ = ઇ સ પૂ ૩૯૩ થી ૩૭૨ સુધીના ૨૧ વર્ષનો ગણી શકાશે તેનો જન્મ મહારાજા ખારવેલની વજ્રધરવાળી રાણીના પેટે મ સ ૧૦૫ (તેના રાજ્યાભિષેક બાદ સાતમે વર્ષે[૪૦] એટલે ૯૮ + ૭ = ૧૦૫) = ઈ મ પૂ ૪૨૨ મા થયો હતો એટલે પોતે ગાદીપતિ તરીકે ઇ સ પૂ ૩૯૩ મા બિરાજમાન થયો ત્યારે તેની ઉમર બરાબર ત્રીસ વર્ષની હતી[૪૧] અને ૨૧ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો છે એટલે તેનું આયુષ્ય ૫૧ વર્ષનું હતું એમ કહી શકાશે

મૌર્ય સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તે કેવી રીતે, પ્રથમ નાનો મુલક મેળવીને ત્યાં પોતાની ગાદી કરવાથી મૌર્યવંશની સ્થાપના કરી હતી તથા તે બાદ આવશ્યક લાગતાં પાસેના પાર્વતીય પ્રદેશના અધિપતિની કુમક મેળવી તે વખતના મગધસમ્રાટ નંદનવમાની ઉપર આક્રમણ લઈ જઇ તેને હરાવી પોતે ઈ સ પૂ ૩૭૨=મ સં ૧૫૫ માં મગધ સમ્રાટ બન્યો હતો, તે સર્વ વૃત્તાત આપણે પુ ૨ માં ચદ્રગુપ્તના વૃત્તાંતે વિસ્તારથી જણાવી ગયા છીએ ત્યાના વૃત્તાત કરતા વિશેષ શોધને અંગે જે ખાસ અન્ય વિગતો જણાવવી રહે છે તેનું જ નિર્દર્શન અત્ર કરીશુ મુદ્રારાક્ષસ નામે પ્રાચીન સસ્કૃત નાટક રચાયલું છે તેમાં આ પાર્વતીય પ્રદેશના અધિપતિના નામ તરીકે, જે સામાન્ય નામ કહેવાય તેવુ, પર્વત દેશનો સ્વામી ઈશ્વર=પર્વતેશ્વર જણાવેલ છે આગળ જતાં આ પર્વતેશ્વરના પુત્ર અને સમ્રાટ ચદ્રગુપ્ત વચ્ચે જે યુદ્ધ થવા પામ્યું છે તેમાં તેનું નામ મલયકેતુ જણાવેલ છે, તથા ચદ્રગુપ્તના મહામંત્રી પ ચાણક્ય પોતાના હોદ્દા ઉપરથી ફારગત થઈ રાજપુરોહિત તરીકે કામ

(૪૦) જુઓ હાથીગુફા લેખ પંક્તિ ૭ તથા ઉપરમા

(૪૧) આ ઉપરથી સમજાશે કે ખારવેલની ઉમરઉપરથી વિદ્વાનોએ જે એમ જાહેર કર્યું છે કે, તે સમયે ૨૫ મે વર્ષે ગાદી સોંપાતી હતી (જુઓ પૃ. ૨૮૦) તે વાસ્તવિક નથી

કરેલો હતો ત્યારે મહાભારતની કરેલો જે વ્યક્તિ આદ્ય કરી ગયો હતો તેનું નામ દક્ષસ લખ્યું છે. જ્યારે આપણે અહીં પર્વતેશ્વર જેવા સામાન્ય નામને સ્થાને યસ્મોતિક અને તેની પાછળ આકૃતિને આપનારનું નામ મારમ્બજ ઊર્ફે મહાપતિ લખ્યું છે. આ નામો સંશોધક[૧૨] આપને મળી આવ્યાં છે તેનું ઐતિહાસિક સ્થાન ભલે મળતું નથી. પરંતુ સત્ય નિવેદન આપતાં છે એટલે એક બનાવ બંને નામોની હેરફેર કરવાથી સ્થાન તેમજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આપેલા વર્ણવી હકીકત તો પ્રથમ જ રહે છે એમ સમજવું. એટલે ઐતિહાસિક આમ્નાયમાં લઇ ગુરુ રાજા આરંભના પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી તરીકે પર્વતેશ્વરના સ્થાને તે વ્યક્તિનું નામ યસ્મોતિક પ્રથમ રાખ્યું છે તથા તે યસ્મોતિકના પુત્ર તરીકે મહાપતિ ઊર્ફે મારમ્બજ પણ કાયમ રાખીશું. વળી આ મહાપતિના પક્ષે સ્વીકૃતિ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તની સામે યુદ્ધમાં મદદનાર તરીકે વૈરોચન-વૈરોચનનું નામ લેવાયું છે અને તેને મહાપતિના ભાઈ તરીકે હોવાનું જણાયું છે. એટલે તે બધાની વચ્ચેનો સગપણ સંબંધ બતાવવા માટે આ સેનાપતિ વૈરોચનને, પ્રતિસ્પર્ધિ યસ્મોતિકનો ભાઈ તથા સમ્રાટ આરંભનો પુત્ર હોવાનો નિર્દેશ આપણે પૃ. ૩૧૨ માં કરેલો પાયો છે. આ સિવાય તેના પ્રાચીન વિશે વિશેષ કોઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તેની ઉમર, ઉપરના પરિણામ જે પર નોંધી લખી છે તેમાં એટલું વધારે જણાય છે કે તેનું મરણ જે આકસ્મિક સંજોગોમાં બનતાં જણાયું હતું (જુઓ આગળ ઉપર) તેમ ન થયું હોત તો તેની આયુષ્યોની વિશેષ લંબાઈ હોત ખરી.

તેના સામાન્ય કે રાજકીય જીવન વિશે કાંઈ ઉલ્લેખ થયેલ વાંચવામાં આવેલ નથી પરંતુ એમ એ બનાવો નોંધવાની જે હકીકત બહાર આવવા પામી છે તે ઉપરથી તેનું આયુષ્યનું સ્વરૂપ મળતી શકાય તેમ છે કે શાંત સ્વભાવી જીવન ગાળતો હોવો જોઈએ. તેનું મરણ જે આકસ્મિક સંજોગોમાં થવા પામ્યું છે તે ઉપરથી જ મુખ્યત્વે આ અનુમાન થઈ શક્યું છે તેમજ તેને સમર્થન કરતા બીજા પુરાવાઓ અધિપતિના જીવનમાંથી પણ લભ્ય થાય છે. તે હકીકત આ પ્રમાણે છે. આરંભના રાજ્યકાળમાં પુરવાર થયું છે કે તેણે બીજાના સ્થાપક રાજ્યપુત્રોને હરાવી કરી, ત્યારબાદ નાશિક એમ ધર્મ હતો ત્યારથી આ અધિપતિઓ આરંભના[૧૩] ખંડિયા જેવા બની ગયા હતા તથા અધિકૃતો તરીકે ઓળખાતા થયા હતા. આ અધિકૃતો પાછળથી રાજા યસ્મોતિકના રાજ્યકાળે વળી સ્વતંત્ર બની બેઠા હતા[૧૪] એમ તેમના સિક્કા ઉપરથી સમજાય છે (તે માટે જુઓ પૃ. ૨ માં તેમના વર્ણન) એટલે સ્વાભાવિક રીતે એવા અનુમાન ઉપર જવું રહે છે કે, રાજ્યપ્રાપ્તિ મેળવ્યા પછી તથા ઉચિતસ્થાન નિવાસી જીવન ગાળતો હોવો જોઈએ. આ હકીકતના રાજાઓ, જેઓ આરંભના સમયે તેને આધીન હતા તે સ્વતંત્ર બની જવાથી, પ્રતિસ્પર્ધિ સામ્રાજ્યની આ યસ્મોતિકના સમયે ઘણી સંકુચિત અવસ્થા પામી હતી, ત્યારે પ્રતિસ્પર્ધિપતિની સત્તા તો માત્ર રાજાના એક સામંત તરીકે જ બની હતી. એટલા માટે જ પ્ર. આખુએ રાજ્ય મહારાષ્ટ્ર તરફથી પશ્ચિમ ઉપર થયેલ હુમલામાં આ યસ્મોતિક પર્વતેશ્વરની સત્તા એટલામાં

(૧૨) પ્રાચીન ભારતવર્ષ ના આધારે પ્રતિસ્પર્ધિ ભારતવર્ષના આધાર લઈને વર્ષ તથા વર્ણવેલ છે. તે સમયે જે પ્રથમ નેપાળ હતી તેમાંથી ઉત્પત્તિ થયેલ એવી પ્રતિ અન્ય રાજ્ય શક વગેરેમાં આવી છે પરંતુ આવી તેની સ્થિતિ સ્પષ્ટ સ્થાન મળતું નથી. તેથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર પરિચય પુરાવાઓની હકીકત અર્થ આપવા કેટલાક તેમ આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો યુક્તિ ભરેલ લાગે છે.

(૧૩) આરંભના જ ખંડિયા હતા તેમ હકીકત વળી, પરંતુ પાછળ ખબર આવ્યાં અને તેના વંશજ પ્રતિસ્પર્ધિ ખંડિયા તરીકે બની ગયા હતા અને પાછળથી સ્વતંત્રતા જ ખંડિયા થયા હતા. એટલે તેમના ઉપરની સાર્વભૌમત્વતા જે કે હતી જ હતી ખરી, પરંતુ તેમની પોતાની સ્થિતિ તો જે જુદાં તરીકે હતી તે તો આરંભ સમય સુધી પ્રથમ જ રહેલ પામી હતી અને એક સત્તા વિશેષ સત્તાધિકારી જેમ હતા માટે આ વર્ણન આપવું પડ્યું છે.

(૧૪) નીચેના તો કેટલાક સત્તાધારી અધિકૃત જ રહી હતો પણ તેની પ્રથા પાછળથી આપનાર તેના પુત્ર તથા નામો થઈ ઇ. સ. પૂ. ૧૮ વર્ષ હતા તેથી આ આપેલી અનુક્રમ વાપર્યું છે.

યાચના કરી હતી

ત્રિકલિંગાધિપતિ રાજા વક્રજીવને અંગ, વશ અને કલિંગદેશના સમુદ્રવાળો પ્રદેશ રાજા ખારવેલના મરણ બાદ વારસામાં મળ્યો હતો તેમાના અંગદેશને ચેદિ નામથી ઇતિહાસકારોએ ઓળખાવ્યો છે આ પ્રદેશનો એક ભાગ જે મગધની સરહદની અડોઅડ પરંતુ રાજા વક્રજીવના સત્તાસ્થાનથી અતિદૂર આવેલ હતો તેમજ પર્વતની નાની નાની શૃંખલાવડે વિંટળાયલ હોવાથી પોતાને સુરક્ષિત સ્થાનરૂપ નીવડવા જેવો લાગતો હતો તે પડાવી લઈ, ત્યા રાજાચંદ્રગુપ્તે પ્રથમ રાજગાદી ઇ સ પૂ. ૩૮૧મા સ્થાપી હતી (સ્થાન માટે જુઓ ૪૫ પુ. ૧ મા નવમાનંદના રાજ્ય વિસ્તાર વાળો નકશો) તથા આગળ જતાં વધારે મજબૂત બન્યો હતો છતાંયે તે કાંઈ મગધપતિ સામે માથું ઉચકવા જેવી સ્થિતિએ તો પહોચ્યો ન જ કહેવાય. તેમ બીજી બાજુ વખત તો પસાર થયે જ જતો હતો અને એ પણ ચોક્કસ હતુ કે 'ભીખના હાંલ્લાં કાંઈ શીકે ચડતા નથી' એટલે પં. ચાણક્યે કોઇની મદદ મેળવવા નજર દોડાવવી જ રહી પરતુ કોઇ સમર્થ ભૂપતિ તેને ઉપયોગી થાય તેવો તો પર્વતેશ્વર કલિંગપતિજ હતો અને તેને તો પોતાનો દુસ્મન બનાવી દીધો હતો, જેથી તેને પોતાના પક્ષમા મેળવી લેવો તે અશક્ય જ ગણાતું ? પરતુ રાજ્ય લોભ શુ નથી કરી નાખતો ? આ ઉપરથી જ મગધપતિ નવમાનંદ સામેના યુદ્ધમાં મદદે ઉભા રહેવાના બદલામાં રાજાવક્રજીવને અડધું મગધ સામ્રાજ્ય આપવાની શરતે પં. ચાણક્યે પોતાની બુદ્ધિના બળે, પોતાના પક્ષે મેળવી લીધો હતો તે બાદ બને વચ્ચે મહાયુદ્ધ થયું અને પરિણામે મહાનંદ-નવમાનંદને ગાદી ત્યાગ કરવો પડયો તથા ચંદ્રગુપ્ત મગધપતિ બન્યો ઈ સ ૩૧૨=મ સ. ૧૫૫ હવે ચંદ્રગુપ્તે રાજાવક્રજીવને અપાયલ પોતાનો કોલ પાળવાનો અવસર આવ્યો તેણે રાજાવક્રજીવને રાજ્યના માનવત મહેમાન તરીકે મગધમા પધારી ઇચ્છાપૂર્વક અડધો હિસ્સો લઈ જવા આમંત્રણ આપ્યું અહીં પણ પં ચાણક્યે પોતાનું બુદ્ધિ કૌશલ્ય પાછુ દાખવ્યું રાજા વક્રજીવનું વલણ સ્ત્રીરંગી છે તે સારી રીતે જાણતો હતો, એટલે જે સ્વરૂપવતી વિષકન્યા મહાનંદના રાજ્યે હતી તેને, રાજાચંદ્રગુપ્તને શાનમાં સમજાવીને આગળ ધરાવી રાજા વક્રજીવ તે લાવણ્યમયી લલનાને જોતાં જ કામાતુર થઈ ગયો અને અડધા રાજ્યના બદલામાં તે કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરીને જ સંતોષ મેળવવા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી ચતુર ચાણક્યને તો એટલું જ જોઈતું હતું તુરત તુરત લગ્નની તૈયારી કરાવવા માંડી લગ્નની ક્રિયામા, વિષકન્યા રાણીનો હરત મેળાપ થતાં, જે વિધિ કરવાની હતી તેમા સમય પણ લાગે જ એટલે તે દરમિયાન હસ્તદ્વયમા-કરસંપુટમાં પરસેવો ઉપન્યો તે દ્વારા રાજા વક્રજીવના શરીરમા વિષ પ્રવેશ થવાથી તે મુર્છાગત થયો અને પરિણામે ટુંક સમયમા ત્યાંને ત્યાં જ મૃત્યુવશ થયો. આ બનાવ મગધની ભૂમિ ઉપર બન્યો ગણાય.

આ પ્રમાણે રાજા વક્રજીવને તો રાજ્યનો અડધો ભાગ લેવા જતાં, રાજ્ય તો એક બાજુ રહ્યું પરતુ ભાગે ન મળ્યો અને ઉલટો જાન ગુમાવવો પડયો ઈ સ પૂ ૩૭૨ આ બનાવને ચતુર ચાણક્યની રાજકીય શતરંજમાના અનેક પટખેલનના મંગળાચરણમાનું એક ગણવું રહેશે

વક્રજીવ શા માટે નામ પડ્યું છે ? તેની ટેક વાંકી હતી કે કેમ ? અથવા તો ખરૂં નામ બીજુ જ હતું એ મુદ્દા વિશે કાંઈ પ્રકાશ પડતો નથી

(૫) મલયકેતુ, મકરધ્વજ, મયૂરધ્વજ

રાજા વક્રજીવનું મરણ મગધની ભૂમિ ઉપર થવા પામ્યુ હતું તે આપણે ઉપરમા જોઇ ગયા છીએ એટલે કલિંગ દેશમાં તેના મરણ વિશે અનેક ગપગોળા ઉડવા માંડયા હતા યુવરાજ મલયકેતુએ કલિંગની રાજ્યલગામ હાથમાં તો લીધી પરતુ પોતાના પિતાનું મૃત્યુ શંકાસ્પદ સંજોગોમાં

(૭૫) પેથી ડાશી અને ખીરપીવું તેનુ બાળક તથા પં. ચાણક્યની કામ લેવાની નીતિ-રીતિ, તે ડાશીમાએ કહેલ શો દીવાનો પ્રસગ ઈ ઇ આ સર્વ ઘટના આ પ્રદેશમા બનવા પામી હતી એમ સમજવું.

ત્યાંથી—અને તે પણ વૈરી બનેલા રાજાના દરબારમાંથી—તેના મનમાં ધક્કો ખટકો રહી જવા પામ્યો હતો. એટલે તેણે કાંઈક આવેશમાં અને કાંઈક રોષમાં મગધના મગધદેશ ઉપર ચડાઈ કરવાનું નક્કી કર્યું.

રાજા ખારવેલના મરણ સમયે જો કે સારાયે દક્ષિણહિંદ કલિંગને તાબે હતો પરંતુ તેના મરણ બાદ રાજા વક્રગ્રીવે પોતાના વિલાસી જીવનને લીધે ઘણોખરો ભાગ ગુમાવી દીધો હતો. જેને અમલમાં અંગદેશ કહેવાતો હતો તે જેમ રાજા મગધપે પોતે મગધપતિ બન્યો તે પહેલાં હસ્તગત કરી દીધો હતો તેમ બાકીના અંગદેશ—વરાડ પ્રાંતના ભાગમાં તથા પશ્ચિમઘાટ વાળા પ્રદેશમાં જે અધિપતિ શ્રીમુખે રાજા ખારવેલના જીવન તરીકે આણ સ્વીકારી હતી અને જેનો પુત્ર અત્યારે ગાદીએ હતો તે પણ સ્વતંત્ર બની ગયો હતો. એટલે તેઓ આમ પણ કલિંગના સામ્રાજ્યમાંથી બાતલ થઈ જ ગયા કહેવાય. અધુરામાં પુરૂં, તે ગૌતમીપુત્ર સ્વામીએ તથા તેના પછી આવનાર બીજા અધિપતિ તેના પુત્ર કૃષ્ણ વશિષ્ઠપુત્રે, નિઝામી રાજ્યવાળો ભાગ પણ પચાવી દીધો હતો. ચોથું, મધ્ય અને પાછળ રાજા વિશે જો કે કાંઈ જણાવામાં આવ્યું નથી પરંતુ સંભવિત છે કે તેઓ સ્વતંત્ર બની ગયા હોય અથવા તો ઉપર જણાવેલ બીજા અને ત્રીજા શાતકરણીના તાબે ગયા હોય. ગમે તેમ બનવા પામ્યું હોય પરંતુ એટલી સ્થિતિ નક્કી છે કે, તે સમયના કલિંગપતિની આણમાંથી તો ખસી ગયા હતા જ. ટૂંકમાં કહી શકાશે કે વક્રગ્રીવના મરણ સમયે કલિંગના સામ્રાજ્યની હદ બહુ જ સંકુચિત બની ગઈ હતી. આ કારણથી રાજા મગધપના નસીબે બહુ નાનો પ્રદેશ જ હાથમાં આવ્યો હતો એમ કહેવું પડશે. એટલે જ્યારે મંગલપે, મગધપતિના પિતા વક્રગ્રીવની સત્તા લીધી હતી ત્યારે પોતે ઘણો નાનકડા પ્રદેશનો જ સ્વામી હતો, પરંતુ અત્યારે તો તે મોટા રાજ્યનો માલિક બની બેઠો હતો. તેમજ સકળ સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિમાંથી જે કાંઈ ભાગ ખાવાનો હતો, તે હવે રાજ્યવર્ધનનું મરણ થતાં તેના કિસ્સામાં જ ઢળી જવા પામ્યો હતો. એટલે જ્યારે મંડ્રુક સમાટ ઉપાડ્યો પણ ઉભો નહીં તેમ બની ગયો હતો. આ પ્રમાણે એક પક્ષે મલયોતુની અને બીજા પક્ષે મંડ્રુકની સ્થિતિ રાજ વિસ્તાર પરત્વે બની રહી હતી. જ્યાં મલયોતુએ ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે સમાટ મંડ્રુકના દરબારે આવવાથી પોતાના પિતાના નીવડેલ અપમાનને લીધે ક્રોધી નીવડેલ રોષને લીધે ચડાઈ કરી જવા ઈચ્છા કરી હતી. તે પ્રમાણે યુદ્ધ પણ થયું હશે જેના પરિણામે તેની હકુમતમાં ઉલટો વિશેષ કાપ મૂકાયો તેમજ તે પોતે એમજ ગુમાવી બેઠો. કદાચ તે યુદ્ધમાં મરણ પણ પામ્યો હોય. કોઈ રીતે કંઈ ચોક્કસ સ્થિતિ ઉચ્ચારી શકાય તેમ નથી. એટલે હાલ તો અનુમાન કરવું રહે છે કે, ઉપરના યુદ્ધ બાદ જો તે જીવતો રહેવા પામ્યો હોય તો પણ બહુ જ નામોશી ભરેલી સ્થિતિમાં, અને એકાદ નાના પ્રદેશ ઉપર જ અધિકાર ભોગવતો પડી રહ્યો હોય. વળી તે બાદ થોડા વર્ષો તેનું મરણ નીપજતાં ચેદિવંશની સમાપ્તિ થઈ ગઈ જણાય છે તથા કલિંગદેશ હમેશને માટે મગધ સામ્રાજ્યનો એક અંગ બની ગયો જણાય છે. આ બનાવનો સમય આપણે આશરે મ. સ. ૪૧૧ નો મૂકીશું.

ચેદિવંશની સમાપ્તિ થઈ ગયાનું આપણે ઉપર ઉપરથી જણાવ્યું પણ છે કે ચોથું મગધપતિના તેમ સમાટ અશોકવર્ધનના દરબારમાં જે ગ્રીક એલચી મેગેસ્થનીસ આવ્યો હતો તેણે કલિંગ દેશનો વિસ્તાર રાજ્યો વિશે લખેલો જણાય છે તેમાં બાકી રાજ્યનું નામ લેવાયું છે પરંતુ ચેદિનું નામ દેખાતું નથી એટલે ચેદિવંશનું નામ જ ગયો તેના સમયે તદ્દન લુપ્ત થઈ ગયું કહેવાય અથવા તો ચેદિવંશની સ્થાપના જ મેગેસ્થનીસના સમય બાદ થઈ હોય એમ માની લેવું જોઈએ. પરંતુ આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ, તેમજ હાથીગુફાનો લેખ પણ જણાવે છે કે, રાજા નંદના સમયે આ ચેદિવંશનો રાજા ક્ષેમરાજ હૈયાત પણ હતો જ. એટલે કે નંદવંશ અને ચેદિવંશ એક વખત સમકાલીન પણે વર્તતા હતા અને એક બીજાની હરીફાઈમાં રાજ ચલાવ્યે જતા હતા એમ સાબિત થઈ ગયું છે, ચેદિવંશ મેગેસ્થનીસના સમય

પૂર્વે અસ્તિત્વમાં હતો જ[૪૬] પરતુ જ્યારે તે હિંદમાં આવ્યો ત્યારે ચેદિવંશ નહોતો આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, રાજા મલયકેતુના મરણુ બાદ તે વંશની સમાપ્તિ થઇ ગઇ હોવી જોઇએ તેનો સમય ઇ સ પૂ. ૩૬૧ નો જે જણાવ્યો છે તેનાથી કદાચ બે વર્ષ આઘો પાછો હોય તો તે જુદી વસ્તુ કહેવાય.

(૪૬) ઉપરમા રાજા ખારવેલનો સમય વિચારતા, તથા તે શુંગપતિ પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન કોઈ રીતે ન હોઈ શકે તેની દલીલો કરતા,' જે લગભગ વીસેક મુદ્દા ટાકયા હતા તેમા પૃ ૩૨૦ ટી. ન ૨૦મા જણાવેલ હકીકતનો જેમ ઉમેરો કરવો રહે છે તેમ આ બીનાનો પણ ઉમેરો કરવો પડશે

પરિશિષ્ટ

મૌર્યવંશના ઉત્થાન અને પતન સાથે સંબંધ ધરાવતા અથવા કહો કે તેના નામ માત્રને દુનિયાની નજરમાં લાવનાર હાથીગુફાના લેખનું અને રાજા ખારવેલનું વૃત્તાંત આ ભાગમાં આપવામાં આવ્યું છે. અત્યાર સુધી તો તે બનાવોને જે હકીકત સીધી રીતે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સ્પર્શતી હતી તેમનું જ વર્ણન ઉપરના પરિચ્છેદોમાં કરાયું છે. પરંતુ કેટલીક હકીકત એવી પણ છે કે જે મૌર્યવંશને કે હાથીગુફાના લેખને સીધી રીતે સ્પર્શતી નથી, છતાં તેના વર્ણન ઉપર આડકતરી રીતે અસર કરે તેવી દેખાય છે અથવા તો તે લેખની હકીકતની સાથે પ્રકટ રીતે જોડાયલી માલૂમ પડી છે; એટલે તેને પણ, જ્યારે આ પરિચ્છેદે તે લેખનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે ત્યારે, ભેગી સાથે જણાવી દેવાય તો વાસ્તવિક ગણાશે. તે બાબતોને તેની અગત્ય પડી જતી નિયમોને આ સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટમાં ઉતારવી યોગ્ય ધારી છે.

રાજા ખારવેલ જૈનધર્માનુયાયી છે તેમજ હાથીગુફાના લેખમાં દર્શાવેલી અનેક હકીકતો પણ તેના ધર્મની સાથે સંકલિત થયેલી છે એમ હવે નક્કી થયું છે. વળી તે સર્વ બીના લેખના આધારે જણાવેલ હોવાથી તેને આદર અને અચળ જ માનવી રહે છે. આવી વાત જૈનધર્મે નધણિયાતી ભારતીય ઇતિહાસમાં આવતી તથા નજરે પડતી અનેક બાબતોમાં શું શું છે તે તપાસી જોવાને, ફરવાને અને તે ઉપરથી અંતિમ નિર્ણય ઉપર આવવાને, આપણને એક માપ-ગજી-ગણાય હાથ આવી ગયું છે એમ જરૂર કહી શકાશે જ.

ધર્મ એ એવી વસ્તુ છે કે દુનિયાની જડ પદાર્થો કરતાં, આત્માના ચેતનમય અને તેજપૂર્ણ સ્વભાવ પ્રકાશ સાથે તે વિશેષતા બતાવતી રહેતી છે. એટલે જ તેની મહત્તા, જ્યાં જડ વસ્તુનું પ્રાધાન્ય મનાતું હોય, ત્યાં જેટલી સ્વીકારવામાં આવતી હોય, તેના કરતાં જ્યાં ચેતનતત્ત્વના આત્માના ગૌરવની પીછાન કરવામાં આવતી હોય, ત્યાં અનેકગણી વિશેષ સ્વીકારાય છે. આ કારણથી દુનિયાના સર્વ દેશો કરતાં ભારત દેશમાં ધર્મની બાબત ઉપર વિશેષ જોર-દોર દેખાય છે. આ એક સ્થિતિ થઈ. બીજી સ્થિતિ એ છે કે જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાનને તેની સ્વસ્થિતિમાં રહેવા દેવામાં આવે અને જડને પણ તેનો સ્વીકૃત અધિકાર એટલું જ પ્રકટ આપવામાં આવે, ત્યાંસુધી તો વિશ્વભરમાં બધું નૈસર્ગિક રીતે જ ચાલ્યા કરે છે તેવું દેખાય. પરંતુ જેવું જડ કે ચૈતન્યમય વસ્તુના અધિકાર ઉપર આક્રમણ થવા માંડ્યું[1] કે અત્યાચાર બનાવો, બનાવો ને બનાવો જ. જેટલું આક્રમણનું પ્રમાણ વધારે, તેટલો અત્યાચાર-ગ્લાનિ વધારે. એટલે સાધારણ કહી શકાય કે જેમાં ચૈતન્યતત્ત્વ પ્રધાન, જડ વસ્તુની દુનિયા અને વ્યવહારો સાથે કામ લેવાનું હોય છે ત્યાં નાનાં પ્રમાણમાં આક્રમણોને અવકાશ રહેલો હોવાથી નાના પ્રકારના અત્યાચાર બના દેખાય છે. જ્યારે રાજનીતિઓમાં અથવા તો રાજકીય ક્ષેત્રોમાં, રાજસત્તાના જોર

(૧) ધર્મ સંબંધમાં જ્યાં પૂર્ણ વ્યાપી ચૈતન્ય ઉપરાંત કંઈ ન હોય ત્યાં ઉપરની જડતાની બાબત પણ કહી શકાય છે. [illegible] વાત કહી છે ધર્મને અત્યારમાં સંબંધ થયો તે હવે નષ્ટ થઈ ગયો છે અને એમ બનતું કે [illegible] તેને જ ધર્મના નામથી ઓળખવામાં આવ્યું છે. તેથી વર્ણિકાએ વૈદિકમતી હોય તેવું [illegible], ધર્મ બાબતનું પણ [illegible] ધર્મના [illegible] પડી ગયું. જૈનમતમાં [illegible] જ્યારે નરસિંહ [illegible] ઉપર [illegible] આ પ્રમાણે આત્મા વિધિવિધાનને જુદાજુદા ધારીને જ ધર્મ ગણી લેવાયામાં આવી રહી છે. આથી [illegible] અને જડ વસ્તુમાંના અધિકાર ઉપર આક્રમણ થવાનું બન્યું ધારે.

ધડમૂળથી ફેરફાર કરાતા હોઇને, તે સમયે થતા ખળભળાટ-પલટાઓ-ક્રાંતિઓ જ્વાળામુખીરૂપે પ્રગટી નીકળતાં જણાય છે હિંદુસ્તાન ઉપર અનેક રાજસત્તાઓએ પોતાનો અધિકાર ભોગવ્યો છે, તે તો સ્પષ્ટ છે જ, તેમ રાજસત્તા, તે પણ આઠ પ્રકારના ગણાતા મદમાનો એક છે જ એટલે રાજસત્તા જ્યાં સુધી પોતાના મદને અંકુશમાં રાખીને વર્ત્યા કરે, ત્યાં સુધી તો બહુ વાંધા જેવું દેખાતું નથી જ, અથવા બહુ બહુ તો, ઉપરમા જણાવ્યા પ્રમાણે સામાજીક ક્ષેત્રોમા દેખાઈ આવતા ખળભળાટ જેવા છમકલાં જ અહીં તહીં નજરે પડયાં કરે, પરંતુ જેવો તે મદ તેની હદ કુદાવી ગયો કે કયાં આગળ તે અટકી જશે તે કહેવું કે કલ્પવુ જેમ અશકય છે તેમ, તેમાંથી નીપજતાં પરિણામનું પણ સમજી લેવુ એટલે જ સર જોન બર્ડવુડ સાહેબનું કથન જે પૃ ૨૩૦ ઉપર ટાંકી બતાવ્યુ છે કે "ભારતવર્ષ મેં જીતની ધાર્મિક ઔર રાજનીતિક-ક્રાંતિયાં હુઇ હૈ, ઇતની સમાર કે અન્ય કિસિ દેશમેં નહીં હુઇ" તેની યથાર્થતા તુરત સમજી શકાશે અત્યારે આપણા ઉપર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમા તરબોળ થયેલી રાજસત્તાનો અમલ ચાલતો હોવાથી, તેના ગુણદોષ આપણામાં પ્રવેશવા પામ્યા છે તેમની રાજનીતિ, સત્તામદને અમુક પ્રકારે સંયમમા રાખીને કામ લેવાની હોવાથી, ધર્મક્ષેત્રે કે સામાજીકક્ષેત્રે મોટો ખળભળાટ થતો નજરે નથી પડતો પરંતુ તેમની નીતિ, ધર્મમા રહેલા આત્મતત્વને મદપ્રવાહથી ખસેડી, સ્વસંસ્કૃતિની જડમય અસર પ્રસરાવવાની હોવાથી, તેમણે ભારતસંતાનોને અપાતી કેળવણીનો વહીવટ પોતાના કાબૂમાં લીધો અને તેનું પાન ગળથૂથીમાથી કરાવીને ઉછેર કરવા માંડયો એટલે જેમ જેમ કેળવણી પ્રાપ્ત વર્ગ ઉમરે પહોંચવા માંડયો તેમ તેમ તેની જડતા દેખાવા માંડી આ કથનની સત્યતાના પુરાવા સારાયે ભારતવર્ષના ચારે ખૂણેથી, કેળવણીના પ્રતાપે આપણા હિંદીઓના થયેલ મનોપરિવર્તન અને ચારિત્ર્યસંબંધી સંભળાતી ફરિયાદો અને રોદણા ઉપરથી અત્યારે આપણને મળી આવે છે, એટલા ઉપરથી જ આપણા દેશબંધુઓએ તક મળતા જ તે કેળવણીનો રાહ બદલાવવાના નિશ્ચય ઉપર આવીને, તેના ખરા માર્ગે જવાનું પ્રયાણ કરવા માંડયુ છે આ સ્થિતિ તો વર્તમાનકાળની થઈ પરંતુ ભારત ઉપર જ્યારે મોગલાઈ ચાલતી હતી ત્યારે તે સંસ્કૃતિનું પ્રાબલ્ય જામી પડયું હતું, તે પૂર્વે મુસ્લીમ મહજબના અનેક વિદેશી રાજકર્તાઓનો રાજવહીવટ ચાલતો હતો ત્યારે તેમની સંસ્કૃતિએ જોર પકડયુ હતું, તેમ તે પૂર્વે જ્યારે ગુપ્તવંશી અને રાજપુત ક્ષત્રિયોની સંસ્કૃતિનો અધિકાર તપી રહ્યો હતો ત્યારે વળી તેમની સસ્કૃતિનો સૂર્યોદય થઈ રહ્યો હતો આ પ્રમાણે સસ્કૃતિના આક્રમણ અને વિકાસનો ઇતિહાસ કહેવાય આ બીજી સ્થિતિ થઈ આ બે પ્રકારેજ સ્થિતિ સદાય પ્રવર્તતી રહે છે

ઉપરના પારિગ્રાફમા બે પ્રકારની જે નૈસર્ગિક વસ્તુસ્થિતિ હોવાનો ચિતાર આપ્યો છે, તે કુદરતી નિયમ પ્રમાણે ચાલ્યા જ કરે છે, તેમા કોઇને દોષ આપવો રહેતો નથી, તેમજ બે ત્રણ સંસ્કૃતિના જે દૃષ્ટાંતો ઉપરમા અપાયાં છે તે બધા એવા સમયના છે કે આ પુસ્તકના વર્ણન માટે આપણે ઠરાવેલી મર્યાદાને કાંઈ સબંધ જ નથી એટલે આપણે તે છોડી દેવાં રહે છે પરંતુ વર્ણનની સમયમર્યાદામાં જે વસ્તુસ્થિતિ આવી પડતી હોય તેનો ખ્યાલ તો આપણે આપવો જ રહે તેમજ જે કાળનો ઇતિહાસ આપણે આલેખી રહ્યા છીએ તે કાળે સારાયે ભારતવર્ષમા ત્રણ સસ્કૃતિ જ વિદ્યમાન હતી એટલે જે સમયે જે સંસ્કૃતિના રાજકર્તા રાજસત્તા ઉપર હોય તે સમયે તે સંસ્કૃતિ સૌથી વધારે તરવરતી નજરે પડે તે દેખીતું જ છે પછી તેવુ વર્ણન કરનાર કે તેવી સંસ્કૃતિનું જોર હતું એમ કહેનાર, ગમે તે મતનો અનુયાયી હોય તોપણ તેમા તેનો દોષ શુ? તેણે તો જે વસ્તુસ્થિતિ પોતાને સત્ય તરીકે લાગે તે વિનાસંકોચે તેમજ ગોપવ્યા વિના નિષ્પક્ષપાતપણે, દાખલા દલીલો સાથે વિધિપૂર્વક સપ્રમાણ બતાવવી જ રહે, નહીં તો પક્ષપાત કર્યાનો અથવા તો વસ્તુગોપનનો દોષ તેને શીરે ઉતરી આવી પડવાનો જ જો આ વસ્તુસ્થિતિ

જણાવનાર ભાવાર્થ સ્થાન તો વાચકવર્ગ તુરત સમજી શકશે કે આવી પરિસ્થિતિમાં તે પ્રમાણે વસ્તુના આલેખનારનો દોષ કે વર્તમાન પરિસ્થિતિ અનુસાર નિર્ણય બાંધી અને સ્વનિર્મિત મતને દૃઢપણે વળગી રહીને આલેખનારથી વસ્તુને જોનારનો દોષ!

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે અસ્પષ્ટ રહેલી હોઈને, આટલો લાંબો પ્રસ્તાવ કરવો જરૂરી લાગ્યો છે. હવે આ પરિશિષ્ટના આલેખનના મૂળથી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. પ્રથમ આપણે નહપાણ ક્ષહરાટ અને ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી-રાણી બળશ્રીના પૌત્ર સંબંધી ઘટના વિચારીએ. આ બન્ને રાજવીઓએ પોતાના નામે નાસિકની ગુફાઓમાં સ્તંભો ઊભા કરાવ્યા છે.[1] આ સ્તંભોના શિરોભાગે સિંહ અને ચક્ર કોતરાયલ છે. સ્તંભની કારીગરી વિશે આપણે આ સ્થાને કાંઈ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. ([illegible], ફરગ્યુસન સાહેબ [illegible] અને [illegible] ભાગ ૧ પૃ. ૧૮૫નું વર્ણન જોઈ લેવું) પણ આ આકૃતિઓ સિંહ તથા તે રાજાઓના ધર્મ વિશે જે [illegible] કહેવાતા છે. વિદ્વાનોએ આ બન્ને સ્તંભોને બૌદ્ધધર્મનાં પ્રતીકસમાં માન્યાં છે. ત્યાં ભૂલી એ છે કે, નહપાણને જૈનધર્મી હોવાનું હવે તેઓ સ્વીકારતા થયા છે તથા ગૌતમીપુત્રને [illegible] શાતવાહનોને અને તેથી કરીને તેમના કુટુંબ રાજાઓ જે શાતકરણી નામે ઓળખાતા થયા છે તેમને, વૈદિકમતાનુયાયી હોવાનું ઠરાવે છે. એટલું જ છે કે વૈદિક અને જૈન રાજાઓ બૌદ્ધધર્મનાં પ્રતીક ઊભાં કરાવે તે વિધાન જ બુદ્ધિને અનુસરતું નથી; ત્યારે આ શું હોય શકે તે તત્ત્વજ્ઞાનને જાણી લેવાની જરૂર રહે છે જ. વાસ્તવિક તો એ જ છે કે, દરેક રાજા પોતપોતાના ધર્મનું જ સ્મારક ઊભું કરાવે. તેમાં નહપાણ તથા તેના જામાતા ઋષભદત્ત—ઉષવદાત—જૈનધર્માનુયાયીઓ હતા, તે આપણે તેમનાં વૃત્તાંતનું આલેખન કરતાં સાબિત કરી બતાવ્યું છે (જુઓ પુ. ૪ પૃ. ૨૫૪થી ૨૬૩). જ્યારે શાતવાહનવંશનો સ્થાપક રાજા શ્રીમુખ પોતે તથા તેના વંશજો મુખ્યભાગે ([illegible] અપવાદ સિવાય, પુ. ૪ પૃ. ૭૮માં જણાવેલી હકીકતના એક રાજા ગૌતમીપુત્રે વૈદિકધર્મ અંગીકાર કરીને યજ્ઞાદિક પ્રવર્તાવ્યો નહીં ત્યાંસુધી તેઓ જૈનો જ હતા.) તે હકીકત પ્રત્યક્ષ ઉપરના ભાગોમાં આપણે જણાવી દીધી છે. વળી આ ગૌતમીપુત્રના સિક્કા ઉપરથી (જુઓ પુ. ૨ સિક્કા ચિત્ર આંક નં ૭૫-૭૬) પણ સાબિત થાય છે કે તે જૈનધર્મી હતો તેમ તેણે [illegible] સિંહવાહિનીની સ્થાપી (જુઓ ઉપરમાં તેનું [illegible]) કરીને જૈનધર્મીના અન્ય સમાન વસ્તુના ઉપર અમુક અમુક ધર્મચિહ્નો [illegible] પણ જોયાં છે એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે ગૌતમીપુત્ર પોતે પણ જૈનધર્માનુયાયી હતો જ. વળી પુ. ૪માં તેમના સ્વતંત્ર અધિકારનું વર્ણન કરતાં સવિસ્તરપણે આ હકીકત શિલાલેખ અને સિક્કાઓના પુરાવાથી આપણે સાબિત કરી આપીશું. એટલે હાલ તો તેનો સ્વીકાર કરીને જ આગળ વધીશું. મતલબ એ થઈ કે રાજા નહપાણ તથા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી બન્ને જ્યારે ધર્મે જૈનો જ હતા. એટલે તેમણે જે સ્તંભો ઊભા કરાવ્યા છે તેમાં જે કાંઈ રૂપ કોતરાવ્યાં હોય તે સર્વે, તે ધર્મના સિદ્ધાંતને અનુસરીને જ કામ લેવાયું હોય તે દેખીતું જ છે. આ નિયમનો સ્વીકાર કરીએ તો એ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે સિંહ અને ધર્મચક્ર પ્રતીકો તે સમયે જૈનધર્મસૂચક ચિહ્નો જ[3]

(૧) [illegible] છે તેમને [illegible] નહપાણ [illegible] અને ગૌતમીપુત્ર [illegible] છે.

(૨) નહપાણ [illegible] છે. (૩) ગૌતમીપુત્ર [illegible] છે.

(૩) સિંહ તે [illegible] છે.

હતાં. (ભલે આ સમયબાદ અનેક ધર્મકાંતિઓના સમયે તેનું અનુકરણ અન્યધર્મીઓએ કરી વાળ્યું હોય તે વસ્તુ જુદી છે) એટલે આ નિયમ-સિદ્ધાંતને આપણે તે ધર્મના દશ્યોનું રહસ્ય ઉકલનાર એક ચાવીરૂપ ગણીશું

હવે બીજા બે દષ્ટાંતો લઈશું સંકિસા અને તિરહુટ પીલર્સ (જુઓ ચિત્ર આકૃતિ નં ૪૯ તથા ૫૦) આ બન્નેને વિદ્વાનોએ બૌદ્ધધર્મી જાહેર કર્યા છે પરંતુ આમાંનો તિરહુટસ્તંભ તો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની કૃતિ છે, તેની ટોચે સિંહાકૃતિ પણ છે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે પુરવાર કરી અપાયું છે કે તે રાજા જૈનધર્મી હતો અને તેણે પોતાના ધર્મના છેલ્લા પ્રવર્તક શ્રી મહાવીરના જીવનમાંના અમુક પ્રસંગને અંગે ત્યાં સ્તંભ ઉભો કરાવ્યો હતો[૪] વળી તે મહાવીરનું ઓળખ ચિન્હ-લંછન, સિંહ હોઈને તેણે તે સ્તંભના શિરોભાગે ગોઠવી દીધો છે મતલબ કે તિરહુટ સ્તંભ જૈનોનો છે તેવી જ રીતે સંકિસા પીલરનું પણ સમજવું ફેર એટલો જ કે, આ સ્તંભની ટોચે હાથી છે અલબત આ હાથીનું માથું ખંડિત થયેલું હોવાથી માત્ર ધડ જ ઉભું રહેલું દેખાય છે પરંતુ તેનું ચિત્ર એવા પ્રકારે લેવાયલું છે કે ઘણા ઘણા વિદ્વાનોએ તેને સિંહ જ માની લીધો[૫] હતો હવે તે ભ્રમ નીકળી ગયો છે અને તે હાથી જ છે એમ સ્પષ્ટ થયું છે આ હાથીના ચિન્હને પણ જૈનધર્મ સાથે જ[૬] સંબંધ છે તેની સાથે બૌદ્ધધર્મને શું સબંધ હોઈ શકે તે અમારી જાણમાં નથી હોય તો તે ઉપર કોઈ સજ્જન જરૂર પ્રકાશ પાડે એમ આપણે ઈચ્છીશું એટલે હવે સમજવું રહે છે કે આ બન્ને સ્તંભો પણ જૈનધર્મને જ લગતા છે

ઉપરમાં સ્તંભોની હકીકત તપાસી છે હવે ચરણ પાદુકા હોય તેવાં દશ્યોની હકીકત વિચારીએ તે માટે બે ચિત્રો રજુ કર્યા છે તે બન્ને આ પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠે જોડેલ છે[૭] આ બન્ને ચિત્રોનું પ્રાપ્તિ-સ્થાન અમરાવતીસ્તૂપ નામે ઓળખાતો ટોપ, જે ઠેકાણેથી મળી આવ્યો છે તે જ છે, અથવા એમ કહો કે તે સ્તૂપના જ આ અંશો છે[૮] આ અમરાવતી સ્તૂપને મહાવિજયપ્રાસાદ કહેવાયો છે, તેમજ હાથીગુફાના લેખથી હવે સાબિત થઈ ગયું છે કે તે રાજા ખારવેલે બંધાવ્યો છે એટલે કે આ અમરાવતી સ્તૂપ તથા તેનું સ્થાન જૈનધર્મનું જ સ્થાન છે વળી પુ ૧ પૃ ૧૫૦ થી આગળના વર્ણને આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ કે આ સ્થાને ઈ સ પૂ ૫૮૦ના સમયમાં બેન્નાતટનગર નામનું મહા સમૃદ્ધિવાળું અને શ્રીમંત જૈન વેપારીઓથી વસેલું શહેર આવી રહ્યું હતું, અનુમાન થાય છે કે આ શહેરનો નાશ[૯] ઈ સ પૂ

આ સ્તંભોને અત્યાર સુધી બૌદ્ધધર્મના મનાયા છે એટલે આ પશુઓના ચિન્હોને બૌદ્ધધર્મ સાથે શું સબંધ છે તે જાણવાની દરેકને ઇચ્છા થાય જ

(૪) વિશેષ અધિકાર સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું સ્વતંત્ર જીવન વૃત્તાંતનું પુસ્તક અમે બહાર પાડવાના છીએ તે જુઓ.

(૫) હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઅન એન્ડ ઇસ્ટર્ન આર્કીટેક્ચર પુ ૧ પૃ ૫૮ The shaft is surmounted by an elephant but so mutilated that even in the 7th cent , the Chinese traveller Hiuen Tsiang mistook it for a lion=સ્તંભની ટોચે હાથી છે પણ તે એવી ખંડિત અવસ્થામાં છે કે, ઈ સ.ની ૭ મી સદીમાં પેલા ચિનાઈ યાત્રિક હુએનશાંગે તેને સિંહ ધારી લીધો હતો

(૬) ઉપરની નં ૩ ની ટીકામાં જેમ ચોવીસમા અને પ્રથમ તીર્થંકરના લંછનની હકીકત છે તેમ અત્ર જણાવેલ હસ્તી તે બીજા તીર્થંકરનું ચિન્હ ગણાય છે

(૭) મિ જેમ્સ ફર્ગ્યુસન કૃત હિ. ઈ. ઇ આ. પુ ૧ પૃ ૨૨૩ અને ૪૯ ઉપરથી અનુક્રમે લીધા છે

(૮) જેમ્સ ફર્ગ્યુસન સાહેબે જણાવ્યું છે કે—From bas-relief at Amaravati અમરાવતી સ્તૂપના કોતરકામ ઉપરથી લીધેલ છે

(૯) આ બધા વર્ણન માટે ઉપરમાં પૃ ૩૧૭ થી આગળ જુઓ.

ની ૧ થી સદી કે તે આસપાસ થયો હશે. આ બધા પુરાવાને એકત્રિત કરીને ગૂંથવામાં આવે તો એક જ સાર નીકળી શકે કે ભારહુતની સ્તૂપ જૈનધર્મનું જ સ્મારક છે. એટલે આ ભરહુતસ્તૂપના અંકિત દૃશ્યો બૌદ્ધનાં નથી પરંતુ જૈનોનાં છે એમ સાબિત થયું ગણાશે.

ભરહુતસ્તૂપો અને આવાં દૃશ્યોને વિદ્વાનો હજી બૌદ્ધધર્મનાં જણાવે છે છતાં તે સંબંધી તેમની શંકાવાળા વિચારો બહાર આવ્યા જેવા છે. પ્રતિમાની ઓળખના ઊંડા અભ્યાસી અને તે બાબતમાં જેમણે બે મોટાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે તથા જે એક સત્તાસ્થાન ભોગવે છે તેવા મિ. કેમ્બ્રિજ પ્રસ્તુત જણાવે છે કે[1] As repeatedly mentioned, there is as little trace of any image of Buddha or Buddhist figure being set up for worship much before the Christian Era—આ વાત અનેકવાર આવ્યું છે તેમ, બુદ્ધદેવની કોઈ મૂર્તિની અથવા બૌદ્ધધર્મને લગતી કોઈ આકૃતિની, ઇ. સ.નો આરંભ થયો તે પહેલાં ઘણા સમય પૂજા નિમિત્તે સ્થાપના થઈ હોય, તેનું જરા પણ ચિહ્ન કે નિશાની મળી આવતી નથી. મતલબ કહેવાની એ છે કે ઈસ્વી સનનો આરંભ થયો ત્યાં સુધી તો બૌદ્ધધર્મમાં કોઈ આકૃતિ કે પ્રતિમા જેવું પૂજવાને માટે હતું જ નહીં. અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે ઇસ્વીસન શરૂ થયો તે પૂર્વે બૌદ્ધધર્મીઓમાં પૂજન માટે કોઈ જાતની પ્રતિમા કે આકૃતિ નહોતી જ હોય તો પછી કહેવું પડશે કે બાકુમ હોવા સંભવ છે. જ્યારે ઉપરનાં ચાર દૃશ્યોમાં (નાગપાશ, ગૌતમબુદ્ધ, સમિતિ અને વિસદૃશ સ્તંભોમાં) તો આકૃતિઓ સ્થાપન થયાની જ સ્થિતિ બતાવી છે. એટલે તેમના શબ્દોથી જ સિદ્ધ થયું કે આ સ્તંભોને બૌદ્ધધર્મ સાથે સંબંધ બનતો નથી. બૌદ્ધની મૂર્તિ સંબંધી જેમ આ વિદ્વાનનો મત થાય છે તે જ પ્રમાણે તેવા એક બીજા વિદ્વાને ભારહુત સ્તૂપ કે જે અત્યારે બૌદ્ધ ધર્મને બૌદ્ધધર્મનું સ્મારક હોવાનું મનાઈ રહ્યું છે તેમના પ્રશ્નોત્તર રૂપે ઉપરથી પોતાનો[11] મત રજૂ કરતાં જણાવ્યું છે કે "As usual, the Buddha himself is not delineated at the Bharhuta Stupa—એટલે કે ભારહુત સ્તૂપમાં બુદ્ધદેવની આકૃતિ—રેખાચિત્ર પાડવામાં આવ્યું નથી. એટલે તેમના કહેવાની મતલબ એમ છે કે જ્યાં જ્યાં બુદ્ધદેવ (બૌદ્ધધર્મ સંબંધી) મંતવ્યો સ્મારક કરવું હોય અથવા તેમની સ્થાપના બતાવી હોય—તેમનું પ્રતિબિંબ પાડવું હોય, ત્યાં ત્યાં હમેશાં, મૂર્તિ રૂપે જ તે પાડું પ્રકાર છે જ્યારે ભારહુતના સ્તૂપમાં તેમ કરવામાં આવ્યું દેખાતું જ નથી. તાત્પર્ય કે ભારહુતના સ્તૂપને બીજાઓ ભલે બૌદ્ધધર્મના હોવા તરીકે લેખતા હશે, પરંતુ પોતાને તે બાબતમાં શંકા ઉપજતી જ છે કેમકે જો તે ધર્મનું સ્થાન તે હોત તો, હમેશની પ્રણાલિકા મુજબ તે સ્થાને બુદ્ધદેવની પ્રતિમા જ પધરાવી હોત નહીં કે શરણ પાદુકા આ આકૃતિ ચોડે તે ભારહુતના સ્થાનને બૌદ્ધસ્થાન લેખતા અચકાય છે.

ઉપરમાં રજૂ કરેલ જ બે પ્રખર વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મનાં હોવાનું નથી, પરંતુ જૈન ધર્મનાં તે સ્મારક ચિહ્નો છે એમ આપણે તમામ સાબિતીથી પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. વળી બૌદ્ધ ધર્મના સ્તંભો અને હકીકતને આધારે તે નહીં કહેવામાં આવ્યું છે એટલે તેમાં શંકાને સ્થાન પણ રહેતું નથી. છતાં કોઈને એમ શંકા ઉપજે કે, આ બધા પુરાવા અને તેમાં કરેલી સર્વ પરોક્ષ—Indirect—રીતે કહેવાય, તેવા કરતાં જો પ્રત્યક્ષ—direct—પુરાવા તે બાબતના મળી આવે, અથવા રજૂ કરાય તો તે વિશેષ વજનદાર કહેવાય. તેથી તેમનાં મનનું સમાધાન કરવા માટે એક બીજાં બે દૃશ્યો રજૂ કરીશું.

(1) બુદ્ધિ. ઇ. ઇ. ૧ આ. પૃ. ૧ પૃ. ૧૧૯

(11) ઇ. ઇ. ૧ ૧૫

આ બે દૃશ્યો કોઈ કોતરકામમાથી ઉતારેલ કે કયાંકથી ઉપજાવી કાઢેલ નમુના નથી, પરતુ જૈન-ધર્મના ૨૩ મા તીર્થંકર ગણાતા શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાઓ જ છે પ્રતિમારૂપે છે એટલે તેની ઓળખ માટે બીજી કોઇ દલીલોની જરૂર જ રહેતી નથી તે બન્નેને અત્રે આકૃતિ નં ૩૬ અને ૩૭ તરીકે રજુ કરી છે તથા તેનું પ્રાપ્તિસ્થાન પણ, રાજા ખારવેલના મહાવિજયપ્રાસાદવાળુ અમરાવતી-અથવા બેન્નાતટનગર[૧૨]જ છે એટલે હવે નિર્વિવાદિતપણે કબૂલ કરવુ રહે છે કે અમરાવતીસ્તૂપ જૈનનો જ છે

જેમ ઉપર પુરવાર કરી ગયા છીએ કે આવા દૃશ્યો અને ચિત્રો બૌદ્ધમતના નથી તેમ તે ચિત્રોને, દૃશ્યોને અથવા કોતરકામને, વૈદિક ધર્મ સાથે પણ સબંધ હોવાનું સભવિત નથી, આ બાબતમા એક અડગ અભ્યાસી અને વિદ્વાનનું[૧૩] મત એમ છે કે "There is no trace of images in the Vedas or in the laws of Manu or any of the older books of the Hindus=વેદશાસ્ત્રોમાં કે મનુભગવાનની કાયદાપોથીમાં અથવા તો હિંદુઓના કોઈ પણ પૌરાણિક ગ્રન્થોમા મૂર્તિ (પ્રતિમા)ની કાંઇ નિશાની (ઉલ્લેખ) જ મળતી નથી" તાત્પર્ય કે વૈદિક મતમા મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવાનું પ્રાચીન કાળે હતું જ નહીં ત્યારે તો વૈદિક મતવાળાઓ જે હવે મૂર્તિને પૂજતા થયા છે તે પણ પુરાણો રચાયા પછી જ, એટલે ઈ સની ચોથી સદી બાદ જ થયા હશે એમ માનવુ રહે છે અને તેમજ હોય તો સહેજે સિદ્ધ થઇ જાય છે કે જગન્નાથજીની મૂર્તિઓ પણ વૈદિક ધર્મને લગતી નહીં હોવી જોઇએ જે હકીકત આપણે ઉપરના પરિચ્છેદે લબાણ વિવેચનથી સમજાવી ગયા છીએ

અત્ર રજુ કરવામા આવેલ આઠે નમુનાથી હવે નિશ્ચિત થઇ ગયું કહેવાશે કે, અત્યાર સુધી જે વસ્તુઓ અમુક ચિન્હોને લીધે બૌદ્ધોની વિદ્વાનોએ માની છે તેમાં હવે સુધારો કરવાની અનિવાર્ય જરૂર છે જેમ બૌદ્ધધર્મની મનાઇ રહેલી બાબતમાં ચેતવણીનો અવાજ ઉઠાવવાની આ પ્રમાણે જરૂરિયાત પીછાનવામાં આવી છે, તેમ વૈદિક તીર્થધામ જેવા વિશ્વવિખ્યાત જગન્નાથપુરીની ત્રિમૂર્તિ સંબધમા, હાથી-ગુંફાના લેખ ઉપરથી થયેલ ઉકેલને લીધે તેમજ ઉપર ટાંકેલા નિષ્ણાત વિદ્વાનના અભિપ્રાય પછી, વૈદિક મતને લગતી મનાતી મૂર્તિઓ પરત્વે પણ, ચેતવણીથી કામ લેવાની આવશ્યકતા હવે દેખાવા લાગી ગણાશે.

(૧૨) આ સ રી ઇ પૃ ૧૫ મા અમરાવતી સ્તૂપનું વર્ણન જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૫૨ થી આગળ જુઓ આ પુસ્તકે પૃ ૩૧૮-૧૯ જુઓ

(૧૩) જુઓ હિ ઈ હ. આ પુ. ૧ પૃ. ૧૨૨.

વંશાવલિઓ

(૧) ગર્દભીલ વંશ (અવંતિપતિ)

	મ. સં.	મ. સં.	વર્ષ	ઈ. સ. પૂ.	ઈ. સ. પૂ.
(૧) ગંધર્વસેન ઉર્ફે ગર્દભ	૪૫૩	૪૫૪	૧	૭૪	૧૪
શક પ્રજાનું રાજ્ય (૪૫૩ થી ૪૭૦ = ૧૪ થી ૫૭ = ૭ વર્ષ)					
(તેમનાં નામ તથા રાજ્યકાળ માટે નીચે શક રાજાઓનો કોઠો જુઓ)					ઈ. સ.
(૨) વિક્રમાદિત્ય (શકારિ)	૪૭૦	૫૩૦	૬	૫૭	૩
(અંતરગત) ઈ. ૪૭૦-૪૭૫ના માસ					
( ) અર્દરી ૪૭૦ થી કેટલાંક વર્ષ				ઈ. સ.	ઈ. સ.
(૩) માધવસેન	૫૩	૫૭	૪	૩	૪૩
(૪) ધર્માદિત્ય	૫૭૦	૫૮	૧	૪૩	૫૩
(૫) વિક્રમચરિત્ર માધવસેન	૫૮	૬૨	૪	૫૩	૬૩
(૬-૭) બે રાજાઓ	૬૨	૧૩૪	૧૨	૬૩	૧૦૭
(૮) ભાઈલ	૧૩૪	૧૪૫	૧૧	૧૦૭	૧૧૮
(૯) નાઈલ	૧૪૫	૧૫૯	૧૪	૧૧૮	૧૩૨
(૧૦) નાહડ	૧૫૯	૧૬૯	૧	૧૩૨	૧૪૨

કુલ વર્ષ ૨ ૬

(૨) શક રાજાઓ (અવંતિપતિ)

	મ. સં.	મ. સં.	વર્ષ	ઈ. સ. પૂ.	ઈ. સ. પૂ.
(૧) [illegible]	૪૫૩	૪૫૩	॥	૧૪	૧૪
(૨) [illegible]	૪૫૩	૪૫૪	॥	૧૩	૧૩
(૩) [illegible]	૪૫૪	૪૫૫	૧	૧૩	૧૨
(૪) [illegible]	૪૫૫	૪૫૭	૨॥	૧૨	૧
(૫) [illegible]	૪૫૭	૪૭૦	૨॥	૧	૫૭

કુલ વર્ષ ૭ થી ૭॥

ઉપરનો ગર્દભીલવંશ જ્યારે અવંતિની ગાદીએ નહોતો ત્યારે આ શક રાજાઓના હાથમાં ગાદી આવી પડી હતી.

(૩) ચેદિવંશ (કલિંગપતિ)

(અનુસંધાન પુ. ૧ પૃ. ૩૮૨ ઉપરથી)

	મ. સં.	મ. સં.	વર્ષ	ઈ. સ. પૂ.	ઈ. સ. પૂ.
(૧) ક્ષેમરાજ	૫૨	૮૮	૩૬	૪૭૫	૪૩૯
(૨) વૃદ્ધિરાજ ભુદ્દરાજ	૮૮	૯૮	૧	૪૩૯	૪૨૯

	મ સં.	મ સં	વર્ષ	૪ મ પૂ	૪ સ. પૂ
(૩) ભિખ્ખુરાજ ખારવેલ, ધર્મરાજ	૯૮	૧૩૪	૩૬	૪૨૯	૩૯૩
(૪) વક્રગ્રીવ પર્વતેશ્વર	૧૩૪	૧૫૫	૨૧	૩૯૩	૩૭૨
(૫) મલયકેતુ. મલયધ્વજ	૧૫૫	૧૬૫	૧૦	૩૭૨	૩૬૨
			કુલ વર્ષ ૧૧૩		

ત્રણે વિભાગ સાથે મળીને એકંદર વર્ષ, અનુક્રમે ૨૧+૬૨+૧૧૩=૧૯૬

(૪) કુશાન વંશ (મથુરાપતિ)

	ઈ સ	ઇ મ	વર્ષ	કુશાન સંવત	કુશાન સંવત
(૧) કડફસીઝ પહેલો	૩૧	૭૧	૪૦	—	—
(૨) કડફસીઝ બીજો વેમ	૭૧	૧૦૩	૩૨	—	—
(૩) કનિષ્ક પહેલો	૧૦૩	૧૨૬	૨૩	૧ થી	૨૩
(૪) વસિષ્ક જુષ્ક વઝેષ્ક	૧૨૬	૧૩૨	૬	૨૩ ,,	૨૯
(૫) હુવિષ્ક હુષ્ક					
સાદો રાજકર્તા	૧૩૨	૧૪૩	૧૧	૨૯ ,,	૪૦
મહારાજાધિરાજ	૧૪૩	૧૬૩=૨૦			
(૬) કનિષ્ક બીજો	{ ૧૩૨	૧૪૩=૧૧			
	{ ૧૪૩	૧૯૬	૫૩	૪૦ ,,	૯૩
(૭) વાસુદેવ પહેલો	૧૯૬	૨૩૪	૩૮	૯૩ ,,	૧૩૧
(૮ થી ૧૪) સાત રાજાઓ	૨૩૪	૨૮૦	૪૬	૧૩૧ ,,	૧૭૭
			કુલ વર્ષ ૨૪૯		

આખો કુશાન વંશ આશરે ૨૪૯ વર્ષ ચાલ્યો છે તેમા એકંદરે ચૌદેક રાજાઓ થયા છે. વચ્ચે કુશાન સંવત ૪૦ થી ૬૦ સુધીના વીસ વર્ષના ગાળામાં બે શાખાઓ થઇ ગઈ હતી.

(પઅ) ચષ્ઠણુ વંશ (અવંતિપતિ)

	મ સ	ઈ સ	વર્ષ	ચષ્ઠણુ સં	ચષ્ઠણુ સં
(૧) ધ્યમોતિક (ક્ષત્રપ)	૧૦૩	૧૧૭	૧૪	૧	૧૪
(૨) ચષ્ઠણુ ક્ષત્રપ	૧૧૭	૧૩૨=૧૫ }		{ ૧૪	૨૯
મહાક્ષત્રપ	૧૩૨	૧૪૨=૧૦ }	૩૫	{ ૨૯	૩૯
રાજા	૧૪૨	૧૫૨=૧૦ }		{ ૩૯	૪૯
જયદામન (ક્ષત્રપ)	૧૩૨	૧૫૨=૨૦	૦		
(૩) રૂદ્રદામન	૧૫૨	૧૮૫	૩૩	૪૯	૮૨*
(૪) દામજદશ્રી	૧૮૫	૨૦૬	૨૧	૮૨	૧૦૩*
(૫) રૂદ્રસિંહ પહેલો	૨૦૬	૨૨૨	૧૬	૧૦૩	૧૧૯

	શ. સ.	શ. સ.	વર્ષ	ઈસ્વી સ.	ઈસ્વી સ.
(૬) જીવદામન	૨૨૨	૨૨૫	૩	૧૧૯	૧૨૨
(૭) રુદ્રસેન પહેલો	૨૨૫	૨૪૭	૨૨	૧૨૨	૧૪૪
(૮) સંઘદામન	૨૪૭	૨૪૮	૧	૧૪૪	૧૪૫
(૯) દામસેન	૨૪૮	૨૬૩	૧૫	૧૪૫	૧૬૦*
(૧૦) યશોદામન	૨૬૩	૨૬૪	૧	૧૬૦	૧૬૧
(૧૧) વિજયસેન	૨૬૪	૨૭૫	૧	૧૬૧	૧૭૨
(૧૨) દામજદશ્રી	૨૭૫	૨૮	૫	૧૭૨	૧૭૭*
(૧૩) રુદ્રસેન બીજો	૨૮	૩ ૧	૨૧	૧૭૭	૧૯૮*
(૧૪) વિશ્વસિંહ	૩ ૧	૩ ૪	૩	૧૯૮	૨ ૧
(૧૫) ભર્તૃદામન	૩ ૪	૩૨	૧૬	૨ ૧	૨૧૭

મહાક્ષત્રપોમાંથી ચાલી આવતી લીધા પછી ૨૧૭

(૫અ) ક્ષત્રપકુળ ૨ (ચાલુ) (મહાક્ષત્રપ તરીકે નહીં)

	શ. સ.	શ. સ.	વર્ષ	ઈસ્વી સ.	ઈસ્વી સ.
(૧૬) વિશ્વસેન (ક્ષત્રપ)	૩૨	૩૩	૧	૨૧૭	૨૨૭
(૧૭) રુદ્રસિંહ બીજો (ક્ષત્રપ)	૩૩	૩૪૨	૧૨	૨૨૭	૨૩૯*
(૧૮) યશોદામન બીજો (ક્ષત્રપ)	૩૪૨	૩૫૯	૧૭	૨૩૯	૨૫૬*
(૧૯) રુદ્રદામન બીજો (સ્વામી)	૩૫૯	૩૭૩	૧૪	૨૫૬	૨૭૦*
(૨૦) રુદ્રસેન ત્રીજો (સ્વામી)	૩૭૩	૪ ૪	૩૧	૨૭૦	૩ ૧*
(૨૧) સિંહસેન (સ્વામી)	૪ ૪	૪૧૩	૯	૩ ૧	૩૧
(૨૨) રુદ્રસેન ચોથો (સ્વામી) સત્યસિંહ (સ્વામી)	૪૧૩	૪૧૩	॥	૩૧	૩૧
(૨૩) રુદ્રસિંહ ત્રીજો (સ્વામી)	૪૧૩	૪૩૪	૨ ॥	૩૧	૩૩૧*

કુલ વર્ષ ૧૧૪

———o———

[illegible]

મહાક્ષત્રપ તરીકેનો સમય ૨૧૭ વર્ષ

મહાક્ષત્રપ તરીકે નહીં તેનો ૧૧૪

૩૩૧ કુલ વર્ષ

સમયાવળી

સામાન્ય સૂચના—

(૧) દરેક બનાવનું વર્ણન જ્યાં પાને છે તે બનાવની તેનો આંક સાથે આપ્યો છે. છૂટો આંક તે વાચનના પૃષ્ઠસૂચક છે, કૌંસનો આંક તે ટીકાના પૃષ્ઠસૂચક છે.

(૨) જ્યાં એક જ બનાવની બે સાલ જણાવવામાં આવી છે ત્યાં વિશેષ માનનીય લાગી તે અહીં જણાવી છે, અને શંકાશીલ લાગી તે કૌંસમાં જણાવી છે.

(૩) જેની સાલ ચોક્કસ નહીં પણ માત્ર અંદાજે ગણી છે તે માટે (?) આવી નીશાની મૂકી છે.

ઈ. સ. પૂ.	મ. સં. પૂ.	અગત્યના બનાવ તથા આ પુસ્તકમાં તેનું સ્થાન
૯મી સદી	.	બાવીસમા જૈન તીર્થંકર શ્રી નેમનાથનો શાસન તે વખતે ચાલતો હતો ૬૧
૮૭૭	૨૫૦	શ્રી પાર્શ્વનાથે પ્રવ્રજ્યા આપવી શરૂ કરી ૨૪૭
આઠમી સદી	..	૨૩મા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથનો વારો ૬૧ તે વખતે બે જ ધર્મ પ્રવર્તતા હતા એક વૈદિક અને બીજો જૈન ૬૦
છઠ્ઠી શતાબ્દિ		બૌદ્ધધર્મનો ઉદય થયો ૬૦
૫૮૩–૧	૫૬–૫૪	કુમાર શ્રેણિક બેન્નાતટ નગરમાં ગોપાળ તરીકે ૩૧૮.
૫૮૦	૫૩	શ્રેણિક મગધપતિ બન્યો ૩૧૮
૫૬૮	૪૧	શ્રી મહાવીરે દીક્ષા લીધી (૨૪૮)
૫૫૯	૩૨	મહાવીરને દીક્ષા લીધે તેરમું વર્ષ ૨૭૩
૫૫૮	૩૧	કરકંડુનું ગાદીએ બેસવું } ચેદિવંશની સ્થાપના ૨૭૩–૭૪, ૩૪૫, (૫૬૩) (૫૬૫) કલિંગપતિ બન્યો } ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૪૮, ૨૭૮, ૨૩૧
૫૫૮થી ૫૩૭,	૩૧–૧૦	ચેદિવંશનો વહીવટ, રાજા ક્ષેમરાજને સ્થાપના કરી ત્યારથી તેનું મરણ નીપજ્યું અને રાજા શ્રેણિકે કલિંગને મગધ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી લીધું ત્યાંસુધી ૨૩૨, ૨૩૬
૫૫૬	૨૯	મહાવીરને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ૨૪૭ (૨૪૮), ૨૭૩, ૩૪૫ પાર્શ્વનાથના શાસનની સમાપ્તિ અને મહાવીરના શાસનની શરૂઆત ૨૪૭
૫૩૭થી ૪૭૪,	૧૦થી મ. સં. ૪૭	ચેદિવંશના બીજા વિભાગનો વહિવટ રાજા ક્ષેમરાજે સ્વતંત્ર બની પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યાંસુધીનો ૨૩૨
૫૩૭થી ૫૨૬,	૧૦થી ૧	કલિંગદેશ મગધના શાસનમાં હતો ૨૩૭
૫૩૭	૧૦	રાજા સુરથ ગાદીએ બેઠો ૨૭૨ (ચેદિવંશના બીજા વિભાગની શરૂઆત થઈ)
૫૨૭	.	મહાવીરનું નિર્વાણ ૨૩, ૩૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૪ મહાવીરના સંવતનો આરંભ મ. સં. ૧૦૬, ૨૭૧ ૨૮૮ (૨૯૧), રાજા ચેટકનું મૃત્યુ ૨૩, ૩૦.
૫૨૩	૪	પંચમ આરાની આદિ (સમય બદલાતો ચાલ્યો) (૨૯૧, (૩૦૯)
૫૨૦	૭	શ્રી બુદ્ધભગવાનનું પરિનિર્વાણ તેમના સંવતની શરૂઆત ૧૦૬
૫૦૭	૨૦	શ્રી જંબુસ્વામીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ૩૧૫
૪૯૪	૩૪	પાટલિપુત્રની સ્થાપના (૩૧૮)
૪૯૨ સુધી	૩૫ સુધી	ત્રિકલિંગમાંના બે પ્રાંતો–વંશ અને કલિંગ–કરકંડુના જામાતૃકલિંગપતિની હકુમતમાં હતા ૨૩૭
૪૯૧–૮૨	૩૬–૪૫	ઉદયાશ્વે સિંહલદ્વીપસુધીની જમીન મગધ સામ્રાજ્યમાં આણી (૩૫૫)

૪૮૮	૩૯	શ્રી જંબુસ્વામી (અનુપમ મોહના ક્ષય)ની દીક્ષા ૩૧૫
૪૮૨થી ૪૫૨	૪૫થી ૭૫	સિંહલદ્વીપમાં અભયપુત્ર-કૂટકની રાજસત્તા ૨૯૯.
૪૭૨થી ૩૧૬=૫૫થી ૨૧૧		ચેદિવંશના ત્રીજા વિભાગનો સમય ૩૨ (૨૪૬) ક્ષેમરાજે કલિંગની ગાદી મેળવી (૪૭૫, ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૭૨) ચેદિવંશના ત્રીજા વિભાગની સમાપ્તિ (૩૧૬).
૪૭૫ થી ૪૬૮		સાત વર્ષના ગાળામાં ક્ષેમરાજે મગધના પ્રાંતો જીતીને કલિંગમાં ભેળવી દીધા, ૨૪૩.
૪૭૪	૫૩	અનુરુદ્ધનું મરણ ૨૩૧
૪૭૨	૫૫	નંદિવર્ધનનો રાજ્યાભિષેક ૨૧૭
૪૬૮	૫૯	ક્ષેમરાજ નંદિવર્ધન સાથે યુદ્ધમાં હાર્યો ૨૪૩; નંદિવર્ધને કલિંગ ઉપર ચડાઈ કરીને કલિંગજિન મૂર્તિ મગધમાં ઉપાડી ગયો ૨૪૪
૪૬૮	૫૯	મગધમાં બે પુતળી ૩૫૫. એક અજાતશત્રુનો ૨૮૯ બીજો ૩૫૪ અનિરુદ્ધનો ૨૮૯ (૪૬૨ ?), ૨૯ (૪૫૮).
૪૬૮ પૂર્વે	૫૯ પૂર્વે	મગધમાં રાજા નંદે નહેર ખોદાવી હતી ૨૮૯
૪૬૭	૬૦	નંદિવર્ધનની અવંતિ ઉપરની સત્તા ચાલુ હતી ૨૩
૪૬૩	૬૪	જંબુસ્વામીનું નિર્વાણ (૩ ૮ તે સમય બાદ કેવલી ભગવાનો વિચ્છેદ થયો ૩૧૫.
૪૫૮ પૂર્વે	૬૯ પૂર્વે	જૈનધર્મ ઓરિસામાં હતો તેની સાબિતી (૩ ૧).
૪૫૬	૭૧	નંદિવર્ધનનું મરણ ૨૭૪–૩૨૫.
૪૫૪	૭૩	રાજા ખારવેલનો જન્મ ૩૪૮.
૪૪૯	૭૮	ખારવેલ યુવરાજપદે ૩૪૮
૪૩૯	૮૮	રાજા ક્ષેમરાજનું મરણ ૨૪૨–૨૪૯.
૪૩૨	૯૫	સિંહલદ્વીપમાં પાંડુવિજયના રાજ્યની શરૂઆત ૨૧૨, તેનો રાજ્યાભિષેક ૨૮૨, ૨૯૭
૪૨૯	૯૮	રાજા વૃદ્ધિરાજનું મરણ અને ખારવેલનું કલિંગપતિ બનવું ૨૫૫, ૨૬૨, ૨૭૨. (વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે ઈ. સ. પૂ. ૧૮૩) યુવરાજ ખારવેલની સીમીન ઉપર ચડાઈ ૨૬૨.
૪૨૯	૯૮	ખારવેલનો રાજ્યાભિષેક ૨૭૧ ૨૮૩ ૨૮૮ ૨૯૬
૪૨૯થી ૩૯૩	૯૮થી ૧૩૪	રાજા ખારવેલનો સમય (૨૮) (૩૧૮) ૩૪૮
૪૨૮	૯૯	મગધપતિ નંદ બીજાનું મરણ ૨૮૩
૪૨૭	૧૦૦	નંદસંવતની સ્થાપના (૨૭૧) ૨૮૩ (૨૮૪).
૪૨૫	૧૦૨	જૈનોની આચાર્યોનો સમય ૨૧૧–૨૫૫, ભોગાનંદનગરની અહોભાગ્યતા ચાલુ હતી ૩૧૮ તે અહોભાગ્યતા ઈ. સ. પૂ. ત્રીજી સદી સુધી બનાવી રહી હતી ૩૧૮
૪૨૩	૧૦૪	રાજા ખારવેલે ત્રીજે રાજ્યવર્ષે ઉત્સવ કર્યો ૨૯૩.
૪૨૨	૧૦૫	ખારવેલના યુવરાજ વક્રીયનો જન્મ (૨૯૪) ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩.
૪૨૧	૧૦૬	રા. ખારવેલે મહાવિજય પ્રાસાદ બંધાવ્યો ૩૨૧
૪૧૮	૧૦૯	રાજા ખારવેલે ઉદયગિરિમાં સાધુઓ માટે બંધાવેલ મઠનો નાશ કર્યો (૩૫૫).
૪૧૫	૧૧૨	રથિકભોજકોનો જૈન ધર્મસ્વીકાર ૩૫૧ ખારવેલે પુનરોદ્ધાર કર્યો ૩૫૧

ચોથી સદી	.	આંધ્રપતિઓનો સમય ૨૬૬
૩૯૩	૧૩૪	રાજા ખારવેલનું મૃત્યુ ૨૭૧
૩૯૩થી૩૭૨	૧૩૪થી ૧૫૫	રાજા વક્રગ્રીવનો રાજ્યકાળ ૩૬૩
૩૮૧-૮૨	૧૪૬-૪૫	ચંદ્રગુપ્તે મૌર્યવંશની સ્થાપના કરી ૨૬૮, ૩૬૫
૩૭૨ પૂર્વે	૧૫૫ પૂર્વે	અમરાવતીનો મહાવિજયપ્રાસાદ આ સમયે હૈયાત હતો ૩૨૦ (આપણી ગણત્રીએ ઇ સ પૂ ૪૩૦થી ૩૯૪માં તેનું નિર્માણ થયુ છે)
૩૭૨	૧૫૫	રાજા ચંદ્રગુપ્ત મગધસમ્રાટ બન્યો પર્વતેશ્વર વક્રગ્રીવની મદદથી નવમાનંદને હરાવીને ૩૬૩, ૩૬૫ અવંતિની પૂર્ણ જાહોજલાલી ચંદ્રગુપ્તરાજ્યે ૨૪, નંદવંશનો અંત ૨૬૮, વક્રગ્રીવનું મરણ ૩૬૫ (ચોથા રાજાનું મરણ ૨૩૨)
૩૭૧થી૩૫૭	૧૫૬થી ૧૭૦	શ્રી મહાવીરની પાટે ભદ્રબાહુનો સમય ૩૦૯, (તેમના સમયમા મગધદેશે બે દુષ્કાળ પડયા હતા)
૩૬૧	૧૬૬	કલિંગદેશ મગધ સામ્રાજ્યનું અંગ બન્યો ૩૬૬ ચેદિવંશનો અંત ૩૬૭
૩૫૭	.	શ્રી મહાવીરની ગાદીએ સ્થૂલીભદ્રજી હતા (૨૯૧)
૩૫૬	૧૭૧	જૈનાગમનો હ્રાસ થવાની આગાહી ૩૧૦
૩૫૬	૧૭૦	શ્રી ભદ્રબાહુનું સ્વર્ગ ૩૧૫, ૩૧૨ ભદ્રબાહુ અંતિમ શ્રુતકેવળી ૩૧૦, ચંદ્રગુપ્ત રાજા દીક્ષા લઇને ગુરૂશ્રી ભદ્રબાહુ સાથે ચાલી નીકળ્યા ૩૧૦, શ્રી મહાવીરની ગાદીએ સ્થૂલભદ્રજી (૨૦૧)
૩૨૭		અલેકઝાંડરનું હિંદમા આવવુ ૨૯૬
૩૨૭થી ૩૧૪		ગ્રીક બાદશાહ સિકંદરશાહના સુબાઓની પંજાબ ઉપર સત્તા ૧૨૪
૩૧૪થી ૧૯૦		હિંદુ રાજાઓની (પ્રિયદર્શિન અને તેના પુત્રોની) પંજાબ અને કાશ્મિર ઉપરની સત્તા ૧૨૪
૩૦૪		હિંદમાં (યુ પી વાળા પ્રાંતોમા, ખાસ કરીને તે વખતની કૌશાંબી નગરીની આસપાસમા) દુષ્કાળ હતો (૨૯૧)
૩૦૦ની આસપાસ		રાણી નાગનિકાનો શિલાલેખ ૨૫૪
ત્રીજી ચોથી સદી		આંધ્રપતિનો સમય ૨૬૬
૨૯૮થી ૨૮૦		યજ્ઞશ્રી (આંધ્રવંશી)નો સમય (૩૧૮)
૨૮૦થી ૨૪૪		પુલુમાવી(,,) ,, (૩૧૮)
૨૮૭-૧	.	કલિંગપતિ અને દક્ષિણાપથના શાતકરણીને પ્રિયદર્શિને હરાવ્યો ૨૧૨.
૨૪૨થી ૫૦૦		બૌદ્ધધર્મને લીધે હિંદુધર્મ ઢંકાઈ ગયો હતો એવી માન્યતા ૧૫૭
૨૨૫		મ્લેચ્છ પ્રજામાં આર્ય સંસ્કૃતિનું પ્રમાણ ઓછુ હતું, પરંતુ ઇ સ ૧૦૦ સુધી આર્યો સાથેના સહવાસમાં રહીને તેઓ સુધરી ગયા હતા ૧૬૪, જાલૌક મ્લેચ્છોને હરાવ્યા ૧૬૪
૨૦૦		સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ તેના પુત્રો, જમાઈ વિ તે તે દેશના સ્વામી બની બેઠા ૧૦૫
ત્રીજો સૈકો		એશિયાના ઘણા ખરા ભાગોમા જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર થવા પામ્યો હતો ૧૬૬
૧૯૦	...	પતંજલી મહાશયનું મરણ ૨૯૬

૧૮૮		રાજા પુષ્યમિત્રનો રાજ્યાભિષેકનો સમય (વિદ્વાનોના મતે) ૨૧૧ ૨૧૨, ૨૧૮ આપણી માન્યતા પ્રમાણે રાજા પુષ્યમિત્રનું મરણ ૨૯૧
૧૮૩	..	રાજા ખારવેલના રાજ્યાભિષેકની માન્યતા (વિદ્વાનોનો મત) ૨૧૮ ૨૧૧ ૨૧૯
૧૧૯	..	શાતકરણી, શાલીવાહન અને ખારવેલ સમકાલીન હોવાની વિદ્વાનોની માન્યતા (૨૧૭).
૧૫૯		મૌર્ય સંવતની સ્થાપના ખૂબ જ્યારથી મહાપદ્મ નન્દો ત્યારથી તેની શરૂઆત ૧ ૧
૧૫૧		શુંગવંશી રાજા બળમિત્ર-ભાનુમિત્રના સમયમાં કાલિકસૂરિનો સમય (૧૨).
૧૨૯	..	સુપ્રતિષ્ઠપુર વસાવવાનો સમય ૧૧૩
૧૨૦થી ૭૪		કાલિકાચાર્ય રાજાના પ્રતિબોધનો સમય (૧૨)
૧૧૪		મહારાજ ચષ્ટનનું મરણ ૧૯૫
૮૫	..	ઈન્ડોપાર્થિઅન વહેનશાહ મોઝીઝના રાજ્યની શરૂઆત ૪૨
૮૧	..	શકારિ વિક્રમાદિત્યનો જન્મ ૩૫
૭૪	..	નહપાણનું મરણ ૨, ગર્દભિલ્લવંશની સ્થાપના ૨, શક વંશનું, સાથે ગર્દભિલ્લનું ગાદીએ આવવું ૩ ૫, ૭ કાલિકસૂરિના ગુરુ પ્રધાનપણાનો ત્યાગ (૧૨).
૭૪થી ૪ સ. ૫૫ સુધી		પંજાબ અને શૂરસેન ઉપર ઈન્ડોપાર્થિઅન વહેનશાહ, મોઝીઝ, તથા તેના વંશજો અઝીઝ પહેલો અઝીલીઝ અઝીઝ બીજો તથા ગોંડોફરનેસની સત્તા જામી પડી હતી ૧૨૪
૬૪	..	રાજા ગર્દભિલ્લે અવંતિની ગાદીનો ત્યાગ કર્યો ૩ શકપ્રજાનું રાજ્ય અવંતિ ઉપર શરૂ થયું ૩
૬૪થી ૫૭	..	શક રાજા અવંતિના પ્રદેશ ઉપર ૩ (તેમાં પાંચ રાજાઓ શ્રમદ, ભાજકદ, શાપાળ, પુષ્પક કમિક અને ભાનાય ૫૪ ૨).
૬	..	રાજા ભાનુમિત્રનું મરણ ૩
૫૭		વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપના અઝીઝ પહેલાના વખતથી થઈ હોય એવી વિદ્વાનોની માન્યતા ૧૮ ૭૧ પરંતુ તે ખોટી છે ૭૭, વિક્રમ સંવતની શરૂઆત શકારિ વિક્રમાદિત્યના રાજ્યારોહણથી થઈ છે ૧ ૧ શકારિ વિક્રમાદિત્યનો સમય (૩૩૩) શકપ્રજાના રાજાનો અંત અને શકારિ વિક્રમાદિત્યનું ગાદીએ આવવું ૩ ૭ ૫૧ ૧૭ ૭૪ ૮૨ શકારિ વિક્રમાદિત્યનું યુદ્ધ શા સાથે ક્યાર થયું ૮૯ વિક્રમાદિત્યે શકપ્રજાનું નિકંદન કાઢ્યું ૧૭ (૧૭) (૭૮). કોઈ પણ શાતવાહન સત્તાધારી રાજાએ આજ સુધી સંવત શરૂ કર્યો હોય એમ જણાયું નથી ૬૩
		શાતવાહનવંશી રાજા હાલે વિક્રમ સંવતનો સ્થાપક કહી શકાય નહીં, કારણ કે તે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ પછી કોઈ વર્ષે ગાદી પામ્યો છે ૭૩
		સર કનિંગહામની માન્યતા, વિક્રમ સંવતની ગણના પહેલાં ૪ ઇ. સ. પૂ. છે. નહીં કે પહેલાં (૨૧) (૮૨).
૭૮	..	શક પ્રજાનું નિકંદન ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ કાઢ્યું (વિદ્વાનોનો મત) ૧૦-૭૧.

૫૭	૪૭૦	વિદિશાનું ઉજ્જડ બનવાપણું ૨૫ (તેની સ્થાપના ૫૨૭માં હોવાથી ૪૫૦ વર્ષની જાહોજલાલી તેણે ભોગવી કહેવાય) શકારિ વિક્રમાદિત્ય અને શકનું યુદ્ધ, કારૂર મુકામે ૮૨
૪૭	૪૮૦	શાતકરણી રાજા અરિષ્ટકર્ણનું મૃત્યુ ૨૨-૪૧
૨૫-૨૦	૫૦૨-૫૦૭	પુલુમાવી શાલિવાહને, કારમદક રાજાને હરાવીને તેની પુત્રીવેરે લગ્ન કર્યું ૨૧૨
૪	૫૨૩	ઈસુ ભગવાનનો જન્મ ૧૦૬, ૧૧૨, ૧૧૩
ઇ સ ૧	૫૨૭	ઇસ્વીસનની આદિ થઈ, ઈસુ ભગવાનના જન્મ પછી ૩ વર્ષે
૩-૪	૫૩૦-૧	વિક્રમાદિત્ય વિક્રમસિંહના રાજ્યની સમાપ્તિ ૭૯ મરણ (૫૨) અને માધવાદિત્યનું ગાદીએ આવવું ૭, ૫૨
૬	૫૩૩	રાજા હાલ શાલિવાહનનું મરણ (૫૨)
૨૭થી ૫૭	૫૫૪-૫૮૪	આચાર્ય શ્રી વજ્રસ્વામીનો સમય ૫૧, ૫૨
૩૧	૫૫૮	કડફસીઝ પહેલો ગાદીએ આવ્યો (૩૧થી ૭૧) ૧૩૫, ૧૪૦, ૨૨૩ (વિદ્વાનોના મતે ૪૦થી ૭૮, ૧૨૮)
૪૩	૫૭૦	માધવાદિત્યનું મરણ અને ધર્માદિત્યનું ગાદીએ આવવું ૭, ૫૨
૪૫	૫૭૨	ઇન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહ ગૅંડોફ્રારનેસ ઉત્તર હિંદમાંથી ગાદી ખાલી કરીને ઇરાનની ગાદીએ બેઠો ૪૯, ૫૦, ૧૩૨, ૧૪૦
૪૯	૫૭૬	ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપનું મરણ ૧૮૬, રૂદ્રદામનનો રાજ્યકાળ ૪૯થી ૭૨, ૧૮૬
૫૩	૫૮૦	ધર્માદિત્યનું મરણ અને માધવસેન, વિક્રમચરિતનું ગાદીએ આવવું ૭, ૫૨
૬૦	૫૮૭	તક્ષિલા વિષે જુઓ નીચે ૭૦ની સાલ
૭૦	૫૯૭	કુશાનોએ તક્ષશિલાનો નાશ કર્યો તેવી માન્યતા ૧૪૪, કોઈક ૬૦ની સાલ પણ કહી છે.
૭૧	૫૯૮	કડફસીઝ પહેલાનું મરણ અને કડફસીઝ બીજાનું ગાદીએ આવવું ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૧, (૧૩૫) ૧૪૪, ૨૨૩, કડફસીઝ બીજો (૭૮થી ૧૧૦, ૧૨૮ વિદ્વાનોના મતે) આપણા મતે ૭૧થી ૧૦૩
૭૭	૬૦૪	ચિનાઈ ઓલાદના સરદારના વંશની સ્થાપના ગણી શકાય ૧૪૩ ખલત્સ ગામે વેમકડફસીઝના શિલાલેખમાં જે આંક છે તેના સંવતની આદિ ૧૪૩
૭૮ ?	૬૦૫ ?	ગર્દભીલવંશનો અંત ૩
૭૮	૬૦૫	શક સંવતની સ્થાપના ૧૦૧, ૧૦૬, રાજા અઝીઝે તે સ્થાપ્યો નહોતો ૧૦૦. શક સંવતની સ્થાપનાના સમય વિશે શંકા (૯૬), ૧૮૮
૮૦	૬૦૭	વેમ અને ચિનાઈ સરદાર સાથેનું યુદ્ધ ૧૪૪
૯૩	૬૨૦	વિક્રમચરિત્ર, માધવસેનનું મરણ ૭ (૪૪, ૩), ૫૪
૯૫	૬૨૨	તક્ષિલાનો નાશ, ૧૪૫ ઉપરમાં ૭૦ ની સાલ જુઓ
૧૦૩-૧૨૬	૬૩૦-૬૫૩	કનિષ્ક પહેલો ૨૨૩, ૧૬૩, ૧૦૬, ૧૩૫ (૧૨૦થી ૧૬૦, ૧૨૮).
૧૦૩-૧૧૭	૬૩૦-૬૪૪	ધ્સમોતિક ક્ષત્રપનો શાસનકાળ ૨૨૩
૧૦૩	૬૩૦	ચષ્ઠણ સંવતની આદિ થઇ છે એની સાબિતીની નોંધ ૧૦૨, ૧૩૧, કુશાન સંવતની સ્થાપના કનિષ્ક પહેલાએ કરી ૨૨૩, ચષ્ઠણશકની સ્થાપના થઈ ૨૨૩, કુશાન વંશી રાજાઓની સત્તા (૭૮, ૫૦, ૧૦૬, ૨૦૫, ૧૯૩, ૧૦૬, ૨૦૫, ૧૮૪)૧૦,
૧૦૬	૬૩૩	સારનાથનો શિલાલેખ (રાજા કનિષ્ક પહેલાનો) ૨૨૩.

૧૦૭ ૧૩૪ નામ ન જ્યારતા એવા સેલ્યૂકવંશી બે રાજાઓના રાજ્યઅમલો અને ત્ર
રા ન આર્ટવનું ગાદીએ આવવું ૭ (૪૮ ૩).

૧૧૨ ૧૩૯ મથુરાનો વિજયમેળ (રાજા ઇન્ડિય પરેશાનો) ૨૨૩

૧૧૫–૧૭ ૧૪૨–૧૪૪ આમેનિનું મરણ અને સાકનું પ્રયાણ થવું ૧૪૪ ૨ ૧ ૨ ૮ ૨૨૩

૧૧૭–૧૩૨ સાકના પ્રયાણનો સમય ૧૧૩

૧૧૮ ૧૪૫ આર્ટિમ સેલ્યૂકનું મૃત્યુ અને નાર્ટિકનું ગાદીએ આવવું ૭ (૫૫. ૩).

૧૨ ૧૪૭ મનિષપુર વસાવવાનો સમય ૨૨૩

૧૨૧ માહિષ્મતીનો વિજયમેળ (રાજા ઇન્ડિય પરેશો) ૨૨૩

૧૨૩ ૧૫ કુનિષપુર–કુષ્ણપુર વસાવવાનો સમય ૧૧૩

૧૨૬ ૧૨૨ વનિષ–નરેષ કુષાનો રાજ્યકાળ ૨૨૩ ૧૩૫.

૧૨૭ પ્રજાપુરનો વિજયમેળ (રાજા વાસિષ્કનો) ૨૨૩

૧૨૮ ઇન્ડિય નોપ્લનો જન્મ ૨૨૩

૧૨૯ કુષ્ણપુર વસાવવાનો સમય ૧૧૩

૧૩૧ સાચીનો વિજયમેળ (રાજા વાસિષ્કનો).

૧૩૨ નાર્ટિમ સેલ્યૂકનું મરણ અને નાહકનું ગાદીએ આવવું ૭ (૬૯. ૩).

૧૩૨થી ૧૪૩ નાહકનું મરણ અને સાયોમસનો અંત ૭ ૫૯ (૭૮. ૩) આમેનિના
પુત્ર સાકે આર્ટિની ગાદી હાથ કરી ૧ ૫૫.

૧૩૨–૧૪૭ સાકનું મહાક્ષત્રપપદ ૨૨૩ તેવા જ સમય માટે ૧ ન કુનિષ રીજન્ટ તરીકે
અને ઇન્ડિય નોપ્લની સત્તા નગરમાં ૨૨૩ ૧૩૫, ૧૧૩ (૧૬૦થી ૧૮૯, ૧૨૮).

૧૩૬ મથુરાનો વિજયમેળ (કુનિષનો) ૨૨૩

૧૪૨ ઇન્ડિય નોપ્લનો રાજ્યાભિષેક થયો ૨૨૩ તેજ સમયે મહાક્ષત્રપ સાકને
સ્વતંત્રતા મળી ૨૨૩ ઇન્ડિયનોપ્લની સાથે સાકની પ્રીતિ મળી છે તેનો નિર્ણયાત્મ.

૧૪૩થી ૧૬૩ કુનિષ મહા રાજાધિરાજ ૧૩૫.

૧૪૨–૧૫૨ સાકની કારકિર્દિ આર્ટિબનિ તરીકે ૨૨૩ (૧૪ ૧૪૧ ૧૪૨ આ બધી સાલો પણ
ગણી શકાય તેમ છે ૧૬૫, ૧૬૬ પરંતુ ૧૪૩ વધારે માન્યતાવાળી જણાય છે).

૧૪૨–૧૬૮ ઇન્ડિય નોપ્લે મથુરામાં તરીકે ૨૨૪ (૧૮૩થી ૧૬૬ પણ સંભવ છે). (૧૨૦થી ૧૬૦
૧૨૮ વિદ્વાનોની માન્યતા).

૧૪૩ રાજા સાકને આર્ટિબનિ અને સાયકા સ્થાપવા પરંતુ તેના આર્ટિમ પોતાના પિતા
આમેનિના ત્યારથી પ્રાયશ્ચિત કારણ હશે ત્યારથી એટલે ૧ ૩થી ગણી છે ૨૨૩

૧૪૪ આગ્રાનો વિજયમેળ (ઇન્ડિય નોપ્લનો) ૨૨૪

૧૪૫ રાજા સાકે અમેર્ટને હરાવીને ગુજરાત તરફ હાંકી કાઢ્યો ૨૨૪ ૧૬૧

૧૫૨ રાજા સાકનું મરણ ૨ ૮ અયાયનનું મહાક્ષત્રપ થવું (?) ૧૬૧ ૧૬૮ ૨૨૪
અયાયનનું મરણ (?) ૨ ૧ ૨ ૭ અને રાજાયનનું મહાક્ષત્રપ થવું ૨૨૪

૧૫૨–૧૭૧ રાજા અર્ટિબનિનો શાસનકાળ ૨૨૪

૧૫૪ વાકનો વિજયમેળ (કુનિષનો) ૨૨૪

૧૫૬ મથુરાનો વિજયમેળ (કુનિષનો) ૨૨૪

૧૬૭ યુરોપમાં પ્લેગ જે ફાટી નીકળ્યો હતો, તે પશ્ચિમે વધીને પ્રથમ પાર્થિઅન શહેનશાહતને ભરખી ગયો અને ત્યાથી હિંદમા વધીને તેણે કુશાનવંશનો નાશ કર્યો એવી માન્યતા છે પણ વાસ્તવિક નથી ૧૮૦

૧૭૫ રૂદ્રદામનના રાજ્યનો અંત ૨૦૭

૧૯૯-૨૩૬ વાસુદેવ પહેલાનો રાજ્યકાળ ૨૨૪, ૧૩૫, ૧૭૭ (૧૮૨થી ૨૨૦, ૧૨૮ વિદ્વાનોની માન્યતા) (૧૯૬થી ૨૩૪), પોતાના બાપિકા જૈનધર્મનું પરિવર્તન કર્યું ૨૧૬

૨૩૬-૨૮૨ કુશાનવંશી અંતિમ રાજાઓનો શાસનકાળ ૨૨૪, ૧૩૫, ૧૭૭ (૨૨૦થી ૨૬૦, ૧૨૮ વિદ્વાનોની માન્યતા)

૨૪૯ ઇશ્વરદત્ત નામના સરદારે કલચૂરિ સંવત ચલાવ્યો એવી વિદ્વાનોની માન્યતા છે પણ તે અસત્ય છે ૨૩૩

૨૬૧-૬૪ આભિર ઇશ્વરદત્તે ચષ્ઠણવંશી પોતાના સરદારથી સ્વતંત્ર થઈ પોતાનો નવો વંશ ચલાવ્યો ૨૨૨

૨૮૨ ગુપ્તવંશના આદ્યપુરૂષે કુશાનવંશનો અંત આણ્યો તથા પોતે મથુરાપતિ બન્યો ૨૨૪ (૨૮૦ પણ કહેવાય છે ૧૮૦)

૨૮૨ (૨૮૦) કુશાનવંશનો અંત (૨૩૪-૨૮૦) અને કુશાનસંવતની સમાપ્તિ ૨૦૫

૩૦૦ જગન્નાથજીનું મંદિર તે બૌદ્ધસ્તૂપ હતો અને તેનો નાશ થયો છે એવો વિદ્વાનનો એક મત ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૯, ૩૩૨, ૩૩૪, ૩૩૯, ૩૪૧

૩૧૯ ગુપ્તસંવત્સર ચંદ્રગુપ્ત પહેલાએ શરૂ કર્યો ૧૮૯, ૨૨૦ ગુપ્તસંવત ચાલ્યો ૯૧

૩૧૯ સુધી ચષ્ઠણશક ત્યા સુધી ચાલ્યો (૪૪)

૩૧૯-૩૩૦ ચંદ્રગુપ્ત પહેલો, વિક્રમાદિત્ય પહેલો ૭૯, અવંતિ જીતી લઈ ત્યા ગાદી કરી ૧૮૯, ૧૯૨ તથા કલિંગમાં ધર્મક્રાંતિ ૩૩૯

૩૭૪ સમુદ્રગુપ્તનું મરણ અને ચંદ્રગુપ્ત બીજો ગાદીએ બેઠો ૨૨૧

૩૭૫થી ૪૧૪ ચંદ્રગુપ્ત બીજો વિક્રમાદિત્ય બીજો ૭૯

૪૧૩ ચંદ્રગુપ્ત બીજાનું મરણ ૨૨૧

૪૧૪ કુમારગુપ્ત પહેલાએ ચષ્ઠણવંશી સ્વામીરાજાઓને ઊડાડી મૂકી, તે વંશનો અંત આણ્યો ૨૨૧ (૪૨૩, ૨૦૫)

૪૧૪-૪૫૬ કુમારગુપ્ત પહેલાનું રાજ્ય ૨૨૧

૪૨૩ ચષ્ઠણશકની સમાપ્તિ ૨૦૫ (જુઓ ૪૧૪)

૪૩૩ (?) (સર કનિંગહામના મતે) ઉજ્જૈનીના વિક્રમાદિત્યે મંત્રિગુપ્ત નામના સૂબાને કાશ્મિરની ગાદીએ નીમ્યો ૬૯

૪૫૬-૪૮૦ સમુદ્રગુપ્તનું રાજ્ય ૨૨૧

૪૮૦થી ૪૯૫ કુમારગુપ્ત, વિક્રમાદિત્ય ત્રીજો, તેનો રાજ્યકાળ ૭૯

૪૯૦ હૂણપ્રજાના સરદાર તોરમાણે અવંતિ જીતી લઈ ત્યા ગાદી કરી ૨૨૧, ગુપ્તવંશી સમ્રાટના ભટ્ટારક સૈન્યપતિએ સ્વતંત્ર થઈ કાઠિયાવાડના વલ્લભીપુર પોતાની ગાદી સ્થાપી ૨૨૧

પાંચમી સદી ગુપ્તવંશી સમ્રાટોની ચેદિદેશ ઉપર સત્તા ૨૩૩

૫૧૦ પરિહારવંશની ઉત્પત્તિ ૨૨૧

૫૧૦થી ૫૩૩ હૂણ સરદાર મિહિરકુળનું રાજ્ય (૨૨૧)

૫૧૫ વિક્રમાદિત્ય બીજો (જેનો અમલ ૫૧૫થી ૫૫૦ માન્યો છે), તેણે વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપના કર્યાની માન્યતા ૭૪ (પરમારવંશી યશોધર્મન વિક્રમાદિત્ય શિલાદિત્ય ૫૧૫થી-૫૫૦, વિકલ્પે ૫૪૦થી ૫૯૦), ૭૯

૫૩૧ સાહિ વિક્રમાદિત્યે (કુમારિ વિક્રમાદિત્ય નેત્રસિ) ચડેલ કારના હુણ (મંદસોર લેખો)થી સાલ ૮૨, ૯ (૫૩૪ ૮), (૫૩૧ ૮૨).

૫૩૧-૩૩ અગ્નિકુલિન રાજપૂતોએ હુણવંશનો નાશ કર્યો ૨૧૨, ૯૨, અગ્નિકુલિન રાજપૂતોની શાખાએ માલવગણતની શરૂઆત કરી ૧ ૬ માલવપતિ યશોધર્માએ મહેર મુકામે મિહિરકુલને હરાવ્યાની વાત કે હોનેથે અને કે કોરકોને કરી છે ૭૪ પણ તે ઇ સ ૧ અર્થ યુદ્ધ થયુ છે ૭૫ ત્યારે અગ્નિકુલિન રાજપૂતોએ હુણમ નને બે વાર હરાવી છે તે મંદસોર મુકામે યુદ્ધ થયુ છે (૫૩૪).

૫૩૩ અગ્નિકુલિન રાજપૂતોની ઉત્પત્તિ ૩૩

૫૫ આસપાસ પરમારવંશી ૬૪ સોલંકેર-વાકિમત પ્રમાણે કવિતાણ અને મયૂરવાળા અને ઉજ્જૈન પ્રાપ્તિ ભક્તામર સ્તોત્રવાળા માનતુંગસૂરિના સમકાલીન ૮

૫૮ જ્યાતિષોની મળવે ભુવનેશ્વરનુ મંદિર બંધાવવા માંડ્યું ૩૩ ૩૨૫, ૩૨૯ ૩૩૧, ૩૩૮.

છઠ્ઠી સદી અશોકનગર મૌર્યની એક શાખા નગરમાં પ્રાન ઉપર રાજ્ય સ્થાપી રહી હતી ૨૧૭

૬૩૪ શ્રી હર્ષવર્ધનનો સમય ૭૫

૬૫૫ આશરે ભુવનેશ્વરનું મંદિર સંપૂર્ણ થયુ ૩૨૯

૬૯ થી ૭૫ ભવભૂતિ અને વાક્પતિરાજ નો સમય (૩૨૧)

સાતમી સદી મહર્ષિ પતંજલિ સાહેબનો સમય ૧૧૬

સાતમી સદી મહારાજા નગ્નજિત ૩૨૧

૭૨ થી ૭૮ પરમારવંશી દેવશક્તિનુ રાજ્ય (વિક્રમાદિત્ય નામ સંભવે છે) ૭૯

૭૩૩થી ૭૫૯ ચૌહુાણવંશી વિક્રમાદિત્ય પહેલાનું રાજ્ય ૭૯

૭૫૪ વિક્રમ સંવત ૮૧૧ વર્ષનો એનો પહેલો શિલાલેખ ૫૮ (૬૩)

૭૫૯થી આશરે ચૌહુાણવંશી વિક્રમાદિત્ય બીજાનું રાજ્ય ૭૯.

૭૬૯ વિક્રમ સંવત ૮૨૬નો શિલાલેખ ૫૮ (૬૩)

૭૮૮થી ૮૨ શ્રી શંકરાચાર્યનો સમય (૩૩૧).

આઠમી સદી બંગાળ દેશના મુખ્યમા ધર્મપતિ (?)

૮૪ વિક્રમસંવત ૮૯૦નો શિલાલેખ મળે છે ૭ ૫૮ (૬૩).

૮૭૦થી ૯૧૫ માલવપતિ સોલંકેર આદિવરાહ ઉર્ફે અધિપતિ અવંતિપ્રાન્ત કર્યો મિહિરભોજ (મિ. મ. ૬૧) ૮ સોલંકેર આદિવરાહની (આદિવરાહ સોલંકેર માલવપતિનો સમકાલીન) નાગભટ્ટપ્રતિહાર રાજા આમોનો પૌત્ર થાય ૮

૯૯૧થી ૧૫ સોલંકેર, વિક્રમાદિત્ય, મનાપતીન, મુંજરાજ વગેરે પૃથ્વીવલ્લભનો અમિત્ર તથા ધનપાલ શાન્તિસૂરિનો પ્રબોધક ૮

૧ ૦૯ શત્રુંજય મહાત્મ્ય પુસ્તક લખાયુ ૭૯ (૪૭૭ની સાલ તેમાં લખાઈ છે)

૧૧મી સદી કલ્ચુરિવંશના રાજાઓનો અમલ ચેદિ દેશ, તેની માન્યતા ૩૩૨-૩૩૩

૧૧૯૮ વર્તમાન જગન્નાથનું મંદિર રાજા અનંગ ભીમદેવ બંધાવ્યુ ૩૩૪ ૩૨૯ ૩૩૨.

૧૧ આસપાસ હેમચંદ્રાચાર્યની હયાતી (૩ ૨).

૧૮૫૧ અંગ્રેજ સાહેબને સાંચીમાં જવાબરના એક મૂર્તિ સોંપી ૩૨૭.

૧૮૮૨ પત્થરની નકલો ને સંપૂર્ણ અવાજ કરતાં ભણી આવી (૩ ૨).

૧૯૦૩ ભેળસા નજીક મેળો મા ભણી આવવાની શ્રાવક સરકારની જાહેરાત ૩૧૯.

વિષયો શોધી કાઢવાની

ચાવી

તેની સમજ —જે આંક લખ્યા છે તે પૃષ્ઠ સૂચક છે કૌંસમાં જે આંક લખ્યા છે તે પૃષ્ઠો ઉપરની ટીકાનુ લખાણુ છે એમ સમજવું

આખા પુસ્તકમા જે વિશેષ રસપ્રદ વિષયો લાગ્યા તેની જ નોધ અહીં લીધી છે. બાકી કેટલીક માહિતી 'શુ અને કયા' જોવાથી પણુ મળી શકે એમ છે

અહીં બતાવેલા વિષયના ત્રણુ વિભાગ પાડયા છે

(અ) વિદ્યાજ્ઞાનને સ્પર્શે તેવા સર્વ સામાન્ય વિષયોનો (આ) સામાન્ય જ્ઞાન સબધી (ઇ) મુખ્ય ભાગે જૈનધર્મને લાગે તેવા, જો કે આ વિભાગ તો માત્ર રેખાદર્શન જેવા જ છે તે સર્વેની વચ્ચે મર્યાદાની લીટી દોરી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી જ

(અ) વિદ્યાને લગતા સર્વ સામાન્ય વિષયો.

(આ) સામાન્ય જ્ઞાનસંબંધી

(ઇ) મુખ્ય ભાગે જૈનધર્મને સ્પર્શે તેવા

શુદ્ધિપત્રક

પૃ	કૉ	પ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	વંશાવળી	૧૫	૫૭ થી ૪	૫૭ થી ઇ સ ૪
			તથા તે પછીના રાજાઓ માટે પણ ઈ સ વાંચવા	જેમ પૃ ૭ની વંશાવળીમાં છે તેમ
૪	૧	૩૨	પૃ ૨ના લિસ્ટમાં	પૃ ૩ ના લિસ્ટમા
૭	૨	૩૪	માધવસેન (ન ૪)	માધવસેન (ન ૫)
૧૪	૨	૩	અવંતિપતિ	આંધ્રપતિ
૩૩	૨	૧૨	જહાંરીગીમાથી	જહાંગીરીમાંથી
૫૩	૧	૧૧	પ્રથમ દ્વિતીય અને ચતુર્થ મુદ્રાઓ રાજાને લગતા છે	પ્રથમ અને દ્વિતીય મુદ્રાઓ .. રાજાને લગતા છે, ન ૧ ગર્દભીલને લગતો છે.
૧૪૧	૨	૪	ઓખરાના	ઓખાગના
૧૬૦	૨	૭	ટકસીતિલા	ટડાલીતિલા
૨૦૨	૨	છેલ્લેથી ૪	(જુઓ ઉપરમા પૃ ૧૪૦)	(જુઓ ઉપરમાં. પૃ ૧૪૨)
૨૨૩	૨	૨૬	એજંટ	રીજંટ
૨૯૦	૨	૩	૪૪૭-૮	૪૫૭-૮
૩૬૫	૧	૩૦	૩૧૨	૩૭૨

શું? અને ક્યાં?

આમાં આંક સંખ્યા પુસ્તકના છે. પરંતુ ટીપણો અંતર્ગત જે નંબરો, કૌંસ ( ) છે તેમાં જે સંખ્યાના આંક ટીપણો સૂચવે છે.

સ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

ગર્દભીલ વંશ

ટૂંક સાર—ગર્દભીલ વંશ નામ કેમ પડયું તેનું કારણ—તે વંશના સમય વિશે તથા તેના રાજાઓની સંખ્યાનું લિસ્ટ આપી તે વિશે, અન્ય વિદ્વાનોના મતવ્યો ટાંકી, તે ઉપર ચલાવેલી ચર્ચા અને બાંધી આપેલ નિર્ણય—અને છેવટે વિશેષ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રજુ કરેલી તેમની નામાવળી તથા વંશાવળી—

તે બાદ આ વંશના સ્થાપક રાજા ગંધર્વસેનના કુળ વિશે ઉતારેલા અવતરણો અને તે ઉપરથી દોરાતા નિર્ણયની કરેલી રજુઆત—

રાજા ગંધર્વસેનના જીવન ચરિત્રની આછી સમાલોચના—આમંત્રિત શહેનશાહી શક પ્રજાના હાથે તેનું હારી જવું તથા અંતે તેને કરવો પડેલો અવંતિનો ત્યાગ—ગર્દભી વિદ્યાના પ્રભાવનું આપેલું વર્ણન—

નહપાણનું મરણ મ. સ. પૂ. ૭૪ માં નીપજેલું થયું તેમજ તે અપુત્રીઓ હતો જેથી અવંતિની ગાદી ઉપર તેનો જમાઈ ઋષભદત્ત

નામ સમય તથા સંખ્યા

બિરાજમાન બન્યો હતો. પણ તે સમયે તેની ઉમર ૮૦ ઉપરની થઈ ગઈ હતી. તેમજ તે પણ દૃઢ હતો એટલે અવંતિની ગાદી રાજ દર્પણ ઉર્ફે ગંધર્વસેનના હાથમાં આવી પડી હતી. આ ધર્મિષ્ઠ રાજા પણ પરાક્રમી હતો તથા તેણે ગર્દભી નામની વિદ્યા સાધી હતી. તે ગર્દભી વિદ્યાનો મહિમા એવો હતો કે જ્યારે તેની સાધના કરે ત્યારે તેનો સાધક પુરુષ પોતાનું મોઢું ઉઘાડીને એક ગધેડાનો ભૂંકવા જેવો અવાજ કરે, અને તે સૂર જેના જેના માને પહોંચે તે સર્વ માણસોને મરણ થઈ જાય.[1] વળી આ વિદ્યાની સાધના અમુક રીતેજ તે કરી શકે એવી પણ વિધિ હતી. આ ગર્દભી વિદ્યા તેને સાધ્ય હોવાથી તેનું બીજું નામ ઉપર પ્રમાણે એ કે દર્પણ થઈ ગયા તેને પ્રાકૃત[2] ગધરૂપ (ગધેડાના જેવું સ્વરૂપ છે જેનું તે) નામ પણ આપ્યું છે તથા તેના વંશનું નામ ગર્દભીલ વંશ પડ્યું છે એટલે આ વંશની સ્થાપના મ. સ. પૂ. આશરે સ. ૪૫૩ માં થયાનું ગણવી જોઈશે.

આ વંશના પ્રારંભ થયેલા સમયનો નિર્ણય કરવામાં જેમ મુશ્કેલી સમાન છે તેમ તેના અંત વિષેના સમય માટે નથી. આ વંશ[3] તેનો અંત મ. સ. ૭૮ માં વસૂલીને એટલે કે ૧૫૨ વર્ષ આવ્યો હોવાનું માને છે. પણ તેમણે પોતાની માન્યતા કે હકીકત ઉપર રચી છે અને જે આપણે આગળ ટીપ્પણમાં ઉતારી છે તેમાં તો તેવું કાંઈ સ્પષ્ટપણે ઉચ્ચારેલું નથી. તેમાં માત્ર એટલું જ જણાવાયું છે કે વિક્રમના રાજ્યે ૧૭ મા વર્ષે સંવત્સરની સ્થાપના થઈ અને તેથી ૧૫૨ વર્ષમાંથી તે ૧૭ બાદ કરતાં ૧૩૫ વર્ષે જે વિક્રમ સંવતનો સમય તે સમયે અમુક બનાવ બન્યો હતો. આમાં ૧૫૨ ના આંક સાથે તે વંશના અંતને કાંઈ સંબંધ છે કે તે વિષે કાંઈ ખુલાસો પણ નથી. મારો ઐતિહાસિક નજરથી આપણે એમ પણ ધારી લઈએ કે તે આખું કથન શક સંવતના સમય નિર્ણય માટેનું છે એટલે તેમાં કહેવાની મતલબ એવી છે કે, વિક્રમ સંવતના ૧૩૫ વર્ષ ગયા બાદ શક સંવતની સ્થાપના થઈ હતી. બાકી તો વિક્રમ રાજ્યે ૧૭ મા વર્ષે વિક્રમ સંવતની સ્થાપના થઈ તે હકીકત પણ સાચી નથી, વળી ૧૫૨ નો આંક આખો ઊભો કર્યો છે તે એ કે જણાવ્યું નથી. આ ૧૩૫+૧૭ = એમ કરીને ૧૫૨ એવી કલ્પના હોય તો તે પણ સાચી નથી એમ આગળ ઉપર સમજાશે. આ કલ્પના ૧૫૨ ના આંકની ઉત્પત્તિના મેળ માટે બીજો કોઈ આધાર મળતો નથી. બાકી અન્ય પક્ષે ટીકાઓ[4] જે તે વસ્તુને સમર્થન કરતી હકીકતો તો મળે છે જ અને તે ઉપરથી તે વંશની આદિ ને આખી નામાવલી તથા સમયાવલી ગોઠવી દીધી પણ નજરે પડે છે. આ કહેવું પડે છે કે જ્યાં સુધી તે આખી

---

(૧) જૈનોની ટીમ ન ગ્રંથ, ૨૮ વાંચવાનો.

(૨) કૉન્સિ. પ્ર. ઈ. ૧ ૧ ૮ જ મિ ઇ ઘ પુ ૪૯ આદ ૧ —

The father of Vikrama is called Ghoab Raja or the king of donkeys, which is another name (for Gandharup or Gardhava) to the ... ગધરૂપ ... ... છે એટલે ... ... પણ રહે છે

વળી જુઓ પ્રિન્સીપલ્સ રીલીજીયસ પુ ૯ પૃ ૧૫૫

(૩) ના. પ્ર. પત્રિકા પુ. ૧ ... ... આ—

शतत्रय वर्षे विक्रम राज्यान्तर ... ... । ... । ... राजानः १ ... ... राज्यम् । राज्यान्तर ... ... । ... ... (१५२) ... १ ... ... (१३५) विक्रम ... ... ।

( ) નીચેના અવતરણથી આ વંશના ... ... અને ... હકીકત મળે છે પણ તેમાં ૧૫૨ આંક વિષે

ઉત્પત્તિ નો જ પત્તો ન લાગે અથવા પ્રમાણિકપણે તે પુરવાર કરી ન બતાવાય, ત્યા સુધી તે પાયા ઉપર ઉભી કરાયલી સર્વ હકીકત કાચીજ ગણવી રહે છે તો પણ જે જે માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ છે-થાય છે-તેમાથી જો કાઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શકાતુ હોય તો તેવો પ્રયત્ન કરવો અગત્યનો ગણાશે

મત્સ્ય, વાયુ અને વિષ્ણુ (કેમ્બ્રીજ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ) પુરાણોમા ગર્દભીલ વંશી રાજાની સંખ્યા સાત[5] હોયાનું જણાવાયુ છે જ્યારે ભાગવત પુરાણમા દશની સંખ્યા કહી છે[6] આ બધા કથનો ભિન્ન પડી જતા જણાય છે, છતા અત્યાર સુધીનો આપણો અનુભવ શીખવે છે કે, પ્રાચીન ગ્રથકારોના કથનો તો વાસ્તવિકતામા લગભગ સત્યજ છે પરતુ તેમની આલેખન પદ્ધતિમા દૃષ્ટિબિંદુ જુદા રખાયલા હોવાથી આપણને તે ભિન્ન દેખાઈને મુઝવણમા ઉતારી નાખતા જણાયા છે એટલે તેમની ઉંડાણમા ઉતરવાની કાઈક જરૂર જણાય છે સર્વથી પ્રથમમા કાઈક પાયા રૂપ થઈ પડે તે માટે એક નામાવળી તેના સમય સાથે ઉતારીએ અને પછી તેના ઉપર વિચારણા તથા વિવેચન કરીએ તો કાઈક માર્ગ નીકળી આવે પણ ખરો.

	મ સ થી	મ સ		ઇ સ પૂ થી	ઇ સ પૂ	વર્ષ
(૧) દર્પણ ગધરૂપ, ગંધર્વસેન	૪૫૩	૪૬૩	=	૭૪	૬૪	,૧૦
(૨) ઇન્ટરેગનમ અથવા શકપ્રજાનું રાજ્ય[7]	૪૬૩	૪૭૦	=	૬૪	૫૭	૭
(૩) વિક્રમાદિત્ય—શકારિ	૪૭૦	૫૩૦	=	૫૭	૪	૬૦॥[8]
(૪) વિક્રમચરિત્ર ધર્માદિત્ય	૫૩૦	૫૭૦	=	૪	૪૪	૪૦
(૫) ભાઈલ્લ	૫૭૦	૫૮૧	=	૪૪	૫૫	૧૧
(૬) નાઈલ્લ	૫૮૧	૫૯૫	=	૫૫	૬૯	૧૪
(૭) નાહડ	૫૯૫	૬૦૫	=	૬૯	૭૮	૯॥
						૧૫૨

બહુ સ્પષ્ટતા નથી પરંતુ પા. ક મા કાઇક વિશેષપણે હકીકત દર્શાઈ છે તે આપણે આગળ ઉપર તપાસીશું

(અ) પા, ક પૃ ૭૨

(બ) જ બો બ્રૅ રો એ સો પુ ૯ પૃ ૧૪૭ થી ૧૫૭

(ક) દો. આ રે પ્રસ્તાવના પૃ ૬૯

(ડ) મેરૂતુગ વિચારશ્રેણિ પત્ર ૩ નો ઉતારો, જૈન રૌપ્ય મહોત્સવ અકમા પૃ ૮૬ ટી ન ૩૧

(૫) જોકે સંખ્યા સાત લેખી છે પણ તેમા ઉતારેલી વિગતો બારીકાઇથી તપાસતા તે સંખ્યા છ હોવાનુ પણ ગણી શકાય છે જેમકે નીચેની ટીકામા (ડ)નું અવતરણ વાચી જુઓ.

(૬) ઉપરની ન ૪ ટીકામા (અ) (ક) જુઓ જ્યારે (ડ) મા આ પ્રમાણે લખ્યુ છે "विक्रमस्य राज्य ६० वर्षाणि, ततस्तत्पुत्रस्य विक्रमचारत्रापर नाम्नो धर्मादित्यस्य राज्य ४० वर्षाणि ततो भाईल्लराज राज्य वर्ष ११ । तत श्री नाइल राज्य वर्ष १४ । तत श्री नाहड राज्य १० वर्षाणि जातम् । અને (બ)મા તારવણી કરતા છ રાજા થયાનુ જણાય છે

(૭) બુદ્ધિપ્રકાશ નામનુ ગુજરાતી માસિક નુ મુખપત્ર પુ ૭૬ પૃ ૯૦ મા ૭ વર્ષ લખ્યા છે જ્યારે જૈન ગ્રંથોમા (જુઓ પ્રાચીન ભારતવર્ષ પુ ૧ પૃ ૨૦૨ ટી ન ૩૩ મા કરેલુ અવતરણ, ગાથા ત્રીજીનો અતભાગ) ચાર વર્ષ કહ્યા છે પણ વસ્તુસ્થિતિ વિચારતા બુ પ્ર નો અભિપ્રાય સુસગત દેખાય છે તેથી તે પ્રમાણે અહીં મે સાત વર્ષ લખ્યા છે [અથવા જૈન ગ્રથકારોનુ એમ માનવુ થયુ હોય કે ગર્દભીલે ગાદિ ત્યાગ તો કર્યો અને શકનુ રાજ્ય પણ મ સ ૪૬૩ મા થયું (જુઓ આગળ શકરાજ્યની હકીકત) છતા ગર્દભીલનુ મરણ તે બાદ ત્રણ સાડાત્રણ વર્ષે થયુ છે તેથી શકરાજ્ય તેટલું ઘટાડીને ચાર વર્ષ જ લખવાં જોઇએ. આ સ્થિતિ વિશેષ કારણભૂત લાગે છે કેમકે જેમ પુરાણકારોએ સર્વ હકીકત સાચી લખી છે તેમ પરિશિષ્ટકારે પણ સાચીજ લખી છે માત્ર દૃષ્ટિકોણ બધાના ભિન્ન હતા એટલુ જ]

(૮) જુઓ ઉપરની ટી. ન. ૬.

ઉપરમાં કરેલ વર્ણનથી જણાય છે કે ગર્દભીલ વંશી રાજાઓની સંખ્યા જુદી જુદી ગણત્રીથી છ સાત અને કોની કરવામાં આવી છે. તેમાં પ્રથમ છ સંખ્યાનો વિચાર કરીએ. તે બે પ્રકારે સમજી શકાય છે. એક પ્રકાર-ઉપલા વિસ્તારમાં સાત આંક ભરી બતાવ્યા છે પણ તેમનો આંક નં. ૬ તે શક રાજાઓનો છે એટલે શુદ્ધ ગર્દભીલ વંશી તો આઠનો છ જ રહે છે. બીજો પ્રકાર-ટીપ્પણ નં. ૪ (ગ) મા બતાવ્યા પ્રમાણે તેમજ ટી. નં. ૫ (ક) માં જણાવ્યા પ્રમાણે પણ છ થાય છે. આ આંકની કોઈ ગણત્રીથી અહતનો ફેરફાર થતો ન હોવાથી ઉપરનું વિવરણ, નામ અને સમય આદિની બાબતમાં કાયમ જ રહે છે.

હવે સાત કે તેથી વધારેની સંખ્યા કેમ હોઈ શકે તે તપાસીએ. એક રીતિ, તો વિસ્તારમાં સાતની જ સંખ્યા આવી છે તે જ પ્રમાણે સાત આવી. [illegible] રીતે વિસ્તારના સાતમાંથી શક પ્રજાનું રાજ્ય-અન્ટેરેગ્નમ-બાદ કરીએ અને તેને બદલે પી ધિંહુ દેસરી (ન હોય) જે જણાવ્યું છે કે

At some opportune time Gandharvasen seized the throne of Ujjain. He was succeeded by his eldest son Sanku who ruled for a short time and then fell a victim to the ambition of his brother Vikrama who made some conquests and consolidated a pretty large kingdom. After some years leaving the reins of government to his younger brother Bhartrihari the noted poet, he himself went out in disguise to study India and the Indian politics. Several years after Bhartrihari disgusted with the world, through a family calamity let Raj to his ministers and passed into religious retirement. Hearing this Vikrama hastened to his capital, organized a powerful army beat back the Scythians and the Parthians and made ample conquests in North India. [illegible] ગંધર્વસેને[10] ઉજ્જૈનીની ગાદી હાથ કરી તેની પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર શંકુ ગાદીએ બેઠો હતો. તેણે થોડા સમય રાજ કર્યું તેટલામાં પોતાના ભાઈ વિક્રમે તેનો ઘાત કર્યો. આ વિક્રમે કેટલાક છત મેળવી ઠીક ઠીક મોટું સામ્રાજ્ય બનાવી દીધું. કેટલાંક વર્ષ બાદ, પોતાના નાના ભાઈ અને પ્રખ્યાત કવિ ભર્તૃહરિને રાજ્યની લગામ સોંપીને, ભારત દેશ તથા તેની રાજકીય બાબતોનો અભ્યાસ કરવા તે નીકળી પડ્યો. અને કેટલાંક વર્ષ વીત્યા બાદ કૌટુંબિક ઉપાધિને લીધે સંસારથી વિરક્ત બની તે ભર્તૃહરિએ [illegible] પ્રધાનોને સોંપી સંન્યાસ લીધો.[11] આ ખબર વિક્રમને મળતાં, તે ઉતાવળે રાજધાની

(૯) પી ધિંહુ દેસરી અને મિ. કે. અન્યુરાર આયંગાર ઈ. સ. [illegible] (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦ થી ઈ. સ. ૧૨ [illegible] સુધી) તે પુસ્તકમાં પૃ. ૧૨૮ અને આગળ તથા પૃ. ૧૨૯ અને આગળ જુઓ.

(૧૦) ગર્દભીલ તે આગળ અને ગાદી વિક્રમાદિત્યનો પિતા [illegible] વિક્રમના જેવા આ [illegible] તેના [illegible] સાથે તેનો કરેલ અને બધાય આખરે તેમજ છે.

(૧૧) આ કવિનો બનાવ વિવેચન કરે ઈતિહાસ ઘણી [illegible] છે કે તેમના [illegible] [illegible] આપીએ. પણ અહીં એમ લખવાની જરૂર છે કે આ ગ્રંથ

[illegible] વિક્રમાદિત્ય [illegible] (આ [illegible]) વિશેષે વાર્તા (Folk-lore) [illegible] પશ્ચિમ વિદ્વાનો-આવે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિદ્વાન તેને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તેમણે જ [illegible] [illegible] છે. અને તે પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમણે પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમણે [illegible] પુસ્તકો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

આવ્યો, જબરૂ લશ્કર એકત્રિત કર્યું અને શક તથા પાર્થિઅનોને હરાવી ઉત્તર હિંદમાં તેણે પુષ્કળ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો " આ વાક્યમાં જે અન્ય ઐતિહાસિક બનાવો રજુ કરાયા છે તેનો પરિચય યથાસ્થાને આપણે આપીશું, પણ અત્ર તો સંખ્યાને અંગેજ માત્ર વિચાર કરવાનો હોવાથી તે બાબત લેતા, એક રીતે શકુનેજ રાજાની નામાવલીમાં ઉમેરી શકાય અને તેમ કરતા છની સંખ્યામાં એકની વૃદ્ધિ થતા પાછા સાતે સાત થઈ રહે છે પણ જો શકુ, ભર્તૃહરી અને વિક્રમાદિત્યને બે વખત ગાદીએ બેસતો ગણીને આંક સંખ્યા ગણવામાં આવે, તો પ્રથમના છ માંથે ગણતાં તેમની સંખ્યા નવ કે દશની થઈ જશે વળી ઉપરનાજ બંગાળી સંશોધનરસિક વિદ્વાન જણાવે છે[૧૨] કે— "He (Vikramaditya) was succeeded by his son Madhavsen, who married Sulochana, daughter to the king of an island of the Arabian Sea=વિક્રમાદિત્યની પછી તેનો પુત્ર માધવસેન ગાદીએ આવ્યો છે અને તે આરબી સમુદ્રમાના એક ટાપુના રાજાની કુંવરી સુલોચનાને પરણ્યો હતો " એટલે કે તેમના મત પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યના પુત્રનુ નામ માધવસેન છે, જ્યારે ટી ન ૪ (ડ) અને ન ૬ માં ટાંકેલા શ્રીમેરૂતુંગ વિચારશ્રેણિના અવતરણાનુસાર એમ જણાય છે કે વિક્રમાદિત્યની પછી તેનો પુત્ર વિક્રમચરિત્ર ઉર્ફે ધર્માદિત્ય ગાદી ઉપર બેઠો છે આમ બન્ને ગ્રંથકારોના વચનો ભિન્ન થઈ જાય છે એટલે માધવસેનને અને ધર્માદિત્યને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ માની લઈને કદાચ તે બન્નેનો સમાવેશ ગર્દભીલ વંશી મહીપતિઓની નામાવલીમાં કરવો પણ રહે. અને તેમ થતા તેની સંખ્યા નવ કે દશની થાયજ જેમ નામની સંખ્યામાં છ માંતથી માંડીને દશ સુધીનો સુધારો કરવો આવશ્યક લાગે છે, તેમ તે સર્વેના રાજ્યત્વકાળ માટે પણ વિદ્વાનોના મંતવ્યમાં ફેરફાર હોવાથી તેના સમયમાં પણ ફેરફાર કરવોજ પડે છે, અરે કદાચ રાજ્યત્વકાળ માટે સર્વે સહમત હોય તો પણ જ્યારે ભૂપતિઓની સંખ્યા વધે, ત્યારે તે પ્રમાણમાં આખા વંશનો સમય-(આદિ સમય તેને તેજ કાયમ રાખવાનો છે એટલે અંત સમય) તો ફેરવવો જ રહે જેથી તે વંશનો અંત ઉપરના લિસ્ટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ સ ૭૮ થી ખસેડીને આગો લઈ જવો પડશે તે સ્વભાવિક છે, અને તેમ કરવુ તે વ્યાજબી થઈ પડશે, કેમકે તે પ્રશ્ન પણ આપણે વિચારવો રહે છે વસ્તુસ્થિતિ સૂચવે છે કે તે સમય ઇ સ ૭૮ થી હઠાવીને ઘણો આઘો લઈ જવાથીજ બધી ઘડ મળી રહેશે, કારણ કે ગર્દભીલપતિઓ અવંતિમાં ગાદી ભોગવતા હતા[૧૩] એટલુ તો ચોક્કસ છે જ એટલે આપણે એમ વિચારવુ રહેશે કે, ઇતિહાસમાં એવા કયા ભૂપતિઓ નજરે ચઢી શકે છે કે જેઓ પોતે ઇ સ ૭૮ બાદ વહેલામાં વહેલા સમયે અવંતિપતિ બની બેઠા હોય, અથવા તો એવા પ્રબળ પ્રતાપી તેઓ થયા હોય કે આ ગર્દભીલોને અવંતિમાંથી હાંકી કાઢયા હોય ઇતિહાસનો આપણો અભ્યાસ આવી બે ત્રણ સત્તા ઉપર આપણું ધ્યાન ખેંચી લઇ જાય છે ઉત્તર હિંદમાના સત્તાધારી ઇન્ડો પાર્થિયન્સ, કુશાન વંશી અને ચષ્ઠણ ક્ષત્રપ વંશીઓ તથા દક્ષિણ હિંદમાના અંધ્રપતિઓ, એમ કુલ ચાર

વળી બંગાળી સાહિત્ય, ગુજરાતી સાહિત્ય કરતા વિશેષ સમૃદ્ધ છે અને તેમા પણ આ વિદ્વાન લેખકના વિચારો તો પયરાયલા સાંપડયા જ માત્ર કહી શકાય એટલે નક્કી માનવું રહે છે કે ઉપરની મનાતી આવેલી બાબતો દંતકથાઓ નથી, પણ જનતાના છુહવાયરે સચવાઇ રહેલી ખરી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ જ છે.

(૧૨) જુઓ હિં હિ પૃ ૬૩૯.

(૧૩) ઇ એ પુ ૧૦ ઈ સ ૧૮૮૧ પૃ ૨૨૨— The Gardabhillas were the rulers of Ujjain= ગર્દભીલ રાજાઓ ઉજ્જૈનના શાસકો હતા એમ પ્રૉ. ઓલ્ડન બર્ગનુ પણ કહેવુ થાય છે (વળી જુઓ કો આ રે. પ્રસ્તાવના પૃ ૬૯)

મતાઓ આપણી આમ થઈ છે. તેમાં ઈ. પ્રે. પાર્થિ અન્મના ઉમેરા વહનવાહ બુધિયા તેમને ઈ. સ. ૪૫ આસપાસ (જુઓ પુ ૩ માં તેનું વર્ણન) ક્ષિતિ ત્યાગ કરી ઈ.૩૮માં માહીષ્મતિ જવાનું જણાવ્યું છે તેમ કુશાન વંશના પહેલા બે પુરુષોએ તો ક્ષિતિ રાજ્યપ્રાપ્તિ કરી નથી. જ્યારે ત્રીજો જેને કનિષ્ક નામથી ઇતિહાસકારોએ ઓળખાવ્યો છે તેણે ક્ષિતિ માહીષ્મતિ[14] કરી છે ખરી પણ તેની રાજસત્તા મથુરાની દક્ષિણે જણાઈ નથી. એટલે તેના પણ અવન્તિ સુધી આવ્યા હોય તે કલ્પના પણ કરવી રહેતી નથી. આ પ્રમાણે ઉત્તર હિંદ તરફથી તે વંશની વિચારણા પૂરી કરી છે. જ્યારે શ્રી ... વંશ જે ... પ્રજાનો રહ્યો તેમણે અવન્તિની ગાદી મેળવી પણ દેખાય છે તેમ તેઓ કોઈ પણ ઈ. સ. ... એટલે તેમનો વિચાર આપણે દૂર કરવો જ રહે છે. ઉપરાંત બીજા વંશ જે દક્ષિણના અધિપતિઓનો છે તેમાંના કોઈએ પણ જો દક્ષિણ હિંદના સ્થાપિત ઉપરાંત ઉત્તર હિંદમાં પણ પગપેસારો કર્યો હોય, તો માત્ર બે નૃપતિઓ નામ નામ કહી શકાય તેવા છે. એક વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણી છે. બીજો શાતકરણી અને ત્રીજો રાણી નાગનિકાનો પૌત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી. આમાંના પહેલાના સમય ઈ. સ. પૂ. ૨૨૪ નો ઠરાવ્યો છે (જુઓ પુ. ૩ માં પૃ ૭૩) એટલે તે આપણી વિચારણાની બહાર જતા રહે છે જ્યારે બીજો જે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી—રાણી નાગનિકાનો પૌત્ર છે તેનો સમય વિદ્વાનોએ ઈ. સ. ૭૮ ગણાવ્યો છે (જો કે તેનો ખરો સમય તો અન્યથા છે જે આપણે પુ. ૫ માં જોવું રહે છે) પણ તેણે ઉત્તર હિંદમાં રાજ્યાભિષેક કર્યો હોય એમ કોઈ કહેતો પુરાવો નીકળતો નથી. તેણે જો કે સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર—અરે

કદાચ નિષ્પા ખાત મેળવીને અવન્તિની ભૂમિ ઉપર પણ પગ મૂક્યો છે ખરો. ત્યાં તે અવન્તિપતિ હોવાના પુરાવા નથી જ એ તેમ થયું હોત તો, રાણી નાગનિકાએ પોતાના પૌત્રની વર્ણના ભાગે જે શિલાલેખ કોતરાવી મૂક્યો છે તેમાં "દક્ષિણાપથપતિ = Lord of the Deccan" લખ્યું છે તે સ્થાને "અવન્તિપતિ = Lord of Avanti" જેવા શબ્દો ઉમેરવાને તેણી જરૂર પણ ચિંતન કરતે ખરી જ ! મતલબ કે અવન્તિના ગાદીપતિ અધિપતિનો વિચાર કરવાનું પણ દૂર જ રહે છે. એટલે ચાર રાજસત્તામાંથી કોઈ રીતે હવે માત્ર એક જ ગર્દભિલ્લ વંશનો જ પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે.

આ ગર્દભિલ્લ વંશ તેમજ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ... એ મહા પ્રતાપી રાજવી થયો છે તેણે સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યપાટ સમા જૂનાગઢ શહેર ની પાસેના રૈવતક પર્વતની તળેટીના સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ કોતરાવવામાં પોતાનો મોટો હિસ્સો પૂર્યો છે. તેમાં ૫૨ (બાવન)ની સાલનો આંક છે તેને શક સંવત માનીને તેનો સમય ૭૮+૫૨=ઈ. સ. ૧૩૦ નો વિદ્વાનોએ ઠરાવ્યો છે અને તે પ્રશસ્તિ કોતરાવ્યા પૂર્વે આશરે સોએક વર્ષે અવન્તિપતિ તે (એટલે તેનો આદિ પુરુષ અને તેનો દાદો ચષ્ટણ મહાક્ષત્રપ) બન્યો હોય એમ ગણી તે સમય ઈ. સ. ૧૨ આવે છે જ્યારે ખરી ગણતરીમાં તે ઈ. સ. ૧૪૨ આવે છે[15] એટલે તે સમયે તેણે જે અવન્તિની ગાદી મેળવી છે તે, આપણે જે ગર્દભિલ્લ વંશી રાજાઓની બાબતમાં ... તેમની પાસેથી જ મળેલ કે ગર્દભિલ્લ વંશનો અંત ઈ. સ. ૧૪૨ ની આસપાસમાં આવ્યો હતો એમ નોંધવું રહે છે. જ્યારે આ બાબત પણ હવે નક્કી થઈ ગયો ત્યારે તેના પ્રારંભની સાલ જે ઈ. સ. પૂ.

(14) પ્રોફેસર રેપ્સન ... ઈ. સ. ૪૫ માં ગાદી ... અને કુશાનવંશી કનિષ્ક પ્રથમ ... તેનો સમય વિદ્વાનોએ ઈ. સ. ૭૮ ગણાવ્યો છે. જ્યારે મારી ગણતરી ઈ. સ. ૧૦૩ છે. જેથી વર્ષો પૂ. ... ના ... મળી છે ... [illegible]

... છે. તેમાં થઈ ગયા તે ... [illegible] ... તે આપણે આ ... જ વિચારવું રહે છે. તે ... [illegible] ... કહી શકાય નહિ.

(15) આ ... આગળ પુ. ૫માં ... [illegible]

૭૪ ની કહી છે તે હિસાબે, આ આખા વંશનો રાજ્યકાળ ૧૪૨+૭૪=૨૧૬ વર્ષનો આપણે કહી શકીશું, તેમાંથી વચ્ચેના સાત વર્ષનું શક રાજ્ય બાદ કરતાં તેનો સમય ૨૦૯ વર્ષનો કહેવાય, અને તેમાં પણ પ્રથમના દશ વર્ષ રાજા દર્પણના જે છે, તે બાદ કરીએ તો બાકીના ૧૯૯ વર્ષ પર્યંત તે વંશની સત્તા, અખંડિત પણે અવંતિ ઉપર પ્રવર્તી રહી હતી એમ નિઃસંદેહપણે કહી શકાય વળી તે વંશના રાજાની સંખ્યા દશની ઠરાવાય છે જ્યારે ઉપરમાં તો આપણે ૭ લખી ચૂકયા છીએ એટલે બાકીનાને યથા સ્થાને ગોઠવી તેમની સમસ્ત વંશાવળી નીચે પ્રમાણે આપીએ તો ઠીક ઠીક સ્વરૂપમાં તે દર્શાવી લેખાશે

	મ સ	મ સ	વર્ષ	ઇ સ પૂ	ઇ મ પૂ
(૧) ગંધર્વસેન[16] દર્પણ ગંધરૂપ	૪૫૩	૪૬૩	૧૦	૭૪	૬૪
શક પ્રજાનું રાજ્ય	(૪૬૩ થી ૪૭૦ = ૬૪ થી ૫૭ = ૭ વર્ષ)				ઈ સ.
(૨) વિક્રમાદિત્ય	૪૭૦	૫૩૦	૬૦	૫૭	૩
[17]અંતર્ગત રાજુ	૪૭૦ – ૪૭૦ ૬ માસ,			૫૭ ૫૬	
ભર્તૃહરી શુક્રાદિત્ય	૪૭૦ થી કેટલાક વર્ષ			ઇ મ	ઇ સ
(૩) માધવાદિત્ય[18]	૫૩૦	૫૭૦	૪૦	૩	૪૩
(૪) ધર્માદિત્ય[19]	૫૭૦	૫૮૦	૧૦	૪૩	૫૩
(૫) વિક્રમચરિત્ર માધવસેન[20]	૫૮૦	૬૨૦	૪૦	૫૩	૯૩
(૬ તથા ૭) બે રાજાઓ	૬૨૦	૬૩૪	૧૪	૯૩	૧૦૭
(૮) ભાઇલ્લ[21]	૬૩૪	૬૪૫	૧૧	૧૦૭	૧૧૮
(૯) નાઇલ્લ	૬૪૫	૬૫૯	૧૪	૧૧૮	૧૩૨
(૧૦) નાહડ	૬૫૯	૬૬૯	૧૦	૧૩૨	૧૪૨

કુલ વર્ષ = ૨૦૯

(૧૬) જુઓ પૃ ૪ ઉપર હિં હિ પૃ ૬૩૮ નું ઇંગ્રેજીમાં અવતરણ

(૧૭) જુઓ આગળ તેમના વૃત્તાંતે

(૧૮) નં ૩ થી ૧૦ સુધીનો એકંદર સમય ૧૩૯ વર્ષનો (ઇ, સ ૩ થી ૧૪૨ સુધી) સાચો સમજવો રાજાના નામ પણ સાચા સમજવા પણ તેમનો અનુક્રમ તથા પ્રત્યેકનો રાજ્યકાળ કલ્પનાથી ગોઠવ્યો છે એમ સમજવું

(૧૯) નં ૨ અને ૩ ના રાજ્ય લાંબા છે, અને એક સિદ્ધાંત એવો છે કે, પિતા પુત્ર ગણાતા હોય તેવા ત્રણ રાજાઓ એક પછી એક ગાદીએ બેસીને લાંબો સમય રાજ્ય ચલાવી ન શકે (જુઓ પુ ૧ પૃ ૮૮) માટે નં ૪ નું રાજ્ય નાનું ઠરાવવું પડયું છે અને નં ૫ નું પાછું દીર્ઘ સમયી કર્યું છે વળી એક રીતે વિક્રમચરિત્રને વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર ગણાવે છે ત્યારે બીજી બાજુ વિક્રમાદિત્યના પુત્ર તરીકે માધવાદિત્યને લેખવે છે માટે માધવાદિત્ય કાયમ રાખી આ વિક્રમચરિત્રને માધવસેન ગણાવવો પડયો છે વળી માધવાદિત્ય અને માધવસેન બન્નેનો સમય ૪૦ વર્ષનો હોવાથી પ્રાચીન લેખકોએ, બન્ને ને એક ગણીને નં ૩,૪ ઉડાવી દઇને નં ૫ ને જ નં ૨ ના પુત્ર તરીકે મનાવી દીધો છે આ પ્રમાણે અનેક ગૂંચવણો કરી નાખી છે દરેકનો ઉકેલ નં ૨, ૩, ૪ અને ૫ એમ ચારે વ્યક્તિ ભિન્ન ધારી લેવાથી આવી જાય છે તેમજ આખા વંશનો સમય પણ તુરત ગોઠવાઈ જાય છે વળી જે એક ગૂંચ રાજતરંગિણિકારે ઉભી કરી છે તેનો નિચોડ પણ આવી જાય છે (જુઓ તે માટે આગળ ત્રીજા પરિચ્છેદે વિક્રમાદિત્યના રાજ્ય વિસ્તારના વર્ણનમાં)

(૨૦) નં ૮, ૯, ૧૦ના ગાદીપતિ તરીકે શું નામ હતા તે જણાયું નથી

(૨૧) માધવાદિત્ય (નં ૩) અને માધવસેન (નં ૪) બન્ને નામ સાદૃશ લાગતા હોવાથી તથા બન્નેના રાજ્ય

રાજા નરવાહનના મરણ પછી અવંતિની ગાદી તેના જમાઈ [illegible] ન મળતાં ગર્દભીલ વંશમાં ગઈ છે. આ ગર્દભીલ વંશનો

તેમની ઉત્પત્તિ વિષે

આદિ પુરુષ રાજા ગર્દભ ઉર્ફે ગંધર્વસેન રાજા હતો? શી રીતે તેનો હક પહોંચ્યો? તથા શી રીતે ગાદી આવ્યો? વિગેરે કાંઈ પણ માહિતી મેં પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ રૂપે તેના સંબંધી જણાવવામાં આવી નથી. પરંતુ [illegible] મારા વાંચવામાં આવ્યું છે તે સંકલિત કરીને તેના વિષે જે અનુમાન મેં કર્યું છે તે અત્રે જણાવીશ.

મિ. [illegible][21] કહ્યું છે કે—તેઓ (વિક્રમાદિત્યો) જન્મ [illegible] થયો હતો. તે નગરીને તે સમયે [illegible] પણ ઓળખાતી હતી. જ્યારે મિ. બીજા પુસ્તકમાં[22] એમ જણાવાયું છે કે— A strange tale is prevalent in north-west India. A Gardabha marrying a daughter of a king of Dhar (Asia. Res. Vol. VI p. 38, & Vol. IX p 149) = [illegible] પ્રતિમાં[23] મિ. વિલ્ફર્ડનો પ્રબંધ છે. (1) મિ. ગર્દભે[24] ધારના રાજાની કુંવરી પરણી હતી (એશિ. રી. પુ. ૬ પૃ. ૩૮ તથા પુ. ૯ પૃ. ૧૪૯) વળી તેમ કહેવામાં મિ. સ્મિથે[25] જણાવ્યું છે કે— Before their (ancestors of Vikramaditya) occupation of Malwa they probably lived in Anandapur[26] near Udaipur (Mewar)=(વિક્રમાદિત્યના વડવાઓએ) માળવા કબજે કર્યું તે પહેલાં તેઓ ઘણું કરીને (મેવાડના) ઉદેપુરની નજીકના આનંદપુરમાં[26] રહેતા

[illegible] પણ ચાલીસ વર્ષ સુધી [illegible], તે બન્નેને [illegible] નથી [illegible] છે. [illegible] તેમ [illegible] પણ [illegible] જણાવ્યું છે.

(૨૧) [illegible] પુ. ૯ પૃ. ૯૨

(૨૨) હિ. હિ. પૃ. ૧૧૯ (આ [illegible] એમ [illegible] ઈ. પુ. [illegible] તે [illegible] જણાવ્યું છે)

(૨૩) [illegible] આ [illegible] સુધી [illegible] તેમ [illegible] ઉપર વિક્રમાદિત્યના વડવાઓ જુઓ

(૨૪) ગર્દભ શબ્દ સંસ્કૃત છે અને તેનો અર્થ [illegible] થાય છે [illegible] નહીં [illegible] ગર્દભ તે [illegible] નથી પણ ગર્દભિલ [illegible] નહીં તો તે [illegible] ગર્દભ [illegible] વિચિત્ર [illegible]

(૨૫) જુઓ હિ. હિ. પૃ. ૧૨૮

(૨૬) આનંદપુરના સ્થાન વિષે નીચેની ટી. નં. ૧ જુઓ. [illegible] હાલનું ઉદેપુર નગર (New Udaipur) અને આ અતિ (Probably) શબ્દો જ વાપર્યા છે તે આ હિ. હિ. ના [illegible] છે.

(૧) તેણે આનંદપુરને [illegible] ઉદેપુર નગર [illegible] (જુઓ [illegible] ટી. ૨૭) પણ તે તેમની [illegible] છે પરંતુ તે ઉદેપુર નગર પાસે આનંદપુર હોવાનું જણાયું નથી.

આનંદપુર નામે ઘણાં શહેર હોવાનું જણાય છે (જુઓ [illegible] પ્રસિદ્ધ [illegible] નામનું માસિક પુ. [illegible] પૃ. ૧૩૩ થી [illegible] તથા [illegible] પુ. [illegible] પૃ. [illegible] તથા ૩૨૮ થી [illegible] આનંદપુર, [illegible] પુ. ૧ [illegible] ૧૯૮૮ આનંદપુરનું [illegible] નામ [illegible] વિગેરે જણાવી.

(૨) મિ. આનંદપુર [illegible] જણાવે છે [illegible] નથી [illegible] છે [illegible] જોવામાં આવે છે [illegible] ૯ ૮ ના [illegible] નામે [illegible] ઘણો [illegible] તેને આ [illegible] હતો [illegible] જરૂર છે

(૩) [illegible] આનંદપુરની [illegible] છે કે [illegible] આવેલ [illegible] અને [illegible] આનંદપુર અને આનંદનગર [illegible] જેવા [illegible] છે. (જુઓ નીચે નં ૩).

[illegible] આનંદપુર

થાય છે તે વિષે કોઈ પણ જાતનો શક ઉઠાવી શકાય તેમ નથી."

(૪) "શક સંવત" એટલે શક પ્રજાએ ચલાવેલો સંવત અથવા શક પ્રજાને જે માન્ય હતો તેવો સંવત–"It may mean, the Era of the Saka nation themselves, or the Era used by the nation who call themselves Sakas e g "But whatever their nationality may have been, it seems extremly probable that in later times, they (western kshatrapas) are actually called "Sakas" and it may be suggested that the name which was generally accepted at a later date for the era used by them, may not have been derived from the fact that, it was originally founded by a Saka king, as is generally assumed but from the fact that, it became best known in northern India, as the era which was used for so long a period by these Saka kings (Saka–Nrupa–kala)= તેઓ[૩૧] ગમે તે જાતની પ્રજા હોય, છતાં એટલું સોવસા ચોક્કસજ છે કે, તેઓ (ચષ્ઠણવંશી ક્ષત્રપો)ને આગળ જતા શક તરીકેજ[૩૨] ખરેખર રીતે ઓળખવામા આવ્યા છે અને (તેથી) એમ સૂચન કરી શકાશે, કે જે શકનો તેઓ સામાન્ય રીતે ઉપયોગ કરતા હોવાનું મનાયુ છે, તેનું નામ જેમ સાધારણ રીતે ધારવામાં આવે છે કે તેનો મૂળ સ્થાપક શક રાજા હતો તેથી તેને શક સંવત કહેવાય, એમ ભલે ન બન્યુ હોય, છતાં એટલું તો સત્ય છે જ, કે આ શક રાજાઓએ ઘણો લાબો કાળ ઉત્તર હિંદમા તેને વાપર્યે રાખ્યો હતો, તેથી તે નામ પડી ગયુ હોય" એટલે તેમના કહેવાની મતલબ એ છે કે, ચષ્ઠણ ક્ષત્રપવાળી પ્રજાને શક કહેવાઈ છે અને તેથીજ, તેમણે જે શક સંવતનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેનું નામ શકસંવત છે આ શકસંવતના અર્થ બે રીતે થઈ શકે છે એક તો શકરાજાએ સ્થાપેલ સંવત અને બીજો અર્થ, શક પ્રજાએ ઘણો લાબો કાળ જે સંવતનો વપરાશ કર્યે રાખ્યો હતો તેવો સંવત આ બે અર્થમાથી બીજો વધારે સંભવિત હોય એમ તેમનું મતવ્ય થતુ જાય છે ગમે તે અર્થમા ઘટાવો પરતુ તેને શક પ્રજાની સાથે સબંધ છે એમ કહેવાની મતલબ છે

(૫) 'શક–નૃપ–કાલ' એવો શબ્દ પણ વાપરવામા આવે છે[૩૩] આ શબ્દનો પદચ્છેદ કરતા તેમાં કયા કયા અર્થ સમજી શકાય તેમ છે તે તપાસવાની જરૂર છે તેમા ત્રણ શબ્દનો સમાસ થયો દેખાય છે એટલે ત્રણ અર્થ સામાન્ય રીતે તેમાથી નીપજાવી શકાશે, (અ) શકનૃપ–કાલ (બ) શક–નૃપકાલ (ક) અને શક–નૃપ–કાલ તે ત્રણે શબ્દો એક પછી એક લઇએ તેમાનો (અ) પ્રથમ શકનૃપ–કાલ, એટલે કે શકપ્રજાનો જે રાજા છે તેનો સંવત, પછી તે રાજા પોતે શક હોય કે ન પણ હોય વધારે સંભવિત એમ દેખાય છે કે તે પોતે શક જાતિનો નહોતો જ

નથી તેની ચર્ચા આ પુસ્તકમા નવમા ખંડે કરવામા આવશે અહીંનો શક શબ્દ તે સંવત્સરના ભાવાર્થમા વપરાયો છે એટલુ બતાવવા પુરતુંજ આ દૃષ્ટાંત છે અને તે સત્ય છે એમ સમજવાનું છે

(૩૧) જુઓ ટી નં ૨ પારિ ૮૪

(૩૨) આ ચષ્ઠણક્ષત્રપોને વિદ્વાનોએ શક તરીકે ઓળખાવ્યા છે પણ ખરી રીતે તેઓ શક નથીજ તેનો આપણે પુ. ૩મા અવાર નવાર ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ (જુઓ નહપાણના વૃત્તાંતે)પણ વિશેષ અધિકાર આગળ ઉપર ચષ્ઠણની હકીકતે લખવામા આવશે છતા અત્રે શક તરીકે વિદ્વાનોનું કથન જે મે અંગીકાર કર્યું છે તે એટલા માટે કે અહીં તે સઘળા રાજાઓની જાતિ વિશેની ચર્ચા કરાતી નથી તેથી જ અહીં તો 'શકનૃપકાળ' શબ્દનીજ ચર્ચા થાય છે માટે અંગીકાર કરવામાં કાંઇજ ફેરફાર થઇ જતો નથી

(૩૩) ઉપર ટાંકેલુંજ વાક્ય જુઓ

—the king of the Saka nation meaning he is the king of the Saka people but it does not encessary follow that he himself is a Saka, rather it clearly denotes that he himself was not a Saka અને sometime. એટલે આધારે સમાસનો અર્થ એ થશે કે, During the time of the king, who ruled over the Sakas = શક પ્રજા ઉપર જે રાજાનું રાજ્ય સ્થાપિત થયું હતું તેવા રાજાના રાજ્ય અમલે—ઈ. ઈ. (ગ) શક—નૃપ—કાલ તેમાં શક તે પ્રજાનું વિશેષણ છે. એટલે કે રાજા પોતેજ શક જાતિનો હતો તેવા રાજા અમલે એવો અર્થ થશે—it means, he himself was a Saka પણ જે પ્રજા ઉપર તેનું રાજ્ય ચાલતું હતું, તે પ્રજા શક હોય યા ન પણ હોય. અથવા નહોતી એવો અર્થ નીકળી શકે છે—but it is not necessary that the subjects, over whom he ruled, were also the Sakas and not others; or probably they were not the Sakas. (ઘ) શક—નૃપ—કાલ: તેમાં શક=સંવત the Year નૃપ = રાજા the King અને કાલ= સમય the reign. એટલે તે આખા સમાસનો અર્થ એમ કરી શકાય કે તે રાજાના રાજ્ય અમલના અમુક વર્ષે આવા બનાવો બન્યા—in so many years of the king's reign અથવા સામાન્ય રીતે શિલાલેખોમાં જે એમ લખવામાં આવે છે કે તે રાજાનો રાજ્યાભિષેક થયા બાદ અમુક વર્ષે—or what we generally find mentioned as, in so many years after his coronation. આ પ્રમાણે આ શબ્દના છૂટાછૂટા ભાગ પાડીને વિવિધ રીતે જોવાથી જુદા પ્રકારના વિવિધ અર્થ થઈ શકે છે.

ઉપરના સર્વ અર્થને ટૂંકામાં સુધારીએ તો શક શબ્દના આ પ્રમાણે અર્થ થયા કરી શકાશે (૧) શક નામનો સંવત્સર [જુઓ નં. ૩]. (૨) શક નામની જાતિની પ્રજા [જુઓ નં. ૪ તથા નં. ૫ (ખ)] (૩) પોતે અનેક શક હોય તો [જુઓ નં. ૫ (ગ)] (૪) શક એટલે સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સંવત [જુઓ નં. ૧] (૫) આમ વર્ષના અર્થમાં [જુઓ નં. ૫ (ઘ)] અને (૬) ચોક્કસ વિક્રમ સંવત એવા અર્થમાં [જુઓ નં. ૨]

ઉપર પ્રમાણે શક શબ્દના જ્યારે જુદા જુદા અર્થ નીકળી શકે છે ત્યારે તે શબ્દ વપરાયો હોય ત્યાં શું આશય રહેલો હોય તે ધ્યાનમાં રાખીને તે પ્રકાર જ સમજવામાં કેટલી મુશ્કેલી નડતી તથા તેને લીધે ભૂલ ખાઈ જવાતો તેમજ આખો સમજવામાં કેવો અનર્થ થઈ જવાનો સંભવ છે તેનો આપણને સહજ ખ્યાલ આવી શકે છે.

આટલી ટૂંકી તેનો અર્થ વિચારી હવે તેની સ્થાપનાનો વિચાર હાથ ધરીએ. તેના બે ભાગ પાડી શકાશે. એક તેનો કર્તા અને બીજો તેનો સમય. પ્રથમ આપણે તેના સંસ્થાપક વિશે વિચાર કરી લઈએ.

તેનો સ્થાપક કોણ હોય શકે?

પછી સમયનો પ્રશ્ન વિચારીશું. ઉપર જણાવેલ છ અર્થ ઉપરથી તેના સ્થાપક વિશે કાંઈ ખ્યાલ આપી શકાય તેમ છે કે કેમ તે પ્રથમ તપાસી જોઈએ. જ્યાં નં ૨ અને ૩ શક નામની પ્રજા અને તેના રાજા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. નં ૧ અને નં ૪ કોઈ વિશિષ્ટ કે સામાન્ય સંવત સાથે સંબંધ રાખે છે, જ્યારે નં ૫ આમ વર્ષ સૂચક જ શબ્દ છે અને નં ૬ વિક્રમ સંવતને સ્થાને વપરાયેલ શબ્દ છે. નં ૬ બાબતમાં તો આપણે અત્રે વિચારવાનું રહેતું જ નથી કેમકે તે આ પરિચ્છેદે વિસ્તારથી ચર્ચી લીધો છે. તેમ નં ૫ ને સ્થાપક નિરુપયોગી છે કે તે એ આદિ બાબતથી પ્રકારના ચાર અર્થનીજ તપાસ કરવી રહે છે. તેમાંથી નં ૧ અને ૩ ના અર્થ, શક જાતની પ્રજા અને રાજા સાથે સંબંધ ધરાવતા જણાયા છે. તેનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ કરાર છે કેમકે પુ. ૩ માં દિ. ઉપર થઈ આવેલા જે પરદેશી આક્રમણકારોનું વર્ણન આપણે કરી ગયા છીએ, તેમાં શક નામની એક પ્રજા પણ હતી એટલે તેની આગળપાછળ મળતી આપણને આ

થઈ ગઈ છે, જેથી તેની વિચારણા નિશ્ચયપણે કરી શકાય તેમ છે તેમના વૃત્તાંતે સાબિત કરી ગયા છીએ કે, તેમના બે વિભાગ પાડી શકાય તેમ છે એક શક, અને બીજો હિંદીશક તેમાંયે શકપ્રજાનું રાજ્ય માત્ર ૭-૭ાા વર્ષ[૩૪] ચાલ્યું છે અને હિંદી-શકપ્રજાનું ૨૨ વર્ષ[૩૫] ચાલ્યું છે એટલે આવા ટૂંક સમય સુધી રાજ કરી ગયેલી પ્રજા કે તેમનો કોઈ રાજા કોઇ એવા પ્રભાવવતા હોઇ ન શકે, કે જેથી તેનો સવત્સર સ્થાપન થયો હોય, તેમજ તેમના સમય બાદ પણ ઘણો ઘણો લાંબો કાળ ચાલતો રહ્યો હોય એટલે તે અર્થવાળી સ્થિતિને પણ આપણે વર્જી દેવીજ રહે છે છતા એક હકીકતને પણ આપણે ખ્યાલમા લેવી ઘટે છે, કે આગળ વર્ણવાઈ ગયેલા શક અને હિંદી શકનો સમય માત્ર ઇ સ પૂ ના સમયનો છે પણ કોઇ શકપ્રજા તે બાદ કા થવા ન પામી હોય અને તેમણે પોતાના નામે શક ચલાવ્યો હોય ? વળી એક બીજી બીના ધ્યાનમાં લેવી રહી જાય છે પુ ૩ માં જે પરદેશીઓને આપણે ક્ષહરાટ પ્રજાના શાસકો-જેવાકે ભૂમક, નહપાણ રાજુવુલ, સોડાપ, લીઅક અને પાતિક-તથા ઇન્ડોપાર્થીઅન્સ પ્રજાના રાજકર્તાઓ-જેવાકે મોઝીઝ, અઝીઝ પહેલો, અઝીલીઝ, અઝીઝ બીજો અને ગોંડોફારનેસ-લેખાવ્યા છે છે તેમને અનેક ઇતિહાસકારોએ શક તરીકે ગણી લીધા છે તો તેવી ગણત્રી પણ નજર બહાર જવા દેવાની જરૂર નથી. કેમકે, તેઓએ પોતા પાસે અનેક વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ ન થયાને લીધે, ભલે ગલતી કરી નાખી હોય, છતાએ જ્યારે આપણે સંશોધન કરી નગદ સત્યજ તારવી કાઢવાને પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ, ત્યારે જરા જેટલી પણ બાતમી પાછળથી મળી રહી હોય, તો તેની અવગણના કેમ કરી શકીએ ! આ બે હકીકતોનો વિચાર કરી લેવાય, તો પછી માત્ર ન ૧ અને ન ૪ વાળા અર્થનીજ વિચારણા કરવી રહેશે તે સ્થિતિએ પહોચીએ તે પૂર્વે, ઉપરની બે હકીકતો ઉપર દૃષ્ટિપાત કરી લઇએ

ઈ સ. પૂ બાદ અને આ પુસ્તકના સમયની મર્યાદાની વચ્ચેના કાળમા, પ્રથમતા જો કોઇ શક કે તેવી પરદેશી પ્રજા રાજસત્તા ઉપર આવવા પામી હોય, તો તેમા આપણે કુશાનવંશ અને ચષ્ઠણવંશ-વાળાજ લેખાવી શકાય તેમ છે આ બન્ને રાજવંશનાં વૃત્તાંતો આપણે આગળ આપવાના છીએ, એટલે અત્રે તો માત્ર એટલુંજ જણાવી દઈશુ કે તે બેમાથી કોઇને પણ શક તરીકે ઓળખાવી શકાય તેમ નથી છતા કેટલાક વિદ્વાનોએ, ક્ષહરાટ અને ઇન્ડોપાર્થીઅન્સમાના શાસકોને જેમ શક માની લીધા છે, તેમ આ બે વંશના રાજકર્તાઓને પણ શક માની લીધા છે એટલે બીજી હકીકતનો વિચાર પણ આપણે કરવો રહે છે આ સર્વ ભૂલ ભરેલા ખ્યાલના નિરસનની વિચારણા પ્રથમ કરી લેવી પડશે તે માટે ભિન્નભિન્ન વિદ્વાનોનાં મતવ્ય તપાસી જવા પડશે

ઈ એ ના પુ ૩૭ મા પૃ ૩૩ ઉપર સર્વ સામાન્ય મત એવો રજુ કરાયો છે કે "Prof Oldenburg put forth the statement that Kanishka founded the Saka Era and this theory has been generally accepted by the majority of Oriental scholars = કનિષ્કે શકસવત સ્થાપ્યો હતો તેની કલ્પના પ્રો ઓલ્ડનબર્ગે રજુ કરી હતી અને તેને પ્રૌર્વાત્ય વિદ્વાનોમાના મોટા ભાગે સામાન્ય રીતે માન્ય રાખી છે" આ કથનને મળતોજ, પરતુ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ બતાવતો જે અભિપ્રાય એક વિદ્વાને આ બાબતમા અન્ય સંશોધકોના અને વિશારદોના કથનનો અભ્યાસ કરી, તેમાથી સારરૂપે કાઢયો છે, તે તેમણે નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે[૩૬] -શકસંવત, કોઇ લોકો (૧) તુરૂષ્ક એટલે કુશાન વંશી રાજા કનિષ્કનો જુઓ (તેમનું પુ ૧ પૃ ૩), (૨) ક્ષત્રપ નહપાણનો (૩) શકરાજા વેન્સકીનો અથવા

(૩૪) જુઓ આ પુસ્તકે ઉપરમા પૃ ૬૫

(૩૫) જુઓ પુ ૩. પૃ. ૪૦૫ની વંશાવળી.

(૩૬) જુઓ ભારતનો પ્રાચીન રાજવંશ ભાગ ૧, પૃ. ૫,

(૪) કદફીસ અને—અઝ (Azes) ને પ્રચલિત કરેલ માને છે. બારીક તપાસ કરતાં આ ચારે વસ્તુસ્થિતિ અસંભવિત છે કેમકે નં. ૧ વાળા કુશાનવંશીઓ પોતે શકપ્રજા નથી તે હકીકત આપણે આગળ ઉપર સાબિત કરી આપીશું. તેમ નં ૨ નો પ્રથમ નહપાણ પોતે ક્ષહરાટ હતો એટલે કે શક નહોતો જ; વળી નં. ૩ વાળા એસ્કી આગતમાં જણાવાયું કે પ્રથમ તો આવું નામજ ઇતિહાસમાં આપણે સાંભળ્યું કે વાંચ્યું નથી. એટલે તેની સત્યાસત્યતાનું શોધ કરવાનું અશક્ય છે. પણ તેમનો હેતુ વીમકડફીસીસને ઉદ્દેશીને કહેવાનો સમજાય છે અને તેમજ હોય તો તે કુશાનવંશી છે. એટલે તે સંબંધી સ્થિતિ ઉપરના નં. ૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે સમજી લેવી. જ્યારે નં. ૪ વાળા અઝીઝ વિષે પુ. ૩માં આપણે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે કે તે ઇન્ડો પાર્થીઅન હતો અને તેણે કોઈ પણ શક ચલાવ્યો જ નથી. મતલબ કે તેમણે રોકેલા આ ચારમાંથી એકના માટે શું કારણ કર્યું છે? આ ઉપરાંત પ્રાચીન ઇતિહાસમાં રસ લેતા અન્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પણ આપણે સ્વતંત્ર રીતે વિચારી લઈએ. હર ઇતિહાસનો મત પણ એવો જ છે કે શક સંવત કુશાનવંશી કનિષ્કે સ્થાપ્યો છે જ્યારે મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ તેમનાથી ભિન્ન પડતાં જણાવે છે કે[૫૩] I do not affirm as a fact that the Saka Era of A. D 78 was established by Kanishka=ઈ. સ. ૭૮ વાળો શકસંવત કનિષ્કે સ્થાપન કર્યો હતો તે હકીકત સત્ય તરીકે હું સ્વીકારતો નથી. આ વાક્યના સમાવેશથી ભલે હકીકત સાથે આપણે અહીં નિસ્બત નથી; એટલે તેની ચર્ચામાં ઉતરીશું નહીં. પણ મિ. સ્મિથના કથનમાંથી એટલું તો ફલિત થાય છે જ કે શક કનિષ્ક પોતે શક નહીં જ હોય. આ પ્રમાણે વિદ્વાનોનાં રજુ કરેલાં મન્તવ્યો ઉપરથી આપણે એટલું ફલિત કરી શકીએ કે તે સંવત્સરો શકપ્રજાના કર્તા તરીકે કુશાનવંશી રાજાઓને માને છે પણ તેઓ શક હોય કે નહીં, તે માટે શંકાના કારણે શિથિલ

ઝભ્ભોમાં મત કરી રહ્યા છે જ્યારે મિ. રેપ્સન નામે વિદ્વાન તો સાફસાફ શબ્દોમાં જણાવે છે કે[૫૪] "One of the main objections brought against the theory that the Saka Era was founded by Kanishka was that, Kanishka was not a Saka but a Kushan=શકસંવતનો સ્થાપક કનિષ્ક છે તે મુદ્દાની વિરુદ્ધ જતું સૌથી મુખ્ય કારણ તો એ છે કે કનિષ્ક પોતે શક નથી પણ કુશાન છે" એટલે તેમની દલીલ એ છે કે, કનિષ્ક પોતે કુશાન હોવાથી તેને શકસંવત (શકપ્રજા કે શકરાજા તરફથી પ્રચારમાં મૂકેલ એવા સંવત)ના પ્રચારક તરીકે કલ્પી શકાય જ નહીં [મારું ટીપ્પણ—યાદ રાખવાનું કે તેમણે આ વખતે શકસંવત એટલે શકપ્રજાનો સંવત્સર કે શકરાજાએ ચલાવેલ સંવત્સર તેવા અર્થમાં તેનો સ્થાપક કનિષ્ક હોઈ ન શકે તે ખાતર કહ્યું હશે કે નહીં કે શકનામક કોઈ વિશિષ્ટ સંવત્સરના સ્થાપક તરીકે. એટલે કે શક શબ્દનો જે નં. ૧નો અર્થ થાય છે તે અર્થમાં કે, શક એટલે કોઈ સામાન્ય રીતે સંવત ચલાવે તેવા નં. ૪ વાળા અર્થમાં] આ પ્રમાણે શક શબ્દના જે ૭ અર્થ થાય છે તેમાંના નં. ૨, ૩ અને ૫, ૬ પડતા નાખવા રહ્યા એટલે બાકી નં ૧ અને ૪ રહ્યા. તેમાં તો શક નામનો સંવત્સર કે શક એટલે કોઈ સામાન્ય સંવત એવાજ અર્થ થાય છે અને તે તે એકસરખો છે જ કે આ સમયે કોઈ સંવત્સર આ કુશાનવંશી કે ક્ષત્રપવંશી રાજાઓએ ભૂમિમાં ચલાવ્યો જ હતો. [જુઓ ઉપરમાં તથા આ પુસ્તકમાં તે બંને વૃત્તાંત—પછી તે ઈ. સ. ૭૮ વાળો સંવત છે કે અન્ય છે આવો કોઈ ભીન્ન ભાવે આવશે છે તે બહુ ન્યારી છે. તેમણે એક સંવત ચલાવ્યો છે એટલું તો સત્ય છે જ] એટલે સર્વ દલીલ અને મતોનું પરિણામ એ આવ્યું ગણાય કે કુશાનવંશીઓએ અથવા ક્ષત્રપવંશીઓએ ઉત્તર હિંદમાં કોઈ સંવત ચલાવ્યો હતો. તેને શક એટલે સંવત એવા

(૫૩) જુઓ અ. હિ. ઇ. ચોથી આવૃત્તિ પૃ. ૨૭૨

(૫૪) જુઓ ક. આં. રે. પારા ૮૯.

સામાન્ય અર્થમા, અથવા તેનું નામજ શકસવત એવા વિશિષ્ટનામથી સબોધી શકાશે–પણ શકપ્રજાએ કે શકરાજાએ ચલાવેલ સવત એવો અર્થ તો તેનો થતોજ નથી આ પ્રમાણે ઉત્તર હિંદમા (નહીં કે દક્ષિણ હિંદમા) પ્રવર્તી રહેલ શકસવતના સ્થાપક વિશેનો વિવાદ પૂરો થઇ રહ્યો જ્યારે દક્ષિણ હિંદમાં જે શકસવત વપરાતો નજરે પડે છે, તેના સ્થાપક વિશેની તપાસ, દક્ષિણ હિંદ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવતા અંધ્રપતિઓનું વર્ણન કરવાના છીએ, ત્યારે તે ઠેકાણે કરીશુ આ કથનથી એમ પણ સમજાશે કે શકસવત છે બે જાતના, પણ તે બન્ને એકજ છે, કે ભિન્ન ભિન્ન, તે આપણે નીચેના પારિગ્રાફમા સાબિત કરીશુ હવે તેના સમયને લગતો મુદ્દો અથવા અન્ય જે કાંઈ વિશિષ્ટતા છે તે વિચારીએ

તેનો સમય તથા અન્ય વિશિષ્ટતાઓ

સામાન્ય રીતે જ્યાં જ્યા "શકસવત" એવા શબ્દ ઉચ્ચારાય છે કે વાંચતાં વાચતાં નજરે પડે છે ત્યાં ત્યાં તુરત જ, દક્ષિણ હિંદમાં પ્રવર્તી રહેલ શકસવતજ આપણી દૃષ્ટિમા તરવરતો દેખાય છે તે શક સવત વિશેષપણે વૈદક મતાનુયાયીઓ વાપરતા જણાય છે તેમના ગ્રંથાનુસાર[૩૯] આ શકસંવત અને વિક્રમસવતની વચ્ચેનું અંતર ૧૩૫ વર્ષનું ગણાય છે અને વિક્રમસવત તથા ઇસ્વીસન વચ્ચે, આપણે સઘળા જાણીએ છીએ તે મુજબ, ૫૭ વર્ષનું અંતર છે એટલે આ ત્રણ પ્રકારના સવતોમાં પ્રથમ વિક્રમસંવત છે તેનો સમય ઇસ્વીની પૂર્વે ૫૭ વર્ષનો હોવાથી ઇ સ પૂ ૫૭મા તેનું ચલણ થયું હતું એમ[૪૦] કહી શકાય છે તે બાદ ઇસુભગવાનના સ્મરણમા ચલાવાયલો સવત જેને આપણે ઇસ્વીસનના નામથી ઓળખી રહ્યા છીએ તે, અને સૌથી છેલ્લો શકસવત ચાલુ થયો છે એમ કહેવાય એટલે તેનો સમય ૧૩૫–૫૭=૭૮ સ ૭૮ કહી શકાય મિ રેપ્સન પણ ઠીકજ કહે છે કે,[૪૧] The years of the Saka Era, bginning in A D 78 There can be no possible doubt=શકસવતનો પ્રારભ ઈ સ ૭૮માં થયો છે તે વિશે લેશપણ શકા નથી[૪૨] જૈનગ્રથોમા પણ તેજ મતલબનું લખાણ મળી આવે છે કે[૪૩] "વીર નિર્વાણથી ૬૦૫ વર્ષ અને ૫ માસ બાદ શકરાજા હોઈગા" બીજા ગ્રથોમા પણ તેજ આશયનું કથન છે[૪૪] યતિ રૂષભના સમયે નીચે પ્રમાણે ત્રણ માન્યતા પ્રવર્તતી હતી

(૧) વીરનિર્વાણથી ૯૭૮૫ વર્ષ ૫ માસે શકરાજા હુઆ
(૨) ,, ૧૪૭૯૩ , ૫ ,, ,,
(૩) ,, ૬૦૫ ,, ૫ ,, ,,

આ માન્યતામાં દર્શાવેલા પ્રથમના બે રાજા સાથે હાલ આપણે નીસ્બત નથી તેથી તે ઉપર વિચાર કરવાનું છોડી દઈશું જ્યારે ત્રીજાના સબંધમાં જે ૬૦૫ વર્ષ લખ્યા છે તે 'વીરનિર્વાણ'થી ગણવાનુ ચોખ્ખુ કથન છે અને વીરનિર્વાણનો સમય વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૪૭૦ અથવા ઈ સ પૂ ૪૭૦+૫૭=૫૨૭ મનાયો છે[૪૫] એટલે તે હિસાબે ગણતા ૬૦૫–૪૭૦ =૧૩૫ વિક્રમસવતના અને ૬૦૫–૫૨૭=૭૮ ઈ સ આવી રહે છે અને ઉપર વૈદિકગ્રથોના આધારે પણ તેજ સમય બતાવાયો હોવાનું આપણે જણાવ્યુ છે, મતલબ એ થઇ કે, વૈદિકમતથી, જૈનમતથી, તેમજ વર્તમાન વિદ્વાનોની માન્યતાથી, શકસવતની સ્થાપનાનો

(૩૯) જુઓ સમગખંડે, પ્રથમ પરિ ટી ન ૨

(૪૦) જુઓ વિક્રમસવતવાળો પરિચ્છેદ તથા વિક્રમાદિત્ય રાજાનુ વૃત્તાત

(૪૧) જુઓ કે આ ૨ પારિ ૮૩ તથા જ રો એ. સો ૧૮૯૯ પૃ ૩૬૫.

(૪૨) ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે આ કથન તેમણે સર્વ વિદ્વાનોનું જે સામાન્ય મતવ્ય છે તેને અનુલક્ષીને કર્યું છે; સામાન્ય મતવ્ય એ છે કે, ઉત્તર હિંદનો અને દક્ષિણ હિંદનો શકસવત એકજ છે

(૪૩) ના પ્ર પત્રિકા પુ ૧૦ અક ૪, પૃ ૭૨૨-૨૩; નેમિચંદ્રજીનો તિલોકસાર તેમજ યતિરૂષભજીનો તિલોયપન્નતિ.

(૪૪) ના પ્ર પુ પત્રિકા પુ ૧૦, અક ૪, પૃ. ૭૩૨ ટી. ન ૮

(૪૫) જુઓ પુ ૨, પરિ. ૧.

સમય ઈ. સ. ૭૮ન્યિક્રમસંવત ૧૩૫ન્મ. સ. ૧ પણ મનાયા છે અને સર્વે એકમત છે એટલે વિશેષ ચર્ચાની તે માટે જરૂર રહેતી નથી. આ તો દક્ષિણહિંદમાં ચાલી રહેલ શકસંવતની વાત થઇ. પણ ઉત્તરહિંદમાં ચાલી રહેલ શકસંવતની તેજ સ્થિતિ હતી કે કેમ તે આપણે હજુ તપાસવું રહે છે.

આ પરિચ્છેદમાં ઉત્તરહિંદના શકસંવતના સ્થાપનની ચર્ચાની અંતે આપણે એટલુંજ સાબિત કરી શક્યા છીએ, કે તે કુશાનવંશીઓએ કે ચષ્ઠ્‌નવંશીઓએ ચલાવ્યો હતો, તથા એટલું જણાવવા પુરતીજ માત્ર નોંધ કરી છે કે શકસંવત બે જાતના (ઉત્તર હિંદનો અને દક્ષિણ હિંદનો) છે પણ તે બન્ને એકજ હતા કે ભિન્નભિન્ન તે પુરવાર કરવાનું વિવેચન હવે પછી તે રાજ્યાના વર્ણન લખતા ઉપર મોકુફ રાખ્યું છે. જ્યારે પુ. ૩ પૃ. ૩૮૧ના ટી. નં. ૪૬માં તો તેનો સમય ઈ. સ. ૭૮ નહીં પણ ઈ. સ. ૧૩ છે એમ સાફસાફ નિર્દેશ પણ કરી દીધો છે. એટલે આ પ્રમાણે બે દક્ષિણ હિંદના સંવતનો સમય ઈ. સ. ૭૮ હોય અને ઉત્તર હિંદના સંવતનો સમય ૧૩ નો જ હોય–સાબિત થાય–તો તે ૨૫૦૦૪ કહી શકાય કે બન્ને શકસંવત એક બીજાથી ભિન્નભિન્ન જ છે અને ભિન્નભિન્ન હોઈ એટલે તે બન્નેના સ્થાપક પણ ભિન્નભિન્નજ હોવાના. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે તે મુદ્દો, પ્રમાણો આપીને પુરવાર કરી આપવા જેટલા સ્થાને પહોંચ્યા નથી, ત્યાં સુધી પુ. ૩ પૃ. ૩૮૧ ની ટી. નં. ૪૬ માં આપેલ માત્ર નિવેદન ઉપરજ આધારન રાખીશું. અને તે બાબત ઉપર પ્રકાશ પાડતું એક વિદ્વાન, જે આમ વર્ણનના યોગ્ય લાગે છે તે જણાવીશું. ડૉ. કીલ્હોર્ન નામના એક વિદ્વાન આમાં શબ્દો ટાંકીને એક ટીપ્પણ જણાવ્યું છે[૧૧]

According to Dr Kielhorn himself the solar month is also used in Saka dates (first appears so late as in the year 944=A D 1022).. ...It may be said that the use of the lunar month-dates in Saka-era is the result of its long residence in southern India, and that the use of the solar month-names is the result of its northern & civic origin or may it not be that the Buddhists of the earlier centuries of the Christian era used solar months in the reckonings, while the Brahmans used the lunar months, as their religious ceremonies and festivals are always connected with Tithis & Pakshas—ડૉ. કીલ્હોર્ને પોતે નોંધ કરી છે કે શક સંવતની તવારીખમાં, સૌર્ય માસ[૪૨] પણ વપરાયે છે. (તેવા પ્રકારનું પ્રથમ દર્શન ઠેઠ વિક્રમ સં. ૯૪૪ = ઈ. સ. ૧૦૨૨માં થયેલ માલમ પડે છે[૪૩]). એમ કહી શકાય કે શક સંવતમાં ચાંદ્રમાસની પદ્ધતિથી જે તારીખો લખવામાં આવે છે તેનું કારણ દક્ષિણહિંદમાં ઘણા લાંબા કાળથી તે વપરાતો છે તેને લીધે છે. જ્યારે સૌર્ય માસનાં નામો નજરે પડે છે તે ઉત્તર હિંદમાં તેનું આદ્ય સ્થાન છે તેનું પરિણામ છે. અથવા એમ શું બનવા યોગ્ય નથી કે ખ્રિસ્ત

(૪૧) જુઓ ઈ. એ. પુ. ૩ પૃ. ૪૫.

(૪૨) સૌર્યમાસમાં (પૂર્ણિમાન્ત માસમાં) કૃષ્ણપક્ષથી મહિનાની શરૂઆત ગણાતી હોય છે અને ચાંદ્રમાસમાં (અમાવાસ્યાન્ત માસમાં) શુકલથી મહિનો શરૂ થાય છે એટલે સૂર્ય ચંદ્ર પછીથી માસની શરૂઆત ગણાય છે.

(વધુ વિવેચન જુઓ આગળ ઉપર પૃ. ૩૩ ટી. નં. ૩૪ જુઓ.)

( ) વળી સમય મેળ છે કે સૌર્યમાસની વપરાશ તો ઘણું વહેલા આવી ગયેલી છે પણ એમ વિક્રમ સંવતની વપરાશ તેની આદિ થઈ ત્યારે પ્રચલિત હતી જ નહીં (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૬૪) આમ થયેલી છે હતી તેમ આ સૌર્ય માસ વાપરવાનું આપ કર્યું જણાય છે. અથવા તો વિ. સ. ૧ થી જે પદ્ધતિ તે રાખેલી છે તેના અંતે સુધીજ ચાલુ રાખેલ હતી.

સવતની પ્રારભની સદીઓમા થયેલા બૌદ્ધ લોકો, તેમની પોતાની ગણત્રીમા સૌર્ય માસની પદ્ધતિનો આશ્રય લેતા ! જ્યારે બ્રાહ્મણો ચાદ્રમાસની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરતા ? કેમકે તેમના ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો તથા ઉત્સવો તિથિઓ અને પક્ષોને અનુસરીને હમેશા ગણવામા આવે છે" એટલે ડૉ કીલ્હૉર્નના મત પ્રમાણે (૧) શકસવતમા સૌર્ય માસ (પૂર્ણિમાત) વપરાગો છે, છતાં (૨) ચાંદ્રમાસ (અમાસાત) વપરાતો જે નજરે પડે છે તેનું કારણ એ છે કે, તે શકસવત દક્ષિણ હિંદમાં ઘણા દીર્ઘકાળથી ચાલુ રહ્યો છે, (૩) અને ત્યાના એટલે દક્ષિણ હિંદના બ્રાહ્મણો પોતાના સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો તથા સરઅવસરો, તિથિ અને પક્ષના આધારે એટલે કે ચાદ્રમાસની-અમાસાત માસની ગણત્રીએ કરે છે તેનું તે પરિણામ છે (૪) જ્યારે ઇ સ ની પ્રારભની સદીના (કે કદાચ તે પૂર્વેના સમયના) બૌદ્ધો તો સૌર્યમાસની-પૂર્ણિમાંત માસની પદ્ધતિએ કામ લેતા હતા (૫) કેમકે પૂર્ણિમાત-સૌર્યમાસ પદ્ધતિનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઉત્તર હિંદમાજ રહેલું છે આ પાંચ મુદ્દાગાંથી અહીં આપણને જે વિશે લાગતું વળગતું નથી તેની ચર્ચા મૂકી દઇશુ (જો કે તેમાં કેટલીક તદ્દન નવીન હકીકતો સમાયલી છે એટલે છેક તેને જતી તો કરી નહીંજ શકાય, તેમ કરવામા આવે તો ઐતિહાસિક ઘટના અંધકારમાજ રહી જાય તેમ છે એટલે, ગ્રહણ કરેલ વિષયને ઇન્સાફ આપીને છેવટે, ટીપ્પણ તરીકે તેની નોંધ લઇશું) પણ આપણા વિષયને ખપ જોગો એટલો તાત્પર્ય તેમાંથી નીકળે છે જ કે, ઉત્તર હિંદમાં સૌર્યમાસ એટલે પૂર્ણિમાત પદ્ધતિ પ્રમાણે સમયની ગણત્રી થતી હતી અને દક્ષિણ હિંદમાં ચાદ્રમાસ એટલે અમાસાત પદ્ધતિએ વતી હતી તેથી આપણે કહી શકીશુ કે ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદના શક સવત્સરોની ગણના પદ્ધતિમાં ફેરફાર હતો જ [૪૯] ઉપરાંત ઉપરમા, આપણે તેમની આદિના સમયમા પણ પચીસેક વર્ષનો તફાવત હોવાનું જણાવ્યું છે મતલબ એ થઇ કે, બન્ને સંવતોનો સમય તથા પદ્ધતિ એક બીજાથી અલગ અલગ છે તેથી જ તેમના સ્થાપકો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે અને તેમ છે તો તે બન્નેને એકજ સંવત તરીકે ન માનતા[૫૦] જુદા તરીકે જ આપણે માનવા પડશે

ઉત્તર હિંદના શકસવતના સ્થાપક અને પ્રવર્તકમાં કુશાન અને ચષ્ઠણ વશજ મુખ્ય અંશે છે તે બાદ કેટલો સમય-તેજ સ્વરૂપમા કે થોડાઘણા ફેરફાર સાથે-તે ચાલ્યો હશે તેની ખાત્રીપૂર્વક નોંધ[૫૧] લઇ શકાય તેવી માહિતી મળતી નથી પણ એટલું તો જરૂર કહી શકાય તેમ છે કે વર્તમાનકાળે તો તે બીલકુલ વપરાશમાં નજરે પડતો નથી એટલે તેને મૃતપ્રાય થયેલો આપણે જાહેર કરવો રહ્યો. હાલ જે શકસવત વપરાઈ રહ્યો છે તે તો દક્ષિણ હિંદની ગણત્રી પ્રમાણેનો અમાસાંત પદ્ધતિ વાળોજ છે જેથી વર્તમાનકાળના શક સવતની સ્થાપનામા તો માત્ર દક્ષિણ હિંદના સમ્રાટ એવા અંધ્રપતિ શાતવાહન વશનેજ[૫૨]

---

(૪૯) આપણે તો અહીં ડૉ કીલહોર્નની સાક્ષી આપી તેજ હકીકત રજુ કરી છે પણ સર કનિંગહામ જેવાએ પણ તેજ હકીકત પોતે રચેલ 'ધી બુક ઓફ ઇન્ડિયન ઇરાઝ'મા પૃ ૩૧ ઉપર ભારપૂર્વક જણાવેલ છે

(૫૦) જુઓ નીચેની ટીકા ન ૫૧

(૫૧) ડૉ કીલ્હૉર્ને વિ સ ૯૪૪મા પ્રથમ નોંધ મળ્યાનું જણાવ્યુ છે જ્યારે આપણે અહીં લખ્યુ છે કે તે પદ્ધતિનો ઠેઠ કુશાનવ શી રાજ્યઅમલથી ઉત્તર હિંદમા દાખલ થઇ ચૂકી હતી એટલે તે બે વચ્ચેના અતરમા શું સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી તેની નોંધથી આપણે અજ્ઞાત હોવાથી આ શબ્દો વાપરવા પડયા છે પણ મારી ખાત્રી છે કે વિશેષ સશોધન અને તપાસ કરવામા આવશે તો ઉપરનું અતર બહુજ સકોચાઇ જવા પામશે

(૫૨) શાતવહનવ શી જે રાજાઓએ આ શક પ્રવર્તાવ્યો છે અને માન્યો છે તે વૈદિકધર્મી હતા (જુઓ તેમના વૃત્તાતે-ડૉ કીલહૉર્ને પણ તેમજ કહ્યું છે કે તે વૈદિક ધર્મની અસરનું પરિણામ છે) એટલે દક્ષિણ હિંદનો શક સવત તે વૈદિક છે જ્યારે ઉત્તર હિંદનો શક સવત કુશાન વશી રાજાએ સ્થાપન કરેલ હોવાથી તે જૈનધર્મ પ્રમાણે છે પરિણામ એમ કહી શકાય કે, ઉત્તર હિંદનો શક તે જૈનધર્મી રાજાનો છે અને દક્ષિણહિંદનો શક તે વૈદિકધર્મી રાજાનો છે

શાક્યનું નામ છે પણ ચષ્ટણ કે કુશાન વંશને નથી[૫૩] એમ આક્ષેપાનીથી કહી શકાશે.

[મારી ટીપ્પણ-આમ જે નોંધ કરવાની છે તે શક સંવતના સંબંધની નથી જ પણ ઉપરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, તેનાથી પર, પરંતુ અતિહાસિક પદના ઉપર પ્રકાશ પાડતી હકીકત છે. ડૉ. ફ્લીટને કરેલી નોંધમાં પોતે એમ જાહેર કર્યું છે કે ઉત્તર હિંદમાં આવી તે પદ્ધતિ વાપરતા હતા. પણ આપણે પુ. ૨ માં દીર્ઘ સમારના વર્ણન કરતા અને તેમાં પણ પ્રિયદર્શિનનું વર્ણન કરતાં બતાવી સાબિત કર્યું છે કે અત્યાર સુધી શિલાલેખોમાં કોતરાવવી ધર્મલિપિ, જેને અશોકની કૃતિ લેખાતી બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર બીજી વિદ્વાનોએ મનાવી છે તે હાથી-ગુફા અને પ્રિયદર્શિન અને ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓ હોવાથી-સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનીજ લેખાવાની રહે છે અને તે સમ્રાટ પોતે જૈન ધર્મી હોવાથી, ત્યારે કોતરાવેલ સર્વ શિલાલેખો આદિની ધર્મલિપિ પણ જૈનધર્મનાજ સિદ્ધાંતોની ઉદ્‌ઘોષણા કરે છે. આ કથનને સમર્થન આપતી અનેક બાબતો તેજ પુ. ૨ ના પ્રથમ પરિચ્છેદે અશોક બુદ્ધ અને મહાવીરના જીવન સંબંધી કરેલી સરખામણીનું વર્ણન કરતાં ક તો અધ્યાય ૪ તથા તેને વિશેષ પુષ્ટિ આપતી હકીકતો તે ખંડના દ્વિતીય અને તૃતીય પરિચ્છેદે સિક્કાચિત્રોના વર્ણનમાંથી પણ મળી આવે છે. એટલે નિર્વિવાદિત પણે સાબિત થાય છે કે જ્યાં જ્યાં અત્યારસુધીના વિદ્વાનોએ બૌદ્ધ ધર્મ વાંચ્યો છે ત્યાં મુખ્ય ભાગે હવે જૈન ધર્મ સમજવાનેજ આપણે પ્રાપ્ત થયું રહે છે. તે માટે ઉપરના ઉત્કટ અભ્યાસનું ડૉ. ફ્લીટને જે બૌદ્ધ લેખોમાં પૂર્ણિમાંત પદ્ધતિની કાળગણના હોવાનું માની લીધું છે તે તેમની પદ્ધતિ નથી પણ જૈનપદ્ધતિ છે. અને આ આપણું અનુમાન માનું પણ છે. જેમ પુરાવા તરીકે આપણે કહી શકીએ કે (૧) બૌદ્ધ ધર્મીઓ સાધારણ રીતે પોતાના ધર્મગ્રંથો કે પુસ્તકાલાતીનેજ સંવત વાપરતા આવ્યા છે અને તેમાં માસ સામાન્યજ અમાંત ગણાયેલો આવ્યો છે. જ્યાં અમાંત માસ, ગણ્યું કે કિ. ઈ. ની નોંધ રાખવાનામાં એ કરાય હોય તો ત્યાં પૂર્ણિમાંત પદ્ધતિ ગ્રહણ કરાય હોય એમ પ્રસિદ્ધ રીતે જાહેર થઈ નથી દેખાતું, જ્યારે જૈનગ્રંથોમાં પૂર્ણિમાંત માસ પ્રમાણે સમયનિર્દેશ થયાનું અનેક વાર નોંધ્યું છે (૨) તેમ શિલાલેખો પુરાવાના આધારે ડૉ. રેપ્સન જેવા વિદ્વાનોના કથનથી પુ. ૨. પૃ. ૩૬૫ ઉપર સાબિત કરી આપ્યું છે કે અશ્વઘોષ ધર્મે જૈન ધર્મી હતા. અને તેમણે પણ જે સમય ગણના પૂર્ણિમાંત માસ વાપરવાની જૈનધર્મમાં તે સમયે પ્રવર્તી રહી હતી તેનોજ ઉપયોગ કર્યો હતો. તેમજ ડૉ. ફ્લીટને જેવા અનન્ય અભ્યાસીને સ્પષ્ટપણે તે જાહેર કરવું પડ્યું છે. (૩) તેમ શિલાલેખો પુરાવાથી અશ્વઘોષને જૈનધર્મી ઠરાવ્યો છે. તેમ સિક્કાના પુરાવાથી (જુઓ પુ. ૨. પરિ. ૩માં તેના સિક્કાનું વર્ણન) પણ તેને જૈન ધર્મી મનાતો સાબિત છે. મતલબ કે શાલિવાહન, શિલાલેખના, તેમજ સિક્કાના, એમ અનેકવિધ પુરાવાથી આ સર્વ મુદ્દા સાબિત થઈ ગયા છે અને કરી શકાય છે. એટલે તેમાં શક કરવાનું કે વિવાદ ઉભો કરવા જેવું સ્થાનજ રહ્યું નથી. કેટલેક પણ પ્રશ્ન કરે કે, શું કુશાન અને અશ્વઘોષ જેવી મહિમા પ્રશ્ન, જૈનધર્મ જે વાસ્તવમાં ઉછર્યો છે તેની અનુયાયી પ્રજા અને પ્રજા! આખા કે હિંદની બહાર રહીને તે ત્યાંથી શી રીતે બની હશે! તો જવાબમાં જણાવવું રહે કે જે સમયની આ વાત છે તે ઈ. સ. ના પહેલા સૈકાની હકીકત છે. તે સમયે અને તે પૂર્વે, આખા હિંદમાં (તે વખતે જંબુદ્વીપ કહેવાતો હતો) તો શું પણ સારી દુનિયામાં પણ માત્ર ત્રણજ ધર્મો આગળ પડતા હતા: વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન, અને છેલ્લો ઉભયે પ્રસાર પામી, તે કાળે ઉન્નત હતો. એટલે તેમાં પ્રમાણ તેની ઉત્પત્તિના સ્થાનથી (જેને આપણે સિરિયા-પેલેસ્ટાઈન કહીએ છીએ) વિશેષ આગળ વધ્યો નહોતો. તેમ ત્યાંથી પાછો(આર્યાવર્તમાં ફેર

(૫૩) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૫૨.

સિવાય)કોઈ રાજકર્તા તરીકે સત્તામાં આવેલ ન હોવાથી તે ધર્મની અસર બહુજ જુજ પ્રમાણમાં દેખાતી હતી એટલે બાકી રહ્યા બે, વૈદિક અને જૈન, તેમાં વૈદિક ધર્મનાં પ્રભુતા અને ગૌરવ, શુંગવંશી અમલ દરમ્યાન –એક સદી જેટલા કાળસુધી–જરૂર પ્રદીપવંતા થયાં હતાંજ હતા, પરંતુ તેમનો અમલ અસ્ત થતા, પાછુ જૈનધર્મજ ઝગમગવા માંડયું હતું વળી ભૂલવુ જોઇતું નથી કે, જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો રાજઅમલ તપતો હતો, ત્યારે તેણે જેમ અનેક દેશોમાં પ્રજાને ધર્મતત્વનું શિક્ષણ આપવા પોતાના ધમ્મમહામાત્રાઓ મોકલ્યા હતા, તેમ તે પોતે હિંદની ઉત્તરે નેપાળ, તિબેટ, ખોટાન અને રૂશિઆઈ તૂર્કી સુધી જીત મેળવવા ચડાઇઓ લઈ ગયો હતો (જુઓ પુ ૨મા તેનું વર્ણન)અને તે જીતી લઇ ત્યાં પોતાનો જૈન ધર્મ ફેલાવ્યો હતો ઉપરાંત બીજી વાત, તેની જીવન અવસ્થામાં તેણે કાશ્મિર ઉપર પોતાના પુત્ર જાલૌકને,[૫૪] અને નેપાળ ઉપર પોતાના જમાઈ દેવપાળને, તથા તિબેટમાં પોતાના પુત્ર કુસ્થનને, તે તે દેશના સૂબાપદે નીમ્યા હતા[૫૫] જેઓ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ તે તે પ્રદેશના સ્વામી બની બેઠા હતા આ બધા બનાવનો સમય ઈ સ પૂ ૨૦૦ નો છે વળી તે પ્રદેશ હિંદની બહારનોજ છે જ્યારે કુશાનવંશી કડફસીઝ પહેલો, બીજો, વિગેરે વિગેરેના ઉદ્ભવનો સમય ઇ સ ના પ્રારંભમાજ છે અને તેમનું વતન તિબેટ –ખોટાન વાળા પ્રદેશમાજ છે (જુઓ આગળના ખંડે તેમનું વર્ણન) એટલે કહેવાની મતલબ એ છે કે ઇ સ પૂ. ૨૦૦ થી ઇ સ ના પ્રારંભ સુધીના બસો અઢીસો વર્ષના કાળમાં પણ, ઉપર નિર્દેશેલા ત્રણે રાજાઓના–સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સૂબાઓ અને પ્રતિનિધિઓ જાલૌક, કુસ્થન અને દેવપાળના–પુત્રો, કે વંશવારસોજ ત્યા રાજપદે હતા અથવા તેમ નહીં ને બીજાઓ કદાચ ગાદીએ આવ્યા હોય, તોપણ તે પ્રદેશની પ્રજા તો તેમણે દાખલ કરેલ અને પ્રબોધેલ ધર્મનુંજ પાલન કર્યે જતી હતી જેથી કુશાનવંશીઓ હિંદમા જ્યારે ઉતરી આવ્યા ત્યારે જૈનધર્મ પાળતા હતા, એમજ કહી શકાશે આ હકીકત સાભળીને કોઇએ ભડકી જવાનું પણ નથી તેમ આશ્ચર્ય પામવાનું પણ નથી વળી વિશેષમા આ હકીકત જેમ આપણે ઉપર ટૉમસ મિ રૅપ્સન જેવા સિક્કાશાસ્ત્રીની સાહેદત આપી શિલાલેખ આધારે જણાવી છે તેમ ચષ્ઠણના પૌત્ર રૂદ્રદામનનો શિલાલેખ પણ તેજ કથનને પુષ્ટિ આપી રહ્યો છે કેમકે તે લેખ ગિરનાર જેવા જૈનધર્મના કેન્દ્ર ગણાતા પર્વતની તળેટીમાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને જે શિલા ઉપર કોતરાવ્યો છે તેજ શિલા ઉપર તેણે પણ કોતરાવ્યો છે તથા તેમ કરવામાં તેની મતલબ પણ પ્રિયદર્શિનની સાથે તુલનામા પોતાને ઉભા રહેવાની હોય એમ દેખાય છે હવે આપણે ડૉ કીલહૉર્ને જણાવેલા એક બીજા મુદ્દા વીશે લખીશુ. તેમણે જણાવ્યુ છે કે દક્ષિણ હિંદ કરતાં ઉત્તર હિંદનો શક લખવાની પદ્ધતિમાં જે ફેર દેખાય છે, તે દક્ષિણ હિંદમા વસતા બ્રાહ્મણોના ધર્મની અસરનું જ પરિણામ છે અલબત એક બીજાના ઘાટા સહવાસને લઈને અરસપરસ અસર તો થાયજ અને તેથીજ વર્તમાનકાળે પણ જૈનધર્મના અને વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓના ધાર્મિક તેમજ સામાજીક રીતરીવાજો મળી જતા દેખાય છે, પરંતુ તે સમયના તફાવતના કારણ વિશે જેવુ ડૉ. કીલહૉર્ને અનુમાન દોરી લીધુ છે તેવુ નહોતું જ પણ જેમ સઘળા વિદ્વાનોએ બે શકસંવતને–ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદના શક સંવતને–એક માની લીધા છે તેમ તેમણે પણ તે કથનને કબૂલ રાખીને, બન્ને સંવતની પદ્ધતિનો મેળ બતાવવા અને તોડ કાઢવા માટે જ અનુમાન જોડી કાઢ્યુ છે પરંતુ હવે આપણે જોઇ શકયા છીએ કે તેમનુ તે અનુમાન ખોટી કલ્પના ઉપર જ ગોઠવાયું છે અત્રે ડૉ કીલ્હૉર્નના અવતરણ ઉપરનું મારૂં ટીપ્પણ પૂરૂં થાય છે]

---

(૫૪) જુઓ પુ ૨ ના અંતે રાજા જાલૌકને લગતું પરિશિષ્ટ

(૫૫) જુઓ પુ ૨ મા પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે

એકંદરે સર્વે સંવત્સરોને લગતી માહિતી એકીજ સાથે જોઈ શકાય તે માટે તેમને કોષ્ટક રૂપમાં રજુ કરી દઈએ.

	નામ	સ્થાપક	સ્થાપનાનો સમય ઈ. સ. પૂ. ની સાલમાં	ક્યારે કરી તે તથા સ્થાપનાનો પ્રસંગ
૧	મહાવીર સંવત	શ્રમણ	૫૨૭	તેમના નિર્વાણ બાદ
૨	બૌદ્ધ સંવત	શ્રમણ	૫૨	સદર
૩	[illegible] „	[illegible]	૧૫૫	મહાપદ્મ ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી
૪	[illegible]	[illegible]	ઈ. સ. ૧ ૩[illegible]	ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી
૫	[illegible] „	[illegible]	„	[illegible] તે ગાદીએ આવ્યો છે, પરંતુ તેની ગાદી [illegible] પિતાના [illegible] રાજાનો [illegible] તરીકે [illegible] થયો ત્યારથી ગણી છે [illegible] જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ (જુઓ પૃ [illegible])
૬	[illegible] „	શ્રમણ	ઈ. સ. ૧	[illegible]
૭	વિક્રમ „	શ્રમણ	ઈ. સ. પૂ. ૫૭	શકારિ વિક્રમાદિત્યના રાજ્યારોહણ દિવસથી
૮	માલવ „	રાજપૂતો	ઈ. સ. ૫૩૧–૩૨	હુણ પ્રજાને તેમણે હાંકી કાઢી રાજસત્તા હાથમાં લીધી ત્યારથી
૯	શક „	શ્રમણ-[illegible]	ઈ. સ. ૭૮	[illegible] ધાર્મિક કારણે[illegible]

અત્યાર સુધી આપણે પ્રત્યેક સંવત્સર સંબંધી જુદાજુદો વિચાર કરવાના મુદ્દા વિશેષ વિવેચન કરે [illegible] થાય છે. ઉપરાંત [illegible] સંવત્સરોની [illegible] પણ છે કે જેનો ઉપયોગ [illegible] વિચાર સમસ્ત સંવત્સરોને સ્પર્શીને પણ કરી શકાય તેમ છે તેમાં તેની ઉપયોગીતા સંબંધીનો એક મહત્વ [illegible] છે. અત્યાર સુધી જે [illegible] વિષે આપણે વિચારેલ કરી ગયા છીએ તેમનાં નામ આ પ્રમાણે ગણાય છે.

(૧) મહાવીર (૨) [illegible] (૩) વિક્રમ (૪) માલવ (૫) [illegible] (૬) [illegible] અને (૭) [illegible] આ પ્રમાણે સાત છે. એક આદિ સંવત્સર પણ આપણે [illegible] કરેલ સમયની મર્યાદામાં આવી [illegible] છે પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ કોઈ [illegible] ઉપર થયેલ જોવામાં આવ્યો નથી તેથી [illegible] તરીકે તેનો નિર્દેશ આપણે કર્યો નથી. [illegible] તે સંવતનો ઉપયોગ [illegible] નથી, [illegible] કોઈ [illegible] જોવામાં આવ્યો નથી. તથાપિ [illegible] નથી કે તેની [illegible] કોઈ [illegible] છે તે આમાનું નામ 'બૌદ્ધસંવત' છે આ સંવતનો ઉલ્લેખ જે કોઈ પણ સમયે [illegible] અપેક્ષા આપણે રાખી શકીએ, કે તે [illegible] રાજાની [illegible] છે પરંતુ તેનો કોઈ [illegible] ઉલ્લેખ હજુ સુધી આપણી જાણમાં આવ્યો નથી. એટલે જ આ મતની [illegible] આપણે

(૬૧) [illegible] આવી.

નોંધમાં ક્યાંય લેવાઈ નથી બાકી બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તથા અન્ય દંતકથાઓના વર્ણનમાં તો તે વારંવાર વપરાતો રહ્યો દેખાય પણ છે

અને તો આપણે ભિન્ન ભિન્ન સંવત્સરોની ઉત્તમતા જ વિચારવાની છે એક સિદ્ધાંત એ છે કે કાર્ય અને કારણને હમેશા પરસ્પર નીકટ સંબંધ હોય છે એટલે કોઈ સંવત્સરની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરવા માટે, તેના ઉદ્ભવનું કારણ અથવા તેની ઉત્પાદક વ્યક્તિના મનોભાવ આદિ સંયોગો વિશે આપણે વિચાર કરવો જ રહ્યું

ઉપર દર્શાવેલા આઠ સંવત્સરોમાંના, મહાવીર અને બૌદ્ધ સંવતો, તે તે ધર્મના પ્રવર્તકોના નિર્વાણ-મુક્તિ પ્રસંગને આશ્રયીને પ્રવર્તાવાયા છે એટલે તેમની ઉત્તમતા વિશે મહેજ પણ વિચાર દર્શાવવો કે તેવો પ્રયત્ન સેવવો તે નાના મ્હોએ મોટી વાતો કરવા જેવું ગાંડપણ જ ગણાય, માટે તે મૂકી દઈશું તેમ માલવ સંવતના નામે ઓળખાતા જે શકનું નામ આપણે અત્ર દાખલ કર્યું છે તે તો માત્ર અનુસંગિક પ્રસંગને લીધે જ બનવા પામ્યું છે નહીં તો તેનું નામ પણ આપણે ગણવાની જરૂર નહોતી, કેમકે આ પુસ્તકના આલેખન સમયની તે બહાર જ પર છે તે સિવાય બાકી રહ્યા પાંચ તેમાંનો એક જેને શક (દક્ષિણ હિંદનો) શાલિવાહન[57] તરીકે ઓળખાવાય છે તેની ઉત્પત્તિ તથા તેને લગતો ઈતિહાસ ભલે આપણે પુ ૫ મા વર્ણવવાનો છે છતા તે સંવત પરત્વે અત્રે જે જણાવવું જરૂરી છે તે જરૂર કહી શકાય તેમ છે તેની અગત્યતા કેટલાક વિદ્વાનોને રાજકીય હેતુસર થયેલી દેખાય છે, જ્યારે કેટલાકને કેવળ ધાર્મિક કારણે થયેલી દીસે છે. રાજકીય અગત્યતા એટલા માટે કહેવી પડે છે કે તેના ઉત્પાદકે એટલે રાણી બળશ્રીના પૌત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ-શક પ્રજા ઉપર પોતે મેળવેલી જીતના ઉત્સવ અને ખુશાલી નિમિત્તે તે પ્રવર્તાવ્યો હોવાનું કેટલાકોએ માની લીધું છે[58] જ્યારે કેટલાકનું એમ પણ માનવું થાય છે કે, તે ગૌતમીપુત્રે ઉપરની જીત મેળવ્યા બાદ પોતાની રાજગાદી ફરવીને પાછી પૈઠણનગરે જે લાવી મૂકી હતી[59] તેની ખુશાલીમાં તે શકની પ્રવૃત્તિ આદરી હતી આ પ્રમાણે બે રાજકીય બનાવને તેના ઉત્પાદન-નિમિત્ત કારણ-તરીકે રજુ કરાય છે પણ તે બન્ને બનાવો માત્ર કલ્પિત ઉભા કરવામાં આવ્યા છે તે આપણે તેનું વર્ણન કરતા સાબિત કરી આપીશુ એટલે અત્રે તે ઉપર વિશેષ લખાણથી વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. ઉપરાંત કેટલાકનું માનવું એમ થાય છે કે, તે શકનું ઉત્પાદન કારણ કેવળ ધાર્મિક બિંદુ જ રજુ કરનારૂં છે પરંતુ ધાર્મિક કારણના અંતરમાં ઉતરવાનું આપણે નિષ્પ્રયોજન ગણીએ છીએ એટલે તે છોડી દઈશું, છતા એટલું જરૂર જણાવી શકીશું કે તે કથનમાં અર્ધ સત્ય[60] જેવું છે ખરૂં તેટલા માટે તેનું નામ બાદ કરતાં બાકી ચાર સંવતો વિચારવાના રહે છે તેમની ઉત્પત્તિના કારણો તપાસતા તે દરેકની સાથે ખુશાલીનો પ્રસંગ જોડાયેલો જ[61] માલૂમ પડે છે પછી ભલે તો તે ખુશાલીનો પ્રસંગ, રાજ્યની કે રાજ્યકર્તાના વંશની આદિ સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય કે પછી કોઈ મહત્ત્વતાભર્યું

(૫૭) આ શબ્દપ્રયોગ વ્યાજબી છે કે કેમ તેની ચર્ચા તે રાજાનું વર્ણન કરતી વખતે પુ ૪ મા કરવાનું છે

(૫૮) જ બો બ્રાં રો એ, સો પુ ૯ પૃ ૧૪૫ ડૉ ભાઉ દાજી લખે છે—Gautamiputm, the son of Padumavi and king of Dakshinapath or the Deccan boasts of having destroyed the Sakes, Yavnas, Pablavas, etc પદુમાવીના પુત્ર અને દક્ષિણાપથ અથવા દક્ષિણ (હિંદ)ના સ્વામી ગૌતમી પુત્ર શક, યવન, પહલવાઝ વિ, પ્રજાનો સંહાર કર્યા માટે અભિમાન ધરાવે છે '

નાસિકના શિલાલેખમાં પણ રાણી બળશ્રીએ ઉપરના મુદ્દાવાળુ જ લખાણ કોતરાવ્યું છે

(૫૯) જ બો બ્રાં રો એ સો ૧૯૨૮ નવી આવૃત્તિ પુ ૩ મિ બખ્લેનો આખો લેખ છે તેમાં આ બાબત ઉપર બહુ વાર મુકયાનું જણાય છે

(૬૦) જુઓ નીચેની ટી ન ૬૨

(૬૧) આ ચારે સંવત્સરના પ્રવર્તકોને શું શું કારણો મળ્યા હતા તેનાં વર્ણન માટે તે પ્રત્યેકના વૃત્તાંત જુઓ.

કામ તે રાજાઓના હાથે બનતા પામ્યું હોય. તેથી કહીને દરેક સંવતની ઉત્પત્તિમાં આવ્યું છે કે નૈમિત્તિક કારણોએ વાત બનવા પામી હોય તે તે કારણોની જેટલા જેટલા અંશે ઉપયુક્તતા તેટલા તેટલા અંશે તે કામની ઉપયુક્તતા પણ સિદ્ધ થઈ સમજવી. વળી ખુલાસાઓનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિતિનો તો દરેકને પ્રાયોજક છે એમ માનવાનું છે પરંતુ રાજા પોતે ઉભો ન થાય ત્યાં સુધી વાત કહેવાય, અને તેમના પ્રસંગની સર્વ સ્થૂલતાથી તે ઉપસ્થિત ન થાય ત્યાં સુધી વાત કહેવાય. પ્રશ્ન એ આપ જોઈ શકો છો કે તેની મહત્તા કોઈક ઠેકાણે ગણાય. આ પ્રકારનાં કારણોનો જે ઉપયોગનું પ્રમાણ પણ અત્યારનું કાળમાન જે કહેવું પડે છે કે તે સર્વેમાં પ્રથમ નંબર શકારિ વિક્રમાદિત્યનો જ આવી રહેશે. કારણ કે તેના સંવતનું મૂળ પ્રસંગે જ આવ્યું છે. જ્યારે બાકીના બધા અન્ય, રાજાથી કે રાજ્યાંતર આવતા દરમ્યાનથી થયા હોવાનું અનુમાન તારવી શકાય છે. તેટલા માટે જોવું કે દરમ્યાન કેટલાક સમય નથી પણ તેઓ ન હતો પણ એમ જ આવી શકો આપણે નિશાળીએ હોઈએ. આ કારણને લીધે આર સંવત્સરોમાંથી શ્રીહર્ષ, મૌર્ય અને વિક્રમના જે પણ આવી રહે છે તેનો વપરાશ, તે તે વખતની સમાધિ થઈ જ અવસ્થ થઈ ગયો છે. તેમ વિક્રમ પ્રમાણે જોકે વિક્રમ હતો પણ તેઓએ તેજ ભાવને ઉપસ્થિત કર્યો. ત્યાં વિક્રમ સંવત્સરની પણ વાંચું આયુષ્ય ભોગવવો તે આશ્ચર્યજનક કહી શકાય છે તેથી તેમાં કોઈક અન્ય અંત આવેલ હોવું જોઈએ એમ સ્વાભાવિક માનવા થાય છે અને તે અંત તે જ કહી શકાય કે તેમાં ધાર્મિક હેતુ જોડાયો છે[11]

આ પ્રમાણે ધાર્મિક પ્રસંગોના બે સંવત્સરોને બાદ કરતાં, બાકી રહેતા બન્નેમાં, ઉપયુક્તતાની દૃષ્ટિએ પ્રથમ દરજ્જે વિક્રમસંવત અને દ્વિતીય દરજ્જે ક્ષત્રપ સિક્કો શક આપવાને ચાલુ કરે છે.

એક પ્રશ્ન એ કહાણી કે, આપણા સમયપૂર્વના કાળ દરમ્યાન ઉપરાંત સવંતની ઉત્પત્તિ તો થઈ ગઈ જ હતી, તો પછી ઉપરના આપેલી સમજ સાથે તેની સરખામણી કેમ કરવામાં આવી નથી. વળી ગ્રીક જ છે કે ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ હતી તે ખરી, પણ એમ વપરાશ ભારતીયના કોઈ પણ પ્રદેશમાં ખાસ વર્ણનના સમયે થયો જણાયો નથી. તેથી આપણે પણ તેની સરખામણી કરી નથી. પરંતુ ઓમાનજાર પ્રતિષ્ઠિત આલેખનમાં એની ઝાંખી જોવી જ પડે છે. તેઓ તે અગાઉ જાણી થઈ પડે તેવા પ્રકારના શિલાલેખોના ભાગમાં કોતરાયાં આવ્યા છે.

ઓમાનજાર પ્રતિષ્ઠાના આલેખનોમાં આ શક સંવતનો મુખ્યતા વપરાશ કરે છે. તે આપણને પારિભાષિક ખાતરી છે. એવી નોંધ રૂપે પ્રભુ ઉપરના પરિભાષામાં અનુમેય સંવતોની તારીખ આ ઉપરાંત એક તારીખે એકની મિતિએ ઉમેરી ખાતરી કરી ત્યાં પ્રભુના વિચાર કરેલો રહે છે. વળી શકરાજ, માલવ, મગધ અને કુશાન તો તરત ખુલ્લા જ થઈ ગયા છે. આપણી પંજાબનો નોંધ છે તે પણ તેના વપરાશમાં સામાન્ય રીતે નજીકના કોઈ કુંડિકાનો શક સંવત છે તે પણ સમયાવ તેમ ગણિયો યોગ્ય તેનો છે. એટલે તે એમ પણ અમારે ભિન્ન તરીકે લખ્યું નથી. જ્યાં ઉપરના પરિચ્છેદમાં તેની ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક જે આપણે નોંધ લીધી છે તે એટલાજ માટે કે વિક્રમનો વખતે તે વિષે પ્રસિદ્ધ મતભેદ પડેલો છે તેનું નિરાકરણ એમની સમય મર્યાદે આપી રહેલા જેવા પણ સંવતો વિષે જ આપણે જોવાનું રહે છે. તેમાંના બે, પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠાની વચ પછીમાં આવેલા છે અને બીજે અર્વાચીન કાળને અંગે એનો ધારો છે.

આ ગણમાં પણ સૌથી પ્રાચીન, મહાવીરસંવત છે પછી વિક્રમસંવત છે અને સૌથી છેલ્લે ઈસ્વી સંવત છે. તે બધેનું પારસ્પરિક અંતર એમ કહેવાય છે કે મહાવીરસંવત અને વિક્રમસંવત વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અને વિક્રમ તથા ઈસ્વીના સંવત વચ્ચે ૫૭

(૧૧) જુઓ ટીકા નં ૧ ઉપર.

વર્ષ ઉપરનું (૫૬॥ વર્ષ)[૬૩] પણ ૫૭ની અંદરનું અંતર ગણ્યું. તેમાંના મહાવીરસંવતનો પ્રારંભ તેમના નિર્વાણ (મરણ)ની તારીખથી[૬૪], વિક્રમ સંવતનો તે રાજા ગાદીનશીન થયો[૬૫] ત્યારથી, જ્યારે ઈસવીનો ઈસુ ભગવાનના જન્મ પછી ચોથા વરસથી[૬૬] થયો છે આટલી હકીકત આપણી પાસે સાબિત થયેલી તરીકે પડી જ છે એટલે વિશેષ ઝીણવટમાં ઊતરીને તે ત્રણેના સમયને સેધમના ધોરણમાંથી ખસેડીને મક્કમ અને નિર્ણીત તારીખના ધોરણે ઠરાવવાનો પ્રયત્ન આપણે આ પ્રકરણમાં કરીશું

પ્રથમમાં, પહેલા બે શક વચ્ચેના અંતરનો નિર્ણય કરીએ મહાવીર નિર્વાણ જૈન મતાનુસાર કાર્તિક વદ ૦)) નું ગણવામાં આવે છે અને તેના નૂતન સંવત્સરનો પ્રારંભ કાર્તિક સુદી ૧થી ગણાય છે મતલબ એ થઈ કે તે સમયે, દરેક માસમાં સુદીના પક્ષ—શુકલ પક્ષ—પહેલા કૃષ્ણપક્ષ ગણવામાં આવતો હતો (The dark half of the month preceded the bright half of the same month) જો તેમ ન હોત તો, કાર્તિક સુદી ૧ની પૂર્વની રાત્રીને કાર્તિક વદ ૦)) બદલે વર્તમાન ગણનાની પેઠે આશ્વિન વદ ૦)) તરીકે લેખાને તે મિતિએ મહાવીરનું નિર્વાણ થયાનું ગ્રંથકારે લખ્યું હોત[૬૭] જ્યારે વિક્રમસંવતનો આરંભ પણ કાર્તક સુદી ૧ થી જ ગણવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં શુદી પક્ષ સંપૂર્ણ થતાં, તેજ માસનું કૃષ્ણપક્ષ શરૂ થતું ગણે છે એટલે કે વિક્રમના નૂતન સંવતનો પ્રારંભ પણ તે સમયે શુદી પક્ષથી થતો હતો, છતાં બન્ને પદ્ધતિનું એકીકરણ કરીશું તો સાર એ થશે કે, બને સંવત્સરનો પ્રારંભ તો કાર્તિક શુદી ૧ થીજ થયો છે, પણ પહેલામાં એટલે મહાવીરસંવતમાં પૂર્ણિમાંત માસની ગણત્રીએ કામ લેવાયું છે, જ્યારે બીજામાં એટલે વિક્રમસંવતમાં અમાસાંત માસની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરાઈ છે તેવી કરીને બે સંવત્સરની ચોક્કસ તારીખની ગણનામાં એક પણ દિવસનો ફેરફાર થતો નથીજ. મતલબ કે તે બને સંવત્સરની વચ્ચેનું અંતર બરાબર ૪૭૦ વર્ષનું જ મૂકવું પડે છે હા એટલો સ્વીકાર આપણે અત્રે કરવોજ પડશે કે મહાવીરના નિર્વાણનો સમય તેમની પૂર્વેની કોઈ અન્ય ઘટનાની સાથે સંકલિત જો કરાયો હોત તો વિક્રમ સંવત્સરના પ્રારંભિક દિવસની ગણના કરતી વખતે તે માસની ગણત્રી (પૂર્ણિમાંત અને અમાસાંતની) આપણે જરૂર ધ્યાનમાં લેવી જ પડત, અને બંનેની તારીખ મુકરર કરવામાં પંદર દિવસનો એટલે કે એક પખવાડિયાનો ફરક, આ બાજુ કે બીજી બાજુ મૂકવો પડત પણ જ્યારે પ્રથમ સંવત્સરના પ્રારંભ દિવસને અનુલક્ષીનેજ બીજાના આરંભ દિવસની ગણત્રી કરાય છે, અને બંનેની શરૂઆત એકજ દિવસે (શુકલપક્ષની પ્રતિપદાથી) ગણવામાં આવે છે ત્યારે એક પખવાડીઆની (પંદર દિવસની) વધ કે ઘટ કરવાનો મુદ્દો તદ્દન નિર્મૂળ જ થઈ જાય છે તથા બને વચ્ચેનું અંતર પૂરેપૂરા ૪૭૦ વર્ષનુંજ સ્વીકારવું રહે છે.

---

(૬૩) સર કનિંગહામના 'બુક ઓફ ઈન્ડીયન ઈરાઝ' નામના પુસ્તકે પૃ. ૮માં જણાવેલ છે કે—The initial point of this (Vikram) Era ought to be B C. 57 or 56¾ instead of 56 B C=વિક્રમ સંવતની આદિ ઇ. સ. પૂ. ૫૬ ને બદલે ઈ. સ. પૂ. ૫૭ અથવા ૫૬ 3/૪ લેખવી જોઈએ

(૬૪) ઉપરના પરિચ્છેદોમાં તથા પુ. ૨ ના પ્રથમ પરિચ્છેદે જુઓ

(૬૫) જુઓ તેના વૃત્તાંતે

(૬૬) જ. બો. બ્રં. રો. એ. સો. પુ. ૮ પૃ. ૨૨૩ (ડૉ. ભાઉ દાજી લખે છે કે) There is a difference 4 years between the Christian Era and the birth of the Christ = ઈસુના જન્મ અને ઈસવીના સનની વચ્ચે ચાર વર્ષનું અંતર છે

[મારૂ ટીપ્પણ—ઈ. સ. ના આરંભને ઈસુ ભગવાનના જન્મ કે મરણ સાથે સંબંધ નથીજ, જ્યારે બીજા સંવતોમાં, જો ધર્મ પ્રવર્તક હોય, તો તેમના મરણ સાથે અને રાજકર્તા હોય તો તેના રાજ્યની કે વરાની આદિ સાથે હમેશા સંબંધ હોય છે આ એક મુદ્દાને અંગે સર્વ અન્ય સંવતો કરતા આ ઈસવીસનનો સંવત જુદો પડતો ગણાય છે]

(૬૭) જુઓ કલ્પસૂત્રની સુખબોધિકા ટીકા.

હવે બીજા અને ત્રીજા સંવત્સરના વચ્ચેના અંતરનો વિચાર કરીએ. ઉપરમાં કહી ગયા છીએ કે વિક્રમ સંવત્સરની આદિ ખરી રીતે, ક્રાઈસ્ટ સનની આદિ કરતાં ૫૬ વર્ષને આશરે પહેલાં થઈ છે. વળી તેના ટીપ્પણમાં જણાવ્યું છે કે ક્રાઈસ્ટના સનની આદિ ઈસુ ક્રાઈસ્ટના જન્મ પછી ચોથા વરસે એટલે કે ત્રીજા અને ચોથા વર્ષની વચ્ચેના સમયે થઈ છે. આ બે સૂત્ર આપણી પાસે પ્રમાણે રજુ થયાં છે. તે ઉપર વિચાર કરીને તેની તારિખના નિર્ણય ઉપર આવવાનું કામ હવે આપણે કરવું રહે છે.

વિક્રમ સંવત્સરનું દરેક વર્ષ આપણે જાણીએ છીએ કે ચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે ૩૫૪ દિવસ અને ઉપર કેટલીક ઘડીના માપનું ગણાય છે; જ્યારે ઈસ્વીસનનું વર્ષ સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે ૩૬૫ દિવસ ઉપર કેટલીક ઘડીના માપનું ગણાય છે. આ પ્રમાણે એકજ વર્ષમાં, અનેક વર્ષોના સમયમાં લગભગ અગિયાર દિવસનો તફાવત પડી જાય છે. તે તફાવત વિક્રમાર્કની ગણનામાં પાંચ પાંચ વર્ષે બે અધિક માસ ઉમેરીને તથા અમુક વર્ષના અંતરે એક માસનો ક્ષય કરીને એટલે કે અગિયાર માસનું એક વર્ષ ગણીને—અથવા કાપી નાખવામાં આવે છે. તેમ કરીને તેને સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે ગણાતા વર્ષોની ગણત્રીની સમીપે લાવી મૂકે છે. જ્યારે સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે ગણમાન ગણાતા ઈસ્વીસનમાં ચાર ચાર વર્ષે એક લીપ (Leap) વર્ષ કે જેમાં ૩૬૬ દિવસ મૂકે છે ઉપરાંત ચારસો વર્ષના ગાળામાં, આવાં ચાર ચાર વર્ષનાં સો ક્રમખાનોનો જે ગાળો આવે, તેમાંનો છેલ્લો ક્રમ જે શતાબ્દિનો આવે છે તે વર્ષમાં પાછા ૩૬૫ દિવસ જ આવે છે. એટલે કે સો ક્રમખાંચ પછી ૩૬૬ દિવસ ગણે છે ને ૧ મું ૩૬૫ દિવસનું ગણે છે. આ અનેકવિધ પ્રયોગો કરીને બન્ને ગણત્રીઓ તેમની રીતે ભલે કાંઈક જરીક ભિન્ન પડતા હોવાર છે પણ તત્ત્વ જોતાં અમુક વર્ષે—કહો કે દરેક પાંચ વર્ષે તેઓ લગભગ એક જ નિયમ આવી જાય છે; બન્ને વચ્ચેની ભિન્નતા નષ્ટ થઈ જાય ને બન્ને વચ્ચે જેમ આવે એકમતા—સામ્યતાનુ જ પ્રમાણ રહ્યું ન હોય, એવું જણાયા કરે છે. એકેયની બાબતમાં એ છે કે ઈસ્વીસનના સાલના આરંભનો દિવસ હાલ જે જાન્યુઆરીની પહેલી તારિખે ગણાય છે અને તેનો દિવસ, વર્તમાનકાળે જેમ વિક્રમાર્કના ત્રીજા માસમાં (પોષમાં) આવે છે તેમ પ્રાચીન સમયે પણ તેજ (પોષ) માસમાં આવતો હતો. એટલે કે વિક્રમ સંવતનો આરંભ, વર્તમાન કાળની માફક ઓક્ટોબરની પંદરમી તારીખથી નવેમ્બરની પંદરમી સુધીનો જ પ્રાચીન કાળમાં પણ બનતો હતો. હવે સાબિત થઈ રહેવાથી કે વિક્રમાર્કનો આરંભ પ્રતિવર્ષે ઓક્ટોબર-નવેમ્બરમાં જ બનતો અને ઈસ્વીસનના સાલનો આરંભ જાન્યુઆરીમાં બનતો; જેથી બન્નેના આરંભ વચ્ચેનું અંતર આશરે અઢી માસનું જ રહ્યું ગણાશે. તે હિસાબે, ઉપરોક્ત વાક્યનો જે મત ઉપરથી દોરાય છે કે બન્ને સંવત્સર વચ્ચેનું અંતર ૫૬॥ વર્ષ છે તે ચોક્કસ ઠરે છે; પણ તેને બદલે ૫૬॥ વર્ષ (૫૬ વર્ષ અને ૨॥ થી ત્રણ માસનું) આવતા અંકનો મેળ પાડવું તે વધુ ઠીક લાગે છે, સિવાય કે ઈસ્વીસનનો આરંભ કાળ વર્તમાનમાં જે જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખથી ગણાય છે તેને બદલે અન્યથા ગણાતો હોય. આ બાબતમાં જેવી સ્થિતિ છે તે હવે આપણે

(૧૮) જેમ અહીં કહ્યું આવે છે કે, ઈસ્વીસનની આદિ ચોથા વર્ષે પ્રાચીન સમયે જીસસ ક્રાઈસ્ટ થઈ જે જણાય આવી હતી તેમાં પણ પ્રાચીન સમયે [illegible] સંબંધ આવ્યો છે. જ્યારે એક વર્ષની જે ૧૪ દિવસની જાહેરાત આવી છે તેમાં તો એમ નથી જ પડેલું. આવી બાબતમાં જ છે આવી વિચારણા થઈ છે. બાકી વિશેષ પ્રમાણ તો તે વિષયના જે પ્રકાર હોય તે પાછળ ઉપર જણાવેલ છે.

(૧) એમ કહેવું કે પહેલા પ્રમાણ જ છે, પરંતુ વળી જણાય છે કે આ પહેલાં પણ અહીંને વિક્રમ સંવત્સરનો આરંભ થયો છે એમ પણ જે કે [illegible]. ૧ ; તેમ સમજાય જ્યાં બને છે કે વિક્રમ સંવત્સરોમાંના તો થયો છે અને તેમાં આ પદ્ધતિએ જાન્યુઆરી આવે છે. વળી કે જણાય [illegible] [illegible] જોઈએ, નહીં કે આ સાથે એટલે.

(૨૦) જુઓ પૃ. ૧૪ વાળી.

કોઈ પણ ઉચ્ચારીએ તેના કરતા તે વિષયના અભ્યાસીઓજ અજવાળુ પાડી બતાવે તે વિશેષ ઉચ્ચીત ગણાશે છતા આપણે કાઇક હિંમતથી કહી શકીએ છીએ કે મિ કનિંગહામ જેવા ઝીણવટમા ઉતરનાર અને શોધખોળના અઠંગ અભ્યાસીઓ, જે કાઇ મત ઉચ્ચાર્યો હોય તે પાકી તપાસ વિના કે પોતાને પૂરાવાની ખાત્રી થયા વિના તો નહીજ ઉચાર્યો હોય એટલે તેમણે જે ૫૬।।। વર્ષનું અંતર જણાવ્યુ છે છતાં આપણી ગણત્રીથી ૫૬।–૫૭। નું જ આવે છે અને તેથી ૭ માસ કે અડધા વર્ષનો જે ફેર પડે છે તેનું કારણ આપણે શોધવુ રહે છે હવે જો ૫૬। આવે છે તો તેનો અર્થ એ થયો કે, દરેક પૂર્ણાંકની સાથે ¼ વર્ષ જોડવાનું છે વળી આપણને એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે ક્રાઈસ્ટદેવના જન્મ પછી ત્રીજુ વર્ષ પૂરૂ થઈને ચોથું ચાલતું હતું તે સમયે ઈસવીસનની શરૂઆત થઈ છે તો પછી ઉપરના સૂત્રના આધારે, ત્રણના આક સાથે ¼ વર્ષનો અપૂર્ણાંક મેળવી, નિશ્ચયપણે તે સમય બતાવવા માટે સવાત્રણ વર્ષનું અંતર હતું એમ કહેવુ પડશે અને તેમ કરીએ તો મિ કનિંગહામની ગણત્રીમાં જે ૭ મહિનાનો ફેર આવે છે તેનો ઉપાય આપણે બે રીતથી કરી શકીએ છીએ (૧) કાં તો ઇસવીના શકના પ્રારંભને ૭ માસ આઘો લઈ જવો (૨) અથવા ક્રાઈસ્ટ દેવના જન્મને ૭ માસ વહેલો ઠરાવવો એટલે કે નં ૧ નો ઉપાય લેતાં, વર્તમાનકાળે ઇસવીસનનો પ્રારંભ જે ૧લી જાન્યુઆરીથી લેખાય છે તેને બદલે ૧ જુલાઈથી ગણવો અને નં ૨ નો ઉપાય કબૂલ રાખીએ તો ક્રાઈસ્ટ દેવના જન્મ પછી ૩।।। વર્ષે (ત્રણ વર્ષ ને નવ માસે) ઈસવીસનનો પ્રારંભ થયો હતો એમ ગણવુ કયું સત્ય છે તે સંશોધકો શોધી કાઢશે બાકી જ્યાં સુધી તે બિના નિશ્ચિતપણે સાબિત ન થઈ શકે ત્યા સુધી, બેની વચ્ચેનું અંતર, હાલ તુરત તો ૫૬।।। વર્ષનું ગણવાને બદલે ૫૬। વર્ષનું છે એમ સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારીને કામ લેવુ રહે છે

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે પ્રત્યેક નૂતન વિક્રમાર્કનો પ્રારંભ ઓકટોબરથી નવેંબરના મધ્ય સુધીમા થઈ જાય છે અને તેનો ત્રીજો એટલે પૌષ માસ ચાલતો હોય ત્યારે ઈસવીના નૂતન વર્ષનો આરંભ થાય છે એટલે કે જ્યારે જ્યારે વિક્રમવર્ષના પહેલા ત્રણ માસમા બનેલી હકીકતનો સમય, ઈસવીના શકમાં દર્શાવવો હોય, ત્યારે ત્યારે જૂનું વર્ષ ગણવુ, અથવા જેને ઇતિહાસકારો so many years expired[૭૧] એમ કહી બતાવે છે તે સમજવુ, અને પૌષ માસ પછીના બાકી રહેતા નવ માસનો સમય બતાવવા માટે નવુ વર્ષ ગણવુ, અથવા ઐતિહાસિક ભાષામા જેને such and such year current એમ કહે છે તે લખવુ તેજ પ્રમાણે Vice versa=ઉલટુ સુલટું સમજી લેવુ એટલે કે ઇસવીના શકમા જે બનાવનો સમય જાન્યુઆરીથી સપ્ટેબર સુધીનો હોય, તેને વિક્રમાર્કમાં દર્શાવવો હોય તો ત્યાં વિક્રમ સંવત "ચાલુ" લખવો, અને ઓકટોબરથી ડીસેબરનો સમય દર્શાવવો હોય તો વિક્રમ વર્ષ "જૂનું અથવા ગત" એમ લખવુ

તેવીજ રીતે મહાવીર સંવતને ઈસવીસનની તારીખમા તથા ઇસવીસનની તારીખને મહાવીર સંવતમાં ફેરવી શકાય છે, ફેર માત્ર એટલો જ કે વિક્રમ અને ઈસવીના શક વચ્ચે ૫૬।નું અંતર છે અને તેથી ૫૬ અને ૫૭ નો આંક વાપરવો પડે છે તેને બદલે મહાવીર અને ઇસવીના શક વચ્ચેનું અંતર ૫૨૬।[૭૨] (૪૭૦+૫૬।) વર્ષનુ હોવાથી ૫૨૬ અને ૫૨૭ ના આંકનો ઉપયોગ કરવો પડશે તેવીજ રીતે વિક્રમ સંવત્સરને મહાવીર સંવતમાં ફેરવવો હોય અથવા મહાવીર સંવતને વિક્રમમા ફેરવવો હોય તો ઉપરના જેવુ તે મુશ્કેલ નથી કારણ કે તે

(૭૧) A D દર્શાવવાનો હોય ત્યારે expired (જૂનું) લખાય પણ B C (ઇ સ પૂ) દર્શાવવાનો હોય ત્યારે 'To come' or 'In store' = હવે પછી આવતુ એમ લખવું પડે

(૭૨) મહાવીર અને વિક્રમ વચ્ચેનુ અંતર ૪૭૦ વર્ષનું છે અને વિક્રમ તથા ઇસુની વચ્ચેનું અંતર ૫૬। છે એટલે

બે સંવત્સર વચ્ચેનું અંતર પૂર્ણાંકની સમ્પ્રમાણ છે; અને તે અંક ૫૭ નો છે. એટલે ભારતવર્ષમાં તેજ અંકની વધ કે ૫૮ કરવાથી નવી મેળ બરાબર બેસી જશે.

આ પ્રમાણે નિયમનું સ્થાપન થઈ શકતું હોય તેનું બરાબર પાલન કરી અત્યારની ઓળખાતી ભ્રમજાળ તો ઘણાક જનતાની સમજણમાં સ્થિર થઈ ગયેલી હોવાથી દૂર થઈ જાય, માટે તેના દૃષ્ટાંત આપીશું

વિક્રમ વર્ષ		ઈસ્વીનું વર્ષ
(૧) ૧ ના કાર્તિક માર્ગશીર્ષ અને પોષ	=	ઈ. સ. પૂ. ૫૭ ઓકટો. નવે. ડીસે.[1]
(૨) ૫૭ માના " "	=	૧ "
(૩) ૫૮ માના " "	=	ઈ. સ. ૧ " "
(૪) ૧ ના માઘ માસથી આશ્વિન સુધી	=	ઈ. સ. પૂ. ૫૬ ના જાન્યુ થી સપ્ટે
(૫) ૫૭ માના "	=	ઈ. સ. ૧ ના
(૬) ૫૮ માના	=	ઈ. સ. ૨ ના [2] "

અને તેને ઉલટાવીને ફેરવવું હોય તો

ઈસ્વીનું વર્ષ		વિક્રમનું વર્ષ
(૭) ઈ. સ. પૂ. ૫૭ ના ઓકટો, નવે. ડીસે.	=	૧ ના કાર્તિક માર્ગ અને પોષ
(૮) ઈ. સ. પૂ. ૫૭ ના જાન્યુ થી સપ્ટે	=	૧ ના માઘ થી આશ્વિન
(૯) ઈ. સ. પૂ. ૧ ના ઓકટો નવે. ડીસે.	=	૫૭ ના કાર્તિક માર્ગ અને પોષ
(૧૦) ઈ. સ. ૧ ના જાન્યુ થી સપ્ટે	=	૫૭ ના માઘ થી આશ્વિન
(૧૧) ઈ. સ. ૧ ના ઓકટો, નવે. ડીસે	=	૫૮ ના કાર્તિક માર્ગ અને પોષ
(૧૨) ઈ. સ. ૨ ના જાન્યુ થી સપ્ટે	=	૫૮ ના માઘ થી આશ્વિન

ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

મિશ્ર ભ્રમ અને તેનું નિવારણ

વિક્રમ અને ઈસ્વીના સનનું અંતર ૫૬ાા કે ૫૭ાા વર્ષનું બતાવ્યું છે. તેમજ પ્રભુના જન્મ પછી ૫૭ વર્ષનો કાળ ગયા પછી તેમનો શક શરૂ થયો હોવાનું જણાવ્યું છે તે ઉપરથી આપણે જાણી ગયા છીએ. આ બન્નેનો સરવાળો કરવામાં આવે તો ૧૧૪ાા આવતા ૧૧૪ાા સાલના અંકે [illegible] બન્યા છે. એટલે બીજી બાજુ ઈત્યાદિ વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય પણ ૬૦ વર્ષ જ ચાલ્યું છે અને તેઓ મરણ પામ્યા તેનો પુત્ર તેની ગાદીએ બેઠો છે. આ પ્રમાણે તે બન્ને બનાવોનો આંક ૬ નો થતો હોવાથી કેટલાના મનમાં એમ વિભ્રમ થવા પામે છે, કે વિક્રમાદિત્યના મરણને અને પ્રભુના સંવતના પ્રારંભને કે પ્રભુના જન્મ દિવસને સંબંધ હોય છે ખરો? તેનો ઉત્તર આપવાનો કે તે માત્ર વિભ્રમ જ છે તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે આપ્યો.

પ્રથમ ઈસુના જન્મ સાથેનો વિભ્રમ તપાસીએ. પ્રભુના જન્મ પછી ૩૧ વર્ષે તેમના શકનો પ્રારંભ થયો છે એટલે તેમનો જન્મ તો ઈ. સ. પૂ. ૪ થી

તે બન્ને વચ્ચેના અંતરનો સરવાળો કરવાથી [illegible] બરાબર થશે અને ઈસુ વચ્ચેનું અંતર આવશે.

(૪) [illegible] ઈ. સ. પૂ. ૧ ની [illegible]

[illegible] ૧૩ મા વર્ષના [illegible] ત્યારે, [illegible] (જેથી [illegible]) [illegible] ઈ. સ. [illegible] લખવા પડે.

સિવાય)કોઈ રાજકર્તા તરીકે સત્તામાં આવેલ ન હોવાથી તે ધર્મની અસર બહુજ જુજ પ્રમાણુમા દેખાતી હતી એટલે બાકી ગ્યા બે; વૈદિક અને જૈન, તેમાં વૈદિક ધર્મના પ્રભુતા અને ગૌરવ, શુગવશી અમલ દરમ્યાન –એક સદી જેટલા કાળસુધી–જરૂર પ્રદીપવંતા થયા હતાંજ હતા, પરતુ તેમનો અમલ અસ્ત થતાં, પાછુ જૈનધર્મજ ઝગમગવા માંડયું હતું વળી ભૂલવુ જોઇતુ નથી કે, જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો ગજઅમલ તપનો હતો, ત્યારે તેણે જેમ અનેક દેશોમાં પ્રજાને ધર્મતત્વનું શિક્ષણ આપવા પોતાના ધમ્મમહામાત્રાઓ મોકલ્યા હતા, તેમ તે પોતે હિંદની ઉત્તરે નેપાળ, તિબેટ, ખોટાન અને રૂશિઆઈ તૂર્કી સુધી જીત મેળવવા ચડાઇઓ લઈ ગયો હતો (જુઓ પુ ૨માં તેનું વર્ણન)અને તે જીતી લઇ ત્યાં પોતાનો જૈન ધર્મ ફેલાવ્યો હતો ઉપરાંત બીજી વાત, તેની જીવન અવસ્થામા તેણે કાશ્મિર ઉપર પોતાના પુત્ર જાલૌકને,[૫૪] અને નેપાળ ઉપર પોતાના જમાઈ દેવપાળને, તથા તિબેટમા પોતાના પુત્ર કુસ્થનને, તે તે દેશના સૂબાપદે નીમ્યા હતા[૫૫] જેઓ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણુ બાદ તે તે પ્રદેશના સ્વામી બની બેઠા હતા આ બધા બનાવનો સમય ઈ સ પૂ ૨૦૦ નો છે વળી તે પ્રદેશ હિંદની બહારનોજ છે જ્યારે કુશાનવશી કડફસીઝ પહેલો, બીજો, વિગેરે વિગેરેના ઉદ્ભવનો સમય ઇ સ ના પ્રારંભમાજ છે અને તેમનું વતન તિબેટ –ખોટાન વાળા પ્રદેશમાંજ છે (જુઓ આગળના ખડે તેમનું વર્ણન) એટલે કહેવાની મતલબ એ છે કે ઇ. સ પૂ ૨૦૦ થી ઇ સ ના પ્રારભ સુધીના બસો અઢીસો વર્ષના કાળમાં પણ, ઉપર નિર્દેશેલા ત્રણે રાજાઓના–સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સૂબાઓ અને પ્રતિનિધિઓ જાલૌક, કુસ્થન અને દેવપાળના–પુત્રો, કે વશવારસોજ ત્યા રાજપદે હતા અથવા તેમ નહીં ને બીજાઓ કદાચ ગાંદીએ આવ્યા હોય, તોપણુ તે પ્રદેશની પ્રજા તો તેમણે દાખલ કરેલ અને પ્રબોધેલ ધર્મનુંજ પાલન કર્યે જતી હતી જેથી કુશાનવશીઓ હિંદમા જ્યારે ઉતરી આવ્યા ત્યારે જૈનધર્મ પાળતા હતા, એમજ કહી શકાશે આ હકીકત સાંભળીને કોઇએ ભડકી જવાનું પણ નથી તેમ આશ્ચર્ય પામવાનું પણ નથી વળી વિશેષમાં આ હકીકત જેમ આપણે ઉપર ટાંકેલ મિ રેપ્સન જેવા સિક્કાશાસ્ત્રીની સાહેદત આપી શિલાલેખ આધારે જણાવી છે તેમ ચષ્ઠણના પૌત્ર રૂદ્રદામનનો શિલાલેખ પણ તેજ કથનને પુષ્ટિ આપી ગ્યો છે કેમકે તે લેખ ગિરનાર જેવા જૈનધર્મના કેન્દ્ર ગણાતા પર્વતની તળેટીમા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને જે શિલા ઉપર કોતરાવ્યો છે તેજ શિલા ઉપર તેણે પણ કોતરાવ્યો છે તથા તેમ કરવામાં તેની મતલબ પણ પ્રિયદર્શિનની સાથે તુલનામા પોતાને ઉભા રહેવાની હોય એમ દેખાય છે હવે આપણે ડૉ કીલહૉર્ને જણાવેલા એક બીજા મુદ્દા વીશે લખીશુ તેમણે જણાવ્યું છે કે દક્ષિણ હિંદ કરતા ઉત્તર હિંદનો શક લખવાની પદ્ધતિમા જે ફેર દેખાય છે, તે દક્ષિણ હિંદમા વસતા બ્રાહ્મણોના ધર્મની અસરનું જ પરિણામ છે અલબત એક બીજાના ઘાટા સહવાસને લઈને અરસપરસ અસર તો થાયજ અને તેથીજ વર્તમાનકાળે પણ જૈનધર્મના અને વૈદિકધર્મના અનુયાયીઓના ધાર્મિક તેમજ સામાજીક રીત રીવાજો મળી જતા દેખાય છે, પરતુ તે સમયના તફાવતના કારણ વિશે જેવુ ડૉ કીલહૉર્ને અનુમાન દોરી લીધુ છે તેવુ નહોતું જ પણ જેમ સઘળા વિદ્વાનોએ બે શકસંવતને–ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદના શક સંવતને– એક માની લીધા છે તેમ તેમણે પણ તે કથનને કબૂલ રાખીને, બન્ને સંવતની પદ્ધતિનો મેળ બતાવવા અને તોડ કાઢવા માટે જ અનુમાન જોડી કાઢયુ છે પરંતુ હવે આપણે જોઇ શકયા છીએ કે તેમનું તે અનુમાન ખોટી કલ્પના ઉપર જ ગોઠવાયું છે અત્રે ડૉ કીલ્હૉર્નના અવતરણ ઉપરનું મારૂં ટીપ્પણ પૂરૂં થાય છે]

(૫૪) જુઓ પુ ૨ ના અંતે રાજા જાલૌકને લગતું પરિશિષ્ટ

(૫૫) જુઓ પુ ૨ મા પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે

હવે સર્વે સંવત્સરોને લગતી માહિતી ઉપરોક્ત ખાતે જોઈ શકાય તે માટે તેમને કોષ્ટક રૂપમાં રજુ કરી દઈએ.

	નામ	સ્થાપક	સ્થાપનાનો સમય ઈ. સ. પૂ. ની સંખ્યામાં	અન્ય હકીકત તથા સ્થાપનાનો પ્રસંગ
૧	મહાવીર સંવત	પ્રજા	૫૨૭	તેમના નિર્વાણ બાદ
૨	બૌદ્ધ સંવત	પ્રજા	૫૨	...
૩	શકરાજ	નહપાણ	૧૫૬	મહાક્ષત્રપ જન્મો ત્યારથી
૪	કુષાણ	કનિષ્ક પહેલો	ઈ. સ. ૧ ૭[11]	ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી
૫	ચષ્ટણ ,,	ચષ્ટણ	,,	ચષ્ટણે તે શક ચાલુ કર્યો છે પરંતુ તેણે ખરી રીતે પોતાના પિતા ઝામોતિકના રાજ્યારોહણ તરીકેનો—નાસ ગણી ત્યારથી ગણી છે જેમ મૈત્રક વંશી જાણવામાં આવ્યું છે તેમ (જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૩૮)
૬	પ્રિયદર્શી ,,	પ્રજા	ઈ. સ. ૧	પ્રિય પ્રિયદર્શિનના જન્મ પછી ૯૧ વર્ષે
૭	વિક્રમ ,,	પ્રજા	ઈ. સ. પૂ. ૫૭	રાજા વિક્રમાદિત્યના રાજ્યારોહણના દિવસથી
૮	માલવ ,,	રાજપૂતો	ઈ. સ. ૫૩૨-૩૩	હૂણ પ્રજાનો તેમણે સંહાર કરી રાજસત્તા હાથે લીધી ત્યારથી
૯	શક ,,	પ્રજા-રાજા	ઈ. સ. ૭૮	અને ધાર્મિક ઉત્સવ[11]

અત્યાર સુધી આપણે પ્રત્યેક સંવત્સર સંબંધી સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાના મુદ્દા વિશેષ વિવેચન કરી ગયા છીએ. ઉપરાંત કેટલાક સંવત્સરોની સૂચી મળી આવે છે કે જેનો ઉલ્લેખ વિચાર સમસ્ત સંવત્સરોને સ્પર્શીને જ કરી શકાય તેમ છે. તેમાં તેવી ઉપયોગીતાના મનમાનો એક મથાળ તેમ છે. અત્યાર સુધી જે શક-સંવતનો વિશે આપણે વિચારણા કરી ગયા છીએ તેમનાં નામ આ પ્રમાણે ગણાવાય છે.

(૧) મહાવીર (૨) શકરાજ (૩) વિક્રમ (૪) માલવ (૫) કનિષ્ક (૬) ચષ્ટણ અને (૭) શક શાલિવાહન આ પ્રમાણે સાત છે. એક આવો સંવત્સર પણ આપણે નિર્ધારિત કરેલ સમયની મર્યાદામાં આવી જાય છે પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ કોઈ શિલાલેખ કે સિક્કા ઉપર થયેલ જોવામાં આવ્યો નથી તેથી ઐતિહાસિક બનાવ તરીકેનો તેનો નિર્ણય આપણે કરી નથી શકતા તે સંવતનો ઉપયોગ રાજકીય વહિવટે થયો નથી, કેમકે તે સમયને કોઈ રાજ તરફથી વપરાશમાં આણ્યો નથી તથાપિ એમ સમજાય નથી કે તેની મહત્તા કોઈ રીતે ઓછી હતી. કે છે તે આપણાનું નામ બૌદ્ધસંવત છે આ સંવતનો ઉલ્લેખ કે કોઈ પણ સમયે પ્રતિમાના જે લેખ ગોઠવવાની અપેક્ષા આપણે રાખી શકીએ, તે તે ધર્માનુયાયિઓ બૌદ્ધસમાજ અથવા જનતાના કેટલાક એક રાખી જ લેતી હશે તેમ છે. પરંતુ તેનો કોઈ શિલા કે શિલાલેખ હજુ સુધી આપણી નજરે આવ્યો નથી. એટલે જ આ સંવતની હકીકત આપણે

(૧૧) તેમના વર્ણન માટે લગતી હકીકત અનુક્રમણિકા જુઓ.

નોંધમાં ક્યાંય લેવાઈ નથી બાકી બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તથા અન્ય દંતકથાઓનાં વર્ણનમાં તો તે વારંવાર વપરાતો રહ્યો દેખાય પણ છે.

અત્ર તો આપણે ભિન્ન ભિન્ન સંવત્સરોની ઉત્તમતા જ વિચારવાની છે એક સિદ્ધાંત એ છે કે કાર્ય અને કારણને હમેશાં પરસ્પર નીકટ સંબંધ હોય છે એટલે કોઈ સંવત્સરની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરવા માટે, તેના ઉદ્‌ભવનું કારણ અથવા તેની ઉત્પાદક વ્યક્તિના મનોભાવ આદિ સંયોગો વિશે આપણે વિચાર કરવો જ રહે

ઉપર દર્શાવેલા આઠ સંવત્સરોમાંના, મહાવીર અને બૌદ્ધ સંવતો, તે તે ધર્મના પ્રવર્તકોના નિર્વાણ–મુક્તિ પ્રસંગને આશ્રયીને પ્રવર્તાવાયા છે એટલે તેમની ઉત્તમતા વિશે સહેજ પણ વિચાર દર્શાવવો કે તેવો પ્રયત્ન સેવવો તે નાના મ્હોંએ મોટી વાતો કરવા જેવું સાહસજ ગણાય, માટે તે મૂકી દઈશું તેમ માલવ સંવતના નામે ઓળખાતા જે શકનું નામ આપણે અત્ર દાખલ કર્યું છે તે તો માત્ર આનુસંગિક પ્રસંગને લીધેજ ગણવા પામ્યું છે નહીં તો તેનું નામ પણ આપણે ગણવાની જરૂર નહોતી, કેમકે આ પુસ્તકના આલેખન સંબંધી તે વર્જ્યજ પર છે તે સિવાય બાકી રહ્યા પાંચ તેમાંનો એક જેને શક (દક્ષિણ હિંદનો) શાલિવાહન[57] તરીકે ઓળખાવાય છે તેની ઉત્પત્તિ તથા તેને લગતો ઇતિહાસ ભલે આપણે પુ ૫ માં વર્ણવવાનો છે છતાં તે સંવત પરત્વે અત્રે જે જણાવવું જરૂરી છે તે જરૂર કહી શકાય તેમ છે તેની અગત્યતા કેટલાક વિદ્વાનોને રાજકીય હેતુસર થયેલી દેખાય છે, જ્યારે કેટલાકને કેવળ ધાર્મિક કારણે થયેલી દીસે છે રાજકીય અગત્યતા એટલા માટે કહેવી પડે છે કે તેના ઉત્પાદક એટલે રાણી બળશ્રીના પૌત્ર ગૌમતીપુત્ર શાતકરણીએ–શક પ્રજા ઉપર પોતે મેળવેલી જીતના ઉત્સવ અને ખુશાલી નિમિત્તે તે પ્રવર્તાવ્યો હોવાનું કેટલાકોએ માની લીધું છે[58] જ્યારે કેટલાકનું એમ પણ માનવું થાય છે કે, તે ગૌતમીપુત્રે ઉપરની જીત મેળવ્યા બાદ પોતાની રાજગાદી ફેરવીને પાછી પૈઠણનગરે જે લાવી મૂકી હતી[59] તેની ખુશાલીમાં તે શકની પ્રવૃત્તિ આદરી હતી આ પ્રમાણે બે રાજકીય બનાવને તેના ઉત્પાદન–નિમિત્ત કારણ–તરીકે રજુ કરાય છે પણ તે બન્ને બનાવો માત્ર કલ્પિત ઉભા કરવામાં આવ્યા છે તે આપણે તેનું વર્ણન કરતાં સાબિત કરી આપીશું એટલે અત્રે તે ઉપર વિશેષ લંબાણથી વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. ઉપરાંત કેટલાકનું માનવું એમ થાય છે કે, તે શકનું ઉત્પાદન કારણ કેવળ ધાર્મિક બિંદુ જ રજુ કરનારૂં છે પરંતુ ધાર્મિક કારણના અંતરમાં ઉતરવાનું આપણે નિષ્પ્રયોજન ગણીએ છીએ એટલે તે છોડી દઈશું, છતાં એટલું જરૂર જણાવી શકીશું કે તે કથનમાં અર્ધ સત્ય[60] જેવું છે ખરૂં તેટલા માટે તેનું નામ બાદ કરતાં બાકી ચાર સંવતો વિચારવાના રહે છે તેમની ઉત્પત્તિના કારણો તપાસતાં તે દરેકની સાથે ખુશાલીનો પ્રસંગ જોડાયેલોજ[61] માલૂમ પડે છે પછી ફાવે તો તે ખુશાલીનો પ્રસંગ, રાજ્યની કે રાજ્યકર્તાના વંશની આદિ સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય કે પછી કોઈ મહત્ત્વતાભર્યું

(૫૭) આ શબ્દપ્રયોગ વ્યાજબી છે કે કેમ તેની ચર્ચા તે શકનું વર્ણન કરતી વખતે પુ ૫ માં કરવાનું છે

(૫૮) જ બો બ્રૅ રો એ. સો પુ ૯ પૃ ૧૪૫ ટીં ભાઉ દાજી લખે છે–Gautamiputra, the son of Padumavi and king of Dakshinapath or the Deccan boasts of having destroyed the Sakes, Yavnas, Pablavas, etc પદુમાવીના પુત્ર અને દક્ષિણાપથ અથવા દખ્ખિણ (હિંદ)ના સ્વામી ગૌતમીપુત્ર શક, યવન, પહ્લવાઝ વિ. પ્રજાનો સંહાર કર્યા માટે અભિમાન ધરાવે છે '

નાસિકના શિલાલેખમાં પણ રાણી બળશ્રીએ ઉપરના મુદ્દાવાળુંજ લખાણ કોતરાવ્યું છે

(૫૯) જ બો બ્રૅ રો. એ સો. ૧૯૨૮ નવી આવૃત્તિ પુ ૩ મિ. બખ્લેનો આખો લેખ છે તેમાં આ બાબત ઉપર બહુ ભાર મુકયાનું જણાય છે

(૬૦) જુઓ નીચેની ટી. નં ૬૨

(૬૧) આ ચારે સંવત્સરના પ્રવર્તકોને શું શું કારણો મળ્યા હતા તેના વર્ણન માટે તે પ્રત્યેકનાં વૃત્તાંત જુઓ.

કામ તે રાજાની હાથે બનવા પામ્યું હોય તેથી કરીને તેના સંવતની ઉત્પત્તિમાં આવા જે જે નૈમિત્તિક કારણોએ ભાગ ભજવ્યો હોય તે તે કારણોની જેટલા જેટલા અંશે ઉત્કટતા, તેટલા તેટલા અંશે તે સંવતની ઉત્કટતા પણ સિદ્ધ થઈ સમજવી. વળી પુરાવાઓનો પ્રથમ ઉપસ્થાપનો તો કરીને સાબિત થાય છે એમ માનવાનું છે. પરંતુ રાજા પોતે ઉજવે તે સુધી વાત કહેવાય, અને તેમના પ્રજાજનની સ્વયં સ્ફુરણાથી તે ઉજવાય તે સુધી વાત કહેવાય. પ્રજા જો આપમેળે ઉજવે તો તેની મહત્ત્વતા અધિક ગણાય. આ પ્રમાણનું કારણ વિચારીએ તો ઉપમાનું પ્રમાણ પણ આપવાનું કારણ તો કહેવું પડશે કે તે બાબતમાં પ્રથમ નંબર શકારિ વિક્રમાદિત્યનો જ આવી રહેશે. કારણ કે તેના સંવતનું સ્થાન માળવામાં જ આવ્યું છે. જ્યારે બાકીના બધા સંવત્, રાજ્યથી કે રાજ્યાંતર આતાના ફરમાનથી, શરૂ થયા હોવાનું અનુમાન તારવી શકાય છે. તેટલા માટે એવું જે ફરમાન કરનાર શાસન નષ્ટ થયું હોય તે શાસનનો પણ અંત જ આવી ગયો આપણે નિહાળીએ છીએ. આ કારણને લીધે આ સંવત્સરોમાંથી કેવળ પ્રથમ અને પ્રતિષ્ઠાના જે નામ ચાલી રહે છે તેનો વપરાશ, તે તે વંશોની સમાપ્તિ સાથે જ અટકી ગયો છે. તેમ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ઈશુ ખ્રિસ્તના સંઘનો પણ વેપાર કેમ ચાલે? કારણ કે હતો. આ વિક્રમ સંવત્સરની પેઠે લોકો આકુળ બનીને તે આપ્રવર્તિત કરી રહ્યા છે તેથી તેમાં અધિક અન્ય અંગ વધેલ હોવું જોઈએ એમ સ્વાભાવિક માનવા જેવું છે. અને તે અંગ તે જ હતી કે તેમાં ધાર્મિક હેતુ જોડાયેલો છે[11].

આ પ્રમાણે ધાર્મિક પ્રસંગોના જે સંવત્સરોને આજ સુધી, આગળ રહેલા જણાયા, ઉત્તમતાની કોટિએ પ્રથમ દરજ્જે વિક્રમસંવત અને દ્વિતીય દરજ્જે ઈસ્વી સનનો હક આપણે આપવો પડે છે.

એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે આપણા સમયવર્તીના પ્રથમ ધર્મપ્રવર્તક ઈસ્વીય સંવતની ઉત્પત્તિ તો થઈ ગઈ જ હતી, તો પછી ઉપરના આશયની વ્યાખ્યા સાથે તેની ગણના કેમ કરવામાં આવી નથી. ઉત્તર એટલો જ છે કે ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ હતી તે ખરું, પણ તેને વપરાશ ભારતવર્ષના કોઈ પણ પ્રદેશમાં આપણા વર્ણનના સમયે થયો જણાયો નથી. તેથી આપણે પણ તેની ગણના કરી નથી. પરંતુ વર્તમાનકાળે પ્રતિષ્ઠા આપેલનામાં એની ગણના લેવી જ પડે છે તેથી તે ગણનામાં જાણી લઈ પડે તેવા પ્રકારના વિચાર નીચેના પારિગ્રાફોમાં આપ્યા છે.

વર્તમાનકાળે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ આ ચાર સંવતનો મુખ્યત્વે વપરાશ કરે છે તે અનુક્રમે આ પરિચ્છેદમાં વર્ણવાતી છે. જેની નોંધ રાખવા જેવું ઉપરના પારિગ્રાફમાં જણાવેલ સંવતોની લાક્ષણિકતા આપણે ઉપરાંત એક નવાઇની ઉમેરણી આપણે કુલ ચાર વિશે વિચાર કરવો જ છે. જેમાંથી

(હાંસિયા શીર્ષક: સંવતોની લાક્ષણિકતા અને ગણના)

ગુપ્ત, શકારિ, માલવ, અથવા ઈશુ ખ્રિસ્ત તો તદ્દન સુગમ જ થઈ ગયા છે. જ્યારે ખ્રિસ્ત સંવતનો ભેદ છે તે પણ આજ વપરાશમાં સાધનરીતે નકામો જેવો ઇતિહાસનો શક સંવત છે તે પણ લગભગ તેમ જ કોટિમાં ગણાય તેવો છે. એટલે તે એક પણ ચર્ચાના વિષય તરીકે ગણ્યું નહિ. જ્યારે ઉપરના પારિગ્રાફમાં તેની પૂરી વિસ્તારપૂર્વક જે આપણે નોંધ લીધી છે તે એટલા માટે કે વિદ્વાનો વચ્ચે તે વિષે કેટલીક સમજફેર પ્રવર્તે છે તેનું નિવારણ થવાની આશા. એટલે બાકી રહેલા બે જ સંવત્સરો વિષે જ આપણે બોલવું રહે છે. તેમાંના એક, પ્રાચીન ઇતિહાસની વપરાશમાં આવેલ છે અને બીજો અર્વાચીન યુગમાં નીવડેલો પામ્યો છે.

આ બન્નેમાં પણ એક પ્રાચીન, મહાવીરસંવત છે અને બીજો વિક્રમસંવત છે. અને એકથી બીજો પ્રતિષ્ઠિત છે તે બન્નેનું પારસ્પરિક અંતર એમ કહેવાય છે કે મહાવીરસંવત અને વિક્રમસંવત વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અને વિક્રમ તથા ઈસ્વીના સંવત વચ્ચે ૫૭

(૧૧) જુઓ પ્રા. ભા. પુ. ૧ પૃ. ...

વર્ષ ઉપરનું (૫૬।।। વર્ષ)[૬૩] પણ ૫૭ની અંદરનું અંતર ગણવું તેમાંના મહાવીરસંવતનો પ્રારંભ તેમના નિર્વાણ (મરણ)ની તારીખથી[૬૪], વિક્રમ સંવતનો તે રાજા ગાદીનશીન થયો[૬૫] ત્યારથી, જ્યારે ઇસવીનો ઇસુ ભગવાનના જન્મ પછી ચોથા વરસથી[૬૬] થયો છે આટલી હકીકત આપણી પાસે સાબિત થયેલી તૈયાર પડી જ છે એટલે વિશેષ ઝીણવટમાં ઊતરીને તે ત્રણેના સમયને મોઘમનાં ધોરણમાંથી ખસેડીને મક્કમ અને નિર્ણીત તારીખના ધોરણે ઠરાવવાનો પ્રયત્ન આપણે આ પ્રકરણમાં કરીશું

પ્રથમમાં, પહેલા બે શક વચ્ચેના અંતરનો નિર્ણય કરીએ મહાવીર નિર્વાણ જૈન મતાનુસાર કાર્તિક વદ ૦)) નું ગણવામાં આવે છે અને તેના નૂતન સંવત્સરનો પ્રારંભ કાર્તિક સુદી ૧થી ગણાય છે મતલબ એ થઈ કે તે સમયે, દરેક માસમાં સુદીના પક્ષ–શુકલ પક્ષ–પહેલા કૃષ્ણપક્ષ ગણવામાં આવતો હતો (The dark half of the month preceded the bright half of the same month) જો તેમ ન હોત તો, કાર્તિક સુદી ૧ની પૂર્વની રાત્રીને કાર્તિક વદ ૦)) બદલે વર્તમાન ગણનાની પેઠે આશ્વિન વદ ૦)) તરીકે લેખીને તે મિતિએ મહાવીરનું નિર્વાણ થયાનું ગ્રંથકારે લખ્યું હોત[૬૭] જ્યારે વિક્રમસંવતનો પ્રારંભ પણ કાર્તક સુદી ૧ થી જ ગણનામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં શુદી પક્ષ સંપૂર્ણ થતા, તેજ માસનું કૃષ્ણપક્ષ શરૂ થતું ગણે છે એટલે કે વિક્રમના નૂતન સંવતનો પ્રારંભ પણ તે સમયે શુદી પક્ષથી થતો હતો,છતાં બન્ને પદ્ધતિનું એકીકરણ કરીશું તો સાર એ થશે કે, બંને સંવત્સરનો પ્રારંભ તો કાર્તિક શુદી ૧ થીજ થયો છે, પણ પહેલામાં એટલે મહાવીરસંવતમાં પૂર્ણિમાંત માસની ગણત્રીએ કામ લેવાયું છે, જ્યારે બીજામાં એટલે વિક્રમસંવતમાં અમાસાંત માસની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરાઈ છે તેથી કરીને બે સંવત્સરની ચોક્કસ તારીખની ગણનામાં એક પણ દિવસનો ફેરફાર થતો નથીજ મતલબ કે તે બંને સંવત્સરની વચ્ચેનું અંતર બરાબર ૪૭૦ વર્ષનું જ મૂકવું પડે છે હા, એટલો સ્વીકાર આપણે અત્રે કરવોજ પડશે કે મહાવીરના નિર્વાણનો સમય તેમની પૂર્વેની કોઈ અન્ય ઘટનાની સાથે સંકલિત જો કરાયો હોત તો વિક્રમ સંવત્સરના પ્રારંભિક દિવસની ગણના કરતી વખતે તે માસની ગણત્રી (પૂર્ણિમાંત અને અમાસાંતની) આપણે જરૂર ધ્યાનમાં લેવી જ પડત, અને બંનેની તારીખ મુકરર કરવામાં પંદર દિવસનો એટલે કે એક પખવાડિયાનો ફરક, આ બાજુ કે બીજી બાજુ મૂકવો પડત પણ જ્યારે પ્રથમ સંવત્સરના પ્રારંભ દિવસને અનુલક્ષીનેજ બીજાના આરંભ દિવસની ગણત્રી કરાય છે, અને બંનેની શરૂઆત એકજ દિવસે (શુકલપક્ષની પ્રતિપદાથી) ગણનામાં આવે છે ત્યારે એક પખવાડીઆની (પંદર દિવસની) વધ કે ઘટ કરવાનો મુદ્દો તદ્દન નિર્મૂળ જ થઈ જાય છે તથા બંને વચ્ચેનું અંતર પૂરેપૂરા ૪૭૦ વર્ષનુંજ સ્વીકારવું રહે છે

---

(૬૩) સર કનિંગહામના 'બુક ઓફ ઈન્ડીયન ઈરાઝ' નામના પુસ્તકે પૃ ૮મા જણાવેલ છે કે—The initial point of this (Vikram) Era ought to be B C 57 or 56¾ instead of 56 B C=વિક્રમ સંવતની આદિ ઇ સ પૂ ૫૬ ને બદલે ઈ સ પૂ ૫૭ અથવા ૫૬ ૩/૪ લેખવી જોઈએ

(૬૪) ઉપરના પરિચ્છેદોમા તથા પુ ૨ ના પ્રથમ પરિચ્છેદે જુઓ

(૬૫) જુઓ તેના વૃત્તાંતે

(૬૬) જ બો બ્રં રો. એ સો પુ ૮ પૃ ૨૨૩ (ડૉ. ભાઉ દાજી લખે છે કે) There is a difference of 4 years between the Christian Era and the birth of the Christ = ઈસુના જન્મ અને ઈસવીના સનની વચ્ચે ચાર વર્ષનું અંતર છે

[મારૂ ટીપ્પણ–ઈ સ ના આરંભને ઈસુ ભગવાનના જન્મ કે મરણ સાથે સંબંધ નથીજ, જ્યારે બીજા સંવતોમા, જો ધર્મ પ્રવર્તકનો હોય, તો તેમના મરણ સાથે અને રાજકર્તા હોય તો તેના રાજ્યની કે વંશની આદિ સાથે હમેશા સંબંધ હોય છે આ એક મુદ્દાને અંગે સર્વે અન્ય સંવતો કરતા આ ઈસવીસનનો સંવત જુદો પડતો જણાય છે.]

(૬૭) જુઓ કલ્પસૂત્રની સુખબોધિકા ટીકા.

હવે બીજા અને ત્રીજા સંવત્સરના વચ્ચેના અંતરનો વિચાર કરીએ. ઉપરમાં કહી ગયા છીએ કે વિક્રમ સંવત્સરની આદિ ખરી રીતે ક્રિસ્ત-સનની આદિ કરતાં ૫૬ વર્ષને બદલે ૫૬।।। વર્ષે થઈ છે. વળી તેના ટીપ્પણમાં જણાવ્યું છે કે ક્રિસ્તીના સનની આદિ ઇશુ દેવના જન્મ પછી ચોથા વરસે એટલે કે બીજા અને ચોથા વર્ષની વચ્ચેના સમયે થઈ છે આ બે સન આપણી પાસે ધ્યાનારૂપે રહ્યા છે. તે ઉપર વિચાર કરીને તેની તારીખના નિર્ણય ઉપર આવવાનું કામ હવે બાકી રહે છે.

વિક્રમ સંવત્સરનું દરેક વર્ષ આપણે જાણીએ છીએ કે ચાંદ્રની ગતિ પ્રમાણે ૩૫૪ દિવસ અને ઉપર કેટલીક ઘડીના માપનું બનેલ છે. જ્યારે ક્રિસ્તીસનનું વર્ષ સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે ૩૬૫ દિવસ ઉપર કેટલીક ઘડીના માપનું બનેલ છે આ પ્રમાણે એકેક વર્ષે, બન્નેના વર્ષમાનના સમયમાં લગભગ અગિયાર દિવસનો તફાવત પડી જાય છે તે તફાવત વિક્રમાર્કની ગણતરીમાં પાંચ પાંચ વર્ષે બે અધિક માસ ઉમેરીને તથા અમુક વર્ષના અંતરે એક માસનો ક્ષય કરીને એટલે કે અગિયાર માસનું એક વર્ષ ગણીને-અધિક ક્ષય કાઢી નાખવામાં આવે છે. તેમ કરીને તેને સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે ચાલતા વર્ષોની ગણતરીની સમીપે લાવી મૂક્યું છે જ્યારે સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે ગણાતા ક્રિસ્તીસનમાં, ચાર ચાર વર્ષે એક લીપ (Leap) વર્ષ લેખી તેમાં ૩૬૬ દિવસ ગણ્યે છે ઉપરાંત સામાન્ય વર્ષના ક્રમમાં, આવા ચાર ચાર વર્ષની સો ગુણમાંથી જે કાળ આવે, તેમાંનો છેલ્લો ગુણક જે શતાબ્દિનો આવે છે તે વર્ષમાં પાછા ૩૬૫ દિવસ જ ગણ્યા છે એટલે કે સો ગુણમાંના હવે ૩૬૬ દિવસના બદલે છે તે ૧ નું ૩૬૫ દિવસનું લખે છે આમ બનેવિધ પ્રમાણે કરીને, બન્ને ગણતરીવાળાએ પોતાની રીતિ ઠીક કરી લીધી છે ભિન્ન પાડતા દેખાય છે છતાં વસ્તુ જોતાં અમુક વર્ષે-કહો કે દરેક પાંચ પાંચ વર્ષે તેમાં લગભગ એવા તો નિકટ આવી જાય છે કે બન્ને વચ્ચેની ભિન્નતા નષ્ટ થઈ ગઈ ને બની રહે જેમ જાણે ઐક્યતા-સામ્યતારૂપ જ બંધાઈ રહ્યું ન હોય, તેવું જણાય છે. છેવટની બાબત એ છે કે ક્રિસ્તીસનના વર્ષના આરંભનો દિવસ જે જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે ગણાય છે[18] અને તેનો દિવસ, વર્તમાનકાળે જેમ વિક્રમાર્કના બીજા માસમાં (પોષમાં) આવે છે તેમ પ્રાચીન સમયે પણ તેમ (પોષ) માસમાં આવતો હતો. એટલે કે વિક્રમાર્ક સંવતનો આરંભ, વર્તમાન કાળની માફક ઓક્ટોબરની બારમી તારીખથી નવેમ્બરની બારમી સુધીના પ્રાચીન સમયમાં પણ થતો હતો. હવે સાબિત થઈ ચૂકેલું કે વિક્રમાર્કનો આરંભ પ્રતિવર્ષ ઓક્ટોબર નવેમ્બરમાં જ બનતો અને ક્રિસ્તીના સનનો આરંભ જાન્યુઆરીમાં જ બનતો એટલે બન્નેના આરંભ વચ્ચેનું અંતર આશરે બે ત્રણ માસનું જ પડી શકશે. તે હિસાબે, ક્રિસ્તાબ્દ સાલનો જે સન ઉપરમાં લીધો છે કે બન્ને સંવત્સર વચ્ચેનું અંતર ૫૬।।। વર્ષ છે તે જોકે ઠરાવ્યું[19] છે પણ તેને બદલે ૫૬।। વર્ષ (૫૬ વર્ષ અને ૨।। થી ત્રણ માસનું) આવવા જરૂર પડવાનું તે હવે એમ કહેવું પડશે. વિક્રમ કે ક્રિસ્તીસનનો આરંભ કાળ, વર્તમાનમાં જે જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખથી ગણાય છે તેને બદલે અન્યથા ગણાતો હોય[20] આ બાબતમાં જેવી સ્થિતિ છે તે નીચે આપણે

(૧૮) એમ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે કે, ક્રિસ્તીસનની વચ્ચેના વખત પ્રાચીન સમયે [illegible] માસ [illegible] જ [illegible] તેમ [illegible] સમયે [illegible] છે. જ્યારે [illegible] વર્ષની જે ૩૬૫ દિવસની [illegible] છે તેમાં તો તેમ નથી જ [illegible] જ છે. અહીં વિવેચન કર્યું છે. [illegible] વિશેષ પ્રકાશ તે તે વિષયના [illegible] હોય તે પાછળ મળી શકશે.

(૧૯) જુઓ કહેલ કે ૫૬।।। બરાબર જ છે, એવું નથી, [illegible] વિક્રમ સંવતનો આરંભ [illegible] છે [illegible] રહી. પણ તેમ સમજાવાનું [illegible] વિક્રમ [illegible] માં [illegible] છે અને તે [illegible] ગણતરી આવે છે એટલે કે [illegible] ઓક્ટો. [illegible]

(૨૦) જુઓ પ્રા. ભા. ૧, ૧૮ પૃષ્ઠ.

કોઈ પણ ઉચ્ચારીએ તેના કરતાં તે વિષયના અભ્યાસીઓજ અજવાળુ પાડી બતાવે તે વિશેષ ઉચ્ચીત ગણાશે છતા આપણે કાઇક હિંમતથી કહી શકીએ છીએ કે મિ કનિંગહામ જેવા ઝીણવટના ઉતરનાર અને શોધખોળના અઠંગ અભ્યાસીએ, જે કાઇ મત ઉચ્ચાર્યો હશે તે પાકી તપાસ વિના કે પોતાને પૂરાવાની ખાત્રી થયા વિના તો નહીંજ ઉચાર્યો હોય એટલે તેમણે જે ૫૬ાા વર્ષનું અંતર જણાવ્યુ છે છતા આપણી ગણત્રીથી ૫૬-૫૭ નું જ આવે છે અને તેથી ૭ માસ કે અડધા વર્ષનો જે ફેર પડે છે તેનું કારણ આપણે શોધવુ રહે છે હવે જો ૫૬ આવે છે તો તેનો અર્થ એ થયો કે, દરેક પૂર્ણાંકની સાથે ½ વર્ષ જોડવાનું છે વળી આપણને એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે ક્રાઇસ્ટદેવના જન્મ પછી ત્રીજું વર્ષ પૂરૂં થઈને ચોથું ચાલતું હતુ તે સમયે ઈસવીસનની શરૂઆત થઈ છે તો પછી ઉપરના સૂત્રના આધારે, ત્રણના આંક સાથે ½ વર્ષનો અપૂર્ણાંક મેળવી, નિશ્ચયપણે તે સમય બતાવવા માટે સવાત્રણ વર્ષનું અંતર હતું એમ કહેવુ પડશે અને તેમ કરીએ તો મિ કનિંગહામની ગણત્રીમાં જે ૭ મહિનાનો ફેર આવે છે તેનો ઉપાય આપણે બે રીતથી કરી શકીએ છીએ (૧) કાં તો ઇસવીના શકના પ્રારંભને ૭ માસ આઘો લઈ જવો (૨) અથવા ક્રાઇસ્ટ દેવના જન્મને ૭ માસ વહેલો ઠરાવવો એટલે કે ન ૧ નો ઉપાય લેતાં, વર્તમાનકાળે ઇસવીસનનો પ્રારંભ જે ૧લી જાન્યુઆરીથી લેખાય છે તેને બદલે ૧ જુલાઈથી ગણવો અને ન ૨ નો ઉપાય કબૂલ રાખીએ તો ક્રાઈસ્ટ દેવના જન્મ પછી ૨ાા વર્ષે (ત્રણ વર્ષ ને નવ માસે) ઈસવીસનનો પ્રારંભ થયો હતો એમ ગણવું કયુ સત્ય છે તે સંશોધકો શોધી કાઢશે બાકી જ્યાં સુધી તે બિના નિશ્ચિતપણે સાબિત ન થઈ શકે ત્યાં સુધી, બેની વચ્ચેનું અંતર, હાલ તુરત તો ૫૬ાા વર્ષનું ગણવાને બદલે ૫૬ વર્ષનું છે એમ સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારીને કામ લેવુ રહે છે

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે પ્રત્યેક નૂતન વિક્રમાર્કનો પ્રારંભ ઓકટોબરથી નવેમ્બરના મધ્ય સુધીમા થઈ જાય છે અને તેનો ત્રીજો એટલે પૌષ માસ ચાલતો હોય ત્યારે ઈસવીના નૂતન વર્ષનો આરંભ થાય છે એટલે કે જ્યારે જ્યારે વિક્રમવર્ષના પહેલા ત્રણ માસમા બનેલી હકીકતનો સમય, ઈસવીના શકમા દર્શાવવો હોય, ત્યારે ત્યારે જૂનું વર્ષ ગણવુ, અથવા જેને ઇતિહાસકારો so many years expired[૭૧] એમ કહી બતાવે છે તે સમજવુ, અને પૌષ માસ પછીના બાકી રહેતા નવ માસનો સમય બતાવવા માટે નવુ વર્ષ ગણવુ, અથવા ઐતિહાસિક ભાષામા જેને such and such year current એમ કહે છે તે લખવુ તેજ પ્રમાણે Vice versa=ઉલટુ સુલટુ સમજી લેવુ એટલે કે ઇસવીના શકમા જે બનાવનો સમય જાન્યુઆરીથી સપ્ટેંબર સુધીનો હોય, તેને વિક્રમાર્કમા દર્શાવવો હોય તો ત્યા વિક્રમ સવત "ચાલુ" લખવો, અને ઓકટોબરથી ડીસેંબરનો સમય દર્શાવવો હોય તો વિક્રમ વર્ષ "જૂનું અથવા ગત" એમ લખવુ

તેવી જ રીતે મહાવીર સવતને ઈસવીસનની તારીખમાં તથા ઇસવીસનની તારીખને મહાવીર સવતમા ફેરવી શકાય છે, ફેર માત્ર એટલો જ કે વિક્રમ અને ઈસવીના શક વચ્ચે ૫૬નું અંતર છે અને તેથી ૫૬ અને ૫૭ નો આંક વાપરવો પડે છે તેને બદલે મહાવીર અને ઇસવીના શક વચ્ચેનું અંતર ૫૨૬[૭૨] (૪૭૦+૫૬) વર્ષનુ હોવાથી ૫૨૬ અને ૫૨૭ ના આંકનો ઉપયોગ કરવો પડશે તેવી જ રીતે વિક્રમ સવત્સરને મહાવીર સવતમા ફેરવવો હોય અથવા મહાવીર સવતને વિક્રમમા ફેરવવો હોય તો ઉપરના જેવુ તે મુશ્કેલ નથી કારણ કે તે

---

(૭૧) A D દર્શાવવાનો હોય ત્યારે expired (જૂનું) લખાય પણ B C. (ઇ સ પૂ) દર્શાવવાનો હોય ત્યારે 'To come' or 'In store' = હવે પછી આવતું, એમ લખવું પડે

(૭૨) મહાવીર અને વિક્રમ વચ્ચેનુ અતર ૪૭૦ વર્ષનુ છે અને વિક્રમ તથા ઇસુની વચ્ચેનુ અતર ૫૬ છે એટલે

બે સંવત્સર વચ્ચેનું અંતર પૂર્ણાંકની સંખ્યામાં છે અને તે આંક ૫૭ નો છે. એટલે પરસ્પરમાં તેનું ઓછાવધુ કરવાથી બરાબર મેળ બેસી જશે.

આ પ્રમાણે નિયમનું સ્થાપન કર્યું બતાવી તેનું બરાબર પાલન કરી બતાવી આંકડાઓ ઉપરથી બતાવાય તો વાચક જનતાની સમજણમાં વિશેષ સ્પષ્ટતાથી ઉતરી જાય માટે તેનાં દૃષ્ટાંત આપીશું.

વિક્રમ વર્ષ — ઈસ્વીનું વર્ષ

(૧) ૧ ના કાર્તિક માગશીર્ષ અને પૌષ = ઈ. સ. પૂ. ૫૭ ઓક્ટો. નવે. ડીસે.[૩૩]
(૨) ૫૭ ના „ = „ „ ૧ „ „
(૩) ૫૮ ના = ઈ. સ. ૧
(૪) ૧ ના માઘ માસથી આશ્વિન સુધી = ઈ. સ. પૂ. ૫૬ ના જાન્યુ થી સપ્ટે
(૫) ૫૭ ના = ઈ. સ. ૧ ના
(૬) ૫૮ ના „ = ઈ. સ. ૨ ના „

જ્યારે તેને ઉલટાવીને લખવું હોય તો

ઈસ્વીનું વર્ષ — વિક્રમનું વર્ષ

(૭) ઈ. સ. પૂ. ૫૭ ના ઓક્ટો નવે ડીસે = ૧ વાના કાર્તિક માર્ગ અને પૌષ
(૮) ઈ. સ. પૂ. ૫૬ ના જાન્યુ થી સપ્ટે = ૧ વાના માઘ થી આશ્વિન
(૯) ઈ સ. પૂ. ૧ ના ઓક્ટો નવે ડીસે = ૫૭ ના કાર્તિક માર્ગ અને પૌષ
(૧૦) ઈ. સ. ૧ ના જાન્યુ થી સપ્ટે = ૫૭ ના માઘ થી આશ્વિન
(૧૧) ઈ સ. ૧ ના ઓક્ટો, નવે ડીસે = ૫૮ ના કાર્તિક માર્ગ અને પૌષ
(૧૨) ઈ સ. ૨ ના જાન્યુ થી સપ્ટે = ૫૮ ના માઘ થી આશ્વિન

ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

એક ભ્રમ અને તેનું નિવારણ

વિક્રમ અને ઈસ્વીના સનનું અંતર ૫૬ા કે ૫૭ા વર્ષનું બતાવ્યું છે. તેમજ પ્રભુના જન્મ પછી ૩૦ વર્ષે કેવલ થયા પછી તેમનો ઉપદેશ શરૂ થયો તેથી તેમનું આયુષ્ય ૩૨ા વર્ષનું જણાવ્યું છે તે હકીકત આપણે જાણીતી થઈ ગઈ છે. આ બન્નેનો સરવાળો કરવામાં આવે તો ૫૬ા૫૭ા અથવા ૫૬ા૫૭ા ઉમેરવાથી પરિણામ આવે છે. જ્યારે બીજી બાજુ આદિ વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય પણ સાઠ વર્ષ જ ચાલ્યું છે અને તેનું મરણ થયું, તેનો પુત્ર તેની ગાદીએ બેઠો છે. આ પ્રમાણે તે બન્ને બનાવોનો આંક ૧ નો બનેલ હોવાથી કેટલાક મનમાં એમ વિભ્રમ થતો જાય છે કે શું વિક્રમાદિત્યના મરણને અને પ્રભુના સંવતના પ્રારંભને કે પ્રભુના જન્મ દિવસને કાંઈ સંબંધ છે ખરો? કે મિશ્રીત ઉત્તર આપવાનો કે તે માત્ર વિભ્રમ જ છે. તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે જાણવો.

પ્રથમ ઈશુના જન્મ સાથેનો વિભ્રમ તપાસીએ. પ્રભુના જન્મ પછી ૩૦ વર્ષે તેમના ઉપદેશનો પ્રારંભ થયો છે એટલે તેમનો જન્મ તો ઈ. સ. પૂ. ૪ માં

તે બન્ને વર્ષોના અંકનો સરવાળો કરવાથી ૫૭ ૫૮ થાય મહાવીર અને ઈસુ વર્ષનું અંતર આવશે.

(૩૩) આ વર્ષના પ્રમાણ અર્થે ઓળખ તો ૫૫ ૧૨ અને ૫૭ પૂર્ણ થયાં થઈ ત્યારે, એમ સમજાય છે. આ બાકી છે ઈ. સ. પૂ. ની થાય છે. એટલે તેનો અર્થ ૫૬ વર્ષ પૂરા થયો છે ઉપરાંત ૫૭ મા વર્ષના ત્રણ માસ વીતી ગયા ત્યારે, એમ સમજવાનું છે (એટલે આરંભ પહેલાં ત્રણ માસના આંક ન સમજાય, ઉલટા ત્રણ માસનો સમય ઉમેરવાથી) ઈ. સ. લખવું હોય તો પ્રથમના ત્રણ માસ ઉમેરવાં પડે.

બન્નેનાં નામ અને આયુષ્ય લગભગ સરખા હોવા છતાં સ્વભાવમાં તેમજ અન્ય હકીકતે તેઓ ઘણુાજ ભિન્ન પડી જતા દેખાય છે.

બન્ને કનિષ્કની સરખામણી પહેલાનો રાજ્યકાળ ટૂંકો છે. બીજાનો દીર્ઘકાલિન છે, બલ્કે સારાયે વંશમાં સર્વથી લાંબો છે પહેલો આધેડવયે રાજ્યાસને આરૂઢ થયો છે, બીજો ઉગતી યુવાનીમાજ રાજપદને પામ્યો છે એટલે પહેલો સ્વાનુભવને લીધે સાહસિક નીવડયો છે, જ્યારે બીજો તદ્દન નિરપેક્ષા વૃત્તિ સેવતો દેખાયો છે પહેલાનું, આખુયે જીવન કહો કે લડાઈઓ લડવામાંજ પસાર થયુ છે એટલે તેને લોક કલ્યાણુના માર્ગો વિચારવાનો, કે પોતાનું તેમજ પ્રજાનું સામાજીક અથવા આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવા માટે, પરિસ્થિતિ રચવાનો કોઈ અવકાશજ રહ્યો નહોતો જ્યારે બીજાનું જીવન શાતપણે વીતેલ હોવાથી તેણે આ સર્વે બાબતમા ઠીકઠીક કાળવ્યતીત કર્યો લાગે છે જેથી બીજાએ જે કળારસિકતા બતાવીને પોતાનું નામ અનેક સંસ્મરણોદ્વારા ભવિષ્યની પ્રજામા અમર કરી બતાવ્યું છે તેમાનું અલ્પાંશે પણ પહેલાએ કરી બતાવ્યું કહેવાશે નહીં

રાજકીય જીવનમાં પહેલાનું જેટલું પરાક્રમશીલ ગણાય તે પ્રમાણમાં અનેકાંશે બીજાનું પરાક્રમવિહિન કહેવાય પહેલાના રાજ્યકાળે કુશાનવંશનો રાજ્યવિસ્તાર સૌથી મોટામાં મોટો હતો એટલે સુધી કે તેના કાંડાબળે એવી સ્થિતિ ઉભી કરી હતી કે તેના નામનો શક તેના રાજ્યના આરંભથી ચલાવવામાં આવ્યો છે, જ્યારે બીજાના રાજ્યકાળે રાજ્યના ભાગલા પડી ગયેલા દેખાય છે અને તેમાં પોતેજ કેમ જાણી જોઈને હથિયાર રૂપ બનવા પામ્યો હોય તેવુ વર્તન તેણે દાખવ્યુ છે

એટલે આખા વંશની અપેક્ષાએ રાજકીય દૃષ્ટિથી વિચારતાં કનિષ્ક પહેલાનો રાજ્યકાળ જેમ ઉન્નત સ્થાને મૂકાય તેવો છે, તેમ શાંત અને લોક કલ્યાણકારી જીવન ગાળવાની દૃષ્ટિએ કનિષ્ક બીજાનું સ્થાન તેટલું જ ઉચ્ચકોટિનું ગણાય તેવુ છે તેથી કરીને પહેલાએ રાજકારણમાં જેમ નામ કાઢયુ કહેવાય તેમ બીજાએ સામાજીક જીવનમાં નામ કાઢયું કહેવાય.

(૫) વાસુદેવ પહેલો

કનિષ્ક બીજા પછી મથુરાની ગાદી ઉપર તેનો પુત્ર વાસુદેવ પહેલો આવ્યો છે તેનું રાજ્ય ઇ સ. ૧૯૬ થી ૨૩૪ = ૩૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યું છે જો કે તેનુ રાજ્ય સામાન્ય રીતીએ જોતાં બહુ લાંબુ ચાલ્યુ ગણાય, એટલે એમ કહી શકાય કે એકતો પોતે નાની ઉંમરે અથવા તો ભરયુવાન વયે ગાદીએ બેઠો હશે અથવા તો કદાચ તે બહુ પરાક્રમી હોય કે જેથી ગમે તેવા હુમલા બહારથી આવ્યે રહ્યા હોય તોપણ તે સર્વેને પહોચી વળવા જેટલુ પોતે સામર્થ્ય ધરાવતો હોય આ બેમાંથી બીજુ અનુમાન દોરવાને આપણે પ્રથમ લલચાઈએ છીએ, પરતુ જ્યારે શિલાલેખ આપણને એમ જણાવે છે કે[૬૩] Inscriptions of Vasudev I at Mathura certainly range in date from 78 to 94 = વાસુદેવ પહેલાના મથુરાના શિલાલેખો ખરેખર ૭૮ થી ૯૪ સુધીના માલૂમ પડયા છે ત્યારે કબૂલ કરવુ પડે છે કે તેનું રાજ્ય મથુરાની આસપાસ અને બહુતો તેનાથી થોડેક દૂર આવીને અટકી રહ્યું હશે અને આ પ્રમાણેજ બનવા પામ્યુ હોય તો તેને ઘણો નબળો રાજા કહેવો પડશે પરતુ જ્યારે કાઈજ તે વિશે જાણવાનું સાધન નથી ત્યારે આપણે પ્રથમના અનુમાન ઉપર જવુજ પડે છે એટલે કે તે નાની ઉમરે જ ગાદીએ આવ્યો હોવો જોઈએ તો તેના શિલાલેખો માત્ર મથુરામાંથી જ કાં સાંપડયા કરે છે? તે પ્રશ્ન ઉકેલ માગે છે તે સમયે ઉત્તર હિંદમા કોઇ બીજા એવા રાજવીઓ નથી થયા કે જેઓએ તેના ઉપર ચડી જઇને મુલક જીતી લીધો હોય, તેમજ બીજી બાજુએ પંજાબ કે કાશ્મિરની લગોલગના કોઈ રાજકર્તાએ તેની હદમાં આવી જઇને તે પ્રાંતો ખુચાવી લીધા હોય આવી પરિસ્થિતિમાં એકજ કલ્પના કરવી રહે

(૬૩) અ. હિ ઈ ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ ૨૭૨.

છે કે તે પણ તેના પિતાની પેઠે મનુ વાવિથી રાજ ચલાવનાર પ્રજાની હોવો જોઈએ. એટલે જ તેનું રાજ્ય [illegible] હોય છતાં તેમાં કોઈપણ જાતનો [illegible] જેવો બનાવ નીપજ્યો નથી. બનવા જોગ છે કે તેના બનાવ બન્યા પણ હોય પરંતુ પ્રતિભાને પાને [illegible] થયા હોય અને તેમ હોય ત્યારે તો નિશ્ચય જ ગણી શકાય કે તેના રાજ્યે કોઈ ખાસ [illegible] થયું નજરે આવતું નથી.

તેના સિક્કાઓ તેના પૂર્વજોના કરતાં જુદી જ તરેહના દેખાય છે. તે જોતાં ગણી શકાય કે તેણે પોતાનો [illegible] ધર્મનો પલટો કર્યો હશે. તેનું નામ પણ [illegible] તે [illegible] મહાશય મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ લખે છે કે:[14] "Vasudev I whose thoroughly Indian name, a synonym of Vishnu. Testimony to the same fact is borne by his coins almost all of which exhibit on the reverse the figure of the Indian God Siva attended by his bull Nandi and accompanied by the noose, trident and other insignia of Hindu iconography=વાસુદેવ પહેલો જેનું સંપૂર્ણ હિંદી નામ, વિષ્ણુ શબ્દનો પર્યાય વાચ છે. આ બાબતની સાક્ષી તેના સિક્કા ઉપરથી મળી આવે છે. લગભગ સર્વે સિક્કાઓમાં અવળી બાજુ ઉપર હિંદુ-દેવ શિવની આકૃતિ હોય છે તેની સાથે તેમનો પોઠીઓ નંદી, તથા ફાંસ, ત્રિશૂળ અને હિંદુપ્રતિમાના અન્ય ચિહ્નો પણ નજરે પડે છે." આ પ્રમાણે સિક્કા જેવા અકાટ્ય પુરાવાથી માલૂમ પડે છે કે તે પોતે શિવભક્ત બની ગયો હતો એટલે, તેના રાજ્યે રાજકીય દૃષ્ટિએ કોઈ અસાધારણ બનાવ બન્યાનું ભલે નથી જણાતું, પરંતુ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં કોઈક પ્રતિકાર સ્થિતિ ઊભી થવા પામી હોવી જોઈએ. નહીંતો તેણે ધર્મપલટો કર્યો ન હોત. આ વિષે આપણને તે સમયના [illegible] ધર્મગ્રંથો કોઈ પ્રકારથી માહિતી મળે છે કે કેમ તે આપણે પૂરું કહી શકતા નથી. પરંતુ જૈનધર્મના સાહિત્ય ગ્રંથમાં એક સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે, જ્યારે વિ. સં. ૨ થી આરંભ કરીને સદી સુધી જે મુખ્ય આચાર્યો થયા છે તેમણે વસ્તીમાં રહેવાને બદલે વનમાં રહેવાનું[15] પસંદ કર્યું હોવાથી તેમના ગચ્છનું નામ વનવાસી ગચ્છ પડ્યું હતું એમ લખ્યું છે, આ પ્રમાણે હિમાલયની તળેટીમાં આવેલ નેપાલ-તરાઈ [illegible] હોય. [illegible] તે [illegible] જૈન [illegible] તેઓ પણ તે [illegible] જ [illegible] એટલે પ્રમાણપૂર્વક [illegible] તેની સિદ્ધિ [illegible] ન આવે ત્યાંસુધી એટલું અનુમાન કરવું રહે છે કે ઈ. સ. ની બીજી સદીના પાછલા ભાગમાં ઉત્તર હિંદમાં [illegible] વિશેષ [illegible] બન્યું હતું. જેને પરિણામે કુશાનવંશી ભૂપતિઓએ તે ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો અને શૈવ ધર્મને ઉત્તર હિંદના મથુરા આદિ પ્રદેશોમાં [illegible] થયા હતા.

ઉપર પ્રમાણે અમે નિર્ણય બાંધ્યા બાદ, પરંતુ [illegible] થયા પહેલાં તેમના ધર્મ વિષે પ્રમાણ [illegible] નવું નિવેદન મળી આવ્યું છે. તેના ધર્મ વિષે જે પ્રમાણ ઉપયોગી થઈ પડતું પુરાવો [illegible] છે તે અહીં નીચે ટાંકી છે.

કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયાના લેખક જણાવે છે કે[16] "To the Buddhist

(૧૪) અ. હિ. ઇં. ચોથી આવૃત્તિ પૃ. [illegible]

(૧૫) આ માટે તેમજ [illegible] સિક્કા [illegible] હતા [illegible] તે પહેલા તેમનો [illegible] હતો તે [illegible] નથી [illegible] એમ છે કે [illegible]

[illegible] વનવાસી ગચ્છ નામ પડ્યું તે પહેલાં [illegible] નામે ઓળખાતું [illegible]

(૧૬) કેમ્બ્રિજ હિ. ઇં. પૃ. [illegible]

Kanishka was as great a figure as Asoka, but unfortunately no early historian mentions him and his date is very much disputed=બૌદ્ધધર્મીઓ ને (તો) કનિષ્ક, અશોકના જેટલો જ પ્રભાવિત પુરૂષ હતો, પરંતુ કમભાગ્યે પૂર્વના કોઈ ઇતિહાસ લેખકે તેનું નામ જણાવ્યું નથી વળી તેનો સમય ઘણો શકાસ્પદ ગણાય છે" એટલે તેમનું કહેવું એમ છે કે, અશોકના જેટલો જ પ્રભાવ—ફાળો—બૌદ્ધધર્મની કીર્તિ વધારવામાં ભલે કનિષ્કનો હશે, પરંતુ કોઈ પ્રાચીન લેખકોએ તેના નામ વિશે નોંધ કરી તેમના જોવામાં આવી નથી છતા બનવા જોગ છે કે કનિષ્કનો સમય જે ચોક્કસ રીતે જણાયો નથી તે કદાચ તેના કારણ (કનિષ્કનું નામ જે માલૂમ પડતું નથી તે બાબતનું) રૂપ પણ હોય મતલબ કે પોતાની માન્યતા તો અમુક પ્રકારે બંધાઈ ગઈ છે જ, પરંતુ કોઈ શંકા ઉઠાવે તેના કરતાં પોતે જ તેના મનનું સમાધાન કરવા માટે પ્રત્યુત્તરે ખુલાસારૂપે પાછું જણાવે છે કે[૧૭]" It must be remembered however that, while there is no doubt about the existence of the Buddhist Council and the work it did, Kanishka's connection with it is not absolutely certain Parmarth, for example, who is the earliest and perhaps the most reliable authority does not mention Kanishka etc=છતા યાદ રાખવાનું છે કે, બૌદ્ધ ધર્મસભાના અધિવેશન વિશે તથા તેમા થયેલ કાર્ય વિશે, જો કે કોઈ જાતનો સંશય નથી જ પરંતુ તેથી તે સાથેનો કનિષ્કનો સંબંધ કાંઈ ચોક્કસ થતો નથી જ (કેમકે) દાખલા તરીકે, પરમાર્થ, જે એકદમ પ્રાચીન અને સાથે સાથે અતિ વિશ્વસનીય આધાર રૂપ ગણાય છે, તે તો કનિષ્કનું નામ ઉચ્ચારતો પણ નથી ઇ ઇ" તેમના કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે, ભલે ધર્મસભા મળી હતી અને તેમાં જે જે કામ થયુ છે તે પણ સર્વે સાચી વાત છે, તેમા શંકા નથી જ પરંતુ તેથી એમ સિદ્ધ થતુ નથી કે તે સભાનો બોલાવનાર કે તે સાથે કોઈ પ્રકારે સંબંધ ધરાવનાર આ કુશાનવંશી કનિષ્ક જ હતો વળી આ પ્રમાણે પોતે જે અભિપ્રાય રજુ કરે છે તેનું કારણ જણાવતા કહે છે કે, પરમાર્થ જેવો પ્રાચીનમા પ્રાચીન અને પહેલા નંબરે વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેવો પુરૂષ તો રાજા કનિષ્કના નામનો ઉચ્ચાર સરખો પણ કરતો નથી એટલે કે જો કનિષ્કનું નામ કોઈ પ્રકારે કિંચિત્ દરજ્જે પણ તેમાં જોડાયું હોત તો તે વિશેની નોંધ તે કર્યા વિના રહેત્ ખરો? મતલબ એ થઈ કે, બીજી બધી વાત ખરી, પરતુ બૌદ્ધ ધર્મસભા સાથે કનિષ્કનું નામ કોઇ રીતે જોડાયું નથી જ એટલે કે રાજા કનિષ્ક બૌદ્ધધર્મી નથી એવો નકારાત્મક પુરાવો રજુ થયો તેમ બીજી બાજુ પેશાવર જીલ્લામા આવેલ શાહીજી કી ઘેરી ગામેથી મળી આવેલ પેટી ઉપરના ચિત્ર વિશે[૧૮] તેમણે જે લખ્યું છે તેમાંથી હકારાત્મક આધાર મળતો હોય એમ જણાય છે તે વાક્ય આ પ્રમાણે છે " Kanishka, standing between the sun and the moon=સૂર્ય અને ચદ્રની વચ્ચે કનિષ્ક ઉભો છે" એટલે કે તે પેટી ઉપર રાજા કનિષ્કનું ચિત્ર છે અને તેની એક પડખે સૂર્ય અને બીજે પડખે ચદ્રની નિશાનીઓની કોતરેલી છે આપણે સિક્કાચિત્રમા અભ્યાસથી હવે જાણીતા થયા છીએ કે, વિદ્વાનો તે ચિહ્નને Star and Crescent તરીકે સંબોધે છે અને તેને ચષ્ઠણવંશવાળાઓ પોતાના સિક્કા ઉપર હમેશા કોતરાવતા રહ્યા છે આ નિશાની જૈનધર્મનું દ્યોતક ગણાય છે જે હકીકત પુ ૨ સિક્કાચિત્ર નં ૪૨ મા તથા પુ ૩ સિક્કાચિત્ર નં. ૧૦૨ મા વિગતવાર સમજાવવામા આવી છે તેમજ આગળનો તૃતિય પરિચ્છેદ જે, ચષ્ઠણવંશના વર્ણન માટે જ ખાસ રોકયો છે તેમાં પણ તેની સમજૂતિ આપવામા આવી છે.

આ પ્રમાણે—નકાર તથા હકારમા નોંધાતા—

(૧૭) જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ. ૭૮.

(૧૮) મજકુર પુસ્તક પૃ ૭૫.

અને અવંતના પુરાવાથી સાબિત થઈ શકે છે કે કુશાનવંશી રાજાઓ જૈન મતના અનુયાયીઓ જ હતા. વાસુદેવ પહેલો જ તેમાંથી પલટો કરીને પ્રથમ વૈદિક મતવાળો બન્યો હતો.

(૧ થી ૧૩) બાકીના આઠ રાજાઓ

વાસુદેવ ૩૮ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી ઈ. સ. ૨૩૪ માં મરણ પામ્યા બાદ કોણે કોણે અને કેટલા કેટલા વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું ? તે કહેવા જેવી સ્થિતિમાં આપણે નથી જ પરંતુ સંજોગાનુસાર એટલું વિચાર છે કે તે બાદ ૪૬ વર્ષ એટલે ઈ. સ. ૨૮૦ સુધી તે વંશની સત્તા ચાલુ રહી છે. કારણ વધારે કે બોજ સમય પર્યંત[૧૯] પણ તે ચાલુ રહ્યો હોય, કેમકે તેમનો મુખ્ય જે રાજાઓ હિંદી પ્રતિહાસમાં કુશાનવંશી તરીકે ઓળખાવાય છે તેમણે કરી લીધેલ વસાહિતો જ અને તેઓનો ઉતાર ક્યારે થયો હતો તે નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાતું નથી. આ વંશનો બીજો રાજા, વંશવૃક્ષ પહેલો હેઈ વિક્રમાદિત્ય કહેવાય છે તેણે ઈ. સ. ૩૧૯ માં ભાર્ગવિની ભાંગી, ગણપતિથી હરાવ્યો, જેને આપણે ગાદીવંશી રાજાઓ તરીકે સંબોધવાનું જાહેર કર્યું છે. તેમની પાસેથી મેળવી હતી, અને તેના સ્મારકમાં પોતાનો ગુપ્ત સંવત્સર[૨૦] પ્રવર્તમાન કર્યો છે. આ બીજો રાજા છે એટલે તેની પૂર્વે બે થઈ ગયા ગણાય. તે બન્નેનો ભેગાભેગ રાજ્યકાળ વીસ વીસ વર્ષ ગણો તો ૪૦ વર્ષ થયો કહેવાય અને તે હિસાબે ૩૧૯-૪૦=૨૭૯ ઈ. સ.ની આસપાસમાં ગુપ્તવંશી પ્રથમ નૃપતિએ કુશાનવંશી પાસેથી ઉપર સત્તા મેળવી લીધી કહેવાય. વળી મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વંશનો અંત સુનિશ્ચિત રીતે આવ્યો હોવાનું નોંધાયું છે. તે વિદ્વાન એમ જણાવે છે કે[૨૧] " The decay...must have been hastened by the terrible plague of A. D. 167 ...which desolated Roman and Parthian empires for several years=ઈ. સ. ૧૬૭ની જે પ્લેગ મહામારીએ, રોમ અને પાર્થિઆના સામ્રાજ્યોને કેટલાંક વર્ષો સુધી નિર્જન કરી નાખ્યા હતા તે, મહામારીને લીધે આનું (તેમનો અંત)-પતન ત્વરિત બની રહી હોય. એટલે એમનું ધારવું એમ થાય છે કે યુરોપમાં જે મહામારી-પ્લેગ, રોમ રાજ્યે પ્રથમ ૧૬૭માં ફાટી નીકળી હતી તે પ્લેગવાળો રોગચાળો પૂર્વ તરફ વધતો વધતો પ્રથમ પાર્થિઆ-ઈરાનના રાજ્યને લાગી ગયો હતો અને તેમાંથી પણ કેટલું આગળ વધ્યું નહીં હોય, એટલે તે હિંદમાં આવી પહોંચ્યો હશે અને કુશાનવંશી રાજ્યની સમાપ્તિ કરી દીધી હશે. આ અનુમાન ઉપર આવવાને તેમને શું કારણ મળ્યું હશે તે ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો નથી. એટલે સમજાય છે કે હિંદી પ્રતિહાસના પરદેશી આલેખકારોના આ અપાકરમય પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે ઇન્ડોસિથિઅન્સ, ઇન્ડોપાર્થિઅન્સ, શક, કુશાન અને પશ્ચાત્ ઈ. ઈ.ની પૂરેપૂરી ઓળખ થઈ ન શકવાથી વિદ્વાનોએ એકબીજાની ભેળસેળ કરી દીધી છે અને પછી પોતાની કલ્પના પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આગળ વધતાં, જ્યાં મુશ્કેલી ઊભી થતી ત્યારે તેમણે મનમાન્યા ખુલાસા એકી કરતા ગયા છે તે પ્રમાણે આ કિસ્સામાં પણ બનવા પામ્યું હશે. નહીંતર ક્યાં યુરોપ ને ક્યાં હિંદ, તે બેને સંબંધ શો ? વળી ક્યાં ૧૬૭ની સાલ અને ક્યાં ૨૮૦ની સાલ ? વળી હિંદમાંથી ઈન્ડોપાર્થિઅન સત્તાનો અંતકાળ ઈ. સ. ૪૫માં આવી ગયું ક્યાં ! તેવી જ રીતે ઇન્ડોસિથિઅનનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૫ માં થયો છે તે ક્યાં ! આમ એક બીજાને સંબંધ ન હોય તેવી વાતોનું જોડાણ કરવાનું હોય ના !

આ કુશાનવંશી રાજાઓના સિક્કામાં જે પાર્થિઅન અંશ જેવું દેખાય છે તે કાંઈ પાર્થિઅનો કુશાન

(૧૯) જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૨૦

(૨૦) આ ગુપ્ત સંવતનો સમય નક્કી કરવાનું નથી પણ ભ. ૪. પહેલાનો રાજ્યકાલ ઈ. સ. ૩૧૯માં થયો છે એટલે તે સમયથી આ ગુપ્ત સંવતનો પ્રથમ થયો હોવાનું અનુમાન છે. મથાળ ૧ ને ટીકા પૃષ્ઠ ૩૧ ની ૫ મી જ હકીકત.

(૨૧) જુઓ તેમણે લખેલી અ. હિ. ઈ. ચોથી આવૃત્તિ પૃ. ૨૭૩.

વંશની હકુમત ઉપર ચઢી આવ્યા તેના પરિણામરૂપ નથી, પણ આ કુશાનવંશીઓ પોતેજ ઇન્ડોપાર્થિઅનની હકુમતની પાછળ પાછળ, હિંદની ભૂમિ ઉપર ચઢી આવ્યા હતા તેની અસરનું તે દ્યોતક છે મતલબ કે તેમના કથન પ્રમાણે, પ્રથમ કુશાન અને પછી પાર્થિઅન એમ નથી બન્યુ, પણ પ્રથમ પાર્થિઅન અને પછી કુશાન આવ્યા છે

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ સર્વ નં ૬ થી ૧૩ સુધીના સાતથી આઠે વીર્યહીન અને નામધારી રાજાઓનો અંત આવ્યો કહી શકાશે તેમના નામો કેવાં હતા તે જણાયુ નથી જ પણ આ વંશના પાંચમા રાજાને જ્યારે વાસુદેવ પહેલા તરીકે સંબોધ્યો છે, ત્યારે કહી શકાશે કે, આ નામધારીમાંથી એકાદ રાજાનું નામ વાસુદેવ બીજો હશે જ, અને કદાચ વાસુદેવ ત્રીજો, ચોથો ઇત્યાદિ પણ હોય તે બહુ અગત્યનો સવાલ નથી એટલે હાલ તો સ્મિથ સાહેબનું મંતવ્ય રજુ કરીને આ પરિચ્છેદની સમાપ્તિ કરીશુ તેમણે સાફ શબ્દોમાં નોંધ કરી છે કે, So much, however is clear that Vasudev I was the last Kushan King, who continued to hold extensive territories in India, after his death there is no indication of the existence of a paramount power in Northern India=છતાં એટલું સ્પષ્ટ છે કે વાસુદેવ પહેલાને છેલ્લો જ કુશાનવંશી રાજા કહેવાય કે જેણે હિંદમાં બહોળા પ્રદેશ ઉપર સ્વામિત્વ ટકાવી રાખ્યું હતું તેના મરણ બાદ ઉત્તર હિંદમાં કોઇએ એક છત્રી રાજ કર્યાનું કાંઈ ચિહ્ન નજરે પડતું નથી

અને તેના પુરાણાથી સાબિત થઈ શકે છે કે કુશાનવંશી રાજાઓ જૈન મતના અનુયાયીઓ જ હતા. વાસુદેવ પહેલો જ તેમાંથી પલટો કરીને પ્રથમ વૈદિક મતવાળો બન્યો હતો.

(૬ થી ૧૩) બાકીના આઠ રાજાઓ

વાસુદેવ ૩૮ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૨૩૪ માં મરણ પામ્યા બાદ કોણે કોણે અને કેટલા કેટલા વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું ? તે કહેવા જેવી સ્થિતિમાં આપણે નથીજ પરંતુ સંયોગાનુસાર એવું લાગે છે કે તે બાદ ૪૬ વર્ષ એટલે ઇ. સ. ૨૮૦ સુધી તે વંશની સત્તા ચાલુ રહી છે. કદાચ વધારે કે ઓછો સમય પર્યંત[૭૬] પણ તે ચાલુ રહ્યો હોય, કેમકે તેમનો પુત્ર જે રાજાઓ હિંદી ઇતિહાસમાં કુશાનવંશી તરીકે ઓળખાયા છે તેમણે ઘણી થોડી મુદ્રાઓ છે અને તેઓનો ઉતાર ક્યારે થયો હતો તે નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાતું નથી. આ વંશનો બીજો રા. ન. ચંદ્રગુપ્ત પહેલો જે વિખ્યાતિ કહેવાય છે. તેણે ઇ. સ. ૩૧૯ માં આર્યાવર્તની ગાદી, મગધપુરથી સ્થાપી, એને આપણે ગુપ્તવંશી રાજાઓ તરીકે સંબોધવાનું જાહેર કર્યું છે તેમની પાસેથી મેળવી હતી, અને તેના સ્મરણમાં પોતાનો ગુપ્ત સંવત્સર[૭૭] પ્રવર્તમાન કર્યો છે. આ બીજો રાજા છે એટલે તેની પૂર્વે બે વર્ષ થયા ગણાય. તે બન્નેનો સરેરાશ રાજ્યકાળ વીસ વીસ વર્ષ લેખો તો ૪૦ વર્ષનો થયો કહેવાય અને તે હિસાબે ૩૧૯–૪૦=૨૭૯ ઇ. સ.ની આસપાસમાં ગુપ્તવંશી પ્રથમ નૃપતિએ કુશાનવંશી સમ્રાટ ઉપર છત મેળવી લીધી કહેવાશે. જો કે મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વંશનો અંત સુરીજ રીતે આવ્યો હોવાનું જણાય છે તે વિદ્વાન એવો મત ધરાવે છે કે[૭૮] The decay ...must have been hastened by the terrible plague of A. D 167 which desolated Roman and Parthian empires for several years = ઇ. સ. ૧૬૭ની જે ભયંકર મહામારીએ, રોમ અને પાર્થિઆના સામ્રાજ્યને કેટલાયે વર્ષો સુધી નિર્જન કરી નાંખ્યા હતા તે, મહામારીને લીધે કદાચ, (તેમનો અંત)-પડતી વેગવંતી બની રહી હોય." એટલે એમનું ધારવું એમ થાય છે કે યુરોપમાં જે મહામારી-પ્લેગ, રોમ રાજ્યે ઇ. સ. ૧૬૭ માં ફાટી નીકળ્યો હતો તે પ્લેગવાળો રોગચાળો પૂર્વ તરફ વધતો વધતો પ્રથમ પાર્થિઆ-ઈરાનના રાજ્યને લાગી ગયો હતો અને ત્યાંથી પણ તેનું ખપ્પર ભરાયું નહીં હોય, એટલે તે હિંદમાં આવી પહોંચ્યો હશે અને કુશાનવંશી રાજ્યની સમાપ્તિ કરી દીધી હશે. આ અનુમાન ઉપર આવવાને તેમને શું કારણ મળ્યું હશે તે ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો નથી. એટલે સમજાય છે કે હિંદી ઇતિહાસના પરદેશી આલેખનકારોના આ અધિકારપર સારાયે જે પ્રમાણે પ્રોકોપિયસ, પ્રોટોપાર્થિયન, વગેરે ઇતિહાસ અને ખાસ કરીને ઇ. સ.ની પૂરેપૂરી ઓળખ થઈ ન હોવાથી વિદ્વાનોએ એવી જે જેલસેળ કરી દીધી છે અને પછી પોતાની અગમ્ય પ્રમાણે બધું કલ્પનાથી ભરી, જ્યાં ક્યાંય કંઈ મળી ત્યારે તેમનું મનમાન્યા ખુલાસા કરી નાખ્યા છે તે પ્રમાણે આ કિસ્સામાં પણ બનવા પામ્યું હશે. નહીંતો ક્યાં યુરોપ ને ક્યાં હિંદ, તે બેને લાગે શું ? વળી ક્યાં ૧૬૭ની સાલ અને ક્યાં ૨૮૦ની સાલ ? વળી હિંદમાંથી ઈ. પ્રોટોપાર્થિયન સલ્તનતનો ઇ. સ. ૪૫ માં અંત થયો ક્યાં ? તેમજ રીતે ઇન્ડો-સિથિયનનો અંત ઇ. સ. પૂ. ૫ માં થયો છે તે ક્યાં ? આમ એક બીજાને સંબંધ ન હોય તેવી ઘટનાઓ જોડવા જેવું થયું છે ક્યાં ?

આ કુશાનવંશી રાજાઓના સિક્કામાં જે પાર્થિઅન અંશ જેવું દેખાય છે તે કંઈ પાર્થિઅનો કુશાન

---

(૭૬) જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૭૭

(૭૭) આ ગુપ્ત સંવતની શરૂઆત ક્યારે થઈ એ વિષે પણ મતભેદ પડેલો છે. કોઈક ઇ. સ. ૩૧૯માં થઈ છે એમ કહે છે, તો કોઈ આ ગુપ્ત સંવતનો પ્રારંભ થયો હોવાનું જણાવે છે. મતલબ કે તે ઇ. સ. ૩૧ ની સાલથી જ હતો.

(૭૮) જુઓ તેમની લખેલી અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૭૨.

હેતુ

અત્યાર સુધી વર્ણવાયલા પરિચ્છેદોમા જેમ સંક્ષિતપણે અમુક અમુક વંશ–રાજા કે પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરાયુ છે, તેમ આ પરિચ્છેદમાં કાંઇક સંયોજીતપણે કામ લેવાનું હશે એમ ધારવાનું નથી. મથાળુ તો રખાયુ છે 'ચષ્ઠણવંશી ક્ષત્રપો' ને લગતું, કે જેને ઇતિહાસમા સામાન્યરીતે Western Kshatraps=પાશ્ચાત્ય પ્રદેશના (ભૂપતિઓ એવા) ક્ષત્રપો તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે અને જેને પુ ૬ પૃ ૮૪૨ મા આપણે 'શાહવંશ'[1] તરીકે સંબોધ્યો છે તેનું, પરતુ તે આખા વંશમા જેટલા રાજાઓ થઈ ગયા છે, તેનું યથાસ્થિત અને જેટલું જાણવામા આવ્યું છે તેટલું સઘળુ જ વર્ણન અત્ર આપવામા આવ્યું નથી કારણ કે તેમ કરવામા આવે તો આપણે ઠરાવેલી સમય મર્યાદાનું અતિ ઉલ્લંઘન થઈ જાય છે એટલે તેમનું સંપૂર્ણ બ્યાન ન આપતાં તેમને લગતી જે જે વિગત અત્યાર સુધી નહીં શોધાયલી દેખાઈ છે અથવા તો માલૂમ પડી છે પણ જેમા હવે ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા લાગી છે, તેટલીનુ જ અહીં વિવેચન કરવાની ધારણા રાખી છે કે જેથી કરીને તેમનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખવામાં આવે ત્યાર તે બાબતો ઉપર પૂરતુ લક્ષ આપવામાં આવે

વળી, આ ક્ષત્રપોને લગતી બીનાઓનું સ્વતંત્ર વર્ણન ન આપતા, આ કુશાનવંશી પ્રજા સાથે જ તેમનો એક પરિચ્છેદ બનાવીને જોડયો છે તેનુ કારણ એ છે કે, આ ક્ષત્રપો મારી સમજ પ્રમાણે કુશાનવંશી રાજાઓના સરદારો હોવાનું નક્કી થાય છે એટલે કુશાન અને ચષ્ઠણ વંશને લગતા કેટલાક બનાવો અંદરઅંદર એક બીજાને સ્પર્શીને રહેલા છે, તે માટે તેમના જ ઇતિહાસની સાથે જો આમનું વર્ણન કરી બતાવવામા આવે તો લેખકને તેમજ વાચકને બનેને અનુકૂળ થઇ પડે એમ દેખાયુ છે

તેમના શકના કર્તા વિગેરે

ઉપર પૃ ૧૫૯ માં જે મુદ્દાઓનું આ પરિચ્છેદે વર્ણન કરવા માટેની સૂચના કરાઇ છે તેમાનો એક પ્રશ્ન તેમના શક–સંવત્સરને લગતો છે પ્રથમ પરિચ્છેદે કુશાન વંશની નામાવલિ ગોઠવતાં એમ જણાવાયું છે કે તેમનો શક ઇ સ ૧૦૩ માં જ્યારથી કનિષ્ક પહેલો મથુરાપતિ બન્યો હતો ત્યારથી આરંભાયો છે, સાથે સાથે એમ પણ જણાવવામા આવ્યુ છે કે, ચષ્ઠણવંશી ક્ષત્રપોના શક–સંવત્સરની આદિ પણ તેજ સમયથી કરવામા આવી છે વિદ્વાનોએ આ બન્ને પ્રસંગને–કુશાન અને ચષ્ઠણ સંવતના પ્રારંભને, ઇ સ ૭૮ માં થયાનું ગણાવ્યું છે જ્યારે મેં અનેક પુરાવાને અંગે જે નીચે જણાવવામાં આવ્યા છે, તેનો સમય ઇસવી સન ૧૦૩ નો ઠરાવ્યો છે અલબત્ત એટલે દરજ્જે બરાબર છે કે, આ બન્ને પ્રસંગોનો સમય[2] ઇ સ ૧૦૩ માં નોંધી શકાય તેમ છે, પરંતુ તેમ થવાનાં કારણો જુદાં જુદાં સમજાય છે માટે તે બન્નેને, એકજ શક ન માની લેતા બન્નેને ભિન્ન ભિન્ન નામે ઓળખાવવાની જરૂર લાગે છે, એટલે કુશાન અને ચષ્ઠણ સંવત એમ નિરનિરાળા નામે તેને ઓળખીશુ જો કે નામ જુદા દઇએ છીએ–પરંતુ ઇતિહાસના આલેખનની દૃષ્ટિએ આંકની ગણત્રીમા કે બનાવોની નોંધ કરવામા, એકને બદલે બીજુ નામ વપરાઇ જવાથી કોઈ જાતનો વિરોધાભાસ થતો નજરે પડતો નથી, એમજ સમજી લેવુ રહે છે હવે તેની ઉત્પત્તિના સમય વિશેની વિચારણા પ્રથમ કરી લઇએ

સમય–કાળ ગણના માટેની પદ્ધતિ વિશેની માહિતી આપતાં આ પુસ્તકના આઠમા ખંડે એ

(૧) આ નામ શા માટે પાડવામા આવ્યું હતું તે પુ ૬ મા તેજ ઠેકાણે દર્શાવવામા આવ્યુ છે તે નામ પાછળથી ખોટું ઠરાવવામા આવ્યું છે એટલે આપણે પણ તેને છોડી દઇને ચષ્ઠણવંશી શબ્દ જ વાપરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે

(૨) કદાચ એક બે વરસનું અંતર દર્શાવવું હોય તો ઠરાવી શકાય તેમ છે પરંતુ તેમ કરવા જતા અન્ય બીજી મુશ્કેલીઓ ઉભી થવાનો સંભવ છે તેથી હાલતો એક જ [illegible]વાનું જણાવવુ ઠીક લાગ્યું છે.

તૃતીય પરિચ્છેદ

ચષ્ઠણવંશી (શાહવંશી)-ક્ષત્રપો

ટૂંકસાર—ચષ્ઠણ ક્ષત્રપોનું ધ્યાન કુશાન સમ્રાટો સાથે જોડવાનું કારણ બતાવી તેમના વંશપ્રવર્તક વિષે કરેલી ચર્ચા—તથા સિક્કા અને શિલાલેખના આધારે તેના પ્રારંભનો સાબિત કરી આપેલ સમય—

(૧) ત્સમોતિક ક્ષત્રપનું આપેલ ટૂંક જીવનચરિત્ર—

(૨) ચષ્ઠણના વિવિધ બિરુદોની પ્રાપ્તિનો આપેલ ઇતિહાસ-તે ઉપરથી સમજાતા તેના જીવનનો તેમજ રાજ્યવિસ્તારનો તરવરી આવતો આપેલ ખ્યાલ-કનિષ્કની સાથે મળી આવેલ ચષ્ઠણની મૂર્તિ હોવા સંબંધમાં ભરાવાઇ રહી તેની તથા તેના સમય વિષેની આપેલ સમજૂતી—નહપાણ અને ચષ્ઠણની વિધ વિધ દૃષ્ટિબિંદુથી સામ્યતા અને ભિન્નતાના મુદ્દાઓ ટાંકી ટાંકીને, કરેલી તુલના—તેમના જીવનમાંથી સૂઝી આવતા ક્ષત્રપ મહાક્ષત્રપની સત્તા વિષેના વિચારોનું કરેલ અવલોકન તથા તેમના લેખની સમજૂતી સહજ થઇ પડે માટે તેનું બતાવેલ કોઠક—ચષ્ઠણ અને કુશાન સંવતના સેળભેળનું આપેલ વર્ણન—ચષ્ઠણનું આયુષ્ય ઉમર ઇ.—

(૩) જયદામન રાજ્યપદે આવ્યો લાગે છે કે કેમ તે વિષેનો કરી આપેલ નિર્ણય—

(૪) રુદ્રદામન—તેના રાજ્યવિસ્તાર સંબંધમાં થતી ગેરસમજૂતીઓનું ખાસ કરી લેખમાં કરેલ વર્ણન તથા તેનો સુધરેલો પ્રતિકાર—રાજ્યવિસ્તાર સિવાય અન્ય હકીકત પરત્વે થયેલ ગેરસમજૂતિનું તથા આખા લેખનું વસ્તીઓના ધર્મવિષે કરેલ નિરૂપણ—

જે શિલાલેખો રાજકર્તાઓના ઉત્કીર્ણ કરાવ્યે મળ્યા છે તેમાં રાજકીય મહત્ત્વ છે કે કેમ તેની કરેલી ચર્ચા—શિલાલેખ ઉપરથી સાબિત કરેલી તેમની ધર્મમતોની ખબર તથા તેમનાં તીર્થધામ ઉપર પાડેલ પ્રકાશ—ચષ્ઠણ શકની આદિનો જે સમય ઠરાવ્યો છે તેની આઠ દાખલાઓ આપી પુરવાર કરેલી સત્યતા તથા તે આધારે ઇતિહાસના અંધકારમય યુગના જોડી આપેલા ત્રુટિત મણકાઓ—આખા નવમખંડની વંશાવળી આપેલી સમયાવળી—

બન્નેના નામ અને આયુષ્ય લગભગ સરખા હોવા છતા સ્વભાવમા તેમજ અન્ય હકીકતે તેઓ ઘણાજ ભિન્ન પડી જતા દેખાય છે

બન્ને કનિષ્કની સરખામણી પહેલાનો રાજ્યકાળ ટૂંકો છે. બીજાનો દીર્ઘકાલિન છે, બલ્કે સાગયે વંશમા સર્વથી લાંબો છે

પહેલો આધેડવયે રાજ્યાસને આરૂઢ થયો છે, બીજો ઉગતી યુવાનીમાજ રાજપદને પામ્યો છે એટલે પહેલો સ્વાનુભવને લીધે સાહસિક નીવડયો છે, જ્યારે બીજો તદ્દન નિરપેક્ષા વૃત્તિ સેવતો- દેખાયો છે પહેલાનું, આખુયે જીવન કહો કે લડાઈઓ લડવામાજ પસાર થયુ છે એટલે તેને લોક કલ્યાણના માર્ગો વિચારવાનો, કે પોતાનું તેમજ પ્રજાનું સામાજીક અથવા આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવા માટે, પરિસ્થિતિ રચવાનો કોઈ અવકાશજ રહ્યો નહોતો જ્યારે બીજાનું જીવન શાતપણે વીતેલ હોવાથી તેણે આ સર્વે બાબતમાં ઠીકઠીક કાળવ્યતીત કર્યો લાગે છે જેથી બીજાએ જે કળારસિકતા બતાવીને પોતાનું નામ અનેક સંસ્મરણોદ્વારા ભવિષ્યની પ્રજામા અમર કરી બતાવ્યુ છે તેમાંનું અલ્પાંશે પણ પહેલાએ કરી બતાવ્યુ કહેવારો નહીં

રાજકીય જીવનમાં પહેલાનું જેટલુ પરાક્રમશીલ ગણાય તે પ્રમાણમા અનેકાંશે બીજાનું પરાક્રમવિહિન કહેવાય પહેલાના રાજ્યકાળે કુશાનવંશનો રાજ્યવિસ્તાર સૌથી મોટામાં મોટો હતો એટલે સુધી કે તેના કાંડાબળે એવી સ્થિતિ ઉભી કરી હતી કે તેના નામનો શક તેના રાજ્યના આરંભથી ચલાવવામા આવ્યો છે, જ્યારે બીજાના રાજ્યકાળે રાજ્યના ભાગલા પડી ગયેલા દેખાય છે અને તેમાં પોતેજ કેમ જાણી જોઈને હથિયાર રૂપ બનવા પામ્યો હોય તેવુ વર્તન તેણે દાખવ્યુ છે

એટલે આખા વંશની અપેક્ષાએ રાજકીય દષ્ટિથી વિચારતા કનિષ્ક પહેલાનો રાજ્યકાળ જેમ ઉન્નત સ્થાને મૂકાય તેવો છે, તેમ શાત અને લોક કલ્યાણકારી જીવન ગાળવાની દષ્ટિએ કનિષ્ક બીજાનું સ્થાન તેટલુ જ ઉચ્ચકોટિનું ગણાય તેવુ છે તેથી કરીને પહેલાએ રાજકારણમા જેમ નામ કાઢયું કહેવાય તેમ બીજાએ સામાજીક જીવનમાં નામ કાઢયું કહેવાય

(૫) વાસુદેવ પહેલો

કનિષ્ક બીજા પછી મથુરાની ગાદી ઉપર તેનો પુત્ર વાસુદેવ પહેલો આવ્યો છે તેનું રાજ્ય ઇ સ ૧૯૬ થી ૨૩૪=૩૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યુ છે જો કે તેનું રાજ્ય સામાન્ય રીતીએ જોતા બહુ લાંબુ ચાલ્યુ ગણાય, એટલે એમ કહી શકાય કે એકતો પોતે નાની ઉંમરે અથવા તો ભરયુવાન વયે ગાદીએ બેઠો હશે અથવા તો કદાચ તે બહુ પરાક્રમી હોય કે જેથી ગમે તેવા હુમલા બહારથી આવ્યે રહ્યા હોય તોપણ તે સર્વેને પહોચી વળવા જેટલુ પોતે સામર્થ્ય ધરાવતો હોય આ બેમાંથી બીજુ અનુમાન દોરવાને આપણે પ્રથમ લલચાઈએ છીએ, પરતુ જ્યારે શિલાલેખ આપણને એમ જણાવે છે કે[૧૩] Inscriptions of Vasudev I at Mathura certainly range in date from 78 to 94 = વાસુદેવ પહેલાના મથુરાના શિલાલેખો ખરેખર ૭૮ થી ૯૪ સુધીના માલૂમ પડયા છે ત્યારે કબૂલ કરવુ પડે છે કે તેનું રાજ્ય મથુરાની આસપાસ અને બહુતો તેનાથી થોડેક દૂર આવીને અટકી ગયું હશે અને આ પ્રમાણેજ બનવા પામ્યુ હોય તો તેને ઘણો નબળો રાજા કહેવો પડશે પરંતુ જ્યારે કાઈજ તે વિશે જાણવાનું સાધન નથી ત્યારે આપણે પ્રથમના અનુમાન ઉપર જવુજ પડે છે એટલે કે તે નાની ઉંમરે જ ગાદીએ આવ્યો હોવો જોઈએ તો તેના શિલાલેખો માત્ર મથુરામાથી જ કાં સાપડયા કરે છે? તે પ્રશ્ન ઉકેલ માગે છે તે સમયે ઉત્તર હિંદમા કોઇ બીજા એવા રાજવીઓ નથી થયા કે જેઓએ તેના ઉપર ચઢી જઇને મુલક જીતી લીધો હોય, તેમજ બીજી બાજુએ પંજાબ કે કાશ્મિરની લગોલગના કોઈ રાજકર્તાએ તેની હદમા આવી જઇને તે પ્રાતો ખુચાવી લીધા હોય. આવી પરિસ્થિતિમાં એકજ કલ્પના કરવી રહે

(૧૩) અ હિ ઈ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ ૨૭૨.

પરિચ્છેદ લખવા પડ્યા છે. તેમાંના દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં અનેક પ્રસંગો સાથે શક-સંવતનું પણ વર્ણન કરી બતાવાયું છે. ત્યાં એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદના ઉત્તર ભાગમાં જે શક-સંવત પ્રવર્તેલો જણાય છે તેની સાથે દક્ષિણ હિંદમાં પ્રવર્તી રહેલ શક સંવત સાથે કાંઈ સંબંધ જ નથી. એટલે કે બન્ને ભિન્ન ભિન્ન છે. ત્યાં દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં દક્ષિણ હિંદના શક વિષેની વિચારણા કરવામાં આવી હતી. એટલે આપણે ઉત્તર હિંદના શક વિષે જ વિચાર કરવાનો છે.

ઉત્તર હિંદના શકસંવતના પ્રારંભ સાથે, નીચે દર્શાવેલ ચાર બનાવમાંથી કોઈ એકની સાથે વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે સંબંધ હોવાનું પકડાયું છે (૧) નહપાણથી, (જેને શક પ્રજાનો ધારી ગણાય છે તેથી) તે શકનો પ્રારંભ થયો હોય, (૨) તેણે જ રચિ આંધ્ર પ્રજાના વંશની આદિ કે (૩) કુશાનવંશી રાજા કનિષ્કનો રાજ્યારંભ ગણતા હોય (૪) પરદેશી આક્રમણકારીઓમાંના રાજા મોઝીઝ કે તેના વંશજોમાંના અઝીઝ પહેલાથી કે બીજાથી તેનો આરંભ ઈ. સ. પૂ. થયો પણ હોય એમ મનાય છે. આ પ્રમાણે ચાર માન્યતા અત્યારે પ્રવર્તમાન છે. કેમકે આ ચારે વંશના ભૂપતિઓનું જોર, ઉત્તર હિંદમાં—વધારે પ્રબળ પણે જામવા પામ્યું હતું. તેમજ તેઓ દરેક શક જાતિના છે એમ પાકે પાયે સાબિત થયું ન હોવાથી તે સર્વેને શક પ્રજાના અંશ તરીકે માની લેવાય છે. વળી શક પ્રજાથી તે સંવતસર ચાલુ થયો છે. પછી તેને શક સંવત કહેવો અને બધા ભૂપાલોમાં ખાસ નજરે પડ્યા, ત્યાં ત્યાં તે સર્વેને ઈ. સ. ૭૮ સાથેનો સંબંધ મેળવીને, સમર્થન કરાવવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ ઇતિહાસમાં પ્રવર્તી રહેલી દેખાય છે. તે સ્થિતિ વાસ્તવિક છે કે કેમ તેની ચોખવટ કરવી અતિ આવશ્યક છે. તે સવાલ વિચારવાની જરૂર છે.

ઉપરની ચાર માન્યતામાંથી નં. ૧ અને નં. ૪ વાળી માન્યતાને—ઈ. સ. ૭૮ વાળા શક સંવત સાથે મિલાપ ખાતું બનતું નથી એમ પ્રમાણોપાત

(૩) જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૧૪ : ૧૫૨ (ટી. નં. ૩૦)

તેમજ પુ. ૩માં પૃ. ૨૧૭થી ૨૨ સુધી નં ૧ની અને પૃ. ૩૨૧-૨૨, મોઝીઝની બાબત વિષય વર્ણવતી વખતે ઉપાડીને આપણે સાબિત કરી આપ્યું છે. એટલે તે બેને બાદ કરીને બાકીની બેનો જ અત્રે વિચાર કરવો રહે છે. બાકી રહેલી બે માન્યતા—કુશાન અને આંધ્રપતિ બાબતો—એક જ સમયે ઉદ્ભવી છે. તેની ઉત્પત્તિનું કારણ જુદું જુદું છે પરંતુ તેમના કાળ અને સમય એક જ છે—એટલે આપણા કામ પુરતા તે એક જ લેખાય તો પણ હરકત જેવું નથી. તેમાં કુશાન વંશના રાજાની બાબત તો આપણે ચર્ચા પણ થઈ છે એટલે આપણે આંધ્રપતિની ઉત્પત્તિ બાબત વિચારવી રહે છે.

આપણે કહી ગયા છીએ કે આંધ્રપતિ અને કુશાનવંશનો આરંભકાળ એક જ સમયનો જણાય છે. હવે જ્યારે કુશાનવંશનો આરંભ ઈ. સ. ૧૦૩ જણાય છે ત્યારે આંધ્ર વંશનો આરંભકાળ પણ ઈ. સ. ૧૦૩ જ લેખે પડે તેમાં તો શક જેવું છે જ નહીં. પરંતુ અત્ર જે આપણે સાબિત કરવું રહે છે તે એટલું જ કે તે આંક શી રીતે મેળવી શકાયો છે? તેમજ તે આંધ્રપતિઓ શક પ્રવર્તાવનાર કારણ શું છે અને એવી પ્રવૃત્તિઓ કરો? પ્રથમ પડે જરૂરિયાતનું કે આંક તે સમયવર્તક નિશાની કહેવાય છે અને તેની ગણતરી પાકે પાયે તથા વિના ભૂલે કરવી હોય તો, શિલાલેખ અને સિક્કાને લગતા જેટલાં સાધનો મળી શકે તેનો મેળવીને તે પ્રમાણે આલેખન થવાથી જ પ્રમાણિત પરિણામે પહોંચી શકાય. તેમાં અત્રે તો આપણે તેની આદિનો જ સમય મેળવવો છે એટલે તે વંશના પાછળના રાજાઓને બાદ કરીને પૂર્વના બધા એટલે શરૂઆતના રાજાઓના જ શિલાલેખ અને સિક્કાને તપાસવા પડશે. તે કામ માટે પ્રથમના બે ત્રણ રાજાની જ વિચારણા પુરતી ગણાય એવી છે કેમકે તેમને લગતી તથા પ્રકારની જે સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે તેમાં આંકનો નિર્દેશ કરેલ પણ માલૂમ પડે છે. આંધ્ર પ્રથમના રાજાનું નામ શ્રીમુખ

૪. ૪૪ તથા તેની ટી. નં. ૫૪

Kanishka was as great a figure as Asoka, but unfortunately no early historian mentions him and his date is very much disputed=બૌદ્ધધર્મીઓ ને (તો) કનિષ્ક, અશોકના જેટલો જ પ્રભાવિક પુરૂષ હતો, પરંતુ કમભાગ્યે પૂર્વના કોઈ ઇતિહાસ લેખકે તેનું નામ જણાવ્યુ નથી વળી તેનો સમય ઘણો શકાસ્પદ મનાય છે" એટલે તેમનું કહેવુ એમ છે કે, અશોકના જેટલો જ પ્રભાવ—ફાળો—બૌદ્ધધર્મની કીર્તિ વધારવામાં ભલે કનિષ્કનો હશે, પરંતુ કોઈ પ્રાચીન લેખકોએ તેના નામ વિશે નોંધ કરી તેમના જોવામાં આવી નથી છતાં બનવા જોગ છે કે કનિષ્કનો સમય જે ચોક્કસ રીતે જણાયો નથી તે કદાચ તેના કારણ (કનિષ્કનું નામ જે માલૂમ પડતું નથી તે બાબતનું) રૂપ પણ હોય. મતલબ કે પોતાની માન્યતા તો અમુક પ્રકારે બધાઈ ગઈ છે જ, પરંતુ કોઈ શંકા ઉઠાવે તેના કરતા પોતે જ તેના મનનું સમાધાન કરવા માટે પ્રત્યુત્તરે ખુલાસારૂપે પાછુ જણાવે છે કે[17] " It must be remembered however that, while there is no doubt about the existence of the Buddhist Council and the work it did, Kanishka's connection with it is not absolutely certain Parmarth, for example, who is the earliest and perhaps the most reliable authority does not mention Kanishka etc=છતા યાદ રાખવાનું છે કે, બૌદ્ધ ધર્મસભાના અધિવેશન વિશે તથા તેમાં થયેલ કાર્ય વિશે, જો કે કોઈ જાતનો સંશય નથી જ પરંતુ-તેથી તે સાથેનો કનિષ્કનો સંબંધ કાંઈ ચોક્કસ થતો નથી જ (કેમકે) દાખલા તરીકે, પરમાર્થ, જે એકદમ પ્રાચીન અને સાથે સાથે અતિ વિશ્વસનીય આધાર રૂપ ગણાય છે, તે તો કનિષ્કનું નામ ઉચ્ચારતો પણ નથી ઇ. ઇ." તેમના કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે, ભલે ધર્મસભા મળી હતી અને તેમા જે જે કામ થયુ છે તે પણ સર્વે સાચી વાત છે, તેમા શંકા નથી જ પરંતુ તેથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે તે સભાનો બોલાવનાર કે તે સાથે કોઈ પ્રકારે સંબંધ ધરાવનાર આ કુશાનવંશી કનિષ્ક જ હતો વળી આ પ્રમાણે પોતે જે અભિપ્રાય રજુ કરે છે તેનું કારણ જણાવતા કહે છે કે, પરમાર્થ જેવો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને પહેલા નંબરે વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેવો પુરૂષ તો રાજા કનિષ્કના નામનો ઉચ્ચાર સરખો પણ કરતો નથી એટલે કે જો કનિષ્કનું નામ કોઈ પ્રકારે કિંચિત્ દરજ્જે પણ તેમાં જોડાયુ હોત તો તે વિશેની નોંધ તે કર્યા વિના રહેત ખરો? મતલબ એ થઈ કે, બીજી બધી વાત ખરી, પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મસભા સાથે કનિષ્કનું નામ કોઈ રીતે જોડાયુ નથી જ એટલે કે રાજા કનિષ્ક બૌદ્ધધર્મી નથી એવો નકારાત્મક પુરાવો રજુ થયો તેમ બીજી બાજુ પેશાવર જીલ્લામા આવેલ શાહીજી કી ઘેરી ગામેથી મળી આવેલ પેટી ઉપરના ચિત્ર વિશે[18] તેમણે જે લખ્યુ છે તેમાંથી હકારાત્મક આધાર મળતો હોય એમ જણાય છે તે વાક્ય આ પ્રમાણે છે " Kanishka, standing between the sun and the moon=સૂર્ય અને ચંદ્રની વચ્ચે કનિષ્ક ઉભો છે" એટલે કે તે પેટી ઉપર રાજા કનિષ્કનું ચિત્ર છે અને તેની એક પડખે સૂર્ય અને બીજે પડખે ચંદ્રની નિશાનીઓની કોતરેલી છે આપણે સિક્કાચિત્રના અભ્યાસથી હવે જાણીતા થયા છીએ કે, વિદ્વાનો તે ચિહ્નને Star and Crescent તરીકે સંબોધે છે અને તેને ચષ્ઠણવંશવાળાઓ પોતાના સિક્કા ઉપર હમેશાં કોતરાવતા રહ્યા છે આ નિશાની જૈનધર્મનું દ્યોતક ગણાય છે જે હકીકત પુ ૨ સિક્કાચિત્ર નં ૪૨ મા તથા પુ ૩. સિક્કાચિત્ર નં. ૧૦૨ મા વિગતવાર સમજાવવામા આવી છે તેમજ આગળનો તૃતિય પરિચ્છેદ જે, ચષ્ઠણવંશના વર્ણન માટે જ ખાસ રોકયો છે તેમા પણ તેની સમજૂતિ આપવામા આવી છે.

આ પ્રમાણે—નકાર તથા હકારમા નોંધાતા—

(૧૭) જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ. ૭૮.

(૧૮) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૭૪.

છે કે તે પણ તેના પિતાની પેઠે જ બહુ શક્તિશાળી રાજ મહાબલવાન રાજવી હોવો જોઈએ. એટલે જ તેનું રાજ્ય દીર્ઘકાલીન હોવા છતાં તેમાં કોઈપણ બનાવ નોંધવા જેવો બનાવ નીપજ્યો નથી. બનવા જોગ છે કે તેવા બનાવ બન્યા પણ હોય. પરંતુ ઇતિહાસને પાને ચડવા રહી ગયા હોય. અને તેમ હોય ત્યારે તો એટલું જ કહી શકાય કે તેના રાજ્યે કોઈ મહત્વનું કાર્ય થયું નજરે આવતું નથી.

તેના સિક્કાઓ તેના પૂર્વજોના કરતાં જુદી જ તરેહના દેખાય છે. તે જોતાં કહી શકાય કે તેણે પોતાનો બાપીકો ધર્મનો ત્યાગ કર્યો હશે. તેનું નામ પણ આમ તે કથનની સાબીતિ આપે છે. મિ. વિન્સેંટ સ્મિથ લખે છે કે[૧૪] "Vasudev I, whose thoroughly Indian name, a synonym of Vishnu. Testimony to the same fact is borne by his coins almost all of which exhibit on the reverse the figure of the Indian God Siva attended by his bull Nandi and accompanied by the noose trident and other insignia of Hindu iconography—વાસુદેવ પહેલો જેનું સંપૂર્ણ હિંદી નામ, વિષ્ણુ શબ્દનો પર્યાય થાય છે. આ બાબતની સાક્ષી તેના સિક્કા ઉપરથી મળી આવે છે. લગભગ સર્વે સિક્કાઓમાં અવળી બાજુ ઉપર હિંદુ-દેવ શિવની આકૃતિ હોય છે તેની સાથે તેમનો પોઠીઓ નંદી, તથા પાશ, ત્રિશૂળ અને હિંદુમૂર્તિઓના અન્ય ચિહ્નો પણ નજરે પડે છે." આ પ્રમાણે સિક્કા જેવા આધાર પુરાવો મળી આવે છે કે તે પોતે શિવભક્ત બની ગયો હતો. એટલે, તેના રાજ્યે રાજકીય દ્રષ્ટિએ કોઈ અસાધારણ બનાવ ભલે બન્યો કહી નથી શકાતું, પરંતુ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં તો કાંઈક પરિવર્તનકારક સ્થિતિ ઉભી થવા પામી હોવી જોઈએ. નહિ તો તેણે ધર્મપલટો કર્યો ન હોત! આ રીતે આપણને તે સમયના બધા ધર્મોના કોઈ પ્રસંગોથી માહિતી મળે છે કે કેમ, તે બાબતની પૂરી કહી શકાતું નથી. પરંતુ જૈનધર્મના સાહિત્ય પ્રમાણે એક સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે કે આશરે વિ. સં. ૨ થી આશરે બારેક સદી સુધી, જે મુખ્ય આચાર્યો થયા છે તેમણે વસતીમાં રહેવાને બદલે વનમાં રહેવાનું[૧૫] પસંદ કર્યું હોવાથી તેમના સમુદાયનું નામ વનવાસી ગચ્છ પાડવું થયું. બનવા જોગ છે કે, આ ધર્મપ્રતિ વિમાસણની તકલીફો આવેલ હોવાને લીધે તરફથી આવી પડી હોય; કેમકે તે આચાર્ય કેમ પ્રસ્થાપિતો ધર્મ પાળતા બન્યા છે તેમજ આ કુશાન વંશી રાજાની સમાપ્તિ બાદ ક્ષત્રપવંશી રાજાઓએ આવી દીધી છે તેઓ પણ તે પ્રદેશમાંથી જ ઉતરી આવેલ કહેવાય છે. એટલે પ્રમાણભૂત અન્ય હકીકત જ્યાં સુધી જેની વિરુદ્ધ જણાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એટલું અનુમાન કરવું રહે છે કે ઈ. સ. ની બીજી સદીના પાછલા ભાગમાં ઉત્તર હિંદમાં વૈદિક ધર્મનું જોર વિશેષ બળવાન બન્યું હતું જેને પરિણામે કુશાનવંશી ભૂપતિઓએ તે ધર્મ અંગિકાર કર્યો હશે અને જૈન ધર્મ ઉપર હિંસા પ્રમુખ આદિ પ્રવૃત્તિથી ઉપદ્રવ થવા લાગી.

ઉપર પ્રમાણે આપણે સિક્કા જોઈતા થયા, પરંતુ વાસમાં ગયા પહેલાં તેમના ધર્મ વિશે પ્રકાશ પાડતી

કેટલીક વધુ નિશાનીઓ મળી આવી છે

તેના ધર્મ વિશે જે કામ ઉપરથી જાણી શકાય વધુ પુરાવો મળે છે તે અહીં નીચે રજૂ કરી છે

ઇમ્પીરિઅલ ગેઝેટિયર ઓફ ઈન્ડીઆમાં લેખક જણાવે છે કે[૧૬] "To the Buddhist

---

(૧૪) અ. હિ. ઈ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૭૨.

(૧૫) આ બાબતમાં તેમજ આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી હતી તથા તે પહેલા તેમનો મુખ્ય નિવાસ ક્યાં પ્રદેશમાં હતો તે ચોક્કસ રીતે જાણવું નથી. બનવા જોગ છે કે ક્યાં હિમાલય ન હોય. તે કેટલાક વખત ગાળ પણ તે પ્રદેશ બાજુથી, મથુરાદિ તથા આસપાસના વિભાગ જેવા કોઈ સ્થાનું દેખાય છે.

(૧૬) જુઓ તે પુસ્તક પૃ. ૬૦.

Kanishka was as great a figure as Asoka, but unfortunately no early historian mentions him and his date is very much disputed=બૌદ્ધધર્મીઓને (તો) કનિષ્ક અશોકના જેટલો જ પ્રભાવિક પુરુષ હતો પરંતુ કમનસીબે પૂર્વના કોઈ ઇતિહાસ લેખકે તેનું નામ જણાવ્યું નથી તેમ તેનો સમય પણ શંકાસ્પદ જણાય છે ' એટલે તેમનું કહેવું એમ છે કે, અશોકના જેટલો જ પ્રભાવ—દોરો—બૌદ્ધધર્મની કીર્તિ વધારવામાં એવો કનિષ્કનો હતો, પરંતુ કોઈ પ્રાચીન લેખકે તેના નામ વિશે નોંધ કરી તેમના જોવામાં આવી નથી. છતાં મનવા જેવું છે કે કનિષ્કનો સમય જે ચોક્કસ રીતે જણાતો નથી તે કદાચ તેના કારણ (કનિષ્કનું નામ જ માલૂમ પડતું નથી તે કારણનું) રૂપ પણ હોય. મતલબ કે પોતાની માન્યતા તો અમુક પ્રમાણે જણાઈ ગઈ છે જ, પરંતુ કોઈ શંકા ઉઠાવે તેના કરતાં પોતે જ તેના મનનું સમાધાન કરવા માટે પ્રત્યુત્તરે ખુલાસારૂપે પાછું જણાવે છે કે[૧૭] " It must be remembered however that, while there is no doubt about the existence of the Buddhist Council and the work it did, Kanishka's connection with it is not absolutely certain Parmarth, for example, who is the earliest and perhaps the most reliable authority does not mention Kanishka etc.=છતાં યાદ રાખવાનું છે કે, બૌદ્ધ ધર્મસભાના અધિવેશન વિશે તથા તેમાં થયેલ કાર્ય વિશે, જો કે કોઈ જાતનો સંશય નથી જ પરંતુ તેની તે સાથેનો કનિષ્કનો સંબંધ કાંઈ ચોક્કસ થતો નથી જ (કેમકે) દાખલા તરીકે, પરમાર્થ, જે એકદમ પ્રાચીન અને સાથે સાથે અતિ વિશ્વસનીય આધારરૂપ ગણાય છે, તે તો કનિષ્કનું નામ ઉચ્ચારતો પણ નથી ઇ ઇ " તેમના કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે, બૌદ્ધ ધર્મસભા ભરાઈ હતી અને તેમાં જે જે કામ થયું છે તે પણ સર્વ સાચી વાત છે, તેમાં શંકા નથી જ પરંતુ તેથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે તે સભાનો બોલાવનાર કે તે સાથે કોઈ પ્રકારે સંબંધ ધરાવનાર આ કુશાનવંશી કનિષ્ક જ હતો વળી આ પ્રમાણે પોતે જે અભિપ્રાય રજુ કરે છે તેનું કારણ જણાવતા કહે છે કે પરમાર્થ જેવા પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને પહેલા નંબરે વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેવો પુરુષ તો સદન્તર કનિષ્કના નામનો ઉચ્ચાર સરખો પણ કરતો નથી એટલે કે જો કનિષ્કનું નામ કોઈ પ્રકારે કિંચિત્ દરજ્જે પણ તેમાં જોડાયું હોત તો તે વિશેની નોંધ તે કર્યા વિના રહેત ખરો? મતલબ એ થઈ કે, બીજી બધી વાત ખરી, પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મસભા સાથે કનિષ્કનું નામ કોઈ રીતે જોડાયું નથી જ એટલે કે રાજા કનિષ્ક બૌદ્ધધર્મી નથી એવો નકારાત્મક પુરાવો રજુ થયો તેમ બીજી બાજુ પેશાવર જીલ્લામાં આવેલ શાહજી કી ઢેરી ગામેથી મળી આવેલ પેટી ઉપરના ચિત્ર વિશે[૧૮] તેમણે જે લખ્યું છે તેમાંથી હકારાત્મક આધાર મળતો હોય એમ જણાય છે તે વાક્ય આ પ્રમાણે છે " Kanishka, standing between the sun and the moon=સૂર્ય અને ચંદ્રની વચ્ચે કનિષ્ક ઉભો છે" એટલે કે તે પેટી ઉપર રાજા કનિષ્કનું ચિત્ર છે અને તેની એક પડખે સૂર્ય અને બીજે પડખે ચંદ્રની નિશાનીઓની કોતરણી છે આપણે સિક્કાચિત્રના અભ્યાસથી હવે જાણીતા થયા છીએ કે, વિદ્વાનો તે ચિહ્નને Star and Crescent તરીકે ઓળખે છે અને તેને ચષ્ઠણવંશવાળાઓ પોતાના સિક્કા ઉપર હમેશાં કોતરાવતા રહ્યા છે આ નિશાની જૈનધર્મનું દ્યોતક ગણાય છે જે હકીકત પુ ૨ સિક્કાચિત્ર નં ૪૨ માં તથા પુ ૩ સિક્કાચિત્ર નં. ૧૦૨ માં વિગતવાર સમજાવવામાં આવી છે તેમજ આગળનો તૃતિય પરિચ્છેદ જે, ચષ્ઠણવંશના વર્ણન માટે જ ખાસ રોક્યો છે તેમાં પણ તેની સમજૂતિ આપવામાં આવી છે.

આ પ્રમાણે—નકાર તથા હકારમાં નોંધાતા—

(૧૭) જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ. ૭૮.

(૧૮) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૭૯.

તેને આનના પુરાવાથી સાબિત થઈ ગઈ છે કે કુશાનવંશી રાજાઓ જૈન મતના અનુયાયીઓ જ હતા વાસુદેવ પહેલો જ તેમાંથી ખસી જઈને પ્રથમ વૈદિક મતવાળો બન્યો હતો.

(૧ થી ૧૩) બાકીના આઠ રાજાઓ

વાસુદેવ ૩૮ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી ઈ. સ ૨૩૪ માં મરણ પામ્યા બાદ કોણે કોણે અને કેટલા કેટલા વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું ? તે કહેવા જેવી સ્થિતિમાં આપણે નથી જ. પરંતુ સંજોગાનુસાર એટલું ચોક્કસ છે કે તે બાદ ૪૬ વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૨૮૦ સુધી તે વંશની સત્તા ચાલુ રહી છે કદાચ વધારે કે ઓછા સમય પર્યન્ત[૧૯] પણ તે ચાલુ રહી હોય, કેમકે તેમનો મુગટ જે રાજાઓ હિંદી ઇતિહાસમાં ગુપ્તવંશી તરીકે ઓળખાવાય છે તેમણે ઉતારી લીધો જણાય છે અને તેઓનો ઉતાર ક્યારે થયો હતો તે નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાતું નથી. આ વંશનો બીજો રાજા, ચંદ્રગુપ્ત પહેલો જે વિખ્યાતિ પામેલ છે તેણે ઇ. સ. ૩૧૯ માં ક્ષત્રિયની જાતી, લિચ્છવીની કન્યા, જેને આપણે શકવંશી રાજાઓ તરીકે સંબોધવાનું જાહેર કર્યું છે તેમની પાસેથી મેળવી હતી, અને તેના સ્મારકમાં પોતાનો ગુપ્ત સંવત્સર[૨૦] પ્રવર્તમાન કર્યો છે. આ બીજો રાજા છે એટલે તેની પૂર્વે બે વર્ષ થયા અનુમાન તે બન્નેનો સરેરાશ રાજ્યકાળ વીસ વીસ વર્ષ જેટલો ૪ વર્ષનો થયો હોવાનું અને તે હિસાબે ૩૧૯–૪૦=૨૭૯ ઇ. સ.ની આસપાસમાં ગુપ્તવંશી પ્રથમ નૃપતિએ કુશાનવંશી સમ્રાટ ઉપર છત્ર મેળવી લીધી હોવાથી જો મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વંશનો અંત સુદીર્ઘ રીતે આવ્યો હોવાનું ગણાય છે. તે વિદ્વાન એવો મત ધરાવે છે કે[૨૧] The decay must have been hastened by the terrible plague of A. D 167 which desolated Roman and Parthian empires for several years = ઇ. સ. ૧૬૭ની જે ભયંકર મહામારીએ, રોમ અને પાર્થિઆના સામ્રાજ્યને કેટલાંક વર્ષો સુધી નિર્જન કરી નાંખ્યા હતા તે, આ પાર્થિવ વંશની પડતી (તેમનો અંત)–ઝડપી બેસાડી આપી હોય." એટલે એમનું ધારવું એમ થાય છે કે યુરોપમાં જે મહામારી–પ્લેગ, રોમ રાજ્યે ઇ.સ. ૧૬૭માં ફાટી નીકળી હતી તે પશ્ચિમના રોમમાંથી પૂર્વ તરફ ધસતો ધસતો પ્રથમ પાર્થિઅન–ઈરાનના રાજ્યને ભક્ષી ગયો હતો અને તેમાંથી જરા પણ ઓછું આપ્યું નહીં હોય, એટલે તે હિંદમાં આવી પહોંચ્યો હશે અને કુશાનવંશી રાજ્યની સમાપ્તિ કરી દીધી હશે. આ અનુમાન ઉપર આવવાને તેમને શું કારણ મળ્યું હશે તે ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો નથી. એટલે સમજાય છે કે, હિંદી ઇતિહાસના પરદેશી આક્રમણકારોના આ સમયકાળના સંબંધમાં જે પ્રમાણે ઇન્ડોસિથીઅન, ઇન્ડોપાર્થિઅન, શક, કુશાન અને બલાઢ ઈ. ઈ.ની પૂરેપૂરી ઓળખ થઈ ન શકવાથી વિદ્વાનોએ એકબીજાની ભેળસેળ કરી દીધી છે અને પછી પોતાની કલ્પના પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યા લાગે છે, જ્યારે સુધી ઊંડી નહીં ત્યારે તેમણે બનાવના ખુલાસા ગોઠી કાઢવા પડ્યા છે તે પ્રમાણે આ કિસ્સામાં પણ બનવા પામ્યું હશે. નહિતર ક્યાં યુરોપ ને ક્યાં હિંદ, તે બેને સંબંધ શો ? વળી ક્યાં ૧૬૭ની સાલ અને ક્યાં ૨૮૦ની સાલ ? વળી હિંદમાંથી ઇન્ડોપાર્થિઅન સત્તાનો અંત ઇ. સ. ૪૫માં આવ્યો હતો ક્યાં ? તેમજ રીતે ઇન્ડોસિથિઅનનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૫ માં આવ્યો છે તે ક્યાં ! આમ એક બીજાને સંબંધ ન હોય તેવી વસ્તુઓ જોડવા જેવું થાય છે.

આ કુશાનવંશી રાજાઓના સિક્કામાં જે પાર્થિઅન અંશ જોવા જણાય છે તે કંઈ પાર્થિઅનો કુશાન

---

(૧૯) જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૨૦

(૨૦) આ ગુપ્ત સંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૩૧૯માં થયો છે પરંતુ તે સમયથી આ ગુપ્ત સંવતનો પ્રથમ થયો હોવાનું અનુમાન છે. બાકી કે તે ઘટના ઈ. સ. ૩૧ ની પાસે જ હતી.

(૨૧) જુઓ તેમણે લખેલી અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૭૨.

વંશની હકુમત ઉપર ચડી આવ્યા તેના પરિણામરૂપ નથી, પણ આ કુશાનવંશીઓ પોતેજ ઇન્ડોપાર્થિઅનની હકુમતની પાછળ પાછળ, હિંદની ભૂમિ ઉપર ચડી આવ્યા હતા તેની અસરનું તે દ્યોતક છે મતલબ કે તેમના કથન પ્રમાણે, પ્રથમ કુશાન અને પછી પાર્થિઅન એમ નથી બન્યુ, પણ પ્રથમ પાર્થિઅન અને પછી કુશાન આવ્યા છે

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ સર્વે નં ૬ થી ૧૩ સુધીના સાતથી આઠે વીર્યહીન અને નામધારી રાજાઓનો અંત આવ્યો કહી શકાશે તેમનાં નામો કેવા હતા તે જણાયુ નથી જ પણ આ વંશના પાંચમા રાજાને જ્યારે વાસુદેવ પહેલા તરીકે સંબોધ્યો છે, ત્યારે કહી શકાશે કે, આ નામધારીમાથી એકાદ રાજાનું નામ વાસુદેવ બીજો હશે જ, અને કદાચ વાસુદેવ ત્રીજો, ચોથો ઇત્યાદિ પણ હોય તે બહુ અગત્યનો સવાલ નથી એટલે હાલ તો સ્મિથ સાહેબનું મતવ્ય રજુ કરીને આ પરિચ્છેદની સમાપ્તિ કરીશું તેમણે સાફ શબ્દોમાં નોંધ કરી છે કે, So much, however is clear that Vasudev I was the last Kushan King, who continued to hold extensive territories in India, after his death there is no indication of the existence of a paramount power in Northern India=છતાં એટલું સ્પષ્ટ છે કે વાસુદેવ પહેલાને છેલ્લો જ કુશાનવંશી રાજા કહેવાય કે જેણે હિંદમાં બહોળા પ્રદેશ ઉપર સ્વામિત્વ ટકાવી રાખ્યું હતું તેના મરણ બાદ ઉત્તર હિંદમાં કોઇએ એક છત્રી રાજ કર્યાનું કાંઈ ચિહ્ન નજરે પડતું નથી

તૃતીય પરિચ્છેદ

ચષ્ટણવંશી (શાહવંશી)-ક્ષત્રપો

ટૂંકસાર—ચષ્ટણ ક્ષત્રપોનું ખ્યાન કુશાન સમ્રાટો સાથે જોડવાનું કારણ બતાવી તેમના શકસંવત્ વિશે કરેલી ચર્ચા—તથા સિક્કા અને શિલાલેખના આધારે તેના પ્રારંભનો સાબિત કરી આપેલ સમય—

(૧) ઝામોતિક ક્ષત્રપનું આપેલ ટૂંક જીવનચરિત્ર—

(૨) ચષ્ટણનાં વિવિધ બિરુદોની પ્રાપ્તિનો આપેલ ઇતિહાસ—તે ઉપરથી સમજાતો તેના જીવનનો તેમજ રાજ્યવિસ્તારનો તરવરી આવતો આપેલ ખ્યાલ—કનિષ્કની સાથે મળી આવેલ ચષ્ટણની મૂર્તિ જેવા પુરાવાઓમાં ભરાવાઇ રહી તેની તથા તેના સમય વિશેની આપેલ સમજૂતી—નહપાણ અને ચષ્ટણની ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી, સામ્યતા અને વિષમતાના મુદ્દાઓ ટાંકી ટાંકીને, કરેલી તુલના—તેમના જીવનમાંથી સૂઝી આવતા ક્ષત્રપ મહાક્ષત્રપની સત્તા વિશેના વિચારોનું કરેલ અવલોકન તથા તેમના સિક્કાની સમજૂતી સહજ થઈ પડે માટે તેનું બતાવેલ કોષ્ટક—ચષ્ટણ અને કુશાન સંવતના ભેળસેળનું આપેલ વર્ણન—ચષ્ટણનું આયુષ્ય ઉમર ઈ—

(૩) જયદામન રાજ્યપદે આવ્યો હતો કે કેમ તે વિશેનો કરી આપેલ નિર્ણય—

(૪) રુદ્રદામન—તેના રાજ્યવિસ્તાર સંબંધમાં થતી ગેરસમજૂતીઓનું આક કરી ચોમાં કરેલ વર્ણન તથા તેનો સૂચવેલો પ્રતિકાર—રાજ્યવિસ્તાર સિવાય અન્ય હકીકત પરત્વે થયેલ ગેરસમજૂતિનું તથા આખા ચષ્ટણ વંશીઓના ધર્મવિષે કરેલ નિરૂપણ—

જે શિલાલેખો સજકતોનો ઉભા કરાયે ગયા છે તેમાં રાજકીય મહત્ત્વ છે કે કેમ તેની કરેલી ચર્ચા—શિલાલેખ ઉપરથી સાબિત કરેલી તેમની ધર્મપ્રત્યેની ધગશ તથા તેમનાં તીર્થધામ ઉપર પાડેલ પ્રકાશ—ચષ્ટણ શકની આદિનો ? સમય કહ્યો છે તેની, આક દાખલો આપી પૂરવાર કરેલી સત્યતા તથા તે આધારે ઇતિહાસના અંધકારમય યુગના જોડી આપેલા ત્રુટિત અંકોડાઓ—આખા વંશની વંશાવલીમાં આપેલી સમજણ—

આજ સુધી વર્ણવાયેલા પરિચ્છેદોમાં જેમ ઐતિહાસિક આધાર આપનાર વસ્તુનું પરિચ્છેદનું અવલોકન થયું છે, તેમ આ પરિચ્છેદમાં કાંઈક સંશોધનપૂર્ણ કામ લેવાનું રહી જતું નથી. કદાચ તે કહ્યું છે ' ચષ્ટણવંશી ક્ષત્રપો ' નો ગ્રંથ, કે જેને વિદ્વાન રેપ્સન સાહેબે Kshatrapas નામે ઓળખાવ્યા (ક્ષત્રપો વિગેરે) ક્ષત્રપો તરીકે ઓળખાવ્યા હતા અને જેને પુ. ૩ પૃ. ૨૪૨ આ આગળ 'ક્ષત્રપ' તરીકે ઓળખ્યા જ છે; પરંતુ તે ગ્રંથમાં વર્ણવેલા રાજાઓ થઈ ગયા છે, તેનું વર્ણન અને તેટલું જણાવવામાં આવ્યું છે તેટલું જ આખું જ આપણે આપવાનું નથી. કારણ કે તેમ કરવામાં આવે તો આગળ કરેલી સમય ગણના વિગેરે નિર્ધારિત થઈ ગયા છે. કેવળ તેનું સંપૂર્ણ બયાન ન આપતાં તેમને લગતી જે જે વિગત અત્યાર સુધી નહીં ગોઠવાયેલી દેખાઈ છે અગર તો માલુમ પડી છે પણ જેના હવે ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા લાગી છે, તેટલીનું જ અહીં વિવેચન કરવાની ધારણા રાખી છે કે જેથી કરીને તેનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખવામાં આવે ત્યારે તે બાબતો ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવે.

વળી, આ ક્ષત્રપોને લગતી બીનાઓનું સ્વતંત્ર વર્ણન ન આપતાં, આ કુશાનવંશી પ્રજા સાથે જ તેમનો એક પરિચ્છેદ બનાવીને જોડ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે, આ ક્ષત્રપો મારી સમજ પ્રમાણે કુશાનવંશી રાજાઓના અમલદાર હોવાનું નક્કી થાય છે એટલે કુશાન અને ચષ્ટણ વગેરે લગતા કેટલાક બનાવો અંદરોઅંદર એક બીજાને સ્પર્શીને રહેલા છે, તે માટે તેમના જ ઇતિહાસની સાથે જો આમનું વર્ણન કરી બતાવવામાં આવે તો લેખકને તેમજ વાચકને બન્નેને અનુકૂળ થઈ પડે એમ દેખાયું છે.

ઉપર પૃ. ૧૫૮ માં જે મુદ્દાઓનું આ પરિચ્છેદે વર્ણન કરવા માટેની સૂચના કરી છે તેમાંનો એક અંશ તેમના શક-સંવત્સરને લગતો

તેમના શક-સંવત્સરને લગતો તેમના આદ્યના છે. પ્રથમ પરિચ્છેદે કુશાન કર્તા વિગેરે વંશની નામાવલિ ગોઠવતાં એમ જણાવાયું છે કે તેમનો શક ઈ. સ. ૧૦૩ માં નહપાણથી કનિષ્ક પહેલો ગાદીપતિ બન્યો હતો ત્યારથી આરંભાયો છે. સાથે સાથે એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ચષ્ટણવંશી ક્ષત્રપોના શક-સંવત્સરની આદિ પણ તેજ સમયથી કરવામાં આવી છે [વિદ્વાનોએ આ બન્ને પ્રસંગને-કુશાન અને ચષ્ટણ વંશના પ્રારંભને, ઈ. સ. ૭૮ માં સમાન ગણ્યા છે ત્યારે મેં અનેક પુરાવાને આધારે જે નીચે જણાવવામાં આવ્યા છે, તેનો સમય આગળી વર્ષ ૧૦ નો ફરાવ્યો છે અથવા એટલે દરજ્જે બન્યો છે કે, આ બન્ને પ્રસંગોનો સમય[2] ઈ. સ. ૧૦૩ માં નોંધી શકાય તેમ છે, પરંતુ તેમ થવાનાં કારણો જુદાં જુદાં સમજાય છે માટે તે બન્નેને, એકજ શક ન માની લેતાં બન્નેને ભિન્ન ભિન્ન નામે ઓળખાવવાની જરૂર લાગે છે, એટલે કુશાન અને ચષ્ટણ સંવત એમ ભિન્નભિન્ન નામે તેને ઓળખીશું જો કે નામ જુદા દઈએ છીએ-પરંતુ ઇતિહાસના આલેખનની દૃષ્ટિએ આંકના ગણતરીમાં કે બનાવોની નોંધ કરવામાં, એકને બદલે બીજું નામ વપરાઈ જવાથી કોઈ જાતનો વિરોધાભાસ થતો નજરે પડતો નથી, એમજ સમજી લેવું રહે છે હવે તેની ઉત્પત્તિના સમય વિશેની વિચારણા પ્રથમ કરી લઈએ.

સમય-કાળ ગણના માટેની પદ્ધતિ વિશેની માહિતી આપતાં આ પુસ્તકના આઠમા ખંડે એ

(૧) આ નામ શા માટે પાડવામાં આવ્યું હશે તે પુ. ૩ માં તેને ઠેકાણે દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે નામ પાછળથી ખોટું ઠરાવવામાં આવ્યું છે એટલે આપણે પણ તેને છોડી દઈને ચષ્ટણવંશી શબ્દ જ વાપરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે

(૨) કદાચ એક બે વરસનું અંતર લાવવું હોય તો લાવી શકાય તેમ છે પરંતુ તેમ કરવા જતાં અન્ય બીજી મુશ્કેલીઓ ઉભી થવાનો સંભવ છે તેથી હાલતો એકજ સમય હોવાનું જણાવવું ઠીક લાગ્યું છે

પરિચ્છેદ લખવા પડ્યા છે. તેમાંના દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં આંધ્ર સંવતો સાથે શક-સંવતનું પણ વર્ણન કરી બતાવાયું છે. ત્યાં એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદના ઉત્તર ભાગમાં જે શક-સંવત પ્રવર્તી રહ્યો છે તેની સાથે દક્ષિણ હિંદમાં પ્રવર્તી રહેલ શક સંવત સાથે કાંઈ સંબંધ જ નથી. એટલે કે બન્ને ભિન્ન ભિન્ન છે. ત્યાં દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં દક્ષિણ હિંદના શક વિષેની વિચારણા કરવામાં આવી હતી. એટલે અત્ર ઉત્તર હિંદના શક વિષે જ વિચાર કરવાનો છે.

ઉત્તર હિંદના શકસંવતના પ્રારંભ સાથે, નીચે દર્શાવેલ ચાર બનાવોમાંથી કોઈ એકની સાથે વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે સંબંધ હોવાનું ધારી લેવાયું છે. (૧) નહપાણથી, (જેને શક પ્રવર્તક ધારી લેવાયો છે તેથી) તે શકનો પ્રારંભ થયો હોય, (૨) કેડફિઝ બીજે [illegible] વર્ણની આદિ કે (૩) કુશાનવંશી રાજા કનિષ્કનો રાજ્યારંભ [illegible] (૪) પરદેશી આક્રમણકારોમાંના રાજા મોઝીઝ કે તેના વંશજોમાંના [illegible] પહેલાથી કે બીજાથી તેનો આ [illegible] ઈ. ઈ. થયા પણ હોય એમ મનાય છે. આ પ્રમાણે ચાર માન્યતા અત્યારે પ્રવર્તે છે. કેમકે આ ચારે વ્યક્તિઓનું જોર, ઉત્તર હિંદમાં—ખાસ કરીને [illegible] બાજુ ચાલ્યું હતું. તેમજ તેઓ દરેક કઈ વ્યક્તિ છે એમ પાકે પાયે ઓળખ થઈ ન હોવાથી તે સર્વેને શક પ્રવર્તક તરીકે માની લેવાય છે. વળી શક પ્રજાથી તે સંવતસર ચાલુ થયો છે. માટે તેને શક સંવત કહેવી, આવા આવા સમયદર્શક બનાવો બન્યે પડયા ત્યાં ત્યાં તે સર્વેને ઇ. સ. ૭૮ માંહેના [illegible] મેળવીને સમયદર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ અનિશ્ચિતપણે ચાલી રહેલી દેખાય છે. તે સ્થિતિ વાસ્તવિક છે કે કેમ તેની [illegible] [illegible] થયા પામી છે! તે સમજી લેવાની જરૂર છે.

ઉપરની ચાર માન્યતામાંથી બેને—નં. ૧ અને નં. ૪ વાળી માન્યતાને—ઇ. સ. ૭૮ વાળા શક સંવત સાથે નિસ્બત જેવું બનતું નથી એમ પ્રમાણપુરસ્સર તેમજ પુ. ૩માં પૃ. ૨૧૭થી ૨૨ સુધી નં. ૧ની અને પૃ. ૩૨૧-૨૨, ચોથાની બાબત વિસ્તાર તરીકે ચર્ચા ઉપાડીને આપણે સાબિત કરી આપ્યું છે. એટલે તે બેને વર્જને બાકીની બેનો જ અત્રે વિચાર કરવો રહે છે. બાકી રહેતી બે તે કુશાન અને મથુરાની બાબતો—એમ ગણાય છે. તેમની ઉત્પત્તિમાં કારણ જુદાં જુદાં છે પરંતુ તેમના કાર્યનો સમય એક જ છે—એટલે આપણા કથન પુરતો એક જ મેળવીએ તો પણ હરકત જેવું નથી. તેમાં કુશાન વંશના શકની બાબત તો [illegible] થઈ છે. એટલે અત્ર મથુરવંશી ક્ષત્રપની બાબત વિચારવી રહે છે.

આપણે કહી ગયા છીએ કે મથુરા અને કુશાન-શકનો આરંભકાળ એક જ સમયનો [illegible] છે. હવે જ્યારે કુશાનશકનો કાળ ઇ. સ. ૧૦૩ બતાવ્યો છે ત્યારે મથુરા સંવતનો આરંભકાળ પણ ઇ. સ. ૧૦૩ કહેવો પડે તેમાં તો શક જેવું છે જ નહીં. પરંતુ અત્ર જે આપણે સાબિત કરવું રહે છે તે એટલું જ કે, તે શક શા રીતે ગણાયો છે! તેમજ તે [illegible] પ્રવર્તાવવાનું કારણ શું છે અને [illegible] પ્રવર્તક કોણ? પ્રથમ પાએ જણાવવાનું કે [illegible] તે સમયદર્શક નિશાની [illegible] છે અને તેની [illegible] પાકે પાયે તથા બિના ક્યારે કરી હોય તો, શિલાલેખ અને સિક્કાને લગતી એટલી બાબતો મેળવી [illegible] દેવી મેળવીને તે પ્રમાણે બાબત બનવાથી જ [illegible] પરિણામે પહોંચી શકાય. તેમાં અગે તો આપણે તે છે [illegible] જ [illegible] મેળવવો છે એટલે તે વખતે [illegible] રાજાઓને આપણે પૂર્વેના [illegible] શકાવતા રાજાઓના જ શિલાલેખ અને સિક્કાને તપાસવા પડશે. તે કામ માટે પ્રથમતઃ તે વખતે રાજાની જ વિચારણા પુસ્તી [illegible] છે કેમકે તેમને લગતી તથા આગળની જે [illegible] [illegible] છે તેમાં આપણો નિર્ણય થયેલ પણ [illegible] છે. ... [illegible] નામ [illegible]

(૩) જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૧૪૦ ૧૪૧ (ટી. નં. [illegible])

પૃ. [illegible] તથા તેની ટી. નં. [illegible]

ગ્રંથ પ્રશસ્તિ

આખુય પ્રાચીન ભારતવર્ષનું પુસ્તક નવીન શૈલીએ જ તૈયાર થયું હોવાથી તેના પ્રથમ ભાગમાં જ તેના સર્જન વિશે ખુલાસો કરવા આવશ્યક લાગ્યું હતું. ઉત્તરોત્તર ત્રણ વિભાગો પ્રગટ થઈ ગએલ હોવાથી, તેવા ખુલાસાની હવે અપેક્ષા રહેતી નથી. જેથી પ્રથમ વિભાગે જે પૃષ્ઠો ૨૮, બીજામા ૧૦ અને ત્રીજામા ૫॥ રોકવા પડયા છે તે માટે આ ચતુર્થ વિભાગે તો તેથી પણ ઘટતી કરવા રહેત, પરતુ બીક રહે છે કે કદાચ તે નિયમ અહીં ન પણ સચવાય, કેમકે જેમ વિભાગ વધતા જાય તેમ વાંચનનાં ક્ષેત્ર અને વિશાળતા પણ વધે, એટલે વિવેચકોના મતભેદ પણ વધારે પ્રમાણમા બહાર પડે તે સ્વભાવિક છે.

આવી રીતે બહાર પડતા વિવેચનોનો ઉત્તર વાળવાનું આ સ્થાને નથી, તેમ જરૂર પણ ન ગણાય, પરતુ તેમ કરતાં બે સ્થિતિ ઉભી થાય છે જો મતભેદનો ખુલાસો નથી અપાતો, તો અમે રજુ કરેલા વિચાર ખોટા છે એમ અમે પોતેજ સ્વીકાર કરી લીધાની માન્યતા પ્રસરે છે અને ખુલાસો આપવા પ્રયત્ન કરાય છે તો, જેમ એક ભાઈએ જણાવ્યું છે તેમ ‘પડયા પણ તગડી ઉંચી’ અથવા અહંકાર અને અભિમાનનું આળ માથે ચોટે છે બીજા પ્રકારની સ્થિતિમા જો કોઈ જાતની હાનિ પહોચતી હોય તો અમને એકલાને જ છે, જ્યારે પહેલી સ્થિતિમા તો આખા ઇતિહાસને હાની પહોચે છે આ વસ્તુસ્થિતિમાં જાતિ વિષયક હાનિને ગૌણ લેખી, ઇતિહાસને થતી સર્વ સામાન્ય હાનીને બચાવી લેવી તે કર્તવ્ય છે જેથી થોડી ઘણી પણ અત્ર ઉપયોગી લેખાય તેટલી સમજૂતિ આપીશુ આવી સમજૂતી આલેખવાનું ધોરણ આપણે ‘ભૂમિકા’ના શિર્ષક તળે રાખ્યું છે

(અ) ભૂમિકા

સમર્થન આપનાર જે અનેક અભિપ્રાયો, અવલોકનો કે અભિનદન પત્રો મળ્યાં હોય તેનો ઉલ્લેખ કરવો તે આત્મશ્લાઘા કહેવાય માટે તેની સખ્યા ગમે તેટલી વિપુલ હોય તોયે જતી કરવી જ ઉચીત ગણાય છે જ્યારે વિરૂદ્ધ પડતી ગમે તેવી નાની ટીકા હોય તો પણ તેને લક્ષમા લઈ, તેમાંથી ગ્રાહ્ય હોય તેનો અમલ કરવાથી આપણને મજબૂતી મળે છે આવા થોડાક ટીકાસ્થાનો અમારી નજરે પડયા છે, (૧) શ્રીયુત દુર્ગાશકર શાસ્ત્રીજીએ પ્રાચીન ભારતવર્ષનું “પ્રસ્થાન” માસિકમાં અવલોકન લીધું છે, તેમા તથા કરાચી મુકામે મળેલ સાહિત્ય પરિષદના એક વિભાગીય પ્રમુખ તરીકે વાચેલ

આમુખમાં, કાઢેલા ઉદ્ગારમાં (૨) ૧૯૩૬ના "ગુજરાતી સાહિત્ય સભા"ના રીપોર્ટમાં તેના સમીક્ષક સ. સ. પ્રોફેસર માંકડે અમારા પુસ્તક વિષે પ્રગટ કરેલા વિચારમાં (૩) "મુંબઈ સમાચાર' નામે દૈનિકમાં શ્રીયુત મિ. ઝવેરીએ કોઈ પણ જાતની દલીલ આપ્યા વિના ટાંકેલા પોતાના અનેક નિર્ણયોમાં (૪) અને પૂ. આ. મ. શ્રી. ચંદ્રવિજય સૂરિએ બહાર પાડેલ અનેક કૃતિઓમાં. ઉપરના ચારેનાં સમાધાનનો પ્રયાસ હવે એક પછી એક કરીએ.

(૧) શ્રીયુત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીજીના પ્રમુખ તરીકેના આમુખમાં કાંઈ દલીલોની અપેક્ષા ન જ રખાય; તેમ તે સ્થિતિમાં પોતે જેમ ઠેર્યા નિર્ણયો વાપરે તોયે સર્વને મૌનજ સેવવું રહે; એટલે તે બાબત અમારે જતી કરવી રહી; બાકી અવલોકનમાં પણ દલીલો જેવું મોકું જ રાખ્યું છે; માત્ર પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવા અમને ધર્મોધ પક્ષના અહંભાવના ઈ ઈ ઉદ્ગારો છુટે હાથે આપ્યે ગયા છે પરંતુ તે ઉદ્ગારો પોતાને લાગુ પડે છે કે અમને, તે તો વાંચી નક્કી કરે તે ખરું. અત્ર તેમની એક ટાંકનો ઉત્તર આપવો જરૂરી છે. પરિશિષ્ટકાર શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ અવંતિપતિઓના સમય બાબત જાતુ બાંધા હાંકી છે તેના અર્થ ડૅા. શાંતિલાલ નામના વિદ્વાને ચાલી આવતી માન્યતા પ્રમાણે કરી બતાવ્યો છે જ્યારે અમે જુદીજ રીતે કરી બતાવ્યો છે એટલે શ્રીમાન શાસ્ત્રીજીને તે બહુ આકરું પડ્યું છે અને તે માટે પોતાના તરફની પ્રાચીન દલીલ આપવાને બદલે (૧)માત્ર બોલે છે કે આધાર એક જ હોવા છતાં નિર્ણય જુદા જુદા ; આ વાક્યને પણ જો એક દલીલ જ ગણાવી હોય તો જણાવવું રહે છે કે અત્યારની કોર્ટો કાયદામાં અનેક દરજ્જાની ગણાય છે. પેટાથી નાની મુનસફની, તેના ઉપર પોલટીકલ તેના ઉપર હાઈ કોર્ટ તેની ઉપર ફુલબેંચ અને પ્રીવી કાઉન્સીલ; એક કેસ જે મુનસફની કોર્ટમાં ચાલ્યો હોય અને તેનું પરિણામ સંતોષકારક ન હોય તો હરિયાદી તેને તેજ કાગળો લઈને એક પછી એક ઉપરની કોર્ટમાં જાય છે. અને પાંચ કોર્ટોમાં કોઈ વખતે જુદા જુદા નિર્ણયો પણ આવે છે આ પ્રમાણે સર્વે થાયે "કાગળો–આધારો એક જ હોવા છતાં નિર્ણય જુદા જુદા" કાં આવતા હશે તેનો કાંઈ ખુલાસો છે કે!

(૨) સ. સ. પ્રો. રવિશંકરજી માંકડ; તેમણે રીપોર્ટમાં અમારા પુસ્તક વિષે અભિપ્રાય દર્શાવવાં એવી તો શબ્દ અને વાક્ય રચના કરી છે કે ગુજરાતી ભાષાના નિષ્ણાત તરીકે તે તરી આવે અને બીજા પક્ષે આમુખને તેમના હાથ તળે બેસીને જ ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવાનું મન થયાં કરે; તેમને બે બાબતનો રોષ મુખ્ય થયો લાગ્યો છે એક તો ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં ન દાખલ કરવા જેવી બાબતોનો સમાવેશ કર્યો છે એથી પુસ્તકને શુદ્ધ ઇતિહાસ ન કહેવાય; અને બીજું, દલીલ કરવાની તથા

(૧) આપને એક અન્ય વિદ્વાને લેખ લખ્યો અને વાત આવે છે તેમના લેખનો સાર એ છે કે શ્રીમાન શાસ્ત્રીજીને ગુજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ હશે જ પરન્તુ પ્રાચીન ભારતવર્ષનો નહીં હોય. નહીં તો પીતાંબરની દલીલો આપત.

સારાસાર તારવી કાઢવાની પદ્ધતિ બાબતનો છે પહેલી બાબત વિશે એમ ઉત્તર આપવાનો કે, ઇતિહાસ કોને કહેવો તે પ્રશ્ન મતમતાંતરનો છે તે વિશે અમારા કેટલાક વિચારો પુ. ૧ ની પ્રસ્તાવનામા જણાવ્યા છે. વિશેષમા "પ્રસ્થાન" માસિકમા ૧૯૯૪ ના કાર્તિક માસના અકમા "ઇતિહાસનુ પરિશીલન" નામે જે વિદ્વતાપૂર્ણ લેખ અત્રની કોલેજના અધ્યાપક રા રા કેશવલાલ હિમતરામ કામદારે લખ્યો છે તે ઉપર ધ્યાન ખેચવા રજા લઈએ છીએ બીજો દોષ જે તેઓશ્રીએ મૂક્યો છે તે જાણવા તથા વિદ્યાર્થી તરીકે તેમાથી શીખવા યોગ્ય તત્ત્વો ગ્રહણ કરવા, તેઓશ્રીને અમદાવાદમા જ એક વખતે અમે રૂબરૂ મળ્યા હતા ત્યારે થોડીક ચર્ચા થઇ હતી તેનો સાર એ હતો કે, તેમણે અમારૂ પ્રથમ પુસ્તક તેમજ તેની પ્રસ્તાવના વાચી નથી, બનવા જોગ છે કે જો વાચ્યુ હોત તો તેમને દેખાતી ત્રૂટીઓ વિશેનુ સમાધાન તેમાથી મળી રહેત એટલે નિરૂપાયે બીજી વખત સર્વ પુસ્તકો સહિત મળવા ઉપર મુલતવી રાખ્યુ તે બાદ કરાચી મુકામે તેમના નિવાસસ્થાન ઉપર બે વખત અમે મળ્યા પણ સમયના અભાવે તે મુદ્દાઓ ચર્ચી શકાયા નથી ત્યાથી આવ્યાબાદ બે ત્રણ વખત પત્રદ્વારા તેના જવાબની ઉઘરાણી કરી પણ છે પરતુ ઉત્તર મળ્યો નથી એટલે હવે જ્યારે વળી બને ત્યારે ખરૂ.

(૩) મુંબઈ સમાચારના એક લેખક શ્રીયુત ઝવેરી–તેમણે લગભગ અઢી ડઝન જેટલા પોતાના નિર્ણયો જ કેવળ જણાવી દીધા છે તે નિર્ણયો ઉપર આવવાને તેમને શું શું કારણો મળ્યા હતા તેનો ઉલ્લેખ સરખોયે નથી બલ્કે પૂ આ મ ઇન્દ્રવિજયસૂરિ મહારાજના જ સર્વ પ્રશ્નો અને નિર્ણયો કેમ ઉતાર્યા ન હોય અથવા કેમ જાણે તેમની નિશ્રામા રહીને જ આખોયે લેખ લખાયો ન હોય તેવો આભાસ ઉભો થાય છે આ સ્થિતિમા તેમને સ્વતત્ર જવાબ ન આપતા, ઇન્દ્રવિજયસૂરિજી માટેનો નીચે જણાવેલ ઉત્તર વાચી જવા વિનતિ છે

(૪) પૂ આ મ ઇન્દ્રવિજયસૂરિ અમારી કૃતિમા અપૂર્વ રસ લેતા માલમ પડયા છે ઈ સ ૧૯૩૭ના મે માસ સુધીમા તેમણે જે પ્રવૃત્તિ આદરી હતી અને તેમા કયા કયાં તેમણે ઉંધે રસ્તે વાચકોને દોર્યા છે તેનુ દિગ્દર્શન પુસ્તક વિભાગ ૩ ની પ્રસ્તાવનામા પૃ ૧૦ થી ૧૪ સુધીમા ટૂંકમા દોરી બતાવ્યુ છે તે બાદ તેમના તરફથી ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ થયેલ અમે નિહાળ્યા છે (૧) પ્રાચીન ભારતનું સિંહાવલોકન (૨) મથુરાનો સિંહધ્વજ[૨] અને (૩) મહાક્ષત્રપ રાજારૂદ્રદામા. પાછળના બે પુસ્તકો દેખીતી રીતે અમોને સ્પર્શતા નથી પરતુ અમોએ જાહેર કરેલ માન્યતાના ખડન માટેના તેમા વારવાર ઇસારા કરાયલ હોવાથી તેના નામ અત્રે ઉતાર્યા છે આ ઉપરથી જે એક બે વિદ્વાનોએ તે સર્વે જોયા–વાચ્યા હશે તેમણે પૃચ્છા પણ ચલાવેલ કે, ડૉ ત્રિભુવનદાસ ઉપર ઇંદ્રવિજયસૂરિને આટલો બધો વેરભાવ થવાનું કારણ શું? અમારા કાને તે વાત આવી ત્યારે ત્યારે અમે

(૨) સિંહધ્વજ નામ તેમણે શા માટે આપ્યુ હશે તે તેઓશ્રીએ કયાંય જણાવ્યુ નથી મૂળ શબ્દ તો Lion-capital Pillar છે, જેનો અર્થ સિંહસ્તભ થઈ શકે.

એટલો જ જવાબ આપીશું કે અમારૂં પુસ્તક બહાર પાડયું તે પહેલાં તેમજ પછી પણ જ્યાં સુધી ગુજરાતમાં-કાઠિયાવાડમાં તેઓશ્રી વિચરતા હતા ત્યાંસુધી અમે સારી રીતે તેમના સમાગમમાં આવ્યા છીએ. એટલે ત્યાંસુધી વૈમનસ્ય તો એક બાજુ રહ્યો પણ કોઈ રીતે આવી વિનો ભાવ પણ દર્શાવ્યો નથી! બાકી તો જેની પાસે જે વસ્તુ વધારે હોય તેનું તે દાન આપે છે અથવા સ્વભાવ પડયો હોય તેનું નિવારણ શું?

તે તેમનાં ત્રણે પુસ્તકો ધ્યાનપૂર્વક વાંચી લેવાં છે તે વિષે બોલવા જતાં અનેક ઇલ્કાબોની નવાજેશ આવી પડી જ છતાં હિંમતપૂર્વક સંક્ષેપમાં કહી શકાય તેમ છે કે એક બે નાની વિગત સિવાય, અન્ય કોઈ પણ મહત્વનું તત્ત્વ તેમાંથી ગ્રહણ કરવા જેવું નીકળ્યું નથી. સવિસ્તર તો ઉત્તર આપવાનો તો અવસર જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ખરો પરંતુ એક બે મુદ્દા જે વાચક વર્ગને ખાસ જણાવવા યોગ્ય છે તે અત્ર રજુ કરીશું વસ્તુ ઘેરક કરવાનો તેમણે સઘળો પ્રયત્ન કર્યો છે વળી અનેક આધારો અને પ્રમાણો ટાંકીને પાનાંને પાના ભરાય તેટલું લખાણ પણ ઉપજાવી કાઢયું છે; આ બધાંથી અમે પણ ઘણા પ્રમાણમાં માહિતગાર છીએ છતાં અમોએ જ નવાં નિર્ણયો કે અનુમાન બાંધ્યાં છે અને તેમ કરવા માટે કારણો અને વિગતો દર્શાવી છે તેમાંની એકે પોતે વાંચતા નથી, વિચારતા નથી ખંડન કરતા નથી; પરંતુ જે વસ્તુઓ ક્યારની નક્કી થઈ ગઈ છે અનિવાર્ય થઈ ગઈ છે તે વારંવાર ગાયા જ કરે છે તેનો અર્થ શું? પોતે સંશોધકનો પાઠ ભજવે છે પણ સાથે સાથે રજુ કરાતી હકીકતો ઉપર વિચાર કરી સંશોધકના માર્ગે ચાલી જાય તો ઘણું ઘણું નવું અજવાળું આપી શકે એક જ દષ્ટાંત આપીશું મદ્રાસના સિંહભાઈવાળી પુસ્તિકામાં ઇતિહાસના વિષયમાં વર્તમાનકાળે સત્ય પ્રધાન ગણાતા મહાપુરુષો જેવા બે પાંચ કે દશપંદર નહીં, પણ ત્રેવીસ ત્રેવીસ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો મેળવીને તેમણે રજુ કર્યા છે; તે સર્વનો એક જ પ્રકાર અભિપ્રાય વાંચતાં તે બાબતમાં આપણે હાથ જ પોઈ નાખવા રહે છે પરંતુ તે અભિપ્રાયો મેળવવામાં તેમણે એવી ચિક્કટતાથી કામ લીધું છે કે ઇતિહાસના વિષયથી અપર રહેલ વાચક વર્ગને તે અહેવાલથી ખબર જ ન પડે તેમણે પ્રથમ તો ૧૫-૭-૩૭ની મિતિનો એક અપીલ પરિપત્ર, ઉપરના ત્રેવીસે વિદ્વાનોને પાઠવ્યો લાગે છે; અને તે પણ એવા રૂપમાં કે આડ આવતી માન્યતાનું સ્વરૂપ રજુ કરતા વાક્યોમાં જ; કે જેનો ઉત્તર હા કે ના જેવા ટૂંકા શબ્દોમાં જ અથવા તો તેવા મીતાક્ષરી વાક્યોમાં જ આવી જાય. પરિપત્રમાં જો તેમણે આડ માન્યતાથી ઉલટ જવામાં અમારી શું શું દલીલો છે અથવા અમને શું શું પ્રયોગો છે તેઓનું વર્ણન કર્યું હોત કે ટૂંકમાં પણ તેનો ખ્યાલ આપ્યો હોત, તો તો જરૂર તે ઉપર વિચાર કરીને જ તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય આપત (આ હકીકત વધારે સમજવા પૃષ્ઠ જ્યાં આવળ વર્ણવી છે તે વાંચી જુઓ) એટલે સ્વાભાવિક છે કે અમારા પુસ્તકથી જે કોઈ અપરિચિત છે તે જેમ વારંવાર કહી શકે છે કે અશોક અને પ્રિયદર્શિન એક જ છે એટલે કે ભિન્ન નથી; તેમ આમણે પણ અત્યાર પર્યંત મા[illegible] પ્રિયદર્શિને જ ધર્મવિ દર્શાવી લીધી દેખાય

છે મતલબ કે, એવીરીતે વિદ્વાનોના અભિપ્રાય આ સિંહસ્તૂપ વિશેની કેવળ અગ્રાહક સ્થિતિદર્શક છે હવે જ્યારે આ ગુજરાતી પુસ્તકનો અનુવાદ થઇને ઇંગ્રેજીમાં બહાર પડે છે (પ્રથમ ભાગ તૈયાર પણ થઇ ગયો છે તે વિશે આગળ જુઓ) ત્યારે ઉમેદ રહે છે કે, અનેક વિદ્વાનોના કરકમળમા તે પહોચશે, તે ઉપર વિવાદ–ચર્ચાઓ બહાર પડશે અને પરિણામે જે શુદ્ધ હશે તેજ તરી આવશે

બાકી રૂદ્રદામાવાળી પુસ્તિકામા જૂની પ્રણાલિકાએ, કે કોણ જાણે કયા સાધનોદ્વારા (કયાય બહુ આધાર જેવુ આપેલ ન હોવાથી) સમય પરત્વે તેમણે કામ લીધુ છે, કે જાહેર કરેલ વિગતોમા, પાને પાને, પારિગ્રાફે પારિગ્રાફે અને કેટલેક ઠેકાણે તો વાકયે વાકયમાં પરિસ્થિતિ સુધારો માગી રહી છે ખરી વાત છે કે પરદેશી વિદ્વાનો પાસેથી આરંભમા આપણને ઘણુ ઘણું શીખવાનુ મળ્યુ છે, પરતુ હમેશા તેઓનુ જ માર્ગદર્શન સ્વીકારવુ અને આપણામાં તો પગલબન સિવાય કાઈ છેજ નહીં, એવી લાચાર સ્થિતિ સેવ્યા કરવી તે કયા પ્રકારનુ માનસ કહેવાય?

ઉપરમા કહેવામા આવ્યુ છે કે પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવામા તેમણે એક પ્રકારની સિફ્ત જે વાપરી છે તેનુ વર્ણન સ્પષ્ટતા પૂર્વક આગળ આપ્યુ છે. તે અત્ર હવે સમજાવીશું. તેમણે પરિપત્રમા શું શબ્દો લખ્યા છે તે આપણે જો કે જાણતા નથી પરતુ, તેમના પત્રનો જવાબ, કલકત્તા મ્યુઝીઅમ વાળા પ્રો રામચદ્રમજીએ તા ૨૪–૭–૩૭ના રોજે આપ્યો છે તેમાથી કાઇક માહિતી મળી જાય છે જ તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે —

With reference to your letter of the 15th Inst, inquiring if the Mathura Lion Capital inscription contains any reference to Jaina affairs or names of Nahapana, Bhumak or Nanaka, I have to give you a reply in the negative= આપે જે પત્ર તા ૧૫ મીનો લખેલ છે અને જેમા પૂછવામા આવ્યુ છે કે, મથુરા સિંહ સ્તૂપમા જૈનધર્મ પરત્વે કાઇ હકીકત છે અથવા તો નહપાણ, ભૂમક કે નનકમાથી કોઈના નામ તેમા આવે છે, તો ઉત્તરમા મારે નકાર જ ભણવો રહે છે મતલબકે બન્ને પ્રશ્નનો ઉત્તર તેમણે નકારમાજ દીધો છે આ પત્રલેખન પૂ આ મ શ્રી એ અમારા પુસ્તકમા દર્શાવેલા વિચાર પરત્વે કરેલ છે એટલે પોતે અમારા નામે એમ કહેવાને માગે છે કે, કેમ જાણે અમે એવુ કહ્યું છે કે, તે મથુરાસ્તૂપમા જૈનને લગતી હકીકત દર્શાવી છે તથા તેમા નહપાણ અને ભૂમકના નામ લખાયલ છે (નનક નામ કયાથી તેઓએ ઉતાર્યું? તે તો હજુ આ પ્રથમવાર તેમના જ તરફથી સાભળવામાં આવ્યું છે એટલે તે વિશે અમો મૌન જ સેવીશું) તો અમારી તેઓશ્રીને વિનમ્રભાવે વિનતિ છે કે, અમે કયાં આવું વિધાન કર્યું છે તે મહેરબાની કરીને તેઓ જણાવશે

બાકી અમે જરૂર એટલું તો કહ્યુ છે જ, કે ક્ષહરાટ નહપાણ પોતે સિંહસ્તભમા દર્શાવેલ મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનો સમકાલીન છે તે માટે જ બો બ્રે રો. એ સો નવી આવૃત્તિ પુ ૩ પૃ. ૬૧નુ અવતરણ પણ ટાકી બતાવ્યું છે (જુઓ પુ ૩ પૃ. ૨૩૪ ટી.

નં. ૧૩) કે It is obvious that Nahapana was a contemporary of Rajuvula the Mahakshatrapa of Mathura—લખેલું છે કે મથુરાનો મહાક્ષત્રપ રાજુવુલ અને નહપાણ સમકાલીન છે આ ઉપરાંત અન્ય ઐતિહાસિક હકીકતો મળવાથી તે સર્વે પરિસ્થિતિને ગુંથીને અમે અનુમાન તારવી કાઢ્યું છે; જેને ચારે તરફથી સમર્થના આધાર વડે સમર્થન મળવાથી સત્ય ઘટના તરીકે જાહેર કરી છે પરંતુ પોતે પુરી ન સમજવાથી જે અમે બોલ્યાં પણ ન હોઈએ તેવાં વિધાનો અમારા નામે કરીને, વાચકોને ભ્રમમાં જ નાંખવા ધાર્યું હોય ત્યાં દોષ કોનો? આવાં પણ અનેક વખત આજ પ્રમાણે તેમણે પગલાં ભર્યા હતા; અને તે વખતે પણ કૃત્રિમ હુમલે અમારે જાહેર વર્તમાનપત્રમાં તેના દાખલા આપીને તેનું સત્ય બતાવવું પડ્યું હતું

ઉપરમાં લેખિત સાહિત્યની વાતો કરી; તેવોજ એક મૌખિક પ્રસંગ વર્ણવીશ આપણા ગુજરાતના એક નામાંકિત વિદ્વાનને અમે બહાર પાડેલ પુસ્તકો લઈને ખાસ મળવા જતાં નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તરી થઈ હતી પ્રથમ અમારા પુસ્તકો તેમની પાસે રજુ કર્યાં

(૧) પ્ર શેનાં પુસ્તકો છે? ઉ પ્રાચીન ભારતવર્ષનાં: તેમણે વળતો જવાબ આપ્યો કે તે વિષે મેં સાંભળ્યું છે

(૨) પ્ર શું? ઉ કે [illegible]

(૩) પ્ર —આપે પુસ્તકો વાંચ્યાં છે? ઉ —ના

(૪) પ્ર —આપની પાસે આ પુસ્તકો મૂકી જઉં છું અવકાશે જોઈ જશો; ઉ —વાંચવાનો અવકાશે નથી તેમ લેવાં પણ નથી આવાં પુસ્તકો પ્રગટ પણ થવાં ન જોઈએ.

(૫) આપે પુસ્તક વાંચ્યાં નથી લેવાં નથી તો આવો અભિપ્રાય શા ઉપરથી આપો છો?

ઉ —તે વિષે બીજાઓ પાસેથી ખૂબ સાંભળ્યું છે એટલે હવે લેવાં જ નથી.

આ પ્રમાણે જ્યાં પૂર્વગ્રહ વિચારોનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હોય ત્યાં બીજો ઉપાય કર્યો શો? વિવેકપૂર્વક સલામ કરી છૂટો પડ્યો

આ પ્રમાણે પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ હકીકતની વિરૂદ્ધતાની સ્થિતિ જ્યાં સુધી જાણવામાં આવી ત્યાં સુધી વર્ણવી છે ત્યારે એ સ્થાને વળી જુદાજ રૂપે તે નિહાળાઈ છે (એક) કાશીથી પ્રગટ થતી નાગરી પ્રચારણી સભાની પત્રિકા ભા ૧૬ અંક ૧ વૈશાખ ૧૯૮૨ના અંકમાં લગભગ ૬૫ પૃષ્ઠોનો હિન્દીના શ્રી. પં. સૂર્યનારાયણ વ્યાસે પોતાના નામે 'પરભ્રુત મહારાજ અશોક અથવા સમ્પ્રતિના શિલાલેખો" વાળો અમારો આખોય લેખ ઉતાર્યો છે પ્રકારે અસલ લેખક મહાશયે આપ પ્રસંગે મૂળ લેખક પ્રત્યે જે ઉદાસીનપણું બતાવ્યું જોઈએ તે બતાવ્યું નથી અક્ષરશ: ક્યાંક ક્યાંક (ચાર-પાંચ સ્થાને) અમારૂં નામ લેવાઈ ગયું છે

તેમની માન્યતા એવી છે કે (જુઓ તેમનું પુસ્તક, મથુરાનો સિંહસ્તંભ પૃ ૧૯ પંક્તિ ૨૭) વાસ્તવમાં સિંહસ્તંભની પ્રતિષ્ઠા વખત નહપાણની હસ્તી જ હતી નહીં, તે તો [illegible] વિદ્વાન તેનો વિરોધ કરતો નથી. (તો પછી જ [illegible] નો અર્થ શું?) [illegible] નહીં

પરંતુ આવા કિસ્સામાં જે સ્થાને મૂળ લેખકનું નામ નોંધાવું રહે તે પ્રમાણે તો મૂકાયું નથી જ. આ બાબતમાં પત્રકાર સાથે વ્યવહાર થતાં કાંઇક સતોષકારક ખુલાસો મળી ગયો છે (બીજો) પુના શહેરથી પ્રગટ થતા "ચિત્રમય જગત" ૧૯૩૫ ડીસેમ્બરના અકમાં શ્રીયુત રસીકલાલ દામોદરે સમ્રાટ ચદ્રગુપ્ત અને પ ચાણુકય સંબધી દશેક કોલમનુ લખાણુ અમારા "પ્રાચીન ભારતવર્ષ" બીજા વિભાગમાંથી ઉતાર્યું છે તેમાં પણ શિષ્ટોપચાર સચવાયો નથી પરતુ ઉપરના લેખમા છૂટુ છવાયુ એકેક વખત નામ લેવાઈ ગયુ છે. આ બાબત પત્રકારને વિનતિપત્રથી પૂછાવ્યુ પણ હતું પરતુ તેમણે તો ઉત્તર વાળવાનું કે પત્ર સ્વીકારનું પણ સૌજન્ય સુદ્ધા દાખવ્યુ નથી ખેર, અમારે તે વિષયનો વાંધો નથી, કેમકે વિદ્યાજ્ઞાન છે તે તો પ્રચાર માટે જ સર્જાયલુ છે એટલે મૂળ હેતુ સરતો હોઇને અમારે તો તે બન્ને પત્રોનો તથા ભાઈઓનો તેટલે દરજ્જે ઉપકાર જ માનવો રહે છે

આટલું વિવેચન બહારથી આવેલ ટીકા પરત્વે થયું હવે અમે અમારા તરફના વિચારો પણ થોડાક જણાવી દઇએ પુ ૩માં જબુદ્વીપની સીમા અમે દોરી બતાવી છે જોકે કેટલીક હકીકત પરત્વે અમારૂ કથન બધબેસતું આવે પણ છે છતાં તેને સર્વથા સત્ય માની ન લેવા વિનતિ પણ કરેલ છે એટલે અત્યારે તો વિશેષ ઉહાપોહ માટે એક વિકલ્પ રજુ કરાયો છે એમ તેને સમજવું રહે છે

બીજુ એક વકતવ્ય મોહનજાડેરો સબધી કરવું રહે છે. અમરેલીવાળા શ્રીયુત પ્રતાપરાય મહેતા આ બાબતમા ખૂબ રસ લઈ રહ્યા છે વ્યવહાર પ્રસગે તેમનું અત્રે પધારવું થતા રૂબરૂ મળવું થયું હતું તેમની સાથેની ચર્ચાનો સાર એ આવ્યો હતો કે તે સ્થળના કે આસપાસમાથી મળી આવતા સર્વ અવશેષો, માટી અને પત્થરના જ છે, ધાતુનું એકપણ ચિન્હ મળી આવ્યુ નથી એટલે ધાતુના યુગપૂર્વની જ તેની સસ્કૃતિ માનવી રહે છે સિવાય કે અત્યારે પ્રવર્તી રહેલી માન્યતા જે ધાતુયુગની પૂર્વે માટી યુગ હતો તે ફેરવાઈ જવા પામે તેમના કથન ઉપર વિશેષ વિચાર કરતા એમ સૂચના કરવી રહે છે કે, મહાભારતનો સમય ત્યારે કયો લેખવો ? જો મહાભારતનો સમય પ્રાચીન હોય, તો મહાભારતના સમયે ઉપરના નિયમ પ્રમાણે કોઈ ધાતુનું હથિયાર જ ન હોઈ શકે, પરતુ તેમ હોવાનુ અત્યારે તો મનાતુંજ નથી એટલે તો મોહન જાડેરોને જ પ્રાચીન કહેવું રહે અને એમ જો હોય તો મહાભારતમા પણ મોહન જાડેરો વિશે કોઇક પ્રકારનો ઈસારો તો આવવો જોઇએ જ ? તેમ પણ બન્યુ નથી, તો હવે તોડ શી રીતે કાઢી શકાય ?

એટલે અમારી તરફથી ફરી ફરીને જણાવવાનુ કે, આખુંયે પુસ્તક તદ્દન નવીન વિગતોથી તથા વિધાનોથી ભરપુર છે, તેમજ જયા જયા બન્યુ ત્યા ત્યા આધારો ટાકી બતાવ્યા છે બનવા જોગ છે કે અમને પુસ્તક પ્રસિદ્ધનો મહાવરો નહીં હોવાને લીધે વિગતોનુ દર્શન,પદ્ધતિસર નહીં થયુ હોય બાકી ઇતિહાસના આલેખનમા જે શુદ્ધ દૃષ્ટિથી કામ લેવું જોઇએ તે (જુઓ પુ ૨ મુખપૃષ્ઠનો શ્લોક તથા પુ ૨ની પ્રસ્તા૦ પૃ૦ ૧૩) યથાશક્તિ નજર રાખીને જ રજુ કરી છે. માથે આવી પડતા આક્ષેપો પણ નજર બહાર ન જવા દેતા

નં. ૧૩) કે It is obvious that Nahapana was a contemporary of Rajuvula the Mahakshatrapa of Mathura લખેલું છે કે મથુરાનો મહાક્ષત્રપ રાજુવુલ અને નહપાણ સમકાલીન છે" આ ઉપરાંત અન્ય ઐતિહાસિક હકીકતો મળવાથી તે સર્વ પરિસ્થિતિને ગુંથીને અમે અનુમાન તારવી કહાડયું છે; જેને બારે તરફથી સમર્થના આંકડા વડે સમર્થન મળવાથી સત્ય ઘટના તરીકે જાહેર કરી છે પરંતુ પોતે સમજ્યો ન સમજ્યાથી ? અમે ભૂલવા પણ ન હોય એવી તેવી વિધાનો અમારા નામે કરીને, વાચકોને ભ્રમમાં જ નાખવા ધાર્યું હોય ત્યાં દોષ કોનો ? અમારે પણ અનેક વખત આજ પ્રમાણે તેમણે પકડ્યા બધા હતાં; અને તે વખતે પણ ફૂટનોટ દ્વારા અમારે જાહેર વર્તમાનપત્રમાં તેના ઉત્તરો આપીને તેનું સત્ય બતાવવું પડયું હતું

ઉપરમાં સૂચિત સાહિત્યની વાતો કરી તેનોજ એક મૌખિક પ્રસંગ વર્ણવીએ આપણા ગુજરાતના એક નામાંકિત વિદ્વાનને અમે બહાર પાડેલ પુસ્તકો લઈને ખાસ મળવા જતાં નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તરી થઈ હતી પ્રથમ અમારાં પુસ્તકો તેમની પાસે રજુ કર્યા.

(૧) પ્ર શેનાં પુસ્તકો છે ? ઉ પ્રાચીન ભારતવર્ષનાં ; તેમણે વળતો જવાબ આપ્યો કે તે વિષે મેં સાંભળ્યું છે

(૨) પ્ર શું ? ઉ હું આગળ ચલાવો

(૩) પ્ર —આપે પુસ્તકો વાંચ્યાં છે ઉ —ના

(૪) પ્ર —આપની પાસે આ પુસ્તકો મૂકી જઉં હું અવકાશે જોઈ જશો; ઉ —વાંચવાનો અવકાશે નથી તેમ લેવાં પણ નથી આવાં પુસ્તકો પ્રગટ પણ થવાં ન જોઈએ.

(૫) આપે પુસ્તક વાંચ્યાં નથી, લેવાં નથી તો આવો અભિપ્રાય શા ઉપરથી આપો છો ?

ઉ —તે વિષે બીજાઓ પાસેથી ઘણું સાંભળ્યું છે એટલે હવે લેવાં જ નથી.

આ પ્રમાણે જ્યાં પૂર્વગ્રહ વિચારોનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હોય ત્યાં બીજો ઉપાય કર્યાં શો ? વિવેકપૂર્વક સલામ કરી છૂટા પડયો

આ પ્રમાણે પુસ્તક સંબંધી હકીકતની વિરૂદ્ધતાની સ્થિતિ જ્યાં સુધી અનુભવમાં આવી ત્યાં સુધી વર્ણવી છે ત્યારે બે સ્થાને વળી સુવાંગ સ્વરૂપે તે નિહાળાય છે (૧) (સિક) કાશીથી પ્રગટ થતી નાગરી પ્રચારણી સભાની પત્રિકા ભા ૧૬ અંક ૧ વૈશાખ ૧૯૯૨ના અંકમાં લગભગ ૧૫ પૃષ્ઠોનો ઉજ્જૈનના શ્રી પ સૂર્યનારાયણ વ્યાસે પોતાનો નામે "પરિશ્રુત મહાવંશ અશોક અથવા સમ્પ્રતિના શિલાલેખો" નામો અમારો આક્ષેપ લેખ લખાયો છે પરંતુ આપના લેખક મહાશયે આવા પ્રસંગે મૂળ લેખક પ્રત્યે જે શિષ્ટાચાર બતાવવું જોઈએ તે બતાવ્યું નથી. અલબત કયાંક કયાંક (ચાર-પાંચ સ્થાને) અમારૂ નામ લેવાઈ ગયું છે

તેમની માન્યતા એમ છે કે (જુઓ તેમનું પુસ્તક, મથુરાનો સિંહધ્વજ પૃ ૧૪ પંક્તિ ૨૩) વાસ્તવમાં સિંહધ્વજની પ્રતિષ્ઠા વખતે નહપાણની હસ્તી જ હતી નહીં, તે તો શા ઉપર આવી ગયો છે. આજ વિદ્વાન તેનો ઉલ્લેખ કરતા નથી. (જો જરૂર જ પ્રા. ડૉ. રા. એ. સોના લખાણનો અર્થ શું ?) આવી રીતે કેટલીયે જગ્યાએ પણ ચીતર્યા તેમણે કરી દીધી છે. પરંતુ તે બધાં ખાતાઓને એકદમ સારૂ જવાબદારી નહીં

પરંતુ આવા કિસ્સામાં જે સ્થાને મૂળ લેખકનું નામ નોંધાવું રહે તે પ્રમાણે તો મૂકાયું નથી જ. આ બાબતમા પત્રકાર સાથે વ્યવહાર થતાં કાંઇક સંતોષકારક ખુલાસો મળી ગયો છે. (બીજો) પુના શહેરથી પ્રગટ થતા "ચિત્રમય જગત" ૧૯૩૫ ડીસેંબરના અંકમાં શ્રીયુત રસીકલાલ દામોદરે સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત અને પં ચાણકય સંબંધી દશેક કોલમનું લખાણ અમારા "પ્રાચીન ભારતવર્ષ" બીજા વિભાગમાંથી ઉતાર્યું છે તેમાં પણ શિષ્ટોપચાર સચવાયો નથી પરંતુ ઉપરના લેખમા છૂટું છવાયું એકએક વખત નામ લેવાઈ ગયું છે. આ બાબત પત્રકારને વિનતિપત્રથી પૂછાવ્યું પણ હતું પરંતુ તેમણે તો ઉત્તર વાળવાનું કે પત્ર સ્વીકારનું પણ સૌજન્ય સુદ્ધાં દાખવ્યું નથી ખેર, અત્યારે તે વિષયનો વાંધો નથી, કેમકે વિદ્યાજ્ઞાન છે તે તો પ્રચાર માટે જ સર્જાયેલું છે એટલે મૂળ હેતુ સરતો હોઇને અમારે તો તે બન્ને પત્રોનો તથા ભાઇઓનો તેટલે દરજ્જે ઉપકાર જ માનવો રહે છે

આટલું વિવેચન બહારથી આવેલ ટીકા પરત્વે થયું હવે અમે અમારા તરફના વિચારો પણ થોડાક જણાવી દઇએ પુ. ૩મા જંબુદ્વીપની સીમા અમે દોરી બતાવી છે જોકે કેટલીક હકીકત પરત્વે અમારૂં કથન બંધબેસતું આવે પણ છે છતાં તેને સર્વથા સત્ય માની ન લેવા વિનતિ પણ કરેલ છે એટલે અત્યારે તો વિશેષ ઉહાપોહ માટે એક વિકલ્પ રજુ કરાયો છે એમ તેને સમજવું રહે છે.

બીજુ એક વકતવ્ય મોહનજાડેરો સંબંધી કરવું રહે છે. અમરેલીવાળા શ્રીયુત પ્રતાપરાય મહેતા આ બાબતમાં ખૂબ રસ લઈ રહ્યા છે વ્યવહાર પ્રસંગે તેમનું અત્રે પધારવું થતા રૂબરૂ મળવુ થયું હતુ તેઓની સાથેની ચર્ચાનો સાર એ આવ્યો હતો કે તે સ્થળના કે આસપાસમાથી મળી આવતા સર્વ અવશેષો, માટી અને પત્થરના જ છે, ધાતુનું એકપણ ચિન્હ મળી આવ્યું નથી. એટલે ધાતુના યુગપૂર્વની જ તેની સંસ્કૃતિ માનવી રહે છે સિવાય કે અત્યારે પ્રવર્તી રહેલી માન્યતા જે ધાતુયુગની પૂર્વે માટી યુગ હતો તે ફેરવાઈ જવા પામે તેમના કથન ઉપર વિશેષ વિચાર કરતા એમ સૂચના કરવી રહે છે કે, મહાભારતનો સમય ત્યારે કયો લેખવો? જો મહાભારતનો સમય પ્રાચીન હોય, તો મહાભારતના સમયે ઉપરના નિયમ પ્રમાણે કોઈ ધાતુનું હથિયાર જ ન હોઈ શકે, પરંતુ તેમ હોવાનુ અત્યારે તો મનાતુજ નથી. એટલે તો મોહન જાડેરોને જ પ્રાચીન કહેવું રહે અને એમ જો હોય તો મહાભારતમા પણ મોહન જાડેરો વિશે કોઇક પ્રકારનો ઈસારો તો આવવો જોઇએ જ ? તેમ પણ બન્યુ નથી, તો હવે તોડ શી રીતે કાઢી શકાય ?

એટલે અમારી તરફથી ફરી ફરીને જણાવવાનું કે, આખુયે પુસ્તક તદ્દન નવીન વિગતોથી તથા વિધાનોથી ભરપુર છે, તેમજ જ્યાં જ્યા બન્યુ ત્યા ત્યા આધારો ટાંકી બતાવ્યા છે બનવા જોગ છે કે અમને પુસ્તક પ્રસિદ્ધનો મહાવરો નહીં હોવાને લીધે વિગતોનું દર્શન પદ્ધતિસર નહીં થયુ હોય બાકી ઇતિહાસના આલેખનમા જે શુદ્ધ દૃષ્ટિથી કામ લેવું જોઇએ તે (જુઓ પુ ૨ મુખપૃષ્ઠનો શ્લોક તથા પુ ૨ની પ્રસ્તા૦ પૃ૦ ૧૩) યથાશક્તિ નજર રાખીને જ રજુ કરી છે. માથે આવી પડતા આક્ષેપો પણ નજર બહાર ન જવા દેતા

તેના યથામતિ અમારાથી ખુલાસા આપ્યા જ છે છતાં જો કોઈ દોષ જણાઈ આવે તે માટે અમે પોતાને જ જવાબદાર લેખીએ છીએ; તે માટે વાચકવર્ગની ક્ષમા યાચીએ છીએ હવે આ ચોથા ભાગની પ્રસ્તાવના ઉપર આવીએ.

(આ) પ્રસ્તાવના

આખા પુસ્તકના ચાર ભાગને બદલે હવે પાંચ ભાગ કરવા પડયા છે તથા કરવા ધારેલા અગીયાર ખંડમાંથી પ્રથમના છ ખંડનું વૃતાંત પ્રગટ થયેલ ત્રણ ભાગમાં અપાઈ ગયું છે ત્યાં સુધીની સ્થિતિ સર્વની જાણમાં છે એટલે બાકી રહેતા બે ભાગમાં સાતથી અગીયાર સુધીના પાંચ ખંડનું વર્ણન કરવું રહ્યું ગણાય. આ પાંચમાંથીયે સાતમા તથા આઠમા ખંડનું સ્થાન ફેરફાર થયા વિના કાયમ રાખ્યું છે પરંતુ મૌર્યવંશનો નવમો શુંગ વંશનો દશમો અને કુશાન તથા આંધ્રભૃત્યની હકીકતને લગતો અગીયારમો ખંડ, એમ જે ક્રમ કલ્પ્યો હતો તેમાં ફેરફાર કરીને વર્ણનોનો સબંધ અને સમયને લગતી સમજૂતી બરાબર સચવાઈ રહે તેટલા જ હેતુથી, કુશાન–અપભ્રંશને નવમા ખંડે અને મૌર્યવંશને દશમા ખંડે જોડવી તેમનો આ ચોથા ભાગમાં સમાવેશ કર્યો છે; જ્યારે શતવહન વંશનો આખોયે અગિયારમો ખંડ સ્વતંત્ર રીતે પાંચમા ભાગને માટે અનામત રાખ્યો છે એટલે આ ચોથા ભાગના પૂર્વાધના વર્ણનમાં ફેરફાર કરવો પડયો છે અપભ્રંશ–કુશાન વંશ કે મૌર્યવંશની વિગત લેવાના આધાર બતાવતાં પુસ્તક પાંચમામાં જુઓ એવું લખાઈ ગયેલું દેખાઈ આવે છે તે સુધારી લેવા વિનંતિ છે

ખંડ સાતમો— આખા ગર્દભીલ વંશનું વર્ણન અપાયું છે તેના ત્રણ પરિચ્છેદ પાડયા છે ખરી રીતે ગર્દભીલ વંશના બેજ પરિચ્છેદ કહેવાય પરંતુ વચ્ચે સાત વર્ષ સુધી શક પ્રજાનો અનતી ઉપર અમલ થયે પામ્યો હતો એટલે તે પ્રજાના અધિકારનું વર્ણન એક પરિચ્છેદમાં આપી તેને આ ગર્દભીલવંશી રાજાઓના ખંડમાં જ સ્થાન આપવું પડયું છે ત્રણે પરિચ્છેદમાં અત્યાર સુધી ભારતીય ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં ન જણાતી હકીકતોનો જ મુખ્ય ભાગે નિર્દેશ કરાયો છે એટલે આખોયે વસ્તુ નવીન જ લાગે છે

ખંડ આઠમો—સમયની કાળગણના—એટલે ભારતીય ઇતિહાસમાં કેટલા સંવત્સરો ક્યારે જણાયા છે, તેમની ઉત્પત્તિ તેમનો સ્થાપક કોણ સ્થાપનાનો સમય કયો તથા કયા કારણથી સ્થાપના કરવામાં આવી તે સર્વની સવિસ્તર નોંધ લીધી છે; તેમજ વિદ્વાનોના કથનોનાં અવતરણો ટાંકી ટાંકી તેમા શું સ્વરૂપ રાખવા લડીશો તથા ઉલટા સુલટા પ્રશ્નો ઉભા કરીને, એક પછી એક સુવાં વઈ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને છેવટે પાકા નિર્ણયો કરી બતાવ્યા છે તેમજ શકરાટ સંવત મહાવીર સંવત અપભ્રંશ સંવત આદિના નામ જે કદાપી નહીં સંભળાયેલ તે સઘળા પણ શિલાલેખો સિક્કાઓ તેમજ સરકારી દસ્તાવેજે સુધાવમાં પણ વપરાયા છે તે દ્રષ્ટાંતસહિત સાબિત કરી બતાવ્યું છે વિક્રમ સંવત એક વખત ખતમાં આવ્યા બાદ કેટલોક વખત તેનું પાછું નામનિશાન ભૂંસાઈ ગયું છે અને વળી અમુક સંજોગોમાં પુનર્જીવન પામ્યો છે તેનું વર્ણન